

ئۇشبۇ كتاب ئېلكتاب توری تەرىپىدىن تارقىتىلدى

ئەزىز ئوقۇرمەن، ئۇشبۇ كتاب ئېلكتاب توری ئوقۇرمەنلىرى
تەرىپىدىن سكاننىرلىنىپ تارقىتىلدى.

ئېلكتاب توری ئادرېسى:
www.elkitab.org

ئېلكتاب

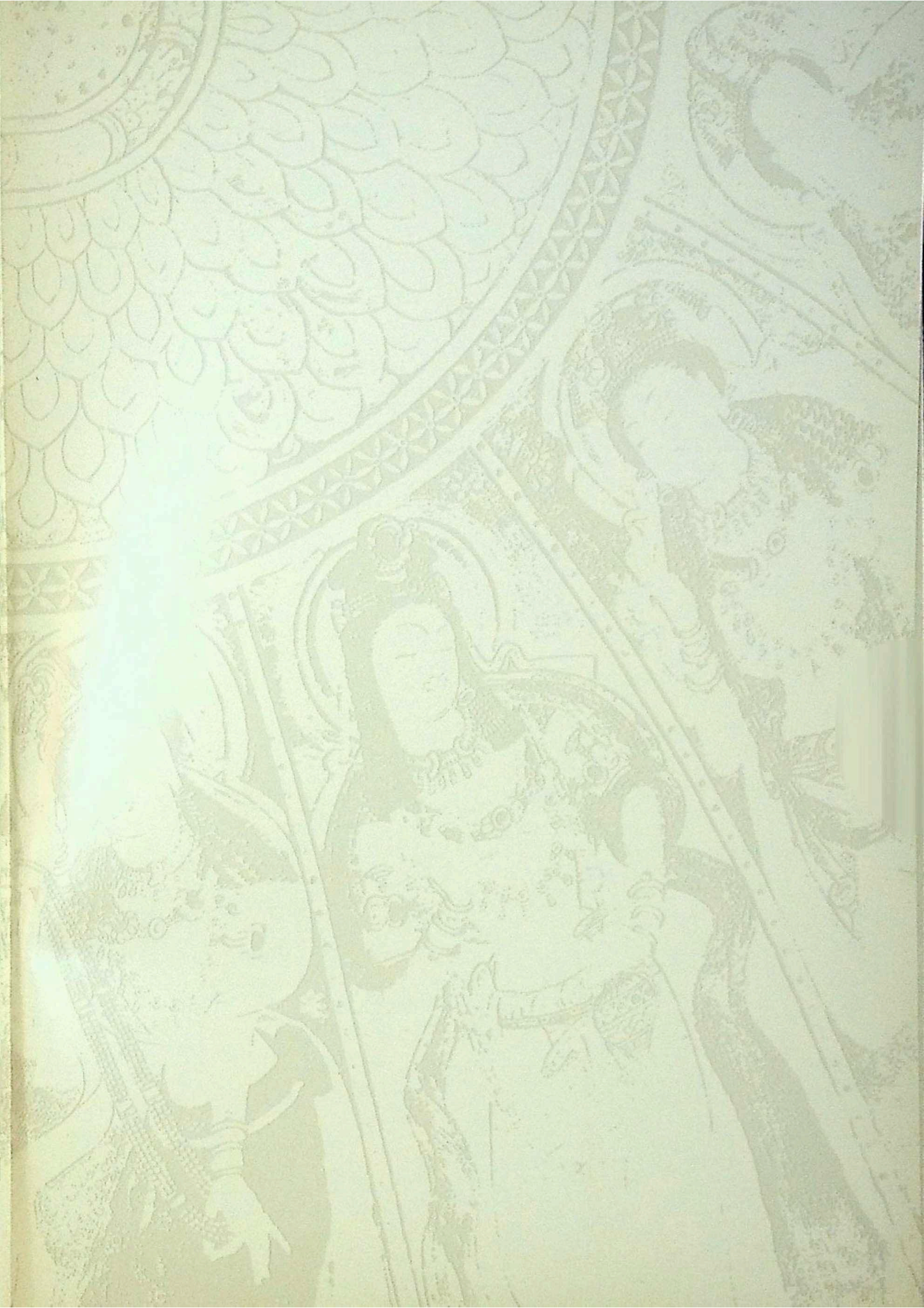
ئېلكتاب توری ئادرېسى:
www.elkitap.org

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى

غەربىي يۇرت تاشكېمىرسەنئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى

غەربىي يۇرت تاشكېمىرسىنئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

西域石窟艺术：维吾尔文 / 阿布都秀库尔·穆罕默德伊明著. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2009.8
ISBN 978-7-228-12812-9

Ⅰ.西… Ⅱ.阿… Ⅲ.西域 — 石窟 — 研究 — 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.K879.204

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2009)第148491号

者	阿布都秀库尔·穆罕默德伊明
任编辑	热依汗古丽·库尔班
辑	魏力·艾力
任校对	阿布力孜·阿巴斯，牙生·杂依穆夫
约校对	海丽切木·孜牙东
面设计	加拉力丁·拜合拉木，祖力喀尔设计室
出版发行	新疆人民出版社
地　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　编	830001
印　刷	新疆新华印刷厂
经　销	各地新华书店
开　本	880×1230毫米 32开本
印　张	17.25
版　次	2009年8月第1版
印　次	2009年8月第1次印刷
印　数	1-3000
书　号	ISBN 978-7-228-12812-9
定　价	43.00 元

مۇندەرىجە

ئاپتورنىڭ سۆزى 1
بىرىنچى باب ئومۇمىي بايان 1
1. تېمىنىڭ قويۇلۇشى 1
2. ئوبيېكتنىڭ ئالاھىدىلىكى 6
3. تەتقىقات ئۇسۇلى 13

ئىككىنچى باب غەربىي يۇرتتا ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت 18
1. مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى 18
2. غەربىي يۇرت قىيا تاش سىزمىلىرى 21
3. غەربىي يۇرتتا مەبۇد قورچاقلار ۋە باللاللار 42

ئۈچىنچى باب بۇددا سەنئىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى 53
1. بۇددىزمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى 53
2. بۇددىزم سەنئىتىنىڭ بىخلىنىشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى 63
3. ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى 71
4. ماۋرائۇننەھر توققۇز جاۋۇپلىرىدا بۇددىزم سەنئىتى 82

تۆتىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى 98
1. قەدىمكى خوتەندە بۇددىزم سەنئىتى 99
2. قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا بۇددىزم سەنئىتى 120
3. لوپنۇر ـ تۇرپان ئويمانلىقلىرىدا بۇددىزم سەنئىتى ... 142

بەشىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتى 164
1. تاشكىمىر — بۇددا سەنئىتىدىكى مۆجىزە 164
2. غەربىي يۇرت تاشمىكىرلىرىنىڭ جايلىشىش تەپسىلاتى 171
3. غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرى 197

ئالتىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىلىرى 219
1. بۇددىزم تېمىسىدىكى ئاساسلىق پېرسونا ژلار 219
بىرىنچى، دىنىي سەنئەت مەسىلىلىرى 219
ئىككىنچى، ساكيامونى ئوبرازى 223
ئۈچىنچى، بۇدساتۋالار ئوبرازلىرى 227
تۆتىنچى، ساماۋى مۇئەككەللەر ئوبرازلىرى 230
بەشىنچى، مىڭ بۇرھان ۋە ئۆزگەرتىلەر 232
2. «بۇددىھا قىسمەتلىرى» دىن ئۈلگىلەر 236
3. «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» دىن ئۆرنەكلەر 254
بىرىنچى، «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» نىڭ غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرىدە ئىپادىلىنىش ئالاھىدىلىكلىرى 254
ئىككىنچى، «بۇددىھا يارالمىش ھېكايىلىرى» دىن ئىخچام تونۇشتۇرما 262

يەتتىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرىدىكى رېئالىزم تېمىلىرى 284
1. دىنىي سەنئەتتىكى رېئالىزم مەسىلىسى 284

2. تېۋىنغۇچىلار، ساخاۋەتچىلەر ئوبرازىدا بېۋاستە ئىپادىلەنگەن رېئالىزم مەسىلىسى 287
3. «بۇددىها يارالمىش ھېكايىلىرى» بىلەن «بۇددىها قىسمەتلىرى»دە گەۋدىلەنگەن تۇرمۇش كۆرۈنۈش - لىرى 293
4. يىپەك يولى ئالاقىلىرى ۋە يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋېغى مەدەنىيىتى — رېئالىزمنىڭ بۇددا سەنئىتىدىكى ئىپادىلىنىشى 296

سەككىزىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە سەنئەت تېماتىكىسى 305
1. بۇددا تاشكېمىرلىرىدە سەنئەت تېماتىكا چۈشەنچىسى 305
2. ساكيامونىغا بېۋاستە ئالاقىدار يالىڭاچ ئوبرازلار 312
3. ئۈچار مالائىكىلەر شەكلىدىكى يالىڭاچ ئوبرازلار 316
4. غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا - ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى(A) 322
5. غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا - ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى(B) 329
6. بۇددا يادىكارلىقلىرىدىكى تىياتىرلىق ئوبرازلار 334
7. شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى باشقا تەسۋىرىي سەنئەت نامايەندىلىرى 337

توققۇزىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە مانىزم ئىپادىلىرى 341
1. غەربىي يۇرتتا مانىزم 341
2. مانىزم ۋە ئۇيغۇرلار 348
3. غەربىي يۇرتتا تېپىلغان مانىزم تەسۋىرىي سەنئىتى 353

ئونىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىدىكى ئېتىنىك ئالاھىدىلىك ۋە ئېستېتىك ئۇسلۇب 359
1. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىدىكى ئېتىنىك ئالاھىدىلىك 359
2. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىدىكى ئېستېتىك ئۇسلۇب 375
بىرىنچى، بەدىئىي ئوروۇنلاشتۇروش گارمونىيىلىك بىر گەۋدە قىلىنغان 376
ئىككىنچى، قەدىمكى گېئومېترىيىلىك شەكىل — رۇمبىدىن ئىجادىي پايدىلانغان 379
ئۈچىنچى، بەدەن سەنئىتى ئېستېتىك ئىپادىلەشنىڭ مەركىزىي ھالقىسى قىلىنغان 381
تۆتىنچى، يەرلىك ئېتىنىك قىياپەت ۋە تۇرمۇش سەنئەتلىك ئىپادىسىنى تاپقان 384
بەشىنچى، بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى بويىچە خاس ئۇسلۇب شەكىللەندۇرگەن 385

ئون بىرىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ شەرققە تەسىرى 394
1. ئىككى خىل تەسىر كۆرسەتكەن تارىخىي جەريان 394
2. لياڭجۇ ۋە پېڭچىڭ پايتەخت قىلىنغان دەۋرلەردە غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى 397
3. دۇنخۇاڭ تاشكېمىر سەنئىتىگە غەربىي يۇرت بەدىئىي ئۇسلۇبىنىڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكى 401
4. غەربىي يۇرت ئۇسلۇبىنىڭ سۇي ـ تاڭ دەۋرىدە تەسۋىرىي سەنئەتكە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى 405

ئون ئىككىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خارابلىششى 410
1. تارىخىي ۋە ئىستېتىكىلىك خارابلىشىش 410
بىرىنچى، مۇئەللىپنىڭ نەچچە ئېغىز سۆزى 410
ئىككىنچى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئۆزگىلىشى بىلەن يۇز بەرگەن خارابلىشىش 412
ئۈچىنچى، تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن يۇز بەرگەن خارابلىشىش 416
تۆتىنچى، ئۇرۇش، بولۇپمۇ «غازات» ئۇرۇشلىرى بىلەن يۇز بەرگەن خارابلىشىش 419
بەشىنچى، نادانلىق ۋە نامراتلىقنىڭ بۇزغۇنچىلىق سېلىشى بىلەن يۇز بەرگەن خارابلىشىش 425
2. چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ يۆتكەپ كېتىشى بىلەن بولغان خارابلىشىش 428
بىرىنچى، شىنجاڭدا مەدەنىيەت خارابلىرىنى قىدىرىش قىزغىنلىقى ۋە سۆېن ھېدىن 428
ئىككىنچى، ئاۋرېل ستەيىننىڭ ئىدىيىسى ۋە قىلمىش - لىرى 433
ئۈچىنچى، گرونوۋېدىل ۋە فون لېكوكنىڭ قىدىرىشلىرى 436
تۆتىنچى، ئوتانى قىدىرىش ئەترىتىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى 440
بەشىنچى، پائول پېللىئوتنىڭ شىنجاڭغا ئاياغ بېسىشى 443

ئون ئۈچىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۈستىدىكى تەتقىقات 446

1. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ ئەھۋالى 446
2. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى مەسىلىلەر 450
خاتىمە 458

قوشۇمچە : سۇغدىلار ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا 465
پايدىلانغان كىتاب ۋە ماتېرىياللار 511
پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كاتالوگى 519

ئاپتورنىڭ سۆزى

ئەسسالام كىتابخان:

ئۆسمۇرلۈككە قەدەم قويغىنىمدا قەشقەر - ئاتۇش ئارىلىقىدىكى «خانئۆي»دە بوراندىن كېيىن تومپور - يارماقلارنىڭ ئېچىلىپ قالىدىغانلىقىنى ئاڭلايتتىم. بۇ چاغلاردا يەنە «تەكلىماكان» نىڭ ھەممە يېقىدا ــ خوتەن، مارالبېشى، كۇچا، چەرچەن - چارقىلىقلاردىمۇ بوراندىن كېيىن ئاجايىپ نەرسىلەر تېپىلىدىغانلىقىنى ئارقا - ئارقىدىن ئاڭلاپ، بالىلىق قەلبىمدە قۇم دېگىزى ئاستىدىكى سىرلىق تىلسىمغا بولغان ھەيرانلىقىم ۋە قىزىقىشىم ئېشىپ باردى. بىر قانچە تەپكۈچلىرىمۇ مۇشۇ قۇملۇقتىن تېپىلغان يارماقلاردىن ياسالغانىدى.

كېيىنچە بىئوخىمىيىگە قىزىقىپ قالدىم. ئەمما، تەكلىماكانغا بولغان قىزىقىشىم زادىلا سۇسلاشمىدى. 11 يېشىمدا ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگىچە تارىمنى بويلاپ ئۈچ ئاي ھاۋرىدا سەپەر قىلىشقا نېسىپ بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا تەكلىماكاننىڭ شىمالىي قىرغىقىغا 50 ھارۋا بىلەن كىرىپ چىقتىم. 60 -، 70 - يىللىرى ھېچكىمدىمۇ بۇ جەھەتتە ئىلمىي ئىزدىنىش ماجالى بولمىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مېنىمۇ «كونا» شەيئى قىلىپ قويۇشتى. شۇنداقتىمۇ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان (بۇرھان شەھىدى سېتىۋېلىپ سوۋغات قىلغان) «يېڭى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» نامىلىق ئىككى تومىلۇق كىتاب بىلەن تونۇشۇپ چىقتىم. بۇ ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى شىنجاڭدا توپلىغان بۇددا سەنئىتى

جاۋاھىراتلىرى ۋە بۇ جەھەتتىكى تەپسىلاتلار يېزىلغان رەسىملىك چوڭ دەستۇر ئىدى. 80 ـ يىللار ئىچىدە بىر قاتار قېيا تاش رەسىملىرى ئىزلىرى، قەدىمكى قەبرىلەر ۋە خاتىرە ئورۇنلىرى، تاشكېمىر خارابىلىرىنى ئايلاندىم، كۆزەتتىم. ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ شۇ خىل سەنئەت تارىخىي نۇقتىلىرى بىلەن تونۇشتۇم.

«مىڭئۆي» لەرنىڭ ۋەيران ۋە يالىڭاچ ھالىتى بىلەن ئۇلارنىڭ داۋاملىق نەملىشىپ (مەسىلەن، قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرى) ياكى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئېچىندىم.

1986 ـ يىلى ئۆكتەبىردە ياپونىيەگە قىلغان ئىلمىي زىيارىتىمدە، گەرچە «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئۇيغۇر مۇقاملىرى» ھەققىدە لېكسىيە سۆزلىسەممۇ، كېيۇتو، توكيو، نارالاردىكى چوڭ تېپتىكى مۇزېيلارنى كۆزدىن كەچۈردۈم، ئارخېئولوگىيە ئىلمى تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئوتانى ئەترىتى ئېلىپ كەلگەن، ئەمما ھازىرغىچە نېمە مەزمۇن قىلىنغانلىقى نامەلۇم بولغان بىرقانچە ھۆججەت پارچىلىرىنى تەكلىپ بىلەن كۆزدىن كەچۈرۈپ ئىزاھلىدىم. ئۇلار سوۋغات قىلغان شىنجاڭ بۇددىزم سەنئىتىگە ئائىت مەنبەلەرگە ئېرىشتىم. شۇنىڭدىن باشلاپ قەلبىمدە بوران چىقسا ئېچىلىپ قالىدىغان بۇ قەدىمكى مەدەنىيەت قاتلىمى ھەققىدە مۇشۇ ئەسىر ئاخىرلىشىشتىن ئىلگىرى خاس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، خاس ئەسەر يېزىش ئىشتىياقى ئىلمىي ۋە مىللىي، جۈملىدىن تارىخىي مەجبۇرىيەت ئېڭى بولۇپ تىكلەندى.

بىرقانچە قېتىم قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، بىرقانچە قېتىم قەلەمنى قويۇپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇم. بارغانسېرى مەن قىزىقىۋاتقان تېمىنىڭ مۇشكۈل ۋە مۇرەككەپلىكىنى ھېس قىلدىم.

بىرنىچىدىن، بۇددىزم ۋە بۇددىزم مەدەنىيىتى سىستېمىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشمىغا توغرا كەلدى. بۇ ئۆز كىتابىمدا تىلغا ئېلىنغان دائىرىنىلا ئەمەس، بەلكى كىتابىتا يېزىلمىغان، ئەمما مۇئەللىپ بىلىشى زۆرۈر بولغان ناھايىتى كەڭ دائىرىنى

بىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. قىسقا قىلىپ ئېيتقاندا، مېترائىزم، سۈائىزم، براھمانىزمدىن تاكى ھىندىستان، كوشان، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو، جەنۇبىي ۋە شەرقىي ئاسىيا بۇددىزم مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى بىلەن يېتەرلىك تونۇشماي، ئۇنىڭ بىر قىسمى بولغان غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتى توغرۇلۇق قەلەم تەۋرەتكىلى بولمايتتى. بۇ ماڭا ئاساسەن ناتونۇش، غەيرىي ئىسلام ھادىسىسى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، مەن ئادەتتىكى كىتاب ۋە رەسىملىك ئالبوملاردا ياكى ھازىرقى تاشكېمىرلاردا بولمىغان ئۇزاق تارىخقا، ئاجايىپ گۈزەل قىممەتكە ئىگە بولغان شىنجاڭ بۇددا سەنئىتى نەمۇنىلىرىنى توپلىشىم لازىم ئىدى. مەن گېرمانىيە، ئەنگلىيە، رۇسىيە ۋە ياپونىيىدە ساقلىنىۋاتقان ياكى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان مۇنداق سەنئەت نەمۇنىلىرىنىڭ جۈلالىنىپ تۇرىدىغان رەڭدار رەسىملىرىنى يىغدىم. بۇ نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشنىڭ ئۆزىمۇ بىراقلا ھەل بولىدىغان ئاسان سودا ئەمەس ئىدى. چېچىلغان بۇ جاۋاھىراتلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىش، ئۇنىڭ بالدۇر ـ كېيىنلىكى، باشقا دۆلەت ـ رايونلاردىكى ئوخشاش تۇردىكى ۋارىيانتلىرى بىلەن سېلىشتۇرما سەنئەت جەھەتتىكى ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە توغرا كېلەتتى. بۇ يەنە، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى، بالبال ۋە باشقا تەسۋىرىي سەنئەت تارىخىدىن خەۋەردار بولۇشنى شەرت قىلاتتى.

ئۇچىنچىدىن، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ بۇددا سەنئىتى ئېللىنىز (گرېك) مەدەنىيەت مەركەزچىلىرى، ئىران مەدەنىيەت مەركەزچىلىرى ۋە ھىندىستان مەدەنىيەت مەركەزچىلىرىنىڭ، بولۇپمۇ چەت ئەل ۋە جۇڭگونىڭ بۇ ساھەدىكى نوپۇزلۇق ئالىملىرىدىكى غەيرىي ئىلمىي قاراشلارنىڭ قويۇق پەردىسى بىلەن قاپلانغانىدى. قانداقتۇر «غەربىي يۇرتتا ئەسلىدىن مەدەنىيەت بولمىغان»، «بۇ يەردىكى مەدەنىيەت

ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ئېشىندىلىرىدىن ھاسىل بولغان» دېگەن قاراشنى بېشىغا تاج قىلىپ كىيىپ يۈرەتتى. ئەلۋەتتە، بۇ تاجدار قاراشنى شاتۇتمەك قايتا تەكرارلاپ قەلەم تەۋرەتكىلى بولمايتتى.

يۇقىرىدىكى ئۇچ مۇشكۇل ۋە مۇرەككەپلىكتىن كېيىن بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەندە يەنە ئىككى قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدىم. ئۇنىڭ بىرى، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى، دىنى ۋە مەدەنىيىتىنى بىرقەدەر ئۇنتۇلغان ياكى قايتا ئەسلەشكە يېتەرلىك ماجالى بولمىغان خەلققە بۇ تېمىنى قانداق بايان قىلىپ بېرىش ۋە يەتكۈزۈش ھەقىقەتەن بىر قىيىنچىلىق ئىدى. يەنە بىرى، كىتابتىكى قىستۇرما رەسىملەرنى كىتابخانلىرىمغا قانداق يەتكۈزۈش ئىدى.

ئەسلىدە مەن بارغانسېرى بۇزۇلۇپ ۋە يوقىلىپ كېتىۋاتقان شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتى نەمۇنىلىرىنى ئىمكانقەدەر كىتاب سەھىپىسىگە يۆتكەپ، كىتاب شەكلىدىكى «مىڭئۆي» لەرنى خەلقىمىزگە خاتىرە قىلىشنى ئارزۇ قىلغان ۋە يېتەرلىك رەسىملەر فوندى توپلىغانىدىم. ئەمما، ھازىرقى كىتاب تەننەرخى، نەشر قىلىش مۇشكۈللۈكى، تىراژ كەمچىل بولۇش قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن، بۇ ئارزۇنى خاس شىنجاڭ تاشكېمىرلىرى سەنئىەت ئالىبومىغا قالدۇرۇپ، پۈتۈن ھازىرلىغان رەسىملەرنىڭ بىر قىسمىنى تىزگىنلەشكە توغرا كەلدى. بۇ مۇئەللىپ ئۇچۇن ئېغىر بىر ئەپسۇستۇر. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇشبۇ كىتاب خەلقىمىز قەدىمدە ياراتقان سەنئىەت مۆجىزىلىرىدىن مىسالىلار كەلتۈرۈش ۋە ئۆزۈمنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخى قاراشلىرى ئارقىلىق بۇ تېمىنى يورۇتۇشقا تاشلانغان خاسىيەتلىك قەدەم ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

يەنە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمەن، خۇددى بۇ كىتابتا كۆزگە چېلىقىدىغان رەسىملەر مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە چەت ئەل قىدىرغۇچىلىرىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان غەربىي يۇرت

بۇددا ـ مانى سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كىچىككىنە بىر قىسمى بولغىنىدەك، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ساقلانغان ۋە تېپىلغان غەربىي يۇرت بۇددا ـ مانى سەنئەت يادىكارلىقلىرىمۇ خەلقىمىز مىڭ يىللار داۋامىدا ياراتقان ۋە نۇرلاندۇرغان مىسلىسىز كۆركەم ۋە بىقىياس نەپىس شۇ خىل سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ زامان چاڭ ـ توزانلىرى ۋە تەبىئىي ـ ئىجتىمائىي ئاپەتلەردىن ئېشىپ قالغان بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. ئۇنىڭ ئەسلىدىكى تارىخىي قاتلام مەنزىرىلىرىنى كۆرۈشكە بىز مەڭگۈ ئىلاجسىز ! !)

بىرىنچى باب

ئومۇمىي بايان

1. تېمىنىڭ قويۇلۇشى

ئىنسانىيەت ئۆز ئەمگىكى ۋە ئەقلىي پائالىيىتى ئارقىلىق يارىتىلغان ھەر خىل سەنئەت مۆجىزىلىرى ئىچىدە، قەدىمكى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەڭداشسىز بۇلىقى بولغان جۇڭگو سەنئەت خەزىنىسى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئەمگەكچان، پاراسەتلىك ۋە سەنئەت سۆيەر جۇڭگو خەلقى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ، تارىخىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە پۈتكۈل جاھان مەدەنىيەت تارىخىنىڭ شەرق ئوچىقىنى بېزەپ ۋە جۇلالاندۇرۇپ كەلدى.

جۇڭگونىڭ كۆپ مىللەتلىك، باي ۋە رەڭگارەڭ سەنئەت خەزىنىسىدە «غەربىي يۈرت»[1] دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ قەدىمكى سەنئەت دۇردانىلىرى ئالاھىدە شۆھرەتكە ئىگە. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ھۈنەر ـ سەنئىتى، رەسساملىق ـ ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى يالغۇز بۇ يەردە ياشىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى جانلاندۇرۇپ قالماستىن، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشى، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت بەرپا قىلىشىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدىكى تارىخىي تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تارىخى شۇنى تەكرار ئىسپاتلىدىكى، بىر پۈتۈن ئالەمشۇمۇل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى

ۋە سەنئىتى ھەرقايسى ئەللەر ۋە خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ـ مەھەللىي مەدەنىيەت ۋە سەنئەتلىرىنىڭ قوشۇلمىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەرقايسى ئەللەر ۋە خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ـ مەھەللىي مەدەنىيەت ۋە سەنئەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ پۈتۈنلەي تەنھا، يەككە ـ يېگانە ھالدا ئەمەس، ئەكسىچە ھەرقايسى قوشنا ياكى ئالاقىدار خەلقلەر ئەدەبىيات ۋە سەنئەتلىرىنىڭ تەسىرىدىن، ئاقۇۋەتتە پۈتكۈل جاھان مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ تارىخىي تەسىرىدىن ئايرىلمىغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تارىخى ئۆزىنىڭ كونكرېت جەريانلىرى ئارقىلىق پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى (بىردەكلىكى) قانۇنىنى، ۋارىسلىق قانۇنىنى، راۋاجلىنىش قانۇنىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

سەنئەت ـــ ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن، سەنئەت تارىخى ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىر قىسمى، باشقىچە ئېيتقاندا، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىشى ۋە ئۆز روھىيىتىنى ئىپادە قىلىش تارىخىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ (سەنئەت تارىخىنىڭ ئاساسلىق بىر تەتقىقات خىزمىتى ئىنسانىيەتنىڭ شەرقتە ۋە غەربتە ياراتقان، ئەمما ھېلىغىچە ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل بىر پۈتۈن تارىخىي كارتىنىسىنى روشەنلەشتۈرۈپ كېتەلمىگەن سەنئەت مۇجىزىلىرىنى بۇگۈنكى جامائەتچىلىككە روشەنلەشتۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت). بۇ كۆپ تەرەپلىمە، غايەت زور ئىلمىي بىناكارلىق، ئەلۋەتتە.

(غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى كۆپ قاتلاملىق مەزمۇنغا ئىگە كاتتا بىر ئىلمىي تېما. بۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي يۇرت ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرىنى ئىزاھلاش ئارقىلىق بۇددىزم تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەھەللىي ۋە مىللىي ئاساسلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ۋە غەربىي يۇرت تاشكېمىر

سەنئەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى تەتقىق قىلىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم ئېتىقادى ۋە بۇددىزم ئەدەبىياتىغا ئائىت سەنئەت نەمۇنىلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە تونۇشتۇرۇشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى ئىجتىمائىي رېئال تۇرمۇش ئىپادىلىرى ئۇستىدە ئىلمىي مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا، ئۇسسۇل، تىياتىر سەنئىتى تېماتىكىسىغا ئائىت رەسىملەر ئۇستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى تارىخىي ئىزنالار بىلەن ھەرخىل ژانىرلىكى يازما مەنبەلەر ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ مانىزم دەۋرى يادىكارلىقلىرىنى مەخسۇس ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئېتنىك ئۇسلۇبى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشكە؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ دۇنخۇاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇددا مىڭئۆيلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى بايان قىلىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى ئىسلام «غازات» چىلىرى ۋە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش ھادىسىسىگە يېقىنلاپ ئۆتۈشكە ۋە غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدا ساقلانغان مەسىلىلەر ئۇستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.) روشەنكى، بۇ جەھەتتىكى ھەقىقىي ۋە دادىل ئىلمىي ئىزدىنىش شىنجاڭنىڭ پۈتكۈل سەنئەت تارىخىغا ئائىت مەنبەلەر بىلەن، جۈملىدىن ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا، شىمالىي ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ بۇددىزم سەنئىتى تارىخى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. بۇ كۆپ ئەجىر - ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت، ئەلۋەتتە.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى كۆپ قاتلاملىق قىممەتكە ئىگە كاتتا بىر ئىلمىي تېما.

بىرىنچىدىن، غەربىي يۇرت تاشكەمىر سەنئىتى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئەسىرلەر سەھىپىسىگە يېزىپ قالدۇرغان كاتتا سەنئەت قامۇسى، ئۇ بۇ رايوندا قەدىمكى ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئۆتۈقلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن ۋە تۇرمۇش، ئىدېئولوگىيە، ئېتىقاد، سەنئەتنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي سەمەرىسىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۇرگەن بولۇپ، توغرىدىن - توغرا غەربىي يۇرت سەنئەت مەدەنىيىتى تارىخىي قىممىتىگە ئىگە. سەنئەت تارىخى تۇرلۇك خاتا قاراشلار ۋە سىرلىق تېپىشماقلار ئىچىدە تۇرغان بۇ سەنئەت يۇرتىنىڭ سەنئەت تارىخىنى يورۇتۇش يولىدا تاشلانغان ھەربىر ئىجابىي قەدەم يول ئېچىش، ئۇل سېلىش خاراكتېرىدە بولۇپ، خاتىرىلەشكە مۇناسىپتۇر.

ئىككىنچىدىن، غەربىي يۇرت تاشكەمىر سەنئىتى جۇڭگونىڭ بۇ غەربىي قىسمى بىلەن ئىچكى قىسمىنىڭ مىلادىيەدىن مۇقەددەم باشلانغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتىكى ئاچقۇچ. غەربىي يۇرتنىڭ بۇددا سەنئىتى تاشكەمىرلىرىغچە بولغان تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرىدىن بىز كۆپ مىللەتلىك جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئېلېمېنتار ئالامەتلىرىنى كۆرىمىز. غەربىي يۇرت تاشكەمىرلىرىدە گەۋدىلەنگەن مۇزىكا، ئۇسسۇل، تىياتىر سەنئىتىنىڭ خەن - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە چاڭئەن، لوياڭلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى، جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ دۇنياغا داڭدار سەنئەت مەدەنىيىتىنى جۇڭگودىكى ھەممە مىللەت خەلقى ئورتاق ياراتقانلىقىنى مۇھىم دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلايدۇ. جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمى بىلەن ئۇنىڭ غەربىدىكى گۆھەر زېمىنىنىڭ سەنئەت ئالاقىلىرى تارىخىنى يورۇتۇش يولىدىكى ھەرقانداق ئىجابىي تەتقىقات، روشەنكى، مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئۇچىنچىدىن، غەربىي يۇرت تاشكەمىر سەنئىتى شەرق بىلەن غەرب مەدەنىي ئالاقىلەر بەلۋېغىدا مەيدانغا كەلگەن، تىپىك سىنكرېتىك[2] مۇھىتنىڭ ئۇلگىلىك تارىخىي مۇزېيى، ئۇ غەربىي

يۇرتنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ۋە مەھەللىي سەنئەت تېپى ۋە ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت ئۇسلۇبى ئاساسىدا، يېپەك يولىنى بويلاپ شەرققە ئېقىپ كەلگەن ھىندىستان، ئىران ۋە گرېك سەنئىتىنىڭ نادىر مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەينى زامان تەقەززاسى ۋە سەۋىيىسى بويىچە ئىجاد قىلغان سەنئەت گۈلزارىدىن ئىبارەت، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى يېپەك يولى سەنئەت تارىخىنى يورۇتۇشتا غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ سىنكرېتىك ــ ئىنتېرناتسىئونال سەنئەت تارىخىنى كۆزىتىدىغان ئاساسلىق تەجرىبە ماۋزۇسى ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچىدىن، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ فوتورولوگىيە (كەلگۈسىشۇناسلىق)[3] جەھەتتىكى ئىلمىي قىممىتى چوڭ. خەلق ئىگىلىكى ۋە پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرى، بولۇپمۇ شىنجاڭنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى تۆمۈرىيول لىنىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى مېتال دىرىزابل، چوڭ تېپتىكى ئايروپىلان قاتارلىق ھاۋا قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىشى، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي يوشۇرۇن كۈچلىرىنىڭ داۋاملىق ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، خارابلاشقان «يېپەك يولى»نىڭ قايتا گۈللىنىشى تارىخنىڭ مۇقەررەر قەدىمگە ئايلىنىدۇ. مەلۇم مەنىدە ھاۋا قاتنىشى دېگىز ـ ئوكيانلار قاتنىشىغا نىسبەتەن مىسلىسىز ئۇستۇنلۈكنى تىكلەيدىغان كۈنلەر يىراق ئەمەس. بۇ ھال، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىگە بولغان كىشىلەرنىڭ سەيلە ـ ساياھەت ۋە چۈشىنىش قىزغىنلىقىنى قوزغايدۇ.

دوكتور ئالبېرت رېگىل: «خۇددى رىم خارابىسى سىياقىدىكى بىر پاچە خارابە» دەپ تەئەججۈپلەنگەن، گېلىنا تەرىپىدىن «ۋاقتى ئۇزۇن، سەنئىتى مۇنەۋۋەر، قىممىتى يۇقىرى» دەپ تەرىپلەنگەن غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى يادىكارلىقى كۆپ ئەسىر داۋامىدا سىرتى كۆپ قەۋەتلىك سېھىرلىك قاراشلار بىلەن

قاپلانغان، ئىچكى خەزىنىسى تۇتاش يورۇتۇلمىغان تىلسىماتتەك ئۆز قىياپىتىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ «تىلسىمات» ئۇستىدىكى ئىلمىي تەتقىقات ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش پائالىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ئۇتۇقى بولۇشى تەبىئىي.

2. ئوبيېكتنىڭ ئالاھىدىلىكى

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دېگەندە، بىز مۇھىمى هازىرقى شىنجاڭدا بۇددا دىنى مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشى بىلەن شەكىللەنگەن، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن خارابلاشقان بۇددا تاشكېمىر سەنئىتىنى نەزەردە تۇتمىز. بۇددا تاشكېمىر سەنئىتى گەرچە ئەينى زامانداشلىرىنىڭ مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، ئۇ ئەينى زامانداشلىرىنىڭ مەدەنىيەتنىڭ ھەممە تەرىپىنى، ھېچبولمىغاندا ئاساسلىق تەرەپلىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن. بۇددا تاشكېمىر سەنئىتى گەرچە ئەينى زامانداشلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ مۇھىم يادنامىسى بولسىمۇ، ئۇ ئەينى زامان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ سەنئەتلەشكەن ئوبرازلىرىنى تەسۋىرلىگەن. بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق بىر گەۋدە قىلىنغان بۇ سەنئەت قەسرىسى فولكلور، مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە تىياتىر قاتارلىق سەنئەت ژانىرلىرىنى ۋە ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئېستېتىك قاراشلارنى بىزگە يەتكۈزۈشكە ھەرقانداق يازما مەنبەدىن مىسلىسىز رەڭدار ۋە كونكرېت ئەۋزەللىكىنى ساقلىغان تارىخنامىدۇر.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى بۇددا تاشكېمىر سەنئىتىدىن تاشقىرى، بۇ سەنئەتنىڭ ئەنئەنىۋى ماھارەت بۇلىقى بولغان قەدىمكى نەقىشچىلىك، قىيا تاش رەسىملىرى، بالبال سەنئىتى قاتارلىقلار بىلەن غەربىي يۇرت بۇددىزم دەۋرى سەنئىتىگە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ماتېرىياللارغىمۇ مۇۋاپىق ياندىشىدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىغا كىرىشكەندە، بۇ سەنئەتنىڭ مۇنبەت تۇپرىقى بولغان غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تارىخىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

مەلۇمكى، قەدىمكى «غەربىي يۇرت» (جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا) ئىنسانىيەتنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىدىن بىرى، بۇ يەر ئاسىيا قىتئەسىنىڭ دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق بولغان ئوتتۇرا بەلۋېغىغا جايلاشقان، ئەتراپى ئاسىيادىكى ئەزىم تاغلار ـــ ئالتاي، تەڭرىتېغى، پامىر، قاراقۇرۇم، ئالتۇنتاغلىرى بىلەن ئورالغان، باغرىنى ھارارەتلىك تەكلىماكان چۆللۈكى كۆيدۇرۇپ تۇرىدىغان ھازىرقى شىنجاڭ رايونى نەچچە ئون مىڭ يىللىق ئىپتىدائىي ھايات مېلودىيىسى بىلەن تارىخقا كىرىپ كەلگەن. غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى ئۇزاق داۋام قىلغان تاش قوراللار دەۋرىگە خاس ئىپتىدائىي سەنئەت تارىخىنى بېسىپ ئۆتۈپ، بىرونزا قوراللار دەۋرىدە ئۆزىگە خاس «ئات مەدەنىيىتى»نى شەكىللەندۈرگەن. ئەڭ قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ يىراقتا قاتنىشى ۋە يۆتكىلىشى تەخمىنەن شۇ زامانلاردىن باشلانغان، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئەڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا ئاساس سالغان. غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكلىرى مانا مۇشۇ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ماھىيەتلىك چۆكمىلىرى ئاساسىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ قىسقىچە تەپسىلاتى مۇنداق:

بىرىنچى، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ئاسىيا تىپىدىكى ئاق ئېتنوگېنېز[4] بىلەن ئاسىيا تىپىدىكى سېرىق ئېتنوگېنېزنى بىرلەشتۇرگەن، ئارىئان تۇركۇمىدىكى بىرلەمچى ئىنسان گۇرۇھلىرى بىلەن تۇركىي تۇركۇمىدىكى ئىككىلەمچى ئىنسان گۇرۇھلىرىنى بىرلەشتۇرگەن بولۇپ، بۇ ئاھالىلەر ئۆزئارا قوشۇلۇش ياكى ئۆز تۇركۇمىدىن پارچىلىنىش جەريانلىرى بىلەن گاھى تارىخىي مەزگىللەردە ئارىئان تىلى

سىستېمىسىدا، گاھى مەزگىللەردە تۈركىي تىللار سىستېمىسىدا سۆزلىشىشتەك مەركىزىي ئاسىياغا خاس تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەنىدى. كوشان خانلىقى تەركىبىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئارىئانچە سۆزلەشكەندەك، تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكەن، ئەمما ئاق ئېتنوگېنېزگە تەۋە قەبىلىلەرمۇ بولغان ئۇيغۇرلارمۇ ئۇنىڭ جانلىق ئۇلگىسى.

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى ئىگىلىك شەكلى يايلاق تېپىدىكى چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن بوستانلىق تېپىدىكى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنى، كۆچمەن چارۋىچىلىق، كۆچمەن خاقانلىق بىلەن ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، شەھەر - قەلئە ھاكىمىيەتچىلىكىنى بىرلەشتۈرگەن، غەربىي يۇرت ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ئۆز دەۋرىگە يارىشا ھۈنەر - سەنئەت، مال ئالماشتۇرۇش، ھەتتا خەلقئارا سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ھادىسىسى ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان. كارل ماركس ئېيتقاندەك، ئولتۇراقلاشقان ئاھالە بىلەن كۆچمەن ئاھالىنىڭ مۇناسىۋىتى، يايلاق مۇھىتى بىلەن سۇغىرىش سىستېمىلىرىغا بولغان كۈچلۈك يۆلىنىش بۇ زېمىندا ياشىغۇچى ئاھالىلەر تارىخىنى چۈشىنىشنىڭ ھەقىقىي ئاچقۇچىنى ھاسىل قىلغان.

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ بۇ تۈنجى ئالاھىدىلىكى مۇھىمى شىمال بىلەن جەنۇب ئالاقىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، مىللىي ئېتنىك ئالاھىدىلىك، تۈرمۇش ئىگىلىك ئالاھىدىلىكى، ئۆرپ - ئادەت ۋە فولكلور ئالاھىدىلىكى، ئىپتىدائىي دىنىي، ئەخلاقى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تىپ بولۇپ شەكىللىنىشىگە ئۇل سالغان.

ئىككىنچى، غەربىي يۇرت قەدىمكى ئاھالىلىرى ئەڭ دەسلەپكى شەرق - غەرب قاتنىشىنىڭ ئىختىراچىلىرى سۈپىتىدە تارىخ سەھىپىسىگە كىرىپ كەلگەن. بىز گرېك ئەپسانىلىرىدىكى ئايال سەركەردىلىك ئامازون قەبىلىلىرى، مىسوپوتامىيەگە يۆتكەلگەن

سومىر قەبىلىلىرى، قارا دېڭىز ۋە شىمالىي بالقان، كىچىك ئاسىيا ۋە ئاسسۇرىيە زېمىنلىرىدا ئات چاپتۇرۇپ يۈرگەن سىمىلىيان ـ سكىتاي چەۋەندازلىرى، ھىندىستان زېمىنىدا براھمان ۋە بۇددا ئېتىقادىغا ئاساس سالغان ئارىئان ئاھالىلىرى، قەدىمكى تاشقوۋۇقنى ئاچقان ۋە موتيەنزىنى كۈتۈۋالغان ئومماي قاتارلىق تارىخىي ۋە ئەپسانىۋى ئۇچۇرلاردىن شەرق ـ غەرب ئالاقىلىرىنىڭ رەسمىي تارىختىن ئىلگىرىكى قىياسىي مەنزىرىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. شەرق ـ غەرب قاتنىشى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ شەرقىگە يۈرۈشى ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئەلچىسى جاڭ چيەن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ غەربكە قىلغان سەپىرىنى نىشان قىلغان ھالدا يېڭى تارىخىي باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. بۇ تارىخىي باسقۇچ كېيىنچە ئىلىم يۇزىدە «يىپەك يولى» دەپ تەسۋىرلەندى. يىپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن غەربىي يۇرت ئۇنىڭ مەركىزىي بەلۋېغى، ئاساسىي ئۆتكىلى، ھەرخىل مەدەنىيەتلەر ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان تۇغۇنگە ئايلاندى. غەربىي يۇرت «يېزىق يولى» بولۇپ قالدى؛ بۇ يەرگە قەدىمكى گرېك يېزىقى بىلەن خەنزۇ يېزىقى ۋە باشقا ئاسىيا يېزىقلىرى چۈشۈرۈلگەن پۇللار، كىتابلار ۋە يازما ھۇججەتلەر يېتىپ كەلدى؛ غەربىي يۇرت «ئىلاھىيەت يولى» بولۇپ قالدى؛ بۇ يەرگە مەھەللىي شامانىزمنىڭ ھەر خىل ئېقىمدىلىرىدىن تاشقىرى، زوروئاستىر دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، خرىستىئان (نىستورىئان) دىنى، ئىسلام دىنى بىلەن ئۇنىڭ بىرمۇنچە مەزھەپلىرى يېتىپ كەلدى؛ غەربىي يۇرت «ئەدەبىيات ـ سەنئەت يولى» بولۇپ قالدى؛ بۇ يەرگە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ھىندىستان مەدەنىيىتى، ئىران مەدەنىيىتى، ئەرەب مەدەنىيىتى، گرېك مەدەنىيىتى نەمۇنىلىرى ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. بۇ مەدەنىيەتلەر كۈڭفۇزى ئەدەپنامىسى، سوقىرات ئەخلاقىي نەسىھىتى، ئەپلاتون ۋە ئارستوتېل پەلسەپىسى، ئىراق كالېندارچىلىقى، ھىندى شەپقەت

ھېكايىچىلىقىدىن تاشقىرى، يەنە، بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق جەھەتتىكى ھىندى، ئىران ۋە گىرېك ئۇسلۇبىنىڭ بەزى ئالامەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

غەربىي يۇرت يالغۇز غەرب مەدەنىيىتىنى «قوبۇل قىلغۇچى ئوچاق» بولۇپ قالغان ئەمەس. ئۇ ئۆزى ئوزۇقلانغان ئەللەر ۋە رايونلارغا ئۆزىنىڭ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە يىراق شەرقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىنى تارقاتتى. دراپېر: «ئەگەر ياۋروپا ئىدىيىلىرى باكتېرىيە ئارقىلىق يىراق شەرققە تارقالغان دەيدىكەنمىز، ئوخشاشلا ئاسىيا چۇشەنچىلىرىمۇ مۇشۇ قانال ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان» دەپ توغرا ئېيتقانىدى. جۇڭگونىڭ يىپەكچىلىكى، فارفورچىلىقى، قەغەزچىلىكى، كومپاس، مىلتىق دورىسى، مىخ مەتبەئەچىلىكى غەربىي يۇرت ئارقىلىق غەربتىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلارغا تارقالغان. غەربىي يۇرتنى ئاساسلىق پائالىيەت سەھنىسى قىلغان مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىلىرى يىپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىنمۇ مۇشۇ يولنى بويلاپ كۆپ قېتىم ھىندىستان ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلىرىغا، شەرقىي ۋە جەنۇبىي ياۋروپاغا كۆچكەن ياكى يۇرۇش قىلغان. توخرىلار، ئاسىيولار، ھون، ئاۋارلار، ئېفتالىتلار، غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇق تۇركىلىرى، چىڭگىز قوشۇنلىرى، تېمۇرىيلەر ۋە بابۇر قوشۇنلىرىنىڭ كۆچۈشى ياكى يۇرۇشلىرىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن. مۇسا خارەزمى، ئەلفەرغانى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبىن سىنا قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت ئەربابلىرى ئوتتۇرا ـ يېقىن شەرق مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشقان.

غەربىي يۇرت ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى ئاساسىدا ئۆزى قوبۇل قىلغان مەدەنىيەت ۋە سەنئەتتىن ئوزۇقلىنىپ، سىنكرېتىك ئەۋزەللىككە ئىگە باي ۋە رەڭگارەڭ غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنى شەكىللەندۇرگەن.

ئۇچىنچى، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى، ئىگىلىك

شەكلى، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئەنئەنىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى، ئىگىلىك شەكلى، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئەنئەنىسىدە ئىزچىللاشقان ھەم مۇجەسسەملەشكەنلىكى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر تارىخىي خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

روشەنكى، تارىخ ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئېقىمىدىن ئىبارەت. بۇ تارىخىي ئېقىم جەريانىدا ئىنسان تۇرکۇملىرى باشتىن ـ ئاياغ بىردەك بولغان ئەمەس. تارىخىي ماتېرىيالىزم ئەزەلدىن مىللەت تۇرکۇملىرىنى ئەبەدىي ئۆزگەرمەس تۇرغۇن قېلىپتا قويۇلغان، دەپ قارىغان ئەمەس.

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرتتا غوللۇق مىللەت بولۇپ مەيدانغا چىقىشى تاسادىپىي ھادىسە سۇپىتىدە ئەمەس، بەلكى غەربىي يۇرت ئېتنولوگىيىلىك ۋە تارىخىي تەرەققىياتنىڭ قانۇنىي نەتىجىسى سۇپىتىدە يۈز بەرگەن.

ئۇيغۇر خەلقى جۇڭگودىكى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «دى» (زەي)، «گۇيفاڭ»، «ئوغۇز»، «گۇيشى»، «دىڭلىڭ»، «خۇيخې»، «تېلې» دەپ پۈتۈلگەن قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى گەۋدە قىلىپ، ساك، ئاسىيۇ، توخرى، سۇغدى قەبىلىلىرى ۋە باشقا قەبىلىلەرنى ئۆز تەركىبىگە قىسمەن قوبۇل قىلىپ، ئۇزاق تارىخىي قوشۇلۇش ۋە پارچىلىنىش ئاساسىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە قايتا شەكىللەنگەن.

ھازىرقى ئۇيغۇرلار قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلغان «دىڭلىڭ»، «خۇيخې» ياكى «توقۇز ئوغۇز»، «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنىڭ دەل ئۆزى ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ زامانىكى تارىخىي قاتلىمىنى ئەمەس، بەلكى ئەينى زامانىكى تارىخىي قاتلىمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرگە ئوخشاشلا مۇرەككەپ تارىخىي ئېتنىك ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ھازىرقى

تارىخىي قاتلىمىنى تۇزگەن. بۇ ئۆزگىرىشلەر «بىر ئېتنىك گەۋدىدىن ئايرىلىپ باشقا ئېتنىك گەۋدىگە قوشۇلۇپ كېتىش» بىلەن «ھەرقايسى ئېتنىك گەۋدىلەردىن ئايرىلىپ بىر ئېتنىك گەۋدىگە قوشۇلۇپ كېتىش» تىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي جەريانىدىن تەشكىل تاپقان. بۇ ــ مىللەتتىن ئىبارەت تارىخىي كاتېگورىيىگە مەدەنىيەت ئېتنولوگىيىسى نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىشتىكى مۇھىم تارىخىي دىئالېكتىكىلىق پرىنسىپ، بۇ پرىنسىپ بويىچە مۇنداق ئىككى يەكۈن چىقىرىش مۇمكىن. بىرىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن بېرى غەربىي يۇرتتا ياشىغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىدا چۆكمە ھاسىل قىلغان قەدىمكى غەربىي يۇرت ئاھالىلىرى ئالامەتلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جىسمانىي، ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى تۇزۇلمە قاتلامىلىرىدىن چىقىرىپ تاشلاش مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياكى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئەجدادلىرىدىمۇ غەربىي يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ تەركىبى كۆرۈنەرلىك بولغان. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا غەربىي يۇرتتا تۇرا ــ ئۇيغۇرلىشىش ھادىسىسى يۈز بەرگەنىدى. شىمالىي، جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە كۆچەيگەن غەربىي يۇرتتا ئۇيغۇرلىشىش ھادىسىسى ئاساسىدا ئۇيغۇر ياغلىقار قەبىلىسى كۆكتۈرك خانلىقىنى غۇلىتىشقا مۇيەسسەر بولالىغان. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن غەربكە يۆتكەلگەن ئادىئېز قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى غەربىي يۇرتتا ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى. ف. ئېنگېلس توغرا ئېيتقان: «بىز تارىخنى قانچىلىك تىرەن ئىچكىرىلەپ كۆزىتىدىغان بولساق، كېلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ شۇنچە كۆپلەپ يوقىلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز.»⑤

(غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تېگى ـ تەكتىدىن غەربىي

يۇرت ئېتنىك مۇھىتى ۋە مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ تارىخىي سەمەرىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر غەربىي يۇرتنىڭ ئىپتىدائىي تەسۋىرى سەنئەت مۇزەيپەقىيەتلىرى بولمىغان بولسا، ئەگەر غەربىي يۇرت ئاھالىسى «ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ئالاھىدە ماھىر» بولمىغان بولسا، ئەگەر غەربىي يۇرت ئاھاللىرى خۇددى جۇڭگونىڭ بۇددا سەييياھلىرى ئېيتقاندەك ئۆز زامانىسىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت ۋە سەنئەت سەۋىيىسىدە ياشىمىغان بولسا، نوقۇل ساكيامونى بۇددىزمى تەرغىباتى بىلەنلا مۇنداق ئالەمشۇمۇل سەنئەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا مۇزەيپەق بولمىغان بولاتتى. بۇ شىنجاڭنىڭ تاشكېمىر سەنئىتىنى نوقۇل بۇددىزم سەمەرىسى ياكى نوقۇل ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى دەيدىغان قاراشلارنىڭ تېتىقسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سەنئەت تارىخىمۇ باشقا ھادىسىلەردە ھەر قاچان «ئىچكى ئامىل»نى ئۆزگىرىشنىڭ تۈپ سەۋەبى، «تاشقى ئامىل»نى ئۆزگىرىشنىڭ تاشقى شەرتى قىلىدۇ.)

3. تەتقىقات ئۇسۇلى

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى بىباھا سەنئەت خەزىنىسى، ئۇ تارىخىي جەھەتتىن ھەم ئۇزۇلگەن، ھەم ۋاقىت توزانلىرىغا كۆمۈلگەن بولۇپلا قالماستىن، يەنە بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە بەزى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ھەم مونوپولىيە قىلىنغان، ھەم ئۆز خاھىشىنى نۇقتا قىلغان ھالدا ئىزاھلانغان. بۇ ھال بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنىڭ مۇشكۇللۇكىنى كۆرسىتىدۇ. روشەنكى، بۇ مۇشكۇللۇك تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ ھەقىقىي ئىلمىي ئۇسۇل بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ يېتەكچى پرىنسىپى تارىخىي ماتېرىيالىزمدىن ئىبارەت. بۇ

«هەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش»نى، تارىخنى تارىخ بويىچە ئىزاھلاشنى، سەنئەت ئىدىئولوگىيىسىنى دىنىي ئىدىئولوگىيە بىلەن ئەمەس، بەلكى كونكرېت تارىخىي دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي – ئىقتىسادىي ھالىتى ئارقىلىق يورۇتۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى بۇددىزم ئىلاھىيەتچىلىكى ۋە ئەپسانىلىرى بىلەن كىيىندۇرۇلگەن بولۇشىغا قارىماي، ئۇ ئەينى زامان ئىجتىمائىي تەقەززالىرى ۋە ئەينى زامان رېئاللىقىنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك شولىسى ئىدى، خالاس. روشەنكى، دىنىي ئىلاھىيەتچىلىكتە ھېچقانداق غەيرىي رېئاللىق ۋە غەيرىي مەۋجۇتلۇق ئىنفورماتسىيىسى بولمايدۇ، بەلكى پەقەت رېئاللىق بىلەن مەۋجۇتلۇقنىڭ فانتازىيىلەشتۇرۇلگەن، نالە ۋە ئۇمىدلەشتۇرۇلگەن ئىنفورماتسىيىسى بولىدۇ. بۇ دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك پەيدا بولغان جايلار ئۇچۇنلا شۇنداق بولۇپ قالماي، دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك قوبۇل قىلىنغان جايلار ئۇچۇنمۇ شۇنداق.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدا يېقىنقى بىر ئەسىردىن بېرى كۆچلۈك ئىپادىلەنگەن، ھەتتا مەلۇم «ئىلمىي نوپۇز» تىكلىۋالغان «غەرب مەركەز نەزەرىيىسى» تەسىرىنى ئاڭلىق تازىلاش كېرەك. ھەممە مەدەنىيەت غەربتە ئاپىرىدە بولغان، غەرب تەسىرى شەرق مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچى، دەيدىغان قاراشلار يالغۇز غەرب ئالىملىرىنى مەھلىيا قىلىپ قالماستىن، جۇڭگودىكى بەزى تەتقىقاتچىلارنىمۇ مەپتۇن قىلىۋالغان. ئامېرىكا تارىخچىسى پروفېسسور ۋىللىئام مىككۇېرىن «مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى ئەلىلەر تارىخى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇزاق يىللاردىن بېرى بىزنىڭ ياۋروپا مەدەنىيىتىمىزنىڭ كۆپ قىسمى رىم ۋە گرېتسىيە ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن دەپ ئېتىراپ قىلىپ كەلگەنىدۇق... يېقىنقى تارىخ تەتقىقاتى بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك ئېنىقلاشلار مۇنداق نەزەرىيىنىڭ ئويدۇرما ئىكەنلىكىنى

ئىسپاتلىدى». «ياۋروپا، ھەتتا ئامېرىكىنىڭ مەدەنىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتى مەركىزىي ئاسىيانىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان.» بىز ھەممە مەدەنىيەت غەربتىن كەلگەن دېگەن قاراشنى رەت قىلىش بىلەن بىللە، ھەممە مەدەنىيەت شەرقتە يارالغان دەيدىغان قاراش بىلەن، ھەممە مىللىي مەدەنىيەتلەر نوقۇل مەھەللىي سەمەرە دەيدىغان قاراشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. «مەدەنىيەت ئۇۋولوتسىيىسى» قاراشلىرى ھەممە مەدەنىيەت مەھەللىي مەدەنىيەتتىن تەدرىجىي ئۆسۈپ چىقىدۇ، دەپ مۇتلەقلەشتۇرۇپ، ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر قىلىشىنى ئىنكار قىلىدۇ. «مەدەنىيەت دىفۇزىيىسى» قاراشلىرى ھەممە مەدەنىيەت بىر ياكى بىرقانچىلا مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن باشقا «تەبىئىي مىللەت» لەرگە تارقىلىدۇ، دەپ مۇتلەقلەشتۇرۇپ، ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىختىرا قىلىش قابىلىيەتلىرىنى ئىنكار قىلىدۇ. بىز مىللىي مەدەنىيەت، مەھەللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىنى ئاساس قىلغان ھالدا، باشقا خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەتىنىڭ تەسىرىدە كۆپ قاتلاملىق سىنكرېتىك مەلەكە ھاسىل قىلىدىغانلىقى قارىشىدا چىڭ تۇرىمىز. بۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىدىن كەڭرەك مەدەنىيەت تۈپرىقىدىن ئوزۇقلىنىش ئارقىلىق راۋاجلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدا بۇۋاستە ماتېرىياللار — ساقلىنىپ قالغان مىڭئۆيلەر، يازما تارىخىي مەنبەلەر، باشقا ئاسارئەتىقلەر، فولكلور مەنبەلىرى ئۇستىدە ئارىلاشما ـ سىلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە ۋاستىلىك — مەنتىقىي مۇھاكىمە ئۇسۇلىدىن — مۇھىمى ئىنتېرپولياتسىيە ۋە رېتروسپېكتىۋ ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ئىنتېرپولياتسىيە ئۇسۇلى ماكان ئاتلاش خاراكتېرلىك ئۇسۇل بولۇپ، بۇ بىزگە شىنجاڭنىڭ تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى مەنبەسىز بوشلۇقلارنى ئىزاھلاشتا ئەتراپتىكى

سەنئەت يادىكارلىقلىرىدىن قىياسىي پايدىلىنىش مۇمكىنچىلىكلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. رېتروسپېكتىۋ ئۇسۇلى زامان ئاتلاش خاراكتېرلىك ئۇسۇل بولۇپ، بۇ بىزگە شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى مەنبەسىز بوشلۇقلارنى ئىزاھلاشتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى ئىز قوغلاپ مۇھاكىمە قىلىش ئىمكانىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ خىل تەتقىقات ئۇسۇلى توغرا مېتودولوگىيە يېتەكچىلىكىدە تارىخنىڭ مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن بولۇشى لازىم.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، چەت ئەل شەرقشۇناسلىرى بۇ مۇھىم سەنئەت تارىخى تېمىسىنى شەكلەن ئەمەس، مەزمۇنەن، قىياسەن ئەمەس، ئەينەن، نوقۇل تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئەمەس، كۆپ خىل پەن تارماقلىرى ئاساسىدا يورۇتۇشتا خەنزۇ، بولۇپمۇ يەرلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ ئورنىنى باسالمىشى مۇشكۇل، ئەلۋەتتە. ھەقىقىي تارىخ تەتقىقاتى ھەممىدىن ئىلگىرى ھەرقايسى مەدەنىيەت رايونلىرى بىلەن مەدەنىيەت چەمبەرلىرى ۋە مەدەنىيەت تېپىلىرىنى ئۇنىڭ ئۆز كىشىلىرى ئەركىن ـ ئازادە تەتقىق قىلىشقا قانچىلىك تەشنا ـ ھە !

ئىزاھلار:

① «غەربىي يۇرت» ـــ ھازىر مۇشۇ ئىبارە بىلەن ئىپادىلىنىۋاتقان زېمىننىڭ يەرلىك نامى بولماستىن، خۇددى ھىندىستانلىقلار بۇ زېمىننى «سىرئىندىيە» (ھىندىستان شىمالىدىكى يۇرت) دەپ ئاتىغاندەك، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ ياڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى ئەل ـ يۇرتلارنى ئاتاشتا ئىشلەتكەن جۇغراپىيىلىك ئىبارىسى. ئۇ مەيلى «يۇرت»، «دىيار»، «رايون»، «زۇننا»، «ئەللەر» دەپ ئاتالسۇن، ھەممىسى «غەربىي يۇرت» ئىبارىسىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ. بىز ھازىر ئىلىم دۇنياسى قوللىنىۋاتقان بۇ ئىبارىنى ئۇنىڭ ئورنىغا قويۇلىدىغان ئەسلىي يەرلىك نامى نامەلۇم بولغانلىقى سەۋەبلىك قوللاندۇق.

② سىنكرېتىك مەدەنىيەت ـــ مەلۇم مىللىي ـ مەھەللىي

مەدەنىيەتنىڭ ئۆز بۇلىقى ۋە ئۇلى ئاساسىدا باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزلىشەلەيدىغان، نەتىجىدە ئۆزىنىڭ خاسلىقىغا ئىگە مەدەنىيەت تەرتىپىنى تېخىمۇ بېيىتىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى، ئۇ مەنبە بىلەن قوشۇلغان ئېقىملارنى، ئۆز تىپى بىلەن ئۆزلەشكەن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى پەرقلەندۇرىدۇ. ئۇ قارىقويۇق قېتىشما ئەمەس.

③ فوتورولوگىيە ــ كەلگۈسىشۇناسلىق. بۇ مۇھىمى مىللەت، دۆلەت ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ھازىرقى پائالىيەت يۇزلىنىشىدىن ئۇنىڭ مەلۇم زاماندىن كېيىنكى ئاقىۋەتلىرىنى مۆلچەرلەيدۇ. ئۇ رىغبەتلەندۇرۇش، تىزگىنلەش ئارقىلىق كىشىلىك تەرەققىياتنىڭ كامالەتكە قاراپ يۇزلىنىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

④ ئېتنوگېنېز ــ مىللەتنىڭ مەنبەسى، مىللىي تۇركۈمىنىڭ يىراق تۇپ يىلتىزى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلاملىرىدىكى گېنېئالوگىيىلىك (پەيدا بولۇشىدىكى) ھادىسە.

⑤ «ماركس ـ ئېنگېلس ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدە»، 1957 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 2 ـ توم، 321 ـ بەت.

ئىككىنچى باب

غەربىي يۇرتتا ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت

1. مەسلىنىڭ قويۇلۇشى

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدا ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈشنىڭ ئەھمىيىتى ئىككى: ئۇنىڭ بىرىنچىسى، غەربىي يۇرتتا «ئەزەلدىن مەدەنىيەت بولمىغان»، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى «ھىندىستان مەدەنىيىتى ئېشىندىلىرىغا ئېرىشىشتىن ھاسىل بولغان»[1] دېگەن نېگىلىزملىق قاراشلارغا خاتىمە بېرىش بولسا؛ ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ تارىخىي ئاساسلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشتىن ئىبارەت.

ئالدى بىلەن شۇ نەرسىگە نەزەر ئاغدۇرۇش ھاجەتكى، غەربىي يۇرتتا «ئەزەلدىن مەدەنىيەت بولمىغان» دېگەن قاراش يالغۇز شاڭ داغا خاس تەنھا قاراش بولماستىن، بەلكى ئۆز ئالدىغا بىر ئېقىم ھاسىل بولغان خاتا قاراشتۇر.

مەلۇمكى، دۇنيادا ھېچقانداق «ئەزەلدىن مەدەنىيىتى بولمىغان» مىللەت بولغان ئەمەس. نوقۇل ھالدا باشقا مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئېشىندىلىرىغا تايىنىپ ياشايدىغان مىللەتنى مىللەت دەپ ئاتىغىلى بولمايدۇ. بۇ خىل كۆزقاراش «مەدەنىيەت دىققۇزىيىسى نەزەرىيىسى» تەرەپدارلىرىنىڭ بازارغا سالغان «دۇنيادا ئىككى تۈرلۈك مىللەت بولىدۇ: بىرى، مەدەنىيەتلىك مىللەت، مەدەنىيەت تارقاتقۇچى مىللەت؛ يەنە بىرى، تەبىئىي مىللەت، مەدەنىيەت قوبۇل قىلغۇچى مىللەت» دەيدىغان

قاراشلىرىدىنمۇ تېتىقسىز بولۇپ، قانداقتۇر «ئەزەلدىن مەدەنىيەتى بولمىغان مىللەت» ئىبارىسىنى قوللانغان. نەتىجىدە شائ دا ئەپەندى «تائ دەۋرىدىكى چائىئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» سەرلەۋھىسىدە: «تائ دەۋرىدىكى چائىئەن ۋە ھىندىستان مەدەنىيىتى» تېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنى مەنتىقىي بوھران ئىچىگە باشلاپ كىرگەن، بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى.

بۇنىڭدىن باشقا، شائ دا ئەپەندىنىڭ تەپەككۇر قېلىپى بويىچە پىكىر يۈرگۈزگۈچىلەر، ھىندىستان، ئىراننىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى بىلەن قەدىمكى مەدەنىيەت قاتلاملىرىدا ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئىنسان گۈرۈھى تەركىبىدىكى سومىر، ئارىئان، ساك قاتارلىق قەدىمكى خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت چۆكمىلىرى ساقلانغانلىقىنى قانداق ئىزاھلىشى مۇمكىن؟ ھېچقانداق «ئەزەلدىن مەدەنىيىتى بولمىغان» غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى ئاندورونوپلار مەدەنىيىتى، قاراسۇق مەدەنىيىتى، تاكار مەدەنىيىتى، لوپنۇر مەدەنىيىتى، ئاناۋ مەدەنىيىتى ۋە باشقا ئىپتىدائىي مەدەنىيەتلەرنى قانداق يارىتىشى مۇمكىن؟ روشەنكى، مۇنداق قاراش ئىلىم ـ پەن نۇقتىسىدىن تولىمۇ تېتىقسىز بولۇش بىلەن بىللە، بىر جۈملىگولۇق تەتقىقاتچى ئۇچۇن نومۇس ئىشتۇر.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ تەسۋىرىي سەنئىت تارىخى ئىنتايىن ئۆزۈن. غەربىي يۇرت ئىپتىدائىي ئىنسان گۈرۈھى ئۆز پائالىيەتلىرىنىڭ تارىخىنى تاكى يېزىق ئىختىرا قىلىنغۇچە بولغان تولىمۇ ئۇزاق نادانلىق، ياۋايىلىق دەۋرلىرىدە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئىپتىدائىي ئېتىقادى ۋە سەنئەت ۋاستىلىرى بىلەن كونا ـ يېڭى تاش قوراللار دەۋرى، بىرونزا قوراللار دەۋرىدىكى يادىكارلىقلىرىغا سىزىپ قالدۇرغان. يېزىق تارىخىدىن تولىمۇ ئۇزۇن بولغان بۇ

تارىخ ئۆزىنىڭ ئىپادىلىگەن مەزمۇنى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئىپادىلەنگەن دائىرىسى جەھەتتىن يىراق ئۆتمۈشنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىغا مۇناسىپ خىلمۇخىل بولغان. ھازىرقى كىشىلىرىمىز ئۈچۈن تېخى سىرلىق ياكى يېرىم سىرلىق كۆرۈنگەن بۇ ئىزنالار ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ، جۈملىدىن بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىنفورماتسىيىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، قەدىمكى غەربىي يۇرتتەك بۇ كەڭ سەتئىلىك زېمىن كۆكسىدىكى ئىپتىدائىي تۇرمۇشنىڭ تەسۋىرىي يادنامىلىرى بىزگە تېخى ئۆزىنىڭ روشەن ۋە مۇكەممەل قىياپىتىنى ئاشكارىلىغىنى يوق. ئۇنىڭ بىر قىسمى تارىخ ئۇچقۇنلىرىدا مەڭگۈلۈك يوقالغان. شۇنداقتىمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان، ناگان ـ ناگاندا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئارخېئولوگىيىلىك ۋە ئانتروپولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر بۇ كەڭ زېمىندىكى ئىپتىدائىي ئىنسان ھاياتىنىڭ بىرقەدەر ئومۇمىي مەنزىرىسىنى قىياس قىلىشقا ئىمكانىيەت ياراتتى.

دەرھەقىقەت، غەربىي يۇرتتىكى تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئىپتىدائىي نەمۇنىلىرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە ئىپتىدائىي ئېتىقاد مەزمۇنلىرى ئۆز ئالدىغا خاس تېماتىكا. بىز بۇ يەردە پەقەت قىيا تاش رەسىملىرى، بالبال ۋە مەبۇد قورچاقلار ئۈستىدىلا نۇقتىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

ئىپتىدائىي ۋە قەدىمكى غەربىي يۇرتلۇقلار خۇددى مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىلىرىگە ئوخشاش تاغ ـ جىلغا مەدەنىيىتى، يايلاق مەدەنىيىتى، بوستانلىق مەدەنىيىتىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. ئۇلار بۇ ئۇچ خىل مەدەنىيەت تىپىغا لايىق غار ـ ئۆڭكۇر ۋە قىيا تاش سىزمىلىرى سەنئىتى، مەبۇد قورچاق ۋە بالبال سەنئىتى، تاشكېمىر سەنئىتى ئىزنالىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز تۆۋەندە غەربىي يۇرت بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ مۆجىزىسى ھېسابلانغان تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەيدانغا

كېلىش ئالدىدىكى غار - ئۆڭكۈر ۋە قىيا تاش سىزمىلىرى سەنئىتى بىلەن مەبۇد قورچاق ۋە بالىال ئويمىكەشلىكى سەنئىتى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

2. غەربىي يۇرت قىيا تاش سىزمىلىرى

1878 - يىلى فرانسىيىدىكى ئالتامىرا ئۆڭكۈر - غار سىزمىلىرى تېپىلغاندىن بېرى، قىيا تاش سىزمىلىرى تەتقىقاتى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم دائىرىسىگە ئايلاندى. ھازىرغىچە سەكسەندىن ئارتۇق مەملىكەت ۋە رايوندا سان - ساناقسىز قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ بارلىقى بايقالدى. ئېلىمىز جۇڭگونىڭ فۇجيەن، يۈننەن، چىڭخەي، بولۇپمۇ شىنجاڭ ۋە ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق رايونلىرىدىن كۆپلىگەن قىيا تاش سىزمىلىرى تۇركۈملىرى تېپىلدى.

ھازىرغىچە بايقالغان قىيا تاش سىزمىلىرى نەچچە ئون مىڭ يىلدىن نەچچە مىڭ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىنسانىيەتنىڭ تۇرمۇشى، ئېتىقادى ۋە سەنئىتىنى چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى، ئۇ ئىنسانىيەت تەپەككۇر روھىيىتىنىڭ ئۆسۈپ يېرىشىنى چۈشەندۈرىدىغان كۆرۈنۈشلۈك ئۇچۇر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي يۇرت قىيا تاش سىزمىلىرى بايقال كۆلىدىن ئامۇ دەريا‌سى جىلغىلىرىغىچە، چوغاي تاغلىرىدىن كوئېنلۇن ۋە پامىر تاغلىرىغىچە ئورتاق چەمبەر شەكىللەندۈرگەن. بىز بۇنى ئېپتىدائىي ئىنسان ئەڭ دەسلەپ باشتىن كەچۈرگەن تاغ - جىلغا يولى ۋە مەدەنىيىتى بويىچە ئۇچ لىنىيىگە بۆلۈپ مۇھاكىمە قىلىمىز:

بىرىنچى، بايقال - ئالتاي لىنىيىسىدىكى قىيا تاش سىزمىلىرىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى قىيا تاش سىزما تۇركۈملىرى كىرىدۇ:

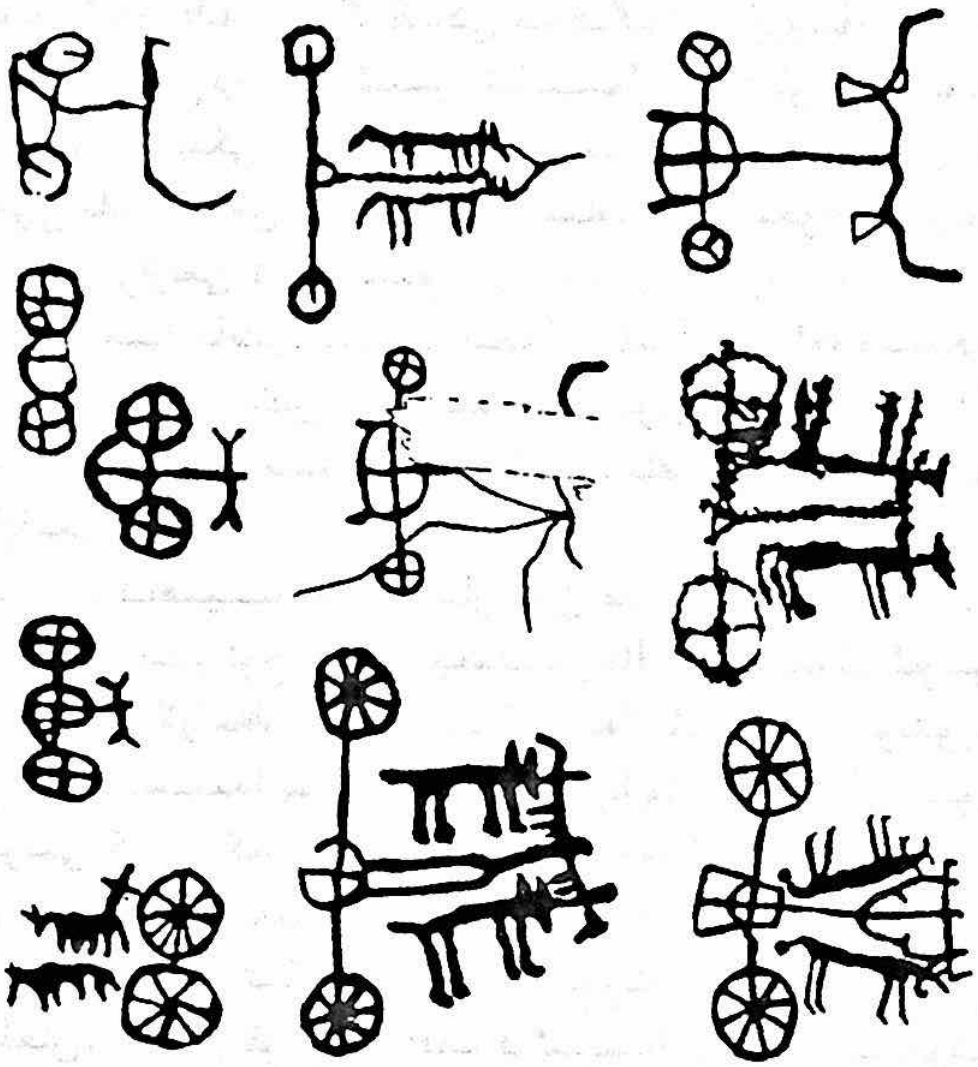
ـــ بايقال كۆلىنىڭ غەربىدىكى لىنا دەرياسى ۋادىسىدىكى قىيا تاشلارغا ھەممىگە ئورتاق بولغان كۆپلىگەن تاغ تېكىلىرىنىڭ ئوبرازى چېكىلگەندىن باشقا، سۇ يۈزىدە قېيىق مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈۋاتقان كىشىلەرنىڭ كۆرۈنۈشى بېرىلگەن. ئۇلار تار، ئۇزۇن قېيىقلاردا باشلىرىغا مۇڭگۈز سىياقىدىكى بېزەكلىرىنى تاقاپ ئۆرە تۇرۇشقان. بۇ كۆرۈنۈش بىزگە ھازىرقى جەنۇبىي جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان قېيىق مۇسابىقە سەيلىسىنى ئەسلىتىدۇ (1 ـ رەسىم).

1 ـ رەسىم

ـــ ئالتاي ـ سايان تاغلىق رايونىدىكى يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدىكى جىلغىلارغا سان ـ ساناقسىز ھەر خىل قىياپەتتىكى تاغ تېكىلىرى، ئاچا مۇڭگۈزلۈك بۇغا ـ مارالىلار، بەزىدە ئۆكۈزلەر بىلەن بىللە بۆرە (بولۇپمۇ «ئورتا سارغول» دا)، يايلاق، ئاتلىق كىشىلەر، سالغا، ئوقيا تۇتقان كىشىلەر، كۆندۈرۈلگەن ئىتلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرى چېكىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا ئات قوشۇلغان ئىككى كۆتەك ھارۋا («چىڭگىزخان جىلغىسى» دا)، ئۇچ شادىلىق ئەگمە يار ـ يار ھارۋا («ئورتا سارغول» دا)، تۆت شادىلىق ئەگمە چاقلىق بىر ياكى ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا («ئورتا سارغول»، «موغۇر سارغول»، «سېنى چۆرىك» دا)، يەتتە شادىلىق ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا («چىنگى» دا) كۆرۈنۈشلىرى بېرىلگەن (2 ـ رەسىم).

ـــ شىنجاڭدىكى ئالتاي تېغى تىزمىسىدىكى ساۋۇر تېغى، جېمىنەي تېغى، تارباغاتاي تېغى، بارلۇق تېغى، زايىر تېغى،

2 ـ رەسىم

ئالاتوۋ غول ـ جىلغىلىرىدىكى قىيا تاشلارغا كۆپلىگەن تەسۋىرىي سىزمىلار چېكىلگەن.

ـــ كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ تامبالىتاش قىيالىرىغا قىزىل گىلدا قىرىپ سىزىلغان رەسىمدە ئىككى ئاتلىقنىڭ يىراقتىن كېلىۋاتقانلىقى، ئۇنى كۈتۈپ تۇرغان بىر ئايال ۋە يەنە بىر مالچى بىلەن ئىت، قوش تەسۋىرى بېرىلگەن. بۇ سىزمىلاردىكى ئادەم ئوبرازلىرى كىيىندۈرۈلگەن، ئايالغا ئۆتۈك كىيدۈرۈلگەن.

يەنە تامبالىتاشقا قىزىل گىلدا كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئوبرازى چېكىلگەن. ئۇستۈنكى قاتاردا دەرەخسىمان بىر نەرسىگە قاراپ بەش كىشى ئۇسسۇل ئويناۋاتقان بولۇپ، بىرىنچى كىشىنىڭ

بېشىدا ئۇچ دانە پۇپۇك (ياكى مۇڭگۇز) كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاستىنقى قاتاردا بەش كىشى ئۇسسۇل ئويناۋاتقان بولۇپ، بۇنىڭدىمۇ باشتىكى كىشى بېشىغا ئوخشاش نەرسە تاقىغان. ئۇلار ئۇسسۇل باشلىغۇچى سالسى ياكى ئىبادەت باشلىغۇچى پېرىخون (قامان) ئوبرازىنى ئەسلىتىدۇ.

— بۇرچىن ناھىيىسىنىڭ ئىچىتاش قىياسىغا ئۇۋچىنىڭ تاغ تېكسىنى سالما بىلەن تۇتقانلىق تەسۋىرى چېكىلگەن بولۇپ، بۇ قىيا تاش سىزمىلىرىدا سالمىنىڭ تۇنجى كۆرۈنۈشى ھېسابلىنىدۇ.

— قابا ناھىيىسىدىكى ساراجون غارىدىكى گرانىت تاشقا رەڭدار قىلىپ، ئۇچ قاتار جەمئىي 16 كىشىنىڭ ئوبرازى سىزىلغان. ئۇلارنىڭ ئىككىسى يۇقىرىدا، ئالتىسى ئوتتۇرىدا، سەككىزى ئاستىدا بولۇپ، ئۇلار قۇيرۇق تاقاشقان، قول - پۇتلىرىنى كېرىشكەن قىياپەتتە. بىر چەتكە ئىككىسى چوڭ، بىرى كىچىك ئۇچ تاغنىڭ بەلگىسى سىزىلغان. يان تەرەپكە يەنە يۇقىرىقى كۆرۈنۈشتىكى ئىككى كىشىنىڭ رەسىمى چوڭايتىپ سىزىلغان. بۇنداق قۇيرۇق تاقاپ قائىدىلىك پائالىيەتكە چۈشكەن كىشىلەر ئارىسىدا ھايۋان ئوبرازى كۆرۈنمىگەچكە، دىنىي ئىبادەت ئۇسسۇلى ياكى ئۇرۇقداش قەبىلىلەر جېڭى بولۇشى ئېتىمال دەپ قىياس قىلىمىز. ئۇچ تاغنىڭ چوڭلىرى ئالتە ۋە سەككىز كىشىلىك قاتارغا، كىچىكى ئىككى كىشىلىك قاتارغا ئالاقىدار ياكى ئەمەلىكى نامەلۇم.

— قابا ناھىيىسى جاناستىكى قىيا تاشلارغا قارچىغا - بۇركۇت بىلەن شىكار قىلىش كۆرۈنۈشى سىزىلغان.

— ئالتاي ئۇلاستاي قىيالىرىغا ئوقيا تۇتقان، تايغان ئەگەشتۇرگەن ئۇۋچىنىڭ رەسىمى سىزىلغان. رەسىمدە ئوقيا تېگىپ يىقىلغان بىر تاغ تېكسى ۋە قاچقان تاغ تېكىلىرىگە قاراپ تۇرغان بۇغىنىڭ ئوبرازى بېرىلگەن.

— چاغانتوقاي سارچوقا تاغ باغرىدىكى يالاڭ قىيا تاشلارغا

يالىڭاچ ئوۋچىنىڭ ئىككى قوللۇق ئوقيا (سالغا) بىلەن كېلەڭسىز بىر هايۋان (ئېيىق)نى ئېتىۋاتقانلىقى ۋە ئۇنىڭ تايغان ئىتىنىڭ ئوبرازى بېرىلگەن.

ـــ چاغانتوقاي ناهىيىسىنىڭ جەنبار تاغ قىيالىرىغا بېشىدا تۆت بۇرۇج مۇڭگۈز سىياقىدىكى ئالامىتى بار، يالىڭاچ ئادەمنىڭ قوللىرىغا تاش ئېلىپ تاغ تېكىسى ئوۋلاۋاتقانلىق كۆرۈنۈشى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئىككى تاغ تېكىسى بولۇپ، بىرىنى تايغان ئىتى قوغلاپ كېتىۋاتقانلىقى سىزىلغان. بۇ بىزگە ئىنسانلارنىڭ تايغانىنى كۆندۈرۈشى ئوقيانى ئىختىرا قىلىشتىن مۇقەددەملىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

ـــ چاغانتوقاي ناهىيىسىنىڭ بارلۇق تېغى بارداغۇ تاغ ئىچى قىيالىرىغا قوللىرىنى ئۇسسۇل ياكى مۇشتلىشىش هالىتىده كۆتۈرگەن يېقىنقى (چوڭ) ۋە يىراقتىن يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان (كىچىك) ئىككى كىشىنىڭ ئوبرازى چېكىلگەن.

3 ـ رەسىم

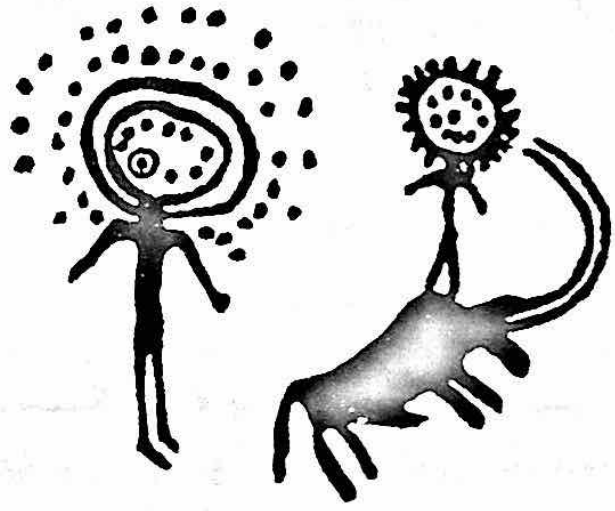
شۇ قىيا تاشتىكى يەنە بىر رەسىمگە ئىككى تاغ تېكىسىگە بىر ئىت قاراپ تۇرغان، يۇقىرىدا ئىككى، تۆۋەندە بىر كىشىنىڭ ئۇرۇشۇۋاتقان، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ياكى مۇهەببەتلىشىۋاتقان

كۆرۈنۈشى چېكىلگەن (3 ـ رەسىم). بۇ كىشىلەر بېشىغا ئىپتىدائىي توتېم بەلگىلىرى قادىغان بولۇپ (قۇياش سېيماسىدا)، يالىڭاچ تەسۋىرلەنگەن.

ـــ چاغانتوقاي ناھىيىسى سارچوقا بايلىقىدىكى تاغ قىيالىرىغا ئىككى پارچە يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل، بىر پارچە ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇل كۆرۈنۈشى چېكىلگەن بولۇپ، بۇ يالىڭاچ ئۇسسۇلچىلاردىن يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل ئوينىغۇچى قۇيرۇق تاقىۋالغان.

ـــ چاغانتوقاي قىزىلتاش بۇلاقتىكى قىيا تاشقا بىر چېدىر شەكىللىك قورۇق (قوتان) ئىچىدە بىر ئىت، سىرتىدا ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان مالچى بىلەن ۋارقىراۋاتقان پىيادە مالچى، قورۇققا قايتقان ۋە قايتماي قاچقان چارۋىلار بىلەن ئىتلارنىڭ ئۇلارنى قوغلاپ كېتىۋاتقان كۆرۈنۈشى سىزىلغان. بۇ ئىپتىدائىي ئۆي چارۋىچىلىرىنىڭ دەسلەپكى جەريانلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

ـــ دۆربىلجىن (ئېمىل) ناھىيىسى قارا ئېمىل دەرياسى لېۋىدىكى قىياغا ئالدىغا تايغان ئىتنى سېلىپ ئوۋلاشقا ماڭغان ئاتلىق ئوۋچىنىڭ ئوبرازى چېكىلگەن.

4 ـ رەسىم. «تامبالىتاش» قىياسىغا چېكىلگەن قۇياش ئىلاھىنىڭ سىمۋولى

ـــ نىلقا ناھىيىسى ئۆكتەبىر يېرىسى يايلىقىدىكى قىيا تاشقا ئوچ تايغاننى ئەگەشتۇرگەن ئوقيا تۇتقان ئوۋچى بىلەن دالىدىكى بۇغىلار تەسۋىرى چېكىلگەن.

يېقىندا يەنە ئالتاي (سارسۇمبە) شەھىرى قانىدىۋت دېگەن جايدىن قىيا تاشقا سىزىلغان ئوۋچىلىق، ئائىلە مالچىلىقى ۋە ئۇسسۇلۇق مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن قىيا تاش سىزمىلىرى تېپىلدى.

ـــ ئالماتاغا يېقىن «تامبالىتاش» قىياسىغا ئېتىدائىي قۇياش ئېتىقادىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان «قۇياش ئىلاھى»نىڭ يەرگە، ئۆكۈزگە دەسسەپ تۇرغان سىمۋولى بىلەن دەرەخ شەكىللىك قۇياش ئىلاھىنىڭ ئوبرازى سىزىلغان (4 ـ رەسىم).

5 ـ رەسىم. ئاتقا ئېتىلغان بىر توپ بۆرە ۋە قۇشلار

ئىككىنچى، چوغاي ـ تەڭرىتېغى لىنىيىسىدىكى قىيا سىزمىلىرىغا مۇھىمى تۆۋەندىكى قىيا تاش سىزما تۇركۇملىرى كىرىدۇ:

ـــ چوغاي تاغلىرى تەركىبىدىكى خان ئولا چوققىسىدىن 7500 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تاغلىق جىلغىلار ئۇستىدە 1977 ـ ، 1980 ـ يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش جەريانىدا بۇ يەردە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن بىرونزا قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردە سىزىلغان 10 مىڭدىن ئارتۇق قىيا تاش سىزمىلىرى بارلىقى ئىسپاتلاندى. چىليەنشەن

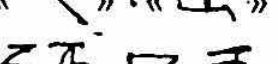
تېغى، تەڭرىتېغى ۋە ئالتاي تاغ تىزمىسىدىكى قىيا تاش سىزمىلىرىغا يانداشقان بۇ ئىپتىدائىي سەنئەت يادىكارلىقلىرىغا ھەر خىل ھايۋانلار (بۇغا ـ مارال، تۆگە، بۆرە، كېيىك، يولۋاس، تاغ تېكىسى، ئات، ئىت ...)، ئوقيا تۇتقان ئوۋچىلار، ئاتلىق كۆپلىگەن كىشىلەر، ئوقيالىق بىر ـ بىرى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان ئۇرۇق ـ قەبىلە كۆرۈنۈشلىرى، سەككىز شادىلىق ۋە 15 شادىلىق ھارۋىنىڭ كۆرۈنۈشلىرى، قۇياش، ئاي، يۇلتۇز بەلگىلىرى، ھەر خىل تامغا ۋە ئالامەتلەر، قۇياشقا تېۋىنىۋاتقان كىشىنىڭ كۆرۈنۈشى، يالىڭاچ ھەم كىيىنگەن كىشىلەرنىڭ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشلىرى، ھەر خىل توتېمىلىق نىقابلار كىرىدۇ. ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر ئارىسىدا ھايۋان قىياپىتىگە ئوخشاش نىقابلانغان، سېرىق سىياقى ھەربىرىكەت ئىپادىلەۋاتقان قىيا تاش سىزمىلىرى بار.

6 ـ رەسىم. قۇياشقا تېۋىنىۋاتقان ۋە ئۇسسۇللۇق قىيا تاش سىزمىلىرى

ـــ شەرقىي تەڭرىتاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى باركۆل ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قىزىلتاش، جەنۇبىدىكى قاراڭغۇ جىلغا، شەرقىدىكى شىرىنزى (بالىبالىق)، غەربىدىكى كۆكيار بىلەن ئوتتۇرىدىكى خۇايۇەن (باغچە) كەنتىدىكى قىيا تاش ۋە

قورام تاشلارغا كۆپلىگەن قىيا تاش سىزمىلىرى سىزىلغان بولۇپ، ئۇلار تاغ تېكىسى، تۆگە، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەم، ھارۋا ۋە ئوسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەردىن تەركىب تاپقان. باغچە كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى دۆڭلۇكتىكى يەرگە كۆمۈلۈپ تۇرغان ئاقتاشنىڭ قارىداپ كەتكەن يېرىنى قىرىپ سىزىلغان رەسىملەر مېتال قوراللار دەۋرىدىن ئىلگىرىكى دەۋردە سىزىلغان. قۇمۇل ۋىلايىتىگە تەۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردىن ھازىرغىچە يۇقىرىدىكى مەزمۇنلاردا 41 ئورۇندا مۇنداق قىيا تاش سىزمىلىرى بارلىقى بىلىنگەن.

— گۈچۈك ناھىيىسىگە تەۋە بەيتىك تاغلىرى تىزمىسىدىكى كۆپغول جىلغىسىنىڭ غەربىدىن ئىككى كىلومېتىر ماڭغاندا 13 تۇركۈم قىيا تاش سىزمىلىرى جايلاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. كۆپغول قىيا تاش سىزمىلىرىدا تاغ تېكىسى ۋە بۇغا گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، ئادەم، تايغان ئىت، تۆگە ئوبرازلىرىمۇ سىزىلغان. بۇ قىيا تاش سىزمىلىرىدا ئۇۋچىنىڭ تايغان بىلەن تاغ تېكىلىرى ۋە بۇغىلارنى ئۇۋلاۋاتقانلىقى، تاغ تېكىسى بىلەن بۇغىلارنىڭ (بەزى سىزمىلاردا ياۋا تۆگىلەرنىڭ) قېچىۋاتقانلىقى جانلىق سىزىلغان. تاغ تېكىلىرى ۋە بۇغىلار ئوخشىمىغان قىيا تاش سىزمىلىرىدا ھەر خىل گەۋدىلەندۈرۈلگەن. تىنچ ئوتلاۋاتقان بۇغىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئۈستىگە كىچىك بۇغىلارنىڭ رەسىملىرى سىزىلغان بولۇپ، ئىپتىدائىي رەسسامنىڭ مېھرىبانلىقى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا « »، « »، « »، « »، « » تامغىلىرى بىلەن بىر تۈتاش « » بەلگىلىرى چېكىلگەن.

— بەيتىك يايلىقىنىڭ شەرقىدىكى ئايتۇغولى توختى دامولا قىشلىقىنىڭ ئوت - دەرەخزار غولىغا كىرىپ بىر كىلومېتىر ماڭغاندىن كېيىن، قىزىل قىيا تاشقا ياۋا ئات (قۇلان)

گەۋدىلەندۇرۇلگەن ھالدا تاغ تېكىسى، تۆگە، ئىتنىڭ رەسىملىرى سىزىلغان. بۇ ئالتاي ـ تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ ياخشى قوغلانلىق ماكانىنىڭ يېڭى تاش قورالالار دەۋرىدىكى تارىخىي شاھىتى ھېسابلىنىدۇ. قىيا تاش سىزمىسىدا ئاتلىق يىگىتنىڭ تايغانىنىڭ يارىدىمى بىلەن سالمىدا قوغلان توپلىرى ئارىسىغا قوغلان تۇتقىلى چېپىپ كىرىپ كېتىۋاتقانلىقى جانلىق تەسۋىرلەنگەن.

ـــ بەيتىك يايلىقىنىڭ غەربىي شىمالىغا ئون نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يەر قاباغ قىيا تاشلىرىغا سەككىز تۈركۈم قىيا تاش سىزمىلىرى سىزىلغان. بۇنىڭدا تاغ تېكىلىرى، تۆگە ۋە تۇلكە كۆرۈنۈشلىرى كۆپ بولۇپ، ئارىلىقتا قورال تۇتقان بىر كىشىنىڭ تاغ تېكىسى ئۈۋلاۋاتقان ھەم ئاخىرقى قىيا تاشتا ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كىشىنىڭ كۆرۈنۈشى سىزىلغان.

ـــ قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چۆلغول قىزىلتاش (كاڭجيا شېمېنزى) قىياسىغا 120 كۈدرات مېتىر دائىرىگە نەچچە يۈزلىگەن چوڭ ـ كىچىك ئەر ـ ئايالنىڭ ھەر خىل ئۇسسۇللۇق قىياپەتتىكى جىنسىي مۇراسىم كۆرۈنۈشى سىزىلغان. بۇ رەسىم ماددىي بايلىقلارنى كۆپەيتىش بىلەن بىللە ئۇرۇقداشلىق نوپۇسىنى كۆپەيتىش تەقەززاسىنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان تارىخىي مۇقەررەرلىكىنى ۋە بۇ جەھەتتە قامانىنىڭ باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان جىنسىي تېۋىنىش ئۇسسۇلۇق پائالىيىتىنى ئەڭ تېپىك ئىپادىلەپ، ئالەمشۇمۇل قىممەتلىك ماتېرىيال قىممىتى ياراتقان. قىزىلتاش قىيا تاش سىزمىلىرى بېغىر رەڭلىك قەدىمكى قەلئە سىياقىدىكى سېھىرلىك قىياغا سىزىلغان. بۇ جايدىن «يىغلاڭغۇ بۇلاق» تامچىپ ئېقىپ تۇرغاچقا، قاقاسلىق ئىچىدىكى بىردىنبىر ئوت ـ چۆپلۈك ھاسىل بولغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا بىرقانچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىمىز بۇ ئىلاھىي تۇسلۇق جايىنى مەۋسۇملۇق جىنسىي تېۋىنىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان

ئورۇن قىلىپ تاللىغان ۋە ئەينى زامان رەسساملىرى بۇ پائالىيەتكە ئىلھام بولسۇن ئۈچۈن ئۇنى ئەينەن ۋە تەرتىپلىك سىزىپ چىققان. رەسىملەردىن قارىغاندا جىنسىي تېۋىنىشتىن مەقسەت ئەۋلاد (كىچىك ئادەملەر) تەلەپ قىلىش ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. بۇ پائالىيەت سېھىرگەرلىك قىياپەتتە (ھەم ئۇمىد، ھەم تەشۋىش ئارىسىدا) ئاقساقال (قامان) باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان، ھەر ئۇچ ئادەمنىڭ ئارىسىغا بىر جۇپتىن جىنسىي پائالىيەتتىكى ھايۋان (ئات، يولۋاس) سىزىلىپ، بۇ ھەممە جانلىقلارغا ئورتاق پائالىيەتتە خۇددى ھايۋانلاردەك كۆپىيىش ئۇمىدى گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

7 ـ رەسىم. قۇتۇبى ناھىيىسى قىزىلتاش قىيا سىزمىلىرى

ھاياتىي زۆرۇرىيەت ۋە دىنىي پائالىيەتتىن تاشقىرى بۇ قىيا تاش سىزمىلىرى ئەڭ روشەن ئۇسسۇللۇق كۆرۇنۇش بولۇپ، مەيلى كۇلا ـ بۆكلەر ياكى تاج ـ ئۆكلەر، مەيلى قولنىڭ بوشلۇقتىكى ئورۇن تۇتۇشى جەھەتتىن بولسۇن، غەربىي يۇرتنىڭ تاشكېمىر تام رەسىملىرىدىكى ئۇسسۇللۇق كۆرۇنۇشلەر ۋە ھازىرقى

شىنجاڭ ئۇسسۇللىرى بىلەن بىردەك بولغان.

ـــ توقسۇن ناھىيىسىگە قاراشلىق پەنجىر تاغ كان رايونىدىكى كۆجەي يېزىسىنىڭ توغراق بۇلاق ئېقىنى قىزغۇچ قىيا تاشنى يالاپ ئاقىدىغان بولۇپ، ئۇ يەردە 20 تۈركۈمگە يېقىن قىيا تاش سىزمىلىرى تېپىلدى. بۇ قىيا تاش سىزمىلىرىغا بىرىدىن بۇغا سىزىلغاندىن تاشقىرى، تاغ تېكلىرى، كەتمەن قۇيرۇقلۇق قوي، تۆگە، يىلپىز، يولۋاس، بۆرە قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىمى بېرىلگەن. قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ بىرقانچىسىگە تېكە ـ قويلارنىڭ كۈيلىگىنى ۋە چېپىۋاتقان كۆرۈنۈشى، ئەركەكلىرىنىڭ جىنسىي ئەزالىرى ئالاھىدە كۆپتۈرۈلۈپ چىكىلگەن. يالغۇز كىشىنىڭ دەسلەپكى ئاددىي ئوقيادا (بۇندىق ئوقيا ئادەم بويىدىن ئېگىز بولغان)، تاش پىچاقتا ئوۋ ئوۋلاۋاتقانلىقى، يەتتە ئوۋچىنىڭ ئىككى تايغانىنى ئەگەشتۈرۈپ تاغ تېكىسىنى قورشاپ ئوۋلاۋاتقانلىقى، بۆرە ۋە يولۋاسنىڭ قويغا چېپىلغانلىقى قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر سىزىلغان. بۇ يەرنىڭ غەربىگە ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان چىكىچىك دېگەن جايدىكى چوڭ بىر تاشقا بۇ جاينىڭ سۇ خەرىتىسى سىزىلغان. بۇ ئېقىنلار ئون نەچچە بۇلاقتىن تارالغان بولۇپ، سىزىقلارنىڭ سۇ ئېقىنى ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ بىرىگە سۇ ئىچىۋاتقان ئىككى تاغ تېكىسىنىڭ رەسىمىنى سىزغان. بۇ ئەتراپتىكى قەدىمكى تاش قەبرىستانلىققا قىيا تاش سىزمىلىرى دەۋرى كىشىلىرى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان قوشلۇق (خوز) لارنىڭ جەسەتلىرى دەپنە قىلىنغان.

ـــ قۇرۇقتاغ ـــ قاراشەھەرنىڭ جەنۇبى، لوپنۇرنىڭ شىمالى، كورلىنىڭ شەرقىدىكى تاغ تىزمىسى بولۇپ، شىخدى (兴地) قىيالىرىغا 300گە يېقىن قىيا تاش سىزمىلىرى سىزىلغان. ئۇلار بۇ رايوننىڭ ئالاھىدىلىكىگە مۇۋاپىق ھەر خىل قوي ـ تېكىلەر، تۆگە، ئات، بۇغا، يولۋاس، ياۋا كالا، ئىت، بۇركۇت،

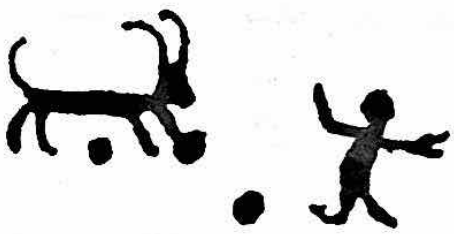
يىلان، بېلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قۇرۇقتاغ شېكىدى قىيالىرىدىكى ئوقيالىق پىيادە ۋە ئاتلىق نەيزە تۇتقان ئوۋچىلارنىڭ ياۋا كالا ئوۋلاۋاتقان كۆرۈنۈشى تاجىكىستانىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ ئايىغىدىكى سورخان دەرياسى بايسۇن رايونىدىكى زاراۋوت ساي قىيا تاشلىرىدىن بىرىگە سىزىلغان ياۋا كالا ئوۋلاش كۆرۈنۈشىدەك بەھەيۋەت بولغان. شېكىدى قىياتاش سىزمىلىرىغا بۇغا كۆندۇرۇش، تۆگە كۆندۇرۇش توغرىسىدىكى كۆرۈنۈشلەر بىرىلگەن بولۇپ، بۇ جەريانغا باشتىن - ئاخىر تايغان ئىتنىڭ يېقىندىن جېسەكچىلىك قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشى بىرىلگەن. كۆندۇرۇلگەن ئات، تۆگە، بۇغىلار، دەرەخلىك ئېمىر مەنزىرىلىرى، ئات قوشۇلغان هارۋا (قىياسەن)، يۈك ئارتىلغان تۆگە ئوبرازلىرى سىزىلغان. شېكىدى قىيا تاش سىزمىلىرىدا قۇياش ئىلاهىنىڭ ئوبرازى يالقۇنجاۋاتقان ئوقيا تۇتقان ئەزىمەت سىياقىدا سىزىلىپ، گىرىك ئەپسانىلىرىدە قۇياشنى ئىنسانلاشتۇرغاندەك تەبىئەت ئىنسانلاشتۇرۇلغان. مۇقەددەس قۇياشنىڭ يېنىغا ئاي كېچىنىڭ كۆزەتچىسى ئىت بىلەن بىللە پەرقلەندۇرۇپ سىزىلغان. ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەردىن باشقا يەنە چامباشچىلىق - سېركچىلىك كۆرۈنۈشلىرى تولمۇ روشەن سىزىلغان.

شېكىدى قىيالىرىغا بەلگىلەر ۋە مەغلۇپلار ئوبراز ۋە سىمۋوللاشتۇرۇلغان جەڭ كۆرۈنۈشى سىزىلغان بولۇپ، بۇ ياۋا كالا ئوۋلاش مەنزىرىسى مەزمۇن قىلىنغان مىسلىسىز بەدىئىي ئەسەر هېسابلىنىدۇ. جەڭ مەنزىرىسى جەڭدىن كېيىنكى ئىككى خىل نەتىجە بىلەن ــ غالىبلار (ئالقان تامغىلىق) ئاتلىق، قوراللىق، ۋارقىراپ غەنىيمەتلەر بىلەن قايتقان، مەغلۇپلارنىڭ ئادەم ۋە ئاتلىرى پارچىلىنىپ، يەر بويلاپ هالاكەتكە پاتقان. ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنمۇ غالىبلار (ئالقان تامغىلىق) ئىلكىگە ئۆتكەن.

شېكىدى قىيالىرىدىكى بەلگىلەر ئىپتىدائىي ئىنسان مۇئەييەن

قېلىپلاشقان ئىروگىلىفقا يۇزلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «4»، «>»، «<»، «h»، «/»، «△»، «4»، «人» بەلگىلىرىدىن تاشقىرى «卐» بەلگىسى روشەن بېرىلگەن. بۇ برونزا قوراللار دەۋرىدىكى ئاندورونوپلار مەدەنىيىتى قاتلىمىدىن تېپىلغان، ئارىئانلار ئىشلەتكەن يورۇقلۇق ۋە ئوت (ئاگىنى) بەلگىسى ئىدى، شۇڭا قاراشەھەرمۇ قەدىمدە «ئاگىنى» دەپ ئاتالغان. ساكلارمۇ بۇ بەلگىنى ئىشلەتكەن. بۇددىزم ئۇنى مېھرىبانلىق ـ ئىللىقلىقنىڭ سىمۋولى قىلغان. بۇ بەلگە هازىرمۇ ئاتۇشتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مەقبەرىسى ئالدىدىكى مەسچىت تورۇسىدىكى گۈل ـ نەقىشلەر ئوتتۇرىسىدا ساقلانماقتا.

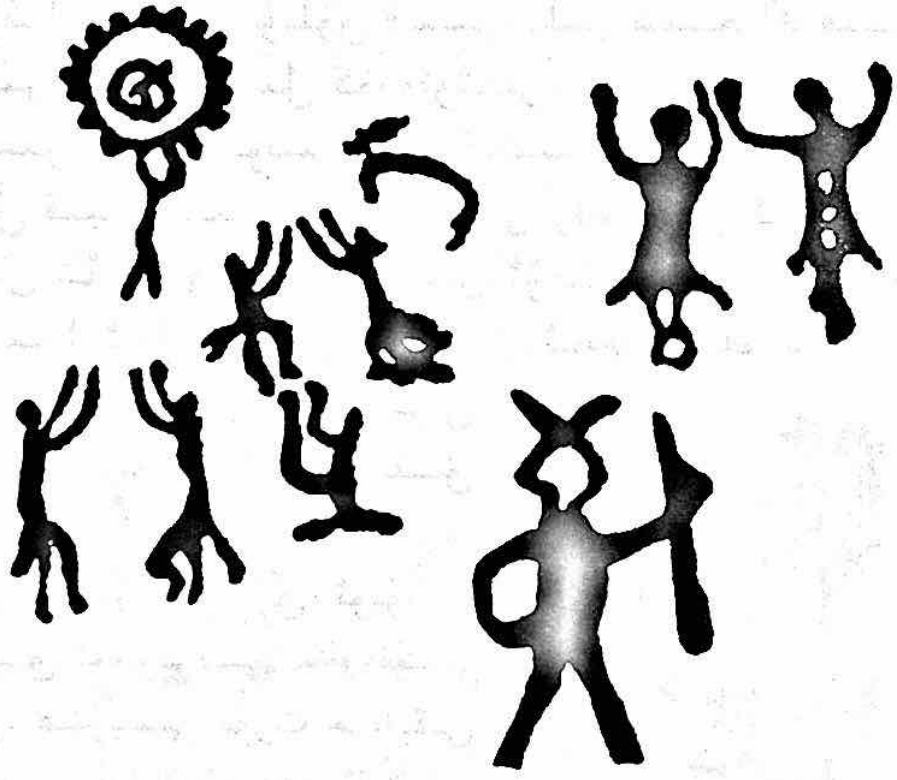
ـــ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق كونىشەھەر (ئاسىق)، باي، كەلپىن، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىرىنىڭ تەۋەسىدىكى باغرىغا كۆپلىگەن قىيا تاش سىزمىلىرى سىزىلغان. بۇلاردىن كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كىچىكقوزى دېگەن جايدىكى ئېقىنىنىڭ غەربىي ياقىسىدا يەردىن چىقىپ تۇرغان ئاققايراق تاشقا ئوچ ئوقيا تۇتقان ئوۋچىنىڭ بۇغا ئوۋلاۋاتقان رەسمى سىزىلغان. ئۇلارنىڭ ئىككىسى تۇتقان ئوقيالار چاققان بولۇپ، ئوۋچىلارنىڭ كىيىمى ئېغىر يۇڭ كىيىمنى هېس قىلدۇرىدو. يەنە بىر كىيىنمىگەن ئوۋچى چوڭ ئوقيادا بۇ ئوۋغا قاتناشقان كۆرۈنۈش بولۇپ، بەلكىم ئىلگىرى سىزىلغان بولۇشى مۇمكىن. باشقا بىر رەسىمگە كىيىنمىگەن بىر ئادەمنىڭ تاش بىلەن تاغ تېكىسىنىڭ پۇتىنى جاراھەتلەندۇرۇپ ئوۋ قىلغانلىقى سىزىلغان بولۇپ، بۇ قەدىمكى

8 ـ رەسىم

كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە سىزىلغان، ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك يادىكارلىق بولۇشى ئېھتىمال. بۇلاردىن باشقا يەنە مال بېقىش ئوبرازى ئىپادىلەنگەن كۆرۈنۈش سىزىلغان.

— كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ دېگەن يېرىدىن ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تاغلىققا جايلاشقان سۇ بويىدىكى گرانت تاشقا بەش شادا (گوگۈسۇن) ۋە سەككىز گوگۈسۇن ھارۋا ۋە چاق، سەككىز كاتەكچىلىك ئېتىزغا ئۆستۈرۈلگەن مېۋىلىك دەرەخ، «卐» بەلگىسى قاتارلىقلار تېپىلغان. بۇنداق بەلگىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىنمۇ تېپىلغان بولۇپ، ئىران قېزىلمىلىرىدا كۆزگە چېلىقمايدۇ. بۇ قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ ھەقىقىي ئىگىلىرى شۇ ئەتراپقا دەپنە قىلىنغانلىقى ئېنىق.

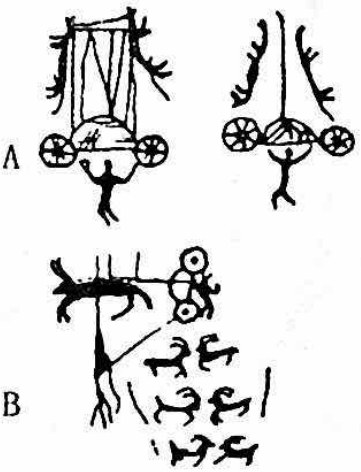

9 ـ رەسىم. قۇياشقا تېۋىنىش، ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇل ۋە ئۆچكە قىياپەتلىك نەقىبلىنىش

— پەرغانە ۋادىسىدىكى سايمالىتاش غارى قىيا تاشلىرىغا يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئىپتىدائىي ئادەملەر چەككەن رەسىملەر

ئىچىده ياۋا ئۆكۈز ئوۋلاش كۆرۈنۈشى ناهايىتى مەشھۇر بولۇپ، ئۆكۈزلەرنى تايغان ئىتلار بىلەن قورشاپ تالاتۇرۇش ۋە ئوقيا تۇتقان مەرگەنلەر كېلىپ ھەر تەرەپتىن ئېتىپ يىقىتىش كۆرۈنۈشى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قىيا تاش سىزمىسىغا يەنە جەڭ غەلىبىسىدىن كېيىنكى كىيىنگەن ئىككى كىشىنىڭ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشى چېكىلگەن. سايمالتاش قىيا تاش سىزمىلىرىدىن يەنە بىرىگە ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ قۇياشقا تېۋىنىشى يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ئاساسىدىكى مۇراسىم ئۇسسۇللىرىنىڭ جانلىق مەنزىرىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەشھۇر نېئاندىرتال بالا باش سۆڭىكى تېپىلغان تېشىكتاش غارىغا يېقىن بولغان سايمالتاش قىيا تاش رەسىملىرىمۇ غار ئىچىگە سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى كۆرۈنۈشلەر، ئۇسسۇللۇق قىياپەتلەر شىنجاڭ قىيا تاش سىزمىلىرىدىكى شۇ خىل كۆرۈنۈشلەر بىلەن بىردەك بولغان.

— سىر دەرياسى بويىدىكى تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى چىرچىق مەيدانتال قىيا تاشلىرىغا چېكىلگەن رەسىملەر ئىچىدە، قول تۇتۇشقان تۆت ئۇسسۇلچى بىلەن ئۆچكە سىياقىدا نىقابلانغان ۋە قولىدا ئوۋ قورالى تۇتقان ئادەمنىڭ كۆرۈنۈشى خاراكتېرلىكتۇر. بۇ كۆرۈنۈش قەدىمكى نىقابلانغان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنىڭ ئەينەن تەسۋىرى ياكى ئۇنىڭ ئۇسسۇللۇق، ئويۇن - تىياتىرلىق تەسۋىرىنى سۈرەتلەپ بەرگەن. غەربىي يۇرت خەلقى يېقىنقى زامانلارغىچە «ئۆچكە ئۇسسۇلى» نىڭ ماھىر ئىجراچىلىرى بولۇپ كەلگەنلىكى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

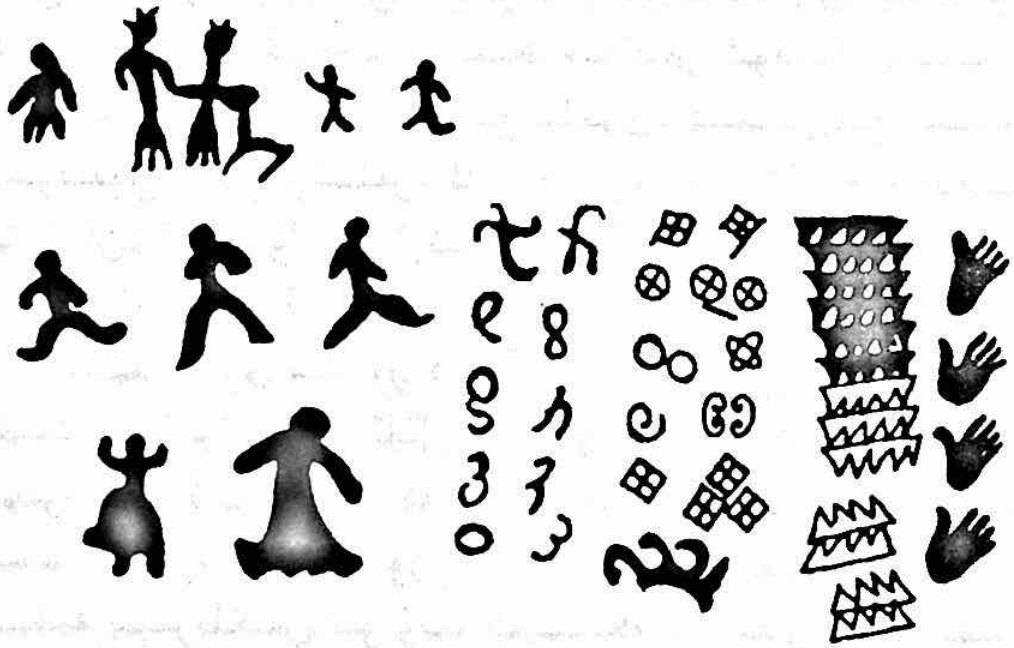

10 - رەسىم. پامىر قىيالىرى (A) بىلەن ئالتاي ئوتبۇلاق قىيالىرىغا (B) سىزىلغان ھارۋىلار

ئۇچىنچى، پامىر ــ قاراقۇرۇم تاغلىرى لىنىيىسىكى قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ مۇھىملىرى مۇنداق:

ــ ئامۇ دەريياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى تارماق ۋادا سۇرخان دەريا ئوبلاستى شىرئابات رايونىدىكى زارا ئوت كەمىر ساينىڭ ئىككى قاسىنقىغا سىزىلغان كونا تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ قىيا تاش سىزمىلىرىدىن بىرىگە ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ياۋا ئۆكۈز ئوۋلاش ۋاقتىدىكى نىقابلانغان كۆرۈنۈشى چېكىلگەن. بۇ سىزمىدا ئوۋچىلار كوللېكتىپى ئۇستىگە نىقابلىق تون كىيىپ ياۋا كالىلار تۈركۈمىگە يېقىنلاپ كەلگەن.

ــ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى پامىر قىيالىرىدىن 30 ـ يىللاردا بايقالغان هارۋا كۆرۈنۈشى شىنجاڭ ئالتاي ۋىلايىتى ئوتبۇلاق قىيالىرى ۋە ئىچكى موڭغۇل چوغاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي ـ سايان جىلغىلىرىغا سىزىلغان رەسىملەر بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

ــ خوتەن ۋىلايىتى گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ دەريا سى ۋادىسىدىكى ئوراچى قىيالىرىغا، گۇما ناھىيىسىنىڭ

11 ـ رەسىم. مۇلچەر دەريا سى قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ بىر قىسمى

كېيىكتۈزدىكى كۆكۈچ قىيا تاشقا، گۈما ناھىيىسىنىڭ قاناز قىيالىرىغا كۆپلىگەن قىيا تاش رەسىملىرى سىزىلغان. ئۇلار مۇھىمى خوتەن ئارقارلىرى، ئاتلىق ياكى پىيادە ئوۋ ئوۋلاش، ھەر خىل يالىڭاچ ئادەم كۆرۈنۈشى، ئىت ۋە قاناز قىيالىرىغا سىزىلغان ئىشىك ۋە سالاسۈنلۈق چىت توسۇق قاتارلىقلار بىلەن «?»، «V»، «?»، «↙»، «?»، «力»، «卐» قاتارلىق بەلگىلەردىن ئىبارەت بولغان. كوئېنلۈن ئېتىكىدىكى بۇ قىيا تاش سىزمىلىرىدا ھېچقانداق بۇددىزم ئالامەتلىرى ئىپادىلەنمىگەن.

قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىدىكى قىيا تاش سىزمىلىرى ئىچىدە چەرچەن ناھىيىسىگە قاراشلىق ئالتۇنتاغ تىزمىسىدىكى مۆلچەر دەريا سى قىيا تاش سىزمىلىرى ئالاھىدە بولغان، مۆلچەر دەريا سىنىڭ غەربىدە ئىپتىدائىي ئىنسانلار ياشىغان غار تېپىلغان. دەريانىڭ شەرقىدىكى تاغ باغرىغا ئېگىزلىكى 20 مېتىردىن 80 مېتىرغىچە بولغان كەڭلىككە نەچچە مىڭلىغان قىيا تاش سىزمىلىرى سىزىلغان. ئۇلار بۇ ھايۋانات رايونىدىكى تۆگە، ياۋا ئۆكۈز، قوتاز، ئات، ئۆچكە، ئارقار، بۇغا، كېيىك، يىلپىز، ئىت، بۆرە، ياۋا ئېشەك ۋە ھەر خىل ئۇچار قۇشلارنىڭ جانلىق ئوبرازىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن تاشقىرى، يەنە ئوقيا تۇتقان ۋە پىيادە ئوۋچىلارنىڭ چاققان ئوقيا تۇتۇپ ئوۋ ئوۋلاۋاتقانلىقى، جەڭ كۆرۈنۈشلىرى، دىنىي مۇراسىم ۋە ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر، ئاي، كۈن، يۇلتۇزلۇق بەلگىلەر سىزىلغان. ئۇسسۇلچىلارنىڭ بەزىلىرى بېشىغا ئۇچتىن مۆڭگۈزلۈك بەلگە، ئايىغىغا قۇيرۇق تاقىغان، بەزىلىرى چوڭ كۆڭلەك، بەزىلىرى شالۋار كىيگەن. ئىككى قولىنى كۆتۈرۈپ ئىتتىك پىرقىراۋاتقان ئايال ئۇسسۇلچىنىڭ كۆڭلىكى ھاۋادا يەلپۈنۈپ تۇرغان. مۆلچەر دەريا سى بويىدىن تېپىلغان بەلگىلىك ئالامەتلەردە تۆت ۋە توقۇز قاتار چىشلىق بەلگە ئوڭ ۋە دۇم ھالەتتە بىرىلگەن بولۇپ، كەينىگە ئالىقان بەلگىلىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇ مىقدار ۋە غەلىبە ئالامىتى بولۇشى ئېھتىمال.

هەر خىل بەلگىلەر ئارىسىدا «卐» بەلگىسى تەكرارلانغان ۋە باشقا قىيا تاشلاردىكى ئالامەتلەرگە ياندىشىدىغان بىر قاتار ئىروگىلىفلار چېكىلگەن. بۇ 1970 ـ يىلى ئالماتادىن تېپىلغان مىلادىيەدىن ئىلگىرى 5 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ قەبرىدىن تېپىلغان يېزىقنىڭ تولىمۇ ئىلگىرى باشلانغان مەنبەگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 ـ يىللارغا مەنسۇپ چەرچەن زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىكى ئېپتىدائىي ئادەملەر ياكى ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بۇ قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ ئىگىلىرى بولۇشى ئېھتىمال.

غەربىي يۇرت قىيا تاش سىزمىلىرى يۇقىرىقىلارلا بولماستىن، بۇ ھازىرغىچە بايقالغان بىرقەدەر مۇھىم قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن ئىبارەت، خالاس.

يۇقىرىقى قىيا تاش سىزمىلىرىدىن بىز مۇنداق ئۇچۇر ئالالايمىز:

(1) ئەڭ دەسلەپكى قىيا تاش سىزمىلىرى مۆلچەر دەريا‌سى غارى، سالمالتاش غارى، تېشىكتاش غارى، سارجۇن غارىغا ئوخشاش غارلار ئىچىگە، ئۇنىڭدىن باشقا غار ئاغزى، يۇقىرى ئېگىزلىكتىكى قىيا تاش ياكى قۇتۇبى ناھىيىسىدىكى قىزىلتاشتەك سېھىرلىك خالىي جايلارغا سىزىلغان بولۇپ، ئەينى زامانداكى تېۋىنىش ۋە ئېتىقاد تەقەززالىرىغا ماسلاشقان ھالدا مەيدانغا كەلگەنىدى.

(2) قىيا تاش سىزمىلىرىدا رېئاللىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن بولۇپ، ئەڭ كونا سىزمىلار يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ ئۇۋچىنىڭ تاش بىلەن ئوۋ ئوۋلىشىنى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى سىزمىلاردا ئوۋنىڭ نىقابلانغان، ئاددىي قورال ياكى سالغا بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، ئاخىردا ئاددىي ئوقيا، بىرقەدەر ئىسلاھ قىلىنغان ئوقيا بىلەن، ئاتلىق ياكى پىيادە، تايغان ۋە قۇشنى ئوۋلىغا قاتناشتۇرۇش بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىپادىلەپ، ئېپتىدائىي ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇشنىڭ تارىخىي

قاتلاملىرىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بەردى. ھايۋانىنى كۆندۇرۇش — قوي ۋە بۇغىنى، ئات ۋە تۆگىنى كۆندۇرۇش بىلەن دەسلەپكى تېرىقچىلىق، ھارۋىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشىنى ۋە ئىسلاھ قىلىنىشىنى، قەبىلىلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قەبىلىلەر جەڭلىرى قەدىمكى غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ ئۇزاق داۋام قىلىنغان تاغ ـ جىلغا مەدەنىيىتىدىن يايلاق مەدەنىيىتىگە يۇزلىنىۋاتقانلىقىنى بىشارەت قىلدى.

(3) قىيا تاش سىزمىلىرىدىكى تېۋىنىش ۋە ئېتىقاد غەربىي يۇرتتىكى ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ تەبىئەت ۋە ئىلاھىيەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى جەھەتلىمە قاراشلىرىنىڭ تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ئاساسىدا بىرلەشكەنلىكىنى كۆرسەتتى. قۇياشقا چوقۇنۇش، جىنسىي كۆپىيىشنى ئىلاھىيەتچىلىك تېۋىنىشىغا ئايلاندۇرۇش، نىقاب ۋە گىرىملار، تۇمار ۋە زىننەت بۇيۇملىرىغا سېھىرلىك قاراش، ئاسمان جىسىملىرىنى، ئوتنى، دەرەخنى، غەلىبىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەرنى ئىختىرا قىلىپ قوللىنىش، دىنىي ۋە تۇرمۇش ئۇسسۇللىرى، سېرىك ـ تىياتىرلار ئويناش — غەربىي يۇرت ئىپتىدائىي ئىنسان گۈرۇھلىرىدا تەپەككۇر ۋە دەسلەپكى روھىي ھادىسىلەر قاراشلىرى سىستېمىسىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى. بۇ ئېنگېلسنىڭ: «ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ مۇنتىزىم بايرام ۋە بەلگىلىك ئېتىقاد شەكىللىرى — ئۇسسۇل ھەم ماھارەت مۇسابىقىلىرى بولغاندى؛ ئۇسسۇل، بولۇپمۇ بارلىق دىنىي مۇراسىملارنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىناتتى»[2] دېگەن سۆزىنى ئىسپاتلىدى. غەربىي يۇرت تارىخىنىڭ كېيىنكى سەھىپىلىرىدە ئۆزىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن ۋە مەشھۇر «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن شۆھرەتكە ئىگە بولغان غەربىي يۇرت مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرى ئەنە شۇ ئىپتىدائىي زامانلاردىن باشلاپ شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى.

(4) قىيا تاش سىزمىلىرى گەرچە تەسۋىرىي سەنئەتنى

مەقسەت قىلىپ سىزىلمىغان بولسىمۇ، كۆچلۈك ۋە روشەن قايىل قىلىش كۆچىگە ئىگە بىرىنچى قاتلام تەسۋىرىي سەنئەت يادىكارلىقى بولۇپ قالدى. قىيا تاش سىزمىلىرى رېئال — ئەينەن، جانلىق — ھەرىكەتچان، تەبىئەتنى ئىنسانلاشتۇرۇش، ئىنسان سۇبيېكتىنى تەبىئەتلەشتۈرۈپ ئىپادىلەش، تۈز ۋە ئەگرى سىزىقلار، يالغۇز ۋە قوش سىزىقلار، بىر خىل ۋە كۆپ خىل رەڭدار سىزىقلار، ئاشۇرۇپ (كۆپىتۈرۈپ) ئىپادىلەش، سىمۇوللۇق ئىپادىلەش، بەلگىلەر ئارقىلىق مەنىسىنى ئىپادىلەش قاتارلىقلاردا تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن غايەت زور قەدەمنى باستى.

(5) قىيا تاش سىزمىلىرى يالغۇز ئىپتىدائىي ئىنسان تۇرمۇشى ۋە روھىيىتىنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت شەكلىدىكى ئىنفورماتسىيەسىنى بىزگە يەتكۈزۈپ قالماستىن، يەنە بۇ كەڭ دائىرىدىكى ئىپتىدائىي ئىنسان گۈرۇھلىرىنىڭ ئېتنىك (فولكلور) ئورتاقلىقى، يېقىنلىقى ۋە يانداشلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇلاردا تاغ تېكىسىنى گۈزەللىك دەپ بىلىش، قۇياشقا تېۋىنىش، ئوت ۋە يورۇقلۇقنى ئۇلۇغلاش، ھارۋا شەكلىنى ئوخشىشىپ كېتىدىغان قىلىپ ياساش، ئۇسسۇللاردا قول ھەرىكىتى بىلەن رىتىم ۋە كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش، بەزى بەلگە ۋە ئىروگىلىفلارنى بىردەك ئىشلىتىش قاتارلىقلار ئۇلاردىكى مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ يېقىنلىقىنىلا ئەمەس، يەنە ئېتنىك يېقىنلىقنى كۆرسەتتى. بۇ ئېتنىك ئالامەتلەر قەدىمكى غەربىي يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ تەبىئىي ۋارىسى بولغان ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش بولغان مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيىتىدە ئىزچىللاشقان.

غەربىي يۇرت قىيا تاش سىزمىلىرى مەزمۇنىدىن ۋە بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتىن داۋاملىق راۋاجلىنىپ، غەربىي يۇرت

تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىگە مۇھىم تارىخىي ئاساس قاتلام ھاسىل قىلغان.

3. غەربىي يۇرتتا مەبۇد قورچاقلار ۋە باللالار

ئەلۋەتتە، مەبۇد قورچاقلار ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى دەۋرىدە شەكىللەنگەن سېھىرلىك يەنە بىر خىل تەسۋىرىي سەنئەت ــ ھەيكەلتىراشلىق ئۇندۇرمىسى تەرزىدە مەيدانغا كەلگەنىدى. مىلادىيەدىن 2000 ــ 4000 يىل ئىلگىرىكى يىللار ئارىسىدا داۋام قىلغان يېڭى تاش قورالىلار ۋە بىرونزا قورالىلار دەۋرىدىلا ئىلاھىي تېۋىنىش ئوبيېكتلىرىنى ناتۇرال ياكى كۆپىتۇرۇلگەن ھالەتتىكى قورچاق ياكى ھەيكەل شەكلىگە كىرگۈزۈش پائالىيەتلىرى بارلىققا كەلگەن. مەلۇم مەنىدە مۇشۇ دەۋرگە تەئەللۇق قەدىمكى مىسىردىكى سفىنكس ئوبرازىنى ئادەم ۋە ھايۋان قىياپەتلىرى ئارىلاشقان زور ھەجمدىكى ئىلاھىيەت ھەيكىلى دېيىش مۇمكىن. ئىپتىدائىي ئۇرۇقداش قەبىلىلىرىدە بارغانسېرى كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن ئەپسانە (مېف) ھېكايەتلەر بىلەن مەبۇد قورچاق ئوبرازىنى ئىشلەپ چىقىش مانا مۇشۇ ساپال ۋە برونزا بىللە ئىشلىتىلگەن يىراق زامانلارنىڭ مەھسۇلى بولدى. ئۆزبېكىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى مىرشاد دېگەن جايدىن تېپىلغان ۋە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللارغا تەئەللۇق بولغان تاشتىن ئىشلەنگەن يىگىت بېشى بۇ جەھەتتىكى مۇھىم بىر دەلىل.

قازاقىستانىنىڭ ئابدورونوپ مەدەنىيىتىگە تەۋە سۆڭەك كەنتىدىن 1952 ـ يىلى تېپىلغان پىل چىشىدىن تاراشلاپ ياسالغان ئىلاھىنىڭ ھەيكىلى قورساقلىق ۋە ئەمچەكلىك تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاۋستىرىيىنىڭ خارىندو دېگەن يېرىدىن تېپىلغان ئىلاھ (ئايال مەبۇد) ۋە فرانسىيىنىڭ لائۇسسېل دېگەن يېرىدىن تېپىلغان، قولىدا مۈڭگۈز قەدەھ

تۇتقان (كېيىنكى كىشىلەر «لائۇسسېل ۋېنىراسى» دەپ ئاتىغان) ئىلاھ ئوبرازىغا ئوخشاش ئاتىلىق ئېتىقادى ۋە تۇغۇتنى مۇقەددەس بىلىش تەسۋىرلەنگەنىدى. مەن 1989 ـ يىلى قۇمۇل ۋىلايىتى باركۆل ناھىيىسى جاساقتۇم جىلغىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىگاھتىكى ئايال جەسەتنىڭ ئىككى كۆكسىگە بىرى چوڭ، بىرى كىچىكرەك ئىككى بروڭنا ھەيكەلنىڭ قويۇلغانلىقىنى، بۇ ھەيكەلنىڭ قورساق قىسمى ئالاھىدە كۆپتۇرۇلگەنلىكىنى، ئۇ قوشكېزەك بالىغا ھامىلدار بولغان ياش ئايالنىڭ جەسىتى بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان «ئومماي ئانا» مەبۇدى ئىكەنلىكىنى ئىزاھلىغانىدىم. مۇنداق مۇئەككەل مەبۇدلارنىڭ لايدىن، ياغاچتىن، كىگىزدىن ياسالغان نۇسخىلىرى ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ئەل ئىچىدە ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىنگەن.

ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى سىكىفلەر (سكتايلار) ۋە سارماتىنلار ئىسكەندەر ماكىدونسكى ۋە دارانىڭ بۇ زېمىنلارغا ھەربىي يۈرۈش قىلىشىدىن ئىلگىرىلا ئۆزلىرىنىڭ يالىڭاچ ئىلاھلىرىنىڭ ھەيكىلىنى ياسىغان، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ياسالغان كالا سىياقى ئادەم بېشى ھەيكىلى سۇلتان ـ يۇزدەكتىن تېپىلغان. «ئاۋستا»③ دا تىلغا ئېلىنغان ئاناخىت، نان (نانايى) ئىلاھلىرىنىڭ ھەيكەللىرى ۋە قەدىمكى سۇغدى ئىلاھىيەت مەبۇدلىرى ئېللىنىزملىق ④ مەدەنىيەت تەسىرىدىن ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. ھازىرقى تۇركمەنىستانىڭ نىسا شەھىرىدىن تېپىلغان مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ گرېك مەبۇدلىرىنىڭ ھەيكەللىرى مۇنداق ئېللىنىزملىق تەسىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ

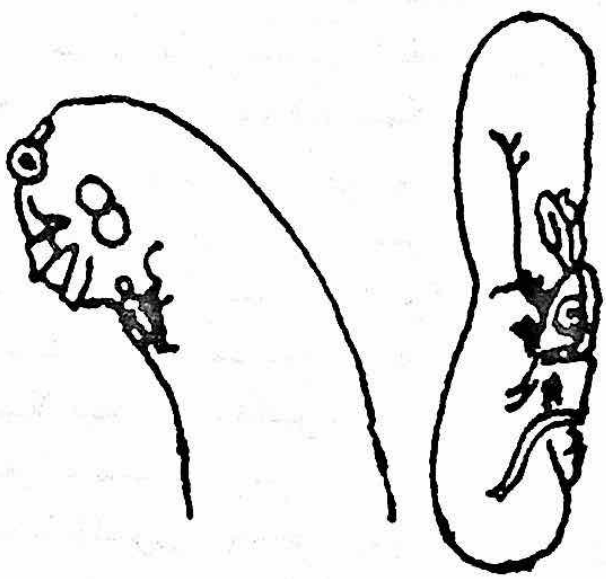

12 ـ رەسىم. مەرۋىدىن تېپىلغان مىلادىيەدىن ئۇچ ـ تۆت ئەسىر ئىلگىرىكى يالىڭاچ ئىلاھ

كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى.

قەدىمكى مەبۇد قورچاق ۋە ئىلاھ ھەيكەللىرىدىن تاشقىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىرگە مەنسۇپ بازىرىق قەدىمكى قەبرىگاھلىقىدىن تېپىلغان پالاسقا ئىشلەنگەن «قامانناك ئالدىغا كەلگەن چەۋەنداز» نۇسخىسى بىلەن ئالماتا يېنىدىكى «ئەسكىقورغان» دىن بايقالغان مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىگاھتىن تېپىلغان ئالتۇن زەنجىرلىك جەڭ كىيىمى قەدىمكى دىئالىك - ساك قەبىلىلىرىنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت ۋە ھۇنەر - سەنئەتتە كۆرۈنەرلىك ماھارەت ئىگىلىرى بولۇپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. «ئەسكىقورغان»دىن چىققان ئالتۇن زەنجىرلىك جەڭ كىيىمىنىڭ ئېتەكلىرىگە ۋە يەڭ ئۇچلىرىغا ئۇدۇل قاراپ تۇرغان بۆرە بېشىنىڭ نۇسخىلىرى، تاسمىسىغا ئات ۋە ئارسلان نۇسخىسى تاقا قىلىنغان، دۇبۇلغا ئالدىغا تېكە، يان تەرەپلىرىگە تاغقا يۆلىنىپ تۇرغان بېلى قايرىلما شەكىلدىكى غەزەپلەنگەن ئارسلانىنىڭ تەسۋىرى ۋە تۆت ئالتۇن ئوق سىزىلغان.

بالبال — تاش ھەيكەلتىراشلىقىنىڭ يايلاق مەدەنىيىتى

13 - رەسىم. نىقابلانغان قېقىلما بالبالار

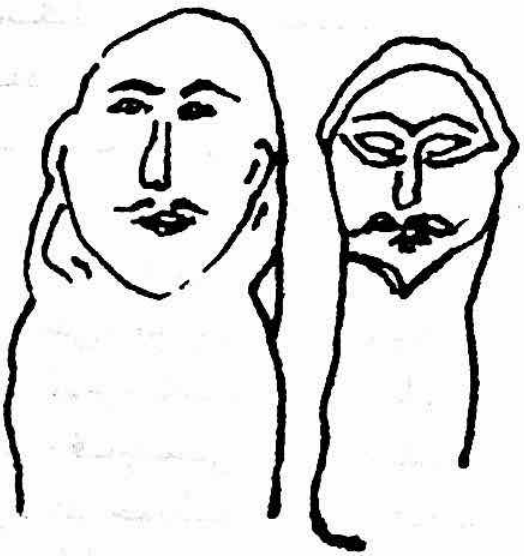
ياراتقان يەنە بىر مۇھىم ئۇتۇقى سۇپىتىدە مەيدانغا كەلگەن.

بالبالار ئاسىيا يايلىقىنىڭ ئالاھىدە سەنئەت يادىكارلىقى بولۇپ، ھازىرغىچە 1000 پارچىغا يېقىن بالبال ھەيكەل ئېنىقلانغان.

بالبالار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللاردىن تاكى ئوتتۇرا

ئەسىرلەردە قەسىرلىرى كۆچمە خانلىق بارگاھلىرى ئورنىنى باسقۇچە بولغان ئۇزاق تارىخىي مەزگىل ئىچىدە تارىخنىڭ مۇھىم يادىكارلىقى بولۇپ خىزمەت قىلدى. بالباللار جەڭ مەيدانلىرىدىكى غەلىبىنى تەبرىكلەش، كۆچمە خانلىق ياكى قەبىلە ئىتتىپاقى بارگاھلىرى ئالدىغا خاتىرە ھەيكىلى ئورنىدا بېكىتىش، شۇنىڭدەك مەشھۇر قەبرىگاھلىقلار ئالدىغا قويۇش قاتارلىق ئوخشىمىغان مەقسەتلەر ۋە مەزمۇنلاردا ياسالغان بولۇپ، ئۇنى نوقۇل ھالدا تاش قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا بېكىتىلگەن ئوبرازلىق ئابىدە دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3000 ـ يىللاردا ئالتاي، غەربىي جەنۇبى سىبىرىيىدە قوزۇق شەكىلدىكى قەدىمكى بالباللار مەيدانغا كەلگەن. مۇنداق بالباللاردا ئوبراز تاشنىڭ يۇمىلاقلىقىغا بېقىنغان ھالدا، يۇمىلاق يۈز، چوڭ ـ چوڭ كۆز، قىلىن قاپاق، تۈز بۇرۇن قىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، بەدەن ئەزالىرى ئويۇپ (كۆپتۈرۈپ ئەمەس) سىزىلغان سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئۇ چاغدا مۇنداق ھەيكەللەر يۈزى ئوچۇق بولماستىن، يەنە ئېلىشىۋەتكىلى بولىدىغان نىقاب بىلەن ئورالغان. بۇ نىقابلارغا بۆرە، يولۋاس (ئارسلان)، تۆگە (بۇغرا) ۋە قوي، كالا ئوبرازلىرى چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللاردا يۇقىرىكى قوزۇق شەكىللىك بالباللار نىقابسىز قوللىنىلىدىغان ھالەت كۆرۈلىدى. بۇ تاغ ـ جىلغا مەدەنىيىتىدىن يايلاق مەدەنىيىتىگە كۆچۈش جەريانىدىكى توتېمىلىق قاراشلاردا مۇئەييەن ئۆزگىرىش

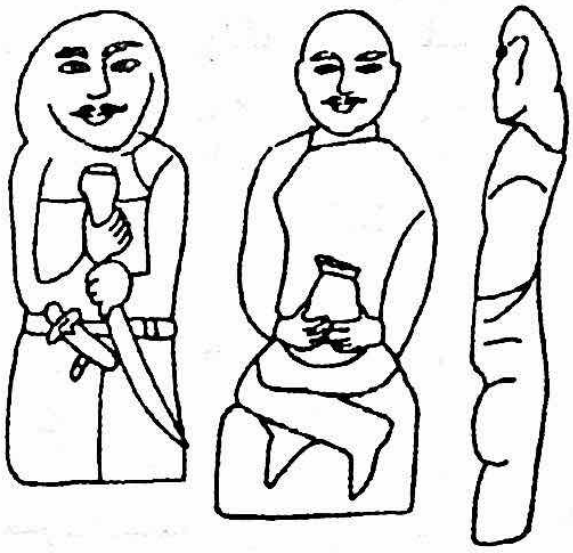

14 ـ رەسىم. نىقابسىز قوزۇق بالباللار

يۇز بەرگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇ بالىللارنىڭ ھەر ئىككى خىل ھالىتى بالىدا باش قىسمىنى ئىمكانقەدەر روشەن ئىپادە-لەشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشقانىدى. بۇ خىل بالىللار مىلادە-يەدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىرگىچە ساقلانغان.

شۇنى ئېيتىش ھاجەتكى، نىقابلىق ۋە نىقابسىز قېقىلما بالىللار دەۋرىدىمۇ سىلىق تاشتىن ھەيكەل مەبۇد قورچاقلار ئىشلەش ئادىتى ئۇزۇلگەن ئەمەس. 1887 ـ يىلى فىنلاندىيىلىك ئاسىلىن جەنۇبىي سىبىرىيىدىن ئۇزۇن چاچلىق، زىرە تاقىغان ئايال قورچاقنى تاپقان. 1958 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئوقۇغۇچىلىرىدىن بىرى خاقاس ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىن شۇنداق يەنە بىر ئايال تاش قورچاقنى تاپقان. 1964 ـ يىلى چېرنوۋا دەرياسىنىڭ قورغان قاسىنىقىدىكى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللارغا تەئەللۇق قەبرىدىن يۇقىرىقى ئايال قورچاقنا ئوخشاش يەنە سەككىز قورچاق تېپىلغان. شىنجاڭنىڭ قىرمۇچ كونا قەبرىگاھلىقىدىنمۇ شۇنداق قورچاق تېپىلغان.

شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە يەتتىسۇ رايونى، قازاقىستان، موڭغۇلىيە ۋە بايقال يايلاقلىرىغا تارقالغان گرانت تاش بالىللار رېئالىستىك روھتا يايلاق ھاياتىغا كۆچكەن تۈركىي دىڭلىڭ قەبىلىلىرى مەدەنىيەت ھاياتىنىڭ مەلۇم قىسمىنى ئىپادىلىگەن. رەڭگىرويى، كىيىنىشى، ئولتۇرۇش ئادىتى، چاچ شەكلى، بۇرۇت ۋە قىلىچ ـ خەنجەر، تاسما، قەدەھ ياكى مەي قاچىسى قاتارلىقلار ئۇنىڭ جۇملىسىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

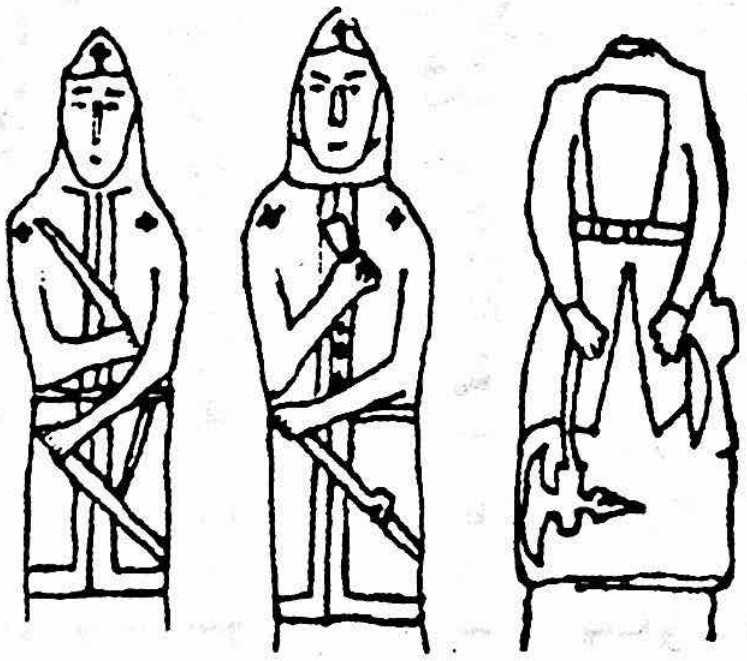
15 ـ رەسىم. بىر توپ ئەر ـ ئايال بالىللار

تۈركىي تىللىق خەلقلەر-

نىڭ بالبالىرى ئاتلىق چەۋەندازنىڭ ئىشتان، ئۆتۈك كىيگەن، قىلىچ ـ خەنجەر ۋە تاسما تاقىغان، ئۆره تۇرغان، تاش ئورۇندۇق ـ تا ئولتۇرغان قىياپەتتىكى ئوبرازىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

روھلۇق، كۈلۈمسىرەپ تۇرغان، قولىدا جام (مەي قاچىسى) تۇتقان بۇ ھەر خىل بالبالىلاردىن غەزەپ، قىرغىنچى جەڭ ئالدىدىكى جىددىي روھىيەت ياكى قايغۇ ـ مەرسىيە ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيدۇ. بۇ خىل بالبالچىلىق ئەينى زامان بالبالچىلىرىنىڭ تەسۋىرىي سەنئەتتىكى رېئاللىق، يۈكسەكلىك، ئىزگۈلۈك، ئۇمىدۋارلىق ۋە قاتتىق قورام تاشتىن كۆپتۈرمە، تېرەن سىزىقچە چىقىرىش جەھەتتىكى ئېستېتىك قاراشلىرى ۋە ماھارەت تەلەپلىرىنى ئىپادىلىدى.

دىڭلىڭ ـ تۇركىي تىللىق خەلقلەر بالبالچىلىقى تاكى چىڭگىزخان ئىستېلاسى دەۋرلىرىگىچە داۋاملاشتى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 ـ يىللاردىن بۇرۇن ئېلابوكا ۋادىلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ئۇگور ـ فىن قەبىلىلىرىنىڭ ئۇستىگە تېرەن سىزىقچە چىقىرىلغان جەڭچى رەسىمنى چۇشۇرگەن ياپىلاق قەبرە تاشلىرىدىن مىلادىيە 12 ـ، 13 ـ ئەسىرلەردە ۋولگا

16 ـ رەسىم. ۋورلوۋاچ بالبالىرى

دەریاسی بویىدا ھەرىكەتلەنگەن ژولوژاچ تۇركلىرىنىڭ قىلىچ ۋە ئايپالتا تۇتقان بالباللىرىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن.

غەربىي يۇرت بالبالچىلىقى بىلەن بىر قاتاردا ساپال، ياغاچ، دەندان (پىل چىشى)، توقۇلما بۇيۇم، ئات جابدۇقلىرى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىغا كۆپلىگەن تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرى ئىشلەنگەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش قىيىن (بىز بۇ يەردە توكيو ياپونىيە دۆلەت مۇزىيىدا ساقلانغان مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ دېيىلگەن قەدىمكى خوتەن قېزىلمىلىرىدىن تېپىلغان كۆپلىگەن ساتىرىك ئوبرازلارنى مىسال قىلىشىمىز مۇمكىن. ھەر خىل كومېدىيىلىك نىقاب شەكلىنى ئالغان ۋە مايمۇن قىياپەتلىك ساز چېلىۋاتقان بۇ ئوبرازلار كۇپ (ئىدىش) تۇتقۇچلىرىغا كۆپتۇرۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ئۇلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى غەيرىي بۇددىزم مۇھىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

17 ـ رەسىم. خوتەندىن تېپىلغان كاھىش ئوبرازلار

بىز غەربىي يۇرت تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ يايلاق مەدەنىيىتى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن يېڭى نەۋلىرىدە غار ـ جىلغا دەۋرى

مەدەنىيىتى تەسۋىرىي سەنئىتى ئۇتۇقلىرى ئىزچىللاشقانلىقىنى كۆرسەتتى. غار ـ جىلغا مەدەنىيىتىدىن يايلاق مەدەنىيىتىگە كۆچۈشمۇ تەدرىجىي ۋە كېينكىسى ئىلگىرىكىسىنى داۋاملىق ئۆز قوينىدا ساقلىغان هالدا مەيدانغا كەلگەن.

غار ـ جىلغا مەدەنىيىتى بىلەن يايلاق مەدەنىيىتى بىپايان زېمىندا تەرەپلەرنى بەلگىلەش ۋە يول بەلگىلىرىنى ئورنىتىشنى تەقەززا قىلدى. دەسلەپكى يەر ناملىرى ۋە يول بەلگىلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئەجدادلىرىمىز دۇنيادا تۇنجى بولۇپ «بۇغا تاش» ـــ يول بەلگىلىرىنى تاش ئۇستىگە ئۇچقۇر بۇغا شەكلىدە ئويۇپ، سەپەر يوللىرىغا ئورنىتىشقان كىشىلەر ئىدى. بۇ غەربىي يۇرت ـ مەركىزىي ئاسىيا تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ خاس تارمىقىنى هاسىل قىلدى.

18 ـ رەسىم. «بۇغا تاش» ـــ يول بەلگىلىرىدىن بىرى

غەربىي يۇرت قورچاق مەبۇدىلىرى تەسۋىرىي سەنئەتتە ئىنسانىنى مەركىزىي ئورۇنغا قويۇشنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ بارغانسېرى قەهرىمانلىق كىشىلىك قاراشلىرى ۋە سەنئەت قاراشلىرىغا قاراپ راۋاجلاندى. بارغانسېرى

«ئوغۇزنامه»، «ئەپراسىياپ» قاتارلىق لېگىندا ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىمۇ خەلق ئەدەبىياتى گۈلزارىغا كىرىپ كەلدى. كۆپلىگەن بالبالار ئۇنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت شەكلىدىكى كۆرۈنۈشىنى شەكىللەندۈردى. دەرھەقىقەت، بۇ دەۋردە يەنە ئىلاھىيەتلەشكەن ئەپسانىۋى تەڭرىلەر بىلەن ئۇ ھەقتىكى رىۋايەت ۋە ھەيكەللەرمۇ بىللە داۋام قىلغاندى. ساك ـ سۇغدى تۈرانلىرىنىڭ «رۇستەمنامە» رىۋايەتلىرى شىنجاڭدا «رۇستەم ساقچى» شەكلىدە ئۇزاق داۋام قىلدى ۋە كېيىنچە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن ئىرانلاشتۇرۇلۇپ، ئىران قەھرىمانى سۈپىتىدە تەسۋىرلەندى. غەربىي يۇرت يەرلىك ئاھالىلىرى ئەنئەنىۋى تۇرمۇش، قاتناش ـ ئالاقە، بايرام ۋە مەشرەپلىرىنى ئىپادىلەيدىغان تەسۋىرىي سەنئەت نۇسخىلىرى بىلەن تىياتىر خاراكتېرلىك قاپارتما ھەيكەللەرنى ياساشتى. ئۇلار ئاخىرىدا پادىشاھى دارانىڭ كۆپ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشلىرىنى تارماقلىدى ۋە ئاخىر گرېكلار ئۇستىدىنمۇ غايەت زور جەڭ غەلىبىلىرىگە مۇيەسسەر بولدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇزاق داۋاملاشقان گرېك ـــ باكتىرىيە ۋە سېلۇكىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئېللىنىزم تەسۋىرىي سەنئىتى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ ھال كېيىنچە غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىگە مۇئەييەن غەيرىيلىك ئېلىپ كەلدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار غەربىي يۇرت قەدىمكى ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ياراتقانلىقى ۋە ھەرقايسى مەدەنىيەت دەۋرلىرىدە ئۇنى ئىزچىللاشتۇرغان ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار غەربىي يۇرت قەدىمكى خەلقلىرى مىلادىيەدىن 2000 ـــ 3000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرلەردە، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا «ئات مەدەنىيىتى» ئىختىراچىلىرى ۋە برونزا بۇيۇملار ماھىرلىرى سۈپىتىدە كۆچۈش، يۆتكىلىش ۋە يۇرۇش پائالىيەتلىرى بىلەن

شۇغۇللانغانلىقىنى، ئۇنىڭ مەدەنىيەت ئىزنالىرى كىچىك ئاسىيا، قارا دېڭىزنىڭ جەنۇبى، مىسوپوتامىيە، ھىندىستان تارىخىنىڭ ئەڭ قەدىمكى قاتلاملىرىدا مۇئەييەن چوڭكەم ھاسىل قىلغانلىقىنى، مۇنداق چوڭكىلەر كلاسسىك قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىڭ رويابقا چىقىشىغا ھەسسە قوشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار غەربىي يۇرتتا مىلادىيەدىن كېيىن پەيدا بولغان تاشكېمىر سەنئىتى، گەرچە دىنىي ئېتىقاد دەرگاھى ھېسابلانغان تاشكېمىرلاردا بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسى شەكىلىنى ئالغان بولسىمۇ، ئۇ ھېچقاچان باشقا سۇمۇرغىنىڭ باشقا زېمىنغا تۇغۇپ كەتكەن تۇخۇمى تەرزىدىكى نەرسە بولماستىن، مۇھىمى ۋە ئاساسەن غەربىي يۇرت شارائىتىغا ماسلاشقان، غەربىي يۇرت سەنئىتى ئارقىلىق قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، غەربىي يۇرتچە بۇددا سەنئىتى ئىكەنلىكى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىنى ھىندىستاندا بۇددىزم ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ئەمەس، بەلكى بۇ خىل تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ماكانى بولغان غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى تەسۋىرىي سەنئەت تارىخىنىڭ شەكىللىنىشىدىن باشلاشنىڭ نەقەدەر ھەقىقىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ غەربىي يۇرت مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تەتقىقاتىدىكى بىرىنچى ناتوغرا نۇقتىئىنەزەر ــ غەربىي يۇرتتا «ئەزەلدىن مەدەنىيەت بولمىغان» دېگەن قاراشنىڭ ئورنىغا ھەقىقىي ئىلمىي قاراشنى دەسسىتىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىزاھلار:

① شاڭ دا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، 258 ـ بەت.

② ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ

چىقىشى»، «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم.

③ «ئاۋستىرالىيە زورۇئاستىرىزمىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى.

④ ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت ـــ تار مەنىدە قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى، كېڭ مەنىدە ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى گرېكلەشكەن دۆلەتلەردىكى گرېك مەدەنىيىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن مەدەنىيەت.

ئۇچىنچى باب

بۇددا سەنئەتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى

1. بۇددىزمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى

بۇددىزم — ئومۇمىيلىق جەھەتتىن ئىنسانىيەت ياراتقان ئېتىقاد شەكلىدىكى ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەت تېپىلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ — ساماۋى ۋەھيي ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ نىجاتلىققا ئىنتىلىشتەك ئارزۇ - ئىستەكلىرى بىلەن ئېللۇزىيىلىك تەسەۋۋۇرىنىڭ سەمەرىسى.

بۇددىزم — خاسلىق جەھەتتىن، ھىندىستانغا كۆچۈپ ماكانلاشقان ۋە ئەسلىدىكى يەرلىك خەلق بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلانغان ئارىئان ئەۋلادلىرىنىڭ ئەينى زامان ھىندى جەمئىيىتى شارائىتىدا ياراتقان يەنە بىر مۇھىم دىنىي ئەقىدە سىستېمىسىدىن ئىبارەت.

بۇددىزم — دەسلەپكى دىنىي شەكلى ھالىتىدە گەچە «ساكيامونى» (ساك قەبىلىلىرىنىڭ[1] دانىشمىنى) دەپ شۆھرەتلەنگەن سىددخارتاخاگاۋتاما ۋە ئۇنىڭ يېقىن مۇخلىسلىرىنىڭ تەشەببۇسلىرى چەمبىرىدىكى مەھەللىي ئېتىقاد تەلىماتى بولسىمۇ، ئۇ ئۆز تەرەققىياتىدا بىرقانچە راۋاجلىنىش باسقۇچلىرى ۋە مەزھەپلىرى بولغان، تەدرىجىي ئالەمشۇمۇل تەسىرگە ئىگە چوڭ دىنىي سىستېما ھالىتىگە مۇيەسسەر بولدى. بۇددىزم سەنئىتى دەل ئۇنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا مەيدانغا كەلگەن تەشۋىق - تەلىم شەكىللىرىنىڭ

بىرى بولۇپ، بۇددىزم سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا بۇددا دىنىنى ئۆز ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن قوبۇل قىلغان دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ خەلقلىرى ئاساسلىق تۆھپە قوشقان.

بۇددا دىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرى 560 ــ 480 ـ يىللاردا ياشىغان، ھىندىستاننىڭ شەرقىي شىمال قىسمى (ھازىرقى نېپال تېررىتورىيىسى ئىچىدە) دىكى كاپلوۋاستۇ (Kaplavalstu) نامىلىق كىچىك دۆلەتنىڭ شاھزادىسى سىددخارتاخا گاۋتاما تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقى مەلۇم. رىۋايەت قىلىنىشىچە، تەڭرى سىددخارتاخانىڭ ئالەمگە كېلىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئاتىسىنى كاپلوۋاستۇ پادىشاھى سۇددھودانا(净饭王 ــSuddhodana)، ئانىسىنى ئەينى زامان گۈزەللىرىدىن خانىكە مايا(摩耶ــMaya) قىلىپ بەلگىلىگەن. «لالىتاۋىستارا» (Lalitavistara)نامىلىق بۇددا رىۋايەتنامىسىدە يەنە، سىددخارتاخا دۇنياغا كېلىش ئالدىدا ئەرشتىكى ئىلاھ ۋە ھۆر ـ پەرىلەرنى يىغىپ بۇددا تەلىماتىنى سۆزلىگەن، ئۇلارغا كەلگۈسىنىڭ بۇرھانى مايىترنى تونۇشتۇرغان؛ خانىكە مايا تەۋەللۇت مەزگىلىدە پۇتكۈل جاھان تەنتەنىگە تولغان، كۆللەردە نېلۇپەر ئېچىلىپ كەتكەن، قەسىرە گۈمبىزىنىڭ ئۈستىدە قۇشلار پەرۋاز قىلىشقان؛ خانىكە لومبىنى (Lumbini) باغچىسىغا كىرگەندە ئۇنىڭ ئوڭ بىقىنىدىن سىددخارتاخا ئاپئاق پىل بالىسىدەك تۇغۇلغان؛ ئۇنى براخمان دىنىدىكى ئىككى ئالىي ئىلاھ ئىندىرا بىلەن براخمان قارشى ئالغان ۋە قولىغا ئېلىپ تۇتۇپ تۇرغان؛ ئەجدىھا مۇئەككىلى ناندا (Nanda ــ龙王难陀) بىلەن ئوپاناندا (Upananda ــ优难陀) ئەرشتىن يېرىم گەۋدىسىنى زېمىنغا چۈشۈرۈپ ئۇنى يۇيۇندۇرغان؛ شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بوۋاق تۆت تەرەپكە يەتتە قەدەمدىن مېڭىپ دۇنيانىڭ تۆرىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بالا تۇغۇلۇپ يەتتىنچى كۈنى ئانىسى خانىكە مايا خۇشاللىق ئىچىدە قازا قىلىپ، ئۇنىڭ سىڭلىسى ماھاپرا جاپاتى (摩诃阇波提ــMahaprajapati) سىددخارتاخاغا

تەربىيىچى بولغان؛ سىددخارتاخا مەكتەپتە ئەقىل ـ پاراسەتتە ئۇستازىنى ھەيران قالدۇرغان؛ بالاغەتكە يەتكەندە گوپا (ياسودھارامۇ دېيىلىدۇ، 瞿波) ناملىق گۈزەل قىزغا ئۆيلەنگەن؛ ئۆيلىنىش ۋاقتىدا قىزنىڭ دادىسىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن قالغان غايەت زور ئوقيانى ئېتىش، مۇشتلىشىش ۋە قىلىچۋازلىق قىلىش قاتارلىق سىناق شەرتلىرىنى ئورۇندىغان؛ 29 ياشقا كىرگەندە ماگادخا (摩揭陀国 ـــ Magadha) مەملىكىتىگە بېرىپ تەلىم ئالغان؛ 35 يېشىدا ئادۋاتتاھا (菩提树ـــadvatth) ناملىق پىكوس دەرىخى تۈۋىدە ئولتۇرۇپ ئىدراك تاپقان؛ ئۇنىڭغا ئالۋاستىلار ھۇجۇم قىلىپ، خىرىس قىلغان، ۋارقىراپ ـ چىرقىراشقان، ئاسمانىنى قاپلىغان بۇلۇتتەك بىھىساب قورالىلار ئېتىشقان، زەھەرلىك ئوت ـ يالقۇن پۈركۈشكەن، بىراق بۇلار گۈل، نۇرغا ئايلىنىپ تۇرغان، يېڭىلگەن ئالۋاستىلار گۈزەل قىزلار سىياقىدا ئۇنى تېرەن ئىدراكتىن ئاداشتۇرالمىغان؛ ئاقىۋەت سىددخارتاخا بۇدساتۋالمىتىن بۇددىھا (بۇرھان)غا ئايلىنىپ، بۇددىزم تەلىماتىنى ياراتقان. رىۋايەت قىلىنىشچە، سىددخارتاخا بۇ قۇتلۇق دەرەخ تېگىدە بىر ئاي تۇرغان، كېيىن ئىلگىرى ئۆزىنى تاشلاپ كەتكەن بەش شاگىرتىنى دەسلەپكى مۇخلىس قىلىپ قوبۇل قىلغان، ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى 60 كىشىگە يەتكەندە راھىبلار (Sangha) تەشكىلاتى قۇرۇپ، بۇددىزمنى كەڭ تەشۋىق قىلغان. سىددخارتاخانى ئاتىسى تاپالمىغان، شۇڭا ئۇنىڭ شاھزادىلىك نامى ئەمەلدىن قالغان، ئۇ ئورمانلىققا يوشۇرۇنۇپ ئىستىقامەت قىلىۋاتقان دەرۋىش چال گائۇتاما (乔达摩ـــGautama) تەرىپىدىن «ساكيامونى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغان. ساكيامونى 49 يىل بۇددىزمنى تەشۋىق قىلىپ، 80 ياشقا كەلگەندە مالىلا (未罗国 ـــ Malla) مەملىكىتىنىڭ كۇستاگارا②(拘尸那ـــKostagara)شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى دەريا بويىدا ئۆسكەن بىر جۈپ دەرەخ ئاستىدا يېتىپ، ئالەم بىلەن ۋىدالاشقان. ساكيامونى ھەققىدىكى «جاتاكا» (本生帮事ـــjataka) ھېكايىلىرى بىلەن رىۋايەتلىك تەپسىلاتلار

قانچىلىك سېھىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ساك قەبىلىلىرىدىن چىققانلىقى، ئىنسانىي ۋە خۇسۇسىي خاھىشىنى چەكلەپ، ئازابلىق دۇنيادىن خالاس بولۇش توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي بۇددىزم ئەقىدىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى روشەن تارىخىي پاكىتتۇر. كېيىنچە تولىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىلگەن بۇددىزم مەزھەپ ۋە ئەقىدىلىرى يەنىلا ساكيامونىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى ئۇلىغا شاخاپچىلاندۇرۇلغان.

بۇددىزمنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى «تۆت ساتيا» (四圣谛 — Satya) نى ئۇل قىلغان بولۇپ، ئۇ تۆت ھەقىقەت دېگەن مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار: «ئازاب، سەۋەب، خالاس، يول» دىن ئىبارەت.

«ئازاب» (Duhkhsatya) — دۇنيا ئازاب دېگىزىدۇر. تۇغۇلماق، قېرىماق، ئاغرىماق، ئۆلمەك ئازابتۇر، دېگەن كىشىلىك قارىشىنى كۆرسىتىدۇ. «ئازاب» — ھەقىقەتتۇر دېگەن قاراش «ئىككى ئازاب» (بەدەن ئىچىدىن ۋە بەدەن سىرتىدىن كېلىدىغان ئازاب)، «ئۇچ ئازاب» (ئاچ ـ يالىڭاچلىق ئازابى، بايقاشاتلىقتىن كېلىدىغان ئازاب، بەخت ۋە مۇھىتنىڭ بىقارارلىقىدىن پەيدا بولىدىغان ئازاب)، «تۆت ئازاب» (تۇغۇلماقلىق، قېرىماقلىق، كېسەل بولماقلىق، ئۆلمەكلىك ئازابى)، «سەككىز ئازاب» (يۇقىرىقى تۆت ئازاب بىلەن ھىجران ئازابى، رەقىب ـ كۈشەندىلەر ئازابى، خاھىشقا ئېرىشەلمەسلىك ئازابى، بەش سەزگۈنىڭ ئاچ كۆزلۈكىدىن كېلىدىغان ئازابلار) قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنگەن، تەبىئەت، كىشىلىك ۋە روھىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ساكيامونى بۇ ئازابلارنىڭ مەنبەسىنى «ئاچ كۆزلۈك»، «ھەسەتخورلۇق»، «نادانلىق» تىن ئىبارەت «ئۇچ زەھەر»گە يىغىنچاقلىغان. بۇ زەھەرلەر كىشىنى ئۆزىنى قۇتۇلدۇرالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرىدۇ، دەپ تەۋسىيە قىلغان. دەسلەپكى بۇددىزمنىڭ سەۋەب، قارىشى ئەنە شۇنداق بولۇپ، ئۇمىدسىزلىك خاراكتېرىنى ئالغان. بۇددىزم مۆتىۋەرلىرى ھىنايانا ئەقىدىلىرى

مەزگىلىدىلا «سەۋەب» (Samudyasatya) ھەقىقىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ «ئون ئىككى سەۋەبىيەت»(十二因缘 — Dvadasanga pratitya samutpada) تەلىماتىنى ياراتقان. ئۇلار «پائالىيەت، روھىي پائالىيەت، بالىياتقۇدىكى بەدەن شەكلى ۋە روھ، ئالتە سەزگۈ، يولۇقماق، تەسىرلەنمەك، ئارزۇ - ھەۋەس، ئىزدىنىپ ئېرىشمەك، ئىدىيەۋى پائالىيەت (سانسارا — قايتا تۇغۇلماق)، قېرىپ ئۆلمەك» تىن ئىبارەت. «ئون ئىككى سەۋەب» قارىشى روھانىيەتچىل، ئۇمىدسىز، دىئالېكتىك خاراكتېر ئالغان، بۇددىزمدا «ياخشىلىقنىڭ ياخشى ھېسابى بولىدۇ، يامانلىقنىڭ يامان ئاقىۋىتى كۆرۈنىدۇ» دېگەن قاراش بىلەن «قايتىلاپ تۇغۇلۇۋېرىش» (Dhama chakra) دېگەن قاراش، پەقەت بۇددا تەلىماتى تەرىبىيىسىدە بۇددىھاغا ئايلىنىپ، ئەڭ ئالىي ياخشىلىققا ئېرىشىپ، ئالەم ئازابلىرىدىن قۇتۇلۇش مۇمكىنلىكى بىلەن نىجاتلىققا ئىنتىلگەن. ئۆتمۈشنىڭ بۇددىھاسى ۋىپاسىين (Vipasyin — 毗婆尸佛) ھازىرنىڭ بۇددىھاسى ساكىيامونى ۋە كەلگۈسىنىڭ بۇددىھاسى مايىتىرى ئۇنىڭ ئۇلۇغلىرى ۋە ئۇچ ھاياتلىق (三世) نىڭ ريياسەتچىلىرى ھېسابلانغان. «قايتا تۇغۇلۇۋېرىش» تەلىماتى بويىچە ئادەملەر بەش خىل يولدىن باشقا يولغا گىرىپتار بولمايدۇ. بۇلار: ساماۋى يول (بۇددىھا بولماق)، ئادەمىي يول، ئاسۇرا يولى (Asura — 阿修道) — ئاپەتلىك يول، ئاچ ئەرۋاھلىق يولى، ھايۋانغا ئايلىنىپ تۇغۇلماق يولى، دوزاخ يولىدىن ئىبارەت. ھىنايانا قارىشى بويىچە ئالدىنقى ئۇچ خىل يول خەيرىيەتلىك يول، كېيىنكى ئۇچ خىل يول قاباھەتلىك يول ھېسابلىنىدۇ.

«خالاس بولماقلىق» ھەقىقىتى (Nirodha satya) — ئىنسانلارنىڭ پانىي ئالەم ئازابلىرىدىن خالاس بولمىقى، قايتا تۇغۇلۇۋېرىش ئازابىدىن قۇتۇلۇشى ۋە ئازابسىز نىرۋانا (Nirvana — 涅磐) جەننىتىگە كىرىشى مۇمكىن، دېگەندىن ئىبارەت.

«يول تۇتماقلىق» (Marga satya) ھەقىقىتى — نىرۋاناغا

مۇيەسسەر بولۇش تەرىقىتىدىن ئىبارەت. پەقەت بۇددا تەربىيە مەشقىنى ئېلىپ بېرىپ، بارلىق ئارزۇ - ھەۋەستىن قولىنى ئۈزگەندە، قايتا تۇغۇلۇۋېرىش ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، باقىي ئالەم نىرۋانا سىغا ئېرىشىش مۇمكىن، ھىنايانا بۇ خىل «يول تۇتماقلىق» ھەقىقىتىنى سەككىز خىل ئۇسۇلغا بۆلگەن بولۇپ، ئۇلار مۇنداق:

توغرا زېھىن (Samyak drsthi) — تۆت ساتياغا لايىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپ، نوقۇل ماددىي بۇيۇم، نوقۇل ئۆزۈمچىلىك، نوقۇل ئىلاھىيەت قاراشلىرىدىن يىراق بولماق؛

توغرا تەپەككۇر (Samyak samkalpa) — تۆت ساتياغا لايىق پىكىر يۈرگۈزۈپ، خاتا ۋە ئېزىتقۇ يول ۋە مۇھاكىمىلەردە بولماسلىق؛

توغرا سۆز (Samyak vas) — ھەقىقەت ۋە ياخشىلىق بىلەن بۇددا قانۇنىغا لايىق سۆزلەپ، لاپ، ھاكاۋۇر گەپ، قەبىھ سۆز، غەيۋەت سۆز، قوپال سۆز، كولدۇرلاتما سۆز قىلماقلىق؛

توغرا پائالىيەت (Samyak karmanta) — بۇددا پەرھىزلىرىگە لايىقلىشىپ، جانۋارلارنى ئۆلتۈرمەسلىك، زىنا قىلماسلىق، بارلىق ناشايان ئىش - ھەرىكەتتە بولماسلىق؛

توغرا ياشاش (Samyak ajiva) — بۇددا تەلەپ قىلغان ئۆلچەمدە كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرار جايدىن باشقا ھالال بولمىغان كەسىپ بىلەن ھايات كەچۈرمەسلىك؛

توغرا پەرق ئېتىش (Samyak ryayama) — بۇددا ئۆلچىمىدە ياخشى - يامانىنى پەرق ئېتىپ، ياخشىلىقنى پەزىلەت بىلىپ، يامانلىقنى چەكلەپ، دۇنيا ئازابلىرىدىن خالاس بولۇشقا ئىنتىلىش؛

توغرا ئەقىدە (Samyak mrti) — بۇددادىكى تۆت ساتياغا ئەقىدە قىلماقلىق؛

توغرا ئىستىقامەتتە ئولتۇرۇش (Samyak samadhi) — توغرا ئولتۇرۇپ، بىر پىكىر - بىر نىيەتتە، تېرەن پىكىرگە چۆكۈپ، ئالەم بىلەن كىشىلىكنى بۇددا زېھنىدە كۆزىتىپ، بەدەن

بىلەن روھنىڭ خالاس بولۇشىغا يول ئاچماقلىق.

ھىنايانا ئىلاھىيەتچىلىرى يەنە «بۇددىزمنىڭ ئۈچ ئۆلچىمى» (Tri darma mura — 三法印) چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

«ھەممە شەيئى بىقارار» (Antiya agiya — 无常) دېگەن چۈشەنچە. بۇ دۇنيادىكى ھەممە نەرسىلەر چۈشەكى كۆرۈنۈش بولۇپ، ھەربىر دەقىقىدە ئۆزگىرىپ، يوقىلىپ تۇرىدۇ دېمەكچىتۇر؛

«ھەممە شەيئىدە مەنمۇ بار» دېگەن چۈشەنچە. بۇ دۇنيادىكى ھادىسىلەر سەۋەب ـ نەتىجە بىرىككەن مەھسۇلات بولۇپ، ئادەممۇ شۇنداق، بۇنىڭدىن تاشقىرى ھېچقانداق زات يوق دېمەكچىتۇر؛

«نىرۋانالا خىلۋەتدار» دېگەن چۈشەنچە. بۇ تاشقى جەھەتتە مۇھىتقا مەھلىيا بولماي، «ھەممە شەيئى بىقارار» قارىشىنى تىكلەپ، ئىچكى جەھەتتە ئۆز تېنىنىڭ غېمىدە بولماي، «ھەممە شەيئىدە مەنمۇ بار» قارىشىنى تىكلەپ، پانىي دۇنيا ئازابلىرىدىن خالاس بولغاندىلا خىلۋەت نىرۋاناغا ئېرىشكىلى بولىدۇ دېمەكچىتۇر. ھىنايانا مەزھىپىدە بۇ ئۈچ ئۆلچەمنى توغرا ۋە خاتا ئېقىملارنى ئاجرىتىدىغان ئۆلچەم دېيىلگەن.

يۇقىرىقىلار بۇددىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي قائىدىلىرى بولۇپ، ئۇ قاراشلار ھىنايانا (كىچىك كۆلۈڭگۇ — 小乘教) ئېتىقادىنىڭ ئۇلى ئىدى، ۋاقىت ۋە ۋەزىيەتتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇددىزمدا ماھايانا (چوڭ كۆلۈڭگۇ — 大乘教) ئېتىقادى پەيدا بولدى. گەرچە ماھايانا ھىنايانا مەزھىپىنى چۆكتۇرۇش ئۈچۈن كۈچەپ تەرغىبات ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ھىنايانا بۇددىزمنىڭ كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇددىزم مۇتەپەككۇرلىرى ئىپتىدائىي بۇددىزمنى ئازاب دېڭىزىدىن ئۆزىنى، ئازغىنا كىشىنى قۇتۇلدۇرىدىغان (كىچىك ھارۋا)، «كىچىك قېيىق»قا ئوخشايدۇ، دەپ «ھىنايانا» نامىنى بەرگەن؛ ئۆزلىرىنى نۇرغۇن كىشىنى ئازاب دېڭىزىدىن

قوتولدۇرىدىغان (چوڭ ھارۋا)، «چوڭ قېيىق» قا ئوخشىتىپ «ماھايانا» دەپ ئاتاشقان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ ھەر ئىككى ئاتالغۇ بولمىغانىدى.

بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك نەزەرىيىسى ۋە ئۆزىنى تەربىيىلەش ئەمەلىيىتى جەھەتتە كۆرۈنەرلىك پەرقلىرى بولغان. بۇ پەرقلەر قۇلدارلىق ئىگىلىكى تۈزۈمىدىن قېيىنلىغا ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي پەرقلەر بىلەن نوقۇل ھىندىستانىنىڭ مەھەللىي ئېتىقادىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا سىنكرېتىزمىغا ئۇچرىغان خەلقئارا تەسىرلەر تۈپەيلىدىن تەدرىجىي دىنىي ئىسلاھات سىياقىدا مەيدانغا كەلگەن. بىز بۇ جەھەتتىكى تارىخىي جەريانلار بىلەن ئايرىم تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

ھىنايانا بىلەن ماھايانا بۇددىزمىدىكى ئاساسلىق پەرقلەر مۇنداق:

بىرىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى ساكيامونىنى ھەقىقىي دىن ئۇستازى، تولۇق ئويغانغان ئادەم، ئۇ بىردىنبىر بۇددىھادىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ. ماھايانا بۇددىزمى ساكيامونىنى ئىنسانلىقتىن ھالقىغان زات، ئىقتىدار ۋە پاراسىتى كامىل ئىلاھ بولسىمۇ، ئۇ بىردىنبىر ئەمەس. ئۇچ ئۆتكۈر (ئۆتمۈش، كەلگۈسى، ھازىر) بىلەن ھەممە ئىقلىملاردا يەنە چەكسىز بۇددىھالار بار. ئامىتابا(阿弥陀佛)، دورىگەر بۇددىھا (بھاشاجياگورا—药师佛)، چىراغچى بۇددىھا (دىپامكارا—燃灯佛)، مايترى (弥勒佛) قاتارلىقلار پوتكول ئالەم كۇچ - قۇدرىتىنىڭ نامايەندىسى. ئەڭ ئالىي بۇددىھا ھەقىقىي يول ئۇچۇن ئالەمگە كەلگەن تاتھاگاتا (如来佛 — Tathagata) بولۇپ، ساكيامونى دەل ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى بۇددىھالىق مۇقامىغا ئېرىشىپ، ئالەم ئازابلىرىدىن خالاس بولماقنى تەرغىب قىلسا، ماھايانا بۇددىزمى بۇدساتۋا (buthisattva) روھىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى بارلىق جانلىقلارنى ئازاب دېڭىزىدىن قۇتقۇزۇشنى ئىستەيدىغان تولۇق ئويغانغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى

بۇدساتۋا ھېسابلايدۇ. ماھايانا بۇددىزمى بارلىق خۇماربى ھەۋەسلەردىن ئالاقىنى ئۈزۈپ، نىرۋانا‌غا چىقىپ، سانسارا ئازابىدىن قۇتۇلغان ئارخات(阿罗汉) — تەمىنلىگۈچى دەرىجىسىنى تەشەببۇس قىلغان ھىنايانا بۇددىزمىنى ئۆز غېمىدىلا بولغانلىق دەپ ئەيىبلەپ، ئارخاتلىقتىن يۇقىرى بولغان بۇددىھالىق دەرىجىسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە بۇ دەرىجىگە ئېرىشمەكتىن بۇرۇن بۇدساتۋا مۇقامىغا ئېرىشىش لازىملىقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى كۆپلەپ كىشىنى جەلپ قىلىپ، رىغبەتلەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىمۇ، بارلىق جانلىقلارنىمۇ ئازاب دېڭىزىدىن قۇتقۇزۇشنى تەرغىب قىلىدۇ. كىشىلىككە سەل قاراشتىن، كىشىلىككە ھامىيلىق قىلىشقا ئۆتۈش بۇددىزم قاراشلىرىدىكى چوڭ بۇرۇلۇشنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ماھايانا بۇددىزمدا دىنىي ئەخلاقنىڭ سالماقلىق ئورۇن تۇتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى باشقىلارغا ئىچ ئاغرىتىش ۋە ھېسداشلىق قىلىشنى، يامان ئىشلارنى قىلماي، ياخشى ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى، ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىلەرگىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى ئويغانغان ئاڭلىق ئادەمنىڭ ئۇچ مۇھىم ئەخلاقىي ئىدىيىسى دەپ تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇچىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس سۇبيېكت يوق بولسىمۇ، ئوبيېكتىپ دۇنيا مەۋجۇتتۇر دېگەن «ھەممە مەۋجۇت»(Sarvastivadas) پەلسەپىسىگە ئاساسلانغان بولسا، ماھايانا بۇددىزمى سۇبيېكتىمۇ، ئوبيېكتىمۇ ھەر ئىككىسى قۇرۇق (我法两空) دېگەن سونياتا (空) پەلسەپىسىگە ئاساسلانغان، ماھايانا ھەممە شەيئىلەر ساختا كۆرۈنۈش بولۇپ، ماھىيەتتە يوقتۇر (قۇرۇق) دەپ قارايدۇ.

تۆتىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى «مەنئى قىلماق، ئىستىقامەتتە ئولتۇرماق، زېھىن قىلماق» تىن ئىبارەت ئۇچ بىلىمنى تەشەببۇس قىلسا، ماھايانا بۇددىزمى ئۇنى كېڭەيتىپ ۋە ئۆزگەرتىپ «ئالتە كىچىك» (六度 — paramita) نى تەشەببۇس قىلىشتى. ئۇ تۆۋەندىكىچە:

ساخاۋەت (布施) ــ تەلەپ قىلغۇچىغا ئۆزىنىڭ جىسمانىي كۈچى، ئەقلىي كۈچى ۋە مالىيە كۈچى بىلەن ئايانماي پىداكارانە يارەملىشىپ، نامراتلارنى دۇنيا ئازابىدىن قۇتقۇزۇش؛

پەرھىز (持戒) ــ بۇددىزم مەنئى قىلغان ھەممە نەرسىدە پەرھىز قىلىش؛

تاقەت (忍辱) ــ ھەرقانداق كىيلىشمەسلىككە يولۇققاندىمۇ دىلى ئاغماي، رەڭگى سارغايماي تاقەت قىلىش؛

پىداكارلىق (进精) ــ ئوت دېگىزى، تىغ زەھەرىگە يولۇقسىمۇ، «ئاۋامنى ئازابتىن قۇتقۇزۇش» يولىدا پىداكارانە ئىلگىرىلەپ، چېكىنمەسلىك؛

ئىستىقامەت (禅定 ــ Dhyana) ــ يالغۇز ئۆزىنى پاكلاشتۇرۇش ۋاستىسى بولماي، ئىلاھىي ئىقتىدارغا ئېرىشىش يولى، ئىستىقامەتنى خىلۋەتتە ئولتۇرۇپ تېرەن خىيال سۈرۈش بىلەن ئەمەس، بارلىق جانلىقلار ئارىسىدىكى ئەستايىدىل پائالىيەتكە ئايلاندۇرۇپ ئورۇنداش؛

ئەقىل يۈرگۈزۈش (智慧) ــ يالغۇز ئالەمنىڭ قۇرۇقلۇقى ئۈستىدىكى ئويلىنىش بىلەن چەكلەنمەي، مۇھىمى دۇنيا كىشىلىرىنى ئازاب دېگىزىدىن ئۆتكۈزۈشتىكى ئاسانچىلىقلارنى ئويلىنىشقا قارىتىش.

«بۇ ئالتە كىچىك ــ سادىپارامىتا» ئازاب دېگىزىدىن ئۆتۈشتىكى ئۆتكەل دېيىلگەن. بۇ ماھايانا بۇددىزمنىڭ دىنىي پەلسەپە بىلەن بىللە يەنە دىنىي ئەخلاقنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى، ئۆز ئەقىدىلىرىنى ئاز ساندىكى راھىبلارغا ئەمەس، پۈتۈن بۇددىزم ئېتىقادىدىكى كىشىلەرگە جامائەتچىلىككە قارىتىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار بارلىق بۇددىزم ئېتىقادچىلىرىنى «بۇدساتۋا» دەپ قارىدى، ئۆز ئىدىيىلىرىنى «بۇدساتۋا ئىدىيىسى» دەپ ئاتاشتى. ماھايانا بۇددىزمى ئۆز قاراشلىرى ۋە تەشەببۇسلىرىغا يارىشا بىر يۈرۈش نوم ـ سۈترا كىتابلار تۈزۈپ چىقىشتى. بۇلارنىڭ مۇھىملىرى: «ۋاجرا پراجنا پارامىتا سۈترىسى»

(vajra prajna paramita sutra, — 金刚般若波罗迷多经)،
«ساددھایا ماپۇنداریکا سۇترىسى»(saddharma pundarika — 妙法莲华经)،
«بۇددىھا ۋاتامساكا ماھاۋايپۇليا سۇترىسى»(广佛华严经
buddha vatamsaka maha vaipulya sutra — 大方)،
«ۋىمالاكىرتى ردىسا سۇترىسى» (维摩诘经—sutra
vima lakirti rdesa)قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2. بۇددىزم سەنئىتىنىڭ بىخلىنىشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى

شۇنى ئالدىن كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدا شاڭ دا ئەپەندى قاتارلىق ئالىملار ئىككىنچى خاتالىقىمۇ يول قويۇشتى. ئۇ بولسىمۇ بۇددىزم ئېتىقادىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە سىرتقا تارقىلىش چۇشەنچىسى بىلەن بۇددىزم سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە سىرتقا، (جۇملىدىن غەربىي يۇرتقا) تارقىلىش چۇشەنچىلىرىنى پەرقلەندۇرەلمىدى. ئۇلار بۇددىزم سەنئىتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش، ئۇنىڭغا ھىندىستان تەسۋىرىي سەنئىتى، گرېك تەسۋىرىي سەنئىتى، ئىران تەسۋىرىي سەنئىتى، غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ تەسىر ۋە ئەكس تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تارىخىي قاتلام بويىچە يورۇتۇش ئورنىغا قانداقتۇر ھىندىستان بۇددا سەنئىتى ئېشىندىلىرى غەربىي يۇرت سەنئەت تاشكېمىرلىرىنى بېزىگەن، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىدىمۇ غەربىي يۇرت ھىندىستان تەسىر دائىرىسىدە تۇرۇپ كەلگەن، دېگەن ناتوغرا قاراشنى كۆپلەپ بازارغا سېلىشتى. بۇ خىل قاراش بويىچە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە ھىندىستاندا بىخلانغان بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى تاكى مىلادىيە 12 ـ ئەسىرگىچە ئۆزىنىڭ ھاياتىنى تاماملىغاندىن كېيىن غەربىي يۇرتقا تەسىر كۆرسەتكەن بولىدۇ؛ بۇ خىل قاراش بويىچە خوتەن ۋە كۇسەنده مىلادىيە 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن، مىلادىيە

6 ــ 8 ـ ئەسىرلەردە گۈللەنگەن ۋە كېيىنكى غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەسىرىدە ھىندىستاندا نۇسخىسى مەيدانغا كەلگەن بۇددىزم سەنئىتى قاتلاملىرىنى ئىزاھلىغىلى بولمايدۇ؛ بۇ خىل قاراش بويىچە بولغاندا غەربىي يۇرت بۇددىزم تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ؛ بۇ خىل قاراش بويىچە بولغاندا غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن ۋە كومراجىۋا قاتارلىق بۇددا ئالىملىرى تەرجىمە ۋە تەپسىر قىلغان بىر قاتار بۇددىزم نوم - سۈترىلىرىدىكى ھىندىستاندىن پەرقلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇددىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەلىمات سىستېمىسىغا ئايلىنىشى بىرقانچە ئەسىرلىك ئۇزاق زامانىنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن بۇددىزم نوم - سۈترىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىمۇ بىرلا ۋاقىتتا بولغان ئەمەس، بەلكى بىرقانچە ئەۋلادلىق ئەسىرلەر داۋامىدا يۈز بەرگەن. بۇ ئارىلىقتا ناھايىتى ئۇزۇن رېۋايەت ئارقىلىق بۇددىزم قائىدىلىرىنى ساقلاش ۋە تەشۋىق قىلىش جەريانى بولغان، بۇددىزملىق سەنئەتمۇ ساكيامونى ئالەمدىن ئۆتۈپ بىرقانچە ئەسىردىن كېيىن بىخلىنىشقا باشلىغان ۋە ئۆز تەرەققىياتىدا ئارخېئىزملىق، كلاسسىكىزملىق، سىنكرېتىك ماننېرىزملىق②(矫希主义)، باراكوي (巴洛克) ۋە لوكاكا (罗可可) ئۇسلۇبى قاتارلىق بىر قاتار دەۋرلەرنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 11 ـ ئەسىرگىچە بۇددىزم سەنئىتى ۋە ئىكونوگرافىيىسىنىڭ③ (圣像学) بىرقانچە ئۇسلۇب قاتلىمى ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەردە ئۆزبېكىستاننىڭ ئالاھىدە ئۇسلۇبى بىلەن گەۋدىلەنگەن غەربىي يۇرت بۇددىزم سەنئىتى، كېيىنكى 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەر ئىچىدە ھىندىستان بۇددا سەنئىتىگە ئەكس تەسىر كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ساكيامونى ۋاپات بولۇپ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 485 ـ يىلى)نىڭ شاگىرتى كاسىياپا (Kasyapa ــ 迦叶) باشچىلىقىدا راجاگرىھا (Rajagriha ــ 王舍城) شەھىرىدە 500 بىكسۇ (比丘) جەم بولۇپ، تۇنجى بۇددا كونگىرىسىنى ئېچىپ، بۇددىزمنىڭ دەسلەپكى قائىدە ۋە قىياپىتىنى تىكلىدى. ئۇنىڭدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر ئۆتۈپ، ياشاس (yasas ــ 耶舍) باشچىلىقىدىكى 700 بىكسۇ ۋايسالا (vaisala ــ 吠舍城) شەھىرىدە ئىككىنچى قېتىملىق بۇددا مۇخلىسلىرى يىغىلىشى ئۆتكۈزدى. بۇنىڭدىن يەنە تەخمىنەن بىر ئەسىر ئۆتۈپ، مائۇريا (Maurya ــ 孔雀王朝)خانلىقىنىڭ چاندراگۇپتا (Chadra gupta ــ 额头婆罗王)، بىندۇسارا (Bindusara ــ 梅陀罗笈多王) دىن كېيىنكى ئۇچىنچى پادىشاھى ئاسوكا (阿育王 ــ مىلادىيەدىن ئىلگىرى 272 ــ 232) دەۋرىگە كەلگەندە، دەسلىپىدە بىراخمانىزمنىڭ سۆۋا (婆湿) مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان بۇ پادىشاھ تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 9 ـ يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 261 ـ يىلى) گوداۋارى دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى بېنگال قولتۇقىدا كالىنگا (羯陵迦) نى بويسۇندۇرۇش جېڭىدە يۈز بەرگەن قانلىق پاجىئەدىن تۇتۇلغان ئىستىغپار قىلىشقا باشلاپ، نىگرودھا (尼瞿陀) نامىلىق راھىبنىڭ تەۋسىيسى بىلەن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن ئاسوكا تەقۋادار بۇددىست بولۇپ، بۇددىزمنى گانگ ــ ھىندى دەرياسى ۋادىسىدىكى مائۇريا دۆلىتىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇ تاشلارغا بۇددىزم ۋە مېھىر ـ شەپقەت تەرغىب قىلىنغان پەرمانلارنى ئويدۇرىدۇ، ھەرتەرەپكە بۇددىزم دىنىنى تارقىتىدىغان راھىبلارنى ئەۋەتىدۇ، ھەشەمەتلىك بۇددا راھىبلار ئۇيۇشمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ، پايتەخت پاتالىپۇترا④ (华氏城) شەھىرىدە مىڭ بىكسۇنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئۇچىنچى قېتىملىق بۇددا كونگىرىسى ئۆتكۈزۈلۈپ پراكرىت (巴利文) تىلىدا تۇنجى قېتىم ئاساسلىق بۇددا دەستۇرى «ئۈچ ئاغلىق

نوم» (三藏—Tripi pitaka) يېزىپ چىقىلدى. بۇلار: ساكيامونى سۆزلىرىدىن توپلانغان «سۇترا پىتاكا» (经藏 — sutra pitara)، بۇددىزم پەلسەپىسىدىن توپلانغان «ئابىھىدراما پىتاكا» (Abhi dhrama pitaka, 论藏)، راھىبلىق قائىدىلىرى ۋە ئىبادەتخانا قائىدىلىرىدىن توپلانغان «ۋىنايا پىتاكا» (vinaya pitaka—律藏) دىن ئىبارەت. ئاسوكا خانلىق تەختكە چىققاندا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 356 — 323) نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 326 - يىلى ئاخىرلاشقانغا بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت بولغانىدى. بۇ ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىش ۋاقتىدا تېخى بۇددىزم دەستۇرلىرى بىلەن بۇددىزم سەنئىتى شەكىللەنمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

خانلىق تەختىدە 37 يىل ئولتۇرغان ئاسوكا ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتكەن راھىبلارنىڭ تىزىملىكى تارىخىي مەنبەلەردە ساقلانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە كەشمىرگە، خوتەنگە، قەندىھارغا، ئەپراسىياپقا ئەۋەتىلگەنلىرى بار. مائوريا پادىشاھلىقىدىن كېيىن شىمالىي ھىندىستاندا سۇنگا (伽王朝 — sunga مىلادىيەدىن ئىلگىرى 185 — 73) سۇلالىسى، جەنۇبىي ھىندىستاندا ئاندىھارا (安度罗王朝 — Andhara) - (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرگىچە) سۇلالىسى بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈردى.

مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ياشىغان كوشان (ئۇلۇغ توخرىلار) خانى كانىشكا بۇددىزم تارىخىدا ئۆچمەس تەسىر قالدۇردى. ئا. ئوسىپوۋ (A. Occunob)نىڭ « 10 - ئەسىرگىچە ھىندىستانىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەنزۇچە، 1957 - يىلى نەشرى) ناملىق كىتابىنىڭ 71 - بېتىدە يېزىلىشىچە، توخرىلار سىكتايلار بولۇپ، كانىشكا دەۋرىدە كوشان خانلىقى ئومۇمىيۈزلۈك گۈللىنىشكە باشلىغان. ماتۇرا (株菟罗) دىن تېپىلغان ھەيكەلدە كانىشكا ئۆزە تۇرغان، ئوڭ قولىغا قاشقىر چىشلىق ئومۇت، سول قولىغا يايلاق بالبالىرىغا ئويۇلغاندەك خەنجەر

تۇتقان، ئۇستىگە تىزىغىچە تون كىيىنىپ بېلىگە كەمەر باغلىغان، تون سىرتىغا پىلاش يېپىنغان، پۇتىغا ئۆتۈك كىيىپ تۇرغان قىياپەت گەۋدىلەندۈرۈلگەن. كانىشكا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىگە كەلگەندە كەشمىرده 500 ئارخات، 500 بىكسۇنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تۆتىنچى قېتىملىق بۇددىزم كونگىرىسى ئۆتكۈزۈلدى، ئاشۋاگۇشا (马鸣) ئوتتۇرىغا قويغان ماھايانا بۇددىزمى مەيدانغا كەلدى. تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىشىچە، ئاشۋاگۇشا «ماھايانا»، «ھىنايانا» ئاتالمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىختىلاپ ۋە پەرقلىرىنى ئىزاھلىغان ۋە مەشھۇر «بۇددا قەسىدىسى» (Buddha caritaka Vyasutra)نى يازغان. ئۇنىڭدىن كېيىن 2 ـ ئەسىردە ياشىغان ناگارد جۇنا (龙树) ماھايانا بۇددىزمىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇپ، بىر پۈتۈن سىستېمىغا ئايلاندۇرغان. ماھايانا بۇددىزمى ئىچكى جۇڭگو ۋە ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرگە تارقالغاندىن كېيىن تەدرىجىي يوسۇندا يەنە بىرقانچە مەزھەپ ۋە ئېقىملارنى ھاسىل قىلغان. ھىندىستاندا بۇددىزم، براخمان دىنى، گىنا (Gina) دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى سىنگىرىتلاشتۇرۇپ مىلادىيە 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن ھىندىزم دىنىدىن كېيىن ئۇزاق قالماي ئۆز تەسىرىنى ئاخىرلاشتۇرغان بولسىمۇ، بۇددىزم غەربىي يۇرتتا مىلادىيە 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەرگىچە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ۋە ياپونىيىدە ئۆز تەسىرىنى سالماقلىق بىلەن ساقلاپ كەلدى.

دەسلەپكى بۇددىزم (Adibbuddha) دەۋرىدە پادىشاھ ۋىروداكا (毗卢达迦) ساكيامونى تەلىماتىغا قارشى چىقىپ كۆپلىگەن ساكلارنى قىرىۋەتكەن، پادىشاھ باسىناجىت (波斯匿王)، پادىشاھ ئاجاتا شاتىرو (阿世王)، پادىشاھ پىنبىبارۇ (频毗波罗王) قاتارلىقلار ئەكسىچە ھالدا بۇددىزم مۇخلىسلىرىغا ئايلانغاندى. تاكى ئاسوكا زامانىغىچە بۇددىزم بىرقانچە ئەسىر ئىچىدىن ئىچىزغا كۆچۈپ كەلگەن، ئاسوكا تۇزدۇرگەن ئۈچ نومۇ بالى يېزىقىدا پۈتۈلگەن، تاكى كانىشكا

زامانىغىچە سانسكرىت يېزىقىدىكى سۆتۈرىلار مەيدانغا كەلمىگەنىدى.

دەسلەپكى بۇددىزم سەنئىتى ئاسوكا ئېلان قىلغان ۋە تاشقا ئويۇلغان پەرمانلار بىلەن بىخلىنىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ بىرقەدەر مەشھۇرلىرى باقرا (巴克拉 — Bakhra) تاش تۇۋرۇكى، مارگا داۋا(鹿野苑 — Margadara) تاش تۇۋرۇكى، لۇمبىنى (蓝比尼 — Lum bini) تاش تۇۋرۇكى، راجاگرھا (王舍城 — Rajagrha) تاش تۇۋرۇكى، بالابار (巴拉巴尔) تاشكېمىرلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

باقرا، مارگادارۋا تاش تۇۋرۇكلىرىنىڭ بېشىغا شىر ئوبرازى بېرىلگەن، بولۇپمۇ مارگادارۋادىن تېپىلغان تاش تۇۋرۇكنىڭ بېشىغا نېلۇپەر بېزەك نەقىش قىلىنىپ، ئۈستىگە سانسارا سىمۋولى سۈپىتىدە تۆت چاق ئوبرازى ۋە ھەربىر چاق ئارىسىغا پىل، ئات، كالا، يولۋاستىن ئىبارەت تۆت ھايۋان ئوبرازى ئويما ـ قويما ھالەتتە بېرىلگەن، ئۈستىگە شىر بىر گەۋدە قىلىنىپ بېرىلگەن. ساكيامونى بۇددى بولۇپ تۇنجى نۇتۇق سۆزلىگەن مارگادارۋادىن تېپىلغان بۇ تاش تۇۋرۇكنىڭ براخما يېزىقىدىكى تەۋسىيە يېزىلغان قىسمى بىلەن ئۈستىگە ئورناتقان بۇ تەسۋىرىي ئوبراز قىسمى ئۇزۇلۇپ كەتكەن.

لۇمبىنى تاش تۇۋرۇكى ساكيامونى تۇغۇلغان جايدىن 1897 ـ يىلى تېپىلغان بولۇپ، تۇۋرۇكنىڭ بېشىغا ساكيامونىنىڭ شەھەردىن ئاتلىق چىقىپ تەركىدۇنيا بولغانلىقىغىچە سىمۋول قىلىنىپ، نېلۇپەرگە دەسسەپ تۇرغان بىر ئاتنىڭ ئوبرازى ئويۇلغان.

راجاگرھا ئەسلىي ساكيامونى بۇددىزمنى تەشۋىق قىلغان ئاساسلىق جاي بولۇپ، ھازىرقى بىخار شتاتىنىڭ تىلايا دېگەن يېرىدە راجاگرھا تاش تۇۋرۇكىنىڭ ئۈستىگە ساكيامونى سىمۋولىدا بىر پىل كۆرۈنۈشى ئويۇلغان.

بالىبال تاشكېمىرلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان ئەڭ قەدىمكى تاشكېمىر بولۇپ، بىخار شتاتى گايا (格雅 — Gaya)

شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ تاشكېمىرلەر ياغاچ بۇددا ئىبادەتخانىسى شەكلىدە ياسالغان بولۇپ، ئاددىي بىر ئىشكىلىك يالغۇز خانە بولغان. ياغاچ قۇرۇلمىلىق بۇ تاشكېمىرلەرنىڭ تۆۋرۈك، ياپما لىم، ئىشىك، كېسەكلىرىگە ياغاچ قاپارتمىلىق ھەيكەللەر ئىشلەنگەن بولۇپ، بۇددا مۇنارى (Stupa) غا تېۋىنىۋاتقان كۆپلىگەن پىل ئوبرازلىرى بېرىلگەن.

سۇنگا (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 183 ــ 73) ۋە ئاندىھارا (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 3 ـ ئەسىرگىچە) سۇلالىلىرى دۇرىدە باشلانغۇچ بۇددا سەنئىتى داۋاملىق راۋاجلاندى. بۇ چاغدىكى مۇھىم بۇددىزم سەنئىەت يادىكارلىقى بارھۇت مۇنارى (帕鲁德塔)، سانچى مۇنارى (嗓奇塔)، باھاجا تاشكېمىرى (巴查石窟) ، كارلى تاشكېمىرى (卡尔利石窟)، ئاجابتا (阿梅陀) دىكى دەسلەپ ياسالغان تاشكېمىرلەر بىلەن ئاماراۋاتى (阿玛拉瓦窟) مۇنارىدىن ئىبارەت.

بارھۇت مۇنارى شىمالىي شتاتتا بولۇپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە مۇنار گەۋدىسىگە ساكيامونى رىۋايەتلىرى بىلەن ساكيامونىنىڭ دۇنياغا كېلىش ئالدىدىكى ئەسلىي يارالمىش ھېكايىلىرى (جاتاكا) سىمۋوللاشتۇرۇپ ئويۇلغان. سانچى مۇنارى مەركىزي شتاتتا بولۇپ، تۆت مۇنار ئورنىتىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىردە تۆت مۇنارغا تۆت تۇرانچە ئىشىك (Torana) بېكىتىلىپ، ئۇستىگە قاپارتمىلىق تەسۋىرىي ئويمىلار بېرىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددىھا ساكيامونىغا تەمسىل قىلىنغان ھايۋان سۈرەتلىرىدىن تاشقىرى يەنە ئەۋرىشىم تۇرغان ياكسا (药叉) ئالۋاستىنىڭ ئوبرازى ئويۇپ ئىشلەنگەن.

بومباي ئەتراپىدىكى باھاجا تاشكېمىرلىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە، بومباينىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى كارلى تاشكېمىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىر ئەتراپىدا ياسالغان بولۇپ، بۇ ئىككى تاشكېمىر ياغاچ ئۆي شەكلىگە تەقلىد

قىلىنغان. ئوتتۇرىغا مۇنار چىقىرىلغان، كۆپلەپ تۇۋرۇك چىقىرىلىپ، نېلۇپەر، پىل، ئات ۋە ھەر خىل بېزەكلەر قاپارتىلىپ ئىشلەنگەن.

بومباينىڭ شەرقىي شىمالىدىن 300 كىلومېتىر يىراقلىقتا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 7 - ئەسىرگىچە قېزىلغان ئاجانتا تاشكېمىرلىرى ھىندىستانىدىكى مەشھۇر بۇددا يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ. ھازىر 29 كېمىر ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئەڭ قەدىمكىلىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرگىچە قېزىلغان، ھىنايانا تېمىلىرى، يارالمىش قىسمەتلىرى، تەبىئەت (ئورمان) مەنزىرىسى تام رەسىملىرى مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قېزىلغانلىرى گۈپتا سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا قەندىھار ۋە غەربىي يۇرت، جۇڭگو ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرى كۆرۈنەرلىك بولغان.

ئامراۋاتى بۇددا مۇنارىسى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە ياسالغان بولۇپ، مۇنارنىڭ ئۈستىگە تىزلىنىپ ئولتۇرغان شىر ئورنىتىلغان. ئامراۋاتى سەنئەت يادىكارلىقى نەچچە قېتىم ئۈستى - ئۈستىگە قايتا ۋە كېڭەيتىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، دەسلەپكى دەۋرىگە تەئەللۇقلىرى ئاساسەن ساپ ھىندىستان ئۇسلۇبىدا، كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇقلىرى ئاساسەن قەندىھار ئۇسلۇبىدا بولغان، ھەتتا ساكيامونى (بۇددىھا) ئوبرازى ئىشلەنگەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن مەلۇم بولدىكى، بۇددىزم مەيدانغا كېلىپ تاكى ئاسوكا بۇ دىنىي دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىپ، پەرمان تاش پۈتۈكلىرى ۋە تۇۋرۇكلىرىنى ئويدۇرغۇچە بولغان بىرقانچە ئەسىر ئىچىدە ئىپتىدائىي بۇددىزم تېخى سەنئەت شەكلىگە كىرمىگەنىدى.

ئاسوكا زامانى ۋە سۇنگا، ئاندىھارا سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۇددىزمنىڭ دەسلەپكى سەنئەت يادىكارلىقلىرى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇ ئومۇمەن كوشان خانلىقىدىن ئىلگىرىكى بۇددىزم

سەنئىتى دەۋرىنى ھاسىل قىلغان. بۇ چاغدىكى ئاساسلىق سەنئەت نەمۇنىلىرى بۇددىزم تۇغرۇك ۋە مۇنارلىرىغا ئىشلەنگەن نەقىش، قاپارتمىلىق ھەم ھەيكەل شەكىللىك ھايۋان كۆرۈنۈشلىرى، ئاددىي تاشكېمىرلەردىن ئىبارەت بولغان.

ئارخېئىزملىق بىرقەدەر ئاددىي ئۇسلۇب بىلەن بۇددىھا ئوبرازىنى بەرمەستىن، نېلۇپەر، پىل، ئات، كۇنلۇك، دەۋر قىلىۋاتقان چاق ئارقىلىق ساكيامونىغا سىمۋول قىلىنىش بۇ دەۋردىكى بۇددا سەنئىتىنىڭ ئىككى خاس ئۇسلۇبىنى ئىپادىلىدى. بۇددىھا ئوبرازسىز بۇددىزم سەنئىتى ئۆز تەرەققىياتىدا سېنكرېتىك ۋە كلاسسىكىزملىق باسقۇچقا ئاساس سالدى.

3. ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى

ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتى تەخمىنەن مىلادىيەدىن كېيىن گۈللەنگەن دەۋرگە سېنكرېتىزملىق، كلاسسىكىزملىق تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى. بۇ دەۋر ھىندىستان بۇددا سەنئىتىنىڭ نوقۇل «مەدەنىيەت ئىۋالیوتسىيىسى»⑤ يولى بىلەن ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن ياكى نوقۇل «مەدەنىيەت دىففۇزىيىسى»⑥ يولى بىلەن ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيىتى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققىنى يوق. باشقىچە ئېيتقاندا، نوقۇل ئاسوكا دەۋرىدە بىخلانغان ئاساسنىڭ ئۆز ئىچىدىن راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە ياكى نوقۇل گرېك ۋە ئىران مەدەنىيەتلىرىنىڭ شەرقتە يېيىلىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا چىققىنى يوق. مەشھۇر ھىندىشۇناس ئىنگلىز ئالىمى چارلىز فابرى (1899 ــ 1968) «ھىندىستان ھەيكەلتىراشلىقى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ توغرا ئېيتقان: «ھىندىستان سەنئىتى بارلىق ئەسىرلەر ئىچىدە باشتىن ـ ئاخىر ئۆزگەرمەس (ھىندى شەكلىدە) بولۇپ كەلگەن دېگەن قاراش ناھايىتى زور سەپسەتىدىن ئىبارەت.»⑦ شۇنىڭغا ئوخشاشلا ھىندىستان بۇددا سەنئىتى، ھەتتا پۈتكۈل شەرقتىكى بۇددا سەنئىتىنىڭ ھەممە باسقۇچلىرىنى گرېك ـ ئىران

تەسۋىرىي سەنئىتى تەسىرىنىڭ مەھسۇلى دېيىشىمۇ بىمەنىلىك بولىدۇ. رېنې گروئۇسىپت «قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا مۇشۇنداق خاتالىقا يول قويغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «قەندىھار سەنئىتى ئېقىمى گرېك ـ رىم سەنئىتىنىڭ ئاسىيانىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمىدىكى بىر ئېقىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇددىزمنى تەشۋىق قىلىشقا خىزمەت قىلغان.»⑧ ئۇ «ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ، مىلادىيە 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇلۇغ جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى سەنئىتىنى ھاسىل قىلىپ ياراتقان.»⑨ رېنې گروئۇسىپتچە بولغاندا، قەندىھار سەنئىتى گرېك ـ رىم سەنئىتىنىڭ ئاسىيادىكى كۆرۈنۈشى بولۇپ قالىدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بۇددىزم سەنئىتى بولسا بۇ خىل گرېك ـ رىم سەنئىتىنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكى ھاسىلاتى بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭچە شەرقتىكى بۇددىزم سەنئىتى بىلەن غەربتىكى خرىستىئان سەنئىتى ماھىيەتتە گرېك ـ رىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىككى خىل دىنىي شەكلىدىكى ئىپادىلىنىش ھالىتىدىنلا ئىبارەت، خالاس. ئۇ بۇ ئىدىيىنى مۇنداق ئاشكارا ئىپادىلەيدۇ: «قەدىمكى گرېك ئولومپىيە ئىلاھلىرى قېلىپىنى ئاساس قىلىپ خرىستىئان دىنىدىكى پورترېتلار ئىشلەنگەندەك پىرىنسىپتا، بۇددىزم ئىلاھى بۇددىھالىرىنىڭ ئوبرازى ئىشلەنگەن.»⑩

بىز ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتى يەنىلا ھىندىستاندىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ۋە ئىپتىدائىي بۇددىزملىق سەنئەت تەجرىبىلىرىنى غول ۋە ئاساس قىلغان ھالدا، يىپەك يولىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىدىكى تەسۋىرىي سەنئەت، ھەتتا بۇددىزملىق تەسۋىرىي سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن پايدىلانغان ھالدا كۆپ قاتلاملىق سىنكىرتىزملىق نەتىجە سۇپىتىدە مەيدانغا كەلگەن دەپ قارايمىز. بۇ ھەقتە چارلىز فابرىنىڭ «ھىندىستان ھەيكەلتىراشلىقى» ناملىق كىتابىدىكى مۇنۇ سۆزىنى ھەقمەتكە يېقىن دەپ قارايمىز. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ھىندىستان كلاسسىكىزم سەنئىتى گرېك كلاسسىكىزملىق

سەنئىتىدىن ھاسىل بولغان ئەمەس»⑪، «قانچىلىك ھەقىقىي گرېكنىڭ بۇ خىل سەنئەت شەكلىگە بېۋاستە تۆھپە قوشقانلىقى خېلىلا گۇمانلىق»، «ھىندىستاننىڭ كۆپچىلىك رايونلىرى بۇنداق گرېكلەشكەن سەنئەت تەسىرىنى زادى بىلمىگەن»⑫، «بۇ خىل ئىقتىدارنى ھىندىستان سەنئەتچىلىرى ئىرانلىقلاردىن ئۆگەنگەن ئەمەس، دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىن.»⑬

روشەنكى، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىمالىي ھىندىستاندىن چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، باكتىرىيىدە گرېك ھاكىمىيىتى ۋە شەرقچە ئېللىنىزم⑭ مەدەنىيىتى ئۇزاق داۋام قىلدى. ھەتتا گرېك پادىشاھلىرىدىن مىلىنداا (弥难陀) مىلادىيەدىن ئىلگىرى 170 ــ 150 ھاكىمىيەت سۈرگەن) گانگ ۋادىسىغىچە بويسۇندۇرۇپ، ئىسكەندەردىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇ بۇددىزمنى قوبۇل قىلغان. «مىلىنداپانھا» (弥难陀王部经) سۈتىرىسىدا ئۇ بىر بۇددىست سۈپىتىدە بىر بۇددا راھىبى بىلەن سۆھبەتلەشكەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 135 يىلى گرېك ـ باكتىرىيە ھاكىمىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سكىتاي مىللەت تۈركۈمىدىكى⑮ ئۇلۇغ توخرىلار تەرىپىدىن باكتىرىيىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان. رىملىقلار ھىندىستاندىكى سكىتايلار⑯ دەپ ئاتىغان كوشان خانلىقىنىڭ خوتەنلىك خانى كانىشكا (مىلادىيە 1 ـ، 2 ـ ئەسىر ئارىلىقىدا ياشىغان)⑰ بۇددىزم سەنئىتىنى يېڭى سىنكرېتىك ـ كلاسسىك باسقۇچقا كۆتۈردى. بۇ مەشھۇر قەندىھار بۇددىزم سەنئىتى ئىدى، قەندىھار بۇددىزم سەنئىتى كابۇل ۋادىسىدا بولۇپ، غەربتىن شەرققىچە قەندىھار (ھازىرقى پېشاۋار)، ناگاراھار (ھازىرقى تىنگراھار)، لامپاكا (ھازىرقى لامگھام)، كارپسا (ھازىرقى كۇھىستان) قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

شىمالىي ھىندىستانغا ئاسوكا دەۋرىدە بۇددىزمنى تارقالغانلىقى بىلەن كانىشكانىڭ بۇددىزملىق سەنئىتىنى قەندىھار كلاسسىك ئۇسلۇبىغا كۆتۈرگەنلىكى ئارىسىدا بىرقانچە

ئەسىرلىك مۇساپە ۋە سەنئەت ئۇسلۇبى پەرقلىرى ساقلانغان. ھىندىستان ئۇچۇن غەيرىي خەلق ھېسابلانغان توخرى كوشان خانلىقى ئۆز ھاكىمىيىتىنى كۇچەيتىش ئۇچۇن بۇددىزمغا موھتاج بولغىنىدەك، بۇددىزمنى بىردىنبىر ئەقىدە قىلىش ئارقىلىق ھەر خىل خەلقلەرنى مەنىۋى جەھەتتە بىرلىككە كەلتۇرۇش ئۇچۇن، بۇددىزمنى سەنئەتلەشتۇرۇشكە، بولۇپمۇ ئوبرازلاشتۇرۇشقا ھاجەتمەن بولغان. چۇنكى، كوشان خانلىقى تەۋەسى ۋە ئالاقە تەسىرىدىكى خەلقلەر سانسكرىت يېزىقىنى بىلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆۋەنكى تەبىقە ئاھالىلىرى ساۋاتسىز ئىدى. سەنئەت، بولۇپمۇ تەسۋىرىي سەنئەت بۇ خىل توسۇق ۋە قۇلۇپلارنى ئاچىدىغان بىردىنبىر مۇھىم ۋاستە ھەم ئاچقۇچ ئىدى. كانىشكا ئۇچۇن ئاسوكا دەۋرىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئارخېئىزملىق دەسلەپكى بۇددا تەسۋىرىي سەنئىتى ئۇلگىلىرى، ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ قورچاق مەبۇد، قىيا تاش سىزمىلىرى ۋە بالبال ياساش تەجرىبىلىرى، ئىران ـ گرېك ئۇيمىكەشلىك ھۇنىرى ئاسوكاغا نىسبەتەن مول ۋە كەڭ مۇمكىنلىك پەيدا قىلغانىدى. كانىشكا ئۆزىمۇ تەسۋىرىي سەنئەتكە زوقمەن ئىدى. 1908 ـ يىلى پىشاۋۇر ئەتراپىدىكى شاھچى قەدىرى (沙哈吉奇提里) دىن تېپىلغان بۇددىزملىق جەسەت كۇلى قۇتىسىدىن كانىشكانىڭ ئىسمى بىلەن پورترېتى تېپىلغان. ئۇ چىقارغان مېتال ئاقچىلارغا بۇددىھا رەسمىنى چەكتۇرگەن.

پۈتكۇل ئۇسلۇب ھېسابلانغان قەدىمقى تەسۋىرىي سەنئىتى يالغۇز كانىشكا دەۋرىدىلا ئاياغلاشمىغان، ئۇ مىلادىيەنىڭ بېشىدا شەكىللىنىپ، مىلادىيە 3 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە گۈللىنىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئېپتالىتلار (ئاق ھونلار) ئىستېلاسى بىلەن قاتتىق بەرھەم يېگەنىدى. كوشان خانلىقىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن گۈپتا (320 ــ 600) سۇلالىسى دەۋرىدە بۇددىزم سەنئىتى داۋاملىق راۋاجلاندى. بۇ دەۋرنىڭ مۇھىم يادىكارلىقلىرى قەدىمقى، ماتھۇرا، ئاجانتا، بامىيان بۇددا سەنئەت تۈركۈملىرىدىن

ئىبارەت.

قەندىھار سىنكرېتىزم ۋە كلاسسىكىزملىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئالتە نۇقتىغا بۆلۈش مۇمكىن: بىرىنچىسى، بۇددىزملىق تەسۋىرىي سەنئەت كۆلىمىنىڭ مىسلىسىز زورىيىشى، چوڭ ھەجىملىك نەققاشلىق ئەسەرلىرى بىلەن كەڭ كۆلەملىك تام رەسىملىرى ۋە كۆپلىگەن تاشكېمىر ئېھرامىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى؛ ئىككىنچىسى، بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسلۇبىدا ھىندىستان ئامىللىرىغا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ـ سكىتاي، ئىران ۋە گرېك ئامىللىرىنىڭ ھەر خىل دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن سىنكرېتىك تەركىب ھاسىل قىلىنىشى؛ ئۈچىنچىسى، ساكيامونى ۋە باشقا بۇدساتۋا، ئارخات ۋە ئىلاھىيەت ئوبرازلىرىنىڭ بىۋاستە ھەيكەل شەكلىدە ياكى تام رەسىملىرى، قاپارتمىلىق ھەيكەل شەكلىدە مەيدانغا كېلىشى؛ تۆتىنچىسى، تام رەسىملىرى ۋە ھەيكەل، قاپارتمىلىق ھەيكەللەردە تۇرمۇش ئىپادىلىرى، يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ ئىنسان گۈزەللىكى كۆرۈنۈشلىرىنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشى؛ بەشىنچىسى، قەندىھار سەنئىتىنىڭ ئۆز ئىچىدىن سىنكرېتىك، كلاسسىك، مانىېرىك (بېزەلمىلىك) ئۇسلۇب باسقۇچلىرىغا بۆلۈنگەنلىكى، بىرقانچە تارىخىي قاتلامغا بۆلۈنگەنلىكى؛ ئالتىنچىسى، بۇددىزم مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ خەلقئارالىشىشقا قەدەم قويغانلىقى ۋە بۇ جەريانىدا زور دەرىجىدىكى ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغانلىقىدىن ئىبارەت. قەندىھار بۇددىزم سەنئىتى ھەققىدە توختالغاندا بۇ ئالتە جەھەتنىڭ ھېچبىرىنى ئېتىبارىنىڭ سىرتىغا قويۇشقا بولمايدۇ.

قەندىھار سەنئىتى كۆلەم ۋە ھەجىم جەھەتتىن ئىلگىرىكىدىن زور بولدى. كانىشكا كوشان تېررىتورىيىسىدە قەندىھارنى مەركەز قىلىپ كۆپلەپ بىھارا (ئىبادەتخانا) مۇنارلىرى بىلەن قىيالارنى تېشىپ بۇت ھەيكەللىرىنى ياساتقۇزدى. ماردانىن تېپىلغان ئۆرە تۇرغان بۇددىھا ھەيكىلى يۇزى ئېللىپس شەكلىدە، قېشى ئىنچىكە سوزۇلغان، كۆز ئۇگىسى تېرەن، بۇرنى

ماڭلىيدىن ئېقىپ چۈشكەندەك تۇز، كالپۇكى نېپىز، چېچى بۇدۇر بولۇپ، بىرقەدەر ھىندى ـ گرېك سىنكرېتىزمىنى ئىپادىلەيدۇ. پىشاۋۇر، تاشلا (ھازىرقى ئىسلامئاباتنىڭ غەربىي شىمالى) دىن تېپىلغان مىلادىيە 1 ـ، 2 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ ھەيكەللەر قىياپىتى جانلىق، سىزىقچىلىرى پىشقان، سېزىمگە بېرىدىغان تەسىرى كۈچلۈكرەك بولغان. كوشان خانلىقى دائىر بىسىدە ماتھۇرا (ھازىرقى يېڭى دېھلىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دىن تېپىلغان ھەيكەل ۋە تەسۋىرىي رەسىملەردە ھىندىستان يەرلىك ئۇسلۇبى كۈچلۈكرەك بولغان، بولۇپمۇ ماتھۇرا سەنئەتچىلىرى يالىڭاچ بەدەن قىياپىتىنى ئىپادىلەشتە ماھارەت كۆرسەتكەن. ماتھورانىڭ جامالپۇر دېگەن يېرىدىن تېپىلغان بۇددىھا ھەيكىلى يۇزى چاسا يۇمىلاق، قاشلىرى تىك، كالپۇكلىرى قېلىنراق قىلىنغاندىن تاشقىرى، چېچى چۈشۈرۈڭېتىلگەن. ماتھۇرا سەنئەتكارلىرى قەدىمكى ھىندى چۆچەكلىرىدىكى كىچىك جىنلارنى ناھايىتى سۆيۈنەرلىك قىلىپ قاپارتمىلىق ھەيكەللەشتۈرگەن. گەرچە، ساكىيامونى بۇنداق جىنلارنى ئېغىزغا ئالمىغان، ئىپتىدائىي بۇددىزم ئىلاھىيەتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، ئاددىي خەلق مۇنداق ئەركەك، چىشى جىنلارنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇلار دەرەخ ئىلاھى ياكسا ۋە سۇ ئىلاھى ياكسىنىڭ ھەيكەللىرىنى گۈزەل ئاياللار ئوبرازى بىلەن ئىشلەپ چىقىشقاندى. ماتھۇرادىكى بۇددا مۇنارىدا مۇنداق جىنلار ۋە ئىلاھلارنىڭ ئوبرازلىرى كۆپلەپ ئويۇلغان. ئاجانتا تاشكېمىرلىرى گۈپتا سۇلالىسى دەۋرىدە قەندىھار سەنئىتىنىڭ تەسىرىدە داۋاملىق راۋاجلاندى. 19 ـ كېمىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بۇددا مۇنارى ۋە ئىشىك ـ دېرىزە قاسناقلىرىغا تۈۋرۈك ۋە گۈمبەز شەكىللىك تورۇسلارغا ھەر خىل گۈل ـ گىياھ ۋە ئادەم قىياپەتلىرى قاپارتما قىلىنغان، تاملارغا چوڭ ـ كىچىك مەبۇد تەكچىلىرى ئويۇلغان بولۇپ، ھىندىستان تاشكېمىرلىرىنىڭ نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. ئاجانتادا گۈپتا سۇلالىسىدىن كېيىن ئويۇلغان 16 ـ، 17 ـ كېمىرلەرگە

«شاھزادىنىڭ تەركىدۇنيا بولۇشى»، «خانىكىنىڭ پەرداز قىلىشى»، «نېلۇپەر قوللۇق بۇدساتۋا» قاتارلىق تام رەسىملىرى ئىشلەنگەن. بامىياندا 2000 دىن ئارتۇق تاشكېمىر ياسالغان. قىياغا ئويۇپ 55 مېتىر ئېگىزلىكتە (غەربىي قىيادا)، 37 مېتىر ئېگىزلىكتە (شەرقىي قىيادا) ئىككى زور بۇددا ھەيكىلى ياسالغان. ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھىندىقۇش تاغلىرى تىزمىسىدىكى بامىيان بۇددا سەنئىتى يادىكارلىقلىرى گەرچە مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە بولسىمۇ، يەنىلا قەدىمقى سەنئىتى تۈركۈمىنىڭ ئاخىرقى نامايەندىسى بولۇپ قالدى. مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، چوڭ بۇددا ھەيكەللىرى ئالتۇن رەڭدە بويالغان. تاشكېمىرلەرگە ساكيامونى، بۇدساتۋا، ھۆر قىزلار، مەتلۇبچىلار (供养人 — Harirya) رەسىملىرى سىزىلغان.

قەدىمقى سەنئىتى سىنكېتىزملىق مۇجەسسەم ئۇسلۇبىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا يەنىلا ھىندىستان ۋە كوشان يەرلىك ئۇسلۇبى ئاساسىي ئورۇن ئالغانىدى. گرېك ـ رىم ئامىللىرى بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان گرېك ـ باكتېرىيە دەۋرىدىكى گرېكلار ئەۋلادلىرىدىن كەلگەن بولۇپ، بەزى ھەيكەللەر ئېھتىمال گرېك ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا ئىشلەنگەن بولۇشى، بەزىلىرى گرېك تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. كابۇل ئەتراپىدىكى خاددا (哈大 — Hadda) دىن تېپىلغان بۇددىھا ساكيامونى ھەيكىلى شاھزادىلىك ئاسقۇلىرى بىلەن سوزۇلۇپ كەتكەن قۇلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۈتۈنلەي گرېك ھەيكەللىرىگە ئوخشاپ قالغان. ۋەھالەنكى بارلىق پۈرمە چاچ، قاشۇارلىق بۇرۇن، بۇرۇت ـ ساقال بىلەن يالىڭاچ قىياپەت، ئەۋرىشىم قىياپەت ۋە ئۇچۇپ پەرۋاز قىلىشلارنىڭ ھەممىسىنى گرېك ـ رىمنىڭ تەسىرى دېگىلى بولمايدۇ. چارلىز فابرى «ھىندىستان ھەيكەلتىراشلىقى» ناملىق ئەسىرىدە: «خېلىلا مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن گرېك سەنئىتى ئېھتىمالىم رىملاشقان ئاسىيالىقلار — گرېك ـ پېرسىيىلىكلەر بىلەن

ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ساھىللىرىدىكى ئاھالىلەر ئارقىلىق مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىردە بۇ مەملىكەتكە يېتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. تەكىتلەشكە ھاجەتلىكى شۇكى، بۇ خىل تەسىر يۇزەكى ئىدى»⑱، «گرېكلىشىشنىڭ تەسىرى ئاستا ... ئارخېئىزمچە، خېلىلا قوپال ئىدى»⑲ دېگەنىدى. ھىندىستان سەنئەتچىلىرىنىڭ چەت ئاممىلارغا بولغان قىزىقىشى مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردىن كېيىن كۈچەيگەن بولۇپ، مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىكى ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىدە (بولۇپمۇ باروقۇئې 巴洛克 ـــ Baroque سەنئىتىدە) گرېك ئاممىلىرى كۆرۈنەرلىك بولمىغان. بۇ چاغدا گرېتسىيە ۋە رىمدىمۇ بۇ ئاممىلار يوقىلىشقا باشلىغانىدى. قەندىھار سەنئىتى كوشان خانلىقى دەۋرىدە ئاپىرىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە سىكتاي ئاممىلىرى ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. ئىلگىرى ھىندىستانىنىڭ يەرلىك سەنئەت ئاممىلى قاتارىغا قوشۇۋېتىلگەن بۇ «مېھمان» ئامىل ئايرىم ئىزاھلىنىشى لازىم. ئېنگېلسنىڭ: «كابۇلنىڭ سۇلتانى ھىندىستانىنىڭ پادىشاھىدۇر» دېگىنىدەك، كوشان ـــ توخار يابغۇلىرىنىڭ ھىندىستان بۇددا سەنئىتىدە كۆرۈنەرلىك تەسىر قالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. قەندىھاردا مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە ياسالغان قاپارتمىلىق «ساكيامونىنىڭ تەلىم سۆزلىشى» (佛陀说法) دېگەن كۆرۈنۈشتە، ئۈنىڭ ئەتراپىغا كەڭ ئىشتانلىق، ئۆتۈك ھەم تون كىيگەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇخلىسلارنىڭ ئوبرازى بېرىلگەن. ساكيامونى قىياپىتى ھىندىستانلىقلا ئوخشىمىغاندىن سىرت، بېشىغا ھىندىستانغا تەئەللۇق بولمىغان شاھانە يوپۇق ئورنىتىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جۈڭگوچە بۇ خىل سايىۋەن بىلەن خېلى بۇرۇنلا تونۇشلۇق ئىدى. قەندىھاردا مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگە تەۋە «ياقا ئەللىكلەر شادىياسى» (异国人祝捷) نامىلىق قاپارتمىلىق كۆرۈنۈشتە ئوتتۇرىدا قولىغا غالىبىيەت شادىيانىسىگە سېيما قىلىنغان پالما يوپۇرمىقى تۇتقان، بېشىغا تاجسىمان بۆك كىيگەن ئايال مەبۇد؛ ئۈنىڭ ئالدىدا زەپەر

دۇمبىقى چېلىۋاتقان، كالتا ئىشتان ۋە ئۆتۈك كىيگەن بۇرۇت ـ ساقاللىق ئوتتۇرا ئاسىيالىق چال؛ ئۇنىڭ يېنىدا بېلىگە نېپىز يوپۇق ئورىغان، قولىدا جام تۇتۇپ شاراب ئىچىۋاتقان، بېشىغا تاجسىمان بۆرك كىيگەن يالىڭاچ ئايال ئۇسسۇلچى؛ ئۇنىڭ ئالدىدا قۇمرىدا شاراب قۇيۇۋاتقان، ئىشتان ۋە ئۆتۈك كىيگەن ئاسىيالىق ئەركەك؛ ئايال ئىلاھنىڭ كەينىدە ئوخشاش ئىشتان بىلەن ئۆتۈك كىيگەن، كوزا ۋە تۇلۇمدا هاراق كۆتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ تۇرغان ئىككى ئەركەك ئوبرازى بېرىلگەن. روشەنكى، ساقال ـ بۇرۇت نوقۇل گرېك، ئىران ئادىمىگە خاس بولماستىن، غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مويلاۋغۇز (戎胡) لىرىغىمۇ تەئەللۇق بولغان، بولۇپمۇ ئىشتان بىلەن ئۆتۈك ئۇ زامانلاردا سىبىرىيە، ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا ئاتلىقلار مەدەنىيىتى ياراتقان خەلقلەرگە تەئەللۇق مۇھىم ئالامەت ئىدى. ئىران تەسىرى، مەسىلەن، ساكىيامونى ۋە باشقا ئالىي ماقام ئىگىلىرى ئوبرازىغا قوشۇلغان نۇر چەمبىرىكى، مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىكى ساسسانىلار سەنئىتىدە ئۇچرىغان بولۇپ، ئېھتىمال ئىرانغا خاس ئىجادىيەت بولۇشى مۇمكىن. مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە ئىشلەنگەن مانىۋراندىكى بۇددا تىك ھەيكىلىدە بۇ نۇر چەمبىرىكى نۇرسىز ئوتتۇرا ئاسىياچە نەقىشلىك چەمبەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەن. مۇھىمى شۇكى، بۇددانىڭ كىيىندۇرۇلۇشى قەدىمكى خوتەن رەسساملىق ئۇسلۇبىدىكى «ھۆل ئېگىن» (湿衣) ئاساسىدا ئىشلەنگەن بولۇپ، نېپىز كاسايا (Kasaya) خۇددى ھازىر سۇدىن ئېلىنغاندەك بەدەنگە چاپلىشىپ ھەم بەدەننى، ھەم بەلۋاغنى كۆرسىتىپ تۇرغان. تەخمىنەن بۇ ھەيكەلدىن سەل كېيىن ياسالغان (بىخاردىن تېپىلغان) مىس ھەيكەلمۇ ھىندىستانغا تەئەللۇق بولمىغان نېپىز كىيىم بىلەن كىيىندۇرگەن بۇددا ئوبرازى بولۇپ، «ھۆل ئېگىن» ئۇسلۇبىدا ئىشلەنگەن. چارلىز فابرى بۇ ھەيكەل ھەققىدە توختىلىپ: ئۇ زاماندىكى ھىندىستاندا ئەر ـ ئاياللار ئوبرازى بەدەن يالىڭاچ بولاتتى، ئارتۇقچە كىيىنىش بەدەننى كۆرسىتىشكە توسقۇنلۇق قىلاتتى. بۇ ھەيكەلدىكى

كىيىم سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن،[20] دەپ يازغان، بۇ قايسى خەلقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمىگەن. ئىتالىيە ئالىمى، ريم ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ماريئو بوساگېر (里奥·布萨格) مۇنداق دەيدۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيادا پەقەت بىرلا رەسسامچىلىق ئېقىمىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ نەقىش تام سىزمىلىرى ۋە يادىكارلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ ئەسەرلىرى بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ، بۇ ئەسەرلەر جۈملىگە سەنئەتچىلىرى ۋە تەقدىرلەرنىڭ ماتېرىياللىرىنى ئېرىشكەن، ئۇ بولسىمۇ خوتەن رەسسامچىلىق ئېقىمى ئىدى». (يالغۇز دۇنخۇاڭ(220 - كېمىرىكى باۋنىمە كوياسان مېۋكوينى (院上山叶高)، لېن گې زان مايېەن (院花三林)، لوچېن (园池湘) قاتارلىقلار گۈنۈبۇرىن (院寺峰金) دىكى مىلادىيە 8 - 14 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ ئەسەرلەر خوتەن رەسسامچىلىقى ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ قالماي، يېپەك يولى ئالاقىلىرى توپەيلى، غەربىي ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئاكادېمىيىسى رەسسامچىلىقىمۇ خوتەن رەسسامچىلىقى ئېقىمى ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان[21]. سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مەشھۇر رەسسام ۋايسارا پوجىنا (尉迟跋质那) ۋە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ۋايسارا ئىرسانگا (尉迟已僧) ئەنە شۇ «ھۆل ئېگىن» خوتەن ئۇسلۇبىنىڭ ۋارىسلىرى ۋە «ئويما - قاپارتما ئۇسۇلى» نىڭ ئىختىراچىلىرى ئىدى.

قەدىمقى سەنئىتى تۇنجى بولۇپ ساكىيامونى قاتارلىق ئىنسانىي ئوبرازلارنى بىۋاسىتە تەسۋىرلەشكە مۇقەددەمە بولدى. ۋەھالەنكى، ئىلگىرىكى بۇددىزم سەنئىتىدە بۇ خىل مۇقەددەس ئوبرازلار ھەرخىل سىمۋوللۇق ۋاستىلەر بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلگەن. بۇ ئوبرازلار مەلۇم ئالامەت - بەلگىلەر بويىچە ھەرقايسى بۇتلارنىڭ كىملىكىنى پەرقلەندۇرەتتى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ساكيامونى ئوبرازى ئۇ ۋاپات بولۇپ بىرقانچە ئەسىردىن كېيىنكى سەنئەتچىلەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغاچقا، ئۇ ئەينى زامان نەققاش - رەسساملىرىنىڭ ھەر خىل دەرىجىدىكى ئوبرازلارغا بولغان ئېستېتىك قاراشلىرى بويىچە، ئەينى زامان

ئادەم قىياپىتىنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئاساسىدا ياسالغان. بىز جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھىندىستان، ماۋرائۇننەھىر، غەربىي يۇرت، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ياپونىيىدە ھەرقايسى دەۋرلەر ۋە ھەرقايسى سەنئەتچىلەرنىڭ قولىدا بۇ ئوبرازلارنىڭ پەرقلىق مىللىي، دەۋر، ئۇسلۇب شەكلى ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. ساكيامونى بارغانسېرى (ھەتتا بەزى بۇددىساتۋالارمۇ) ئەر ـ ئايال ئارىلاشقان نەپىس قىياپەتتە سىزىلغان.

قەدىمقى زامان ھىندىستانلىقلار دىنىي تۇس بىلەن چەكلەنگىنى يوق. بۇ جەھەتتە چارلىز فابرى مۇنداق دەيدۇ: «بەزىلەر ھىندىستان ئەقلىنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ دىنىغا قىزىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بارلىق ھەيكەللىرى ئىلاھلار ياكى ساكيامونى بىلەن ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى ئىپادىلىگەن، دەپىشىدۇ. بۇ خىل قاراش ناھايىتى خاتا. يېتەرلىك پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، باشقا ئەللەر ھەيكەلتىراشلىرىغا ئوخشاش ھىندىستان ئەقلىنى ئەتراپىدىكى تۇرمۇشنى، بولۇپمۇ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى خۇشاللىق ۋە كۆڭۈللۈككە قىزىقىشقان»[22]. بۇ ھەقتە رېنې گروئۇسبىت ھىندىستان ئالىمى زاماپىراساد چاندانىڭ «ھىندى دەرياسى ۋادىسىدا ساقلانغان تارىختىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابىغا ئاساسلىنىپ مۇنداق يازىدۇ: «بۇددىزم سەنئىتىدە ئىپادىلەنگىنى بۇددىزم قائىدىلىرىدىكى ھالاكەت ۋە يوقلۇق غايىلىرى دېگەندىن كۆرە، تۇرمۇشقا بولغان ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ھەقىقىي ۋە مۇشۇ ئالەمچە قىزغىن مۇھەببەت دېگەن تۇزۇك»، «قەدىمكى گرېتسىيە ئەزەلدىن تۇرمۇشنى مۇنچە ھەقىقىي ۋە ئۆزلۈكسىدىن قوزغالغان خۇشاللىق بىلەن مۇناسىپ ئىپادىلىمىگەن»[23]. ھەقىقەتەن بۇددا ھەيكەللىرى نوقۇل توقۇلما ۋە تەسەۋۋۇر بولسا، تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى رېئاللىقتا تولغانىدى.

قەدىمقى سەنئىتى باشلانغاندا ئارخېئولىزملىق كونا ئۇسلۇب ئۇستىدە بەدىئىي ئىسلاھات ئېلىپ بارغانىدى. كوشان

خانلىقىدىن كېيىنمۇ داۋاملىق راۋاجلىنىش جەريانىدا كلاسسىكىزملىق تۈس ئالغان. مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 9 ـ ئەسىرگىچە داۋام قىلغان قەدىمقى سەنئىتى داۋاملىق راۋاجلىنىپ ماننېرىزملىق ــ بېزەكچىلىك ئۇسلۇبىغا، ئۇنىڭدىن مىلادىيە 13 ـ ئەسىرگىچە باروقۇئې ئۇسلۇبىغا، ئۇنىڭدىن كېيىن لوكېكې ئۇسلۇبىغا ئايلىنىپ ئاخىرلاشتى. بۇ ئۇسلۇبلار داۋاملىق راۋاجلىنىش ۋە داۋاملىق سىنكرېتىزملىنىش ئاساسىدا ئۆز تارىخىي زەنجىرىنى شەكىللەندۈردى.

قەدىمقى سەنئىتى كانىشكا دەۋرىدىن باشلاپلا شىمالغا، شەرققە ــ يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى ياپونىيىگىچە، جۇملىدىن شەرقىي جەنۇبى ئاسىياغىچە كېڭىيىشى بىلەن نىشانلانغاندى. ھەرقايسى غەيرىي مىللەت خەلقلىرىگە بۇددىزمنى تارقىتىش ئېھتىياجى بۇددىزمنى سەنئەتلەشتۈرۈشكە تۈرتكە بولغىنىدەك، ھەرقايسى ئەللەر بۇددىزم سەنئىتىگە غايەت زور بەدئىي تەسىر كۆرسەتتى. تەسىر قىلىش ــ تەسىر قوبۇل قىلىش ــ قايتا تەسىر قىلىش ــ مانا بۇ ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ ئومۇمىي تارىخىي جەريانى بولۇپ قالدى. ھىندىستان بۇددىزمى چەت ئەللەر ھەرقايسى ئېقىم ۋە مەزھەپ پەيدا قىلغاندەك، ھەر خىل بۇددىزم سەنئەت ئېقىمى ۋە ئۇسلۇبلىرىنى شەكىللەندۈردى. بۇ «دۇنياغا يۈزلىنىش» نىڭ مۇقەررەر ئاقىۋىتى ئىدى. بۇ يالغۇز ھەيكەلتىراشلىقتا ئەمەس، دىنىي ئورۇنلار بىناكارلىقى سەنئىتىدە، رەسساملىق سەنئىتىدىمۇ شۇنداق ئورنىغاللىقلار پەيدا قىلدى. بۇنى ھىندىستان بۇددىزملىق سەنئىتى ياكى ئۇنىڭ ئېشىنمىلىرىدىن ھاسىل بولغان سەنئەت دېيىش تولىمۇ بىمەنىلىك بولغان بولار ئىدى، ئەلۋەتتە.

4. ماۋرائۇننەھر توققۇز جاۋۇپلىرىدا بۇددىزم سەنئىتى

كوشان خانلىقى دەۋرىدە بۇددىزم شىمالىي ھىندىستاندىن (كېيىنكى خۇراساندىن) ئامۇ دەريا‌سى ئارقىلىق

ماۋرائۇننەھرگە ــ ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ تارقالدى. بىراق، بۇنىڭلىق بىلەنلا ئاسوكا زامانىسىدا بۇ جايلارغا كەلگەن دىن تارقاتقۇچى راھىبلارنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەم قويغان بۇددىزم ئىككى جەريانغا دۇچ كەلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇلۇغ توخرىلار بىلەن سۇغدى ـ ماساغىتلارنىڭ ئېتنىك بىرەدىكلىكى تۈپەيلى، بۇ جايلارنىڭ كوشان خانلىقى تەسىرىدە ئىكەنلىكى تۈپەيلى بىرقەدەر تېز كېڭەيدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ئاتەشپەرەسلىك (زوروئاستىرىزم) ئاتەشپەرەسلىك ۋە ئىپتىدائىي ئېتىقادلار تۈپەيلى بۇددىزم رىقابەتلىك تۇسىدە چەكلەندى. بۇنداق چەكلەش ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەردە كۇچلۇكرەك بولدى.

ئۇلۇغ توخرىلار دەسلەپتە تەڭرىتاغلىرىدىن پەرغانە ۋادىسى ۋە سۇغدىلار رايونلىرىغا كۆچۈپ ماكانلاشتى. ئۇلار بەش يابغۇلۇققا بۆلۈندى. كېيىنچە گرېك ـ باكتىرىيە خانلىقىنى ھالاك قىلىپ، كوشان ئىمپېرىيىسىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار يەنىلا سۇغدى رايونلىرى بىلەن پەرغانە ۋادىسىنى قولدىن بەرمىدى ۋە كېيىنچە توققۇز جاۋۇپ خانلىقلىرى سۇپىتىدە ئۇزاق ياشىدى. توققۇز جاۋۇپ ــ ئۇلۇغ توخرىلارنىڭ ئەسلىدىكى ماكانى ــ چىليەنشەن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى جاۋۇپ (昭武) شەھرىنى سىمۇول قىلغان بولۇپ، ئەسلىي «جارۇپ» دەپ ئاتىلاتتى. توققۇز جاۋۇپلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇلۇغ توخرىلار، سۇغدىلار، كانگىيە (قاڭغار) لارنىڭ خۇددى جۇڭگو مەنبەلىرىدە (مەسىلەن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە) كۆرسىتىلگىنىدەك، ئېتنىك بىرلىكىنى ياكى بىر گەۋدە بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسىتەتتى. زەرەپشان دەريا سىي بىلەن قەشقەر دەريا سى ئارىسىدىكى مايمارگى، قەشقەر دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھرى سەبىز، ھازىرقى كاتتا قورغاندىكى كوشانىيە، بۇخارا (بىر زامان ئارىسىدا سۇلالىسى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان). چاش

(تاشكەنت ـ چىرچىق)، پەرغانە تۇزلەڭلىكىدىكى پەرغانە ـ ئەندىجان قەدىمكى قەلئەلىرى، ھازىرقى ئۆرەتۆپەدىكى ئۇستىرىشان (ماۋرائۇننەھر، سۇتىرىشنا 师二) قاتارلىق يەتتە ئەل بىلەن ئامۇ دەريا سىنىڭ ئايىغ ئېقىنىدىكى ئۇناش (乌那遏国)، ئامۇ دەريا سىدىكى مەرۋى، جۇڭگو مەنبەلىرىدە 米国,史国,何国,安国,石国,火卑国,曹国,乌那遏国,穆国 دىن ئىبارەت توققۇز جاۋۇپ، قاڭغارلار بىلەن ئوخشاش ئىدى㉔.

بۇ رايونلاردا بۇددىزمدىن ئىلگىرى مەھەللىي سىكىتاي (سكىف) ـــ سارماتىن مىسكەرچىلىكى، سىرىق ـ قىزىل ساپال ھەيكەلچىلىك راۋاجلانغان. دۇنياغا مەشھۇر ۋە پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيا، غەربىي سىبىرىيە، جەنۇبىي ئۇرالدىن تاكى قارا دېڭىز ۋادىسىغىچە ھايۋان ئوبرازىدىكى ئىنچىكە ـ سىپىتە ئالتۇن ـ مىس ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن سكىتايلار ئەلۋەتتە كىتابىمىزدا سۆزلەنگەن غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتى ئىجادچىلىرىنىڭ بىۋاستە ئەجدادلىرى ئىدى. بۇ سەنئەت بۇيۇملىرى تارىخىنىڭ نوپۇزلۇق ئۈچۈرى سۈپىتىدە ھېلىمۇ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇردى.

بۇددىزم سەنئەت سۈپىتىدە بامىيان ياكى قەندىھار ئۇستىلىرىنىڭ قولىدا ئەمەس، بەلكى سەنئەتخۇمار يەرلىك سۇغدى ـــ ساك ـــ تۇخار تۇركلىرىنىڭ قولىدا ئۆز پاۋلىئونىنى تىكلىدى.

كونا ئەپراسىياپ شەھىرىدىن تېپىلغان لاي ھەيكەللەر ھەر يىلقى نورۇز بايرىمىغا تەييارلىنىپ، كېيىنكى نورۇز بايرىمىدا بۇزۇلۇپ، شۇ لايدا قايتا ياسىلاتتى. بۇ سىما چىيەن، بەنگۇنىڭ ھونلار ئەجدىھابالىق شەھىرىدە يېڭى يىللىق بەخت مۇئەككەللىرىنى ياساپ، كېيىنكى يېڭى يىلدا بۇزۇپ قايتا ياسايتتى، دېگەن مەلۇماتى بىلەن ئوخشايتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئاناخىت مەبۇدىسىنىڭ يالاڭ فىگۇرىسى، مايمۇن قىياپەتلىك ئادەملەر تەسۋىرى، ئاتلىق كىشىلەر قورچاقلىرى تېپىلغان.

گرېك ـ باكتېرىيە دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزملىق مەدەنىيەتنىڭ سىرتىدا قالمىدى. ھازىرقى تۈركىمەنستاندىكى ئاشخابات ئەتراپىدىكى قەدىمكى نىسا خارابىلىرىدىن تېپىلغان مۇڭگۈز قەدەھكە ئويۇپ ئىشلەنگەن تېياتىرلىق كۆرۈنۈشلەر بىلەن مەرمەردىن ئىشلەنگەن گرېك ئىلاھىيەتلىرىنىڭ كىيىملىك ۋە يېرىم يالىڭاچ ھەيكەللىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە بۇ جايلارنىڭ ئېللىنىزملىق مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

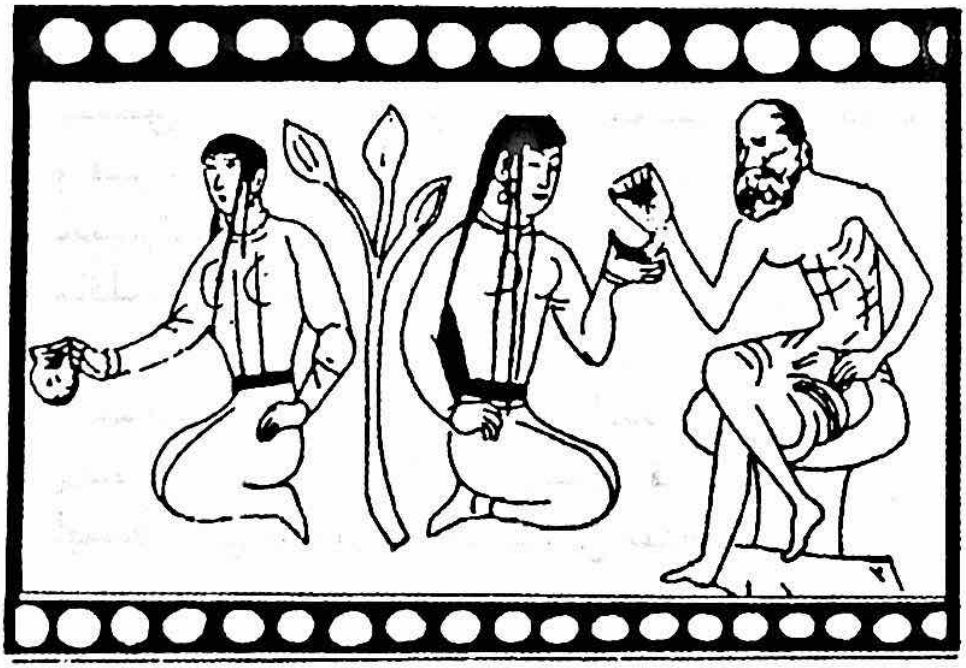
كوشان قەندىھار بۇددىزم سەنئىتى ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا يېقىن بولغان تېرمىز شەھىرى ۋە شۇ ئەتراپتىكى قەدىمكى قورغان ـ تېپىلەرگە نۇقتىلىق تەسىر كۆرسەتكەن. ئامۇ دەرياسى بىلەن سۇرخان دەرياسى قوشۇلغان جايغا جايلاشقان تېمىزدىكى ئايرىستامدا مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ بۇددا ئىبادەتخانىسى بولغان. ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قورغان قەلئە بالالىق تېپە خارابىلىرىدىن مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بۇددىزم ۋە مەھەللىۋى تۇرمۇش مەزمۇنىدىكى رەڭدار تام رەسىملىرى تېپىلغان. ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى خەيرىياتتېپە كونا قەلئەسىدىن سېرىق ـ قىزغۇچ لايدا ئىشلەنگەن نۇرغۇن ھەيكەللەر تېپىلغان قەدىمكى تېرمىز ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى زورمالا، قاراتېپە، پىيازتېپە، دالۋىرزتېپە، بازار قەلئە خارابىلىرىدىن تېپىلغان بۇددىھا ۋە بۇدساتۋا فىگۇرىلىرى قەندىھار بۇددىزم ھەيكەللىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمكى تېرمىزدىكى پىيازتېپەدىن تېپىلغان مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ قاشتېشىغا ئويۇلغان بۇددىھا ۋە ئۇنىڭ راھىبلىرىنىڭ نەقىش ئەسىرى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. بۇ مەرمەر ئويما گۈمبەز شەكىللىك تەكچىدە ساكىيامونى ياپراقسىز نېلۇپەر پەشتاقتا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان، ئۇنىڭ يۇزىنى ئىلگىرىكى سوزۇنچاقلىقتىن يۇمىلاقسىمان قىلغان، ئۇنىڭغا ھېچقانداق بېزەك قادالمىغان، ئارقىسىغا نۇر چەمبەر ئورنىغا يوپۇرماقلىق شاخچىلاردىن چەمبەر قويۇلغان.

ئۇنىڭ يېنىدىكى ئىككى راھىبنى ساكيامونىنىڭ ئىككى تەرىپىگە تولمۇ كىچىك قىلىپ ئوبرازلاشتۇرۇلغان. ساكيامونىنىڭ ئۇستىدىكى كىيىمنى بىرقەدەر ئاددىي «ھوۋل ئېگىن» شەكلىدە ئىشلىگەن. بىراق، ئۇنىڭدا بەدەن كۆرسىتىلمىگەن. قاراقالپاقستاندىكى تۇپراققالا قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن مىلادىيە 3 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ بەزى بۇددىزم سەنئىتى مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى چىققان، بۇ شەھەر مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىلا ۋەيران بولغاچقا بۇددىزم سەنئىتى راۋاجلىنالمىغان.

ئوتتۇرا ماۋرائۇننەھرىدىكى پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، بەرەھشاھ قەدىمكى قەلئە ـ شەھەر خارابىلىرىدىن كۆپلەپ ئىبادەتخانا، ئوردا ـ ساراي قالدۇقلىرىغا سىزىلغان تام رەسىملىرى بىلەن ھەيكەللەر، ياغاچ ئويما ھەيكەللەر تېپىلغان.

پەنجىكەنت ـــ سەمەرقەنتنىڭ غەربىي جەنۇبى بىلەن شەھىرى سەبزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۇچبۇرجەككە (67 يېرىم مېرىدىئان، 39 يېرىم پاراللېل) جايلاشقان بولۇپ، خۇددى تۇرپان يارغول شەھىرىدەك ئىككى جىرا ئارىسىدىكى بۇ شەھەر تۇركىستان ۋە ئەۋشان تاغلىرى ئارىلىقىغا، زەرەپشان دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ كوشان خانلىقىدىن كېيىن ئېفتالىتلار (ئاق ھون) لارنىڭ مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردىكى پايتەختى بولغان، بۇ شەھەر مىلادىيە 722ـ يىلى ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان. پەنجىكەنت چەت ئەل تارىخچىلىرى ئېيتقاندەك: «ئۇلۇغۋار سەنئەت مەركىزى، ھەشەمەتلىك ئارخېئولوگىيە دەرگاھى»㉕ ئىدى. پەنجىكەنتتىن كۆپلىگەن ئىبادەتخانا قالدۇقلىرى، قەدىمكى قەبرىگاھلار، بۇددا ۋە ئەنئەنىۋى ھەيكەللەر، ياغاچ فىگۇرا ئويمىلىرى، ھايۋان، ئاتلىق كىشىلەر، پىلغا مىنىپ يىرتقۇچلارنى ئوۋلىغان قەھرىمانلار ئوبرازىدىكى كۆركەم تام رەسىملىرى تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىلادىيە 8 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ قازا قىلغان ياش مەلىكىگە ماتەم بىلدۇرۇۋاتقان كۆرۇنۇشلۇك تام رەسىمى

ھەيۋەتلىك بولۇپ، مەلىكە ئۇچ پەنجىرىلىك چوڭ جىنازىغا ياتقۇزۇلغان، چېچى ئىككى تال ئۆرۈلگەن، بېشىغا مەلىكىلىك تاجى كىيدۈرۈلگەن، زىلۋا مەلىكىنىڭ يېنىدا يېرىم يالىڭاچ ئۇچ ئايال ئۇچ پەنجىرىدىن چېچىنى چۈۋۈپ يىغلاۋاتقان، جىنازىنى بىرقانچە يېرىم يالىڭاچ ئەر ـ ئاياللار كۆتۈرگەن؛ جىنازىنىڭ يېنىدا بىرقانچە يېرىم يالىڭاچ ئەر ـ ئايال ماتەم بىلدۈرۈۋاتقان كۆرۈنۈش بېرىلگەن، بۇ ئادەت قالدۇقلىرى ھېلىمۇ تېپىلىدۇ. تام رەسىملىرى ئىچىدە مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ شىرغا مىنگەن ئىلاھ ئوبرازى تاشقا ئويۇلغان بولۇپ، شىر بېشىنى ئارقىغا بۇراپ ئاغزىنى ئېچىپ تۇرغان، ئىلاھ ئۇسسۇل ئوينىغان قىياپەتتە قوللىرىنى ئوينىتىپ تۇرغان بولۇپ، غەيرىي بۇددىزملىق تېمىتىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن. مىلادىيە 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ پەنجىكەنت تام رەسىملىرى ئىچىدە بىر چال ۋە ئۇششاق كۆپ ئۆرۈمە چاچلىق ئىككى قىزنىڭ خۇمۇرىدا ئىچىملىك كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقى سىزىلغان. قىزلار ئېھتىمال تاش ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان ئورۇق كېسەل كىشىگە شىپالىق ئىچىملىك سۇنماقچى بولسا كېرەك، كېسەل چالىنىڭ بېلىنىڭ يۇقىرى قىسمى ۋە پۇتى يالىڭاچ سىزىلغان. قىزلار تار كۆڭلەك

19 ـ رەسىم. پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدىن بىرى

كىيىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشقان، بېلىگە تاسما ئورغان، قۇلاقلىرىغا سىرغا تاقىغان.

مىلادىيە 8 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ يەنە بىر تام رەسىمىدە بەلۋاغ، بوغما يەڭ كۆڭلەك كىيگەن، بېلىگە بەلۋاغ چىگگەن تۆت ياش كىشى ۋە ساقال ـ بۇرۇت، چاچلىق بىر چالغا قاراپ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ بىر نەرسە دەۋاتقان، ئۇ چالنىڭ ئالدىغا بىر ساندۇق قويۇلغان، ياش كىشىلەرنىڭ بىرى ئىككى نەيزىنىڭ ئۇچىنى تۇتۇپ تۇرغان سېھىرگەرلىك كۆرۈنۈشى بېرىلگەن.

مىلادىيە 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ يەنە بىر رەڭدار ئىشلەنگەن رەسىمدە ئارپا چالغۇچى ئايال يان تەرەپتىن سېكىلىكىنى خۇددى بىزنىڭ ئاياللىرىمىزنىڭ پاسونىدا ئالدىغا چۈشۈرگەن، بېشىغا چوڭ كۆرۈنۈشلۈك رەخت ئورغان، ئۇستىگە ياقىسى نەقىشلەنگەن ئۇزۇن كىيىم كىيگەن، بېلىگە لېنتىلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان گۈل تۇگۈنچەكلىك پوتا باغلىغان، قولىغا بىلەزۈك سېلىنغان بولۇپ، يىلان باشلىق ئارپىنى تۇتۇپ ھەم سىيرىپ چېلىپ تۇرغان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. مىلادىيە 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردە ئىشلەنگەن يەنە بىر رەسىمدە ئۇششاق ئۆرۈمە ئۇزۇن چاچلىق قىزنىڭ بىتاب ياكى زەنجىرلەنگەن ھالەتتە ياتقانلىقى، باش ۋە ئاياغ تەرەپتىن نىمچە تون كىيگەن ئۆتۈكلۈك ئىككى كىشىنىڭ ئۇنىڭ ئۇستىگە گۈللۈك يېپىنچا يېپىۋاتقانلىق كۆرۈنۈشى بار بولۇپ، كۆكرىكىنىڭ ئۇستى يالىڭاچ بۇ قىز تولىمۇ سۈزۈك ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. پەنجىكەنت سەنئەت يادىكارلىقلىرىدا غەيرىي بۇددىزملىق تام رەسىملىرى كۆپلەپ ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇددىزملىق ئوبرازلار ئېغىر خاراب قىلىنغان.

ئەپراسىياپ ـــ سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقان يەنە بىر قەدىمكى شەھەر ئىدى. قەدىمكى تۇران شاھى ئەپراسىياپنىڭ نامى بىلەن باغلىنىشلىق (مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن). بۇ شەھەر مىلادىيە 1220 ـ يىلى چىڭگىزخان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن

ۋەيران قىلىپ تاشلانغان. ئۇ، سەمەرقەنتنى بويسۇندۇرۇشنىڭ «غەزەپ نەمۇنىسى» ۋە ئېغىر بەدىلى بولدى. ئەپراسىياپتىن يەنە كېيىنكى 1 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ، قولىدا نىقابىنى تۇتۇپ تۇرغان ئاكتىيورنىڭ قاپارتمىلىق نەقىش تەسۋىرى، مىلادىيە 7 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ تەكچىسىمان ئويۇقتىن بېشىنى چىقىرىپ تۇرغان، قولىدا نىقابىنى تۇتۇپ تۇرغان ئۇچلۇق قالپاقلىق يىگىتنىڭ قاپارتمىلىق نەقىش تەسۋىرى (22 ـ رەسىم A) تېپىلغان. بۇ تەسۋىر جەسەت قويۇلىدىغان كاھىش (ساپال) ساندۇقلارنىڭ سىرتىغا ئىشلەنگەن بولۇپ، بۇ بىزگە كۇچادىن تېپىلغان جەسەت كۇلى قۇتلىرىنىڭ سىرتىغا دراماتىك كۆرۈنۈشلەر سىزىلغانلىقى بىلەن ئېتنىك جەھەتتىن ئوخشاشلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مىلادىيە 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ يەنە بىر سەنئەتكارنىڭ چالغۇ ئەسۋابىنى تۇتۇپ تۇرغان يەرلىك فورمىدىكى قاپارتمىلىق ئويمىسى (22 ـ رەسىم B) ئېرمىتاژدا ساقلانغان. ئەپراسىياپ خارابىلىرىدىن مىلادىيە 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ سۇغدى ئىلاھەسىنىڭ قاشلىرى تۇتاشقان، قوللىرىنى كۆكسى ۋە بېلىگە ئېلىپ تۇرغان كىيىنگەن قاپارتمىلىق ھەيكىلى، مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭ، قىسقا ساقال ۋە ئۇزۇن بۇرۇتلۇق ئەر ھەيكىلىنىڭ پارچىسى، مىلادىيە 5 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ ھەيكەل پارچىسى ۋە يۇمىلاق باشلىق، بۇرۇتلۇق خەلق قىزىقچىسىنىڭ قاپارتمىلىق ھەيكىلىنىڭ باش قىسمى، ئۇزۇن لېچەك كىيگەن بىر ياشنىڭ ئۇزۇن بويۇنلۇق قاپارتما ھەيكىلىنىڭ كۆكرەك ئۈستى قىسمى، ساپالغا قاپارتىپ ئىشلەنگەن قىسقا قاناتلىق ئىلاھنىڭ يەرلىك ئايالىلار قىياپىتىدىكى پارچىسى تېپىلغان. بۇ يەردىن سىرىق ـ قىزىل ساپالدا ئىشلەنگەن ئەپراسىياپ ئوبرازىنىڭ تېپىلغانلىقى مەلۇم. ئەپراسىياپ خارابىلىرىدىكى سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىم قىسمى تام رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ شۆھرەتلىكى «كارۋان» بىلەن «ئەلچى» نامىدىكى چوڭ ھەجىملىك

تام رەسمى بولۇپ، مەن 1982 - يىلى بۇ يەردىكى مۇزېيدا ئۇلارنى زور قىزىقىش بىلەن كۆرۈپ چىقتىم. «كارۋان» ناملىق رەسىمدە ئالدىدا ئۇستىگە گۈللۈك توقۇم ئارتىلغان، تاسمىلىرىمۇ نەقىشلەنگەن بىر ئاق پىلنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغان كىشىلەر (بۇ قىسمى سويۇلۇپ كەتكەن، بەزى تەتقىقاتچىلار مەلىكە دېيىشىدۇ). ئارقىسىدا ياخشى ئېگەرلەنگەن قارا ئارغىماق ئۈستىدە ئولتۇرغان كىشى (پۇچۇلغان)، ئۇنىڭ ئارقىسىدا يانداپ ماڭغان ئىككى مەللەرەڭ تۆگىگە مىنگەن ئاق ۋە قارا كىيىملىك ئىككى مۇھاپىزەتچى باتۇر، ئۇلارنىڭ كەينىدە بېلىگە خەنجەر ئاسقان، پەشلىرى گۈللۈك ئاق نىمچە تون كىيگەن ئوتتۇرا ياشلىق ئەر كىشى قارا ئارغىماق ئاتنى يېتىلىگەن ھالەتتە سىزىلغان. تۆگە ۋە ئات يېتىلىگەن كىشى سىزىلغان جايىنىڭ ئۈستىگە تۆت ئاق قۇنىڭ كارۋان يۆنىلىشىدە مېڭىۋاتقانلىقى، بۇ كۆرۈنۈشلەر ئۈستىگە بىر توپ ئاق، قارا ئاتنىڭ پۇت - تۇياقلىرىنىڭ تەسۋىرى سىزىلغان. رەسىمدە ئېنىق كۆرۈنگەن ئۇچ كىشىنىڭ قىياپىتىدىن ئۇلارنىڭ ئەينى زامانىدىكى غەربىي

20 - رەسىم

21 ـ رەسىم

يۇرتلىرىدىكى ئۇزۇن، نەقىشلەنگەن، تار يەڭلىك ۋە گۈل چېكىلگەن نىمچە تون كىيگەنلىكىنى، بېلىگە پوتا ـ كەمەر باغلاپ خەنجەر ئاسقانلىقىنى، قولىغا كۆك كۆزلۈك ئالتۇن ھالقا، بويىنىغا ئالتۇن چەمبەر تاقاپ، پۇتىغا باشماق ـ ئۆتۈك كىيىدىغانلىقىنى، ساقال ـ بۇرۇتىغا تۇجۇپلەپ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. روشەنكى، بۇ يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ جانلىق تەپسىلاتىدىن ئىبارەت. رەسىم رەڭلىك سىزىلغان بولۇپ، «ئەلچى» ناملىق رەسىمۇ يىپەك يولىنى بويلىغان دوستلۇق، قېرىنداشلىق رىشتىسىنىڭ تەسۋىرىي سىمۋولىدۇر. مىلادىيە 6 ـ، 8 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ دەپ مۆلچەرلەنگەن بۇ تام رەسىملىرىدە ئۇچ ئەلچىنىڭ قوبۇلدا قاتار تۇرغان ئوبرازى بېرىلگەن. ئەلچىلەرنىڭ بىرىنچىسى بېشىغا تاجسىمان يۇمىلاق باشكىيىم كىيگەن، قالغان ئىككىسىنىڭ قىياپىتى «كارۋان» ناملىق رەسىمدىكى قەھرىمانلاردەك بېشىنى چېكىلىك بىلەن چىگىۋالغان، سىلىق ساقال، ئىنچىكە بۇرۇت قويغان. ئۇلار پۇتىغا ئۆتۈك، ئوستىگە گۈل جىيەكلىك نىمچە تون كىيگەن بولۇپ، بۇ تاۋار تون ئوخشىمىغان ئۇچ خىل نەقىشلەر

A رەسىم ـ 22 B

بىلەن بېزەكلەنگەن. بېلىگە كەمەر باغلاپ خەنجەر ئاسقان ئالدىنقى ئەلچىنىڭ تونىغا كۆپلىگەن قاناتلىق ئارسلاننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سوزۇلۇپ ئولتۇرغانلىقى نەقىشلەنگەن بولسا، ئوتتۇرىدىكى ئەلچىنىڭ تونىغا بويۇنغا ئاسىدىغان قارشى ئېلىش بويۇن ئاسقۇسىنى چىشلەپ ئۆرە تۇرغان كۆپلىگەن غاز (تۇرنا، ئاق قۇ) ئوبرازى نەقىشلەنگەن. ئۇچىنچى ئەلچىنىڭ تونىغا گۈللۈك تەڭگە ـ تىللا ۋە ئالماس كۆزلۈك توقىلار ئارىسىدىكى چوڭ ـ چوڭ دۇگىلەك دائىرىگە، قوي، ئۆچكە ۋە باشقا كۆرۈنۈشلەر نەقىشلەنگەن. بۇ رەسىمدىكى كىشىلەر بىر قاراشتا تۇرپان يالقۇنتاغ «بېزەكلىك تاشكېمىرلىرى» دىكى ئۇيغۇر خانلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىدىن ئوچېرك» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى گ. ئا. پوگاچېنكوۋا بىلەن ل. ئى. رېمپېل ئېيتقاندەك: بۇ، ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ئەسلىتىدۇ㉖.

بەرەھشاھ ـــ بۇخارانىڭ غەربىدىكى يەنە بىر قەدىمكى شەھەر بولۇپ، ئۇ كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە گۈللەنگەنىدى. بۇخارا ھۆكۈمرانلىرىنىڭ پايتەختى بولغان بۇ شەھەر گەجدىن ئويۇپ ئىشلەنگەن گۈزەل نەقىشلەر، قاپارتما ھەيكەللەر، بوياقلار بېرىلگەن تام رەسىملىرى بىلەن

زىننەتلەنگەنىدى. ئۇستىگە «ھۆل ئېگىن» ئۇسلۇبىدا كىيىم كىيدۈرۈلگەن، ئىككى كۆكرىكى تولغان ئايالنىڭ ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن قاپارتمىلىق ھەيكەلنىڭ باشسىز ۋە تاپانسىز پۇچۇلغان گەۋدىسى ۋە بىر قاتار سېرىق - قىزىل توپىدىن ئىشلەنگەن قورچاق ھەيكەللەردىن باشقا، بەرەھشاھتىن قەدىمكى رومال ئۇسسۇلىنى ئويناۋاتقان قىزنىڭ بىر قولى بىلەن بېشى، بېشىنىڭ ئارقىسىدىكى يېيىلغان رومالى چۈشۈرۈلگەن قاپارتمىلىق تام ھەيكىلنىڭ پارچىسى ساقلانغان. رومال ئۇسسۇلى تاڭ سۇلالىسى ئۇسسۇللىرىدا «لوما ئۇسسۇلى» (六么) دېيىلگەن. بۇ ئۇسسۇل ھازىرمۇ ئۇيغۇر - ئۆزبېكلەردە ساقلانغان. بەرەھشاھتىن يەنە چېچىنى ئۆرۈپ پېشانىسىگە ئورىۋالغان ئايالنىڭ گەجدە قاپارتما قىلىنغان ھەيكىلىنىڭ باش قىسمى تېپىلغان. ھازىرمۇ ئۇيغۇر - ئۆزبېكلەردە بۇ ئادەت ساقلانغان. بەرەھشاھ تام رەسىملىرىدە قىزىل رەڭ گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، تام رەسىملىرى سىزىلغان قەسىر «قىزىل ساراي» دەپ ئاتالغان. بىر بۇرۇتلۇق ئاتلىق يىگىتنىڭ ئارقىسىغا قاراپ ئوقيا ئېتىۋاتقان كۆرۈنۈشتىكى تام رەسىم پارچىسى بىلەن مىلادىيە 7 - ئەسىرگە مەنسۇپ، پىلدا ئولتۇرۇپ ئىككى يىلپىزغا نەيزە سانجىۋاتقان ئىككى ئادەمنىڭ رەسىمى ئالاھىدە ئىشلەنگەن. پىل گۇللۇك تاسمىلىق گۇللۇك يوپۇقلار بىلەن ئېگەرلەنگەن بولۇپ، پىلدا ئولتۇرغان چوڭ ئادەم نەيزە بىلەن ئارقا تەرەپتىكى يىلپىزغا قارشى جەڭ قىلىۋاتسا، پىلنىڭ بېشىغا مىنىۋالغان بىر قىز قولىدىكى قىلىچ بىلەن پىلنىڭ بېشىغا ئېتىلىپ كەلگەن يەنە بىر يىلپىز بىلەن كۆرىشىۋاتقان بۇ كۆرۈنۈش

23 - رەسىم

غەربىي يۇرتتىكى قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىنىڭ تېمىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

پەرغانە ۋادىسىدىكى كۇۋىدىن مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بۇددىھانىڭ باش ۋە بىر قول قېتىش ھەيكىلى يەردىن قېزىۋېلىنغاندىن تاشقىرى بېشىغا چېكىلىك لاتا چىگىپ، ئالدىنى دومبايتىۋالغان ساقال ـ بۇرۇتلۇق يەرلىك كىشىنىڭ باش ھەيكىلىنىڭ پارچىسى تېپىلغان. چۇ دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ئاقبېشىم خارابىلىرىدىن مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بۇدساتۋا ۋە پىشپەك بۇرھان ھەيكىلىنىڭ بېشى تېپىلغان.

ئۇمۇملاشتۇرۇپ ئالغاندا، ماۋرائۇننەھر توققۇز جاۋۇپ زېمىنىدىكى ھەيكەل ۋە تام رەسىملىرى بۇددىزم تېمىسى بىلەن چەكلەنمىگەن، بۇددىھا ۋە بۇدساتۋالارنىڭ ئوبرازلىرى گەرچە ئامۇ دەريا‌سى بويىدىن سىر ۋە چۇ دەريا‌سى ۋادىسىغىچە تارقالغان بولسىمۇ، ئانچە تەكشى ۋە كۆپلەپ بولمىغان. بۇددىزم ئىبادەتخانا خارابىلىرىدىن باشقا بۇددىزم تاشكېمىر سەنئىتى سىستېمىسى ھىندىستان ۋە كۇسەن (كۇچا) دىكىدەك بولغان ئەمەس. بۇددىزمغا ئائىت ۋە باشقا ئىلاھىيەت ھەم تۇرمۇشقا ئائىت ھەيكەللەر، قاپارتما ھەيكەللەر تاشتىن، گەجدىن، لايدىن، ساپال (كاھىش) دىن ياسالغان بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ ئىچىگە ياغاچ، يىكەن، يۇڭ، ئات يايلىسى، توزغاق قاتارلىقلار ئېلىنغانىدى. ماۋرائۇننەھردىكى ھەيكەل ۋە تام رەسىملىرىنىڭ كۆپچىلىكى تۇرمۇشنى، ئېتىنىك ئادەتنى (مەسىلەن، پەنجىكەنتتىكى «مەلىكىنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزىتىش» ناملىق تام رەسىمى) شامان، ئاتەشپەرەسلىك، مانىزم دىنى ئوبرازلىرىنى، بولۇپمۇ يىپەك يولى ئالاقىلىرى بىلەن دىپلوماتىيە كۆرۈنۈشلىرىنى ئىپادىلەشكە قارىتىلغانىدى. بىز ئەپراسىياپتىكى «ئەلچى» ناملىق تام رەسىمىدىن ئەلچىلەرنىڭ كىيىملىرىدىكى نەقىشلەردە ئىپادىلەنگەن قاناتلىق ئارسلاننىڭ قۇدرىتىنى، ئاسقۇ چىشلىگەن قۇشنىڭ دوستلۇقىنى، پۇل ۋە مەھسۇلات سىمۋوللىرىنىڭ سودا مۇناسىۋىتىنى سىمۋوللۇق ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ ھال ماۋرائۇننەھردىمۇ ھەرقانداق ئېتىقادتىن رېئال تۇرمۇشنىڭ

ئۇستۇن ئورۇن تۇتقانلىقىنى، ھەممىنى نوقۇل خۇراپات دەيدىغان پانئودىزملىق قاراشنىڭ ئاساسسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ. گ. ئا. پۇگاچېنكوۋا بىلەن ل. ئى. رېمپېل ئۆز كىتابىدا ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»نى يازغاندا پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، بەرەھشاھتىن رۇستەم ۋە سىياۋۇشقا، ئەپراسىياپ ۋە گرشاسپقا ئائىت كۆپلىگەن رىۋايەتلەرنى توپلىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. ئۇ پەنجىكەنتتىكى «رۇستەمئاد» سۆزىتىنىڭ رۇستەم ھەقىدىكى رىۋايەتلىرى بىلەن شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن «رۇستەم ساكچىك» ناملىق «ساك ـ سۇغداق» تېكىستىدىن پايدىلانغانلىقىنى تىلغان ئالغان㉗. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ماۋرائۇننەھر سۇغدىلىرى بىلەن توققۇز جاۋۇپ توخار ۋە ساكلىرى قەدىمكى ئالتاي ـ تەڭرىتاغ ـ كوئېنلۇن ئاھالىلىرى بىلەن ئېتنوگېنېرىس (مىللەت مەنبەداشلىقى) جەھەتتە چوڭ بىر ئېتنولوگىيىلىك چەمبەر ھاسىل قىلىپلا قالماي، ئېتنوگرافىك (مىللىي تۈرمۇش مەدەنىيىتى) جەھەتتىمۇ چوڭ بىر چەمبەر ھاسىل قىلغان. تۈرپان ئوغۇزلىرى سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا يۆتكەلگەندەك بۇخارا ـ سەمەرقەنت سۇغدىلىرىمۇ لوپنۇر، تۈرپان، دۇنخۇاڭ، سېلىنگا ۋادىسىغا يۆتكەلگەن ۋە ئۇيغۇر مىللىي تەركىبىگە ئۆزلىشىپ كەتكەن㉘ .

بۇددا دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى، بۇددىزم سەنئىتىنىڭ بىخلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇددىزم سەنئىتى نەمۇنىلىرى ھەقىدىكى تەپسىلاتلار بىزنىڭ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىمىزنىڭ سىرتقى مۇقەددىمىسىنى ئاچىدۇ ۋە بىزنى بىر قاتار ئىلھامبەخش قاراش ۋە پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىزاھلار:

① خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا «ساك قەبىلىلىرى « 种赛»، « 人种赛» دەپ يېزىلسىمۇ، دىنىي كىتابلاردا « 族迦释» دەپ يېزىلغاچقا، كىشىلەردە بۇنى باشقا ـ باشقا خەلقلەر دېگەن قاراش شەكىللەنگەن.

② مانىپرىزم ـــ بىزەكچىلىك، سەنئەت، بولۇپمۇ تەسۋىرىي سەنئەتتە ھەشەمەتلىك بىزەكلەشنى گەۋدىلەندۈرىدىغان بەدىئىي ئېقىم.

③ ئىكونوگرافىيە ـــ ئىكون ـــ مەبۇد ھەيكەلچىلىكى ئۇستىدىكى ئومۇمىي تەتقىقات.

④ پاتالىپۇندا ـــ بۇ شەھەر ھازىرقى بىخارشاتاتى پانتا شەھىرىگە يېقىن بولۇپ، جۇڭگونىڭ راھىبى فاشەن بارغاندا مەۋجۇت ئىدى، شۇەنزاڭ بارغاندا خاراب بولغان. بۇ ئەسلىدە ساكيامونى بۇددىھا بولغان جاي ئىدى.

⑤ «مەدەنىيەت ئىۋالىيوتسىيىسى» ـــ مەدەنىيەت ئۆزى ئاپىرىدە بولغان مەنبە ئاساسىدا، نوقۇل ئۆز ئەنئەنىسىگە تايىنىپ راۋاجلىنىدۇ، دەيدىغان مەدەنىيەت تارىخى قارىشى.

⑥ «مەدەنىيەت دىفۇزىيىسى» ـــ مەدەنىيەت دۇنيادىكى بىر ياكى بىرقانچە مەدەنىيەت يارانقۇچى مەركەزدىن، مىللەتتىن ئەتراپتىكى «تەبئىي مىللەت» لەرگە تارقىلىدۇ، كېڭىيىپ ئومۇملىشىدۇ، دەيدىغان مەدەنىيەت تارىخى قارىشى.

⑦ چارلىز فابرى: «ھىندىستان ھەيكەلتىراشلىقى»، مەدەنىيەت ـ سەنئەت نەشرىياتى 1987 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بەت.

⑧ رېنې گروئۇسىپت: «قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى»، سودا نەشرىياتى 1965 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 49 ـ بەت.

⑨ يۇقىرىقى كىتاب، 58 ـ بەت.

⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 52 ـ بەت.

⑪ ⑫ ⑬چارلىز فابرى: «ھىندىستان ھەيكەلتىراشلىقى»، 3 ـ، 17 ـ، 22 ـ بەتلەر.

⑭ شەرقچە ئىللىنىزم ـــ گرېك مەدەنىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ گرېك سەنئىتىنىڭ شەرقتىكى گرېكلەشكەن دۆلەتلەر مەدەنىيىتى بىلەن قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئۇسلۇب.

⑮ رېنې گروئۇسىپت : « قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى»، 48 ـ بەت.

⑯ ⑰ لۇي ژېي: «ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ مەنبەلىرى»، 1979 ـ يىلى شاڭخەي خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى، 33 ـ بەت. ئۇ كانىشكاغا قوشۇلغان « 真檀» ئاتالغۇسىنى خوتەن دەپ ئىستېمال قىلغان.

⑱ ⑲ ⑳ چارلىز فابرى: «ھىندىستان ھەيكەلتىراشلىقى»، مەدەنىيەت ـ سەنئەت نەشرىياتى 1987 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى،

17 ـ، 18 ـ، 24 ـ بەتلەر.

㉑ لى يىنپىڭ (李吟屏): «قەدىمكى خوتەن رەسسامليقى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، خەنزۇچە 1990 ـ يىللىق 1 ـ سان.

㉒ چارلىز فابرى: «ھىندىستان ھەيكەلتىراشلىقى» مەدەنىيەت ـ سەنئەت نەشرىياتى 1987 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 9 ـ بەت.

㉓ رېنې گروئۇسسېت: «قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى»، سودا نەشرىياتى 1965 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 45 ـ بەت.

㉔ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، 1956 ـ يىلى تاشكەنت نەشرى، 1 ـ توم، 95 ـ بەت. سىما چېيەن ۋە ھېردوتىسنىڭ ئۇلۇغ توخرىلار بىلەن ماسساگېتلار ھەققىدىكى تەپسىلاتلىرى بىردەك بولغان.

㉕ مۇئەللىپنىڭ «سۇغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ئەۋلادلىرى» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

㉖ گ. ئا. پوگاچېنكوۋا، ل. ئى. رېمپېل: «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىدىن ئوچېرك»، 1982 ـ يىلى موسكۋا رۇسچە نەشرى، 123 ـ بەت.

㉗ يۇقىرىقى كىتاب، 117 ـ بەت.

㉘ مۇئەللىپنىڭ «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

تۆتىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كىلىشى

تەخمىنەن مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىدە غەربىي يۇرت ـــ ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بۇددىزم ئىدىئولوگىيىسى ۋە بۇددىزم سەنئىتى دۇنياسىغا ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۇلۇغ توخرىلار ـــ كوشان خانلىقى دەۋرىدە باشلانغان غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى ھىندىستاندا بۇ خىل دىنىي ئىدىئولوگىيە سولغۇنلۇقتا ئۇچرىغان، بۇددىزمنىڭ ئورنىغا ھىندىزم ئېتىقادى تىكلەنگەن، بۇددىزم سەنئىتى يېڭى ئىجادىيەت ئىقتىدارىدىن قالغان دەۋرلەردە ئىزچىل گۈللەندى. ئۇ ئۇيغۇرلار بۇ رايوننىڭ بىرلىككە كەلگەن ئاساسىي ئاھالىسى بولۇپ شەكىللىنىشتىن ئىلگىرىمۇ، ئۇيغۇرلار بۇ رايوندىكى سانسىز توخار قەبىلىلىرى بىلەن قارلۇق ۋە سۇغدىلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ يېڭى ئېتنىك قاتلام ھاسىل قىلىشتىن كېيىنمۇ داۋاملىق گۈللىنىپ، غەربىي يۇرتنى تاكى ئۇنىڭ ئاھالىسى ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلىشقۇچە بولغان 1000 يىلغا يېقىن (بولۇپمۇ شەرقتىكى ۋىلايەتلەردە) ۋاقىت ئىچىدە بۇددىزمنىڭ ئىككىنچى دۇنياۋى ماكانى قىلىپ تۇردى.

دەرھەقىقەت، بۇددىزم ۋە بۇددىزم سەنئىتى غەربىي يۇرتقا ھەرگىزمۇ بىرلا ۋاقىتتا، بىرلا يول بىلەن تارقالغان ۋە بىرلا دىنىي مەزھەپتە گەۋدىلەنگەن ئەمەس. ئۇ قەدىمكى خوتەن ۋە تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي يۆنىلىشى بويىچە، قەدىمكى قەشقەر ۋە

تارىم ۋادىسى يۆنىلىشى بويىچە داۋاملىشىپ، لوپنۇر - تۇرپان ئويمانلىقلىرىدا بۇ ئىككى يۆنىلىشنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ رەڭگارەڭ سالونىنى بەرپا قىلىشقا ئىلھام ۋە ئۇلگە كۆرسەتكەن. بىز تۆۋەندە ئۇچ ماۋزۇ بويىچە غەربىي يۇرت بۇددىزمى ۋە ئۇنىڭ تاشكېمىر سەنئىتى يادىكارلىقلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇستىدە توختىلىمىز:

1. قەدىمكى خوتەندە بۇددىزم سەنئىتى

قەدىمكى ساك قەبىلىلىرى پامىر، كوئېنلۇن تاغلىرى ئۇچ بۇرجىكىدىن تاكى لوپنۇر ۋادىسىغىچە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە جەنۇبىي يۆنىلىشىنى بويلاپ كەتكەن بوستانلىقلاردا ياشىغانلىقى مەلۇم. خوتەن - لوپنۇر قەدىمكى قەبرىگاھلىقلىرىدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ باش سۆڭىكى ئۇستىدىكى دەسلەپكى تەتقىقات ئۇلارنىڭ ئارىئان - ماسساغېت تىپىغا تەئەللۇق ئۇستۇنلۇكى بىلەن قىسمەن (بولۇپمۇ كېيىنچە) موڭغۇلوئىد ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇشقا باشلىغانلىقىنى كۆرسەتتى (خوتەندىن تېپىلغان قېزىلمىلار ئىچىدە موزاي تۇمشۇقى سىياقى سوزۇلغان ئېسقىرت «چورا»نىڭ بىر ئۇچىغا چېچىنى ئۇششاق ئۆرۈپ بېشىغا ئورىۋالغان ساك قىياپىتىدىكى ئادەم ئوبرازى گەۋدىلەندۈرۈلگەن). ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىلەن يەر - جاي ناملىرى قىزىلسۇ - قەشقەر - يەكەن - خوتەننىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى پامىر تىپىدىكى ساك نەسىللىك خەلقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

خوتەندە بوستانلىق - قەلئە ئېلىنىڭ قاچان شەكىللەنگەنلىكى توغرۇلۇق مۇقىملاشقان يىلنامە مەۋجۇت ئەمەس. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قەدىمكى خوتەن دىيارىدىكى

بىر قاتار بوستانلىق ئەللىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ مىلادىيەدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرلەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بوستانلىق ئەللىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي - سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بىۋاسىتە مەھسۇلى بولغانلىقى، ئەتراپتىكى بوستانلىق رايونلاردىكى قەلئە ئەللىرىنىڭ بىر - بىرىگە يېقىن ئىجتىمائىي تەسىر ئىچىدە، بىر - بىرىگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە مەيدانغا كېلىش ئېھتىماللىقى، شۇنىڭدەك دەسلىپىدە تولىمۇ ئاددىي بوستانلىق ــ قەلئە ئەللىرى شەكىلدە بولغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىشى مۇمكىن.

ھازىرغىچە بولغان تەتقىقات نەتىجىلىرى خوتەندە قەدىمكى دۆلەت (ئەل)نىڭ ھىندىستاندىكى مائوريا خانلىقىنىڭ ئۇچىنچى پادىشاھى ئاسوكا دەۋرىدىن كېيىن، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق دىپلومات جاڭ چيەنىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى غەربىي يۇرتقا قىلغان سایاھىتىدىن بۇرۇن، باشقىچە ئېيتقاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىر بىلەن 2 - ئەسىر ئارىلىقىدا مەيدانغا كەلگەنلىكىگە مەركەزلىشىپ قالغان. بۇنىڭغا قەدىمكى خوتەندە، جۇملىدىن شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە ساقلانغان قەدىمكى خوتەننى ئاسوكانىڭ كوستانا (Kustana) ناملىق شاھزادىسى بەرپا قىلغان دېگەن رىۋايەت بىلەن جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا كەلگەندە خوتەن قاتارلىق ئاۋات بوستانلىق ئەللىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت بېشارەت بولغان (ياپونىيە ئالىمى خاتانى لياۋتەي «بۇددىزم غەربىي يۇرتتا» ناملىق كىتابىنىڭ 201 - بېتىدە قەدىمكى خوتەن ئېلىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 242 - يىلى بەرپا قىلىنغان دەپ كۆرسىتىدۇ). گەرچە ئېنىق ئاساس كۆرسىتىش قىيىن بولسىمۇ، بۇ يۇقىرىدىكى تەخمىنگە يېقىنلىشىدۇ.

خوتەندىكى ساك قەبىلىلىرى بۇددىزمچە ئىپتىدائىي تەبىئەت

ئىلاھچىلىقى ۋە شامانىزم ئېتىقادىغا سېغىناتتى. «كېيىنكى خەننامە. بەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا كۆرسىتىلىشىچە، بەن چاۋ دەسلەپ خوتەنگە بارغاندا، خوتەن خانى ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەرىپىدە تۇرغاچقا، بەن چاۋغا شامان باخشىسى ئارقىلىق ئەپسۇن ئوقۇتقاندا، بەن چاۋ بۇ شامانىنى ئۆلتۈرۈپ، پۈتۈن خوتەننى لەرزىگە سالغان. بۇ شامانىزم ۋە ئوتقا دۇرۇت ئوقۇش ئېتىقادىنىڭ قەدىمكى ساك ئىلاھچىلىقىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە خېلى ئۇزۇن ساقلانغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

خوتەنگە بۇددىزم ۋە بۇددا سەنئىتىنىڭ ئېقىپ كىرىشى قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ خېلىلا قويۇق تۈستە داۋام قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يىپەك يولى ئارقىلىق دەسلەپتىلا گرېك ۋە كوشان مەدەنىيەتلىرى غەربىي يۇرتقا تارقالغانىدى. نەتىجىدە، گرېك ـ ھىندى ـ ساك خەلقلىرى مەدەنىيەت چەمبىرىكى ھاسىل بولدى ۋە ئۇ غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا گرېك ـ باكتىرىيە شەرق ئېللىنىزمنى، كوشان بۇددا سەنئىتىنى ئېلىپ كىردى.

قەدىمكى خوتەنگە بۇددىزمنىڭ تارقىلىشى دېگەن ئىبارە، بۇ جايغا بۇددا راھىبلىرىنىڭ قاچان كەلگەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى بۇ جايدا بۇددا مۇخلىسلىرىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقىنى، باشقىچە ئېيتقاندا، يەرلىك ئاھالىنىڭ بىر قىسمىنىڭ قاچان بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغانلىقىنى ئۆلچەم قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىمۇ ھەر خىل مۇھاكىمىلەر مەۋجۇت.

مەلۇمكى، ئاسوكا بۇددىزمنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلغان ۋە ھەر تەرەپكە بۇددا راھىبلىرىنى ئەۋەتكەندە خوتەنگىمۇ بۇددىزم كىرىپ كەلگەن دېگەن مۇھاكىمە مەۋجۇت. ئەمما، بۇ خىل مۇھاكىمىنى جاڭ چيەننىڭ خوتەن ھەققىدىكى ئىنفورماتسىيىسى رەت قىلىدۇ. جاڭ چيەن پەقەت خوتەن ئېلى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان. بۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 138 ــ 126 يىللىرى خوتەندە بۇددىزم ئىپادىلىرى كۆرۈلمىگەن، دېگەنلىك بولىدۇ.

ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە خەن ئەيدىنىڭ يۈەنشۇ (元寿) يىلى (مىلادىيەدىن ئىككى يىل ئىلگىرى)، كوشان ئەلچىسى ئىزۇن (伊存) ئېغىز ئارقىلىق بۇددا نومىنى تونۇشتۇرغان.

ئۇنداقتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە جاڭ چيەندىن كېيىن بۇددىزم خوتەن قاتارلىق غەربىي يۇرت ئەللىرىگە تارقالغان بولۇشى كېرەك. بۇ قايسى ۋاقىت بولۇشى مۇمكىن؟

خوتەندىن، بولۇپمۇ نىيە، كروران ئەتراپىدىن تېپىلغان كۆپلەپ قارۇشتى يېزىقىدىكى (佉罗文) تارىشا پۈتۈكلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردىن، مىلادىيە 4 ـ ئەسىرلەرگىچە كوئېنلۇن ـ جەنۇبىي تەكلىماكان ـ لوپنۇر كۆلى ساھىلىدىكى جايلاردا ئىشلىتىلگەن ئاساسلىق يازما ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلار غەربىي يۇرت بۇددىزمىغا خىلىلا ئالاقىدار بولغان. بىر قاتار قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر باغلانغان بوغقۇچقا لاي پېچەتلىك تامغا قېلىپلىرى لىق يېپىشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇستىگە گرېك ئىلاھلىرىنىڭ ئوبرازى پېچەتلەنگەن. بۇ ھادىسە، شىنجاڭدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنىڭ يېپەك يولى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ۋاستىسى سۈپىتىدە گرېك ـ باكتىرىيە ۋە كوشان خانلىقلىرى ۋاقتىدىن تاكى ئېفتالىتلار كوشان خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغۇچە يەرلىك خەلقنىڭ ئۆز تىلىنى ئىپادىلىگۈچى يېزىق شەكلى بولغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

خويشېڭ (惠生) ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى ئەسىر كېيىن خوتەنگە كەلگەن راھىب شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسى بىلەن «تىبەت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، بۇددىزم خوتەندە دۆلەت بەرپا قىلىنىپ 165 يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى خوتەن پادىشاھى ۋىجرايا سامبھاۋانىڭ 5 ـ يىلى كەشمىردىن كەلگەن ۋايروتچانا (Vairotchana ـــ 毗卢折那) نامىلىق ئارخات تەرىپىدىن خوتەنگە تارقىتىلغان. بۇ مىلادىيەدىن 72 يىل ئىلگىرى بولۇپ چىقىدۇ. بۇ ھەر ھالدا خوتەنگە بۇددىزمنىڭ بەن چاۋنىڭ خوتەنگە

كېلىشىدىن بىر ئەسىر مۇقەددەم تارقالغانلىقىنى بېشارەت قىلىدۇ.

شۇەنزاڭنىڭ يېزىشىچە، ۋايروتچانا نامىلىق ئارخات خانلىق قەلئەسىدىن 50 چاقىرىم جەنۇبقا جايلاشقان ساڭرامنىڭ ئورمانلىقىدىكى ئۆرۈك دەرىخى ئاستىدا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرغاندا خوتەن پادىشاھى ئۇ يەرگە كېلىپ قالغان. ئۇنىڭ تەقۋادار قىياپىتى ۋە ئەقىدىلىك ئىستىقامىتىنى كۆرگەن پادىشاھ ئۇنىڭدىن: «سىز بۇ خالىي ئورماندا نېمە ئۈچۈن تەنھا تۇرىسىز؟» دەپ سورىغان. ئارخات: «مەن ساكيامونىنىڭ مۇخلىسى بولىمەن، خالىي جايدا ئىستىقامەت قىلىمەن» دېگەن. پادىشاھ : «ساكيامونى كىم ۋە قانداق خاسىيەتكە ئىگە؟» دەپ سورىغان. ئارخات ئەپسۇن بىلەن ئاسماندىن ساكيامونىنىڭ ئوبرازىنى يەرگە چۈشۈرگەندىن كېيىن پادىشاھ سەجدە قىلغان، بۇ ئورۇنغا سارمابىھارا (赞摩大寿) نامىلىق چوڭ ئىبادەتخانا سالدۇرۇپ، كۆپلەپ راھىب توپلاپ بەرگەن.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن رىۋايەت، ئەپسانىۋى مەزمۇندىن باشقا، خوتەنگە ۋىجرايا سامبھاۋا زامانىدا كەشمىرلىك ئارخات ۋايروتچانا تەرىپىدىن بۇددىزم تارقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ستەين ھازىرقى چالما قازان (Chalma — Kazan) دېگەن جايدا بۇ ساڭرام خارابىسى بارلىقىنى ئىسپاتلىغان.

خوتەن پۇتكۇل غەربىي يۇرت بۇددىزم تارىخىدا ماھايانا بۇددىزمىنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، كەشمىرلىك ئارخات ۋايروتچانا خوتەنگە ئۆزى ئېتىقاد قىلغان ھىنايانا بۇددىزمىنى تونۇشتۇرغانىدى. چۈنكى، كەشمىر ئۇزاق زامان كونسېرۋاتىپ ھىنايانا مەزھىپىنىڭ قورغىنى بولۇپ تۇرغان.

مىلادىيە 260 ـ يىلى راھىب جۇ شىشىڭ (朱世行) خوتەنگە كەلگەندە ماھايانا بۇددىزمى راسا گۈللەنگەنىدى. بۇ چاغدا خوتەندىن لوياڭغا كېلىپ بۇددا نوملىرى تەرجىمىسىنى قىلغان خوتەنلىك بۇددىست موغشار (无叉罗 — Mokshala) ماھايانا

راهىبلىرىدىن ئىدى. ئەمما شۇ چاغدا يەنە مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە ھىنايانا مەزھىپىمۇ ساقلانغان. خوتەنلىك بۇددىست گىتامىت (罗多密旅 ــ Gitamitra) ھىنايانا راھىبى ئىدى. بۇ ھال خوتەندە ھىنايانا مەزھىپى كېيىنكى بىر مەزگىل ھامايانا مەزھىپى بىلەن بىللە ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەھۋالنى خوتەندە قۇرۇلغان ئىبادەتخانىلار، بولۇپمۇ خوتەندىن ئەكېلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تەرجىمە قىلىنغان كۆپلىگەن بۇددا نوم ـ سۈترىلىرى ئىسپاتلايدۇ. بۇنداق تەرجىمە خىزمىتىدە خوتەنلىك بۇددا ئالىملىرىدىن گىتامىت، دېۋاپراجنا(提云般若، Devaprajna)، سىكشانادا (实叉难陀 ,Sikshananda)، بۇددىھا باھادرا (佛陀跋陀罗 ــ Budha bahadra) داراماناتى (达磨摩提 ــ Dharamanti)، گۇنا باھادرا (求那跋陀 ــ Gunabhadra) قاتارلىق كىشىلەر تۆھپە يارىتقان (ھازىرقى زامان بۇددىزم تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، خەنزۇ تىلىدىكى راھىب (和尚) ئاتالغۇسى «خوتەن»، «سانگا» (sangha) دېگەن ئىككى سۆزدىن قوشۇلۇپ ھاسىل قىلىنغانىكەن).

خوتەن بۇددىزمى گەرچە نوم ـ سۈترا پۈتۈكچىلىكى ۋە ئابستراكت بۇددا مائارىپىدا غەربىي يۇرت بويىچە ئالدىنقى ۋە ئالاھىدە ئورۇن تۇتمىسىمۇ، بۇنىڭدىن بۇددىزم سەنئىتى دېگەندەك راۋاجلانمىغان دېگەن ئۇقۇم تۇغۇلماسلىقى كېرەك. سایاھەتچى بۇددا راھىبلىرىنىڭ يازما خاتىرىلىرى بىلەن مۇشۇ ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلار بىزنى خوتەندىن بۇددىزم سەنئىتى ۋە غەيرىي بۇددىزم سەنئىتىگە ئائىت بىر قاتار ئۆرنەكلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنى ئالدىن ئېيتىش كېرەككى، خوتەن رەسساملىرى خوتەن دىيارىدىلا ئەمەس، يەنە كۇسەن، دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەشھۇر قەسىرلەردىكى تام رەسىملىرىنى سىزىشقا تۆھپە قوشقان ۋە شۆھرەت قازانغان.

خوتەن دىيارىدىكى بۇددىزم سەنئىتى تەخمىنەن مىلادىيە 2 ـ

ئەسىردىن باشلاپ كەڭ بەرپا بولۇشقا باشلىغان بولۇپ، بۇنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئۇستىدىكى كاربون 14 ئانالىزى تەستىقلىغان. بۇ خوتەن دىيارىغا بۇددىزم تارقالغاندىن كېيىن بىر مەزگىل ھۆكۈمران تەبىقىلەر ئارىسىدا داۋام قىلغانلىقىنى، كېيىنچە كەڭ جامائەتچىلىك ئارىسىغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ياكى قەندىھار بۇددا سەنئىتى كەڭ تارقالغا ئومۇمىي پىكىر ئېقىمىدا ئاندىن كەڭ دائىرىلىك مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مىلادىيە 2 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى خوتەن دىيارىدا بۇددىزم سەنئىتى بولمىغان دېگەن ئۇقۇمنى بەرمەيدۇ. «تىبەت تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، خوتەن ئاھالىسى سىرى ماھادىۋى (Sri ـــ mahadevi) نامىلىق مەبۇدقا تېۋىنىدىكەن. مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ يۇقىرىقى بابتا سۆزلەنگەن ساپال كۈپلەرنىڭ تۈتقۇچلىرىغا ئىشلەنگەن ھەجۇي ئادەم بېشى ۋە مايمۇن سازەندە ئوبرازىدىكى قاپارتما ھەيكەللەرمۇ غەيرىي بۇددىزملىق سەنئەت يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ. مەن ياپونىيە توكيو دۆلەت مۇزېيىدا ئۇچراتقان ھىراكىل ئوبرازىدىكى قارىداپ كەتكەن كىچىك مىس ھەيكەلمۇ گىرېك ـ باكتىرىيە سەنئىتى مەھسۇلى ياكى ئۇنىڭ تەقلىدىي نۇسخىسى بولۇشى مۇمكىن.

«تىبەت تەزكىرىسى»، «فاشىيەننىڭ تەرجىمىھالى» ۋە شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە كۆرسىتىلىشىچە، ۋىجرايا سامبھاۋانىڭ ۋاقتىدا بىنا قىلىنغان سارما بىھاراسىدىن كېيىن يەتتە ئەۋلاد خوتەن پادىشاھلىرى يەنە باشقا بىھارا (ئىبادەتخانا) سالمىغان. ئېھتىمال خوتەندە بىر مەزگىل بۇددىزم چەكلىنىڭ دائىرىدىن چىقمىغان ياكى ئاساسىي ئېتىقادلىقتىن قالغان. 8 ـ ئەۋلاد خوتەن پادىشاھى ۋىجرايا ياۋىريا (Vija ـــ yavirya) زامانىغا كەلگەندە قوۋم ستىر (Hgum ـــ stir ـــ 库恩斯德尔) بىھارىسى سېلىنغان. رېۋايەت قىلىنىشىچە، ۋىجرايا ياۋىريا سۈرق مىقار (Sorg ـــ mkhar) دېگەن جايدىن يىراقتا كۆز تاشلىغىنىدا

كۆزىگە ئالتۇن ـ كۈمۈشتەك بىر مۇنار كۆرۈنگەن. ئۇ چاقناپ تۇرغان بۇ نۇرنى ساكيامۇنىنىڭ ئىپادىسى دەپ بىلىپ، بۇتھادۇتا(佛陀修德 ـــ Buddhadhuta) ناملىق راھىبنى چاقىرتىپ (سومانا 娑摩若 ـــ Soma) (ناملىق يېڭى بىر بىھار سالدۇرغان. بۇ «فاشىيەننىڭ تەرجىمھالى»دا تىلغا ئېلىنغان خانلىق يېڭى بىھارا (王新寿) بىلەن بىر نەرسە دېيىلسە، ئۇ فاشىيەننىڭ خوتەنگە كېلىشىدىن 80 يىل مۇقەددەم سېلىنغان بولۇپ چىقىدۇ. بۇ مىلادىيەنىڭ 322 ـ يىلىغا باراۋەر. بۇ سارما ئىبادەتخانىسىدىن 394 يىل كېيىن سېلىنغان، دېگەنلىك بولۇپ، يەتتە ئەۋلاد پادىشاھ ئۆچۈن تولىمۇ ئۇزۇن (ھەرقايسىسىغا يېرىم ئەسىردىن ھېسابلانغاندىمۇ) كېلىدۇ. بۇنىڭدىن «سومانا» ۋە «خانلىق يېڭى بىھارا»لىرى بىر ئەمەس دېگەن پىكىر تۇغۇلىدۇ. ستەين يوتقان (ئېلچى) شەھىرىنىڭ غەربىدىكى «سۇمىيا» يېزىسىنى سومانا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئورنى دەپ كۆرسەتتى①. «تىبەت تەزكىرسى»دە، ۋىجرايا ياۋرىيانىڭ گوفىرخا (牛头山 ـــ Gocircha) دېگەن تاغلىقتا جىلغا ئىچىگە گوماتى (瞿摩帝, Gomati)ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرغانلىقى يېزىلغان. س. لېۋى ئۇنى قارىقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى قومار (和玛利 ـــ Kohmari)تېغىدا، دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ قومار تېغى ئاتۇش ـ قەشقەر ئارىسىدىكى قومال تېغى بىلەن ئوخشاشلا ساك تىلىدا تەلەپپۇز قىلىغاندى②. فاشىيەن 401 ـ يىلى خوتەنگە كەلگەندە مۇشۇ گوماتى ئىبادەتخانىسىدا تۇرغان. فاشىيەننىڭ ئۇچۇر قىلىشچە، خوتەن مەمۇرچىلىق بىلەن تولغان، خەلقى پاراۋان، بۇددىزم گۈللەنگەن، دىن بىلەن كۆڭۈل ئېچىش بىرلەشكەن يۇرت بولغان. ماھايانا ئۇستۇنلۇكنى ئالغان، ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئىشكى ئالدىدا كىچىك مۇنارلار بولغان، يالغۇز سوما بىھارىسىدا 3000 راھىب بولۇپ، ئۇلار تاماققا تىزىلىپ كىرگەن، تاماققا ئولتۇرغاندا ھەتتا قاچا ـ قۇچىلاردىن ئاۋاز چىقارمىغان. خوتەنده

چوڭ بىھارىلاردىن 14ى بولۇپ، كىچىك بىھارىلار نۇرغۇن ئىدى. ھەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنىگىچە يوللار تازىلىنىپ، شەھەر سىپىلى دەرۋازىسى ئۈستىگە بارگاھ تىكىلىپ، پادىشاھ، خانىكە، مەلىكە ۋە كېنىزەكلەر جايلاشقان. سوما بىھارىسى شەھەردىن ئۈچ ـ تۆت چاقىرىم يىراقلىقتىن تۆت چاقلىق چوڭ ھارۋىغا خۇددى كۆچۈرۈلگەن سارايدەك ئون مېتىر (ئۈچ غۇلاچ) ئېگىزلىكتە بۇددىھا، ئىككى بۇدساتۋا ۋە ئۇنىڭ بىرقانچە ھەمراھلىرىنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش قاسىراقچىلىرى بىلەن بېزەلگەن ھەيكەللىرىنى ئورناتقۇزۇپ شەھەرگە ماڭغان. 100 قەدەم قالغاندا پادىشاھ تاجنى ئېلىۋېتىپ، ئاددىي كىيىم كىيىپ، دەرۋازىدىن ئۈچقاندەك چىقىپ، ئېگىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، كۈجە ياققان. بۇ چاغدا راۋاق ـ بارگاھتىن مەلىكە ـ قىزلار گۈل چاچقان. بۇ مەشھۇر «بۇت ئېلىپ ئۆتۈش مۇراسىمى» (行像仪式) بولۇپ، 14 چوڭ بىھارا كۈندە بىردىن ئۆتكۈزگەچكە 14 كۈن داۋام قىلغان. بۇ يالغۇز بۇددىزم ئېتىنىڭ (فولكلور) سەنئىتى بولۇپ قالماي، ھەرقايسى بۇددا ئوبرازلىرىنى ئىشلەپ چىقىشمۇ ئەينى زامان سەنئىتىنى ئىپادىلەيتتى. ئالتۇن زىبۇزىننەتكە ھېرىسمەن ۋە ماھىر ساڭ خەلقىنىڭ بۇددىزم پېرسوناژلىرىنى ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن بېزىشىگە شۇبھىلىنىشكە ئاساس بولمىسا كېرەك.

«تىبەت تەزكىرىسى» بىلەن شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دە ۋىجرايا ياۋرىيادىن ئۈچ ئەۋلاد كېيىنكى خوتەن پادىشاھى ۋىجرايايا (Vijayajaya ـــ ۋايجرا، ۋىسارا) مازابھارا (Madzavihara ـــ 麻射) قۇردۇرۇپ، پىلە مەلىكىسىنى خاتىرىلىگەنلىكى يېزىلغان. ستەين بۇ جاينى ھازىرقى «قۇم، شەھىدان» دېگەن جاي دەپ ئىزاھلىغان. ۋىجرايايادىن كېيىن ۋىجرايا دارما پادىشاھ بولغان ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئىنىسى دون دروس (Hdon hdros ـــ 旦德利斯) ھىندىستاندىن مانتاشىدى(Mantasidhi ـــ 曼特喜德)ناملىق

هنايانا راهىبنى تەكلىپ قىلىپ، سوڭگىتىر بىھارىسىنى (Song — tir — 索梯尔) بىنا قىلىدۇرۇپ، ھىنايانا مەزھىپىنى كۈچەيتكەن. بۇ مىلادىيەنىڭ 423 - يىلىدىكى ئەھۋال ئىدى. «تىبەت تەزكىرىسى» دە ژىجرايادارمادىن كېيىن ژىجراياسىمھا، ژىجراياكىرتى قاتارلىق پادىشاھلارنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان. ژىجراياكىرتى ئېپتالىتلارنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمىغا دۇچ كەلگەن.

خوتەندە بۇددىزم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى خوتەن پادىشاھى ياغلاقالقالۇ - ئارىيادىۋارى (天圣李) — ئارسلانخان ژىجراسابىۋا (狮子王尉迟沙缚婆) كۈچەيدى. خوتەن بۇددىزمى تاكى قاراخانىيلارنىڭ بۇ رايونىنى ئىسلاملاشتۇرۇشىغىچە داۋام قىلغان. خوتەن پادىشاھلىرى «ژىجرا» جەمەتىدىن چىققاچقا، «غالىب» مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ نەسەب نامىنى ئىزچىل قوللاندى. ئۇلار ياغلىقار قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا ئورقۇن دەريا سى بويىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ياغلىقار قەبىلىرى گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن يېقىن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىدە بولدى. يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سوقۇشقان خوتەن پادىشاھى ياغلاقالقالو (يالىقار قالو؟) رەسمىي يىلنامىلەردە ژىجرا سۇرا (尉迟苏拉) دەپ يېزىلغان، بۇ خوتەن ھۆكۈمران دائىرىلىرىنىڭ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن بېرى يېقىن ئالاقىدار، ھەتتا مەلۇم نەسىلداش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بىلەن خانلىق قەسىرلىرىگە ئىشلەنگەن سەنئەت ئەسەرلىرى ھەققىدە ھېچقانچە يازما مەنبە قالغان ئەمەس. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي بىز خوتەن ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق جايلاردىن تېپىلغان سەنئەت يادىكارلىقلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، خوتەن دىيارى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىگە جايلاشقان بولۇپ،

توپىسىدا قۇم تەركىبى يۇقىرى مۇنداق تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك بۇ جايدا تاشكېمىر قېزىشنىڭ مۇمكىن بولمىغانلىقىنى، خانلىق قەسىرلىرى، بۇددىزم ئىبادەتخانىلىرى ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئورۇنلىرىنىڭ ئىچىگە ياغاچ ياكى چۈۋىق ئېلىنغان لاي ـ كېسەكتىن بىنا قىلىنىشىنى بەلگىلىگەن. ئوخشاشلا بۇنداق تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك، بولۇپمۇ قۇمنىڭ كېڭىيىشى، دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ ئورۇن يۆتكىشى ياكى قۇرۇپ كېتىشى، ۋاقىتنىڭ ئۇزاق سوزۇلۇشىغا بولغان بەرداشسىزلىق قەدىمكى خوتەن مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنىڭ بىرقەدەر تېز نابۇت بولۇشىغا سەۋەب بولغان. كېيىنكى ئەسىرلەردىكى ئىسلام «غازات»لىرى بىلەن خەلقنىڭ نادانلىقى، ئەسەبىيلىكى ۋە چەت ئەل مەدەنىيەت ئوغرىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى بۇنداق نابۇت بولۇش پاجىئەسىنى داۋاملىق جىددىيلەشتۈرگەن. شۇنداق بولسىمۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تېپىلغان سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز. بۇ پەقەت پۈچۈلما (ئارگومېنت) ھالىتىدىكى ئەۋرىشكىلەر بولۇپ، پەقەت ئىلمىي قىياس ئارقىلىق ئۇنىڭ ئەسلىدىكى قىياپىتىنى قىسمەن تەسەۋۋۇر قىلىشقىلا يارىدىم بېرەلەيدۇ.

يەنە شۇنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى، كۆز ئالدىمىزدا ئۇچ تۈرلۈك بۇددا تەسۋىرىي سەنئىتى نۇسخىسى تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ماۋرائۇننەھىردىكى ئاراتام، بەرەھشاھ، پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ خارابىلىرىگە خاراكتېرلىك بولغان ئوردا ـ ساراي تەسۋىرىي سەنئىتى نەمۇنىلىرى. ئىككىنچىسى، كۇسەن ـ قوچۇلاردىكى تاشكېمىرلەرنى ئاساس قىلغان تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرى. ئۈچىنچىسى، ئۇدۇن ـ كروران لاي ـ كېسەك ئوردا ـ ساراي ۋە بۇددىزم پائالىيەت مەركەزلىرىنى ئاساس قىلغان تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىسى. بۇ نەمۇنىلەرنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن شەكلى بولۇپ، نىسپىي مەنىدە ئەنە شۇنداق بىر قاتار

بىناكارلىقتىن مۇستەقىل بولغان ھەيكەللەر، تاختا ياكى توقۇلمىلارغا چۇشۇرۇلگەن بۇددىزم سەنئىتى يادىكارلىقلىرى، بېزەك بۇيۇملىرىدىكى بۇددىزم ۋە غەيرىي بۇددىزملىق سەنئەت يادىكارلىقلىرى ھەر ئۇچ خىل نۇسخىدا ئوخشاش ساقلانغان. مېنىڭچە، ئومۇمەن تاشكېمىر ئىچىدىكى بۇددا تەسۋىرىي سەنئىتى نەمۇنىلىرى بولغان جايلاردا تاشكېمىر سىرتىدىكى دىنىي ئىبادەتخانىلار، مەدەنىيەت ۋە ھاكىمىيەت مەركەزلىرىدە كېسەك ـ خىشتىن سېلىنغان بىنالارغا زىننەت بېغىشلاپ تۇرىدىغان نۇرغۇنلىغان دىنىي ۋە غەيرىي دىنىي تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرىنىڭ بولغانلىقىغا گۇمان بولمىسا كېرەك.

يوتقان (يوتكان) ـــ قەدىمكى خوتەننىڭ مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، ھازىرقى ئېلچىدىن يەتتە چاقىرىم يىراقلىقتا، قاراقاش ۋە يورۇڭقاش دەريالىرى ئارىسىدىكى ھازىرقى يوتكان (يوتقان Yotkan) يېزىسىنىڭ ئورنىدا ئىدى. ئۇ يەردىن قەدىمكى خوتەن ئاھالىلىرى ئىشلىگەن تاش ئويما قالدۇقلىرى ۋە سىلىق ئىشلەنگەن رەڭدار ساپال قورچاق ـ ھەيكەلچىلەر چىققان. ئۇستىگە كالته كوپتا، ئاستىغا ئىشتان كىيگەن ئايال سىياقىدىكى رەڭدار ساپال ھەيكەلنىڭ بۇ يەردىن تېپىلىشى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر بولغان. بۇ يەردىكى قەدىمكى بىھارا ۋە مۇنار (ستۇپا) قالدۇقلىرىدىكى بېزەكلەر، قالدۇق تام رەسىملىرى ئەۋرىشكىلىرى بۇ يەرده يەرلىك ئۇسلۇب بىلەن قەندىھار ئۇسلۇبىنىڭ قوشۇلغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇددا بىناكارلىقىدىكى ئىنشائاتلارغا ئالتۇن قاسىراقچىلارنىڭ چاپلىنىشى بىزگە ساكلارنىڭ ئالتۇنغا ھېرىسمەنلىكىنى ۋە ۋىجرايا ۋىريا سالدۇرغان سومانا ئىبادەتخانىسىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ يەردىن يەنە كوزا ساپاقلىرىغا ئىشلەنگەن قاپارتمىلىق ساپال ئادەم ھەيكەللىرى تېپىلغان. ئۇلار قىياپەتنى ئۆزگەرتىپ ئىشلەش بويىچە ھەجۋىي سەنئەتنىڭ ئوبدان نامايەندىسىنى كۆرسەتتى. بۇلار ئىچىده يالىڭاچ ئادەم ھەيكەللىرى، كوزا كۆتۇرۇپ سۇ توشۇغان ئادەم

ھەيكەللىرى، بەرباب ۋە باشقا چالغۇلارنى چېلىشۋاتقان ئادەم ۋە مايمۇن ھەيكەللىرى تېپىلدى. يوتقاندىن ئۇچ كەسلەنچۈك ئېسىلىپ تۇرغان كوزا بىلەن ئاغزىغا ئىككى مايمۇن ئېسىۋالغان كوزا تېپىلغان. بىلىزۋۇسكى ئېلىپ كەتكەن ۋە ئىرمىتاژدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ئىككى كوزىنىڭ قورساق قىسمىغا ئادەم ۋە مايمۇن باشلىرى قاپارتىلغان. يوتقان خارابلىكىدىن تېپىلغان ئادەم باشلىرى قىياپىتىدىكى ھەيكەلچىلەر ناھايىتى نۇرغۇن، رەڭگارەڭ بولۇپ، كاش سەنئىتى يوتكان خارابىسىدىكى تارىخىي يادىكارلىقنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالغان. بۇ رەسىملەر غەيرىي بۇددىزملىق ئالامەتلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ تېخىمۇ قەدىمىيلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىن ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىر دانە بۇددىھانىڭ ئالتۇن بېشىنى تاپقان، يوتقاندىن يەنە بىر كىچىك ئالتۇن ئۆردەك تېپىلغان. يوتقاندىن تېپىلغان ئاقچىلارغا قارىغاندا، مىلادىيە 10 - ئەسىرگىچە بۇ جايدا شەھەر ھاياتى داۋام قىلغان.

مەلىكئاۋات خوتەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا 25 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبى كوئېنلۇن تېغىغا، غەربى قۇملۇق تاغقا تۇتىشىدۇ. بۇ يەردە ھەر خىل بىنا ئۇل تاشلىرى نۇرغۇن. بۇ يەردىن ساپالدىن نەپىس ئىشلەنگەن ھايۋان، ئادەم ھەيكەللىرى تېپىلغان. ئارخېئولوگلار تاپقان بۇددا بىھارىسىنىڭ خارابىسىدىن رۇمبا شەكىللىك نەقىشلەر كىچىك تېپتىكى ئۆرە ۋە ئولتۇرغان ھەيكەلچىلەر چىققان. بۇلار ئېھتىمالىم، دەسلەپكى بۇت ياساش نەمۇنىلىرىدىن بولسا كېرەك③.

راۋاق ـــ خوتەندىكى مۇھىم بۇددا نۇقتىلىرىدىن بىرى، ھازىرقى كۇنده چەكسىز قۇم دولقۇنلىرى ئىچىده تۇرغان، ئەتراپى تۆت بۇرجەك سوقما تام بىلەن ئورالغان بۇ گۇمبەزچە ئۆز زامانىدىكى مۇھىم بۇددا پائالىيەت مەيدانى بولغان. مۇنار -

مورا (راۋاق) تاملىرىغا بۇددىھا ۋە بۇدساتۋالارنىڭ ھەيكەللىرى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۆره تۇرغۇزۇلغان بۇتلارنىڭ ئارىلىرىغا كىچىك بۇتلار قويۇلغان. ھەيكەللەر غەربىي يۇرتنىڭ مەشھۇر «ھۆل ئېگىن» كىيگەندەك تەسۋىرلەش ئۇسلۇبىدا بەدەنگە يېپىشتۇرۇلۇپ «U» شەكلىدىكى كىيىملەر بىلەن ئىشلەنگەن.

بۇددا مۇنارىنىڭ ئەتراپىدىن كۆپلەپ بۇدساتۋا ھەيكەللىرى تېپىلغان. بۇ ئەتراپتىن تېپىلغان قاپارتىپ ئىشلەنگەن رامكا (匾额) پارچىلىرى ئەينى زامانداا مۇھىم رەسىم، ھەيكەل، لەۋھە قاتارلىقلارنىڭ بولغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. پاسسان دېگەن جاي بىلەن قورايانتاق دېگەن جايدىن تېپىلغان (كېيىنكىسى پادىشاھ ياكى يۇرت تۆرىلىرىگە تەئەللۇق) قەدىمكى قەبرىلەردىن ئادەم باش سۆڭىكى، تاش كورىغا قاچىلانغان تاش مونچاقلار چىققان.

خوتەن ئارخېئولوگىيىسىدە دەندان ئۆيلۈك (dandan oilik) ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. خۇددى تۇرپاندىكى بېزەكلىكتەك دەندان (پىل چىشى) سۇپەت ئىبارىسى قىلىنغان بۇ بۇددا خارابىسى ئۆزىنىڭ مول يادىكارلىق خارابىلىرى بىلەن ئۆتمۇشتىكى شۆھرىتىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. ھېلىمۇ چىرىيە (چىرا — 策勒) ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بۇ خارابىدىن ئالتۇن سۇزىدىغان كىشىلەر ئۇزۇلگىنى يوق.

دەندان ئۆيلۈك بۇددىزم سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر خەزىنىسى بولسىمۇ چىرىيە، دوموكۇ، گۇلاخما دەريالىرىنىڭ قۇرۇپ كېتىشى بىلەن خارابلاشقان، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭدىن مۇنداق يادىكارلىقلار تېپىلغان.

بۇددا بىھارىلىرى خارابلاشقان، بىرىنىڭ تۆت چاسا پاكارلىغان تېمى قالغان. بىھارا تېمىغا كاتەكچىلەر ئىچىگە ئېلىنغان بۇددىھا، بۇدساتۋا بۇ ئىبادەتخانىنى بىنا قىلدۇرۇپ تەمىنلىگۈچى «باقان مۇخلىسلار» (供养者)نىڭ يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان رەسىملىرى سىزىلغان. رەسىملەر ھىنايانا مەزھىپىگە خاس

يارالمىش ھېكايىلىرى ۋە قوغدىغۇچى (ھامىي) مەبۇدلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنىڭدىن باشقا لاي ھەيكەللەر، تۇرلۇك بېزەك نۇسخىلىرىنىڭ تۆكۈلۈپ چۈشكەن نۇسخىلىرى، براھما يېزىقىدا خوتەن تىلى بىلەن پۈتۈلگەن ۋەسىقە ـ تاختا پۈتۈكلىرى، «كەييۈەن يارمىقى» (713 ــ 741) تېپىلغان.

دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىلغان تام رەسىملىرىدىن ئەڭ مەشھۇرى «قۇتلۇق تەڭرى خاتۇن» (吉祥天女图 ــ lakshmi) ناملىق ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا سول تەرەپتە ئىككى راھىبنىڭ ئىستىقامەت قىلىۋاتقانلىقى، ئوڭ تەرەپتە قاباھەت دېۋىسىنى دەسسەپ تۇرغان ھامىي مەبۇدنىڭ بەھەيۋەت گەۋدىسى (بەلدىن ئۈستى ساقلانمىغان)، بۇ ئىككى قارىمۇقارشى قۇتۇپ ــ ئىزگۈ ۋە قاباھەت ئوتتۇرىسىدا قۇتلۇق تەڭرى خاتۇننىڭ يالىڭاچ يانتۇ بەدىنى ئېنىق سىزىلغان. ئايال ئوڭ قولى بىلەن كۆكسىنى، سول قولى بىلەن كىندىكىنى يېپىپ ئەۋرىشىم «S» شەكلىنى ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭ پۇتىنىڭ يېنىدا كىچىك بالىنىڭ ۋە نېلۇپەر گۈلىنىڭ شەكلى بېرىلگەن. رەسىمدە ئوچۇق ـ يېپىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولۇپ، تولىمۇ تىپىك ۋە كلاسسىكلىق قىممەتكە ئىگە. ئۇنى قەدىمكى شەرق تەسۋىرىي سەنئىتىدىكى پىكىر ۋە ماھارەتتە ئەڭ مەشھۇر «شەرق ۋېنېراسى» نىڭ بىرى دېيىش مۇمكىن.

دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىلغان تام رەسىملىرىدىن يەنە بىرى، مەشھۇر «پىلە ئۇرۇقىنى تېرىش» (蚕傅说图) رەسىمىدىن ئىبارەت. ستەين تەرىپىدىن «مەلىكە رەسىمى» دەپ ئاتالغان بۇ ئەسەردە ئىككى ئايال تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئوڭدىكىسى بېشىغا تاج كىيگەن، سولدىكىسى قولىنى ئۇزارتىپ تۇرغان، ئوتتۇرىدا پىلە سېلىنغان سېۋەت تۇرغان قىلىپ ئىشلەنگەن. بۇ رەسىمنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى توقۇش ئەسۋابىنىڭ يېنىدا بىر ئايال يىپەك توقۇۋاتقان، بىرى قاراپ تۇرغان كۆرۈنۈش بېرىلگەن. بۇ خوتەن دېيارىدىكى يىپەكچىلىك تارىخىغا ئائىت مۇھىم پاكىت.

دەندان ئۆيلۇكتىن يەنە ستەينىنىڭ پىكرىچە خەلق ئەپسانىلىرىدىكى رۇستەم ئوبرازىدىكى دېيىلگەن تاختا رەسىم چىققان. بۇنى ستەين «ئىران بۇدساتۋاسى» دېگەندە، ئۇنىڭ ئىران شاھلىرىدەك تاجىغا ۋە تاختاينىڭ كەينىگە سىزىلغان ئۇچ باشلىق ئالۋاستىنىڭ ئۇنىڭغا ئېگىلىپ تۇرغانلىقىغا قاراپ، رۇستەمنىڭ ئالۋاستىنى يەڭگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ئىران ئۇسلۇبىدىكى ئەسەر، دەپ ئىزاھلىغان. ئەمما ئۇ بۇ قەھرىمانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياچە ئۆتۈكى، كەمىرى، خەنجىرى بىلەن ئارىئان ئەپسانىلىرىدىكىدەك تۆت قولى ئالدىدا پۈكلىنىپ قالغان④. بۇ رەسىمدىكى ئۆتۈك، قولىدىكى مەي جامى، كەمەرگە باغلانغان خەنجەر ۋە ئادەم سىياقى بىزگە مەركىزىي ئاسىيا بالباللىرىنىڭ قىياپىتىنى، مەي جامى تۇتۇش، ئۆتۈك كىيىش، كەمەر ـ خەنجەر ئېسىش ئادىتىنى ئەسلىتىدۇ. كۆپ قول ـ ئارىئان ئىلاھى سۇۋا (Siva ـــ 显婆) نىڭ ئالامىتى بولۇپ، ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيادىن ھىندىستانغا تارقالغان. ئالۋاستى «يەك»لەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچ باشلىق يەكىنى بويسۇندۇرۇش «چاشتان ئىلىك بىك» رىۋايىتىدىمۇ تەسۋىرلەنگەن. ھەر ھالدا رۇستەم بۇدساتۋا بولغان ئەمەس.

دەندان ئۆيلۇك خارابىلىرىدىن قاناتلىق پەرىشتە (飞天) ئوبرازى بېرىلگەن تام رەسىمى سۇۋاق تام (كاكىل) دىن چۈشۈپ كەتكەن پېتىدە تېپىلغان. جۈملىدىن چاشقان باشلىق ئىلاھ ئوبرازى سىزىلغان تام رەسىمىمۇ تېپىلغان.

دەندان ئۆيلۇك خارابىلىرىدە ساقلانغان سەنئەت ئەۋرىشكىلىرىنى نوقۇل «گرېكلەشكەن بۇددىزملىق سەنئەت ئۇسلۇبى»⑤ ياكى يەرلىك خەلقلەر سەنئىتىدىن خالىي بولغان گرېك، ھىندى، ئىراندىن ئىبارەت ئۇچ خىل مەدەنىيەتنىڭ قوشۇلمىسى دېگىلى بولمايدۇ. بۇ رەسىملەردە، بولۇپمۇ بۇددىھا رەسىمى (佛像图) دە خۇددى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە «غەربىي يۇرت ئۇسلۇبى» دەپ خاس تېرمىن بولۇپ ئاتالغان يەرلىك ئۇسلۇب ئۇستۇنلۇك ئالغانلىقىدا شۇبھە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. تاختا

رەسمى (گرافىكا) دەندان ئۆيلۇكتىكى سەنئەت ئالاھىدىلىكى بولغان.

دەندان ئۆيلۇكىنىڭ جەنۇبىغا 40 چاقىرىم يىراقلىقتا «ئۇزۇ تېتى» (ئىلگىرىكى pein) خارابىسى بولۇپ، ئۇمۇ سۇ يولىنىڭ قۇرۇپ قېلىشى بىلەن خاراب بولغان. بۇنىڭدىن باشقا دەندان ئۆيلۇكتىنمۇ مۇقەددەم بولغان «قۇم شەھەر»، «سودوم»(sodom)، «گومورراھا» خارابىلىرى توغرۇلۇق رىۋايەتلەر بار.

نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىكى قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن ئېڭ كۆپ تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر بولۇپ، نەچچە يۈزدىن ئاشىدىغان بۇنداق يېزىق ئۆزىنىڭ كونىلىقىدىن ئىبىتقاندىلا ھىندىستانغا نىسبەتەن مىسلىسىز بولۇپ قالماي، مەزمۇنى جەھەتتىمۇ ھىندىستاندا بولمىغان. بۇ ھال ھىندىستاندىن ئىبارەت يازما تارىخى ئاز ساقلانغان ئەلدە تەكلىماكان سايا ھىتى قىزغىنلىقىنى قوزغىۋەتكەن. دەرھەقىقەت، ھىندىستاندا تاشقا ئويۇلغان بۇ خىل يېزىقلار مۇنداق كونا بولمىغان. قارۇشتى تاختا پۈتۈكلىرىنىڭ خەت يېزىلمىغان تەرىپىگە ئۇزۇملۇك گۈللىرى چۈشۈرۈپ مۇقاۋا قىلىنغان ۋە باغلايدىغان يىپقا چاپلانغان پېچەت لېيىغا ئافىنا ۋە ھراكلىنىڭ ئوبرازلىرى كىچىكلىتىپ بېرىلگەن. ئافىنانىڭ بېشىغا دۇبۇلغا كىيدۈرۈلگەن، قولىغا قالقان تۇتقۇزۇلغان بولۇپ، بۇلار خاس پېچەتلىك تامغا قېلىپلىرى ئىكەنلىكى ياكى كونا گرېك ـ باكتىرىيە پۇللىرى شۇنداق تامغا قېلىپى قىلىنغانلىقى نامەلۇم. قارۇشتى يېزىقى پراگمىنتقا يېزىلغان. خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەرمۇ ئەينى زاماندا قوللىنىلغان.

نىيەدىكى ئولتۇراق ئۆي ۋە دىنىي قۇرۇلمىلارنىڭ خارابىلىرى ئۇستى قۇم بېسىلغان ھالەتتە بولۇپ، ئۆيلىرى ھازىرقى ئۇيغۇر ئۆيلىرىدەك پېشايۋان ـ ساراي قىلىپ سېلىنغان. تۇۋرۇكلەر قۇمغا تېرەن كۆمۈلۈپ، ئاق تېرەك ياغىچى يۇزىگە چىرايلىق

ئويما نەقىشلەر چېكىلگەن. تاملار سۇۋالغان ۋە ھاك بىلەن ھاكلانغان. تاملارغا يېپىشقاق نەرسە بىلەن نەقىشلەر چىقىرىلغان. ياغاچ جاھازلارغا گۈللەر، شىر تاپان نەقىش پۈتلار، ئادەم قىياپىتىلىك رەڭدار ئورۇندۇق پۈتلىرى، ھەر خىل فىگۇرىلار ئويۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، ھازىرقى ئۇيغۇر بىناكارلىقى ۋە ياغاچ نەقىشچىلىقىغا ئوخشاش بولغان. نىيە خارابىلىرى قاتاردا مۇنار (ستوپا) تۇۋرۇكلىرى قۇمغا سانجىلغان پېتى قالغان، تاختىلارغا نەقىشلەر چېكىلگەن. قۇملار ئارىسىدىن تاختىمۇشۇك، دەزمال (ئۆتۈك)، رەڭدار پالاس پارچىسى تېپىلغان. 1959 ـ يىلى قېزىلغان مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىدىن بۇددىھا ۋە تەمىرچى بۇدساتۋا رەسىمى ۋە كۆك رەڭلىك يېرىم يالىڭاچ ئادەم رەسىمى سىزىلغان بۆز تېپىلغان. بۇ ئادەم قولىدا ئۇزۇن ۋاشاق تۇتقان، بېشىدا ئىلاھىي نۇر چەمبىرى بولۇپ، لېنىنگراد ئىرمىتاژىدا ساقلىنىۋاتقان كوشان خانى كانىشكا ئاقچىسىغا ئىشلەنگەن گرېكلارنىڭ مول ھوسۇل ئىلاھىغا ئوخشايدۇ.

خوتەن دىيارىدىكى بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى مۇڭپىپەقىيەتلىرى قۇم ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە ئىسلام «غازات» لىرىنىڭ تۇنجى قۇربانى بولغانلىقى تۇپەيلى، بىزگە يېتىپ كەلگەن تەسۋىرىي سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ مەلۇم بولغانلىرى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. ئەمما، خوتەن رەسساملىق سەنئىتى ئەينى زاماندا ھەتتا كۇسەندىن مەشھۇر بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئالاھىدە ئۇسلۇب ۋە شۆھرەت ياراتقان، كورىيە ۋە ياپونىيىگە بەدىئىي تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، بۇ نوقۇل غەرب ۋە ھىندىستان تەسۋىرىي سەنئىتى سۇمۇرغ قۇشىنىڭ بۇ چۆللۈك ماكاندىكى تۇخۇمى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

جۇڭگو رەسساملار قامۇسلىرىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندىكى ئىجادىيەت سەمەرىلىرى بىلەن داڭق چىقارغان خوتەن

رەسساملىرىدىن ۋىجرايا پوچىنا (尉迟质跋那) بىلەن ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ۋىجرايا ئېرسىنگا (尉迟乙僧) نىڭ ئىش ئىزلىرى تونۇشتۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ قىسمەن رەسىملىرى يوقالسىمۇ، يەنە بىر قىسىم رەسىملىرى قولدىن قولغا ئۆتۈپ ساقلىنىپ قالغان. ئاتا ـ بالا رەسساملار مىلادىيە 632 ـ يىلى (جېنگۇەن 6 ـ يىلى) خوتەندىن چاڭئەنگە كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ۋىجرا ئۇرۇقىدىن (ساك ـ توخار ئۇرۇقلىرىدىن بىرى) ــ پادىشاھ جەمەتىدىن ئىدى. بۇ چاغدا ۋىجرايا ئېرسىنگا 20 ياشتا بولۇپ (612 ـ يىلى تۇغۇلغان)، 95 يېشىدا (707 ـ يىلى) ۋاپات بولغان. ئۇلار رەسساملىق ئىجتىمائىي كۆزقارىشىدا تارىخىي تېمىلار ئارقىلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنى كۈيلەش، دىنىي تېمىلارنى رېئال تۇرمۇشقا يېقىنلاشتۇرۇش، ھەرقايسى مىللەتلەر فولكلور تېمىلىرى ئارقىلىق ئۆز يۇرتىنىڭ مەھەللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش، رەسساملىق ئۇسلۇبىدا غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇسلۇبى بىلەن جۇڭگوچە ئۇسلۇب شەكىللەندۈرۈپ، چەت ئەل ئۇسلۇبلىرىدىن قوبۇل قىلىپ چەتلەش يۆنىلىشىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇ ھەممە تېمىدا ئەمەس، تېپىك ۋە ئۇلگىلىك تېمىدىكى رەسىملىرى بىلەن ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى ئىپادىلىگەن. ۋىجرايا ئېرسىنگا كىچىكىدە ئۆز يۇرتىدىكى ئادەم قىياپەتلىرى، كىيىم ۋە ئادەت تۇرلىرىنى ياخشى ئىگىلىگەن. ئۇ ناخشا ـ ئۇسسۇلغىمۇ ماھىر بولۇپ، دەسلەپ دادىسى ۋىجرايا پوچىنادىن تەلىم ئالغان بولسا، كېيىنچە ئۇ رەسساملىقتا يەنە سەنئەت مائارىپى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

ۋىجرا پوچىنا دايۇنشۇ (大云寿) ئىبادەتخانىسى تاملىرىغا ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئارىسىدىكى ئۆتكۈر كۈرەش تېما قىلىنغان «ئالۋاستى ئىلاھى» (鬼神)، ئاددىي راھىبلار تۇرمۇشىنى ئىپادىلەيدىغان «بۇدساتۋا» (菩萨)، ئەينى زامان رەسساملىرى رومانتىك تېمىدا بەسلىشىدىغان «پاك ماكان» (净土)، گۆش

يېمەسلىك تەشەببۇسلىرىدىن ئەكسىچە پىكىرنى تەرغىب قىلىدىغان «خەستە براخمان» (婆叟仙)، ساكيامونى بۇددىھا بولۇش ئالدىدا ئۇنىڭغا يارەم قىلغان ئىجابىي ھايۋان قىياپىتىدە سانسار (قايتا يارالمىش) جەريانىدا تۇرۇۋاتقان روھلارغا قارىتىلغان «بۇركۇت» (鷹) ۋە «تايغان» (犬) قاتارلىق ئالتە پارچە تام رەسىمى سىزغان. ئۇ يەنە، شەپقەت ۋە كەلگۈسى تېما قىلىنغان «مايتىرى» (弥勒佛像) رەسىمى، غەيرىي ھىندى ئۇسلۇبىنى گەۋدىلەندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان «بۇددىھا» (佛图)، «چەت ئەل بۇددىھا رەسىمى» (外国佛从像)، شەپقەتلىك گۇەنيىك (ئالۋالوكىتاشۋارا) ئىپادىلەنگەن «ئۇلۇغ شەپقەت بۇتى» (大悲佛)، ئەقىل - بىلىم گەۋدىلەنگەن «ئاقىل شاھ» (明王像)، غەربىي يۇرت كىشىلىرى ئىپادىلەنگەن «چەت ئەل كىشىلىرى» (外国人物图)، قىزىل كاسايا كىيگەن ئاسمان ئىلاھى (دىۋاراجا)، تاشتا ئولتۇرغان 18 ئارخات ئۇستىگە ھەر خىل رەڭدىكى كاسايا ئارتىپ، ھەر خىل نەرسىلەر تۇتۇپ، ئاسمان ئىلاھىغا قاراپ، ھۆرمەت بىلەن ئۆرە تۇرغان كۆرۈنۈشىنى ئىپادىلەيدىغان «ئارخاتلارنىڭ دىۋاراجانى زىيارەت قىلىشى» (罗汉朝天王像) قاتارلىق كۆپلىگەن رەسىملەرنى ئىجاد قىلغان.

ۋىجرايا ئېبرسىنگا تاڭ سۇلالىسى ئايال پادىشاھى ۋۇ زېتىيەننىڭ « پۇشىيەنتاڭ » (普贤堂) نامىلىق يۇيۇنۇپ - تارىنىش ئۇچۇن سالدۇرغان ھەرەمگاھىغا بۇددا ھېكايىلىرىدىكى ساكيامونىنى ئېزىقتۇرماق بولۇپ ئاسماندىن چۈشكەن ئۇچ ئالۋاستىنىڭ ئۇچ ساھىبجامال بولۇپ كۆرۈنگەنلىكى سۇژىتىدىكى « ئالۋاستىلارنىڭ چۈشمىكى » (降魔) نامىلىق تام رەسىمنى سىزغان. بۇ ئۇچ ساھىبجامالنىڭ ئوتتۇرانچىسى «غەربىي يۇرت ئۇسلۇبى» بويىچە يالىڭاچ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان قىلىپ سىزىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ۋىجرايا ئېبرسىنگا پايتەختتىكى «سىئېنسى»

(慈恩寺)، «شىڭتاڭسى» (兴唐寺)، «فېڭئېنسى» (奉恩寺)، «ئەنگوسى» (安国寺) قاتارلىق بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تاملىرىغا ئۆتكۈر قىلىچتەك بەش ئەقىل (五智) تەكىتلەنگەن، قولىدا قىلىچ تۇتقان «قۇت كارامەت مانجۇسىرى بۇدساتۋا» (千钵文殊)، مىڭ شەپقەت قولىدا مىڭ ئەقىل كۆزى جايلاشقان ئۇلۇغ شەپقەت ئىلاھە ئاۋالوكىتاشۋارا گەۋدىلەندۈرۈلگەن «مىڭ قوللۇق ـ مىڭ كۆزلۈك ئۇلۇغ شەپقەتچى» (千手眼大悲)، خۇددى دەندان ئۆيلۈكتىكىدەك قۇتلۇق تەڭرى خاتۇن ـ ساماۋى تەڭرىنىڭ سىڭلىسى ئوبرازلاشتۇرۇلغان «تۆھپىكار» (功德人物)، 649 ـ يىلى چاڭئەنگە كەلگەن خوتەن پادىشاھى ۋىجراشىن (伏者信) بىلەن 674 ـ يىلى چاڭئەنگە كەلگەن خوتەن پادىشاھى ۋىجراشۇن (伏阁雄) ⑥ ھۆرمىتىگە بېغىشلانغان «پادىشاھىمىز ۋە جەمەتىمىز» (本国王及诸亲族) ناملىق ئاجايىپ چوڭ تېمىدىكى تام رەسىملىرىنى سىزغان.

ۋىجرايا ئېرسىنكا ئىشلىگەن تام رەسىملىرىدىن باشقا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن يەنە ئامېرىكىنىڭ بوستون گۈزەل سەنئەت مۇزېيىدا ساقلانغان، ساكىيامونىنى بۇرۇتلۇق خوتەن ساكى شەكلىدە سىزغانلىقى ئۇچۇن پروفېسسور شېلونرىن تەرىپىدىن «غۇز راھىبى» (胡僧图) دەپ نام بېرىلگەن رەسىمى؛ ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتون فوللېر گۈزەل سەنئەت مۇزېيىدا ساقلانغان، ساماۋى پادىشاھ (دىۋاراجا) نىڭ مۇزىكا ـ ئۇسسۇلچىلار ۋە مەھرەملىرى ئالدىدا تەختتە ئولتۇرغانلىقى تەسۋىرلەنگەن «ساماۋى پادىشاھ» (天王像) ناملىق رەسىمى؛ بېلگىيىنىڭ پايتەختى بريۇسسېللىق ستولىك ئىسمىلىك كىشى ساقلىغان، پادىشاھنىڭ ئەتراپىغا بالا قۇچاقلىغان ئايالىلار، خىزمەتكارلار، مۇزىكانت ۋە ئۇسسۇلچىلارنى يىغىپ تۇرغان قايغۇ ـ ھەسرەتلىك كۆرۈنۈشى تەسۋىرلەنگەن «خان» (番君图) ناملىق رەسىمى؛ بېلگىيىلىك بىلۇنسىن ئىسمىلىك كىشى ساقلىغان، بىر خانىكىنىڭ ئەتراپىغا ئوردا كېنىزەكلىرى،

مۇزىكا ـ ئۇسسۇلچىلارنى توپلاپ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى چۆرىدەپ تۇرغانلىقى سىزىلغان «كۇسەن رەققاسلىرى» (龟慈舞女) ناملىق رەسىملىرى بار ئىدى.

ئاتا ـ بالا ۋىجرالار «ئويما ـ قويما ئۇسۇلى» (凹凸画法) نى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كېڭەيتكەن، ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك كۆزقاراشنى گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇلار ۋەكىللىكىدىكى «غەربىي يۇرت ئۇسلۇبى»دا سىزىلغان ئەسەرلەر كۇچا، دۇنخۇاڭ (بولۇپمۇ 220 ـ كېمىر) قاتارلىق جايلاردىكى تام رەسىملىرىگە قايتا تەسىر كۆرسەتكەن، ياپونىيەنىڭ خېيئان زامانىسى (794 ــ 1192)، كاماكۇرا زامانىسى (1192 ــ 1333) دىكى كۇياسان مىئويىت (高野山明王院)، لېنگېيزان مايمېن (莲花三昧院)، ئوئۇچېين (樱池院)، كونگو ئۇبۇرىن (金刚峰寺院) قاتارلىق بۇددا ئىبادەتخانىلىرى تام رەسىملىرىگە ئۇسلۇب جەھەتتە تەسىر كۆرسەتكەن. ئىتالىيەنىڭ رىم ئۇنىۋېرسىتېتى پروفېسسورى مالىئاۋ بوساگېلى مۇنداق دەپ يازغان: «ئوتتۇرا ئاسىيادا، پەقەت بىرلا رەسسامىلىق گۇرۇھى ئۆزىنىڭ گۈزەل ـ نەپىس تام رەسىملىرى ۋە ياغاچ ئويما ـ گرافىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ ئەسەرلىرى بىلەن ئىپتىخارلىنىشقا مۇناسىپ بولۇپ، ئۇ ئەسەلەر جۇڭگو سەنئەتچىلىرى ۋە تەنقىدچىلىرى تەرىپىدىن ماختالغان، ئۇ بولسىمۇ خوتەن رەسسامىلىق گۈرۇھىدىن ئىبارەت.»

2. قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا بۇددىزم سەنئىتى

ھازىرقى ئاتۇش شەھىرى ئاغۇ يېزىسىنىڭ ئاچچىق دېگەن يېرىدىن 1980 ـ يىلى تاشقا ئايلانغان ئاتۇش ئادىمىنىڭ باش سۆڭىكى تېپىلغان بولۇپ، ئون يىلنىڭ ئالدىدا ياشىغان ئىنسانغا ۋەكىللىك قىلدى. 1981 ـ يىلى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تىزناپ يېزىسىنىڭ جىرغال دېگەن جايىدىن كونا تاش قوراللار ۋە كۇل قاتلىمى تېپىلدى. بۇ پامىر ـ

تەڭرىتېغى تۇتاشقان تاغلىق رايونلار بىلەن بۇ تاغلاردىن ئېقىپ چىقىدىغان تارىم ۋادىسىدا ئىپتىدائىي ئىنسان گۈرۈھلىرىنىڭ ياشىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

تارىخىي مەنبەلەر بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇددىزم تارقىلىپ كىرىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تارىم ۋادىسىدا توخرى ـ ساكلارنى ئاساس قىلغان ھالدا يەنە ھون، كېيىنچە سۇغدى قەبىلىلىرى ياشىغان. بۇ رايونلاردا غەربىي دىڭلىك، ياغما ۋە قارلۇق ئوغۇزلىرى، ئېگىز ھارۋىلىق غۇزلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان. دىققەتكە سازاۋەرى شۇكى، «يېڭى تاڭنامە»دە: داشيالار (大夏 گرېك ـ باكتىرىيە)نى توخرىلار بىلەن بىر دەپ يازغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇ جىڭيۈەن (朱景元) يازغان «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر رەسساملەر تىزىمى» (唐朝名画录) ناملىق كىتابتا خوتەنلىكلەر بىلەن توخرىلارنى بىر مىللەت دېيىلگەن. ۋاڭ گوۋېي ئەپەندىمۇ ئۆزىنىڭ «غەربىي غۇزلار ھەققىدە تەتقىقات» (西湖考) دېگەن ماقالىسىدە بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلىگەن. بىز ئەسلىدىكى ئۇرۇق قەبىلىلىرى بىر خىل بولمىسىمۇ، ساكلار بىلەن توخرى قەبىلىلىرى بارغانسېرى ئارىلاشقان ۋە قوشۇلۇپ كەتكەن، بۇ جەريانداغا ئۇلار قىسمەن كۆچمەن چاڭلار (羌族) ۋە ھون ئىتتىپاقىدىكى بەزى غەربىي يۇرتلۇق قەبىلىلەرنى بىرلەشتۇرگەن، نەتىجىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋادىلىرىدا ساكلار، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر ۋادىلىرىدا توخرىلار ئۇستۇنلۇكتە تۇرغان ئارىلىشىش جەريانى يۈز بەرگەن؛ كېيىنچە ئېگىز ھارۋىلىقلار ـــ تۇرا (توققۇز ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان ئادىئېز ـــ ئۇيغۇرلىشىش جەريانى يۈز بەرگەن؛ غەربىي يۇرتتا ئولتۇراقلاشقان سۇغدىلار بۇ كېيىنكى جەريانغا سىڭىپ كەتكەن دەپ قارايمىز. قەدىمكى زامانىدا يەكەننىڭ «ساكارائول» (莎车) دەپ ئاتىلىشى، قىزىلسۇ ـ قەشقەر ئەتراپىدا «بەساق»،

«ئىكساق»، «سوزاق»، «توققۇزاق» قاتارلىق جاي ناملىرىنىڭ ساقلىنىشى تاسادىپىي ئەمەس. بىز مىلادىيەدىن بەش ئەسىر ئىلگىرى ئىراندىكى دارا I زامانىسىدا بىنا قىلىنغان «بىخستون» (磨崖碑) ئابىدىسىگە يېزىلغان «ساكاتىگ راشاندا» (تىك قالپاقلىق ساكلار)، «ساكا پارا درايا» (دەريا بويى ساكلىرى)، «ساكا خومىرا» (قۇملۇق ساكلىرى) دېگەن يېزىق بىلەن شىنجاڭدىكى قەدىمكى قەبرىلەر ۋە ئالاقدار يازما ھۆججەتلەر تەمىنلىگەن مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ، سىكتاي ـ ماسساگىت ـ ساك تۈركۈمىدىكى بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇران زۇنىلىرىدىن تاكى تىلەنشەن (چىلەنشەن ياكى نەنسەن) ئېتەكلىرىگىچە جايلىشىپ ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز. ئۇلار گەرچە ئېتنىك نام جەھەتتە بولمىسىمۇ، ئېتنوگېنىز ۋە قىسمەن تىل جەھەتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش مىللەتلەر تەركىبىگە سالماقلىق بىلەن سىڭىپ كەتكەن.

قەشقەر⑦ ـ يەكەنگە بۇددىزمىنىڭ قاچان تارقالغانلىقى دېگەندەك ئېنىق ئەمەس. ئەمما، مىلادىيە 2 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا قەشقەر خانى ئانگو (安国) نىڭ تاغىسى جۇيپان (巨盘) كوشان دۆلىتىنىڭ خانى كانىشكانىڭ يېنىغا بارمىتاي (质子) لىققا ئەۋەتىلگەنىدى، ئۇ بۇ يەردىكى كاپىسا (Kapisa 迦毕试) بىھارىسىدا ئىستىقامەت قىلىپ ئوقۇغان بولۇپ، ھىنايانا بۇددىزمىنىڭ مۇخلىسى ئىدى. ئانگوخان قازا قىلغاندا، جۇيپان كانىشكانىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەردە خانلىق تەختىگە چىققان، ھىنايانا بۇددىزمىنى كەڭ يولغا قويغان. شۇنداق بولسىمۇ، بۇنى بۇددىزمىنىڭ بۇ جايلارغا كىرىشىدىكى تۇنجى ۋەقە دېيىش قىيىن.

كومراجىۋا توققۇز يېشىدىن 12 يېشىغىچە كەشمىرده ئانىسى جىۋا مەلىكىدىن ماھايانا بۇددىزمىدىن تەلىم ئېلىپ، 356 ـ يىلى قەشقەرگە كەلگىنىدە، سۇرى سۇما (须利耶苏摩)

نامليق ـــ ماهايانا ئالىمى ـــ شاھزاددىن سونياتا (قورۇق، ئەدەم) تەلىمىنى ئېلىپ «ئالتۇننى تونۇمىغاچقا، تاش كۆتۈرۈپ يۈرۈپتىمەن» دەپ، ھىنايادىن ماھايانىغا ئۆتكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، قەشقەر پادىشاھى جۇيپاندىن شاھزادە سۇرى سۇماغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇددىزم بۇ جايلاردا خېلىلا كېڭەيگەن، ماھايانا ئېقىمى كۈچەيگەن. بۇددا ئالىمى فاشيەن (法显) 400 ـ يىلى قەشقەرگە كەلگەندە بۇ يەردە ھىنايا مەزھىپى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرگەن. ھەر بەش يىلدا پادىشاھ 1 ـ، 3 ـ ئايلارغىچە شەھەرنى زىننەتلىتىپ، خەير ـ ساخاۋەت (Dana) قىلىدىغان، ئۇنىڭدىن كېيىن، 1 ـ، 7 ـ كۈنلىرىگىچە خان ئەمەلدارلىرى ساخاۋەت قىلىدىغان، ئاخىرى خان ۋە ۋەزىر ـ ئەمىر قاتارلىق ئەمەلدارلار ئاتلىق بولۇپ راھىبلارغا توقۇلما بۆزلەر سەدىقە قىلىدىغان ئادەتنىڭ بارلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر خانى 465 ـ يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئوردىسىغا چوڭ ساكيامونى كاساياسىنى (kasaya) سوۋغا قىلغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى بۇ كاساياني سىناپ ئوتقا سالغاندا كۆيمىگەنلىكىنى كۆرگەن. شۇەنزاڭ 644 ـ يىلى قەشقەردە 100 ساڭىرام، 10 مىڭچە راھىبنىڭ بارلىقىنى، ھىنايا مەزھىپى ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى يازغان. بۇ چاغدا خەلق ئارىسىدا زوروئاستىرىزم (ئاتەشپەرەسلىك) ئېتىقادى مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە بولغان. خۇيچاۋنىڭ مەلۇماتىچە، مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ ھىنايا بۇددىزمىنىڭ تەسىرى تۇگىمىگەن. تەبەرىنىڭ «تارىخي تەبەرى» نامليق ئەسىردە يېزىشىچە، 705 ـــ 815 ـ يىللىرى (تالاس ئۇرۇشى ئالدىدا) ئەرەب سەركەردىسى قۇتەيبە ئىبن مۇسلىم قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ چېكىنگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا قەشقەر ھىنايا بۇددىزمىنى ئاساس قىلغان، كۆپ خىل ئېتىقادلىق رايون بولغان. بىز يەكەن ـ قەشقەر

ۋادىسىغا بۇددىزمىنىڭ قاچان خوتەن ياكى ماۋرائۇننەھر ئارقىلىق ياكى بىۋاستە كوشان خانلىقى ئارقىلىق كىرگەنلىكىنى، نېمە ئۈچۈن ئۇ يەردە سۇرى سوما ۋە سۇرى باھادىرا قاتارلىق ماھايانا ئۇستازلىرى تۇرۇپ، ھەتتا ماھايانا بۇددىزمىنىڭ ھامىي ئېلى — كوشان خانلىقى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە تۇرۇپ، تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام ئېتىقادى تىكلەنگۈچە، ئاساسەن ھىنايانا بۇددىزمىغا ئەمەل قىلغانلىقىنى ئىزاھلىيالمايمىز. بۇ ھال مەلۇم جەھەتتە كۇسەندىكى ھىنايانىڭ تەسىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

يەكەن ـ قەشقەردىكى بۇددىزم يادىكارلىقلىرىدىن ھازىرغىچە ئىزناسى ساقلىنىپ قالغانلىرىدىن بىرقەدەر مۇھىملىرى، ئۇستۇنئاتۇشتىكى تاقۇت كەنتىنىڭ ئۇدۇلىدىكى يارلىقتا يەر يۈزىدىن 22 مېتىر ئېگىزلىكتىكى «ئۇچما راۋان» (ئۇچما ئايۋان؟ ئۇچ ئايۋان؟ ئۇچ مەرۋان؟) ياكى «توققۇز ھۇجرا» دەپ ئاتىلىدىغان (ئۇچ ئىشكىلىك ھەربىرى ئىچ ـ ئىچىدىن يەنە ئالتە خانىغا بۆلۈنىدىغان) تاشكېمىر بىلەن مارالبېشى (بارچۇق) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تۇمشۇق يېزىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان «توققۇزساراي» دىن ئىبارەت.

ئۇچما راۋان بۇددا تاشكېمىرى تەخمىنەن مىلادىيە 2 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى قېزىلغان بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يىپەك يولىغا جايلاشقان ئەڭ قەدىمكى تاشكېمىر. بۇ ئۇچ ئېغىز، ئالتە خانلىق تاشكېمىرنىڭ ئۇستى ئەگمە ئويۇلغان بولۇپ، ئۇچ ئېغىز خانلار ئارىسىدا ئۆتۈشىدىغان تۆشۈكى بار. غەربتىكى تاشكېمىر بۇلانغان بولۇپ، ھېچ نەرسە قالمىغان. ئوتتۇرىدىكى تاشكېمىرنىڭ ئىچكى خانىسىدا بۇددىھا ھەيكىلى ئورنىتىلغان سۇپا (بۇزۇلغان) قالغان. پەقەت شەرقتىكى تاشكېمىردا قىممەتلىك تام رەسىملىرى، نەقىش سىزىلغان چاقماقچە رۇمبىلار، ھەر خىل بۇت رەسىملىرىدىن 70 پارچىغا يېقىن، تاشكېمىر تورۇسىدا رۇمبىغا ئېلىنغان نېلۇپەر گۈلى

رەسمى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا 50 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى ئولتۇرغان بۇت رەسمى سىزىلغان. ئۇلارنىڭ بىرى رەڭدار چاقماق كاسايا تونىنى ئارتىۋالغان بولۇپ، قىزغۇچ ۋە كۆكۈچ رەڭلەر ئارىسىدا بىر فىكۇس دەرىخىنىڭ يوپۇرمىقى سىزىلغان. ئارقا ھۇجرىغا ئۆره تۇرغان بۇددىها سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەدىنىنىڭ يۇقىرى قىسمى يالاڭ بولغاچقا، ئوڭ قولى بىلەن كۆكسىنى توسقان، سول قولىنى ساڭگىلاتقان، رەسسام قىزىل، يېشىل، كۆك رەڭلەرنى بىر ـ بىرىگە ئۆتۈشتۇرۇپ تولىمۇ نەپىس سىزغان. ئوتتۇرىدىكى تاشكېمىرنى ئىسلامىيەتتىن كېيىن گەج بىلەن سۇركىۋەتكەچكە، ئۇ بۇ يەرگە كەلگەن ئىنگلىز، فرانسۇز، رۇس، موڭغۇل، خەنزۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىنى يېزىپ قويىدىغان لەۋھەگە ئايلىنىپ قالغان. ئاتۇش ئۇچما راۋان تاشكېمىرى ئىسلامىيەتنى يېڭى قوبۇل قىلغان يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان بولماستىن، بەلكى پېللىئوت (伯希和) 1930 ـ يىلى قەشقەردە تۇرغان ۋاقىتلىرىدا ۋەيران قىلىپ ئوغرىلىغان ۋە تامغا ئىسمىنى يېزىپ قويغان، بۇ يەرگە ياپونىيىلىك ئوتانى ۋە نومۇرا بىللە چىققان.

بارچۇق ـــ ياغمىلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامىدىكى يۇرت بولۇپ، ئىلگىرى ساك تىلىدا «ۋىتو» (vito 尉头)دەپ ئاتىلاتتى. پېللىئوت 1910 ـ يىلى مارالبېشى تۇمشۇق خارابىسىگە بارغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ يەرگە كەلگەن سۋېن ھېدىن بۇ خارابىنى ئىسلام خارابىسى دەپ كېتىپ قالغانىدى. پېللىئوت ئات قامچىسىنى تۇتۇپ يەر جىجاپ ئولتۇرغان جايدىن كۇتۇلمىگەنده خۇددى قەندىھاردىكىدەك بىر كىچىك بۇت ھەيكەل توپا قېتىدىن چىقىپ قالغان. ئۇ دەرھال 30 كىشىنى كولاشقا سېلىپ، مىلادىيە 3 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ گۇزەل سەنئەت ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئىگە بولغان. ئۇ قىزىلدەريا بويىدىكى

بۇ يارلىقتىن خوتەن ساك تىلىدىن تېخىمۇ قەدىم بولغان يازما ھۆججەت تاپقان. بۇ بەلكى قەشقەر ساك تىلىدا بولۇشى ئېھتىمال. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ بىرىدە ئۇنى كۆچۈرۈپ يازغان كىشى ئۆزىنى «سۇلانى» (sulani) دەپ يازغان بولۇپ، بۇ شەخسنىڭ نامىمۇ ياكى قەشقەر («سۇلې»)لىق دېگەنلىكمۇ ئېنىق ئەمەس. «سۇلانى» سۇلېلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. قەشقەر ـ تىبەت يېزىقىدىكى «خوتەن تارىخى» دا: «سۇلېگ» (cu — log) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. بەزى تارىخچىلار قەشقەرنى سۇغدىلار بىنا قىلغان، «سۇغداق» بىلەن «سولانى»، «سۇداق» ئىبارىلىرى مەنداش دەپ قاراشماقتا. «تىبەت تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان خوتەن خانى ۋىجرايا سىيا ئەمرىگە ئالغان «سۇلۇك» نامىلىق خانىكىنىڭ ئىسمى قەشقەرنىڭ قەدىمكى نامى بىلەن ئالاقىدار بولۇشى ئېھتىمال.

توققۇزساراي خارابىسىدىن تېپىلغان بىر خەنزۇچە ھۆججەتتە «يابغۇ» (叶护) دېگەن ئىبارە چىققان. ۋەھالەنكى، بۇ ئىبارىنى كوشان بەش يابغۇلۇقى، غەربىي تۇرك يابغۇلۇقى ۋە ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەنىدى.

مارالبېشى تۇمشۇق تېغىدىكى توققۇزساراي بۇددا خارابىسىدىن مىلادىيە 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بىرقانچە ياغاچ بۇددا ھەيكەللىرى تېپىلغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى نېلۇپەرگە دەسسەپ ئۆرە تۇرغان، بەزىلىرى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان بولۇپ، يېتەرلىك نەپىس ئىشلەنگەن. ياغاچتا ئىشلەنگەن چوڭ بۇددا ھەيكىلىنىڭ بېشى ئالاھىدە ياسالغان بولۇپ، بۇدۇر چېچى ۋە دوقمىسى كۆك بويالغان. ئالتۇن رەڭدە سىرلانغان يۇز قىسمىنىڭ چېكىسىگە ئاق مەڭ سىزىلغان. قېشى قارا، كالپۇكى قىزىل رەڭلەنگەن. يېرىم ئېچىلغان كۆزى ۋە يەرگە قارىغان يۈزىدە بۇددىھانىڭ چوڭقۇر پىكىرگە غەرق بولغانلىقى ئەكس ئېتىلگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ھەيكەل غۇلاپ چۈشۈپ

زەخمىلەنگەندە سول قولىقى سۇنغان، تۇمشۇقتىن تېپىلغان كىچىك تېپتىكى ياغاچ ھەيكەل ــ ساكيامونىنىڭ ئۆره تۇرغان رەڭلىك ھەيكىلى بولۇپ، 23 سانتىمېتىر كېلىدۇ، بۇ ھەيكەلدە ساكيامونى نېلۇپەر سۇپىغا دەسسىتىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا بۇددا (ساكيامونى) نىڭ قول ئۇچلىرىنى تۇتۇپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان قىياپىتى ئىپادىلەنگەن ياغاچ ھەيكەلمۇ بەدەن بىلەن كىيىمنى پەرقلەندۈرگۈسىز نەپىس ۋە تەمكىن ئىشلەنگەن (24 ـ رەسىم).

24 ـ رەسىم. ياغاچتا ياسالغان بۇددىھانىڭ ئولتۇرغان ھەيكىلى

پېللىئوت تۇمشۇق توققۇز ساراي بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن بىر تۈركۈم رەڭدار گەج ھەيكەللەرنى تاپقان. ئۇنىڭ بىرى كۆكسىنىڭ يېرىمىغىچە ئوچۇق، ئاستى قېلىن كىيىندۈرۈلگەن ئايال سىياقىدىكى ھەيكەل بولۇپ، قىياپىتى ۋە تارىنىشى تىپىك يەرلىك ئاياللار قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. توققۇز ساراي ئىبادەتخانا خارابىسى تامللىرىدىن ھېكمەت سۆزلەۋاتقان ساكيامونىنىڭ يېرىم يالىڭاچ رەڭدار رەسىمى بىلەن ئىستىقامەتتە قاتار ئولتۇرغان راھىبلارنىڭ رەڭدار رەسىمى تېپىلغان.

تۇمشۇقتىن يەنە بىر ئۇيغۇر بۇددىزم ئىبادەتخانىسى خارابىسى تېپىلغان. بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ھۆججەت ئارگومېنتلىرى تېپىلغان. مەن ياپونىيە توكيو دۆلەتلىك مۇزېيىدىن قەندىھار ۋە يەرلىك بۇددىزم ئالامەتلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن يەتتە پارچە ئادەم بېشى چوڭلۇقىدىكى بۇدساتۋانىڭ ھەيكەللىرىنىڭ مىستىن ئوتتۇرىسىنى كاۋاك قىلىپ ئىشلىگەن باش قىسمى پارچىلىرىنى كۆردۇم. بۇ مىس ھەيكەل بېشى ئىچىگە قىزغۇچ لاي ـ ھاك ۋە توزغاق ئارىلاشمىلىرى تولدۇرۇلغان. بۇ يەردىن يەنە كۆپلەپ ياغاچ پۈتۈك (ئۇنىڭ 30 پارچىسى خەنزۇچە) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مىس پۇللار بىلەن بۇغداي دانلىرى قاتارلىق 4000 پارچىدىن ئارتۇق ئاسار ئەتىقىلەر تېپىلغان.

بۇددىزم ئاقسۇ ـ قاراشەھەر ۋادىلىرىغا قاچان، قايسى يول ئارقىلىق، كىم تەرىپىدىن ۋە قانداق ئۇسۇلدا تارقالغانلىقى ھەققىدە يازما خاتىرە يوق. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىر تەرەپتىن، كوشان خانلىقى، ماۋرائۇننەھر، ئۇدۇن خانلىقىنىڭ بۇددىزملىشىشى، يەنە بىر تەرەپتىن، غەربىي يۇرتتىكى كىچىك بوستانلىق ئەللىرىنىڭ ئۇدۇن، ساكارائول، سۇلې، كۇسەن، كروران قاتارلىق چوڭ بەگلىكلەرنى ئاساس قىلىپ قوشۇلۇش جەريانى، شۇنىڭدەك خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەرق بىلەن

غەربنىڭ ئالاقىسىدە «يىپەك يولى»نىڭ بارغانسېرى گۈللىنىشىگە قاراپ مېڭىشى كۈسەننىڭ غەربىي ۋە شەرقىدە بۇددىزمنىڭ بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى تەرىقىسىدە تارقىلىشىغا تارىخىي شەرت ھازىرلىغانىدى. كۈسەن (مارالبېشى ـ بارچۇقتىن قاراشەھەرگىچە)گە بۇددىزمنىڭ تارقىلىپ كىرىشى ھەقىقىدىكى ئاسوكا دەۋرى رىۋايىتىدىن باشقا رەسمىي بىۋاسىتە ھۆججەت يوق. «لياۋنامە. لىيۇزىلىننىڭ تەرجىمھالى» دا يېزىلىشىچە، لياۋ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى لىيۇ جىلىن (刘之遴) دېگەن كىشى ئاسارئەتىقە توپلاشقا ئامراق بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە «يۇەنفېڭنىڭ 2 ـ يىلى كۈسەن ئېلىدىن سوۋغا» دەپ خەت چېكىلگەن، بۇددىستلار ئىشلىتىدىغان خۇمرا (澡灌) مۇ بار ئىدى. بۇ مىلادىيەدىن 109 يىل ئىلگىرى كۈسەن بۇددىستلىرى خەن ۋۇدىغا قىلغان مۇھىم سوۋغا دېگەن ھۆكۈمنى ئىسپاتلايدىغان باشقا يانداش پاكىتلار يوق. ئەمما مىلادىيە 258 ـ يىلى كۈسەنلىك شاھزادە بايىان (白延) نىڭ لوياڭدىكى ئاق ئات ئىبادەتخانىسى (白马寺) دا ماھايانا ۋە ھىنايا سۈترىلىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىشقا يەنە كۈسەنلىك بورىمىترا (帛梨密多罗 ـــ Borimitra) دېگەن راھىبمۇ قاتناشقان. 284 ـ يىلى راھىب فاخۇ (法护) دۇنخۇاڭدىكى ئورۇنباسار كۈسەن ئەلچىسى مىزىخۇ (美子侯) بىلەن، 286 ـ يىلى راھىب فاخۇ كۈسەنلىك بويۇەنشىن (帛元信) نىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان. بۇ (帛)، باي (ئاق) ھەرپى ئۇلارنىڭ ئەل ـ يۇرتىنى كۆرسىتەتتى. بەزىلەر بۇنى «ئاقارى» (ئۇستاز)، «ئاقتاغ»، «قارلىق تاغ»؛ بەزىلەر بۇنى «بور» (ئۇزۇملۇك)؛ بەزىلەر بۇنى «باي»، «بەكرى» دەپ ئىزاھلاشماقتا. «كېيىنكى خەننامە» بىلەن «ۋېينامە» نىڭ «غەربىي يۇرت. كۈسەن تەزكىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 91 ـ يىلى بەن چاۋ كۈسەن خانى يۇلدۇ (尤利多) نى غۇلىتىپ، سوۋارنا پوسىبا (白霸) نى خان قىلغان. كۈسەندە 124 ـ يىلى

بايين (白英)، 280 ـ يىلى ئاقتاغ (تەكرىتېغى ـــ 白山)، ئۇنىڭدىن كېيىن سوۋارتاچۇن (白纯)، بايچىن (白震)، 719 ـ يىلى بايموبى (白莫芯)، 721 ـ يىلى بايساۋ (白孝) قاتارلىق خانلار ئۆتكەن. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا شۇنىڭدىن تارتىپ «شىجۇ ئۇيغۇر خانى»، «كۇسەن ئۇيغۇر خانى»، «ئارسلانخان» دەپ يېزىش باشلانغان. شۇنداق قىلىپ، بۇددىزم نوملىرىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان كۇسەن تەرجىمانلىرىنىڭ پائالىيىتى بايان بىلەن بورىمىترادىن ئۆزىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنى باشلىغان. بۇ مىلادىيە 258 ـ يىلىغىچە كۇسەندە بۇددىزمنىڭ خېلىلا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى، كۇسەن بۇددىستلىرى بۇددىزمنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كېڭەيتىش جەريانىغا ئاتلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن بىز ھەرقانچە كېچىككەندىمۇ مىلادىيە 2 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياكى ئوتتۇرىلىرىدا كۇسەن دىيارىغا بۇددىزم تارقالغان دەپ پەرەز قىلالايمىز. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بۇددىزمنى كېڭەيتىش ۋە بۇددا سۆتىرلىرى تەرجىمە ـ تەپسىرچىلىكىدىكى ئىككىنچى باسقۇچ كۇسەنلىك بۇددا مۇتەپەككۇرى كومراجىۋانىڭ چاڭئەنگە كېلىشى بىلەن باشلانغان. خاراكتېرلىكى شۇكى، كومراجىۋا چاڭئەنگە كەلگۈچە چاڭئەندە كەشمىردىن تەكلىپ قىلىنغان بۇددا راھىبلىرى پۇنياتارا (弗若罗多 ـــ Punyatara)، ئۇنىڭدىن كېيىن دارماروكچا (县摩流支 ـــ Dharmaruci) ۋىمالاكشاس(卑摩罗多 ـــ Vemalakshas) قاتارلىقلار سانسكرىت تىلىدىن سۆترىلارنى تەرجىمە قىلغان بولسا، كومراجىۋا كۇسەن تىلىدىكى سۆترىلارنى خەنزۇ تىلىغا تېز، راۋان ۋە ئۆلچەملىك قىلىپ تەرجىمە قىلغان. كۇسەندە كومراجىۋانى كۆرگەن ۋە چاڭئەنگە ئۇ كەلگەندە بار بولغان دارما روكچا، ۋىمالاكشاس قاتارلىق راھىبلار كومراجىۋاغا ياردەملەشكەن ۋە ئۆز تەرجىمىلىرىنى تۇزەتكەن. بۇ ئەھۋال 244 ـ يىلى كومراجىۋا كۇسەندە دۇنياغا كەلگۈچە كۇسەن تىلىدا خېلىلا مۇكەممەل بۇددا نوملىرى نۇسخىلىرى بىر سىستېمىغا كىرگەن

ۋە بىر يۇرۇشلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇددىزم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تارقىلىپ كىرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بولسىمۇ مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربكە كەلگەن راھىب جۇشىسىڭغىچە، بولۇپمۇ مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىكى ئەندا (安道)، فاشيەن (法显) لەر غەربكە سایاھەت قىلغانغا قەدەر، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددىزمى بىرقەدەر پاسسىپ قوبۇل قىلىنىش ھالىتىدە تۇرغان بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىن، راھىب ئەۋەتىپ، نوم ئالدۇرۇپ، بۇددا ئالىملىرىنى تەكلىپ قىلدۇرۇپ پائال قانات يايدۇرۇش ھالىتىگە ئۆتتى. كومراجىۋانىڭ چاڭئەنگە كېلىشى بىلەن شۇەنزاڭنىڭ غەربكە سایاھىتى بۇنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. بۇ جەريان خوتەن ۋە كۇسەن بۇددىزمىدىن ئىزچىل ئايرىلغان ئەمەس.

كۇسەن بۇددا مەدەنىيىتىگە ئائىت بىرقەدەر روشەن مەنبەلەر كومراجىۋا ۋە شۇەنزاڭ ياشىغان دەۋرلەرگە ئائىت بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

كومراجىۋا توقۇز يېشىدا ئانىسى، مەلىكە جىۋا بىلەن كەشمىردىكى ھىنايا مەزھىپى ئۇستازى ۋاندۇ داتا (Vandudata ــ 盘头达多) دىن تەلىم ئالغان، 12 يېشىدا قەشقەردىن ئۆتكەندە شاھزادە سورى سۇمادىن ماھايانانىڭ سونياتا ئېقىمىنى ئۆگەندى ۋە غەربىي يۇرتتىكى مەشھۇر ماھايانا راھىبى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ كۇسەندە ھىناياغا ئەمەس، ماھايانا خاس يېڭى ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلىشىغا چوڭ دادىسى بايچۇن خان زور ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. ئۇ ئۆزى ئىلگىرى ھىنايادىن ئىككى يىل تەلىم ئالغان خانلىق يېڭى ئىبادەتخانىسىدا (王新僧伽兰) 363 ــ 379 ـ يىللىرىغىچە 16 يىل ماھايانا بۇددىزمى تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەريانداۋ ئۇ ئىلگىرىكى ئۇستازلىرى سىما (舌弥 ــ Simha) ۋە بۇددىھا سىما (佛图舌弥 ــ Buddha Sima) تەرغىب قىلغان

ھىنايانا ئېقىمى بىلەن قارشى يۆنىلىشتە بولدى. گەرچە كەشمىرلىك ھىنايانا ئۇستازى ۋاندۇداتا كۇسەنگە كېلىپ ماھايانا مەزھىپىگە ئۆتسىمۇ، كۇسەنلىك ئۇستازلىرى ئۇنىڭ بىلەن يوشۇرۇن تىركەشتى. ئۇلارنىڭ تەسىرى چوڭ بولۇپ، تام ئىبادەتخانىسى (兰慕达)، شىمالىي تاغ — جىنۇلەن ئىبادەتخانىسى⑧ (兰奴至 — 寺山北)، جام خانلىق يېڭى ئىبادەتخانىسى⑨ (兰新王慕剑)، ۋېنسۇ خانلىق ئىبادەتخانىسى⑩ (寺兰宿温) قىزىل - ئال ئىبادەتخانىسى(兰丽阿)، قىزىل - ئالبا ئىبادەتخانىسى(兰丽跋阿) شوركەنەت ئىبادەتخانىسى (兰若千输) ئۇ ئىككى بۇددا ھىنايانا مەزھىپىگە قارايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، كۇسەننىڭ غەربىي دەرۋازىسى سىرتىدىكى نېلۇپەر⑪ (寺花莲)، ئۇلۇغقۇت (寺福嵩)، ئالتۇنگۇل (寺金华 — Svarnati)، يانما (寺兰慕云)بىھارلىرى بىلەن، كۇسەننىڭ شەرقىي دەرۋازىسى سىرتىدىكى شىمالىي يۆنىلىشكە جايلاشقان چۆل ئۇلۇغ بىھارىسى⑫ (寺大梨雀) ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. سىما ھەتتا چەت ئەللىك راھىبلەرنى باشقۇرىدىغان «راھىبە پەرز دەستۇرى» تۇزگەن. بۇ ئىبادەتخانىلاردا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بۇددىزمنى بىر مەزگىل مەنئى قىلغاندا قايتىپ كەلگەن قوچۇ (تۇرپان) لىق خالان (郎法)، ئالتۇنگۇل بىھارىسىدە ئوقۇغان قوچۇلۇق فاخۇي (慧法)، بۇ بىھارىدە فاخۇيغا ئۇستازلىق قىلغان جىيۇر (直月)، ئۇلۇغ قۇت بىھارىسىدە ئىستىقامەت قىلىدىغان پونىڭ (能普)، نېلۇپەر بىھارىسىدە ئىستىقامەت قىلىدىغان رونا (那若)، ئوتىچەن (提僸勿)، ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەردىن كەلگەن سورى سوما، ئۇنىڭ ئاكىسى سورى باھادىرا (须梨耶跋陀)، ئەقىللىق راھىب (法贤) نامىنى ئالغان دامۇباھادىرا (达摩跋陀) قاتارلىق بۇددا ئالىملىرى ئىلىم تەھسىل ياكى ئىستىقامەت قىلغان.

شۇەنزاڭ 630 - يىلى كۇسەنگە كەلگەندە بۇ يەردىكى تۇرمۇش، سەنئەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ قەندىھاردىن كۆپ

ئۇستۇنلۇكىنى، بۇ يەردىكى گۈللىنىشىنىڭ ئەكسىچە قەندىھار بىھارلىرى چۆلدەرەپ، بۇددىزم چوڭ چۈشكۈنلەشكەنلىكىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ يېزىشىچە، خان ئۇنى 1000 راھىب بىلەن شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىدا كۈتۈۋالغان. ئۇ بۇ يەردە 100گە يېقىن ئىبادەتخانا، 5000 دىن ئارتۇق ھىنايانا تالىپلىرىنىڭ بارلىقىنى، ئۆزىنىڭ شەھەرنىڭ شىمالىدىكى تاغقا يېقىن سۇ بېشىدىكى مەشھۇر چاۋغول (昭怙厘) ئىبادەتخانىسىدا تۇرغانلىقىنى، بۇ ئىبادەتخانىنىڭ يېنىدا يەنە شەرقىي چاۋغول دېگەن يەنە بىر ئىبادەتخانا بولغانلىقىنى، ئۇنىڭدىكى بۇتلار تولىمۇ ئالىپتە بولۇپ، ئۇ يەرنى رېمونت قىلىدىغانلارنىڭ ۋە تازىلاپ تۇرغۇچىلار بارلىقىنى، ئۇ يەردە ئىككى گەزدىن ئوزۇنراق ئاق ـ سېرىق قاشتېشىنىڭ بارلىقىنى يازغان⑬، شۇەنزاڭنىڭ يېزىشىچە، غەربىي دەرۋازىدىن تاكى دەريانىڭ نېرىقى چېتىدىكى ئاشلىئەر (阿奢理贰) ئىبادەتخانىسىغىچە ئىككى قاسناقتا ئېگىز ـ ئېگىز بۇددىھا ھەيكەللىرى بولغان، بۇ جايدا ھەر بەش يىلدا كۇزنىڭ ئون كۈنى بۇت يۆتكەش مۇراسىمى داغدۇغىسى بولۇپ تۇرغان. «ئۇچ ئاغلىق نوم خاتىرلىرى» (三藏记集) 11 ـ جىلددىدا كۈسەننىڭ خان قەسرلىرىنىڭ چىرايلىق بېزەتكۈزۈلگەنلىكى، ئۇنىڭدا نەقىش ـ سەنئەت ۋە بۇددىھا ئوبرازلىرىنىڭ بولغانلىقى، ئىبادەتخانىلاردىن پەرقسىزلىكى تىلغا ئېلىنغان. بۇ سەتىرالەر بىزگە مۇنداق مۇھىم ھەقىقەتنى ئۇقتۇرىدۇ: كۈسەن بۇددىزم سەنئىتى ئەينى زامانداا يالغۇز ھازىر ساقلىنىپ قالغان باي، كۈچا مىڭئۆيلىرى بىلەنلا چەكلەنمىگەن، بەلكى ئۇچقات سېپىلدىن تەركىب تاپقان بۇ مەدەنىيەتلىك شەھەرنىڭ ئوردا ـ ساراي، جامائەت مەيدانلىرىدىمۇ كەڭ مەۋجۇت بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ خىل تاشكېمىر سىرتىدىكى سەنئەت ئەسلىھەلىرى نوقۇل دىنىي مەزمۇنىنى گەۋدىلەندۇرۇشكىلا قارىتىلمىغان. بۇ جەھەتتە بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئايرىتام، تۇپراققالا، پىياز گەرتېپە، پەنجىكەنت،

ئەپراسىياپ، ۋارامشاھ، ساراي ـ قەسىر سەنئىتىنى، بولۇپمۇ رەڭدار تام رەسىملىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ مۇھاكىمە ۋە قىياس قىلىشىمىز مۇمكىن. ئەپسۇسكى، بۇ سەنئەت مۆجىزىلىرى ساقلىنىپ قېلىنمىغان.

كۈسەن تاشكېمىر سەنئىتى غەربىي يۈرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ غولى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە ئايرىم بىرقانچە باب ـ ماۋزۇلار بويىچە مەخسۇس توختىلىمىز. بۇ يەردە بۇ يەردىن تېپىلغان قىسمەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1903 ـ يىلى ياپونىيىلىك ئوتانى كۇزۇئى بىلەن ئىكامى تاكو (#上丹弘)، 1905 ـ يىلى گېرمانىيىلىك گرونوۋېدىل، 1907 ـ يىلى فرانسىيىلىك پائۇل پېللىئوت 1913 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1914 ـ يىلى 1 ـ ئاي ئارىلىقىدا گېرمانىيىلىك فون لېكوك كۈچا تاشكېمىرلىرىدە چوڭ كۆلەملىك قىدىرىش بىلەن شۇغۇللانغان.

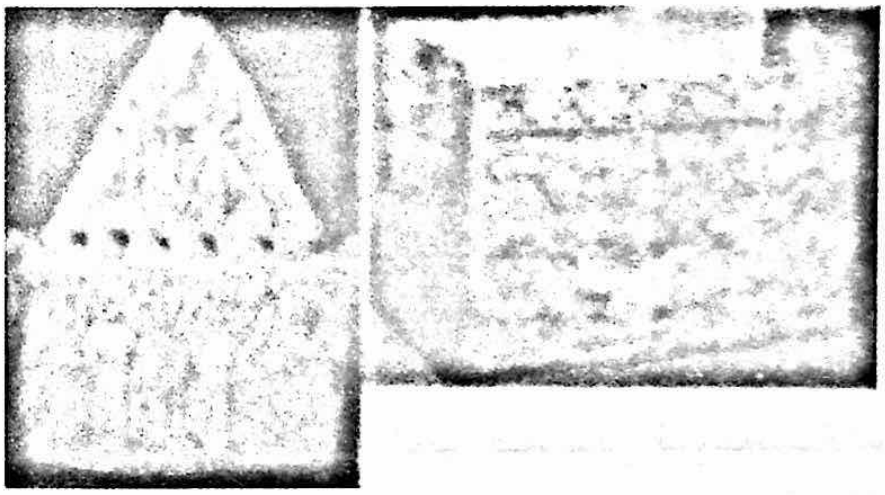
دۇلدۇلئوقۇر بۇددا سەنئەت خارابىسى مۇزات دەريا‌سى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان قۇمتۇراغا ئۇدۇل جايلاشقانىدى. پېللىئوت ئۇنى 1907 ـ يىلى تاپقان. بۇ يەردە ئاجايىپ زور بۇددا مۇنارلىرى ۋە ئىبادەتخانا خارابىلىرى جايلاشقانىدى. شىمال تەرەپتىكى ئىچكى خانىسىدا ياتقان ۋەيران بولۇپ كەتكەن بۇت ھەيكەل پارچىلىرى نەپىس ئىشلەنگەنىدى. بۇ ھەيكەللەر غەربىي يۈرت ئۇسلۇبىدا قاش، كۆز، بۇرۇن، ئېغىز يىغىنچاق (يېقىن ـ يېقىن جايلاشقان) قىلىپ ياسالغانىدى. بۇ يەردىن يەنە كۆپلەپ ياغاچ بۇت ھەيكەللەر تېپىلغان بولۇپ، مارالبېشىدىكى تۇمشۇق، توققۇزساراي ۋە بايدىكى قىزىل، قاراشەھەردىكى شورچۇق ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ياغاچ بۇت ھەيكەلچىلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. پېللىئوت بۇددا مۇنارىنىڭ ئىچكى خانىسىدىن كۈچا تىلىدىكى توخار يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەتلەرنى تاپقانىدى.

سۇ بېشى بۇددا سەنئەت خارابىسى كۆچا دەرياسىنىڭ ئىككى قاسىنقىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي قاشتىكى بۇددا مۇنارىسىنىڭ خارابىسى ھەم ئۇنى چۆرىدىگەن بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى بۇ جاينىڭ ئىلگىرىكى شۆھرىتىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. سۇ يالاپ يىقىلىغان يارلاردىكى كېمىر ئۆيلەرنىڭ تاملىرىغا تىزىلغان بۇتلار خۇددى تامغا مىخلاپ قويۇلغان تىرىك ئادەمدەك كۆزگە تاشلىنىدۇ. بۇ كۆرۈنۈشلەرنى ياپونىيىنىڭ ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سۈرەتكە ئالغان بولۇپ، «يېڭى غەربكە سایاھەت» ناملىق ئىككى تومлۇق كىتابتا تولۇق كۆرسىتىلگەن. شۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىدە ئوتانى ئەترىتى سۇبېشى قەدىمكى ئىبادەتخانا خارابىسىدىن ئېلىپ كەتكەن كۆپلىگەن تارىخىي يادىكارلىقلار ئىچىدە مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە ياغاچتىن ياسالغان بىر جەسەت كۆلى قۇتىسى بولۇپ، ئۇ چاغدا بۇ قۇتىنىڭ ئۈستى قىزىل، كۆك ۋە بۆز رەڭدە بويىاپ تاشلانغاچقا ئۇنىڭغا ھېچكىم يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلمىگەن. يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇستىدىكى يېپىپ تۇرىدىغان بويىاقلارنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن ئاستىدىن تولىمۇ نەپىس ئىشلەنگەن خۇددى «سوموز مەشرىپى»دەك مۇزىكا ـ ئۇسسۇللۇق تەسۋىرىي رەسىم چىققان. جەسەت قۇتىسى كۆتەك ياغاچنى ئويۇپ ياسالغان، ئۈستىگە چېدىر شەكىللىك قاپقاق قىلىنغان. قۇتىنىڭ سىرتىغا كەندىر ئارىلاشتۇرۇلغان توقۇلما چاپلاپ، ئاق بويالغاندىن كېيىن ئۈستىگە 21 كىشىنىڭ نىقابلانغان سەيلە ئويۇنى ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشى، قاپقاق ئۈستىگە نەقىشلىك رەسىملەر سىزىلغان. رەسىملەر ئۈستىگە بىر قەۋەت روشەن سىر بېرىلگەن بولۇپ، رەسىملەرنى پاكىز ساقلاپ تۇرغان. بۇ جەسەت قۇتىسى ئەينى زامانغا مەنسۇپ تام رەسىملىرى ۋە يازما مەنبەلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قەدىمكى كۈسەنلىكلەرنىڭ تۇرمۇشى، سەنئىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. رەسىملەردىكى ئۆتۈك،

كەمەر، خەنجەر، قىسقا چاچ، چالغۇ ئەسۋابلىرى ئەينى زامان كۇسەن ئاھالىسىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك تۇرمۇشىنى گەۋدىلەندۈرگەن. پېللىئوت 1907 ـ يىلى شۇ خىل جەسەت قۇتىسىدىن بەشنى ئەكەتكەن. مەن 1986 ـ يىلى ئۆكتەبىردە توكيودىكى دۆلەتلىك مۇزېيدا ئۇستىدىكى رەسمى بولمىغان (ياكى ساقلانمىغان) يەنە بىر شۇ خىل جەسەت قۇتىسىنى كۆردۈم. كۇسەن بۇددىزم دەۋرى جەسەت قۇتىسىنىڭ تېپىلىشى ئەينى زاماندا سەنئەت، بولۇپمۇ تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ تۇرمۇشنىڭ كۆپلەپ تەرەپلىرىگە كەڭ يېيىلغانلىقىنى كۆرسەتتى.

شۇنى قوشۇپ ئېيتىش كېرەككى، جەسەت ساندۇقىغا رەسىم سىزىش مەركىزىي ئاسسىيادا قەدىمكى بىر ئەنئەنە ئىدى. مەن 1983 ـ يىلى سەمەرقەنت يېنىدىكى ئەپراسىياپ مۇزېيىغا قويۇلغان ساندۇق شەكلىدىكى كاھىش جەسەت ساندۇقلىرىنىڭ سىرتىغا رەسىملەر چېكىلگەنلىكىنى كۆرگەندىم (25 ـ، 26 ـ رەسىملەرگە قارالسۇن).

كۇسەن بۇددىزمى كومىراجۋانىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ھىنايادىن ماھايانىغا ئۆتۈش يولىدا زور قەدەم تاشلىدى. بۇ ئىشقا قەشقەردىن كەلگەن سۇرى سوما، كەشمىردىن كېلىپ ماھايانا

25 ـ رەسىم بابا تېپەدىن تېپىلغان مىلادىيە 7 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ جەسەت ساندۇقلىرى

مەزھەپىگە ئۆتكەن ۋاندۇ داتا ۋە كۇسەن خانلىق ئوردىسى زور يارده‌م قىلدى. بۇ ئىش ئەينى زاماندا كۇسەنده قۇللۇق تۇزۇمدىن فېئودالىزمغا ئۆتۈش جەريانى بىلەن بىرلەشىپ كەتكەنىدى.
401 ـ يىلى كومراجىۋانىڭ چاڭئەنگە كىرىشى بىلەن كۇسەن دىيارىدا ھىنايانا مەزھەپى ئۇستۇنلۇك ئېلىشقا باشلىدى. شۇەنزاڭ كۇسەنگە كەلگەنده ھىنايانا مەزھەپى ۋە سەنئىتىنىڭ گۇللەنگەن مەنزىرىسىنى كۆرگەنىدى. كومراجىۋا چاڭئەنده تۇنجى بولۇپ ماھايانا بىلەن ھىنايانىڭ پىرىنسىپكال پەرقلىرىنى كۆرستىپ بەردى. ماھايانانىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىشى بۇددىزمنىڭ فېئودالىق ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە ئىدېئولوگىيە بىلەن بىرلەشىشىنى تېزلەتتى. نەتىجىده جۇڭگوچە بۇددىزم مەزھەپلىرى شەكىللەندى. كۇسەن بۇددىزمى گەرچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن كەلگەن ماھايانا راھىبلىرى، بولۇپمۇ قاراشەھەر ـ كۇسەن دىيارىغا يۆتكىلىپ كەلگەن ئادىئېز ـ توققۇز ئۇيغۇرلار تەسىرىده ماھايانا مەزھەپىنىڭ ئۇستۇنلۇك مەۋقەسى تىكلەنگەن بولسىمۇ، كۇسەننىڭ تولىمۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلى ئىچىده ھىنايانا مەزھەپى ۋە سەنئىتىنىڭ مەركىزىي ئاستانىسى بولۇپ تۇرغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىن. 727 ـ يىلى كۇسەندىن ئۆتكەن كورىيان راھىب خۇيچاۋ (慧超) نىڭ كۆرستىشىچە، كۇسەندىكى ماخامىگا سامگارما (大云寺) ۋە ناگارا (龙兴) ئىبادەتخانىلىرىدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن كەلگەن ماھايانا راھىبلىرى ئىستىقامەت قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىنقىسىنى شىۋ شىڭ (秀兴)، كېيىنكىسىنى فا خەي (法海) قاتارلىق ئىبادەتخانا رەئىسلىرى باشقۇرغان. يەرلىك خەلق ئىچىدىمۇ لىيان (礼言) قاتارلىق ماھايانا ئۇستازلىرى بولغان.

قاراشەھەرگە بۇددىزمنىڭ كۇسەن بىلەن تەخمىنەن بىر ۋاقىتتا تارقالغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. قاراشەھەر ئۆز تارىخىدا بىر مەزگىل ئاگىنى دەپ ئاتالغان، ئۇ ھونلارنىڭ، خەن

سۇلالىسىنىڭ كۆكتۇرك قاغانلىقى غەربىي تۈرك يابغۇسى ئىستېمى قاغانىنىڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پانتېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ـ ئابئېز خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىدە مۇھىم بازىسى ياكى قارارگاھى بولغان⑭ .

قاراشەھەرنى توخرىلار بىنا قىلغان دېگەن قاراش بار. قانداق بولمىسۇن، ئۇ كۈسەن ـ لوپنۇر ـ تۈرپان ئالاقىلىرى ئارىسىدا تۇتقان ئورنى تۇپەيلى، بۇ جايلارنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى بىنا قىلغان شەھەر ـ قەلئە دۆلىتى ئىدى. سىڭقۇ سەلى تۇتۇق «ئۇلۇغ ئاغلىق نوم ئۇستازى، بۇدساتۋا گىتسوسامتسۇ ئاچارىنىڭ تەرجىمىھالى» ـــ («شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»)نى توخرى تىلىدىن تەرجىمە قىلىدىم دېگىنىدە، غەربىي پامىر ـ توخارىستان توخارلىرىنى ئەمەس، بەلكى نەنشەن (چىلىيەنشەن)، تەكلىماكان چۆلىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كېيىنكى خوراسانغا يۆتكىلىپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ئۇلۇغ توخرىلارنىڭ قالغان ۋە قايتقان قىسمىنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ تىلى توخارىستاندىكى يەرلىك توخرىلاردىن پەرقلىنەتتى. ستەيىن «ئوتتۇرا ئاسىياغا ئارخېئولوگىيىلىك سایاھەت» ناملىق كىتابىنىڭ شاڭ دا ئەپەندى تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە نۇسخىسى 199 ـ بېتىدە ئۆزى داۋراڭ سالغان ھىندى ـ ياۋروپا تىلى دېگەن نەرسىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «كۇچانىڭ قەدىمكى تىلى ھازىرقى تۈرپان ئويمانلىقىدا قوللىنىلىۋاتقان تىلغا ئوخشاش ھىندى ـ ياۋروپا تىلى ئىدى.» دېمەك، قەدىمكى كۇچا تىلى بىلەن ھازىرقى تۈرپان تىلى بىر تىل سىستېمىغا مەنسۇپ تىل بولغان. ئۇ بولسىمۇ توخرى تىلى ـــ ساك تىلىنىڭ ئەينى زامانغا خاس تارىخى ـ لۇغەت قاتلىمىدىكى تىل.

قاراشەھەر بۇددىزم خارابىلىرى باغراش كۆلى، قاراشەھەر دەريا‌سى ساھىلىدىكى نەملىك جايغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن نەملىنىش (قىسمەن ئوت كېتىش) ئارقىلىق خارابلاشقانلىقى ئېھتىمال. بۇددىزمنىڭ چۈشكۈنلۈكى تۇپەيلى بۇ يادىكارلىقلار

يېڭىلانمىغان ۋە تەبىئەتنىڭ ئىستېخىيىلىك يۇزۇشىغا تاشلاپ بېرىلگەن. خارابىلەردىن چىققان مىلادىيە 9 - ئەسىرگە مەنسۇپ مېتال پۇللار ئۇ يەرنىڭ ئىسلامىلىشىشتىن ئىلگىرىلا خارابلىشىشقا يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى.

قاراشەھەر ناھىيە بازىرىدىن چىقىپ، قايدۇ (قاراشەھەر) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ 17 كىلومېتىر يول يۈرگەندە «دەڭىزىل كونا شەھىرى» گە بارىمىز. بۇ يەرنى «تومىئۆستەك» قەلئەسى دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ يەردىن يەنە ئون كىلومېتىرچە غەربكە يول يۈرگەندە «قالماقچىن»، «ئوتئۇچى»، «تاشدەك» دېگەن خارابىلەر ۋە يۈرتلار بار. بۇ يەردىن غەربىي شىمالغا قاراپ تاشيولدىن ئايرىلىپ بەش - ئالتە كىلومېتىر يول يۈرگەندە خانخورا تېغى كۆزگە كۆرۈنىدۇ. تاغنىڭ شەرقىي يان باغرىدا قېزىلىپ ئىشلەنگەن كېمىرلەر جايلاشقان. مانا بۇ قاراشەھەر - شىكشىن (شورچۇق) تاشكېمىرلىرىدۇر.

تارىختا مەشھۇر بولغان، ھازىر كىشىلەرنىڭ بىلىش دائىرىسىدىن چەتتە قېلىۋاتقان شورچۇق - مىڭئۆي - شىكشىن بۇددا يادىكارلىقلىرىنى تەكىتلەش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

ھازىر بۇ يەردە خېلىلا ۋەيران ھالەتتە 12 كېمىر ساقلانغان. 1 -، 2 - نومۇرلۇق كېمىرلەرنىڭ تام رەسىملىرى قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا — گۇللەنگەن باسقۇچىدا سىزىلغان بولۇش ئېھتىمال. تام رەسىملىرى ئىچىدە قاڭشارلىق، ئىنچىكە قاش ئوبرازلار تولىراق غولنىڭ جەنۇبىي قاسىنقىدىكى كېمىرلەرگە سىزىلغان بولۇپ، پانتېكىن باشلىغان توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كېلىشتىن ئىلگىرى سىزىلغاندەك، مەلۇم دەرىجىدە قەدىمقى ئۇسلۇبنى گەۋدىلەندۈرگەن. غولنىڭ شىمالىي قاسىنقىدىكى كېمىرلەر ئېھتىمال كېيىنرەك بىنا قىلىنغان بولۇپ، ماھايانا تەسىرى ۋە تام رەسىملىرىگە ئالاقىدار كونا ئۇيغۇر يېزىقلىرى ساقلانغان.

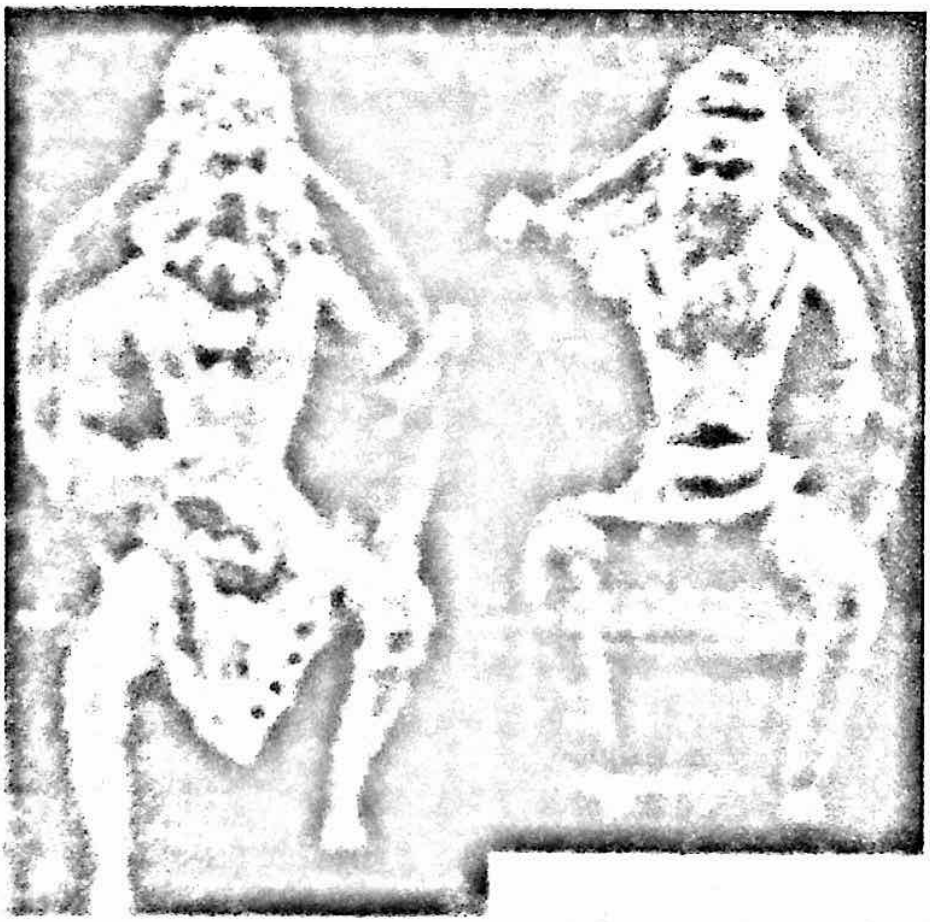
شورچۇق تاشكېمىرلىرىدىن ساپال بۇيۇم، ساپال يىپ

ئېگىرگۈچ، بۇت تەكچىسى، بۇت ھەيكەلچىلەر قۇيىدىغان قېلىپ، گەچ ـ لاي بۇت ھەيكەللەر، 80چە بۇدساتۋا بېشى، سۆڭەك كۈلى قۇتىسى، تاملاردىن ئۈزۈلۈپ چۈشكەن قاپارتما ھەيكەللەرنىڭ باشلىرى، يەتتە پارچە تام رەسىمى، ئىككى پارچە كونا ئۇيغۇرچە خەت چېكىلگەن تاختا، كۆمۈلگەن كۈپتە ساقلانغان بۇتقا يېپىشتۇرۇلىدىغان ئالتۇن قاسىراقچىلار تېپىلغان. 7 ـ، 9 ـ كېمىرلەردە چېقىۋېتىلگەن بۇددىھا ئىزى قالغان.

تاشكېمىرلەردىن شەرقىي جەنۇبقا يېرىم چاقىرىم كېلىدىغان يېقىن جايغا خۇددى تاشكېمىرلەر شەكلىدىكىدەك كېسەكتىن ئىشلەنگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى جايلاشقان. بۇ ھال بىزگە كۈسەن ۋە تۇرپاندىمۇ تاشكېمىرلەرنىڭ ئالدىدا كېسەكتىن ئىشلەنگەن پائالىيەت مەركەزلىرىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چوڭ ـ كىچىك بولۇپ 90 دىن ئارتۇق بۇ قۇرۇلۇش ئارىسىدا كېسەك مۇنار ۋە راۋاقلار، ئالتە بۇرجەك گۈمبەز شەكىللىك مۇنار، كۆپلىگەن ئېتىكاپ (Caitya) خانىلار، ئىبادەت (sangharama)ئېھراملىرى، راھىب (sangha) ھۈجرىلىرى، ناغرا ـ سۇناي پەشتاقلىرىنىڭ قالدۇقلىرى بۇزۇلغان ھالەتتە ساقلانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىن قۇمغا كۆمۈلۈپ قالغان بۇت ـ ھەيكەللەر، قۇم ۋە نەملىك ئارىسىدا قالغان تام رەسىملىرى، ياغاچقا سىزىلغان ساماۋى پادىشاھ (mahadeva) ئوبرازى ۋە ئۇنىڭ لايدا ئىشلەنگەن ھەيكەل بېشى قاتارلىق نەرسىلەر چىققان. شىكشىندىكى مىلادىيە 12 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ سۇپا ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ساكىيامونى بىلەن ئۈستۇنكى گەۋدىسى ساقلانغان ئايالچە قىياپەتتىكى بۇدساتۋا ھەيكەللىرى يەرلىك خەلقنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرى بويىچە رەڭدار ئىشلەنگەن. ھەيكەلتىراشلىقنىڭ مەشھۇرلۇقى بىلەن داڭق چىقارغان شورچۇق ـ شىكشىن بۇددا مەركىزىدە يەرلىك قىياپەتتىكى ساماۋى مۇئەككەللەر ھەيكەللىرى، ھەيكەل باشلىرى ۋە ياغاچقا ئويۇلغان ھەيكەللەر، قېلىپتا قۇيۇلغان لاي ـ گەچ

ھەيكەللەر تېپىلغان. يولغا خىش ياتقۇزۇلغان ۋە ھەرقايسى چوڭ ئىشكىلەر دوقمۇشلىرىغا ماھادىۋا ياكى باشقا ھامىي مەبۇدلارنىڭ ھەيكەللىرى ئورناتقان ئىزنالار ساقلىنىپ قالغان. كۆپ مۇنارلىق تاشكېمىر بىلەن كېسەك بىناكارلىقىنى بىرلەشتۈرگەن شىكشىن تاشكېمىرلىرى بىلەن مىڭئۆيلىرى تۇرپان، كروران، كۇسەن ئاچا يولىدا ئەينى زامانىنىڭ گۈللەنگەن بۇددا سەنئىتىنى نامايان قىلىدىغان يەنە بىر تاشكېمىر تىزمىسىنى ھاسىل قىلغان.

شورچۇق ـ شىكشىندىن تېپىلغان تام رەسىملىرىمۇ كۆركەم ئىدى، مىڭئۆيدىن مۇخلىسلارغا سۆزلەۋاتقان ئۇستاز (ساكيامونى؟)نىڭ رەسىمى چىققان بولۇپ، ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان، قولىدا قەغەز ـ قەلەم تۇتقانلىقى بىلەن ئالاھىدىلىك ھاسىل قىلغان. بۇلاردىن باشقا، رۇسىيىنىڭ ئېرمىتاژ مۇزېيىدا مىلادىيە 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردە سىزىلغان «ياۋا بۇغا بېغىدا

26 ـ رەسىم يەرلىك كىشىلەر قىياپىتىدىكى براخمان ھەيكىلى

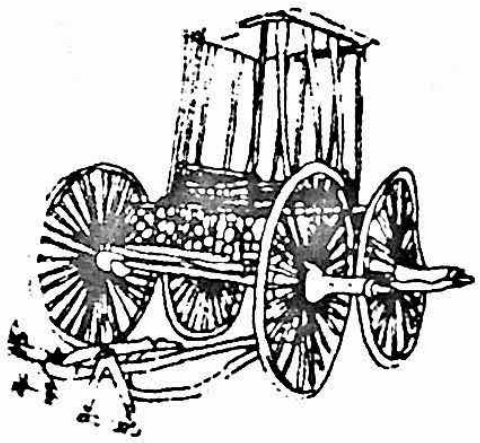
هېكمەت سۆزلەش» ناملىق رەڭدار تام رەسىمى (بۇنىڭدا ساكيامونىنىڭ كەينىدە تۇرغان ئىككى بۇدساتۋا بېلىگىچە كىيىندۈرۈلمىگەن) ۋە گۈل تۇتۇپ تۇرغان ئالتە ئۇيغۇر باقان (ساخاۋەتچى) زاتنىڭ رەڭدار رەسىمى ساقلانماقتا. بۇ رەسىملەر شىكشىن E9K نومۇرلۇق ئىبادەتخانا خارابىسىدىن ئېلىپ كېتىلگەن.

ئاگنى (قاراشەھەر) مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە لۇي گۇاڭغا تىز پۈكمىگەچكە قاتتىق ۋەيران قىلىنىپ، قومۇش دۆۋىلەپ كۆيدۈرۈلگەنىدى. ھېكايە قىلىنىشچە، «ئەجدىھا شەھىرى» دەپ ئاتالغان بۇ شەھەردىن ئەجدىھار بۇلۇتقا ئۆرلەپ چىقىپ، لۇي گۇاڭ قوشۇنلىرىنى ئەنسىزلىككە سالغانمىش.

فاشىيەن 400 ـ يىلى يازدا ئاگنىغا كېلىپ ئىككى ئاي تۇرغان، شۇەنزاڭ 640 ـ يىلى كۇمۇش تاغلىرىدا قاراقچىغا ئۇچراپ ئامان قېلىپ، ئاگنىدا بىر كېچە قونۇپ كۇسەنگە ئۆتۈپ كەتكەن. 1905 ـ يىلى قىشتا فون لېكوك، 1906 ـ يىلى گرونوۋېدىل، 1908 ـ يىلى ئاۋرېل ستەين، 1928 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى قاراشەھەر خارابىلىرىنى تەكشۈرگەن.

3. لوپنۇر ـ تۇرپان ئويمانلىقلىرىدا بۇددىزم سەنئىتى

يېقىنقى يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش نەتىجىلىرى لوپنۇر ـ تۇرپان ـ قۇمۇل دىيارىدا مىلادىيەدىن بىرقانچە مىڭ يىللار ئىلگىرى ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنىڭ روشەن راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسەتتى. لوپنۇر ساھىلىدىن 1980 ـ يىلى قېزىلغان قەدىمكى قەبرىلەر بۇ يەردە ئارىئان

27 ـ رەسىم

تىپىنى ئاساس قىلغان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ياشىغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ قەبرىلەرنىڭ بىرىدە ئوتتەك قۇمدا مومىيا بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ياشلىق چىرايلىق ئايالنىڭ جەسىتى ياتقان بولۇپ، ئۇ كاربون 14 ئانالىزىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللاردا ياشىغان. جەسەتنىڭ يېنىدىن چىغ توقۇلما، يۇڭ رەخت، تېرە ئۆتۈك، قوي تېرىسى قاتارلىق نەرسىلەر چىققان بولۇپ، كۆنچى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان بۇيۇملارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. خاراكتېرلىكى ساپال بۇيۇملار بىللە دەپنە قىلىنمىغان. توقسۇن ناھىيىسىگە قاراشلىق پەنجىر تاغ رايونىدىكى كۆجەي قەدىمكى قەبرىگاھلىرى بىلەن ئالغۇي قەدىمكى قەبرىلىرىدىن چىققان دەپنە بۇيۇملىرى بىلەن قۇمۇل لاپچۇق قەدىمكى قەبرىگاھلىقلىرىدىن چىققان جەسەت ۋە دەپنە بۇيۇملىرىمۇ ئۆزئارا كۆنچى ۋە لوپنۇر قەدىمكى ئاھالىلىرىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاشلىقىنى، ۋاقىت جەھەتتىن سەل كېيىنلىكىنى كۆرسەتتى. بۇ رايونلاردا ئارىئان تىپىدىكى ساك، خۇجيە ـ قاڭقا (قوش) قەبىلىلىرى ياشىغان، ئۇلار مىلادىيەدىن ئىلگىرى ـ كېيىن ئالدىنقى ۋە ئارقا قاڭقىل[15] (تۇرپان) بەگلىكىنى، كروران ۋە مىران بەگلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خەلقلەر چاڭ، توخرى قەبىلىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بۇ رايونلاردىكى بۇددىزمنى قوبۇل قىلغان قەبىلىلەرگە ئايلانغان. بەزى تارىخچىلار قاڭقىللار بىلەن چارقىلىق ئاھالىلىرىنى يەنىلا قاڭقىللار بىلەن بىر ئېتنىك مەنبەگە ئىگە خەلقلەر، دەپ قارىشىدۇ.

قەدىمكى كروران خانلىرىدىن جۇڭگو يىلنامىلىرىدە ئىسمى قالغانلىرى: شاڭگۇي (尝归 مىلادىيەدىن ئىلگىرى؟ ـــ 77)، ۋىتوكى (眷屠尉 مىلادىيەدىن ئىلگىرى؟ ـــ ؟) بەيبى (贝比 مىلادىيە 247 ـ يىللار ئەتراپى تەختىتە ئولتۇرغان)، توجۇقا (陀者伽 مىلادىيە 254 ـــ 257 ـ يىللىرى تەختىتە

ئولتۇرغان)، يەنۇ (伽都夷 مىلادىيە؟ ــ ؟ يىللىرى تەختىتە ئولتۇرغان)، ماخىلى (利希摩 مىلادىيە 293 ــ 323 ـ يىللىرى تەختىتە ئولتۇرغان)، يۇەنمېڭ (孟元 مىلادىيە؟ ــ ؟ يىللىرى تەختىتە ئولتۇرغان)، ۋاسمانا (那色摩伐 مىلادىيە 321 ــ 334 ـ يىللىرى تەختىتە ئولتۇرغان) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ۋاسمانا زامانىدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن ئاھالە يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن. بۇ ئىش خانىنىڭ بېشىنى قاتۇرغان. 382 ـ يىلى (جەنىيۇەننىڭ 18 ـ يىلى) كوروان خانى شۇمى (休密) نىڭ تۇرپان خانى مىتەن (弥阗) بىلەن ئالدىنقى چىن (前秦) پادىشاھى فۇجيەن (苻坚)نىڭ ئالدىغا كىرگەنلىكىگە قارىغاندا، كوروان مىلادىيە 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە پۈتۈنلەي تاشلىنىپ كەتمىگەن.

بۇددىزمنىڭ لوپنۇر ـ تۇرپان ئويمانلىقىغا تارقىلىشى بۇ ئىدىئولوگىيىنىڭ كۈسەن ـ خوتەنگە تارقىلىشى بىلەن ئانچە ئۇزاققا قالمىغانلىقىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن.

لوپنۇر ۋادىسىدىكى مۇھىم بۇددىزم سەنئىتى خارابىسى 1900 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شۋېتسىيىلىك جۇغراپىيىون سۋېن ھېدىن (1865 ــ 1952) لوپنۇر كۆلىنىڭ يۆتكىلىپ تۇرىدىغان كۆل ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشقا كەلگەندە، كوروان خارابىسى بۇ ئىشقا يالىلانغان ئۆردەك ئىسسىلىك بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىن تېپىلغان. ئەتىسى ئۇ سۋېن ھېدىننى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەن.

جۇڭگو يىلنامىلىرىدە لۇلەن (楼兰) دەپ ئاتالغان كوروان بەگلىكى يىپەك يولىدىكى قەدىمكى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، ئۇ قاراشەھەر ۋە خوتەن يۆنىلىشىگە مېڭىشتىكى ئاۋات قەلئە ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە لى گۇاڭلى، فۇجېزى، بەن چاۋلارنىڭ قەدەم ئىزلىرى قالغان بۇ شەھەر ـ قەلئە دۆلىتى مىلادىيە 4 ـ ئەسىردە ئۆتكەن راھىب فاشيەن تەرىپىدىن «ئۆلگەن ماكان» دەپ ئاتالغان. شۇەنزاڭ بۇ يەردىن ئۆتكەندىمۇ بۇ «ئۆلگەن ماكان» خارابلىشىپ ياتاتتى. دەريا يۆنىلىشىنىڭ ئۆزگىرىشى بۇ شەھەرنى

مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگە يەتمەستىنلا خارابىگە ئايلاندۇرغان بولۇپ، ئۇ 15 ئەسىردىن ئارتۇقراق ئۇچۇر دۇنياسىنىڭ سىرتىدا قالغان. سۈبىن ھېدىن ئۆزى تاپقان يۇزلىگەن قارۇشتى تاشقا پۈتۈكلىرىنى ئېلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ خەنزۇچە ياكى قارۇشتى يېزىقىنى ئوقۇيالمىغاچقا كارل گىم نامىلىق تىلشۇناسنىڭ ياردىمىدە بۇ تاشقالاردىن تەكرار «كرورايىنا» (krorina) دېگەن خەتلەر چىققان. بۇ «كروران» نىڭ قوشۇمچە تەلەپپۇز بىلەن ئوقۇلۇشى بولۇپ، بېشىغا ئەينى زامان تىل ئىپادىلەش قائىدىسى بويىچە «ك»، ئاياغىغا «ئا» ھەرپى قوشۇلغان.

ئومۇمەن 15 ئەسىردىن بېرى خاراب بولۇپ ياتقان بۇ قەدىمكى قەلئە 55′22″ 89 ° ـ پاراللېل، 29′55″ 40 ° ـ مېرىدىئاندىكى «قۇرۇق دەريا» ۋە «ياردا ڭ»نىڭ يېنىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى سېپىل ئىزىنىڭ ئايلانمىسى 330 مېتىر ئەتراپىدا بولغان. سېپىل تېمى ئىچىگە يۇلغۇن چۈنقى ۋە قومۇش ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان. شىمال ۋە جەنۇبتا قوۋۇق بولغان، كروران قەلئەسىنىڭ شەرقىدىكى ئېگىزلىككە بۇددا مۇنارىسى (ستوپا) جايلاشقان. مۇنارنىڭ جەنۇبىدا چوڭ ئىمارەتنىڭ ئىزى بولۇپ، ئۇنىڭدىن چىققان يۇمىلاق تۇۋرۇكلەر، بۇددىزم تەسۋىرىدىكى ئويما نەقىشلەرگە قاراپ ئۇنى بىھارا بولۇشى مۇمكىن دەيمىز. قەلئە سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى شىمالىي يۆنىلىشتە تۆت كىلومېتىر جايدا ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى يەتتە ـ سەككىز مېتىر كېلىدىغان يەنە بىر بۇددا مۇنارىنىڭ ئىزى قالغان. مۇنار ئاستىكى پەشتىقىدا رەڭلىك بۇددا رەسىملىرىنىڭ قالدۇقى (كۆزى، قولى) ساقلانغان. قەلئە ئىچىدىكى بىرقانچە ئېغىز ئۆي تۆت تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا قورۇ ـ مەيدانىنىڭ ئىزى بولغان. بۇنى سۈبىن ھېدىن شەھەر مەھكىمىسى (يامۇل؟) ئورنى دەپ قىياس قىلغان.

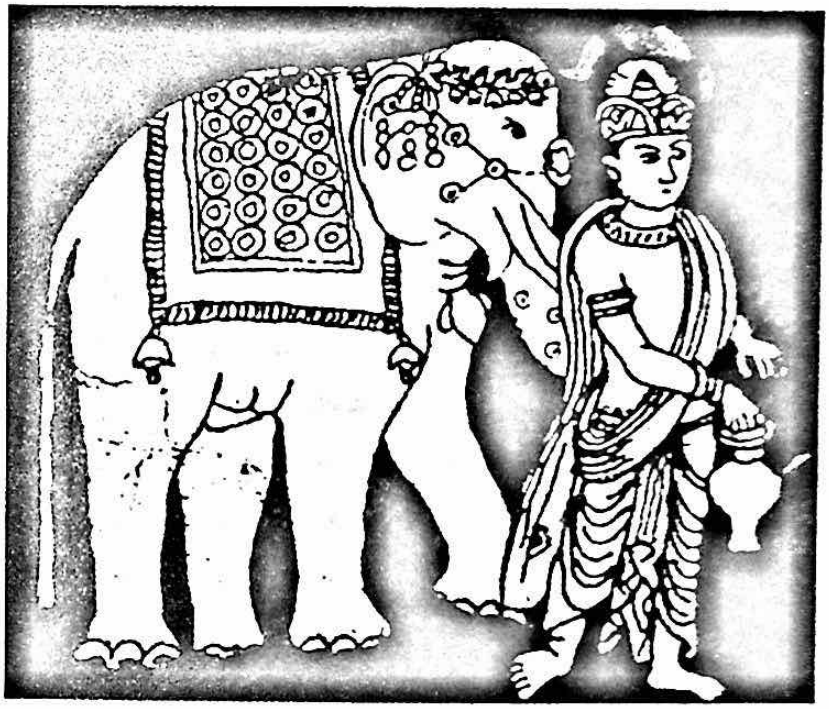
كروران خارابىسىدىن تېپىلغان ئەڭ قىممەتلىك ۋە ئەڭ

خاراكتېرلىك تارىخىي يادىكارلىق نەچچە يۈزدىن ئارتۇق قارۇشتى پۈتۈكلىرى بىلەن تارىشا ئارىسىغا ئېلىپ ماتالغان خەنزۇچە نامەلەردىن ئىبارەت. بۇ خەتلەرنى سۈيىن ھېدىن لېپىزىگتىكى پروفېسسور كونرادى (Conrady)غا بەرگەن. سىياسىي ـ قانۇن، ھەربىي، مالىيە، باج، دىن ۋە ئېلىم ـ بېرىمگە ئائىت بۇ خەتلەرنى ئوقۇپ چىققان كونرادى «مىلادىيە 3 ـ ئەسىردە بۇنداق ئىنچىكە ۋە دەل ھۆكۈمرانلىق بىلەن ئىجتىمائىي تەرتىپنىڭ كېرەكلىكىنى يولغا قويۇلۇشى نەچچە يۈز، ھەتتا 1000 ـــ 2000 يىللىق ئۇزاق تارىخىي ئىستىقبالىنى باشتىن كەچۈرۈشنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن»⑯، «بۇ تاشلىنىپ قالغان شەھەر دۇنيا تارىخىنىڭ جىددىي بىر خاتىرە ئابىدىسى»⑰، ئۇنىڭدىكى يازمىلار «دۇنيا تارىخىنىڭ ئۇلۇغ ھەم يوشۇرۇن ئارقا ئامبىرىدىكى بىر پارچە لىرىك پوئېزىيە ياكى بىر پارچە ھېسسىياتچان رەسىمگە ئوخشايدۇ»⑱ دەپ يازغان.

كېرۇان خارابىلىكىدىن ئوقيا، ئوت باشلىق ساداق ئۇچى، مەرۋايىت قۇتىسى، ئالتۇن ـ كۈمۈش زىرە، مېدالىئون (ئاسقا ـ قاداق)، ھەر خىل رەڭدار مونچاقلار، مىس تارغاق، سىرلانغان نەقىشلىك ياغاچ بۇيۇملار، ياغاچ قوشۇق، قەلەم ۋە موي قەلەم، رەڭدار پالاز ـ گىلەم پارچىسى، مىس ئاچقۇچ، Hermesbild رەسىمى چۈشۈرۈلگەن قەدىمكى ئېسىل تاش، سۇرىيە ئەينىكى، ئەدىيال، چوڭ ـ كىچىك ساپال كۇپ، خەن ـ تاڭ سۇلالىلىرى ۋە كوشان مېتال پۇللىرى، گۈرۈچ، بۇغداي دېنى بىلەن بېلىق قىلتىرىقى، «卐» شەكىللىك بەلگە، تۆمۈر پالتا قاتارلىقلار تېپىلغان. يان تەرىپىدە تاغ ـ جىلغىسى بولمىغان بۇ جاي، ھاياتنىڭ بالدۇر ئۇزۇلۇپ قېلىشى، تىبەت ـ قارلۇق جەڭلىرى تۇپەيلى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان بۇددا سارايلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا چارىسىز قالغان. سۈيىن ھېدىن كېرۇان خارابىلىرىدىن بۇددا بىھارىسى، مېھمانسارىيى، پوچتىخانا، ھەربىي شىپاخانا، ئاتخانا، ئاشلىق سېكى، پۇقرالارنىڭ كەپە ئۆيلىرىگىچە قىياس

يىگىتلىرىگە ئوخشايتتى.

مىران بۇددا تام رەسىملىرى قاتاردا ساكىيومونىنىڭ ھايات پائالىيەت ھېكايەتلىرى تەسۋىرلەنگەن ئۇلانما رەسىملەردىن مۇھىم بىر دېتال ساقلىنىپ قالغان: شاھزادە شەھەر سېپىلىدىن ئاتلىق چىقىۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ ئالدىدا تۆت ئات قوشۇلغان ئىككى چاقلىق ئېگىز ھارۋىدا كېتىۋاتقان ئۇنىڭ ئايالى ۋە بىر بالىسى بىر خاس رەسىم سۇپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى رەسىمدە شاھزادىنىڭ ئورمانلىققا بېرىپ ئاتتىن چۈشكەنلىكى، ئۇنىڭدىن تۆت براخمانىنىڭ سەدىقە تىلىگەنلىكى، شاھزادىنىڭ ئامراق ئاق پىلنى ئۇنىڭغا سەدىقە قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئەسلىي بۇ ھېكايەتنىڭ تولۇق سۈژىتى بويىچە، شاھزادىنىڭ ئايالى ۋە بالىسى بىلەن بىللە قايتىپ كەلگەنلىكى قىسمى سىزىلغان تام سۇۋاقلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن.

28 ـ رەسىم. مىراندىن تېپىلغان ساخاۋەتچى شاھزادە ھېكايىسى تەسۋىرلەنگەن تام رەسىمى

مىران تام رەسىملىرىدىن يەنە بىرىگە قوللىرىدا مەي كوزىسى، مېۋە قاچىسى ۋە گۈل سېۋىتى تۇتۇپ تۇرغان يىگىت ـ

28 ـ رەسىم

30 ـ رەسىم.

قىزلارنىڭ رەسىمى سىزىلغان بولۇپ، ئادەم قىياپىتى، كىينىشى ۋە قولىدىكى نەرسىلىرى يەرلىك خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن ئىخچاملاپ ئېلىنغان (29 ـ رەسىمگە قارالسۇن).

مىراندىكى تام رەسىملىرىدىن يەنە بىرىگە قاناتلىق ياش يىگىتنىڭ رەسىمى بېرىلگەن. قاش ـ قاپاقلىرى ۋە خەيرىيەتلىك «نىياز چېچى» پۈتۈنلەي يەرلىك خەلقنىڭ قىياپىتىدە سىزىلغان بۇ تام رەسىملىرى ئاۋۇرېل ستېيىننىڭ «غەرب مەركەز»لىك تارىخىي قاراشلىرىغا ئىلھام بولغان. ئۇ بىردىنلا مۇنداق

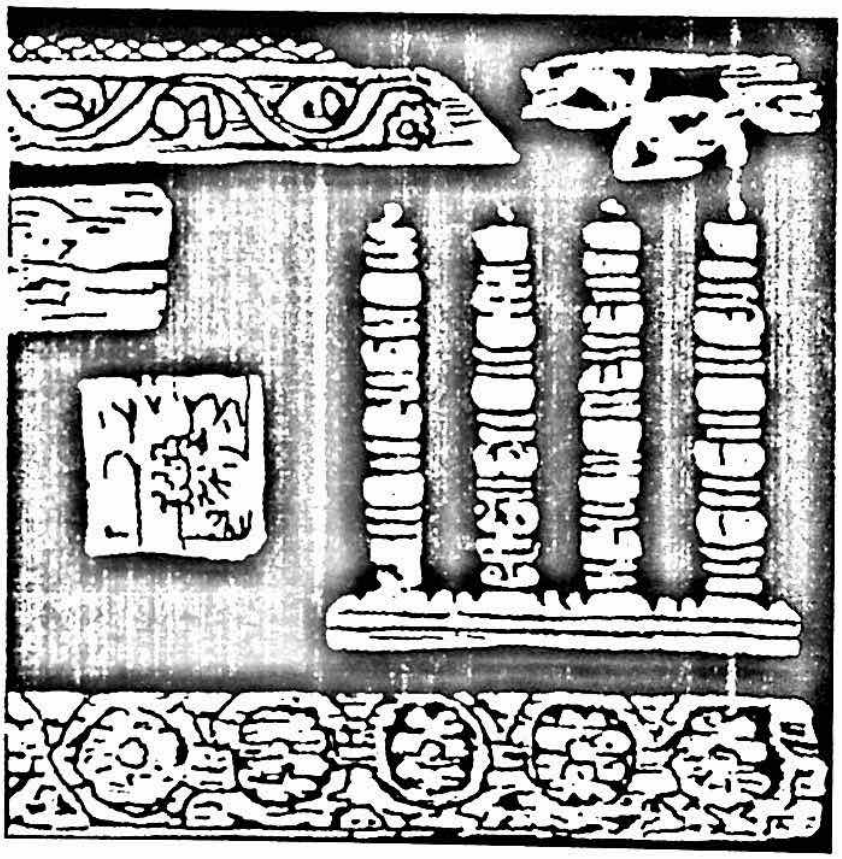

31 - رەسىم

يازغان: «مەن شۇ تاپتا گويا جۇڭگودىكى بۇددا بىھارىسىدا ئەمەس، بەلكى سۇرىيە ياكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي ئۆلكىلىرىدىكى بىرەر داچىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىۋاتىمەن»⑲. قاراڭلار، ئۇ «رىم ئىمپېرىيىسى» شەرقتىكى مۇستەملىكىلىرىنى خىيالىدىن زادىلا كۆتۈرمىگەن ! بۇ رەڭلىك كۆزەينەك ئۇنىڭغا ئىزچىل يوسۇندا شىنجاڭدىن تېپىلغان ھەممە بۇددا سەنئىتى يادىكارلىقلىرىنى «گرېك - رىم ئۇسلۇبى» دەپ ھۆكۈم قىلىشقا ئېلىپ كەلگەن. تېخىمۇ بىمەنىلىكى شۇكى، ئابىبى بوئېر ناملىق پوپ ئاۋرېل ستەين ئوقۇيالمىغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەردىن بىرىدە رەسسام «تىتا» (Tita) دېگەن ئىسمىنىڭ يېزىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ بەرگەندىن كېيىن، بۇنداق ئىسىم چوقۇم رىمدا بولغان، چوقۇم رىملىق «تىتۇس» (Titus) دېگەن رەسسام يىپەك يولىنى بويلاپ مىرانغا كېلىپ بۇ رەسىملەرنى سىزغان ۋە بۇ ياغاچ نەقىشلەرنى ئويغان، دېگەن. ۋەھالەنكى، قاناتلىق تەسۋىرىي سەنئەت كۆرۈنۈشلىرى يالغۇز يەرلىك خەلق تەسەۋۋۇرىنىڭ باي خەزىنىسى بولغان ھېكايە - چۆچەكلەردىلا ساقلانغان بولماي، يەنە مىڭئۆيلەردىكى ئۇچار رەققاسلار، بۇددا ھېكايىلىرىدىكى گاندا ھارۋا (波 Gandharava) ۋە خوتەن خادىلىق خارابىسىدىن تېپىلغان قاپارتما ھەيكەل شەكلىدىكى ئاسمان مالائىكىسى ئوبرازى بىلەن

كۈچادىن تېپىلغان جەسەت كۈلى قۇتسىدىكى قاناتلىق ئۆسمۈرلەر ئوبرازىدىمۇ، جۈملىدىن غەربىي يۈرت سەنئەتچىلىرى چاڭئەندە ئويىنىغان «ئۇچقۇر قانات شەپەق كىيىم» (霓裳羽衣舞) ئۇسسۇلىدىمۇ ئوخشاش گەۋدىلەنگەن. گەج ۋە ياغاچقا ئىشلەنگەن نەقىشلەر ھازىرمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ بىناكارلىقى، مىمارچىلىقى، ياغاچچىلىقىدا مىللىي ئەنئەنە بولۇپ كەڭ قوللىنىلماقتا. ۋەھالەنكى، ئاۋرېل ستەين بۆشۈكتىن ئىبادەتخانا بىناكارلىقىغچە ئىشلىتىلىدىغان بۇ خىل يەرلىك ئۇسلۇبتىكى ياغاچ نەقىشلىرىنىمۇ «گرېك ـ رىم» ئۇسلۇبى دەۋالغان. ئاۋرېل ستەين گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئوغرىلاپ كېتىش ئۈچۈن چەت ئەللىكلەرنىڭ قاراقچى مەنتىقىسى بويىچە، «بۇ غەربتىن كەلگەن»، «غەربكە ئېلىپ كېتىلىشى زۆرۈر» دېمەكچى بولسا كېرەك!

مىران خارابلاشقاندىن كېيىن مىلادىيە 8، ـ 9 ئەسىرلەردە

32 ـ رەسىم

تەبەت قوشۇنلىرى بىر مەزگىل بۇ يەرنى ئىستىھكام قىلغان بولغاچقا، تەبەت ۋە ئۇلار بىلەن سوقۇشقان ئۇيغۇر - قارلۇقلارنىڭ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر بۇ يەردە ئۇچرايدۇ.

كروران، مىران خارابىلىرىدىن تېپىلغان يازما ھۆججەتلەرنىڭ ئىچىدە بۇددىزم دۆلەت دىنى قىلىنغاندا يەنە شامان باخشىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان ئايال باخشىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلىكى، بۇت يۆتكەش ۋە يۇيۇش مۇراسىملىرى، بۇتنىڭ قەيىرىنى يۇيسا، سىلىسا ئادەمنىڭ شۇ يېرىدىكى ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى تەۋسىيىلەر ئۇچرايدۇ. يازما ھۆججەتلەرگە قارىغاندا كروران، مىران قۇل ئىگىلىكى شەھەرلىرى بولۇپ، فېئودالىزمغا ئۆتۈش ئالدىدا خانۇەيران بولغان، بۇ يەردە ئىسلامىيەت ئىپادىلىرى تېپىلمىغان.

تۇرپان - قوچۇنى مەركەز قىلغان شەرقىي شىنجاڭ رايونى بۇددىزم كەڭ تارقالغان، ئۇزاق ساقلانغان ۋە بۇددىزم باشقا دىنلار بىلەن بىللە گۈللەنگەن ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تۇرپان - قوچۇنى مەركەز قىلغان شەرقىي شىنجاڭ رايونىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك تەرەققىياتىنى ئۇچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچىسى، قوش (گۆشى) ـــ خۇجىي قەبىلىلىرىنىڭ ساك، چاڭ، توخرى، ھون قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ قەدىمكى تۇرپان - قۇمۇل ئاھالىسىنى تەشكىل قىلىشى؛ ئىككىنچىسى، بۇ قەبىلىلەرنىڭ تېلى - توققۇز ئوغۇز، جۇملىدىن قارلۇق، ياغما قەبىلىلىرى، قىسمەن سۇغدى (كاڭ) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە كۆكتۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى ئەسكىرىي كۈچىنى غۇلىتىشقا يېتەرلىك ئۇيغۇر - توققۇز ئوغۇز خەلقلىرى بولۇپ شەكىللىنىشى؛ ئۇچىنچىسى، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ھالاكىتىدىن كېيىن ئادىئېز، قارلۇق قاتارلىق

ئۇيغۇر ـ ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بۇ رايونغا كۆچىلەپ يۆتكىلىشى بىلەن ئىدىقۇت، كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى تىكلەپ، ئىلگىرىكى توقۇز ئوغۇز ۋە باشقا خەلقلەر بىلەن داۋاملىق ئارىلىشىپ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇل سالدى.

تۇرپان ـ قوچۇ دىيارىغا بۇددىزمنىڭ قاچان تارقالغانلىقى توغرۇلۇق ئۇچۇر يوق. ئەمما 382 ـ يىلى ئالدى قاڭقىل خانى مىدى (弥弟) ⑳ ئالدىنقى چىن پادىشاھى فۇجيەنگە «ماھانا پارامىتا» (大盘若经) سۇترىسىنى سوۋغات قىلغانلىقى، كومىرا باھادىرا (摩罗跋提) بۇددا دىنى بويىچە دۆلەت ئۇستازى ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. جاڭيې شەھرىنى مەركەز قىلغان ھۇن نەسلىدىكى چۇرجى مونسۇن (且渠蒙孙) جەمەتى ئەنجۇ (443 ـــ 450 安周) تۇرپانغا خان بولغان چاغلاردا بۇددىزم بىناكارلىقى گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئۇ دەسلەپ دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان «قوچۇ جۇغراپىيىلىك نومى» (西州图经)دا «دىڭگۇكو» (丁谷窟) دەپ يېزىلغان تۇيۇق تاشكېمىرلىرىنى بىنا قىلىشقا باشلىدى، قوچۇ قەسرىگە بېھارا سالدۇرۇپ، خاتىرە تېشى ئورناتقۇزدى ۋە «بۇددىها ئېيتقان بۇدساتۋالىق سۇترىسى» (佛说菩萨经) نى كۆچۈرتكۈزدى. بۇ زاماندا تۇرپاندا فاشىياڭ (法象)، فاشېڭ (法盛)، فالاڭ (法郎)㉑، جىسۇن (智村) قاتارلىق بۇددا ئۆلىمالىرى يېتىشىپ چىققان. فاخۇي كۈسەنگە بېرىش ئالدىدا تۇرپاندىكى ئەۋلىيا كېمىر (仙窟寺) بېھارىسىدا ئىستىقامەت قىلغان. 465 ـ يىلى جورجانلار بۇددىزم تەرەققىياتىغا دەخلى قىلمىدى. ئۇلارمۇ بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلاتتى. 1902 ـ يىلى گرونوۋېدىل ئىدىقۇتتىن تاپقان بۇددا ھۆججەتلىرىگە قارىغاندا، بۇ دەۋرده خۇيچۇڭ (慧崇) ئىسىملىك ھىنايا ئۆلىماسىمۇ بولغان. 609 ـ يىلى چۇربويا خان سۇي ياڭدى بىلەن گاۋلى (كورىيە) ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ قايتىشتا سيانپېي مەلىكىسى خۇارۇڭ (华容公主)نى ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇ بۇددا بويىچە خانلىق ئۇستازى خۇييۇڭ

(慧永) نى تەكلىپ قىلىپ «ئالتۇن ياروق»نى كۆچۈرتكۈزگەن. بۇ چاغدا «ساداقەتنامە» (孝经)، «مۇھاكىمە ۋە بايان» (论语)، «ماۋچاك ـ ماۋخېك نەزملىرى» (毛诗) قاتارلىق كىتابلار ئوقۇتۇلغان. 618 ـ يىلى چۈر ۋېنتاي ئاتىسىنىڭ ئورنىغا خان بولدى. جۇڭگونىڭ مەشھۇر بۇددا ئالىمى شۇەنزاڭ كەلگەندە ئۇيغۇرغول بېگىنى ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋېلىشقا بۇيرۇدى. ئۇنى ئەن جۇ ۋاقتىدا ياسالغان خانلىق قەسىر بىھارىسىغا چۈشۈرۈپ قىزغىن كۈتتى. غەربىي تۈرك يابغۇسى (ئۇلار قۇدا ئىدى) غا ئالاھىدە خەت يېزىپ بېرىپ، يېتەرلىك ئادەم ۋە مالىيە بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. كېيىنچە چۈر ۋېنتاي غەربىي تۈرك يابغۇلۇقى بىلەن بىرلىشىپ يىپەك يولىنى كونترول قىلىۋالغاچقا، 640 ـ يىلى تاڭ تەيزۇڭ خۇ جۇنجى (侯君集) باشچىلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قوچۇ دىيارىغا بېسىپ كىرىدۇ ۋە قوچۇ خانلىقىنى قوچۇ ئايمىقىغا ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ ئوغلى جىشېڭنى (智盛) سول قول مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى قىلىپ بەلگىلەيدۇ، بۇ چاغدا تۈرپاندىكى بۇددا ئۆلىمالىرىنىڭ ئىچىدە شۇەنشاڭ (玄赏) ئەڭ مەشھۇر بولغان.

تۈرپان دىيارى مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بولۇپ قالدى. ئەسلىدە بۇ يەردە ياشايدىغان قارلۇق، ياغما قاتارلىق توقۇز ئوغۇز ـ تۈرا قەبىلىلىرى بۇددىزمى تەسىرىدە مانى ئېتىقادىدىكى ئادەتلەرنى قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ بۇددىزمنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ھازىرقى بېزەكلىكتىكى 38 ـ كېمىرنىڭ ئارقا تېمىدىكى ئۇچ تۈپ دەرەخ ئاستىدىكى ئاق كىيىملىك راھىب ۋە قاناتلىق كىشى تەسۋىرلىرى قىلىنغان تام رەسىمى ئۇيغۇر مانىزمىنىڭ يادنامىسى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «قوچۇ جۇغراپىيىلىك نومى»دا «نىڭرۇڭكۇ» (宁戎窟) دەپ ئاتالغان «بېزەكلىك» تاشكېمىرلىرى ئاساسەن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى

بۇددىزمىنىڭ مۇھىم تارىخىي يادىكارلىقى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قاراشەھەر ـ كۇچادا تۇرۇشلۇق پانتېكىننىڭ قوماندانى بۇكۇ تېكىننىڭ تۇرپانغا 866 ـ يىلدىكى يۇرۇش قىلىشى بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن تارتىپ تاكى 1275 ـ يىلى قايدۇ، دوۋا باشچىلىقىدا 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بۇ يەردە قۇبلايخان بىلەن تەخت ۋارىسلىقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان مىسلىسىز قانلىق، ۋەھشىيانە ئۇرۇش تۈپەيلى ئەڭ ئاخىرقى ئىدىقۇت قوچقارتېكىننىڭ جەڭدە ھالاك بولۇشى بىلەن تەڭلا ئاخىرلاشتى. تۆت ئەسىردىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بۇددىزم مەيلى سەنئەت، مەيلى نوم ـ سۈترا تەرجىمىچىلىكى جەھەتتىن بولسۇن يېتەرلىك گۈللەندى. بۇ تىبەتلەرنىڭ ئىشغالىيىتىنى يېڭىش، تۇسۇلۇپ قالغان يىپەك يولى مۇناسىۋەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى.

984 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې (王延德) ئىدىقۇتقا كەلگەندە، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقىدا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىدىن (ئادىئېز) ياغما، قارلۇق، بارمان، ئۇرۇنغۇ، چىگىل، گىت (سۇغدى ماسساغېتلىرى ــ ئاپتوردىن) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بولغانلىقىدىن خەۋەر بەرگەنىدى. ۋاڭ يەندې ئىدىقۇتقا كەلگەندە گەنجۇدىكى ياغلۇقار قەبىلىسىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر خانلىقى (850 ــ 1028) تېخى تاڭغېتلار تەرىپىدىن غۇلىتىلمىغان، قاراخانىيلار، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى، ۋىجرا سابىۋا ئارسلانخان (婆缚尉迟狮子王)نىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان خوتەن خانلىقى قاتارلىق تۆت خانلىق يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋېغىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. ۋاڭ يەندې ئىدىقۇتتا 15 چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بولغانلىقىنى، مانى ئىبادەتخانىلىرىدا ئىراندىن كەلگەن

شەيخلەرنىڭ بولغانلىقىنى يازغانىدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى يالغۇز تۇرپان رايونىدىلا ئەمەس، قاراشەھەر ـ كۇچادىمۇ ماھايانا بۇددىزمىنىڭ يېڭى ئۇستۇنلۇكىنى تىكلەشتە مۇھىم رول ئويناىدى. بۇ رايونلاردىكى قۇمتۇرا تاشكېمىرى، قاراشەھەر خان خورا تېغىدىكى شەرقىي غولغا ئويۇلغان تاشكېمىرلەر، بىر قاتار كېسەكتىن بىنا قىلىنغان «مىڭئۆي»㉒ (千佛洞) لەرمۇ مۇشۇ دەۋردە قېزىلغان ياكى ماھايانا مەزمۇنلىرى بىلەن بېيىتىلغان.

ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى مەيلى يۇەن سۇلالىسىگىچە بولغان ئۇچ يېرىم ئەسىر (866 ـــ 1209) ئىچىدە بولسۇن، مەيلى بارچۇق (ياغما) ئارتتېكىنىڭ چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلىشىدىن تاكى بۇ خانلىقنىڭ ھالاك بولۇشىغىچە بولغان (1209 ـــ 1284) 75 يىل جەريانىدا بولسۇن، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى غايەت مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ مەيدانغا چىقتى. تاتاتۇڭا، قارا ئىنانچ، تولۇچى، مانغۇ تېكىن، كاشى، يوللىن تېمۇر (تۇنيوقۇقنىڭ چەۋرىسى)، بىلگە تېمۇر، ئەنسارى توتوق، ئوردوتېكىن، ئىل تېمۇر، جالوناداش، لاچىن، مايخو، چىداي سالى، باننو، قۇت تۇرمىش، ئالىيان تېمۇر، سۈنىچ قايا، ئىل بوقا، سالابات، لىيەن شىسەن، مۇيۇن بۇقا، مويۇن ياڭغى (مازۇڭ马祖常)، ئاپىرىنچۇر تېكىن، ئاسغ توتوق، چۇيا توتوق، قالىم كەيشى، پراتىيا ياشرى، كىكى، سىڭقۇ سەلى توتوق قاتارلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرى ئىدىقۇت مۇھىتىدا يېتىشىپ چىققان. شىبان، كوركۇسسۇ قاتارلىق خرىستىئان ئۆلىمالىرى بىلەن شى يۇيلى، شى جېدۇ قاتارلىق كۇڭزىچىلىق مۇتەپەككۇرلىرىمۇ ئىدىقۇت مەرىپىتىگە ھەسسە قوشقان. ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ياغاچ مىخ مەتبەئەنى ئىختىرا قىلىشقان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىدىقۇت بىلەن قاراخانىيلاردا تەڭ ئىشلىتىلگەنلىكى كىشىگە بۇ جەھەتتە يەنمۇ ئىنچىكە ئىزدىنىش ئۇچۇن ئىلھام بېرىدۇ.

بۇ چاغدىكى بۇددا نوملىرى بەزىدە كۆسەن توخرى تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولسىمۇ، تولىسى ئىلگىرى بۇ تىلدىن خەنزۇچە تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قايتا تەرجىمە قىلىنغان. تارىخىي پاكىتلار تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە، مەيلى ئورقۇن ۋادىسىدىن يۆتكىلىپ كەلگەن ياكى بۇ دىيارغا يەرلىك بولغان ئاھالە ئىچىدە خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولغان كىشىلەرنىڭ نۇرغۇن ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. «ئالتۇن يارۇق»㉓ (Suvaranaprabhasa ،sutra) «سادىدىمارما پوندارىكا سۇترىسى» (Saddharma pundarika sutra, «妙法莲华经») «مايتىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشى» («弥勒下生经»)، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىق بىر يۈرۈش نوملار ئۇيغۇرچىغە تەرجىمە قىلىنغان. بۇنى بۇ سۇترىلاردىكى بەزى خەنزۇچىدىن ئېلىنغان ئىبارىلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بۇنداق تەرجىمىچىلىك تاكى 1332 ـ يىلى قازا قىلغان «پاكلىق ۋە ھېكمەتلىك ئۇلۇغ ئۇستاز» (真净妙惠大师) نامىنى ئالغان باغاش دەۋرىدىمۇ داۋام قىلغان. يېزىلىشىچە، ئۇ ماھايانا دەستۇرى ماھاپىراجناغا بېغىشلاپ ئالتۇن سۇيىدە 8000 مىسرالىق قەسىدە يازغان. ئىدىقۇت بۇددىستىلىرى 15 ـ ئەسىرگىچە داۋاملىق ئۆز پائالىيىتىنى ئىزچىللاشتۇردى. بۇنىڭغا 1408 ـ يىلى مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بارغان راھىب فاچۇەن (دىھارماچۇەن法泉) نى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇددىزم «قاغانبۇت» (可汗浮图城) شەھىرى دەپ ئاتالغان جىمىسار بىلەن قۇمۇل دىيارىدىمۇ ئوخشاشلا بىر پۈتۈن بۇددا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى شەكىللەندۈرگەنىدى.

قەدىمكى قوچۇ قەلئەسىدىن ئون نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تۇيۇق غار جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر مىلادىيەدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ جىلغىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ھازىر 21، غەربىي تەرىپىدە 25، جەمئىي 46 تاشكېمىر ساقلىنىپ قالغان. تۇيۇق تاشكېمىرلىرى

تۇرپان دىيارىدا ئەڭ دەسلەپ قېزىلغان بولۇپ، ئۆز ئالدىغا خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

يارغول (يارقوتو) قەدىمكى قەبرىلىرىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 ـ، 3 ـ ئەسىرلەردىن مىلادىيە 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەرگىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ جەسەتلەر چىققان. يارغولدىكى بۇددىزم ئىزنالىرى شەھەر خارابىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆپرەك بولۇپ، ئالدى قورۇ ئارقىسى ئىبادەت سارىيى، شەرق ـ غەرب تەرەپلىرى تالىپلارنىڭ ئۆيلىرى، ئىبادەت سارىيى (ساڭرام) يېنىدا مۇنار (داگوب، 佛塔)، ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى تاملاردىكى ئويۇقلارغا بۇت ھەيكەلچىلىرى قويۇلغانىدى. مۇنارنىڭ ئارقىسىدا 100 گە يېقىن جەسەت كۆل مۇنارچىلىرى (سارىرا، Sarira, 舍利塔) بولغان. ھازىرقى بۇزۇلغان ئۆي خارابىلىرىگە قارىغاندا ھەربىر ئائىلىدە بۇت ۋە بۇدساتۋا قويىدىغان ئورۇنلار بولغانلىقىنى بايقاش مۇمكىن. تارىخ، بۇ ئاجايىپ ھېكايىلەر ۋە گۈزەل نەزمىلەرگە ئىلھام بەرگەن يارغول قەلئەسىنى قايدۇ بىلەن دۇۋا باشلىغان 1275 ـ يىلىدىكى ئۇرۇش بىلەن خىزىز خوجىنىڭ 1393 ـ يىلىدىكى ئىسلام «غازات» لىرى ۋەيرانلىق ئىچىگە غەرق قىلىۋەتتى.

يارغولدىن ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرگەن يىگىتنىڭ يالىڭاچ رەڭدار ھەيكەل پارچىسى چىققان. مىلادىيە 9 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ مۆلچەرلەنگەن بۇ ھەيكەلدە رېئالىزم تېپىك گەۋدىلەنگەن. ئىككى يەكسا (ئالۋاستى) ياكى شامال مۇئەككەللىرى ئۈزۈن لېنتىنى تۇتۇپ ئويناۋاتقان رەڭدار رەسىمىمۇ ئالاھىدە ئىشلەنگەن.

سىڭگىم تاشكېمىرلىرى مۇرتۇق جىلغا ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ بىر قىسىم خىش بىلەن قوپۇرۇلغان قۇرۇلمىلار ۋە سول قاشقا ئويۇلغان. بۇ جايدىن گرونوۋېدىل ساكيامونىنىڭ ئوبرازى سىزىلغان تام رەسىمى، يارالمىش ھېكايىلىرى تام رەسىمى، ھېكمەت ئاڭلاپ قەسەم بېرىش تام رەسىمى ۋە ھەرخىل

ئالۋاستىلار سىزىلغان تام رەسىملىرىنى ئۇچراتقان. بۇ يەردىن تېپىلغان بېشىغا بۆك كىيگەن ئايالنىڭ ھەيكىلى9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەر قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن بىرى ئىدى.

سىڭگمەدىن مۇرتۇق جىلغىسىنى بويلاپ ئىچكىرىلىگەندە بېزەكلىك بۇددا ئىبادەتگاھىغا بارغىلى بولىدۇ. بېزەكلىك تاشكېمىرلىرى مىلادىيە 9 ـ، 13 ـ ئەسىرلەرنىڭ غوللۇق سەنئىتى قەسىرى بولۇپ مەيدانغا چىقتى. «بېزەكلىك» تاشكېمىرلىرى ئەسلىدە بەھارا، ئىستىقامەتخانا (支提)، پىنھان تىلاۋەتخانا، راھىبلار ئۆيى (僧房)، يۆلەكلىك يول، ئاسما ساڭرام قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەشەمەتلىك قۇرۇلما ئىدى. بېزەكلىك گەرچە تاڭ سۇلالىسى زامانىدا «نىڭرۇڭ ئىبادەتخانىسى» (宁戎寺) دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئۇ كېيىنچە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مانىزم ئېتىقادى ئىبادەتخانىسىغا، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇر بۇددىزمى ئېتىقادىنىڭ ئاساسلىق ئىبادەتگاھىغا ئايلاندى. «بېزەكلىك» ئاتالمىسى ئېھتىمال ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە مەيدانغا چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ «نىڭرۇڭ ئىبادەتخانىسى» دەپ يېزىلغانلىقىغا قارىغاندا شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر، سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى زامانىدىلا بۇ يەردە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ بۇددىستلىرى ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللانغان بولۇشى ئېھتىمال.

بېزەكلىك ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە گۈللەندى ۋە ھازىرقى قىياپەتكە ئېرىشتى. ئۇنىڭ ۋەيران بولۇشىمۇ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاكىتى ۋە تۈرپانىنىڭ قانلىق جەڭلەر بىلەن ئىسلامىيەتكە ئۆتۈشى بىلەن ئوخشاش تەقدىرداش بولدى.

تۈرپان بۇددىزم سەنئىتى يالغۇز تاشكېمىر ۋە بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بىلەنلا چەكلەنمىگەن. ئىدىقۇت (قوچۇ) شەھىرى گەرچە قوچقارتېكىنىنىڭ جەڭدە ئۆلۈشى بىلەن ۋەيران بولغان

بولسىمۇ، بۇ قەدىمكى قەلئە 1383 ـ يىلى بەشبالىقتا چاغاتاي ئەۋلادى بولغان قىزىر خوجا (تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كىچىك ئوغلى) تەرىپىدىن تەرسالارچە قان، ئوت ۋە سۇغا غەرق قىلىندى ! يېقىندا تېپىلغان نومۇسلۇق كۆيدۈرۈلگەن پارچىلىرى، قان ئويۇلغان جەسەتلەر، بۇزۇلغان سەنئەت يادىكارلىقلىرى بۇنى ئۇقتۇرىدۇ.

ئىدىقۇت شەھىرى تاشلىنىپ كەتكەندىن كېيىن داۋاملىق خارابلىشىشقا قەدەم قويدى. رۇسىيە، ياپونىيە، بولۇپمۇ ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىدىقۇت شەھەر خارابىسىدىن كۆپلەپ قوليازمىلار قېزىشتى.

ئىدىقۇت شەھىرى بىلەن يالقۇنتاغ ئارىلىقىدىكى بېلىق سىرتى تۆپىلىككە قوچۇ (قەدىمكى ئىدىقۇت) خانلىرىنىڭ قەبرىگاھلىقى جايلاشقان. ھازىر «ئاستانە» نامىدا ئىستېمال قىلىنغان بۇ يېزىدىكى ئالتۇنلۇقتىن يېقىنقى بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە 2700 پارچىدىن ئارتۇق ھۆججەت تېپىلدى. 273 ـ يىلىدىن 778 ـ يىلىغىچە ئۆتكەن بەش يېرىم ئەسىرلىك ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە بۇ ھۆججەتلەردىن سەككىز تومۇق «تۇرپان ۋەسىقىلىرى توپلىمى» تۇزۇلۇپ نەشر قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا تۇرلۇك نان ۋە پېچىنە تۇرلىرى، ھەر خىل سەنئەت بۇيۇملىرى، ئادەم ۋە ھايۋان، گۈل ۋە قۇشلار تەسۋىرلەنگەن تام رەسىملىرى تېپىلدى. بۇ ھەقىقىي مەنىسى بىلەن دىققەتكە سازاۋەر يەر ئاستى ئېتنولوگىيە مۇزېيى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا بىز قەدىمكى خوتەندىن قەدىمكى تۇرپانغىچە بولغان غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىش ۋە خارابىگە ئايلىنىش جەريانلىرىنى قىسقىچە كۆرۈپ ئۆتتۇق. بىزنىڭ يانداشقانلىرىمىز پەقەت مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ساقلىنىپ قالغان تولىمۇ چەكلىك، بۇزۇلغان، پۈچۈلغان سەنئەت يادىكارلىقلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ داۋاملىق ۋەيرانلىق ۋە بۇلاڭ ـ

تالاڭ، ھەتتا 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئىس ـ تۈتەكلىرىدە نابۇت بولۇش پاجىئەسىگە دۇچ كەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىللىرىدىكى بەزى تەلۈلەرنىڭ «تۆت كونىنى يوقىتىش» دەپ ئاتالغان بۇزغۇنچىلىقلىرى بىرنەچچە چېكىتتەك قالغان بېزەكلىك كېيىملىرىدىكى تام رەسىملىرىگە قارىتىلغانلىقى كىشىنى چۆچۈتىدۇ.

ئەلۋەتتە، بىز بايان قىلغان تەكلىماكانىنىڭ تۆت ئەتراپى بىلەن شەرقىي تەكلىمىكەندىكى بۇددا سەنئەت كېيىملىرى يەنە ئالاقىدار نۇرغۇن يازما ھۆججەتلەر بىلەن، ھەتتا «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «مايتىرى سىممىت» قاتارلىق قىممەتلىك ئەسەرلەر بىلەن زىچ باغلانغان. دەرھەقىقەت، غەربىي يۇرت تاشكېيىملىرىغا ئالاقىدار نوم ـ سۈتىرلار، نەزم ـ دراملار، ياغاچ ۋە قەغەزگە يېزىلغان ھۆججەتلەر ئۆز ئالدىغا خاس باي مەزمۇنلۇق چوڭ خەزىنە. بۇ ئۆز ئالدىغا خاس بىر ياكى بىرقانچە ئىلمىي ئەمگەك ھەل قىلىشى لازىم بولغان كاتتا ئىلمىي تېما. بىز كېيىنكى بايانلىرىمىزدىمۇ ئايرىم ئالاقىدار يازما يادىكارلىقلاردىن تاشقىرى بۇ تېكىستولوگىيىلىك تېماتىكىغا يانداشمايمىز. روشەنكى، كېيىنكى ھەرقايسى بابلىرىمىز ئاساسەن غەربىي يۇرت تاشكېيىملىرىنىڭ جايلىشىشى، شەكلى، دەۋرى ئۇستىدە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچكى تېماتىك مەزمۇن خەزىنىسى ئۇستىدە داۋاملىشىدۇ.

ئىزاھلار:

① ② ئاۋرېل ستېين: «قەدىمكى خوتەن»، خەنزۇچە نەشرى، 169 ـ، 194 ـ بەتلەر.

③ لى يۇچۈن: «خوتەن مەلىكىئاۋات» («مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1981 ـ يىللىق 1 ـ سان) ناملىق ماقالىسىدە بۇنى مىلادىيەدىن بىر ئەسىر بۇرۇنقى بۇددا يادىكارلىقى دېگەن.

④ ⑤ ئاۋرېل ستېين: «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى»، 1935 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 44 ـ، 46 ـ بەتلەر.

⑥ «شىنجاڭ گېزىتى»، 1990 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى خەنزۇچە سانى.

⑦ قەشقەر خەن زامانىدا «سۇلې»، تاڭ دەۋرىدىكى قەشقەرلىك بۇددا ئالىمى فېي خۇيلىننىڭ «بارلىق نوملارنىڭ ئاۋاز مەنىلىرى» (« 义音经切一一»: 裴慧琳) خۇي چاۋنىڭ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە زىيارەت خاتىرىلىرى» («记竺天五» 超慧) ناملىق كىتابلىرىدا «قاشغار»(迦师祇离, 迦师黎)، يۇەن سۇلالىسىدىن باشلاپ «كاشغەر» دەپ ئاتالغان. سۇلې ئاتالغۇسى توخرىلارنىڭ كونا ماكانلىرىدىن بولغان دۇنخۇاڭ (توخار) ئەتراپىدىكى دەريانىڭ نامىدا بولغاندەك، ئامۇ دەرياسىنىڭ تارمىقىنىڭمۇ «قاشقار دەرياسى» دېگەن نامى بولغان.

⑧ ⑨ ⑩ بۇ ئۇچ ئىبادەتخانىدا پامىرنىڭ غەربىدىن كەلگەن 260 تىن ئارتۇق بېكسۇنلار (راھىبەلەر) ئىستىقامەت قىلاتتى.

⑪ بۇ نېلۇپەر بىھارىسى بولۇشى ئېھتىمال.

⑫ بۇ چۆل ئۇلۇغ بىھارىسى بىلەن بىر بولۇشى ئېھتىمال. ھەر ئىككى نام ئاھاڭداش بولغانلىقى سىرتىدا، ئورنى ۋە قاشتېشى بولغانلىقى بىلەن ئوخشايدۇ.

⑬ رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ ئىبادەتخانىدا ساكيامونى دەسسىگەن چوڭ بىر قاش تېشى بولغان.

⑭ تۆمۈر خانىنىڭ ئوغلى ئىستېمى 535 ـ يىلى قاراشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇلتۇز جىلغىسىدا بارگاھ قۇرغان.

⑮ پروفېسسور سۇ بىخەي ئەپەندىنىڭ «غەربىي يۇرت تارىخ جۇغراپىيىسى» (1988 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ 268 ـ بېتىدە، قاڭلى (车师) بىلەن قاڭقىللار (高车) نى بىر ئېتنونىم دەپ يازغان ۋە قوچۇ (高昌) ئىبارىسىنى قاڭقىللار نامىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى، دەپ يازغان.

⑯ سۆزىن ھېدىن: «ئاسىيا كىندىكىدىكى ساياھەت»، 1984 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 359 ـ بېتىدىن ئېلىندى.

⑰ ⑱ يۇقىرىقى كىتاب، 360 ـ، 631 ـ بەتلەر.

⑲ ئاۋرېل ستەين: «سىرىندىيە» («غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى»)، شاڭ دا تەرجىمىسى، 88 ـ بەت.

⑳ بۇ مىتيەن (弥宾) بىلەن بىر كىشى بولۇشى مۇمكىن.

㉑ فا (法) ئىبارىسى بۇددا قانۇنچىلىرىنى ئېپادىلەيدىغان دېھارما

(Dharma) سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ ئۆلىمالار شۇ ئىبارىنى قوشۇپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن.

㉒ «مىڭئۆي» ئىبارىسى مەخسۇس مەنىدە بارلىق بۇددا تاشكېمىرلىرىنى ئەمەس، بەلكى ماھايانا مەزھىپى بويىچە بۇددىھا — ساكيامونىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن بۇددىھالار ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرگەن بۇددا بىناكارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ كېمىرلەرنىڭ 1000 ياكى نۇرغۇن بولۇشىغا قارىتىلمىغان، بەلكى بۇددىھا — بۇتخانىلارنىڭ چەكسىز بولۇشىغا قارىتىلغان.

㉓ 1687 ـ يىلى گەنسۇنىڭ شۇيجۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدىن يەنە بىر نۇسخا ئۇيغۇرچە «ئالتۇن يارۇق» سۇترىسى تېپىلغان.

بەشىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتى

1. تاشكېمىر ــ بۇددا سەنئىتىدىكى مۆجىزە

كارل ماركس ئۆزىنىڭ «گېگېل هوقۇق پەلسەپىسىگە تەنقىد» ناملىق ئەسىرىدە: «دىن تېخى ئۆزىگە ئېرىشەلمىگەن ياكى ئۆزىنى يەنە بىر قېتىم يوقاتقان ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە بولغان ئېڭى ۋە ئۆز ـ ئۆزىگە بولغان هېسسىياتىدىن ئىبارەت»، «دىن دۇم كۆمتۇرۇلگەن دۇنيا. دىن بۇنداق دۇنيانىڭ ئومۇمىي نەزەريىسى، ئۇنىڭ مۇجەسسەم پروگراممىسى، ئۇنىڭ ئاممىباب مەنتىقىسى، ئۇنىڭ شۆھرىتى، ئۇنىڭ قىزغىنلىقى، ئۇنىڭ ئەخلاقىي مىزانى، ئۇنىڭ تەنتەنىلىك تولۇقلىغۇچىسى، ئۇنىڭ ئۆزىگە تەسەللى بېرىدىغان ۋە ئۆزىنى ئاقلايدىغان ئومۇمىي تايانچىسى»[1] دەپ كۆرسەتكەنىدى. كارل ماركس بۇ يەردە دىنىنىڭ ئىنسانىنىڭ ياتلاشقان ئىجتىمائىي ئىجادىيىتى ئىكەنلىكىنى، جۇملىدىن دىندىن ئىبارەت دۇم كۆمتۇرۇلگەن دۇنيا قاراشنىڭ هەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىللۇزىيە (幻觉) خاراكتېرلىك دىنىي مەدەنىيەت شەكلى ئىكەنلىكىنى روشەنلەشتۇرۇپ بېرىدۇ.

كارل ماركس «يەهۇدىيلار مەسىلىسى» ناملىق ماقالىسىدە: «كىشىلەر تاكى هازىرغىچە پەقەت خۇراپات ئارقىلىق تارىخنى ئىزاهلاپ كەلدى، بىز بولساق تارىخنى تارىخ ئارقىلىق ئىزاهلىماقچىمىز»[2] دەپ يازدى. دىن ۋە ئۇنىڭ ماجازىلاشقان،

سـمـۇوللاشقـان، ئوبرازلاشتـۇرۇلغان تەرغـبات شەكـلى بولغـان دىنـي سەنئەتـنـمۇ تـاريخ ئارقـلـق جەمـئـيـيەتـنـك مـاددي ۋە مەنـۋى شەرتلـرى بىلەن جـەمئـيـيـەتنـك مـاددي ۋە مەنـۋى ئېھتـياجلـرى ئارقـلـق ئىزاھلاشقا توغرا كـېلىدۇ. جـەمئـيـيـەت ۋە تاريختـىن ئايرىلغان دىن، جەمئـيـيەت تاريخـدىن ئايرىلغان دىن تاريخى بولۇشى مۇمكـىن ئەمەس.

سەنئەت شەكلىنى ئالغان دىن ۋە ئېتىقاد يالغۇز بۇددا دىنىغـا خاس هادىسە بولماستىن، هەممە دىنلارغا، جۇملـدىن ئىپتـىدائي توتېمىزم، شامانىزم ئېتـىقادلـرىغمـۇ ئورتاق بولـغان هادىسـە. بـىز ئىپتـىدائي ئـىنسان تـۇرمۇشىدا مـەيدانغا چـىققان دىـن ۋە سەنئەت ئىدېئولوگـيىلىرىنىڭ بىرى يەنە بىرىنى پەيـدا قىلغـان بولماستىن، بەلكى بىر ـ بىرىگە تەسىر قىلغان، بـىر ـ بىرىـدە ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز.

بۇددىزم ـــ دۇنياۋى دىنـي ئىدېئـولوگـيـە شەكـلـلـرىدىـن بىرى سۇپىتىدە باشتىلا تۇرلۇك هېكايەت، قىسسە، نەزم ۋە بايـان قاتارلـىق ئېغـىز ئەدەبىياتى ژانرلـرىدىن ئايرىلمـىغانـىدى. بۇددىـزمـنىڭ تـەرغـبات ئېـهـتـىـياجى، بولـۇپـمـۇ ئۇنـى تـۆۋەن قـاتلامدىكـى كەڭ جامائـەتچىلـىك بىلـەن هەرقايسـى مىللـەت ۋە رايونلاردىكـى ئاھالـىلـەر ئارىسـىدا قانات يـايدۇرۇش ئېهـتـىياجـى بۇددىـزمـغا هەيـكـەلتـىـراشلـىق ۋە رەسـسـاملـىق سـەنئـىـتـى يېپىنچىسىنى ئېلىپ كـىردى. بۇنداق تەسۋىرىي سەنـئەت ئۆزىگـە خاس ماكان ـــ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، بۇددا مۇنارلىرى، بـۇددا تاشكـېمىرلـىرى ئارقـىلـىق گـەۋدىلەندۇرۇلـدى. ئـىلاهـىيـەت چۇشـەنچىلـىرى ئىنسـان شەكلـىدە كونكـرېتلاشـتـى، بـۇددا هەيكەللىرى شەكلىدە ئوبرازلاشتى. ئىلاهـىيـەت مۇهـىتى دىنـي بىناكارلىق ـــ بۇددا تاشكېمىرلىرى شەكلىدە گەۋدىلەندۇرۇلـدى. بـۇددا تاشكېمىرلـىرى ئەگمە كـېمىر تـورۇسلـىرى ئـارقـىلـىق كائىناتنى، تام رەسىملـىرى ئارقـىلـىق بۇددىزم تـەسەۋۋۇرىدىكـى يارالمىش قىسمەتلىرى بىلەن بۇددىزمنىڭ دەبدەبە قىلىنغان دىن

تارىخى ۋە بۇددىزم ئەخلاقى تەشەببۇسلىرىنى سۇرەتلەپ چىقتى.
غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىمۇ دەل بۇددا ئەقىدىلىرىنى تەرغىب قىلىش، بۇنداق تەرغىبات ئارقىلىق ئەينى زامان جەمئىيىتى ۋە ھاكىمىيەتلىرىنىڭ شەپقەتسىز كىشەنلىرىگە مېھىر ـ شەپقەت گۈل ـ چېچەكلىرى قاداش، «جاپاكەش روھنىڭ پەرياد ـ نالىسى» گە «شەپقەتسىز دۇنيانىڭ ھېسسىياتى» (ماركس) ئارقىلىق تەسەللى بېرىش مەقسىتىدە مەيدانغا كەلدى. ھەرقايسى خانلىقلار، خان ـ پادىشاھلار، مەشھۇر بۇددا راھىبلىرى ئۆزلىرى ياشىغان تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس زىددىيەت ۋە تەلەپلىرى بويىچە بۇددا تاشكېمىرلىرىنى قازدۇرۇش ۋە تەمىنلەشتە كۆرۈنەرلىك تەمىر ـ ئېھسانچى بولۇپ مەيدانغا چىقىشتى.
بۇددا تاشكېمىرلىرى بىر تەرەپتىن، بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق سەنئەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى سۈپىتىدە رېئال دۇنيادىن خالىي بولۇپ ئىلاھىي دۇنيا مۇھىتىنى يارىتتى. ئۇ خۇددى تەڭرى دەرگاھىدەك ئەسەبىيلەرچە قىزغىن كەيپىيات بىلەن ئۇنىڭغا كىرىپ ئىستىقامەت قىلغان كىشىنىڭ پانىي دۇنيانىڭ ئازابلىرىنى ئۇنتۇلدۇردى، ئۆز ـ ئۆزىنى ئۇنتۇلدۇردى. ئۆزىگە ھاي بەرگۈزۈپ، تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، نىرۋانىغا ئىنتىلدۇرىدىغان دىنىي رومانتىكىغا ئىگە قىلدى.
بۇددا تاشكېمىلىرى يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭغا تەسۋىرىي سەنئەت گۈل ـ چېچەكلىرىنى چەككەن كۆپلىگەن سەنئەت ماھىرلىرىنىڭ «رېئال ئازابقا بىلدۇرگەن قارشىلىقى» (ماركس) سۈپىتىدە، ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلق خاراكتېرى، خەلق سەنئىتى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق ۋە چەت ئەل مۇنەۋۋەر سەنئەت ئۇتۇقلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش تارىخىي يۆنىلىشلىرىگىمۇ ۋەكىللىك قىلدى. ئۇلار دىنىي ئېتىقاد بىلەن مىللىي (ئېتنىك) مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى جەھەتنى، دىنىي ئېتىقاد

تەرغىباتى بىلەن ئىستېتىكىلىق كۆزقاراش ۋە ئۇسلۇبتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتنى دىققەت نەزەرىدىن ساقىت قىلمىدى.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى ھەم بۇددىزمنىڭ ئىستىقامەت ئورنى، ھەم بۇددىزملىق سەنئەت سالونى سۈپىتىدە ئاۋات شەھەر بازارلىرىدىن چەتتە، خالىي ۋە مەنزىرىلىك تاغ ـ دەريالار جايلاشقان جىلغا قىيالىرىغا قېزىلدى. بۇ ھال نوقۇل بۇددىزمدىلا ئەمەس، يەنە ئىپتىدائىي ئېتىقادتىمۇ تەكرار كۆرۈنگەن ھادىسە ئىدى. بىز ئىپتىدائىي مۇراسىمچىلارنىڭ مەنزىرىلىك جىلغا غارلىرى ئالدىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە قىيا ـ تاش سىزمىلىرىنى قالدۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. دەرۋەقە، مۇنداق مەنزىرىلىك خالىي جىلغىلار ھەممە شەھەرلەر ئوخشاش تۇپراق تۇزۇلمىسىگە ئىگە بولۇۋەرمەيدۇ. بەزى جىلغىلارنىڭ تاغ ـ ئېدىرلىرى تاشتىن، بەزىلىرىنىڭ تىنغان جىنسلاردىن، بەزىلىرىنىڭ شېغىل ـ توپا ئارىلاشمىسىدىن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھال بۇددا تاشكېمىرلىرىنىڭ قۇرۇلمىلىق شەكلىگە، ئۇنىڭ ماتېرىيال ئالاھىدىلىكلىرىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئىي، دەرۋەقە، بۇددا تاشكېمىرلىرىنىڭ قۇرۇلمىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئەينى زامان تاشكېمىر ئۇسلۇبىنىڭمۇ كۆرۈنەرلىك تەسىرى بولغان، ئەلۋەتتە.

بىز «غەربىي يۇرت بۇددىزمى» بىلەن «غەربىي يۇرت بۇددىزم سەنئىتى» ئىبارىسىنى پەرقلەندۇرىمىز. «غەربىي يۇرت بۇددىزم سەنئىتى» ئىبارىسى بىلەن «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»نى پەرقلەندۇرىمىز. بۇ ئۇچ ئىبارە بىر ـ بىرى بىلەن ئالاقىدار بولسىمۇ، ئوخشىمىغان ئۇچ خىل ھەجمدىكى چۈشەنچىگە ئىگە. بۇ ئۇچ ئىبارىنىڭ ئىچىدە ھەجمى ئەڭ كىچىكى بۇددىزملىق تاشكېمىر سەنئىتى ئىبارىسىدىن ئىبارەت. گەرچە تاشكېمىرلارمۇ بىر خىل بۇددا ئىبادەتگاھى (ساڭرام، بىھارا) بولسىمۇ، ئۇ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە قەلئە ـ شەھەر ۋە يېزا ـ راباتلارغا ياسالغان ئۆي ـ ساراي بىناكارلىقى تۈسىدىكى

بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە پانتېئونلىرى (万神殿) دىن يەنىلا روشەن پەرقلىنىدۇ.

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەركى، شىنجاڭدىكى بۇددىزم تاشكېمىرلىرى بۇددىزم سەنئىتىنىڭ يېگانە ۋە بىردىنبىر مۇجىزىسى بولماستىن، بەلكى ئەينى زامانىلاردىكى شەھەر ـ رابات، ئوردا ـ ھەرەم بىناكارلىقى، ھەيكەلتىراشلىقى، تام رەسساملىق سەنئىتى كومپلېكسلىقىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مەلۇم مەنىدە تاشكېمىر سەنئىتى شەھەر ـ رابات، ئوردا ـ ھەرەم، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئېشىنمىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، ئۇلارغا قوشۇمچە بولغان يەنە بىر خىل خىلۋەتگاھ مۇجىزىسى ئىدى. تارىخ ۋە سایاھەتنامىلەردە خوتەن، قەشقەر، كۇچا، تۇرپاندىكى شەھەر ـ قەلئەلەر، ئېگىز بۇتلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان شەھەرىستانلار، ئالتۇن تەختلىق قەسىرلەر روشەن يېزىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارمۇ شەھەر خارابىلىرىنىڭ، ھەتتا ئۇچقات سېپىللىك بولغانلىقىنى، شەھەر ئىبادەتخانا تۇۋرۇكلىرىنىڭ خۇددى قەدىمكى گرېتسىيە ئىبادەتخانىلىرى تۇۋرۇكلىرىدەك نەقىشلەنگەنلىكىنى، بۇنداق غەيرىي تاشكېمىر قۇرۇلمىلىرىنىڭ خۇددى دەندان ئۆيلۈك، كونانىيە، مىران، شەھىرى كېتىك (金柱城)، كۇسەن ئۇچقات شەھەر خارابىلىرىدەك خارابلاشقانلىقىنى كۆرسەتتى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەپراسىياپ، بەرەھشاھ، پەنجىكەنت قاتارلىق قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە قىسمەن بولسىمۇ ساقلىنىپ قالغان ھەيكەلتىراشلىق، بىناكارلىق ۋە تام رەسىمى نەمۇنىلىرىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىشىمىز مۇمكىن.

بۇ مۇلاھىزىلەر بىزگە تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ قانداقتۇر توغرىدىن توغرا چەت ئەل، بولۇپمۇ ھىندىستان بۇددا سەنئىتى ئۇلگىلىرى بويىچە كۆچۈرۈۋېلىنغان بىناكارلىق تۈركۈمى بولماستىن، بەلكى ئەينى زاماندىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتنىڭ بىر قىسمى، ئۇنىڭ ئېشىنغان ئۆركىشى

ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. روشەنكى، ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر پۈتۈن جەمئىيەتنى چەتتىن كۆتۈرۈپ كېلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۇ مۇلاھىزىلەر بىزگە يەنە، ئەينى زاماندىكى شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى، رەسساملىق سەنئىتى ۋە باشقا ماكان، زامان خاراكتېرلىك سەنئەت ئۇتۇقلىرى خۇددى ھازىر ساقلىنىپ قالغان بۇددا تاشكېمىر ئىبادەتخانىلىرىدەك نوقۇل بۇددىزملىق مەقسەت، بۇددىزملىق تېماتىكا، بۇددىزملىق ئەۋرىشكە بويىچە بولمىغانلىقىنى، بەلكى بىر قىسىم بۇددىزملىق مەزمۇنلاردىن تاشقىرى يەنە رېئال تۇرمۇش، ئېتنولوگىيىلىك ئەنئەنىگە خاس ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش، خەلقئارا سودا ـ قاتناش، قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرى، خەلق ھېكايەتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى گەۋدىلەندۈرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خوتەندىكى سانپودىن تېپىلغان، ئادەم بېشى چۈشۈرۈلگەن توقۇلما بىلەن ئادەم باشلىق تۇلپار تەسۋىرلەنگەن گۈللۈك توقۇلما پارچىلىرى، ساپال ئىدىش ساپقۇچلىرىغا قاپارتىپ ئىشلەنگەن مايمۇن قىياپىتىدىكى سازەندىلەر بىلەن قىزىق (كومېدىيىلىك) كۆرۈنۈشتىكى ئادەم قىياپىتى ھەيكەللىرى، مىراندىن تېپىلغان ئالتۇن كوكۈلىلىق، قاناتلىق بالا تەسۋىرلەنگەن تام رەسىمى بىلەن كۇچا سۇبېشى خارابىسىدىن تېپىلغان جەسەت كۆلى قۇتىسىنىڭ ئاغزىغا سىزىلغان، خۇددى مىراندىكىدەك كوكۈلىلىق، قاناتلىق بالا تەسۋىرلەنگەن رەسىم، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىگاھلىقىغا سىزىلغان ئادەم، گۈل، قۇش ئوبرازى سىزىلغان تام رەسىملىرى، ياغاچ ۋە مېتالغا ئويۇپ ئىشلەنگەن ئادەم ياكى نەقىش سىزمىلىرى قاتارلىقلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ خۇددى كارل ماركس ئېيتقاندەك، دىن ئىنسانىنى ئەمەس، ئەكسىچە ئىنسان دىننى ياراتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تۇرمۇشتىكى پانىي ئالەم سەنئىتى بولمىغاندا، ئىبادەتخانىلاردىكى

باقـي ئالـەم تەسـۋىرىي سەنـئىتـنـى قىيـاس قىلـمـش مۇمكـن ئەمەس.

بۇ مۇلاھىزىلەر بىزگە يەنە، بۇددا تاشكېمىرلىرىدىكى دىنىي مەزمۇندىكى تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ، دەل رېئاللىقتىكى تۇرمۇش ۋە سەنئەتنى ئۆزىگە ئۇلگە، ئەۋرىشكە، مودېل قىلغانلىقىنى، بۇددا تاشكېمىرلىرى ئۆز ئىچىگە بىر قاتار ساخاۋەتچىلەر، خان ۋە خانىكىلەر، لەشكەرلەر، سازەندە ـ ئۇسسۇلچىلار ئوبرازىنى ئۆز تېمىسىغا يانداشتۇرۇپ گەۋدىلەندۈرگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. مېنىڭچە، بۇددا تاشكېمىرلىرىگە رەسىم ئىشلىگەن سەنئەتكار ـ ئۇستىلارنىڭ ھەممىسىنى تەقۋادار ۋە خاس بۇددا دىنى رەسىملىرىدىن باشقىنى سىزمايدىغان راھىب ـــ رەسسام دەپ ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى رېئال تۇرمۇشتىكى تەسۋىرىي سەنئەت ماھىرلىرىدىن ئىبارەت. ئۇلار ھەمىشە دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن رېئاللىق، ئېتىنىك قاراشلار بىلەن ئېستېتىكىلىق ئىدىيىلەرنىڭ زىددىيىتى ھەم گارمونىيىسىدە ياشاشقان. ماركس مۇنداق دەپ توغرا ئېيتقان: «دىنىنىڭ ئۆزىدە مەزمۇن بولمايدىغانلىقىنى، ئۇ ئاساسىدىكى نەرسىگە ئەمەس، ئىنسانىيەتتىكى نەرسىگە ئاساسلىنىدىغانلىقىنى بىلىش لازىم.»③

«غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى» ئىبارىسى تار مەنىدە تارىم دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى، ئوتتۇرا ئېقىنى، ئىياغ ئېقىنىدىكى، جۈملىدىن تۇرپاندىكى مۇرتۇق، تۇيۇق جىلغىلىرىدىكى تاغقا ئويۇپ ياسالغان كېمىرخانىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ «تاشكېمىر» (石窟) دەپ ئاتىلىشى تاشلىق ياكى توپىلىق تاغ باغرىدىن قېزىلغانلىقىغا ئورتاق بولۇپ، ھەتتا ئۇ توپىلىق تاغ باغرىدىكى يېرىم كېسەك، يېرىم غاردىن ياسالغانلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىبارە كەڭ مەنىدە تاشكېمىرلار ئالدىدىكى بوشلۇقلارغا ياسالغان ۋە بۇ تاشكېمىرلار بىلەن تۇرمۇش، ئېتىقاد ۋە سەنئەت جەھەتتە ئاجرالغۇسىز بىرلىكتە تۇرىدىغان كېسەك،

خىش، سوقما ۋە لاي بىناكارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «مىكئۆي» (mabed — uagara) ئىبارىسى گەرچە ئاۋام تىلىدا بارلىق بۇددىزملىق تاشكېمىر ۋە بىناكارلىقنى كۆرسەتسىمۇ، ئۇ خاس مەنىدە، ماھايانا بۇددىزمىغا خاس «مىك بۇددىها» ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرگەن تاشكېمىر ۋە بىناكارلىققا قارىتىلغان بولۇپ، بىزمۇ بۇددىزم سەنئەتشۇناسلىقى ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتقان ئىبارە بويىچە «تاشكېمىر» ئاتالغۇسىنى قوللىنىشنى مۇۋاپىق ھېسابلايمىز.

2. غەربىي يۈرت تاشكېمىرلىرىنىڭ جايلىشىش تەپسىلاتى

مەلۇمكى، غەربىي يۈرت تاشكېمىرلىرى ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ سەنئەت خەزىنىسىدىن ئىبارەت مۆجىزىلىك سىرى ۋە ئېستېتىك جەلپ قىلىش ئىقتىدارىنى ساقلاپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن ۋاقتىدىكى ئەينى قىياپىتى ۋە مىقدارى بىزگە مەلۇم ئەمەس. شۇنداق بولغانلىقى سەۋەبلىك بىز پەقەت ھازىرقى پاكىتلار ئاساسىدىلا ئۇلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

ئاۋرېل ستېين «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابىنىڭ 169 ـ، 186 ـ بەتلىرىدە تىلغا ئالغان قاراقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قوماری (Kohmari, 和玛剌) تېغىدىكى «تاش ئۆي» (石室) قەدىمكى خوتەندىكى تاشكېمىر ھېسابلىنىشى مۇمكىن. قوماری تېغى «تىبەت تەزكىرىسى» دە: «گوكىركا» (Cocircha) دەپ يېزىلغان بولۇپ، «مۇڭگۈز تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. شۇەنزاڭ: تاغ قىيا جىلغىسىدا چوڭ بىر تاش ئۆي بولۇپ، ئۇنىڭغا تاكى مايترى (弥勒) دۇنياغا كەلگۈچە كۈتىدىغان، ئۆلۈمگە بەل باغلىغان بىر ئارخات (阿罗汉) كىرىپ ياتىدۇ. ئۇنىڭغا تەمىر — ئېھسان قىلىش ئۈچۈن ۋىجرايا ۋىرياخان مۇڭگۈز تاغ بېھارىسى سالدۇرغان، دەپ يازغان. بۇ

هازىرمۇ خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قاراقاش دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا بىر تاش غار بولۇپ، ئۇنىڭدا رەسمىي قوراللانغان ئىمام مەھدى ئاخىر زامان ئۇخلاۋېتىپتۇ. ئۇ ئويغىنىپ ئالەمنى ئۆز ئىلكىدە تۇتىدىكەن، دېگەن ئەپسانىگە ئوخشايدۇ. خۇددى ئىسلام شىئە مەزھىپىدە ئىمام مەھدى ئاخىر زامان ئەك ئاخىرقى ئىسلام خەلىپىسى دەپ تەرىپلەنگىنىدەك، بۇددىزمدىمۇ مايترى كەلگۈسى زامان بۇددىھاسى، ئۇ تېخى ئالەمگە كەلمەي، يارالمىش جەريانىدا تۇرىدۇ، دېگەن ئەپسانە بار. بۇ ئەپسانە خوتەن ئىسلاملاشقاندىن كېيىن مايترى ئورنىغا ئىمام مەھدى ئاخىر زامانىنى ئالماشتۇرۇپ، داۋاملىق ساقلانغان. ياپونىيىلىك ئوتانى ئەپەندىنىڭ 1937 ـ يىلى ئېلان قىلغان ئىككى تومۇق «يېڭى غەربكە سايياھەت» ناملىق كىتابىنىڭ بۇرھان شەھدى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىغا تەقدىم قىلغان نۇسخىسى 265 ـ بەت ئارىسىغا بۇ تاش خانىنىڭ فوتو سۈرىتى بېرىلگەن، ئالدىدا يان توسما شېغىل يارلىقىتىكى بۇ كېمىرغا ئاچا ياغاچنى چېتىپ ياسالغان شوتا قويۇلغان ۋە بىر ئاق سەللىلىك مۇسۇلمان ياندا تۇرغان. تاش خانا ئالدىغا ياغاچ رېشاتكا بېكىتىلگەن.

قەشقەر ـ ئاتۇش ئارىلىقىدىكى چاقماق دەرياسىنىڭ تاقۇت كەنتىگە ئۇدۇل يارلىقىتىكى يەر يۈزىدىن 22 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۇچ ئىشىك، ئالتە خانىدىن تەشكىل تاپقان «ئۇچما راۋان» (توققۇز ھۇجرامۇ دېيىلىدۇ) قەشقەر ـ ئاتۇشتىكى يەنە بىر تاشكېمىردىن ئىبارەت. ئوتانىنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 2 ـ تومى 757 ـ بېتىگە ئۇچ ياغاچ ئۇزۇنلۇقىدا ئالتە ياغاچتىن ياسالغان ئۇچ شوتا بىلەن ئۇنىڭغا چىقىش ئالدىدىكى ھالىتى سۈرەتكە ئېلىنىپ بېرىلگەن.

قەشقەر بارچۇق (مارالبېشى) نىڭ تۇمشۇق تېغىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن باشقا، بۇ تاغدا ئىلگىرى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن ياكى ھازىرغىچە ئېچىلمىغان تاشكېمىرنىڭ بار ـ يوقلۇقى

توغروٰلوٰق هېچ نەرسە دېيەلمەيمىز.

قەدىمكى كوٰسەن تەۋەسىدىكى تاشكېمىرلەر تەكرىتېغىنىڭ جەنوٰبىدىن ئېقىپ چىققان موٰزات (كوٰچانىڭ غەربىي شىمالىدا) ۋە كوٰچا دەريىاسى (كوٰچانىڭ شەرقىي شىمالىدا) ياقىلىرىغا تىزىلغان. موٰزات دەريىاسى كوٰچانىڭ شىمالىدىن كېلىدىغان قىزىل دەريىاسى بىلەن قوشوٰلوٰپ ئۆگەن دەريىاسىنى ھاسىل قىلىدوٰ.

قىزىل دەريىاسى بويىغا قىزىل تاشكېمىرلىرى، ئۆگەن دەريىاسى بويىغا دوٰلدوٰلئوقوٰر، قوٰمتوٰرا تاشكېمىرلىرى جايلاشقان.

كوٰچا دەريىاسى بويىغا سوٰبەشى، سىمسىم، مازارباغ، كېرىش، ئاچچىغلىك بوٰددا خارابىلىرى جايلاشقان.

قەدىمكى كوٰسەن تەۋەسىدىكى تاشكېمىرلاردىن ھازىر ئاقسوٰ كونىشەھەر تەۋەسىدىكى توغراقدەك، باي تەۋەسىدىكى قىزىل، تېتى، توقسوٰ (شىكخا) تەۋەسىدىكى توغراقىيلان، كوٰچا تەۋەسىدىكى دوٰلدوٰلئوقوٰر، قوٰمتوٰرا، قىزىلقاغا، سىمسىم، مازارباغ، كېرىش تاشكېمىرلىرى خارابىلىرى ساقلىنىپ قالغان. بىز بوٰ تاشكېمىرلارنى ئوموٰملاشتوٰروٰپ «كوٰسەن تاشكېمىر تىزمىلىرى» دېگەن ئىبارىگە مەركەزلەشتوٰروٰپ بايان قىلىمىز.

كوٰسەن تاشكېمىر تىزمىلىرى ـــ قەدىمكى كوٰسەن خانلىقى تەۋەسىدىكى ئاساسلىق تاشكېمىر تۈركوٰملىرىنىڭ ئوموٰمىي سىستېمىسى بولوٰپ، ئوموٰمەن مىلادىيە 2 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتوٰرا ۋە ئاخىرلىرىدىن تاكى 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بوٰ رايونلارنىڭ ئىسلام دىنىنى ئوموٰميوٰزلوٰك قوبوٰل قىلىشىغىچە بولغان 1000 يىلدىن ئارتوٰق ۋاقىت ئىچىدە داۋاملىق ياسالغان. ئوٰ كوٰسەندە بوٰددىزمنىڭ كوٰچىيىشى، ئوٰزاق ھوٰكوٰم سوٰرگەن ھىنايانا مەزھىپىنىڭ تەدرىجىي زاۋاللىققا يوٰز تۇتوٰشى ۋە ئوٰنىكىدىن كېيىن ھىنايانادىن ماھايانا ئۆتوٰشى، لوٰي گوٰاڭنىڭ 381 ـ يىلى كوٰسەن خانلىقىغا يوٰروٰش قىلىپ، 20 مىڭ تۇياق ئات ـ قېچىرىدا بوٰددا ۋە ئوردا ھاياتىغا خاس قىممەتلىك بۇيوٰملارنى

لياڭجو (ۋۇۋېي) شەھىرىگە يۆتكەپ كېتىشى، ھىنايانانىڭ كۈسەندە قايتا گۈللىنىشى مىلادىيە 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە ئېفتالىت قەبىلىلىرىنىڭ قاتتىق ھۇجۇمىغا ئۇچراش، كوشان خانلىقى ھالاكەتتىن كېيىن يېگانە بۇددا سەنئىتىنىڭ ئېلىمىزدىكى ئاساسلىق پاۋلىئونى بولۇش، مىلادىيە 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردە تىبەتلەرنىڭ مۇداخىلىسى ۋە تىبەت ـ قارلۇق ئۇرۇشلىرىنى باشتىن كەچۈرۈش، پانتېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەسىرىدىكى «كۈسەن ئۇيغۇرلىرى» نىڭ ماھايانا بۇددىزمىنى راۋاجلاندۇرۇشى، گەنجۇ ـ ئىدىقۇت ـ كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقلىرى بۇددىزم سەنئىتىدە يەنىلا ئالدىنقى مەۋقەنى ساقلاش ۋە قاراخانىيلار ئۇيغۇر ـــ قارلۇق ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بەرداشلىق بېرىشتەك قىسمەتلەرگە دۇچ كەلدى. كۈسەن تاشكېمىر سەنئەت جاۋاھىراتلىرى ئۆزىنىڭ كىشىنى مەھلىيا قىلارلىق بەدىئىي ئۇتۇقلىرى، ئۆزىگە خاس كۈسەن ئۇسلۇبى يارانقانلىقى بىلەن ئالەمشۇمۇل شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ قالماي، يەنە تاشكېمىر تىزمىلىرىنىڭ بىنا بولۇش ۋاقتىنىڭ ئىلگىرىلىكى ۋە ئۇزاق داۋام قىلغانلىقى، تاشكېمىر كۆلىمىنىڭ بەھەيۋەت زورلۇقى، بۇددىزم سەنئىتى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەنمۇ ئېلىمىزدە، جۈملىدىن پۈتۈن شەرقتە بىباھا سەنئەت خەزىنىسى ۋە مۇزېيى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېيتىش ھاجەتكى، بۇزۇلۇش ۋە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلىش جەھەتتىمۇ ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتى، خارلىنىشى ۋە پاجىئەسى تولىمۇ تېپىكتۇر.

«كۈسەن تاشكېمىر تىزمىلىرى» نىڭ شاھانە ئۇلگىسى «قىزىل تاشكېمىر تۇركۈمى» دىن ئىبارەت.

قىزىل تاشكېمىر تۇركۈمى ـــ ھازىر باي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي يۆنىلىشىدىكى قىزىل يېزىسى (3 ـ رايون) تەۋەسىدە بولۇپ، بۇ رايون بىلەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقى 50 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردىن شەرقىي جەنۇبى يۆنىلىشنى بويلاپ يەنە 17 كىلومېتىر

يۇرگەنده تەكرىتاغلىرىدىن ئېقىپ چىققان مۇزات دەرياسى باغرىدىكى ئازاده هەم خىلۇەتلىك بىر بوستانگاه قەد ئېلىپ كۆرۈنىدۇ. دەريانىڭ جەنۇبىغا «چۆلتاغ» (قۇرۇقتاغمۇ دېيىلىدۇ) جايلاشقان، شىمالىي قاسىنقىدىكى يارداڭ قىيالىققا جايلاشقان قەزىل تاشكېمىرلىرى مەرۋايىتتەك چېچىلىپ تۇرىدۇ. مۇزات دەرياسى قەزىل دەرياسى بىلەن دەل مۇشۇ ئۇچبۇلۇڭدا قوشۇلۇپ ئۆگەن دەرياسىنى هاسىل قىلىدۇ. ئۆگەن دەرياسى شەرققە قاراپ ئېقىپ، دۇلدۇلئوقۇر، قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرى جايلاشقان قىيالىق جىلغىلارغا قاراپ راۋان بولىدۇ.

قەزىل تاشكېمىر تۇركۇملىرىنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ زادى قانچىسى قېزىلغانلىقى نامەلۇم. هازىر تىزىملانغىنى 237 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىده بىرى 1973 - يىلى تېپىلغان. بۇلاردىن 135 كېمىر بىرقەدەر ياخشى، ئۇنىڭمۇ 75 كېمىرى خېلىلا ياخشى ساقلانغان. بۇلار بىزنىڭ بۇ زامان خاراكتېرلىك ماكان يادىكارلىقلىرىدىن بىلىم ۋە ئۇچۇر ئېلىشىمىزدىكى ئاساسلىق هۆججەت تايانچلىرىمىز بولۇپ قالغان. قەزىل تاشكېمىرلىرىدىن 43 - كېمىرنىڭ شەرقى بىلەن 60 - كېمىرنىڭ غەربىدىكى خېلى كەڭ ئارىلىقتا هازىر تاشكېمىر كۆرۈنمەيدۇ. بۇ ئېهتىمال كۆمۇلۇپ كەتكەن تاشكېمىرلەرنىڭ ئورنى بولۇپ چىقىشى مۇمكىن.

بىناكارلىق سەنئىتى جەهەتتە بۇ تاشكېمىرلەر ئىبادەت مۇراسىملىرى كېمىرلىرى(Vandana)، ۋەز - تەلىم كېمىرلىرى (Caitya)، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىش كېمىرلىرى (Vihara)، راهىب ۋە تالىپلارنىڭ هۇجرا - ياتاق كېمىرلىرى (Snaha) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلاردىن باشقا 10 - نومۇرلۇق كېمىرنىڭ ئۇستىده، 220 - نومۇرلۇق كېمىرنىڭ ئۇدۇلىدا بۇددا ئېهرامىنىڭ (Sangharama)قالدۇق ئىزناسى ساقلانغان. ئېهتىمال بۇ شۇەنزاڭ زىيارەت قىلغان ۋە ئەينى زامانداسا ساكيامونىنىڭ پۇت ئىزى قالغان دەپ مۇقەددەسلەشتۇرۇلگەن

چوڭ قاشتېشى قويۇلغان ساڭرام بولۇشى مۇمكىن.

قىزىل تاشكېمىر تۇركۈملىرىدىكى ساكىيامونى ياكى باشقا بۇدساتۋا ئوبرازى ھەيكەللىرى ساقلىنىپ قالمىغان. بەختكە يارىشا 1975 ـ يىلى قىزىل 1 ـ نومۇرلۇق يېڭى تېپىلغان كېمىرنىڭ ئارقا خانىسىدىن سۇپىغا④ ياتقۇزۇلۇپ ئىشلەنگەن «نىرۋانادا ياتقان بۇددىھا»⑤ نىڭ لايدا ياسالغان رەڭدار ھەيكىلى بىلەن تاشقا ئويۇلغان رەڭدار ھەيكىلى تېپىلغان. ھەيكەللەر گۈزەل قىلىپ ئىشلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا كېمىرلەردا ھەيكەل قويۇلغان سۇپىلار، مېھرابچە ـ ئويۇقلىرى، ھەيكەل سۇنۇقلىرىلا قېلىپ قالغان. بۇ ھال قەدىمقى ـ پىشاۋۇر تاشكېمىرلىرىمۇ، دۇنخۇاڭ ـ ئېگىزقۇم تاشكېمىرلىرى، يۇنگاڭ تاشكېمىرلىرى، لۇڭمېن تاشكېمىرلىرى، مەيجىشەن تاشكېمىرلىرى، بىڭلىڭشى تاشكېمىرلىرى، شاڭتاڭشەن تاشكېمىرلىرى قاتارلىق خۇاڭخې دەرياسى ساھىلىدىكى ۋە ئاۋۇشەن، گۇاڭيەن، شىجۇڭشەن قاتارلىق جەنۇبىي ئۆلكىلەردىكى بۇددا تاشكېمىرلەرمۇ دۇچار بولمىغان تارىخىي يوقىتىش ھېسابلىنىدۇ.

قىزىل تاشكېمىرلىرى تۇركۈمىدىكى تام رەسىملىرى گەرچە قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىچىدە 80 دىن ئارتۇق تاشكېمىردە ئۇنىڭ رەڭدار ـــ نەپىس ئۇلگىلىرىدىن بىر قىسمى ساقلانغان. بۇ رەسىملەرنىڭ ئۆزىگە خاس بىناكارلىق ـ رەسساملىق ئورۇنلاشتۇرۇش گارمونىيىسى، تېماتىك ـ ھېكايەتلىك تەسۋىرىي كومپوزىتسىيە گارمونىيىسى، بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئېتنولوگىيىلىك ۋە ئېستېتىكىلىق گارمونىيىسى بولغان. ئايرىم رەسىملەرگە ئەينى زامان كۇسەن يېزىقىدا بېغىشلىما ياكى ئىزاھلار بېرىلگەن.

توغراقدەك تاشكېمىر تۇركۇمى ـــ باي ناھىيىسىنىڭ غەربىي يۇنىلىشىدە بەش يېرىم كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ھازىر بۇ يەر ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىگە قارايدۇ. توغراقدەك تاشكېمىرلىرى ئالتە خارابە بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكى سەنئەت

يادىكارلىقلىرى قالمىغان.

تېتى تاشكېمىر تۇركۈمى ــ قىزىل تاشكېمىر تۇركۈمىنىڭ غەربىي شىمال يۆنىلىشىدە بەش كىلومېتىر ئارىلىقتا قېزىلغان. هازىر پەقەت سەككىز تاشكېمىر خارابىسى ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ هېچقانداق بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى نەمۇنىلىرى ساقلانمىغان. تېتى تاشكېمىرلىرى جايلاشقان تاغنىڭ كەينىدە بىر ئېهرام خارابىسىنىڭ ئورنى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئورقۇن يېزىقى چېكىلگەن ساپال ئىدىش پارچىلىرى تېپىلغان.

توغراقيىلان تاشكېمىر تۇركۈمى ــ توقسۇ ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمال يۆنىلىشىگە قىيپاش 70 كىلومېتىر يول يۇرگەندىن كېيىن بۇ تاشكېمىر تۇركۈمى كۆرۈنىدۇ. بۇ تاشكېمىرلەر ئىككى گۇرۇپپىغا ــ شەرقىي ۋە غەربىي گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئارىلىقتا بەش كىلومېتىر چۆل بار. بۇ قۇرغان قەدىمكى كىچىك بوستانلىق بولۇپ، شەرق تەرەپتىكى تاشكېمىرلەر تىزىملىغۇدەك گەۋدىسىدىن ئايرىلىپ قالغان. پەقەت غەرب تەرەپتە 19 كېمىر قالغان. بۇ ۋەيران كېمىرلەر ئىچىدە پەقەت 16 ـ نومۇرلۇق تاشكېمىردىلا قىسمەن نەپىس تام رەسىملىرى ئۇلگىلىرى ساقلىنىپ قالغان. كېمىرلەرنىڭ سىرتىدىكى سۇنغان ساپال پارچىلىرى بۇ جايدا بىر مەزگىل ئىللىق هايات داۋام قىلغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

دۇلدۇلئوقۇر بۇددا خارابىسى ــ قىزىل ۋە مۇزات دەريالىرى قوشۇلۇپ ئۆگەن دەريانىڭ هاسىل قىلغاندىن كېيىنكى ئۆگەن دەريانىڭ ۋادىسىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقان مۇهىم بىر بۇددا ئىستىقامەتگاهى. بۇ يەردىن دەريا ئېقىنى تۆۋەنلەپ قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىگە بارىدۇ. دۇلدۇلئوقۇر خارابىلىرىنى ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سۇرەتكە ئېلىپ «يېڭى غەربكە سایاهەت» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلغان.

قۇمتۇرا تاشكېمىر تۇركۈمى ــ كۇچا ـ توقسۇ تاشيولىنىڭ بويلاپ

غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىگە قاراپ 20 كىلومېتىر يول يۈرگەندىن كېيىن «ئۈچكۆۋرۈك» دېگەن جايغا بارىمىز. بۇ يەردىن چۆلگە ئىچكىرىلەپ يەنە سەككىز كىلومېتىر يول ماڭغاندا مۇزات ۋە قىزىل دەريالىرىدىن تەشكىل تاپقان ئۆگەن دەرياسىنىڭ چېقىش جايىدىكى تاغ ئاغزىغا بارىمىز. تاغنىڭ دەريا ئاققان جىلغىسىنىڭ شەرقىي قاسىنىقىدىكى قىياغا قۇمتۇرا تاشكېمىر تۈركۈمى قېزىلغان. تاشكېمىرلەر ئىككى تىزىق بولۇپ، بىر قىسمى جىلغا ئېغىزىدىكى قىياغا، بىر قىسمى جىلغا ئىچىدىكى قىياغا سېلىنغان. ھازىر تىزىملانغىنى 99 بولۇپ، يېڭىدىن تېپىلغان ئۈچ تاشكېمىر بۇنىڭ ئىچىدە. بۇلاردىن 72 كېمىر بىرقەدەر تۈزۈك ساقلانغان. تاشكېمىرلەرنىڭ كۆپى ئىبادەت (Vandana) كېمىرلىرى بىلەن ئېتىكاپ ـ ئىستىقامەت (Caitya) كېمىرلىرى، ئاز بىر قىسمى راھىب ـ تالىپلارنىڭ ھۇجرا ـ ياتاق (sanha) كېمىرلىرىدىن ئىبارەت.

قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرى قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇ مىلادىيە 5 ـ ئەسىرلەردىن تاكى مىلادىيە 9 ـ، 12 ـ ئەسىرلەرگىچە قېزىلغان ۋە گۇللەنگەن.

قۇمتۇرا تاشكېمىر تۈركۈمىدىكى بۇددىھا ۋە بۇدساتۋا ھەيكەللىرى قالمىغان. ئەمما، يېقىندا يېڭىدىن تېپىلغان 2 ـ نومۇرلۇق تاشكېمىردىن بىر دانە ئولتۇرغان بۇددىھا (ساكيامونى) ھەيكىلى تېپىلدى. بۇ چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى بىلەلمىگەن ۋە ھازىر شىنجاڭدا بىردىنبىر ساقلىنىپ قالغان بۇددىھا ھەيكىلى. بۇ ھەيكەل باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان، ئىككى قولىنى ئىستىقامەت كۆرۈنۈشتە (禅宝印 — Dhyana Mudra) قويغان بولۇپ، ئاستىدا يەتتە قات نېلۇپەر ئولتۇرۇش سۇپىسى، ئۇ يەرگە ئىككى شىر ئوبرازى قاپارتىپ ياسالغان. يۈزى بەكمۇ ئورۇق ـ ئۇزۇن ئەمەس، قۇلىقى كالپۇكىغىچە سوزۇق ياسالغان. فون لېكوك ۋە گرونوۋېدىللار قىزىل تاشكېمىرلىرىدىن بۇنىڭغا

يېقىن كېلىدىغان بۇدساتۋا ھەيكىلىنى ئوغرىلاپ كېتىشكەنىدى.

قۇمتۇرا تاشكېمىر تۈركۈملىرىدىن ئۆگەن دەرياسىنىڭ تاغدىن چىقىش ئاغزىدىكى ھەيۋەت كۆرۈنۈشلۈك شەرقىي قىياغا چوڭ ئويۇق ئويۇپ، 12 مېتىر ئېگىزلىكتىكى بۇددىھا ھەيكىلى قويۇلغانلىقى مەلۇم. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۇي سۇڭ بۇ ھەقتە بىۋاستە كۆرگەنلىرىنى يازغان.

قۇمتۇرا تاشكېمىر تۈركۈملىرىدىن 40 تىن ئاتۇق كېمىردىكى تام رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن 31 تاشكېمىرنىڭ خېلىلا مۇكەممەل بولۇپ ھىنايانا‌غا مەنسۇپ يارالمىش قىسمەتلىرى(佛本生故事 — jataka)، بۇددىھانىڭ ئۆمۈر بايانىغا ئائىت رەسىملەردىن باشقا، يەنە ماھايانا‌غا مەنسۇپ مىڭ بۇت رەسىملىرى، «ئۆزگەرمەك» رەسىملىرى (经变画) كۆپلەپ سىزىلغان. مەسىلەن، 14 ـ كېمىرگە «مايىترىنىڭ ئۆزگىرىشى»(弥勒变)، 16 ـ كېمىرگە «غەربتىكى پاك زېمىنىنىڭ ئۆزگىرىشى» (西方净土变) (sukhavati)، «دورىگەرنىڭ ئۆزگىرىشى» (药师变)، ھەتتا 9 ـ كېمىرغا، پۇتۇن بەدىنىگە مىڭ بۇت سىزىلغان گاندارا‌ۋا (乾婆, Gandharava) رەسىملىرى ۋە ساكيامونى رەسىملىرى سىزىلغان. رەسىملەر ئىچىدە تەمىر ـ ئېھسانچىلار، بېكسۇلار، سەنئەتكارلار بارغانسېرى قەدىمكى كۇسەنلىكلەرنىڭ رېئال قىياپىتى ۋە تۇرمۇشىغا يانداشتۇرۇلۇپ سىزىلغان. قەدىمكى كۇسەن يېزىقىدىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە بېغىشلىما خەتلەر كۆپلەپ يېزىلغان. بۇ ھال قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىنىڭ شۇھنزاڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ «كۇسەن ئۇيغۇر بۇددىزمى» دەۋرىدە گۈللەنگەنلىكىنى، بۇ دەۋردە ماھايانا بۇددىزمىنىڭ ھىنايانادىن ئۇستۇنلۇكىكە ئىگە بولغانلىقىنى كۆرسەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ئالتۇنقۇم بىھارىسى» (金砂寺) دەپ ئاتالغان بۇ تاشكېمىرلەردە خەنزۇ راھىبلىرىنىڭ ئىزلىرى كۆرۈنەرلىك بولغان. بەزى تەتقىقاتچىلار

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋاقتىدا بىر قىسىم خەنزۇ راھىبلىرى (Upadhyaya) ئۆز تەمىراتى بىلەن بەزى كېمىرلەرنى ئاچقۇزغان بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلسا، يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار ئىچكىرىدىن تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن چىققان بۇددا مۇخلىسلىرى بۇ كېمىرلەردە ئىستىقامەت، تەرجىمە بىلەن شۇغۇللانغان بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشىدۇ. 9 ـ نومۇرلۇق كېمىردىن تاكى 16 ـ نومۇرغىچە بولغان كېمىرلەر بىرقەدەر كېيىن قېزىلغاندەك قىلىدۇ.

قىزىلقاغا تاشكېمىر تۇركۈمى ـــ كۈچا ناھىيىسىدىن غەربكە سوزۇلغان غول تاشيولنى بېسىپ كونىشەھەر شامالباغ يېزىسىغا بېرىپ چۆلگە بۇرۇلۇپ، غەربىي شىمال يۆنىلىشىدە مېڭىۋەرگەندە بىر ئېگىز تۇر كۆرۈنىدۇ. شۇ تۇردىن شەرقىي شىمالغا قاراپ بىر كىلومېتىر يۈرگەندە تاغ جىلغىسى ۋە بۇ جىلغىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپتىكى قاسناقلىرىغا ئويۇلغان قىزىلقاغا تاشكېمىر تۇركۈمى كۆرۈنىدۇ. ھازىر بۇ يەردە تىزىملانغان 46 تاشكېمىر بولۇپ، يېرىمى تەلىم ئۆي (chaitya ـــ 支提窟)، يېرىمى ياتاق ھەم ئېتىكاپ ئۆيى (vihara ـــ 毗诃罗窟) بولغان. بۇ تاشكېمىر ئىچىدە 38 كېمىر بىرقەدەر تۇزۇك ساقلانغان بولۇپ، 12 كېمىرده قالدۇق تام رەسىملىرى قالغان.

«قىزىلقاغا» دېگەن نام يەرلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلانغان رىۋايەت بويىچە، قەدىمكى كۇسەن خانى بىر قىز پەرزەنتكە ئىگە بولغان، ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرى بۇ قىزنى چايان چېقىپ ئۆلدىرىغانلىقىنى مۇنەججىمدىن ئاڭلىغان. خان چۆلگە ئېگىز راۋاق ياساپ قىزىنى چوڭ قىلغان. ئەمما، بىر كۈنى پادىشاھ سوۋغات قىلغان ئالمىلار ئارىسىغا يوشۇرۇنغان چايانىڭ چېقىشى بىلەن بۇ ساھىبجامال مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەن. كىشىلەر شۇنىڭدىن بېرى بۇ ئېگىز راۋاقنى «قىز قالدى» دەپ ئاتىغان ۋە كېيىنچە بۇ ئىسىم «قىزىلقاغا»غا ئايلىنىپ قالغان.

«قىزىلقاغا» تاشكېمىر تۈركۈملىرىدىكى 16 ـ، 23 ـ تاشكېمىرلەر قىزىلنىڭ 47 ـ تاشكېمىرى بىلەن دەسلەپكى دەۋردە قېزىلغان. كۆپلىگەن تام رەسىملىرى ھىنايانا چوڭ تېپىتە ۋە ئالاھىدە ئىشلەنگەن يارالمىش ھېكايىلىرى ۋە ساكيامونى قىسمەتلىرى سىزمىلىرىدىن ئىبارەت. 31 ـ، 32 ـ تاشكېمىرلەردا قىزىل گىل بىلەن تورۇستىكى رومبىغا مىڭ بۇتلارنىڭ كۆپلەپ سىزىلغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى ئالدىدىكى ماھايانا بۇددىزمى دەۋرىدە سىزىلغاندەك قىلىدۇ. 14 ـ تاشكېمىر قاتارلىق كېمىرلەردىكى تام رەسىملىرىدە نەيزە، تۇغ تۇتقان قوراللىق ئەسكەرلەر ساكيامونىنىڭ جەسەت كۈلىنى (sarira) تالىشىپ تەقسىم قىلىشۋاتقانلىقىنى، يەنە قىرقىم چاچ ساۋۇت كىيگەن، قىلىچ ئاسقان، ئۇزۇن قونچلۇق ئوقتۇك كىيگەن قوراللىق مۇلازىملارنىڭ ساكيامونىغا ماتەم تۇتقان قىياپىتى پۇتۇنلەي يەرلىك قىياپەت ۋە ئېتنىك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن سىزىلغان بولۇپ، ئالاھىدە تارىخىي قىممەتكە ئىگە يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

سۇبېشى بۇددا خارابىسى ـــ كۇچا ناھىيە بازىرىدىن شىمالىي يۆنىلىشتە 23 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چۆلتاغدىن چىققان كۇچا دەرياسىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان. بۇ يەر قەدىمكى مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھى بولۇپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى بايقىغان. بۇ يەرگە كۆپلەپ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى سېلىنغان. چوڭ كۆلەملىك بۇ ئىبادەتخانىلار ياغاچ، تۆمۇر ۋە كېسەكتىن ياسالغان بولۇپ، غەربىي قاشتا ۋەز ـ تەلىم (caitya) ئۆيلىرى، شەرقىي قاشتا بۇددا مۇنارىسى قالدۇقلىرى ساقلانغان. ئىبادەتخانا تامىلىرىدىكى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان تام رەسىملىرى رەڭدار، نەپىس ئىشلەنگەن.

سىمسىم تاشكېمىر تۈركۈمى ـــ كۇچادىن شەرقىگە سوزۇلغان تاشيولدا 20 كىلومېتىر يۇرگەندىن كېيىن، يەنە شىمالغا ئون كىلومېتىر يول يۇرۇپ ياقا يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان جايغا

بارىمىز. بۇ يەردىن غەربىي شىمال يۆنىلىشىدە بەش كىلومېتىر يول يۈرسەك چۆلگە كىرىمىز. بۇ يەردىن يەنە بەش كىلومېتىر يول يۈرسەك، قۇرۇقتاغ (جۇڭلىڭبۇغىزى) ئېغىزىغا كىرىمىز. تاغ ئىچىدىن جىلغا سۇيى سىم ـ سىملاپ ئېقىپ چىقىپ، ئەتراپنى كۆكەرتكەن. جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىقىغا سىمسىم تاشكېمىرلىرى تۈركۈمى جايلاشقان.

سىمسىم تاشكېمىرلىرى 52 كېمىردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، 19 تاشكېمىر بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. قالغانلىرىنىڭ تام رەسىملىرى ئويۇپ كېتىلگەن. تاشكېمىرلەرنىڭ كۆپى كايتايا (Caitya) بولۇپ، 49 ـ كېمىر ئەڭ چوڭ ئىبادەتخانا (بىھارا) بولغانىكەن. تاشكېمىرنىڭ مۇنار ـ تۇۋرۇك تېمىنىڭ تۆت تەرىپىدىكى ئويۇقلارغا قويۇلغان بۇددىھا، بۇدساتۋا ھەيكەللىرى يوقالغان. پەقەت نېلۇپەر گۈللۈك ئولتۇرۇش تەكچىلىرى بىلەن ھەيكەللەرگە ماسلاشتۇرۇلغان ئارقا تام رەسىملىرى، نۇر چەمبىرەكلىرى ساقلىنىپ قالغان. سىمسىم تاشكېمىر تۇركۈمىدىكى 3 ـ، 8 ـ، 11 ـ، 15 ـ، 19 ـ، 22 ـ، 30 ـ، 31 ـ، 36 ـ، 37 ـ، 46 ـ تاشكېمىرلەردا مايمۇنلارنىڭ مولاق ئېتىۋاتقانلىقى، بۇغىغا مىنىۋېلىپ چېپىۋاتقانلىقى، كۆلدىكى ئاي شولىسىنى بىر قولىدا سۆگەتنى تۇتۇپ تۇرۇپ، بىر قولىدا ئالماقچى بولغانلىقى؛ ئۇچۇۋاتقان توز، خىرىستىكى شىر ـ يولۋاس، ئاق تۆگە تەسۋىرى بىلەن كۈسەن سەنئەتچىلەرنىڭ ساز ۋە ئۇسسۇل بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقى تولىمۇ جانلىق گەۋدىلەندۇرۇلگەن. 36 ـ، 37 ـ تاشكېمىرلەردە بۇددا راھىب ۋە مۇخلىسلىرىنىڭ سۆترا ئاڭلاۋاتقانلىقى، تەمىر ـ ساخاۋەتچىلەرنىڭ بۇددىھاغا تەلپۈنۈۋاتقانلىقى قاتارلىق ھىنايانا رەسىملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. سىمسىم تام رەسىملىرىدە كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ئالامەتلىرى ئىپادىلەنمىگەن. تاشكېمىر تۇركۈمىنىڭ ئىككى چېتىدە ئىككى يىراقتا نەزەر مۇنارىسىنىڭ تۇرغانلىقى بۇ يەرنىڭ كۈسەننىڭ شەرقىدىكى مۇھىم دىنىي

قارارگاهلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سىمسىم قىزىل تاشكېمىرلەر تۈركۈمىنىڭ بىرىنچى دەۋرىدىكى تاشكېمىرلەر بىلەن بىللە بىنا قىلىنغان.

مازارباغ ــ كىرىش تاشكېمىر تۈركۈمى ــ كۇچانىڭ شەرقىي شىمالى يۆنىلىشىدە 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى 5 ـ رايون 3 ـ كەنت تەۋەلىكىدە. سىمسىم تاشكېمىرلىرى بىلەن مازارباغ تاشكېمىرلىرىنىڭ ئارىسى بەش كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ تاشكېمىر تۈركۈملىرىمۇ مازارباغ كەنتىدىن غەربىي جەنۇبقا يېرىم كىلومېتىر ئارىلىقتىكى قۇرۇقتاغ باغرىغا جايلاشقان. تاشكېمىرلەر ئورۇن تاشلاپ غەرب، ئوتتۇرا ۋە شەرقتىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇپپا، جەمئىي 34 كېمىر. تاشكېمىرلەرنىڭ كۆپى غۇلاپ چۈشكەن، بىرقەدەر ياخشىراق ساقلانغان 1 ـ، 9 ـ، 11 ـ، 26 ـ، 29 ـ كېمىر تاملىرىغا كۆركەم يارالمىش قىسمەتلىرى سىزىلغان. 1 ـ كېمىردىكى ئاق بۇغىنىڭ سۈترا سۆزلىگەننى ئاڭلاۋاتقانلىقى، ساكىيامونىنىڭ ياۋا بۇغىلىق باغدا سۈترا سۆزلەۋاتقانلىقى قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر باشقا تاشكېمىرلەردە ئۇچرىمايدۇ.

كىرىش تاشكېمىرىگە قېرى براھمانىنىڭ پۇكلىنىپ تۇرغان رەڭدار تام رەسىمى، قۇياش دىۋىسىنىڭ چاق ئۇستىگە باداشقان قۇرغان، ئارقىسىدا ئوت چاقناۋاتقان، چەۋەنداز ــ ھەربىي قىياپەتلىك رەڭدار رەسىمى سىزىلغان. بۇ رەسىم قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىدىكى قۇياش دىۋىسى (sura) سىزىلغان تام رەسىمىدىن پەرقلىق ئىشلەنگەن.

يۇقىرىدا كۆسەن تاشكېمىر تىزمىسىدىكى ئون تۈركۈم 501 كېمىر ئىچىدە 276 كېمىرده تام رەسىملىرى ساقلانغانلىقىنى، يېقىندا بىرىدىن بۇددىھا ھەيكىلى تېپىلغانلىقىنى ئېيىتتۇق. بۇ تاشكېمىرلەر ئىچىدە ھاياتلىق مەنبەسى بىرقەدەر ياخشى بولغان دائىملىق سۇ ۋە يۇرتقا يېقىن جايلاردىكى قىزىل، قۇمتۇرا، سىمسىم تاشكېمىرلىرى بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. سۇ

مەنبەسى قۇرۇغان جايلاردىكىلىرى بالدۇر خارابلاشقان. بۇلاردىن باشقا، ئىسلامىيەتكە يېقىنراق جايلاشقانلىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى بالدۇرراق بولغان. چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ۋەيران قىلغانلىرى ھەممە تاشكېمىرلەردە دېگۈدەك كۆزگە چېلىقىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ھازىرقى ۋەيرانە ھالەتتىكى كۆلىمى جەھەتتىن قىزىل تاشكېمىر تىزمىلىرى يەنىلا بۇددىزم سەنئىتىنىڭ بۇلىقى ۋە ئىزچىل ئاسرالغان سالونى بولغان پاكىستان ۋە ھىندىستاندىكى قەندىھار، ماخۇرا، ئاجانتا⑥ بامىيان تاشكېمىرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە سېلىشتۇرغاندا يەنە زور بولغان. ئۇ ئېگىزقۇم (موگاۋكۇ)، يۇيلىن، غەربىي مىڭئۆي، شۇيشياكۇدىن ئىبارەت تۆت تۇركۇمدىن تەشكىل تاپقان دۇنخۇاڭ (492 كېمى) تاشكېمىر تىزمىسىدىنمۇ كەم ئەمەس. ئېيتىش كېرەككى، مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاسىيادا مۇنچىلىك چوڭ، ئاۋات، نەپىس سەنئەت پاۋلىئونى بولمىغانىدى.

كۇسەن تاشكېمىر تىزمىلىرى بىلەن تۇرپان تاشكېمىر تىزمىلىرى ئارىسىدا كورلىدىكى ناقساتلا تاشكېمىرلىرى(那克沙特拉石窟) بىلەن قاراشەھەر مىڭئۆي تاشكېمىرلىرى تۇركۇملىرى ساقلانغان. ناقساتلادىن تېپىلغان چېچىنى چوققىسىغا بانتىلىۋالغان، ئىككى قولىنى گۇل تۇتقان ھالەتتە كۆكسىگە قويغان بۇددىھانىڭ يېرىم ھەيكىلى بىلەن بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان، بېلىنى باغلىغان بۇددا ھەيكىلى چەت ئەلگە ئېلىپ كېتىلگەن.

قاراشەھەر ـ شورچۇق مىڭئۆيلىرى ـــ چوڭ كۆلەملىك جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىبادەتخانا غەربىي شىمالدىكى تاغقا قېزىلغان ئون تاشكېمىردىن تەشكىل تاپقان. تاشكېمىرلەر قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

غەربىي ئىبادەتخانا ئايۋان ۋە 23 مېتىر ئۇزۇن، 21 مېتىر

كەڭلىكتىكى ساراي، ئىبادەتخانا ئالدىدىكى مۇنار ۋە كۆپلىگەن هۇجرىلاردىن تەشكىل تاپقان. شىمالىي ئىبادەتخانىنىڭ ئارقىسى ئۇچ سارايدىن تۈزۈلگەن. ئىبادەتخانىنىڭ ئالدىدا ئون مېتىر ئېگىزلىكتە ناغرا مۇنارىسى، كەينىدە ئالتە كىچىكرەك مۇنار (ستوپا) بولۇپ، ھەيۋەتلىك كومپلىكس قۇرۇلما كېسەكتىن ياسالغان. بۇت سۈنۈقلىرى، تام رەسىمى سۈيۈلمىلىرى تېپىلغان.

تۇرپان تاشكېمىر تىزمىلىرىغا تۇيۇق، يارغول، سىڭگىم، بېزەكلىك، لەمجىن، بەشبالىق تاشكېمىر تۈركۈملىرىنى كىرگۈزۈش مۇمكىن.

تۇيۇق تاشكېمىرلىرى ــ ئاۋرېل ستېينىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، خۇددى ھەرە كۆنكىدەك پۈتۈن تاغ باغرىنى قاپلىغان. تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بۇ تاشكېمىرلەر قوچۇ شەھەر خارابىسىدىن پەقەت 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تۇيۇق جىلغىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قاسىنقىغا جايلاشقان. بىرقانچە قېتىملىق يەر تەۋرەشتە كۆمۈلۈپ قالغانلىرىنىڭ بىزگە نامەلۇملۇقىنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، ھازىر 46 كېمىر ساقلانغان. بۇ كېمىرلەرنىڭ 25 ى غەربىي قاسناقتا، 21 ى شەرقىي قاسناقتا جايلاشقان.

1879 ـ يىلى رۇسىيىلىك بوتانىك لېگىل (雷格尔) بۇ يەردە كاتتا بۇددا ئىبادەتخانىسىنى كۆرگەنلىكىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، 1883 ـ يىلى رۇسىيىلىك روبروۋسكىي كېلىپ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە كىتاب، قولىيازمىلارنى ئېلىپ كەتكەن. 1879 ـ يىلى رۇسىيىلىك كېلىمىنتىس ئىسىملىك ئارخېئولوگ كېلىپ، تام رەسىملىرى ۋە قولىيازمىلارنى ئېلىپ كەتكەن. 1903 ـ يىلى ياپونىيىلىك كىزۇيتورو (桔瑞超)، نومۇرا ساكامىسى (野村荣三) ئىككىسى ئەنجۇخان (443 ــ 450) كۆچۈرتكۈزگەن «بۇددىھا ئېيتقان بۇدساتۋالىق

سۈترىسى» (佛说菩萨经) نى ياپونىيەگە ئېلىپ كەتكەن. 1905 ـ يىلى گرونوۋېدىل، فون لىكوك (ئۇنىڭ يارداەمچىسى باتاس) قاتارلىقلار بۇ يەردىكى سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. گرونوۋېدىلدەك ئاۋايلاپ سىزىپ ئېلىشنىڭ ئەكسىچە، فون لېكوك شۇ يىلى ۋە 1907 ـ يىلى 35 ئادەمنى ئىشقا سېلىپ رەسىملەرنى ئويۇۋالغان ۋە خۇپىيە خانىدىكى نوملارنى ئېلىپ كەتكەن. ئۇ بۇ توغرۇلۇق: «بىز تۇيۇقتىن بىرمۇنچىلىغان چىرايلىق تام رەسىملىرى ۋە بۇد پارچىلىرىنى تاپتۇق. بۇنىڭدىن باشقا، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە قولىيازمىلارنى تاپتۇق، ئۇلارمۇ ناھايىتى نۇرغۇن» دەپ يازغان.

تۇيۇق تاشكېمىرلىرى تەخمىنەن مىلادىيە 4 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، تۇرپان بۇددىزمىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەسۋىرىي سەنئەت خەزىنىسى ئىدى. ئىسلامىيەت ئىستېرىيىسى ئۇنى خارابىلاشتۇرغاندىن تاشقىرى، يەرلىك ئاھالە ئۇنىڭغا «ئەسھابۇل كەھف» نامىدا سىرلىق ئىسلام يېپىنچىسى ئارتىپ، ئەسىرلەر داۋامىدا بىرقەدەر ساقلاپ كەلدى. ھازىرغىچە دۇنيادا ئۇنىڭدىن ئارتۇق جايدا نامى تەكرارلىنىپ كەلگەن بۇ سەككىز ئەۋلىيا (يەتتە كىشى، بىر ئىت) نىڭ ئۇخلاۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىنى مۇللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ئەمىنىيە» دە رەت قىلغانىدى. شۇنداقتىمۇ كىشىلەر ئۇخلاۋاتقان ئەۋلىيالارغا دەخلى قىلماسلىق روھىيىتى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۇنى قوغداپ قېلىش رولىنى ئويناىدى.

تۇيۇق غارلىرى كۆسەن شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىن تۇۋرۇك (كېتىك) قالدۇرۇپ ئىشلەنگەن كېمىرلەردىن تاشقىرى، ئاساسەن تۇرپانچە ئۇزۇن كېمىر شەكلىدە قېزىلغان. ئىلگىرى سۇ بويىدىكى تاغ ئاستى تۆپلىكىگە «ساجۇنىڭ خەرىتىلىك نومى» دا يېزىلغاندەك چوڭ تىپتىكى ئىبادەتخانا ۋە بەش مۇنار بىنا قىلىنغان «ئەۋلىيالار خىلۋەتگاھى» ئىدى. ھازىر ئۇلارنىڭ ئىزلىرىلا قالغان، ئۆزى كۆمتۇرۇلگەن. قارىماققا، تۇيۇق

تاشكېمىر ۋە ئىبادەتخانا ساراي ـ مۇنارلىرى قىزىلدىكىدەك بىر كومپلېكس قىلىپ ياسالغان.

تۆيۇق تاشكېمىرلىرىدە 1 ـ، 2 ـ، 12 ـ، 20 ـ، 38 ـ، 40 ـ، 41 ـ، 42 ـ، 44 ـ كېمىرلەردىلا تام رەسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىزى ساقلانغان.

40 ـ، 41 ـ، 44 ـ كېمىرده بىر بۇددىهانىڭ ئىككى بۇدساتۋاغا نوم سۆزلەۋاتقانلىق كۆرۈنۈشى سىزىلغان. بۇنىڭدا بۇددىها نېلۇپەر گۈلى ئۈستىده باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان، ئۇنىڭ ئىككى يېنىدىكى بۇدساتۋالار بۇددىهاغا سەل ئېگىلگەن هالدا ئىككى ئالىقىنىنى جۈپلىگەن. 41 ـ تاشكېمىرده بۇددىهانىڭ بېشىدىكى گۈللۈك تاج باشكىيىمىدىن تاشقىرى، تاملارغا قاتار مىڭ بۇرهان ئوبرازلىرى سىزىلغان. ئۇلارمۇ قوللىرىدا دىيانا تامغىسى (禅定印) تۇتۇپ، نېلۇپەر ئۈستىده ئولتۇرۇشقان، 44 ـ تاشكېمىرده ئۇلارنىڭ كىيىملىرى ئوت قىزىل، جىگەررەڭ، گىل رەڭ، كۈل رەڭ، يېشىل قاتارلىق رەڭلەر بىلەن رەتكە تىزىلغان.

بۇ تاشكېمىرلەرنىڭ تۆۋەنكى تاملىرىغا يارالمىش هېكايىلىرى سىزىلغان بولۇپ، «بۇدساتۋانىڭ دېڭىزغا چۈشۈپ مەرۋايىت سۇزۇشى»، «چانتىپولىنىڭ (提婆株) قول ـ پۇتىنى كەسكەنگە بەرداشلىق بېرىشى»، «شاهزاده تەن موكەن (昙摩钳) نىڭ بۇددارما (بۇددا قانۇنى) يولىدا دوزاخقا كىرىشى»، «مايتربالارادجا (慈力王) نىڭ بەش يەكسا (夜叉) غا قېنىنى تەقدىم قىلىشى»، «شاهزاده سادونا (萨蚕那) نىڭ ئۆز تېنىنى يولۇاسقا يەم قىلىپ بېرىشى»، «ماهاراجا سىبى (尸毗大王) ئۆزىنىڭ كۆزىنى براخمانغا سەدىقه قىلىشى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. كېيىنكى «جاتاكا» دا: «بۇرۇنقى زاماندا سادىرۇق (妙光) ناملىق بىر پادىشاه بولغانكەن ...» دېگەن خەتلەر تامغا خەنزۇچە يېزىلغان. بۇ هېكايە نەزم ـ نەسر شەكلىده سىبىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمەلدار، خانكىسى، تېۋىپلارنىڭ نەسىهىتىگە قارىماي

قارىغۇ قىياپىتىدە ئالدىغا كەلگەن براخمانغا ئىككى كۆزىنى ئويدۇرۇپ بېرىپ، تەركىدۇنيا بولغانلىقى، ئاخىر ئىككى كۆزى ۋە ئەقىل كۆزى پەيدا بولغانلىقى ھېكايە قىلىنغان. بۇ تامغا يېزىلغان خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ئۇسلۇبىغا قاراپ، بۇ كېيىرنى ئۇ خەتلەر بىلەن ئوخشاش ئۇسلۇبتىكى جىن (晋) دەۋرىدە قېزىلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ تەخمىن قىلىنماقتا. كېيىر تورۇسلىرىغا رۇمبا شەكلىگە ئېلىنغان يۇلتۇزلار، بۇددىھانىڭ ئىستىقامەت (دىيانا) قىلىۋاتقانلىقى ۋە بۇددىھانى قوغدايدىغان دىۋاراجا (天王) رەسىملىرى ــ ساماۋى فىگۇرىلار سىزىلغان. بۇ يەردە دىيانا قىياپىتىدە ئولتۇرغان مىڭ بۇرھان ئوبرازى دىققەتكە سازاۋەر.

2 ـ، 12 ـ، 38 ـ كېيىرلەر كۇسەن شەكلىدە تۇۋرۇك قالدۇرۇپ قېزىلغان بولۇپ، تۇۋرۇكلەر ستۇپا (مۇنار) لىق رولىنى ئويناغان. بۇلارنىڭ ئويۇنلىرىدىكى بۇددىھا ھەيكىلى ساقلانمىغان. ئويۇقىا يۇلغۇنسىمان نەقىش سىزىلىپ مىڭ بۇرھان رەسىملىرى، ئالتە ياپراق گۈل نەقىشى بىلەن ئۇزۇم شەكلى سىزىلغان. بۇ تاشكېيىرلەرگە سىزىلىشى بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلسىمۇ، يەنىلا دىھارما (بۇددا ھېكمىتى) سۆزلەۋاتقان بۇددىھا ۋە تىڭشىغۇچى بۇدساتۋالار سىزىلغان. قالدۇرۇلغان تۇۋرۇكنى بويىلغان تاملارغا دىيانا (ئىستىقامەت) شەكلىدە ئولتۇرغان كۆپلىگەن مىڭ بۇرھانلار سىزىلغان.

غەربىي قاسىناقتىكى 1 ـ، 20 ـ، 42 ـ تاشكېيىرلەر ئالاھىدە بولۇپ، قارىماقىا بۇ دىيانا (禅那) كېيىرلىرىدىكى قىلىدۇ. بۇ كېيىرلەرنىڭ تاملىرى ئاق بويالغاندىن كېيىن قارا رەڭدە كاتەكچىلەر سىزىپ، ئىچىگە سۇ كۆلچەكلىرى، نېلۇپەر، دەرەخ، قۇلۇلە، ئۆردەكلەرنىڭ سۇدا ئويناۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن. بۇنداق رەسىملەر ئېلىمىزدىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە. بۇ يەردىكى رەسىملەر ساماۋى ھايات دىيارىنى، كۆڭۈللۈك دۇنيانى ياكى ئاسمانىنى، ئەرشىئەلادىكى پاك زېمىنىنى

(Sukharati ــ 净土) گەۋدىلەندۇرسە كېرەك. 1 ـ، 42 ـ كېمىرلەرنىڭ ئاستى قىسمىغا «يارالمىش ھېكايىلىرى» سىزىلغان. 42 ـ كېمىرنىڭ توروسى بىلەن ئىككى قانىتىغا بېكسۇ ــ راھىبلارنىڭ ئولتۇرۇپ دىيانا قىلىپ، دىنىي تەپەككۇرىغا غەرق بولغان قىياپەتلىرى سىزىلغان. توروسنىڭ ئوڭ تەرەپ ئارقا قىسمىغا بىر بېكسۇنىڭ فىكوس دەرىخى ئاستىدا دىيانا قىلىپ ئولتۇرۇپ دەرەخ يوپۇرماقلىرىنىڭ تۇرۇشىنى تىنچ كۆزىتىۋاتقانلىقى سىزىلغان. رەسسام بۇ بېكسۇ ئالدىدا ئىككى ناكەسنىڭ قالايمىقان ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلىقىنى سىزىش ئارقىلىق، بېكسۇنىڭ ئىستىقامەتسىزلىكىنى تەسىرگە ئۇچرىمايدىغانلىقىنى يانداپ ئىپادىلىگەن. يەنە بىر تەرەپتىن چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى يەرگە ئۇرماسلىق، بېكسۇ دىيانا قىلىۋاتقان دەرەخكە بەرباب، غوژىقا، بالمان قاتارلىق چالغۇلارنى ئېسىپ قويغان. بۇ تاشكېمىرگە سەككىز جايغا ئۇچار مالائىكىلەر (飞天)نىڭ رەسىمى سىزىلغان. تۇيۇق غارلىرىدىن مىلادىيە 9 ـ ئەسىردە ياسالغان 11 باشلىق ئاۋالوكىتېسۋارنىڭ ياغاچ رەڭلىك پۈتۈن ھەيكىلى تېپىلغان.

ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، تۇيۇق تاشكېمىرلىرى تۇرپان دىيارىدا ئەڭ قەدىمكى تاشكېمىرلەر بولۇپ، تام رەسىملىرى دەسلەپ ھىنايانا، كېيىنچە مەڭ بۇرھان ۋە پاك زېمىن قاراشلىرىنى نۇقتىلىق ئورۇنلارغا سىزغان. ساكيامونىدىن باشقا مايتىرى ئوبرازىمۇ سىزىلغان. بېكسۇلارنىڭ قېتىرقىنىپ بۇددا ھېكمەتلىرىنى ئۆگىنىشىگە ئىلھام بېرىدىغان كۆرۈنۈشلەر ئالاھىدە سىزىلغان. دىيانا ــ تەپەككۇر تەربىيىسى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. كېمىر ئۆيلەردە تۇرپانچە تۇز ئۆيلەر تولىراق قېزىلغان ۋە 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ كېمىرلەردە بۇددىھا ئولتۇرغان نېلۇپەر سۇپا ئورنىغا يەرلىك كارىۋات شەكلى سىزىلغان.

تۇيۇق كېمىرنىڭ بەزىلىرى، بولۇپمۇ تۇزلۇكتىكى ئىبادەتخانا ۋە شەرقىي جىلغا قاسىنقىدىكى كېمىرلەر مىلادىيە

9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەرنىڭ بېشىدىلا تاشلىنىلىشقا باشلىغان، ئۇلار كېيىنچە ياتاق ھۇجرا ۋە ئامبار ـ قازناق قىلىنغان. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ تۇيۇق تاشكېمىرلىرى رېمونت قىلىنىشقا باشلىغان. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى 1928 ـ يىلى تۇيۇق جىلغىسى ئاغزىغا ئورنىتىلغان بىر ئابىدىنى تاپقان، ئۇنىڭدا: «ئىبادەتخانا ئېگىسىز ۋەيران بولۇپتۇ، بىزكى راھىب ئەنسارى (安信僧) بىلەن تۇدۇمۇ سالى (土都木萨盟) ئۇنى رېمونت قىلىپ، يېڭى ئىبادەتخانا قىلدۇق» دېگەن خەت يېزىلغان. بۇ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن كېيىن، تۇيۇق كېمىرلىرى يەنە بىر مەزگىل داۋاملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

سىڭگىم ئېغىزى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ـــ مۇرتۇق جىلغىسىنىڭ چىقىش ئېغىزىنىڭ يالقۇنتاغ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، توت ئورۇندا جەمئىي ئون كېمىر ساقلانغان. ئۇنىڭ ئىككىسى يالقۇنتاغ ئېغىزىنىڭ يېرىم بېلىدە، قالغان ئىككىسى تاغ باغرىدىكى ھازىرقى تۇرپان ـ پىچان تاشيولىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا، تاغ بېلىگە جايلاشقان كېمىرلەر تاغ قىياسىغا چاپلاپ كېسەك بىلەن خۇددى تاشكېمىردەك ياسالغان بولۇپ، ئۇستىنى كېمىرچە ئەگمە قىلغان. غەرب تەرەپكە كېسەكتىن راھىبلار ھۇجرىلىرى قوپۇرۇلغان. بۇلاردىكى تام رەسىملىرىدە باراقسان مەجنۇنتال، ئۇزۇم تەكلىرى، تورۇسلاردا ساقلىنىپ قالغان مىڭ بۇرھان رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى بولۇپ، ھەممە كېمىر ئويۇلغان دېگۈدەك كونا ئۇيغۇر يېزىقى ئۇچرايدۇ، يول ياقىسىدىكى ئىبادەتخانا ئورنى كېسەكتىن تۇز ياسالغان بولۇپ، قاراشەھەر مىڭئۆي ئىبادەت سارىيىغا ئوخشايدۇ. ئەڭ جەنۇبتىكى خارابىدە براخمى، ئۇيغۇر، خەنزۇ يېزىقلىرى ۋە كەيپىۋەن تومپور پۇلىنىڭ سۇنۇقلىرى تېپىلغان. «قىزىلتاغ» دەپ ئاتىلىدىغان يالقۇنتاغ بويىدىن كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا «خان بۇخارىق ئىدىقۇ، قوچۇدىكى قىزىلتاغقا قايتا ئېھرام ياساتتى» دېگەن خەت چېكىلگەن تاش چىققان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سىڭگىم بۇددا ئىبادەتخانىلىرى تاڭ

سۇلالىسىدىن ئىلگىرى ياسىلىپ، كېيىن قايتا ياسالغان، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى مەزگىلىدە قايتا ياسىلىپ، گۈللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ بۇددا مەنزىلگاھلىرىدىكى ھازىرقى خارابىلەرنى بىردىنبىر خارابە ۋە يادىكارلىق دەپ مۇتلەقلەشتۇرۇش قىيىن.

بېزەكلىك تاشكېمىر تۇركۈمى ــ ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالغا 40 نەچچە كىلومېتىر يۇرگەندىن كېيىن، سىڭگىم ئېغىزىدىن مۇرتۇق جىلغىسىغا بۇرۇلۇپ ئون كىلومېتىر يۇرۇپ، مۇرتۇق كەنتىگە بارىمىز. بۇ كەنتتىن ئىككى يېرىم كىلومېتىر ئۇزاقلىغاندا مۇرتۇق جىلغىسىنىڭ غەربىي سۇپىسىغا قېزىپ ئىشلەنگەن بېزەكلىك تاشكېمىر تۇركۈمىگە بارغىلى بولىدۇ.

بېزەكلىك ــ كۈمۈش تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى ئەڭ چوڭ بۇددا تاشكېمىرى بولۇپ، 57 كېمىر ۋە يېڭى تېپىلغان ئۇچ كېمىردىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ ئەڭ كۆپ ۋاقتىدىكى ئەسلىي سانى بىزگە نامەلۇم.

ئاۋرېل ستېين «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 186 ـ بېتىدە (شاڭ دا تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە نۇسخىسى): «بايلىقى ۋە تەسۇرىي سەنئىتى جەھەتتە ئۇنىڭغا تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ھېچقانداق شۇ خىل خارابە تەڭ كېلەلمەيدىكەن، ھەتتا پەقەت دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىكى مەزمۇنغا باي قەدىمكى رەسىملەر ئۇنىڭغا تەڭلىشەلىشى مۇمكىن» دەپ يازغانىدى. بۇ سۆزلەرنى ئاۋرېل ستېين 1914 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دۇنخۇاڭدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يازغان. ۋەھالەنكى، كېيىنكى مەزگىلدىكى سۇنئىي ۋەيرانچىلىق تۇپەيلىدىن بۇگۈنكى كۈندە مۇنداق يېزىش قىيىن. ئۇ گەرچە تۇركىيىلىك نايىق شەمسىددىن، ئەفرازگولاخان قاتارلىقلار بىلەن بۇ يەردە ئىككى ئاي تۇرۇپ، 50 نەچچە تۆگە، 100 نەچچە ساندۇق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئوغرىلاپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ ئەينى زامانىدىكى

بىر ناچار روھىيەتنى ئەينەن تىلغا ئالغان. ئۇ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 186 ـ بېتىدە مۇنداق دېگەن: «مەبۇدقا ئىشەنمەيدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئاتايىن بۇزغانلىرى ئاز ئەمەس. ھازىرمۇ يەرلىك كىشىلەر يەنە بۇزۇشۇۋېتىپتۇ. ئۇلار تولىمۇ نادانلىق بىلەن تام رەسىملىرىنى بىر قىسىم ـ بىر قىسىمدىن سويۇپ ئېلىشىپ ياۋروپالىقلارغا ساتماقتا»، «ئۇنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە بۇزۇلۇپ تۈگەپ كېتىشى ناھايىتى ئېنىق.»

بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىنىڭ ئىچىدە ئاز بىر قىسمى (مەسىلەن، 18 ـ كېمىر) يارلىقىنى ئويۇپ، بىر قىسمىنى كېسەكتىن كېمىر ياكى يېرىم تۇخۇم (安茶) شەكىللىك گۇمبەز قىلىپ ياسالغان. تاشكېمىرلەر ئومۇمەن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، ۋەز ـ ئىبادەت پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئېھرام (caitya) لار، بىر قىسمى، ئىستىقامەت (vihara) كېمىرلىرىدىن ئىبارەت. ئېھرام كېمىرلىرى (1 ـ، 9 ـ، 16 ـ، 19 ـ كېمىرلەر) ئۇزۇن كېمىرلىك ۋە تۈۋرۈك ـ مۇنارلىق بولۇپ، بىھارا كېمىرلىرى ھەر خىل. ئۇنىڭ بەزىلىرى تۆت چاسا، بەزىلىرى ئۇزۇن كېمىرلىك، بەزىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇت سۇپىسى بار، بەزىلىرىنىڭ ئارقىسىدا يەنە كىچىك ھۇجرىلىرى بار. كونا خارابىلەر ئارىسىدا يەنە ناغراخانىلارنىڭ ئىزلىرى ساقلانغان.

بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدە بۇت ھەيكەللەر ـــ مەيلى بۇددىھا، مەيلى بۇدساتۋا ھەيكەللىرى ساقلانمىغان. تام رەسىملىرى ھەم ھىنايانا، ھەم ماھايانا بويىچە باشقا تاشكېمىر تۈركۈملىرىگە ئورتاقلىققا، ھەم ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى بۇددا مەدەنىيىتى ۋە ئېستېتىكىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئېيتىش كېرەككى، كۇچا تاشكېمىرلىرىدە، قاراشەھەر مىڭئۆيلىرىدە «كۇسەن ئۇيغۇرلىرى» بۇددا سەنئىتى ئىپادىلىرى روشەن كۆرۈنگەن بولسىمۇ، قۇمتۇرا ۋە بېزەكلىك تاشكېمىر تۈركۈملىرى بۇ جەھەتتىكى تىپىك ئۈلگە ھېسابلىنىدۇ.

بېزەكلىك تام رەسىملىرى باقان ـ ساخاۋەت قىلغۇچى (Havira ـــ 供养) ئۇيغۇر خانلىق ئائىلىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ھەتتا تۆت بۇلۇڭغا سىزىلغان بۇددىھا (ساكيامونى) نى قوغدىغۇچى ئەرش ئىلاھى دىۋاراجا ئوبرازلىرىنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرى جەمەتى ياكى تەمىر ـ ساخاۋەتچىلەرنى سىزغان. بۇ ئىلاھىيەتكە قارىغاندا بۇددىھانى تەمىر ـ ساخاۋەتچىلەر قوغداۋاتقانلىقىنى تەكىتلىگەندىن بېشارەت بولۇشى ئېھتىمال. مولىلىرنىڭ يېزىشچە، مۇرتۇق ـ بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىگە كىرىش ئىشىكىنىڭ ئوڭ قاسىتىقىدا قارا كىيىم كىيگەن، ئىسمى ئۇيغۇرچە يېزىلغان، بېشىغا ئاق باش كىيىمى كىيگەن، 12 ئۇيغۇر قاتار تۇرغان تام رەسىمى سىزىلغان. كىرىش ئىشىكىنىڭ سول قاسىتىقىدا سېرىق كىيىم كىيگەن، ئىسمى سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان، بېشىغا قارا باش كىيىمى كىيگەن 12 ئۇيغۇر قاتار تۇرغان تام رەسىمى سىزىلغان.

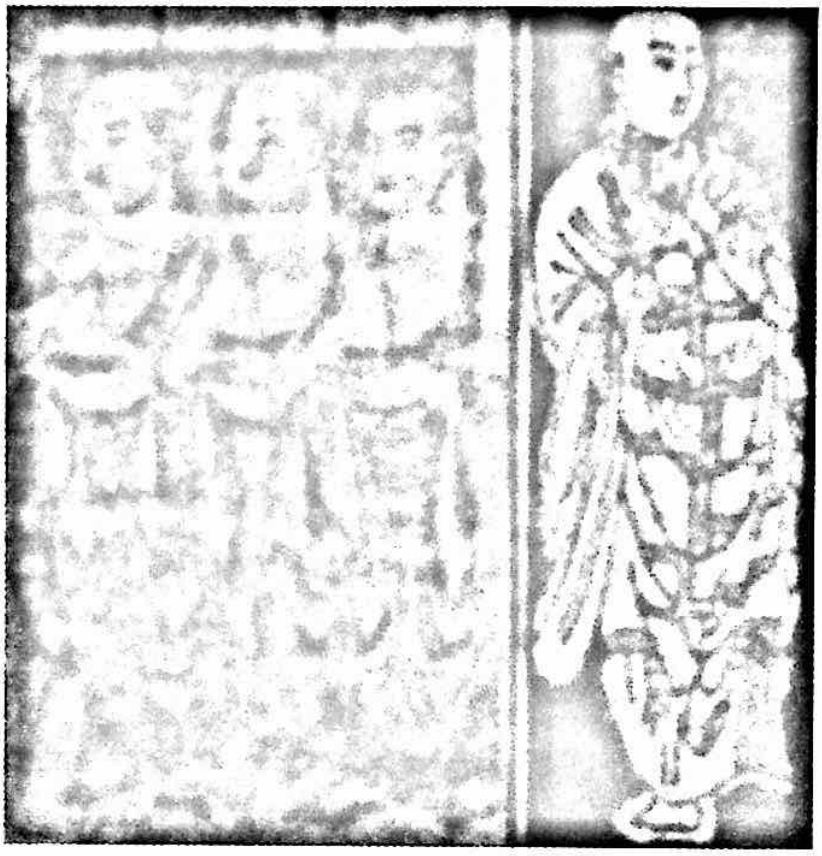
20 ـ كېيىمدىكى، تەخمىنەن مىلادىيە 10 ـ ئەسىردە سىزىلغان دەپ قارىلىۋاتقان تام رەسىمىدە خۇددى ئارسلاندەك چەبدەس، بېشىغا تاج كىيگەن، پۇتىغا قارا ئۆتۈك كىيگەن، بېلىدىكى كەمەرگە پىچاق، چاقماق ئاسقان ئۇيغۇر ئارسلانخانى بىلەن خۇددى لاچىندەك غەيۇر، بېشىغا گۈزەل تاج تاقىغان، ئۇستىگە قايرىما ياقىلىق، ئىنچىكە يەڭلىك قىزغۇچ كىيىم كىيگەن خانىكە رەسىمى سىزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىلەن خانىكىنىڭ بۇددىھا ئالدىغا ساخاۋەت قىلىپ كىرىپ، ئېھتىرام بىلدۇرۇۋاتقان كۆرۈنۈشى سىزىلغان تام رەسىمى بېرلىنغا ئېلىپ كېتىلگەن، بۇ رەسىملەر 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا بېرلىن بومبارىمان قىلىنغاندا كۆيۈپ كەتكەن.

بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىنىڭ تاملىرىغا يەنە ھەر ساھەدىكى تەمىر ـ ساخاۋەتچىلەرنىڭ ئوبرازلىرى سىزىلغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر بۇددىزمىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسى ئەكس ئەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەينى زامان ئېتنولوگىيىسىگە ئائىت

بىۋاسىتە تارىخىي ئۇچۇر ۋە تەسۋىرىي كۆرۈنۈش قالدۇرغان. بۇ ساخاۋەتچىلەر تولا ھاللاردا گۈل تۈتقان كۆرۈنۈشتە سىزىلغان. تۈرپان تاشكېمىرلىرىدە، بولۇپمۇ بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدە «ئۆزگەرتىلگەن قىياپەت»[7] (لاكشانا ــ 相变) بويىچە سىزىلغان تەمىر ـ ساخاۋەتچىلەرنىڭ قىياپىتىدە قەندىھار تەسىرى سېزىلىپ چىقىرىلغان، خەلقچە يېقىن، خەلق ئاسان قوبۇل قىلىدىغان رەسىم قىياپەتلىرى بولدى. ئۇلار بېكسۇلارنى، يىراقتىن كەلگەن كارۋانلارنى، دېھقان ـ چارۋىچىلارنى ئۆز قىياپەتلىرى بىلەن سىزىشقان.

بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدە، فون لېكوكنىڭ يېزىشچە، يەنە ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ مەھرەملىرى بىلەن شىكارغا چىققانلىقى، ئادەمسىمان باشلىق بىر قۇشنى قوغلاپ كېتىۋاتقان ئوۋچى، ئالتە قوللۇق بىر ئالۋاستىنىڭ بىر توپ بالىلارنى تۇتۇۋالغان كۆرۈنۈشى قاتارلىق تام رەسىملىرى خۇددى ھازىر سىزغاندەك، كۆزنى قاماشتۇرارلىق بولغان. فون لېكوك بۇ يەردىن 620 پارچە تام رەسىمى، 290 دانە ھەر خىل ھەيكەللەرنى 128 ساندۇققا قاچىلاپ، ساندۇققا پاتمىغانلىرىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ چېقىۋەتكەن، قالغانلىرىنى بېرلىنغا ئېلىپ كەتكەن.

تۈرپان بېزەكلىك تام رەسىملىرىدە ھەتتا ساكيامونى (بۇددا) ئوبرازىمۇ تار ئېغىز، تۆۋەن كالپۇكى قېلىن، ئۇستۈنكى كالپۇكى نېپىز، يۇمىلاق ئېگىك، پۈتىغا چورۇق كىيگەن. نېلۇپەر سۇپا (padmasana)دا ئولتۇرغان، مېھرىبان قىياپەتتە دىھارما (ھېكمەت) سۆزلىگەن قول ئىشارىتى (sanda drsana mudra) بىلەن سىزىلغان. ئاۋرېل ستېين ئۇستىگە قىزىل كاسايا كىيگەن، كىيىملىرىدىن لېنتىلار ساڭگىلاپ تۇرغان بۇددا ئەتراپىغا ھەر خىل بۇدساتۋا، تەمىر ـ ساخاۋەتچىلەر ۋە راھىبلارنىڭ ئوبرازى سىزىلغان بۇ رەسىمنى ئېلىپ كەتكەن. بېزەكلىك 33 ـ كېمىرنىڭ ئارقا تېمىغا ساكيامونىنىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ نىرۋانا سۇپىسىدا

33 ـ رەسىم. ساخاۋەتچى بېكسۇلار

يانقانلىقى، ئۇنىڭغا ھەر خىل كىيىنگەن مۇخلىسلارنىڭ قايغۇرغانلىقى سىزىلغان. بۇ شاگىرت ـ مۇخلىسلار ھەر خىل كىيىم، پاسون ۋە قىياپەتتە بولۇپ، يىپەك يولى خەلقئارا ئالاقىلىرى تەسىرىنى ئىپادىلىگەن.

ھەر خىل ئۆزگەرتىلگەن تام رەسىملىرى ئىچىدە دوزاخ ئالۋاستىسىنىڭ قىياپىتى (17 ـ كېيىر)، ھەر خىل مىڭ بۇرھان (22 ـ، 27 ـ، 37 ـ كېيىرلەر) رەسىملىرى، يولۋاس تېرىسى يېپىنغان بۇدساتۋا (48 ـ كېيىر) قاتارلىقلار بار. ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن ـ بەرباب، بالامان، بەلدۇمباق، مىس جەللە، ھەر خىل نەقىشلەر ـــ گۈل، كەلكۇن، يالقۇن، چەمبەر، گېئومېتىرىك شەكىللەر چۈشۈرۈلگەن.

ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋىرى شۇكى، كۇسەن ۋە تۇيۇق تاشكېيىرلىرىدىكى بېزەكلىكتىكى 5 ـ، 30 ـ كېيىرلەرگە ئاسمان ئوبرازى رەسىملىرى، ئاي، كۇن، يۇلتۇزلار

چۇشۇرۇلگەن. بېزەكلىك كېمىرلىرىنىڭ 9 ـ، 45 ـ، 51 ـ كېمىرلىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە يېزىقلار بولغاندىن تاشقىرى، قالغان كېمىرلەردە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىق كۆپلەپ يېزىلغان.

34 ـ رەسىم. ساخاۋەتچى سودىگەر

بېزەكلىك تاشكېمىرلىرى ئارىسىدا ئىلگىرىكى ھىنايانا تام رەسىملىرى ياكى مانىزملىق تاشكېمىرلىرى ئۇستىدىن نېپىز لايدا سۇۋىلىپ، ياكى بىر قەۋەت كېسەكتە ئىچكى كېمىر قوپۇرۇلۇپ، يېڭىدىن ماھايانا ياكى ئۆزگەرتىلگەن قىياپەتتىكى تام رەسىملىرى سىزىلغانلىرىمۇ بار. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا قايسىبىر «ئوقۇتقۇچى» باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى باشلاپ چىقىپ، مىڭ بۇرھان رەسىملىرىنى چوقۇنغانلىقى مەلۇم.

1978 ـ يىلى بېزەكلىك تاشكېمىرلىرى بىر قېتىم رەتلەنگەندە يەنە 800 پارچە ھۆججەت تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەسلىي كومراجىۋا تەرجىمىسىدىن 559 ـ يىلى كۆچۇرۇلگەن «سادداھارما پوندارىكا سۇترا» (妙法莲华经)، «ئاۋالوكىتىسا بۇدساتۋا پەزىلىتى» (观音菩萨门品) قاتارلىق نوملار بىلەن بىر چالىنىڭ ئوغلىنى ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلغان ئۇيغۇرچە شېئىر بار.

يارغول تاشكېمىرلىرى تۇرىكۇمى ـــ يارغول شەھىر خارابىسى جايلاشقان ياردىن بىر كىلومېتىر غەربتىكى يارلىقانىڭ

جەنۇبىغا، يېرىم يارلىققا ئويۇلغان بولۇپ، ھازىر يەتتە كېمىر بار. كېمىرلەر ئىچىدە 5 ـ كېمىرنىڭ غەربىي تېمىدا تۇرك ـ ئورقۇن يېزىقىدىكى بېغىشلىما بار. بۇ كېمىرلەرنىڭ ۋاقتى جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ.

تاشكېمىرلەر ئارىسىدا بىر ئىستىقامەت بىھارىسى، ئالتە ئېھرام كېمىرى (caitya) بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى تۆت كېمىرنىڭ تۆت تېمىغا بىھارا ھۇجرىلىرى ئويۇلغان چوڭ تىپتىكى ئېھرام، ئۇنىڭ كىچىك بىھارلىرى ئاسمان ئوبرازى ۋە ساخاۋەتچىلەر كۆرۈنۈشى سىزىلغان. ئەڭ شەرقىدىكى 7 ـ كېمىر ئۇزۇن كەتكەن گۇمبەزلىك ئېھرام بولۇپ، تورۇسلارغا نېلۇپەر، قۇش، قۇلۇلە ۋە باشقا بېزەكلەر سىزىلغان.

بەشبالىق قەدىمكى خارابىسىدىن تېپىلغان ياتقان بۇددانىڭ ھەيكىلى ئورۇنلاشتۇرۇلغان تاشكېمىر، يەكەن ناھىيىسى جەمەن رايونىدىكى ھېچ نەرسە قالمىغان ئۇچ كېمىر، قورغاس تاش جىلغىلىرىدىكى يېقىنقى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بۇددا ئېھرامى بىلەن ئۇچ تاشكېمىرلەردە ئاساسلىق تاشكېمىر سەنئىتى ئۇلگىلىرى تېپىلمىغاچقا، نۇقتىلىق توختالمىدۇق.

بىز ئاساسلىقى كۇسەن، تۇرپان تاشكېمىر تىزمىلىرىنى نۇقتىلىق قىلىپ، قالغان تاشكېمىرلەرنى يانداشتۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، ھازىر بىزگە 645 تاشكېمىرنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ پۇتكۇل شەرق بۇددا تاشكېمىر سەنئىتىدە مىسلىسىز زور ساندىن ئىبارەت. بۇ شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئەينى زامان شەرق گۇزەل سەنئىتى بويىچە ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

3. غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ تۇزۇلۇش ئالاھىدىلىكى

مەلۇمكى، تاشكېمىرلەر بۇددىزم ئىستىقامىتى ۋە بۇددىزم تەرغىباتىنى مەقسەت قىلىپ ياسالغان بىناكارلىق، شۇنىڭ بىلەن

بىللە ئۇ ئەينى زامان سەۋىيىسىگە لايىق «گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە» قېزىلغان بىناكارلىق سەنئەت ئەسلىمىسى. ئۇ يالغۇز بۇددىزملىق تام رەسىملىرى، ھەيكەلتىراشلىقى سەنئەت ئەسەرلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان سالون (دەھلىز) بولۇپ قالماي، ئۆزىمۇ بۇددىزملىق بىناكارلىق سەنئەت ئەسىرىدىن ئىبارەت.

ھازىر كۈچا ـ باي، تۇرپان ـ پىچان ناھىيىلىرىدە ساقلىنىپ قالغان تاشكېمىرلەر ئەينى زامانداتاغ ـ سۇلۇق، خىلۇەت جايغا ياسالغان بىر قاتار بۇددا ئىبادەتگاھى قۇرۇلمىلىرى سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ يەنە بۇددا مۇنارلىرى، نەزەرگاھ تۇرلىرى، چوڭ شەكىلدىكى خانلىقلار، جەسەت كۈلى مۇنارلىرى، باغ ـ ئارامگاھ، يول ـ كۆۋرۈكلىرى، پائالىيەت ياكى يىغىلىش مەيدانلىرى قاتارلىقلارنىمۇ مۇجەسسەملەشتۇرگەنىدى. بۇلارسىز نوقۇل ھازىرقىدەك تاشكېمىرلەردە مىڭ يىللاپ سوزۇلغان تۇرمۇشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. نوقۇل تاشكېمىرلەر بىناكارلىقىمۇ پەلەمپەيلەر، ۋادەكلىك دەھلىز ـ كارىدورلار، ئىشىك ـ دېرىزە، تۆشۈكلەر بىلەن تۇرمۇشقا ماسلاشتۇرۇلغان بولۇشىدا گۈمان يوق ئىدى. گېرمانىيىلىك گرونوۋېدىل مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا شىزاڭنىڭ لخاسا شەھىرىدىن تىبەتلەرنىڭ تارىم بوستانلىقلىرىنى ئىگىلەپ تۇرغان دەۋرىدە يېزىلغان قىزىل تاشكېمىر ئىبادەتخانىلىرى توغرىسىدىكى بىر قىسىم ماتېرىيالنى قولغا چۈشۈرگەن. بۇ ماتېرىيالدا سىزىلغان بىر خەرىتە بويىچە ئېيتقاندا، قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ تەركىبىدە ئىبادەتخانىلار بىلەن راھىبلارنىڭ ئۆيلىرى بولغان. ئۇلار ئالدىدا رەتلىك پېشايۋان ۋە ئۇدۇلدىن قويۇلغان پەلەمپەي بولغان. 25 ـ، 26 ـ تاشكېمىرلىرىنىڭ ئۇدۇلىدا چوڭ تىپتىكى يەر ئۈستىگە قوپۇرۇلغان تۆت چاسا بىھارا بولغان. بۇ يەردە يەنە بەش مۇنار بولۇپ، تۆت بۇرجەكتە تۆتى، ئوتتۇرىدا بىرى بولغان. بۇ خىل بىناكارلىق قانۇنىيىتىنى قاراشھەر شورچۇق مىڭئۆيلىرىگىمۇ قىياس قىلىش مۇمكىن.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى، دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن پەستىكى يەر يۈزىگە قوپۇرۇلغان بىنالار خانىۋەيران بولغان. كېيىنچە تاشكېمىرلەرنىڭ پېشايۋانلىرى، بولۇپمۇ ياغاچتىن ياسالغان قۇرۇلما ۋە ماتېرىياللار قومۇرۇپ ئېلىپ كېتىلگەن. پەقەت تاغقا ئىچكىرىلەپ ئويۇلغان كېمىرلەر گويا تەبىئەت ھمايىسىدە بۇ تاغلار بىلەن بىللە بۇگۈنگە يېتىپ كەلگەن.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا ھەر خىل ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ساقلانغان. خوتەن خومارا تېغىدىكى تاشخانا توغرۇلۇق بىز يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك مايتىرىنى ياكى زامان ئاخىرىنى كۈتىدىغان ئارخات ياكى ئىمام مەھدى ئاخىر زامان ئەپسانىسى، قەشقەر ـ ئاتۇش ئۇچما راۋان، قىزىلقاغا تاشكېمىرلىرى توغرىسىدىمۇ بىز يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك مەلىكىنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇش ئەپسانىسى ساقلانغان. مارالبېشى ناھىيىسىدىكى تۇمشۇق توغرىسىدىمۇ ھەزرىتى ئەلىگە باغلانغان «دۇلدۇلئوقۇر مازىرىم» ئەپسانىسى ساقلانغان. قىزىل ۋە قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرى توغرىسىدا كۈسەن قىزى شېرىن ئۇچۇن خوتەن شاھزادىسى پەرھات تاغ كېسىپ قانال قازغانلىقىغا ماسلاشتۇرۇلغان رىۋايەت ساقلانغان. تۇرپان ئەسھابۇل كەھىف توغرىسىدىمۇ ئۇ يەردە ئۇخلاۋاتقان يەتتە كىشى ۋە بىر ئىت ئەپسانىسى ساقلانغان. بۇددىزم ئەپسانىلىرى قاتاردا يەنە ئاسوكانىڭ ئوغلى قىزىل تاشكېمىرلىرىنى قازدۇرغان دېگەندەك ئەپسانىلەر بار. بۇ ئەپسانىلەر بىر تەرەپتىن بۇ تاشكېمىر تىزمىلىرىنىڭ چوڭ كۈچ تەلەپ قىلىدىغان مۇشكۈل بىناكارلىق ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنى بۇددىزمنىڭ تارقىلىش ۋە سەنئەتلىشىش تارىخىدىن ئايرىپ، سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن.

تاغ جىلغىلىرىدا دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش يالغۇز ساكيامونىغىلا خاس بولمىغان. ئىسا ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرلەرمۇ

دەسلىپىدە جىلغا ۋە ئۆڭكۈرلەردە دىنىي تەپەككۇر بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. بۇنداق چوڭ تەبىئەت بىلەن تۇتاشقان خىلۋەت جايلاردا تەبىئەت ۋە ئىلاھىيەت تەسەۋۋۇرنىڭ ھەر ئىككى ھالقىسى تۇتاشقان بولىدۇ. بىز ھەرقايسى دىنغا خاس بەزى شامان، ئارخات، سوپىلارنىڭ جىلغا ۋە ئۆڭكۈرلەردە تىلاۋەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بىلىمىز. «قۇتادغۇ بىلىك»دە تەسۋىرلەنگەن ئودغۇرمىشمۇ ئۆڭكۈرنى خىلۋەتگاھ قىلىۋالغان بىر زاھىت ئىدى.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنى ئەينى زامان ئېھتىياجى بويىچە بۇددا راھىبلىرى، ئۇلارغا ئېھسان قىلىدىغان ساخاۋەتچى خان ۋە ئەمەلدارلار، ئىستىقامەت قىلغۇچى تالىپلار ئونلىغان ئەسىرلەر داۋامىدا بىر - بىرلەپ قازغان، ئىسلاھ ۋە پەرۋىش قىلغان. ئۇنىڭ بىناكارلىقى، ھەيكەلتىراشلىقى، رەسساملىقىغا كۆپلىگەن سەنئەتكارلار ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ ئىجادىي ئەجرى سىڭگەن.

بىز شىنجاڭدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، تاشكېمىرلىرىنى ياساتقان، ئۇلارنى تەمىر قىلىپ تۇرغان خەير - ئېھسان ئىگىلىرىنى بىلمەيمىز، شۇنىڭدەك ھەيكەلتىراش، رەسسام ۋە بىناكارلىق مۇھەندىسلىرىنىڭ كىملىكىنى بىلەلمەيمىز، ئەلۋەتتە. بەزى تاشكېمىرلەرگە بېغىشلىغان شەكىلدە ئىسمىنى يازغان ناھايىتى ئاز ساندىكى سەنئەتكارلار بىلەن بىناكارلىق ئۇستىلىرىنىڭ نامىنى بىلسەكمۇ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت كۆلىمىنى يەنىلا بىلەلمەيمىز. شۇنداقتىمۇ «كۆپكە تاۋاپ قىلىش» دېگەندەك بۇلارنىڭ نامىنى يېزىق يۈزىدە جامائەتكە بىلدۈرۈشنىڭ بەلگىلىك ئەھمىيىتى بار.

ئالدى بىلەن مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى مەملىكىتىمىز بويىچە مەشھۇر بۇددا ئىبادەتخانا بىناكارلىقى سەنئەتكارى، كۇسەنلىك مۇھەندىس بۇددىها چىڭا (buddhatin — 佛图澄) نىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشقا تۇغرا

كېلىدۇ. بۇددىها چىڭا جىن سۇلالىسى پادىشاهى سىماجى (司马炽، 284 ــ 313) هۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا لوياڭغا كەلگەن ۋە كېيىنكى جاۋ پادىشاهى شىلا (石勒)نىڭ تەختكە چىقىقان يىلى (319 ـ يىلى) ئۇ دۆلەت ئىشلىرىغا تەكلىپ قىلىنىپ، پادىشاهنىڭ «رەهىمدىللىك» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشىگە ئىلهام بەرگەن. بۇددىها چىڭا لوياڭغا كەلگەندە خېلىلا قۇرامىغا تولغان تەجرىبىلىك مۇهەندىس بولۇپ، ئۇنىڭ 893 ئىبادەتخانىنى لايىهىلىگەنلىكى، بۇنداق لايىهىلەش بىناكارلىق، هەيكەلتىراشلىق، رەسساملىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر يۈرۈش بولغانلىقى هەققىدە ئېنىق خاتىرە ساقلانغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۈسەن ئۇسلۇبىدا بىناكارلىق لايىهىلىگەن بۇ ماهىر ئىنژېنېرنىڭ غەربىي يۈرتتا ئۇستاز، شاگىرت ۋە هەمراهلىرىنىڭ بولۇشى، ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچتىكى بۇددا ئىبادەتخانا ۋە تاشكېمىرلىرىنىڭ بەزىلىرىگە هۈنەر بېغىشلانغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.

خوتەنلىك ۋىجرايا پوچىنا ۋە ۋىجرايا ئېرسانگا بۇددىها چىڭادىن كېيىن جۇڭگودا ئالاهىدە ئۇسلۇب ياراتقان غەربىي يۈرت رەسساملىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرى بولدى. ئۇلار سىزغان بۇددىها، بۇدساتۋا، غەربىي يۈرتلۇق راهىبلار، مايترى، پاك زېمىن ئۆزگىرىشى، ئالۋاستىنىڭ چۈشۈشى قاتارلىق رەسىملەرنىڭ جۇڭگو تاشكېمىر سەنئىتىگە كۆرۈنەرلىك تەسىرى بولغان.

شەهرى سەبىز سۇغدى ـ توخرىلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ساۋ جۇڭدا (曹仲达) يەنە بىر ماهىر رەسسام سۈپىتىدە «هۆل ئېگىن» ئۇسلۇبىدا رەسىم سىزىشنى كېڭەيتتى. بۇنداق ئۇسلۇبتا سىزىلغان رەسىملەر مەشهۇر رەسسام ۋۇداۋزىنىڭ (吴道子) «يەل كۆپتۈرۈپ تۇرغاندەك» تەسىر بېرىدىغان رەسىم ئېقىمىغا تەققاس هالدا جۇڭگو رەسساملىق سەنئىتى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى بېيىتتى. كىتابلاردا ساۋ جۇڭدا گەرچە «قوغۇرسۇ ئالتۇنى» (律金科) رەسمى ۋە هەر خىل بۇددىها رەسىملىرىنى

خۇددى سۇغا چىلاپ چىققان ئېگىندەك، بەدەنگە چىلىشىپ تۇرغاندەك قىلىپ، كىيىمىنى بەدەنگە بويىسۇندۇرۇپ سىزغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، قىزىل 175 ـ كېمىرنىڭ سول تېمىدىكى بېكسۇ بىلەن قىزىل 1 ـ كېمىردىكى نىرۋانادىكى بۇددىها رەسىمى، يەنە دۇنخۇاڭ، مەيجىشەن تاشكېمىرلىرىدىكى شۇ خىل ئۇسلۇبتىكى تام رەسىملىرىدە بۇنداق سىزىش ئۇسۇلى گەۋدىلەندۇرۇلگەن. بىز ساۋ جۇڭدا غەربىي يۇرتقا كەلمىگەن دېيەلمەيمىز ھەم بۇ ئۇسۇلنى بەلكى غەربىي يۇرت سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى بىر خىل ئۇسۇل سۇپىتىدە ئۇ ئۆزى ئىجاد قىلغان، دەپمۇ مۇئەييەنلەشتۇرەلەيمىز.

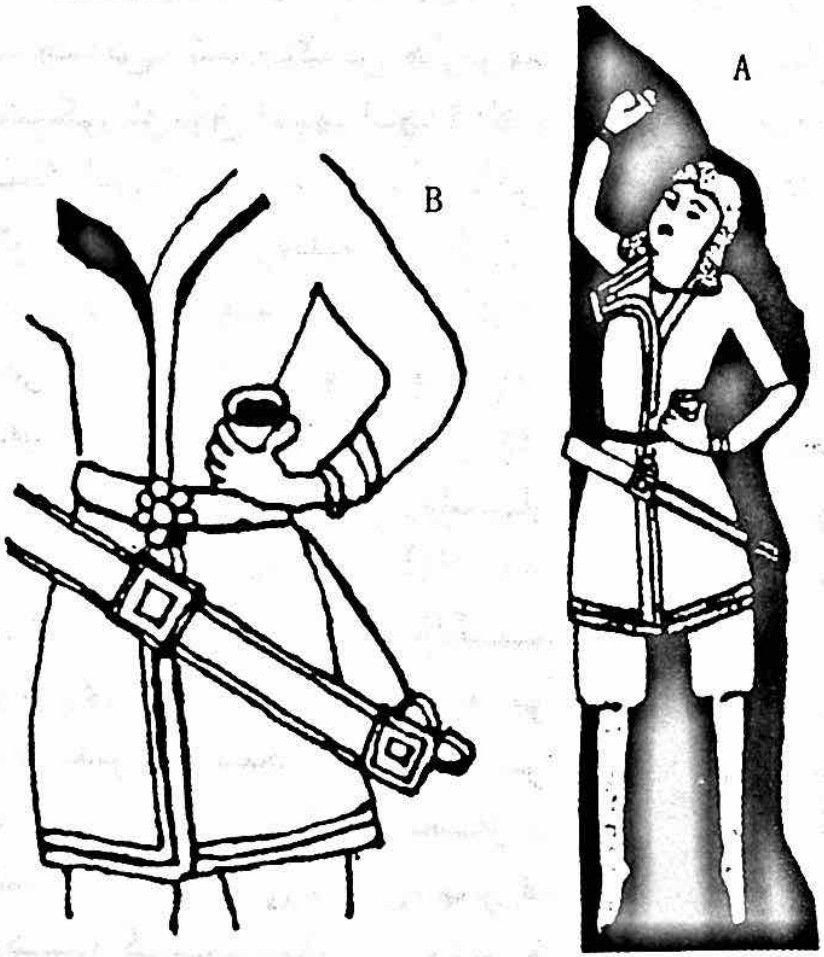
ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رەسسامىلىق تەزكىرىلىرىدە نامى قالغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق رەسسامىلارنىڭ غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كېلىشى تەبىئىي، ساڭرا بۇددا (僧伽佛陀)، ساڭمورۇ بۇتى (僧摩罗菩提)، ساڭجىتچۇر (僧吉底俱)، كەنسات (康萨陀) قاتارلىق رەسسامىلارنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن.

قىزىل 212 ـ كېمىرنىڭ سول تېمىغا سىزىلغان سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى (因缘故事 ـــ Hetupratyaya) ئىچىدىكى بىر پارچىسىنى سۇرىيىلىك مۇماكاما ئىسىملىك بىر رەسسام سىزغانلىقى تامغا خاتىرىلەنگەن. ئېھتىمال ئۇ بۇددىزم مۇخلىسى بولغان بېكسۇ ياكى سودىگەر بولۇشى مۇمكىن.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى، ھەتتا يوقالغان قەدىمكى قەسىرلەردىكى رەسىملەرنى پىلانلىغان، سىزغان ئاساسلىق رەسسامىلار تەبىئىي يەرلىك رەسسامىلار بولغان. ئۇلارنىڭ كىملىكى بىزگە روشەن ئەمەس. قىزىل تاشكېمىرلىرىدىكى «رەسسامىلار كېمىرى» دەپ ئاتالغان كېمىردىكى بوياق ماتېرىياللىرىنى تۇتۇپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان رەسسام رەسىمى ئەنە شۇ يەرلىك نامسىز سەنئەت ماھىرلىرى بەدىئىي ئىجادىيەت پائالىيىتىنىڭ بىر جۇلالىنىشىدىن ئىبارەت، خالاس.

ئۇلارنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت قارىشى ۋە ئۇسلۇبى ئالاھىدە بىر تېما.

شىنجاڭدا ھازىر ساقلىنىپ قالغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى خارابىلىرىدە ئىبادەت سارايلىرى(Vandana)، چوڭ بىھارلار (Mahavihara)، بۇددا مۇنارلىرى(stupa)، كىچىك جەسەت كۆلى مۇنارچىلىرى (Dagupa, serira stupa) ئىزنالىرى بىلەن بىرقەدەر ئەينەن ساقلانغان تاشكېمىر ئېھرامىلىرى (catya)، تاشكېمىر ئىستىقامەت ئۆيلىرى(vihara)، راھىب ھۇجرىلىرى (sangrama)، بۇددىھا ھەيكىلى قويۇلىدىغان سۇپىلار (sana) ۋە ئويۇقلار (Raka) بار، پەقەت ھۆل ئىزلىرى قالغان، تۈز يەرگە كېسەك ـ ياغاچ بىلەن قوپۇرۇلغان ئىبادەت سارايلىرى ۋە بۇددا

35 ـ رەسىم. گرونوۋېدىل سىزغان «رەسسامىلار كېمىرى» دىكى تام رەسىمىنىڭ كوپىيە شەكلى
(A) بىلەن گابائىن خانىم ساخاۋەتچى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ كۆرسەتكەن
بۇ رەسىمنى (B) سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى

مۇنارلىرى ھەققىدە روشەن قۇرۇلمىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش قىيىن. چۈنكى، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ياپونىيىدىكى بۇ خىل بىناكارلىق ئورۇنلىرى شۇ جايىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى، دەۋر پەرقى، بوشلۇق مۇھىتى ۋە ماتېرىيال شەرتىگە كۆرە ھەر خىل سېلىنغان. بىز پەقەت ھازىر ساقلىنىپ قالغان نەچچە يۈزلىگەن تاشكېمىرلەرنىڭ ئەڭ ئاساسى ۋە بىرقەدەر ئورتاق قۇرۇلمىلىق شەكلى ئۈستىدىلا توختىلىش بىلەن چەكلىنىمىز.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئالغاندا، بۇ خىل تاشكېمىرلەر ئاۋات ئاھالە ياشايدىغان جايدىن سەل يىراقتىكى خىلۋەتلىك، مەنزىرىلىك جىلغىلارنىڭ قاشلىرىدىكى تاش ـ توپىلىق قىيالارغا قېزىلغان، بۇ بىر ئالاھىدىلىك.

ئىككىنچىدىن، شىنجاڭدىن ھازىرغىچە تېخى قىيا تېمىنى چوڭ تىپتىكى ئويۇق (مېھرابچە)تەك قېزىپ، يولغا قارىتىپ بۇددىھا ھەيكىلى ئورۇنلاشتۇرغان ياكى تاغ جىنسىدىن ئويۇپ بۇددىھا ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرگەن تاشكېمىر نۇسخىسى تېپىلمىدى. گەرچە شۇي سۇڭ (徐松) قۇمتۇرادا دەريا ئېغىزىدىكى يارغا چوڭ ئويۇق ئويۇپ، 12 مېتىر ئېگىزلىكتە بۇددىھا ھەيكىلى ئورنىتىلغانلىقىنى خاتىرىلىگەن بولسىمۇ، بۇ مۇقىملاشمىدى[8]. ۋەھالەنكى، بامىيان، قەندىھار، لۇڭمېن، كۇڭژاڭشەن (孔望山)، لېشەن (乐山) دىكى قىيا قېزىپ، بۇت ئويۇش (摩崖造像) ئۇسۇل ـ ئۇلگىلىرى تاشكېمىر ئىچىگە بۇددىھا ئوبرازى ئىشلەشتىن پەرقلىق بولغان.

ئۇچىنچىدىن، شىنجاڭ تاشكېمىرلىرى يەر مۇھىتى، تاغ جىنس ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، كۆپچىلىكى يارلىقىنى ئىچكىرىلەپ قېزىش يولى بىلەن، بىر قىسمى ئۈستىنى يېرىم ئەگمە شەكلىدە كېسەك بىلەن گۈمبەز قىلىپ يېپىش ئارقىلىق، يەنە بىر قىسمى تاشكېمىر شەكلىدە تاشكېمىرلەر جايلاشقان يەرلەرگە كېسەكتە كېمىر ئۆي شەكلىدە ياساپ چىقىش ئارقىلىق

بىنا قىلىنغان. كېيىنكى ئىككى خىلى قاراشەھەر، تۇرپان تاشكېمىرلىرى قاتاردا بولۇپ، ساقلانغان خارابىلىرى تولىمۇ ئاز.

تۆتىنچىدىن، تاشكېمىر ئويۇش شەكلى، ئۇنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى بىلەن بىللە يەنە تاش جىنس ھەم بېسىم مېخانىكىسى قانۇنىيەتلىرىگە، جۈملىدىن مىللىي بىناكارلىق ئەنئەنىسى، بۇددا سەنئەت بۇيۇملىرى (ھەيكەل، تام رەسىمى)نى ئورۇنلاشتۇرۇش تەلىمىگە لايىق بىر تۇتاش پىلانلانغان. بۇ تۆت ئامىل بىرلىككە كەلگەن تاشكېمىرلەر ھەم پۇختا، ھەم قۇلاي، ھەم گۈزەل بولغان.

بۇنىڭ ئۈچۈن، چوڭ تىپتىكى كېمىرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مۇنار شەكلىدە تۇۋرۇك قالدۇرۇش، ئارقاخانىغا كىرىش ئىشىكىنى پاكار ئېچىش ئۇسۇلى ئارقىلىق يۇقىرى تاغ جىنس قاتلىمىنىڭ بوشلۇققا بولغان بېسىمىنى ئازايتىش، تامنىڭ يانلىرىغا دۆڭگەلچىلەر قالدۇرۇش ئارقىلىق كېمىر ئۆيلەردىكى بوشلۇقنىڭ يۇقىرىغا تىرەك بولۇش ئەسلىھەلىرىنى ھەل قىلىشى قاتارلىقلار بىزگە تاشكېمىر قازغۇچىلارنىڭ بىنا كارلىق مېخانىكىسى قانۇنىيەتلىرى بىلەن ھېسابلاشقان لايىھە - نۇسخىلىرى بولغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ بەردى.

تاشكېمىرلەر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئەنئەنىلىرىنى ئىمكانقەدەر گەۋدىلەندۇرگەن. بۇ مۇھىمى ئىشىك - ئۆتكەل، تەكچە - ئويۇق، تورۇسنىڭ ھەرخىل كېمىر شەكلى قاتارلىقلاردا، جۈملىدىن، ئايۋان - ساراي، ھۇجرا، قازناق مۇناسىۋەتتىدە گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

تاشكېمىرلەرنىڭ بۇددا سەنئىتى غارلىرى ئىكەنلىكى ئېھتىياجنى تەمىنلەش ئۈچۈن قالدۇرۇلغان تۇۋرۇك ئورنى بۇددىھا مۇنارى، بۇددىھا ھەيكەللىرى قويۇلىدىغان ئويۇق ئورنى، بۇددىھا ھەيكىلى قويۇلىدىغان سۇپا يۆلەنچۈكى، بۇددىھا قىسمەتلىرى تام رەسىملىرى سىزىلىدىغان جاي قىلىنغان. تام -

تورۇسلار ياكى بىر تۇتاش، ياكى ئىككى - ئۈچ قاتلامغا بۆلۈنۈپ يارالمىش ھېكايىلىرى، سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى، بۇددىھا قىسمەتلىرى، ھەرقايسى بۇدساتۋالار، مىڭ بۇرھان ئوبرازلىرى سىزىلىدىغان بوشلۇق قىلىنغان. كېيىنرەك تاشقى خانىنىڭ يورۇقراق، ئىچكى خانىنىڭ قاراڭغۇراق بولۇشتەك يورۇقلۇق مۇناسىۋىتىنى ھېسابقا ئالغان ئاساستا، ئارقا خانىغا بۇددىھانىڭ ئۆلۈمى، نىرۋانا سۈپىسى، مۇخلىس - شاگىرتلارنىڭ تەزىيىسى قاتارلىق قايغۇلۇق كۆرۈنۈشلەرنى ئورۇنلاشتۇرغان. ساماۋى پەرىشتىلەر، ئۈچقۇر سازەندىلەر، يۇلتۇزلار دۇنياسى تولىراق تورۇسلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئالەم گۈمبىزىگە سېيىما قىلىنغان.⑨

بەشىنچىدىن، تاشكېمىرلەر ھەر خىل لايىھىلەنگەن بولۇشىغا قارىماي، ئومۇمەن چوڭ تىپتىكى ئېھرام (支提窟 — caitya) ۋە راھىبلار ئىستىقامەتخانىسى (毗诃罗窟 — vihara) دىن ئىبارەت ئىككى تىپقا بۆلۈنۈپ پىلانلانغان ۋە قېزىلغان.

ئېھرامىلار — ئىچىگە بۇددىھا ھەيكىلى ئورنىتىلغان، تېۋىنىش ۋە دىنىي ۋەز - نەسىھەتلەر ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىبادەت ئورنى بولۇپ، تولىراق قىيانىڭ سىرتقى كېمىرىگە جايلاشقان، ھەجمى بىرقەدەر چوڭراق بولىدۇ. ئېھرامىلارنىڭ ئومۇمىي تەلىپى خۇددى ئۇنى ئىلاھىيەت ئۆيى سۈپىتىدە قاراشقا قارىتىلغان. ھەرقايسى تاشكېمىر تۈركۈملىرىدە چوڭ ۋە ئۇنىڭدىن چاققانراق ئېھرام كېمىرلىرى بولغان.

ئىستىقامەت ئۆيلىرى — راھىبلارنىڭ ياتاق ھۇجرىلىرى، ئېتىكاپ تۇتۇپ ئىستىقامەت قىلىدىغان خىلۋەتگاھلىرى، بېكسۇلارنىڭ ئۆگىنىش ئۆيلىرى قاتارلىقلارغا ئومۇم بولغان تاشكېمىر شەكلى بولۇپ، تولا ھاللاردا تام تۇۋىگە ئورۇن - تۆشەك سۈپىسى، ئېتىكاپ تۇتۇش ئورنى، ئوچاق ئورنى ۋە قازناقلار ئويۇپ چىقىرىلغان. بۇ ئىككى خىل بىناكارلىق تەلىپى — ئورتاقلىققىمۇ، پەرقلىققىمۇ ئىگە. ئۇلار ھەرقايسى

ئورۇنلار ۋە ھەرقايسى دەۋرلەردە بىر - بىرىدىن مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەر بىلەن پەرقلەنسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا ئورتاق ئالامەتلەرگە ئىگە بولغان.

ئىبھرام (caitya) ۋە ئىستىقامەتگاھ (vihara) لارنىڭ شەكىللىرى خىلمۇخىل بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقى، دىنىي ۋە مىللى - يەرلىك ئالاھىدىلىكى بويىچە بىرقانچە ئاساسىي شەكىلدىن يىراق بارمايدۇ. ئۇلارنىڭ قىيانى ئويۇپ كېمىر ياساش شەكلى بىلەن بۇ بوشلۇقنى يۇقىرى بىلەن تۆتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تۆۋرۈك قالدۇرۇش شەكلى، شۇنىڭدەك كېمىرلەرنىڭ ئورنىنى ئويۇش ۋە ئىككى ياندىن ئىشىك ئېچىپ، ئارقا خانىنى ئويۇش، ئارقا تامغا نىرۋان سۈپىسى، ئويۇق - مېھرابلار چىقىرىش شەكلىدىن تۆۋەندىكى بىرقانچە نەمۇنىنى كۆرسىتىمىز.

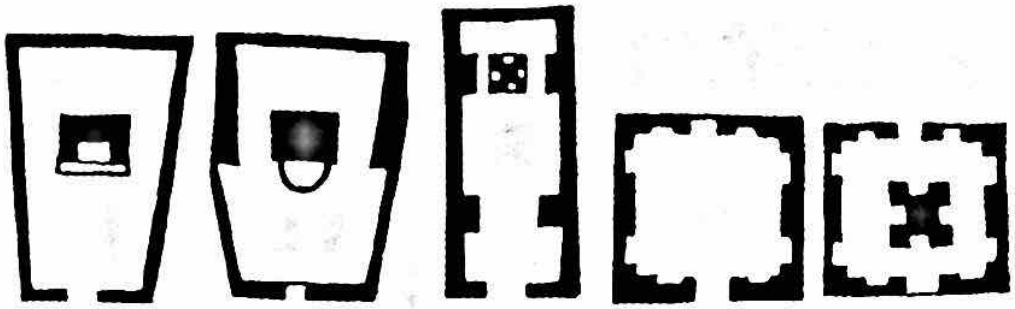
ئىستىقامەت كېمىرلىرى ئارىسىدا تاغ گەۋدىسىدىن ئۇزۇن كارىدور قېزىپ، ئۇدۇلمۇئۇدۇل ئىستىقامەت ھۈجرىلىرى، راھىب - بېكسۇ (تالىپ)لارنىڭ ياتاقلىرى قېزىلغان «تۇتاشما بىھارا» شەكىللىرىمۇ بىناكارلىق مېخانىزمى ۋە ئېستېتىكىسى تەلەپلىرى بويىچە قېزىلغان. تۇتاشما كېمىر شەكلى ئېھرام كېمىرلىرى قازغاندىمۇ قوللىنىلغان. بىز قۇمتۇرا تاشكېمىر تۇركۈمىنىڭ ئۆگەن دەرياسى بويىدىكى تاغ قىياسىغا شۇنداق تۇتاش كارىدورلۇق بىر قاتار ئېھرام ئۆيلىرىنىڭ قېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ يەردە مىسال كەلتۇرۇلگەن 68 -، 69 -، 70 -، 71 -، 72 - كېمىرلەر ئىچىدە كۆپچىلىكى ئوتتۇرىدىن تۆۋرۈك قالدۇرۇپ، ئىككى ياندىن يان ئىشىك قېزىلىپ ئارقاخانىغا چىقىدىغان ئىككى خانىلىق قىلىپ ئويۇلغان. كارىدورغا ئىككى جايدىن تۆۋەندىكى دەريادىن سۇ تارتىش تۆشۈكى قويۇلغان بولۇپ، سوغا بىلەن سۇ ئېلىش ئاسانلاشتۇرۇلغان.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا, تاغ - قىيالارنىڭ تۇپراق ئالاھىدىلىكى، كېمىرلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش تەلىپى ئاساسىدىكى كۆپ خىل ۋە رەڭگارەڭ بولۇش — تاشكېمىر لايىھىلىگۈچىلەرنىڭ

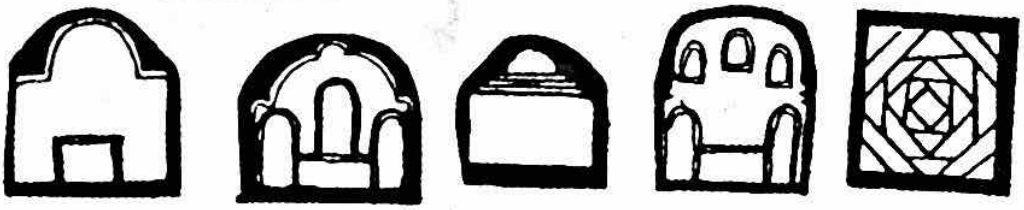
دىققەت مەركىزى بولغان.

شىنجاڭدىكى بۇددا خارابىلىرى ۋە تاشكەمىرلىرىدە ناغرا مۇنارى، كۆزىتىش مۇنارلىرىدىن باشقا، يەنە بۇددىستلارنىڭ بۇددا ئېھراملىرى زۆرۈرىيىتىدە ياسىغان مۇنارلىرى بىلەن جەسەت كۈلى مۇنارلىرى ئىزلىرى ئۇچرايدۇ. بۇنداق مۇنارلارنىڭ بەزىلىرى تۆت چاسا شەكىلدە، بەزىلىرى سىلىندىر شەكىلدە بولۇپ، مۇنار ئۈلى، مۇنار گەۋدىسى، مۇنار گۈمبىزىدىن تەشكىل تاپقان. مۇنداق گۈمبەزلەر ھەر خىل بولۇشى مۇمكىن، بىراق تۈرپاندا ئۇ يېرىم شار شەكلىدە قىلىنغان. شىنجاڭدا ياسالغان بۇددا ئىبادەتخانا مۇنارلىرى، ناغرا ۋە كۆزىتىش مۇنارلىرى چوڭ ھەجىملىك بولۇپ، ھىندىستان بۇددا مۇنارلىرىدىن پەرقلىق ھالدا ئىچىدىن ئۇستىگە چىقىش پەلەمپەيلىرى بولغانىدى. بىز قىزىلقاغا يولىدىكى راۋاق مۇنارى بىلەن قاراشەھەر مىڭئۆيلىرى، مىران، كروران خارابىلىرىدىكى بۇددا مۇنارى ئىزلىرىنى، جۇملىدىن تۈرپان ئىدىقۇت شەھىرى، يارغول شەھىرى خارابىلىرىدىكى بۇددا مۇنارى ئىزلىرىنى ئەنە شۇنداق بۇددا ئىبادەتخانىسى يېنىدىكى ستۇپا مۇنارلىرىنىڭ ئۇلگىلىرى دەپ قارايمىز.

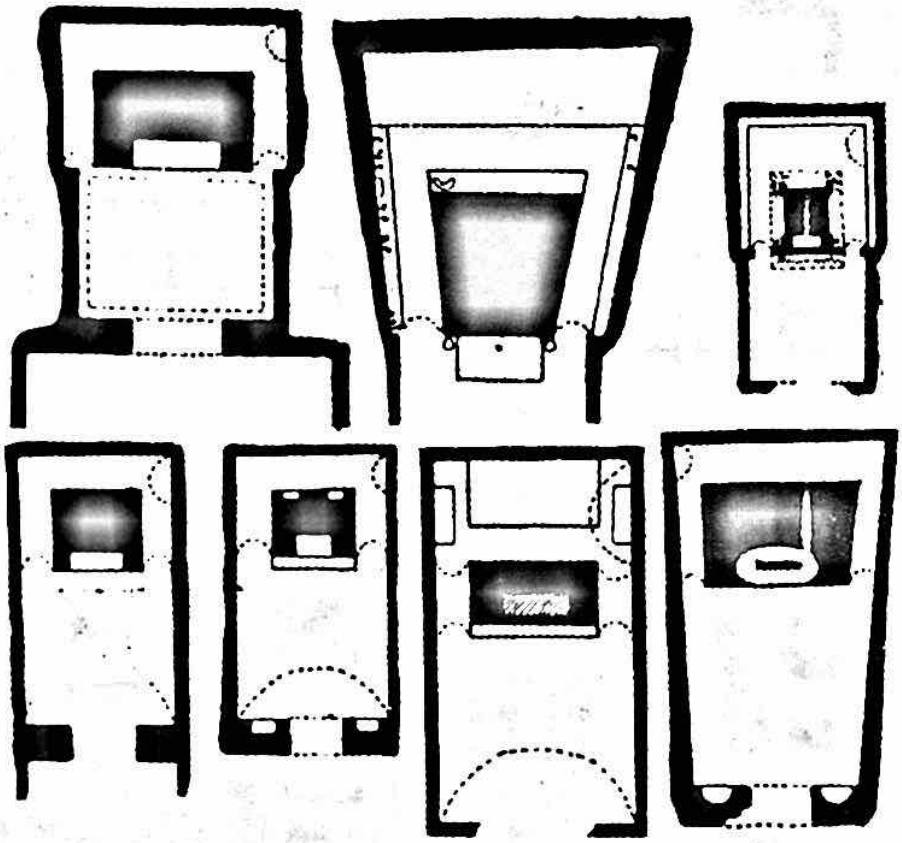
جەسەت كۈلى مۇنارلىرى بىرقەدەر كىچىك بولۇپ، ئۇنىڭغا راھىب، بېكسۇلارنىڭ جەسەت كۈللىرى قويۇلاتتى. بۇ ئەسلىدە ھىندىستاندىن كەلگەن ئادەت بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشچە ساكيامونى قازا قىلغاندا كۆيدۈرۈلگەن جەسەت كۈلى (Serira) مەرۋايىت بولۇپ چىققان ۋە ئۇنى سەككىز دۆلەت پادىشاھلىرى تەۋەرۈك بىلىپ كېتىشكەن. شۇ ئادەت بويىچە، قازا قىلغان بۇددىستلارنىڭ جەسەت كۈلىمۇ جەسەت كۈلى مۇنارىغا (Serira stupa) قۇتىغا قاچىلىنىپ قويۇلىدىغان بولغان. بۇنداق كىچىك شەكىلدىكى جەسەت كۈلى قاچىلىرى كاھىشتىن، ئۆرۈك، نەشپۈت، قارىياغاچ، تېرەك ياغاچلىرىدىن ھەر خىل شەكىلدە ياسالغان بولۇپ، ئىبھراملاردا، چوڭ تىپتىكى مۇنارلاردا،

36 ـ رەسىم. تاشكېمىرلەرنى توپا تۆۋرۈك قالدۇرۇپ ئويۇش شەكىللىرى

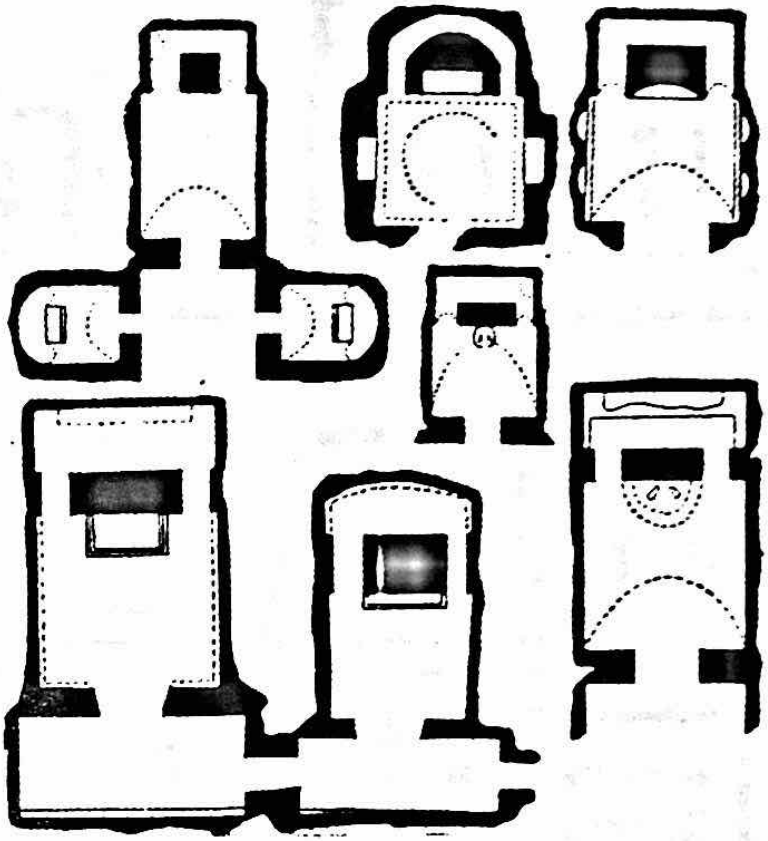

37 ـ رەسىم. تاشكېمىرلەرنىڭ تورۇسلىرىنى چىقىرىش شەكىللىرى

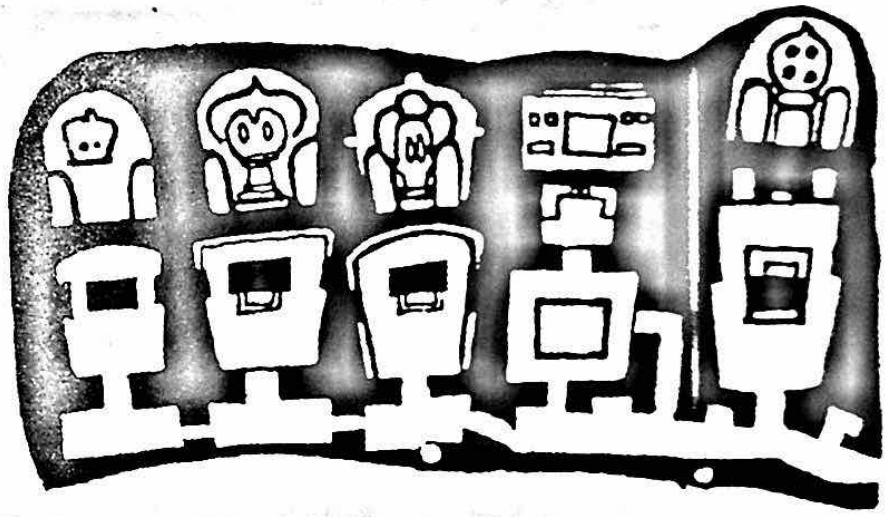
38 ـ رەسىم. قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ بىناكارلىق سخېمىسى (گرونوۋېدىل)

ھەتتا ئائىلىلەردە ساقلانغان. تاشكېمىر تام رەسىملىرىگە تۆھپىكار ساخاۋەتچىلەر رەسىملىرى بىلەن جەسەت كۆلى

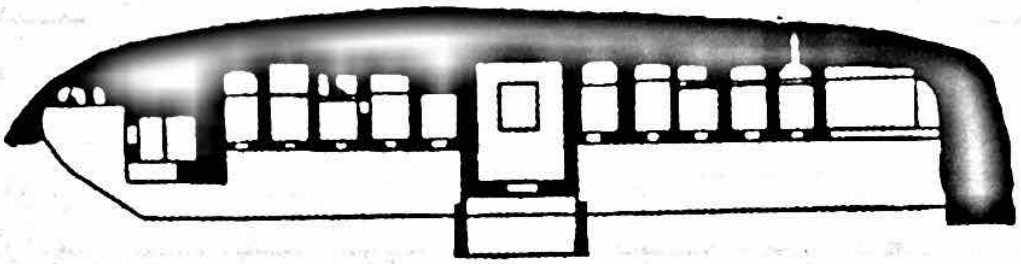

39 ـ رەسىم. قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىنىڭ بىناكارلىق سېخېمىسى (گرونوۋېدىل سىزغان)

مۇنارلىرى سىزىلىپ خاتىرىلەنگەن.
شىنجاڭدىكى تاشكېمىرلەر ئىچىدە، يۇقىرىقىلاردىن ئايرىم

40 ـ رەسىم. قۇمتۇرادىكى ئۇنتۇشمە تاشكېمىرلەرنىڭ (68 ـ دىن 72 ـ گىچە) بىناكارلىق سېخېمىسى

41 ـ رەسىم. تۆيۇق مازار تاشكېمىرلىرىنىڭ بىناكارلىق سېخېمىسى (ئولدېنبورگ سىزغان)

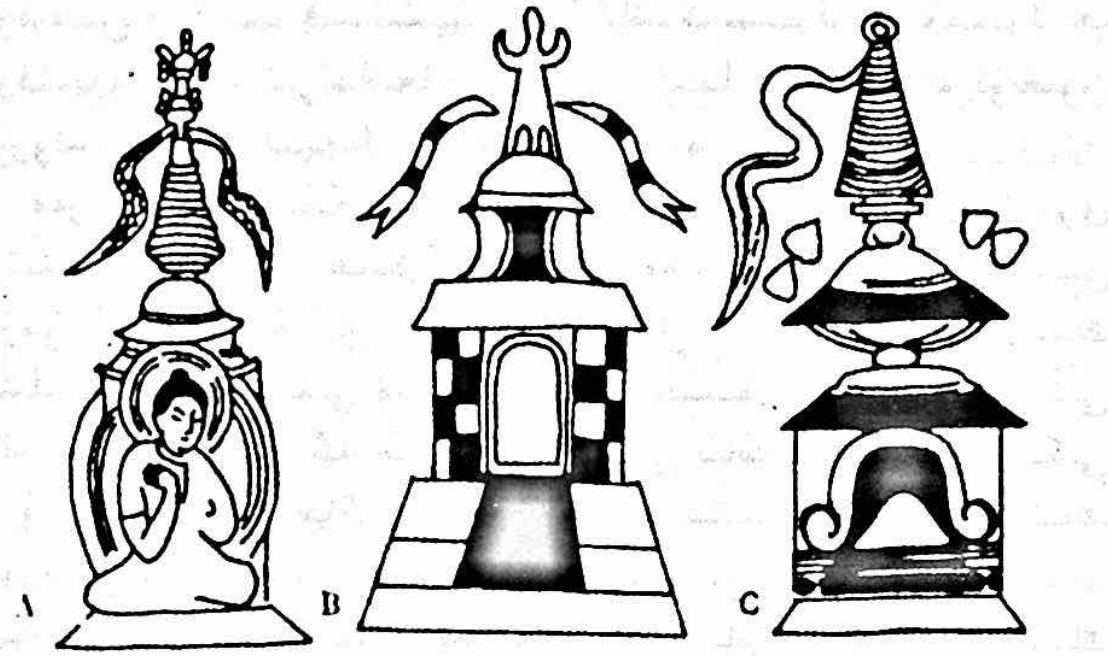
بولغان يەنە ئىككى تۈرلۈك مۇنار شەكلى بار. ئۇنىڭ بىرى، ئېھرام تاشكېمىرلىرىنى قازغاندا قالدۇرۇلغان تۇۋرۇك شەكىللىك تاغ جىنس بۇددىها ھەيكەللىرى ياندىپ قويۇلمىغان ياكى ئويۇق ئويۇپ قويۇلمىغان مۇنار رولىنى ئۆتىگەن بولغاچقا، ئۇ بىناكارلىق نۇقتىسىدىن تۇۋرۇك، بۇددىزم ئېتىقادى نۇقتىسىدىن بۇددىها مۇنارى كاتېگورىيىلىرى قىممىتىگە ئىگە بولغان. بۇنىڭدىن باشقا تاشكېمىر تام رەسىملىرىگە بۇددىها ھەيكەلچىسى قويۇلمىغان ھەر خىل مۇنار شەكىللىرى سىزىلغان. قىزىل 205 ـ كېمىر تورۇسىغا (A) ۋە توغراقيىلان 2 ـ كېمىرىنىڭ تېمىغا سىزىلغان بۇددىها ھەيكىلى مۇنارلىرى بىلەن قىزىل 7 ـ كېمىردىن ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئېلىپ كەتكەن ئىككى جەسەت كۇلى مۇنارى رەسىمى (C) سىزىلغان[10]. بۇنداق جەسەت كۇلى مۇنارلىرى ھەر خىل قۇتا شەكلىدە ئىشلىنىپ ئائىلىلەردىمۇ ساقلانغان. ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئېلىپ كەتكەن قىزىل 7 ـ كېمىردىكى بىر تام رەسىمىدە ئىككى جەسەت كۇلى مۇنار شەكىللىك قۇتىسى، ئاستىدا ئىككى جەسەت كۇلى مۇنار شەكىللىك قۇتىسى، ئاستىدا ئىككى ئادەم سىزىلغان.

تۆيۇق تاشكېمىرلىرىدىن تېپىلغان جەسەت كۇلى قاچىسى ياغاچتىن ياسالغان، بۇرمىلىنىپ ئېچىلمىدۇ. ئۇستىدە بەش قەۋەت مۇنار شەكلى بېرىلگەن. ئاساسىي گەۋدىسىگە نېلۇپەر نەقىشى سىزىلغان. قىزىلدىن تېپىلغان جەسەت كۇلى قۇتىسى باشقىچىرەك ياسالغان.

شىنجاڭدىكى تاشكېمىرلەرنىڭ قېزىلغان ۋاقتى بىلەن

تاشكېمىر تام رەسىملىرىنىڭ سىزىلغان ۋاقتى مەسىلىسىنى ئومۇمەن بىر تارىخىي دەۋرگە كىرگۈزۈش بىلەن بىللە، يەنە شۇ تاشكېمىرلەرگە سىزىلغان تام رەسىملىرىنىڭ مەزھەپ، سەنئەت ئۇسلۇبى، ئىلگىرىدىن ماھىرراق رەسساملىرىنىڭ كېيىن كېلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قايتا سىزىلغانلىقى مۇمكىنلىكىنىمۇ ھېسابقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ رەسىم قاتلاملىرى ئاساسىدا كونكرېت قارىلىشى لازىم.

شىنجاڭدىكى تاشكېمىرلەرنىڭ قېزىلىشىنى ئۇنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا ھەل قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن تام رەسىملىرى ئۇسلۇبى تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئومۇمىي تارىخىي تەرەققىياتنىڭ باسقۇچلۇقى، يەنە بىر تەرەپتىن، دىنىي ۋە ئېستېتىك قاراشنىڭ ئالمىشىش، راۋاجلىنىش باسقۇچلۇقى توغرا ھەل قىلىنىشى لازىم. ئەمەلىيەت ھىندىستاندا، كوشاندا بۇددىزم چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەندە، كۈسەندە، تۇرپاندا بۇددا سەنئىتى راسا گۈللىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددىزمى بىلەن شىنجاڭ بۇددا سەنئىتى مۇناسىۋەتلىك ساقلانغان. بۇ بىزگە شىنجاڭ بۇددا سەنئىتى ئۇسلۇب ئۆزگىرىشلىرىنى نوقۇل ھىندىستانىنىڭ ئارخېئولوگىيىسى، ماندىرىزم (بېزەنمىچىلىك)، كلاسسىكىزم قاتارلىق ئۇسلۇب باسقۇچلىرى بويىچە ئىزاھلاشقا كۈچەنمەسلىكىنى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددىزمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى شىمالىي جۇ دەۋرىدە بۇددىزمىنىڭ تەقەببۇلىنىشى، سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى بۇددىزمىدا خۇپىيە (密宗) ۋە دىيانا ئېقىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى قاتارلىقلار بويىچە شىنجاڭ بۇددا سەنئىتىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە بېرىلمەسلىكىنى، بەلكى دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشنى بۇ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ بىۋاستە ئۆزىدىن ئىزدەپ، ئۆزى ئارقىلىق ئۆزىنى ئىسپاتلاشنى ئاساس، قالغانلىرىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قوشۇمچە قىلىش لازىملىقىنى

42 ـ رەسىم. ھەر خىل جەسەت كۆلى قۇتىلىرى

چۇشەندۇرىدۇ. ئېيتىش كېرەككى، قەدىمكى كۇسەن بىلەن قەدىمكى خوتەن، تۇرپان بۇددىزمىدا ۋە بۇددىزم سەنئىتىدىمۇ بىر قاتار پەرقلىق، خاسلىقلار ساقلانغان.

تاشكېمىر تام رەسىملىرىنىڭ تارىخى پۇتكۇل ئالاقىدار ئىجتىمائىي ۋە ئىدېئولوگىيە تارىخىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى بىلەن بىللە، يەنە بەدئىي ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنىڭ راۋاجلىنىش ۋە ئالمىشىش تارىخىدىن ئىبارەت. بىر ۋاقىتلاردا قوللىنىلغان بەزى رەڭ، سىرىق، فىگۇرا ۋە ئۇسلۇبلار كېيىنچە باشقىلىرىغا ئالمىشىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە قايتا يېڭى ئۇسلۇب شەكىللىدە ئېتىبارغا ئېلىنىشى مۇمكىن. بۇنىڭ كىشىگە چۇشكۇنلۇك تەسىرىنى بېرىشى، بەلكى ئۇ بىر خىل ئۇسلۇب ئالماشتۇرۇش بولۇپ، ئۇ تارىخىي جەھەتتىكى چۇشكۇنلىشىشكە تەۋە بولماسلىقى مۇمكىن. بۇ سەنئەتتىكى ئۇسلۇب تەرەققىياتى مەسىلىلىرىنى ئەتراپلىق، توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئوخشاش دەۋرده، بىر رايوندا، بىر تاشكېمىر تىزمىسىدا، ئوخشىمىغان مەزھەپ ۋە ئېقىمدىكى بۇددا راھىبلىرى پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋال

نەزەردىن ساقىت قىلىنىپ، بۇ تاشكېمىرلەر ئەسىرلەپ پەرقلەندۈرۈلۈپ ئىزاھلانغاندا، بىر قاراشتا مەنتىقىگە ئۇيغۇن كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلمىلىرى ئۇنىڭدا بۇددىزملىق ھەيكەلتىراشلىق ۋە رەسساملىق سەنئىتى مەزمۇنلىرىنى مۇاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىشلىنىش قىممىتى ۋە دىنىي - ئىدىيىۋى ئۇنۇمدارلىقىنى نامايان قىلغان. گەرچە، ھەرقايسى تاشكېمىرلەردىكى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى ئوخشاش بولمىسىمۇ، تۆۋەندە ئۆرنەك كۆرسىتىش ئۈچۈن قىزىل تاشكېمىر تۇركۈمىدىكى 175 - تاشكېمىردىكى ھەيكەل ۋە تام رەسىملەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

قىزىل 175 - كېمىر تۇۋرۇكلۇك ئىبھرام (Caitya)كېمىرى بولۇپ، توغرا بولۇڭلۇق ئۇزۇنچاق تۆت بولۇڭلۇق شەكىلدە قېزىلغان. ئۇ ئالدىنقى دالانخانا، ئاساسىي سارايخانا، ئارقا ئىچكى خانىدىن ئىبارەت ئۈچ ئۆيدىن تەركىب تاپقان. دالانخانا يار ياقىسىغا يېقىن بولغاچقا ئۆرۈلۈپ كەتكەن. ئاساسىي سارايخانىنىڭ تورۇسىغا رۇمبا شەكىللىك سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى، ئاستىدىكىرەك تورۇس لېۋىگە بىر قاتار رومبا چاقماقلىرى ئىچىگە يارالمىش ھېكايىلىرى سىزىلغان. ئىككى ئاساسلىق يان تامغا سىزىلغان بۇددىھا قىسمەتلىرى ساقلانمىغان. ئاساسىي سارايخانىنىڭ ئارقا ئىچكى

43 - رەسىم. ئالۋاستىلارنىڭ بۇددىھاغا خىرىس قىلىشى، قۇمتۇرا يېڭى 1 - كېمىردىكى تام رەسىمدىن تەقلىدىي كۆچۈرمە

خانىدىن ئايرىلغان تېمى ــ ئىككى يان ئىشىكىنى چىقىرىۋەتكەندە مەركىزىي تۈۋرۈك بولۇپ، بۇ يەردە بۇددىھا مۇناری رولىنى ئۆتەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈدۈلىغا مېھراب شەكىللىك چوڭ ئويۇق ئويۇلغان. بۇ ئويۇقتا ئورۇنلاشتۇرۇلغان باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان بۇددىھا ھەيكىلى يوقالغان. ئويۇق تاملىرىغا سىزىلغان بۇددىھا ھەيكىلىگە ماسلاشتۇرۇلغان تام رەسىملىرىدىن ئىككى تەرەپكە ھۆرمەتتە تۇرغان بۇدساتۋا ۋە ئويۇق ئۈستىگە رومبا ئىچىگە ئېلىنغان سەۋەبىيات ھېكايىلىرى بىلەن دېۋاراجا (ئاسمان ئىلاھى)، ئەجدىھا ئىلاھى (龙王 ــ Nagaraja)، براخمان ۋە ساماۋى نەغمىكەشلەر (伎乐兵) ئوبرازى سىزىلغان. ئىككى يان ئىشىك نەقىشلەپ بېزەلگەن. ئىشىكنىڭ سىرتقى يان قاسىنىقىغا قاتار ئىككى كىچىكرەك ئويۇقنىڭ قېزىلىپ، ئويۇقتا بۇددىھا ھەيكەلچىسى قويۇلغان (ھازىر يوق)، ئويۇق سىرتىغا بۇددىھانىڭ ئاتەش ئەجدىھانى يېڭىشى، دېۋاداتتا (提婆达多) يوغان تاش تۈتۈپ بۇددىھاغا تەڭلەۋاتقانلىقى، ئالۋاستىلارنىڭ بۇددىھاغا خىرىس قىلىۋاتقانلىقى سىزىلغان. ئويۇق ئاستىغا بىر قاتار كاتەكچىگە ئېلىنغان يارالمىش ھېكايىلىرى سىزىلغان. ئىشىكنىڭ ئىچكى يان قاسىنىقىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ساكيامونىنىڭ ئۆلۈپ ـ تىرىلىشىنىڭ تەكرار داۋاملىشىشى (生死论 ــ Sansana) توغرىسىدىكى كۆرۈنۈشى، سول تەرىپىگە ئىككى قاتار ساخاۋەتچى رەسىمى سىزىلغان. بۇنىڭ يۇقىرىسىغا سەككىز ساخاۋەتچى بېكسۇ، ئاستىغا بەش دەھرىي (世俗) ئەر ـ ئاياللىرى رەسىمى سىزىلغان.

ئارقىدىكى ئىچكى خانىنىڭ تورۇسلىرىغا رۇمبا شەكىللىك كاتەكچىگە يارالمىش ھېكايىلىرى ۋە نەقىشلەر سىزىلغان. ئارقىدىكى خانىغا كىرگەندىن كېيىن تۈۋرۈك تامىنىڭ كەينىگە، يۇقىرىغا بۇددىھانىڭ تاۋۇتقا كىرىشى، ئاستىغا سەككىز

پادىشاھنىڭ جەسەت كۆلىنى بۆلۈۋېلىشى سىزىلغان. ئارقا خانىنىڭ ئىككى تېمىغا ئوتتۇرىدىن چوڭراق ئويۇق قېزىلىپ بۇددىھا ھەيكىلى قويۇلغان (ھازىر يوق). بىر ئويۇققا سىزىلغان رەسىم تۆتۈق، بىلگىلى بولمايدۇ. بىر ئويۇققا بىر ئەر، بىر ئايال ئىككى ئاكتيور (تىياتىر ئارتىسى) سىزىلغان بولۇپ، ئەر ئاكتيور بىر قولىدا ئايالنىڭ مۇرىسىنى تۇتقان، بىر قولىدا ماي چىراغ تۇتقان ھالەتتە، ئايال بولسا قولىدا ياي شەكىللىك غوڭقا (弓形箜篌) تۇتقان ھالدا بېشىنى قايرىپ ئەرگە كۆلۈپ تۇرغان قىياپەتتە سىزىلغان. ئارقا خانىنىڭ ئىككى يان تېمىغا بۇددىھا قىسمەتلىرى (佛传) تەسۋىرلەنگەن رەسىملەردىن بۇددىھانىڭ دەرەخ تۇۋىدە تۇغۇلۇشى، يەتتە قەدەم دەسسەپ خىتاب قىلىشى قاتارلىق سۇژېتلار سىزىلغان. ئۇدۇلدىكى تام تۇۋىگە نىرۋانا سۇپىسى ياسالغان، ئۇستىگە ياتقان ھالەتتىكى بۇددىھا ھەيكىلى قويۇلغان (ھازىر يوق)، تامغا مۇخلىسلارنىڭ ساكيامونىغا تەزىيە بىلدۇرۇۋاتقان رەسىملىرى سىزىلغان.

قىزىل 175 ـ كېمىردىكى ھەيكەللەر ئورنى جەمئىي ئالتە بولۇپ، قالغانلىرى ھىنايا مەزھىپى تەلەپلىرىگە لايىق سىزىلغان تام رەسىملىرىدۇر. بۇ ئەھۋال ماھايانا ۋە دىيانا مەزھەپلىرى ئۇستۇنلۇك ئالغان كېمىرلەردە مىڭ بۇرھان (مىڭ بۇددىھا) ئوبرازلىرى قاتارلىقلار بىلەن ئالماشتۇرۇلغان. بەزى تاشكېمىرلەردە دىيانا، بەزى كېمىرلەردە مۇزىكا ـ ئۇسسۇل بۇدساتۋالىرى ـــ گاندارۋا (乾闼波) ۋە ئۇچار پەرىلەر گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

يۇقىرىدا بىز بىناكارلىق سەنئىتى نۇقتىسىدىن غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى، تارقىلىش تەپسىلاتى، تۇزۇلمىلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە بۇددىزملىق تەرغىبات ئوبرازلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئومۇمىي

خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز. بۇ بىزگە بۇ سەنئەتنىڭ بۇددىزم شەكلىنى ئالغان تارىخ خەزىنىسىدىكى ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق سەنئىتى مۇڭپىپەقىيەتلىرىنى، ئۇنىڭ تېماتىك مەزمۇنلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ.

ئىزاھلار:

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 452 ـ بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 425 ـ بەت.

③ «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 27 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 236 ـ بەت.

④ بۇ «نىرۋانا سۇپىسى» دېيىلىدۇ.

⑤ نىرۋانا ـــ خاتىرجەملىك ماكانى بولۇپ، نىرۋانادا ياتقان بۇددىنىڭ خاتىرجەملىك ماقامىگە يەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

⑥ ئاجانتا ـــ ئاجانتا تاشكېمىرلىرى 30 خىلدىن تەشكىل تاپقان.

⑦ «ئۆزگىرىلگەن قىياپەت» ـــ بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن باشلاپ، جۇڭگو ئۆزىگە سىڭىشلىق، خەلقىمىز بۇددىزمنى تەشۋىق قىلىشقا پايدىلىق بۇددا سەنئىتى قىياپەتلىرىنى قوللانغانلىقىغا قارىتىلغان. بۇ چاغدا ھەتتا نوم ـ سۇتىرلاردىمۇ مەلۇم جۇڭگوغا ماس كېلىدىغانلىرىنى ئۆزگەرتىپ جارى قىلىش يۈز بەرگەن. بۇ «ئۆزگىرىلگەن نوم» (经变) دېيىلگەن. بۇ ماھىيەتتە جۇڭگو بۇددىزمىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. ئۇيغۇر بۇددىستلىرىمۇ ئۆزىگە لايىق بۇ خىل ئۆزگەرتىش يولىنى تۇتقانىدى.

⑧ شۇ سۇڭ (徐松) 1816 ـ يىلى يازغان «غەربىي يۈرت سۇ يوللىرى» ناملىق كىتابنىڭ 2 ـ جىلدىدا قىياغا ئويۇلغان ئويۇققا چوڭ ھەيكەل قويۇلغان، دەپ يازغان بولسا، 19 ـ ئەسىردە يېزىلغان «ياقا يۈرت خاتىرىلىرى» (异域琐录) ناملىق ئەسەردە قىياغا بۇددىنى رەسىمى سىزىلغان دەپ يېزىلغان بولغاچقا، ھۆكۈم قىلىش قىيىن.

⑨ ئاۋرېل ستەين: «غەربىي يۈرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 186 ـ بەت.

⑩ ياپونىيىلىك ئوتانى 1937 ـ يىلى ئېلان قىلغان «يېڭى غەربكە

سایاھەت خاتىرىسى» ناملىق ئىككى توملۇق كىتابنىڭ 335 ـ، 336 ـ بەتلىرىگە فوتو سۈرەت شەكلىدە قىزىل، قۇمتورا، باغتام، دولدۇلئوقۇر قاتارلىق تاشكېمىر ۋە بۇددا ئىباده‌تخانىلىرىنىڭ تۈزۈلمىسىنى ئېنىق كۆرسەتكەن (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى 161323 ـ ئىندېكسلىق كىتاب).

ئالتىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىلىرى

1. بۇددىزم تېمىسىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژلار

بىرىنچى، دىنىي سەنئەت مەسىلىلىرى

دىن بىر خىل خۇراپىي ئېتىقادنى يادرو قىلغان، باشقا ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىنى ئۆز مەزمۇنى بويىچە رەتكە تىزغان، نەتىجىدە ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باي ۋە رەڭگارەڭ مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا ئومۇمىي خاراكتېرلىك تېما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دىن بىر خىل خۇراپىي تۇستىكى ئابستراكت ئاڭ بولۇپ، ئۇمۇ بارلىق ئابستراكت ئاڭ شەكىللىرىدەك رېئاللىقتىن (گەرچە، دۇم كۆمتۇرۇلگەن تەرزدە بولسىمۇ) كېلىپ چىققان. ئۇ يەنىلا رېئال، ئوبىېكتىپ نەرسە ۋە ھادىسىلەر ئارقىلىق ئۆزىنى ئىزاھلاشقا ۋە ئىسپاتلاشقا موھتاج. ئۇ گاھىدا دىنىي پەلسەپە، گاھىدا دىنىي ئەخلاق، گاھىدا دىنىي سەنئەت ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئۆزىنى تەرغىب قىلىدۇ ۋە گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى، ھەتتا ھەرقايسى پەنلەرنىڭ دەسلەپكى تارىخى دىنىي ئىدېئولوگىيە ۋە ئۇنىڭ ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالەم قاراشلىرىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىلغان ئەمەس.

بۇددىزم سەنئىتى بۇددىزم ئىدىيىلىرىنىڭ سىرلىقلاشقان، ئوبرازلاشقان، ماددىلاشقان ئىزاھاتى ۋە تەرغىبات بۇيۇملىرى

سۇپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. ئۇ بۇددىزملىق دۇنيا قاراش، بۇددىزملىق ئەخلاق، بۇددىزملىق ئېتىقادنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي تېماتىك مەزمۇنى قىلغان. ئۇ بىۋاستە، ئەينەن، رېئال تۇرمۇشقا ئوخشىمايدىغان ئوبراز، سىمۋول ۋە كەيپىيات ئىچىدە رېئاللىقنى سىرلىقلاشتۇرۇپ، ئىدېئاللاشتۇرۇپ ئىنكاس قىلىش ئارقىلىق بۇددىزمغا خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئېستېتىك تەسىرى ۋە بەدىئىي لەززىتى كۆچلۈك بۇددىزملىق دىنىي روھىيەتكە تولغان، بەزىدە ئەسەبىي، ئاسكىتىزملىق (تەركىدۇنيالىق) ھېسسىياتقا چۆمۈلگەن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇددىزملىق سەنئەت، ئۆز ئالدىغا خاس سەنئەت ئىدېئولوگىيىسى شەكلى سۇپىتىدە ۋە مۇستەقىل بىر خىل ئىدېئولوگىيە سۇپىتىدە يەنە دىنىي ئىدېئولوگىيىدىن پەرقلىنىدۇ. نەتىجىدە، بۇ خىل دىننى مەزمۇن قىلغان ۋە دىن ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان سەنئەت ئۆز ئىچىدىن دىن ۋە سەنئەتتىن ئىبارەت قوش خاراكتېرگە، قوش ئىقتىدارغا ۋە زىددىيەتلىك مۇرەككەپ مۇناسىۋەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇنى بۇگۇنكى كۈندە ھەم بىرلەشتۇرۇپ، ھەم ئايرىۋېلىپ مۇھاكىمە قىلىش مۇمكىن. چۇنكى، دىنىي ئىدېئولوگىيە ئۆز تەسىرىنى يوقاتقۇچە سەنئەت ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ئېستېتىك قىممىتىنى ئاشكارا گەۋدىلەندۇرۇپ، تارىخىي ئۇچۇر ۋە بەدىئىي قىممەت سۇپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى بىر تەرەپتىن ئوبرازلاشتۇرۇلغان بۇددىزم دەستۇرى، يەنە بىر تەرەپتىن بۇددىزم يېپىنچىسى ئاستىدىكى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان گۈزەل سەنئەت خەزىنىسى. ئۇنى «ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇددىزملىق باش تېما بويىچە ئىزاھلاش»قىمۇ، «ھەممىنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى بولغان رېئال تۇرمۇش نۇقتىسى بويىچە ئىزاھلاش» قىمۇ ياكى «دىنىي يېپىنچىنى سىيرىپ تاشلاپ، سەنئەت تېماتىكىسى بويىچە ئىزاھلاش»قىمۇ بولىدۇ. مەسىلە تارىختىن ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى تېپىش ئارقىلىق، يوشۇرۇن ۋە سىرلىق

تۇگۇنلەرنى ئىلمىي يوسۇندا يېشىپ بېرىشتە.

بىز غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىسىغا يانداشقىنىمىزدا، پۈتۈن ھەيكەللەر، پۈتۈن ئوبرازلار، ھەتتا چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تۇتقان، ئۇسسۇلغا چۈشكەن كۆرۈنۈشتىكى ئوبرازلار بىلەن ساخاۋەتچى، تېۋىنغۇچى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئوبرازلىرىنىڭمۇ بىر مەركىزىي تېمىغا — بۇددىزم تېمىسىغا مەركەزلەشكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ بىزگە «دۇم كۆمتۇرۇلگەن نەرسىنى دۇم كۆمتۇرۇلگەن ھالىتىدە چۈشىنىش ۋە ئىزاھلاش» نىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىز غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىسىغا يېقىنلاشقىنىمىزدا، پۈتۈن ئوبرازلار، ھەتتا ساكىيامونىدىن تاكى يالىڭاچ گۈزەللەر، تېۋىنغۇچى ئەر - ئاياللار، سىزىلغان گۈل - گىياھلارنىڭمۇ پۈتۈن مەۋجۇتلۇقنىڭ بىردىنبىر بۇلىقى ۋە گەۋدىسى بولغان رېئال دۇنيادىن ئېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. دۇنيا بىر پۈتۈنلۈكتۇر، ئۇ رېئال ۋە خىيالىي دېگەن ئىككى دۇنيا ئەمەس. رېئال دۇنياسىز، ھەقىقىي دۇنياسىز دۇم كۆمتۇرۇلگەن دۇنيا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. دىنىي تەسەۋۋۇر رېئاللىقتىن ئۆرنەك كۆرۈنۈش ۋە ماتېرىيال ئېلىشقا موھتاج. ئاخىرقى ھېسابتا دىن ئەمەس، بەلكى رېئال دۇنيا بىردىنبىر ۋە قانۇنىيەت بويىچە ھەممىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدىغان ۋە ھەممە سىرلارغا قادىر ئاچقۇچ سالالايدىغان دۇنيادىن ئىبارەت. بۇ بىزگە «دۇم كۆمتۇرۇلگەن نەرسىنى قايتا تۇز قويۇپ، ئەسلىي قىياپىتى بويىچە چۈشىنىش ۋە ئىزاھلاش»نىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى تارىخىي قېلىپقا چۈشكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقى. ئۇنى ئىزاھلاشتا، شۇ تارىخىي قېلىپ بويىچە دىنىي تېماتىكىنى ئالدىن ئىزاھلاشقا توغرا كېلىدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىلىرى مۇھىمى بۇددىزملىق مەزمۇندىكى ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى بىلەن

رەسساملىق سەنئىتى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

بۇددىزملىق ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى تولۇق تاراشلانغان ھەيكەللەر بىلەن قاپارتمىلىق ھەيكەللەردىن ئىبارەت ئىككى شەكىل بويىچە بۇددىھا (ساكيامونى) ۋە ھەرقايسى مەبۇد ۋە بۇدساتۋا ئوبرازلىرىنى ئىپادىلىگەن.

بۇددىزملىق رەسساملىق سەنئىتى مۇھىمى، تاشكېمىرلەرنىڭ تاملىرى، تورۇسلىرى، بۇددىھا ھەيكەللىرى قويۇلىدىغان بۇددىھا ئويۇقلىرى (Raka buddha) تاملىرىغا سىزىلغان بۇددىھا، ھەرقايسى مەبۇد ۋە بۇدساتۋالارنىڭ ئوبرازلىرى، يارالمىش ھېكايىلىرى بىلەن سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى، بۇددىھا قىسمەتلىرى، ئاسمان قىياپىتى، ساماۋى نەغمىچىلەر، بېكسۇ - بېكسۇنىلار ۋە تېۋىنىغۇچىلار كۆرۈنۈشلىرى، گۈل - گىياھ، ھايۋان ۋە تەبىئىي مەنزىرە تەسۋىرى قاتارلىقلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزملىق تېمىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ ئوبرازلار بىر تەرەپتىن پۈتكۈل بۇددىزم نوم - سۇتىرلىرىدىكى تەسۋىرىي ئوبرازلارنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتكە ماسلاشقان ھالدا ساكيامونىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە مەركەزلەشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ئوبرازلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە بۇددىزمنىڭ ھىنايانا، ماھايانا، دىيانا ئەقىدىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ گەۋدىلەندۈرۈشتە، ئوبرازلارنىڭ قىياپەت ۋە كىيىنىشىنى يەرلىك ئېتنىك ئالامەتلەر بىلەن قايتا گەۋدىلەندۈرۈشتە، ھەرقايسى دەۋرلەرگە خاس ئىپادىلەش ئۇسلۇبىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈشتە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇنداق دېگەنلىك ھەممە خەلقلەردە بۇددىھا ۋە بۇدساتۋا ئوبرازلىرى شۇ خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرمەي قالمايدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ؛ بۇنداق دېگەنلىك، ھەرقايسى دەۋرلەردە بۇدساتۋالارنىڭ ئەقىدە قاتلىمىدا تۇتقان ئورنى ئەينى زامان روھىيىتى تەلەپلىرىنى ئىپادىلىمەي قالمايدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىككىنچى، ساكيامونى ئوبرازى

بۇددىها ــ بۇددىزم سەنئىتىدىكى باش پېرسوناژ بولۇپ، بۇ بۇددىهالىق ماقامىغا ئېرىشكەن ساكيامونىدىن ئىبارەت.

ساكيامونى ــ ساك خەلقىنىڭ دانىشمەنلى نامىنى ئالغان سىددىخارتاخا گاۋتاما ئىسىملىك شاھزادە بولۇپ، بۇددا رىۋايەتلىرىدە ئۇ بۇدساتۋالىق ماقامىدىن بۇددىهالىق ماقامىغا يەتكەن. ئۇ «يارالمىش ھېكايەتلىرى» دە تەسۋىرلىنىشىچە، ئۇ 500 قېتىمدەك ھەر خىل ھايۋان قىياپىتىدە سانسارا بولۇپ (قايتا ـ قايتا تۇغۇلۇپ)، بۇدساتۋالىق ماقامىنى ئەلا دەرىجىدە بېسىپ ئۆتۈپ، ئاخىر «ھاسىل مۇراد ــ تاتھاگاتا» (如来) تېپىپ بۇددىهالىق ماقامىغا يەتكەن. ئۇ بۇددىزمنى ئىجاد قىلغانلىقى ئۈچۈن «زامانىنىڭ غۇرۇرى» (世尊) دەپ قارىلىدۇ. بۇددىزمنىڭ بۇ ئىجادچىسى ئىلاھ بولماي، ئادەم بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇنىڭ ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىش، ئۇنىڭ ئوبرازىغا چوقۇنۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. ماھايانا بۇددىزمى ساكيامونىنى پەقەت ھازىرقى زامان بۇددىهاسى، بىردىنبىر مەبۇد ئەمەس دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئىزاھلىشىچە، ماكان جەھەتتىن، ئەرشتىكى كۆڭۈللۈك ئىقلىمدا (西方极乐世界) ئامىتابها بۇددىها(阿弥陀佛 ــ Amitabha) ، شەرقتىكى بىغۇبار ئىقلىمدا دورىگەر بۇددىها (بهاشاجياگورا 药师佛) بولىدۇ؛ زامان جەھەتتىن، ئۆتمۈشتە چىراغچى بۇددىها (燃灯师 ــ kara Dipam) بولغان، كەلگۈسىدە مايترى بۇددىها (弥勒师 ــ Naytreya) بولىدۇ؛ ماكان، زامانىنىڭ چەكسىزلىكى تۈپەيلى سانسىزلىغان بۇددىهالار مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ «مىڭ بۇرھان» (千佛) قارىشىدىن ئىبارەت.

ساكيامونىنىڭ ئەسلىدە قانداق قىياپەتتىكى ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز. ئۇنىڭ ئوبرازى ئورنىغا نېلۇپەر سۈپا (莲花座 ــ padma sana)، ئاق پىل، ئۇ بۇددىهالىقنى ئېرىشكەن

دەرەخ تۈۋى سىمۇول قىلىناتتى. كېيىنچە، بولۇپمۇ قەدىمقى بۇددا سەنئىتى دەۋرىدىن باشلاپ ساكيامونىنىڭ ھەيكەل ياكى رەسىملەشتۈرۈلگەن ئوبرازى سېزىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئاساسلىق بۇددىزملىق سەنئەت پېرسونا‌ژى سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرۈلدى.

ئىكونوگرافىيە (ئىلاھىي پورترېتلارنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم) نۇقتىسىدىن، قەدىمقى دىنىي يېراق ياپونىيىگىچە ھەر خىل بۇيۇملاردا گەۋدىلەندۈرۈلگەن ساكيامونى ئوبرازىنى بىر ھەقىقىي، بىر دەك پورترېتقا ئىخچاملاش مۇمكىن ئەمەس. گەرچە بۇددىزمنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد پرىنسىپلىرىنى ساكيامونى دەپ ئاتالغان سىددىخارتاخا ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، ساكيامونى ئوبرازىنى ياخشىلىق ۋە ئالىيجانابلىقنى مىزان قىلغان ھالدا خەلق، ئالدى بىلەن ھەرقايسى شەرق ئەللىرى سەنئەتكارلىرى ئىجاد قىلغان. بىزنىڭ ھۆرمەت ۋە قىزىقىشىمىزنى قوزغايدىغان نەرسىمۇ، مۇشۇ كۆپ مىللەت ۋە كۆپ خىل مەدەنىيەت تۇپرىقىدا قايتا تەسۋىرىي ئوبرازىنى تاپقان ساكيامونى ئوبرازىدىكى كۆپ قىرلىقتىن ئىبارەت. بۇنى ئاۋرېل ستېين ياكى شاك دا ئەپەندىدەك نوقۇل گرېك ـ ھىندى قۇيما قېلىپىغا ئۇرۇپ كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنۇش، ئۇلۇغۋار سەنئەت دولقۇنلىرىغا تۇتۇلغان غەيرىي تارىخىي ئەسەبىيلىك ياكى گۆدەكلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

44 ـ رەسىم. قەدىمقى ھەيكەلتىراشلىرى تەسەۋۋۇرىدىكى ساكيامونى

ئەلۋەتتە ھەرقانداق پورترېت ساكيامونى ئەمەس. بۇددا ھېكايەت ۋە ساكيامونى قىسسە ـ تەزكىرىلىرىدە، ساكيامونىنىڭ نەچچە

خىل ئالامىتى تىلغا ئېلىنغان. بۇلار: ئىككى قېشى ئارىسىدا ئاق موينىدىكى (urna) بولغانلىقى، قۇلىقىنىڭ ئۈزۈنراق بولۇشى، بېشىنىڭ چوققىسىدا دۇمباقچە (usnisa) بولغانلىقى، بويىنى تولغان، جەينىكى ئۈزۈنراق بولغانلىقى قاتارلىق ئالامەتلەر (laksana) دىن ئىبارەت. بۇ ئالامەتلەرنى كونكرېت ئىپادىلەشمۇ بىر خىل بولمىغان. گابائىن خانىم «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش» ناملىق كىتابىنىڭ «بۇددا ئىكونوگرافىيىسى» دېگەن 17 - بابىدا، قوچۇ (تۇرپان) ئۇيغۇرلىرى ئىشلىگەن ساكيامونى ئوبرازىنىڭ يۇزى شەرقىي ئاسىيا گۈزەللىرىنىڭ تىپىك ئاساسىدا بولغانلىقىنى، ئۇلار گرېكلارچە «كالا كۆز» ئورنىغا مېغىز كۆز شەكلىنى قوللانغانلىقىنى، ئۇلار سىزغان ساكيامونى قېشى كېپىنەك بۇرۇتىدەك بۇرۇن يېنىدىن كۆزىنىڭ ئۈستىگە تارتىلىدىغانلىقىنى، بۇرنى قاڭشارلىق، كالپۇكى كىچىك، ئاستىنقى كالپۇكى سەل قېلىن بولىدىغانلىقىنى، بېزەكلىكتىكى بۇ ئالامەتلەر بىلەن كۈچادىكى بۇددىها پورترېتىنىڭ ئالامەتلىرى ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى يازغان①.

ساكيامونىنىڭ ئوبرازى ئۇنىڭ رەڭگىگە ئەمەس، ئۇنىڭ ھەرقايسى بۇدساتۋالار ئارىسىدا تۇتقان مەركىزىي ئورنىغا قاراپ، ئۇنىڭ بېشىنىڭ ئارقىسىدىكى نۇر چەمبىرىكى (灵光 — mandola)گە قاراپ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۆرە يېكى ئولتۇرۇش قىياپىتى ۋە قول بەلگىلىرى (手印 — mudra) گە قاراپ، پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

ساكيامونىنىڭ ئۆرە تۇرغان ۋە ئولتۇرغان ھەيكەللىرى، رەسىملىرى كۆپلەپ ئىشلەنگەن. ئۇلاردىكى چازا قۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن قول بەلگىلىرى (手印 — mudra) بىرقانچە خىل بولغان. بۇ خىل ئولتۇرۇش ۋە قول بارماقلىرىنى بەلگە شەكلىدە تۇتۇپ تۇرغانلىقى ئۇنىڭ قانداق پائالىيەت ئۇستىدە تۇرغانلىقىغا بېشارەت بولغان.

شىنجاڭ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى خارابىلىرى بىلەن

تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىها ھەم بۇدساتۇا ھەيكەللىرىنىڭ ئومۇمىي سانىنى بىلەلمەيمىز. بىز دۇخۇاڭ تاشكېمىر تىزمىسىدا 16 پادىشاھلىقتىن يۈەن سۇلالىسىغىچە بولغان 1000 يىل ئىچىدە 2400 بۇت ھەيكەل، 45 مىڭ گۇادرات مېتىر ئورۇننى ئىگىلىگەن تام رەسىمى بولغانلىقىغا تەققاس قىلىپلا، شىنجاڭدا خوتەندىن قۇمۇلغىچە بولغان ئىبادەتخانا ۋە كېمىرلەردە تېخىمۇ نۇرغۇن تەسۋىرىي سەنئەت ئەسەرلىرى بولغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە يەنە ساقلىنىپ قالغانلىرىدىن سۇۋەن ھېدىن، ئاۋرېل ستەين، گرونوۋېدىل، لېكوك، ئوتانى، پېللىئوت قاتارلىق كىشىلەر ئېلىپ كەتكەنلىرىمۇ ئاز ئەمەس. كىتابىمىزنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىدا ئۇلاردىن نەمۇنىلەر كۆرسىتىلىدۇ.

شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىدە ساكيامونى ئوبرازىغا بېغىشلانغان تام رەسىملىرىمۇ ئىنتايىن ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدۇ ۋە ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە. قىزىل تاشكېمىر تۇركۇمىدىكى 17 ـ، 47 ـ، 69 ـ، 129 ـ، 176 ـ كېمىرلەردە، قۇمتۇرا تاشكېمىر تۇركۇمىدىكى 3 ـ، يېڭى 2 ـ تاشكېمىرلىرىدە، تۇرپان بېزەكلىك 9 ـ تاشكېمىرىدە ساكيامونى مەركەز قىلىنغان گۇزەل تام رەسىملىرى ساقلانغان. بېزەكلىك 9 ـ تاشكېمىرىدىكى «بۇددىھانىڭ ھېكمەت سۆزلىشى» ناملىق رەسىمدە ئۇستىگە قىزىل كاسايا كىيىگەن، كىيىملىرىدىن لېنتىلار ساڭگىلاپ تۇرغان ساكيامونىنىڭ پۇتىغا چوروق كىيىپ نېلۇپەر گۇلىگە دەسسەپ، قولىنى «دىھارما مۇدرا» شەكلىدە تۇتۇپ، سولغا قىيا بېقىپ ئەتراپتىكىلەرگە قاراۋاتقان مېھرىبان قىياپىتى سىزىلغان. بۇ رەسىمدە ساكيامونىنىڭ بېشى ۋە پۇتۇن بەدىنىدىن نۇر چاقنىغان بولۇپ، ئەتراپىغا ئاسمان ئىلاھى (دېۋاراجا)، بۇدساتۋا، ساخاۋەتچى خان ۋە بېكسۇلار، يىراقتىن كەلگەن ئات ـ ئۇلاغلىق تېۋىنىغۇچىلار ئوبرازلىرى بېرىلگەن. ئاۋرېل ستەين دەل شۇ خىل تام رەسىمىنىڭ ساكيامونى ئوڭ

تەرەپكە قىيا قاراپ تۇرغان يەنە ۋاريانتىنى ئېلىپ كەتكەن.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرى ۋە بۇددىزم خارابىلىرىدىن ساكيامونى بىلەن بۇدساتۋالارنىڭ دۇردۇنغا، كەندىر توقۇلمىغا توقۇپ ياكى بېسىپ چۈشۈرۈلگەن نەپىس، رەڭدار ئوبرازلىرى كۆپلەپ تېپىلدى. بۇ جەھەتتە مىلادىيە 9 ـ ئەسىردىكى ئىدىقۇت شەھىرى، مۇرتۇق قاتارلىق جايلاردىن گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئېلىپ كەتكەن ئەر-ئايالچە بۇدساتۋا، ساكيامونىنىڭ ھېكمەت سۆزلىشى، ئۇچار قىزلار، قوش باشلىق ساكيامونى، ئۇيغۇر خانى قاتارلىق ئوبرازلار چۈشۈرۈلگەن دۇردۇن، كەندىر رەخت رەسىملىرى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا باينىڭ قىزىلدىن مىلادىيە 7 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ بىرمۇنچە تاختايغا سىزىلغان رەڭدار ساكيامونى رەسىمى، ئىدىقۇتتىن مىلادىيە 9 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ قەغەزگە سىزىلغان بۇددىزم سەنئىتى رەسىملىرى تېپىلغان.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى ساكيامونى ئوبرازى بېرىلگەن تام رەسىملىرى تولا ھاللاردا باشقا بۇدساتۋا ۋە ساماۋى تەڭرى ـ مۇئەككەللەر ئوبرازلىرى بىلەن بىللە بېرىلگەن. شۇ سەۋەبلىك بىز ئاساسلىق بۇدساتۋا ۋە ساماۋى مۇئەككەللەر ئۈستىدىمۇ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇچىنچى، بۇدساتۋالار ئوبرازلىرى

بۇدساتۋا (菩提萨垂 ـــ Bodhisattva) ـــ بۇددىھالىق ماقامىغا ھازىرلىنىۋاتقانلار، «ئويغىنىۋاتقان مۆتىۋەرلەر» بولۇپ، ساكيامونى بۇددىھا بولۇشتىن ئىلگىرى بۇدساتۋالىقنى باشتىن كەچۈرگەنمىش. بۇددا دىنىدا بۇدساتۋالار ناھايىتى نۇرغۇن بولۇپ، بىز شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە بۇددىزم تېمىسىنى بىۋاسىتە گەۋدىلەندۈرۈپ سىزىلغان تۆت ئاساسلىق بۇدساتۋا بىلەن مايتىرىيا ئوبرازى ئۈستىدە توختىلىش بىلەن چەكلىنىمىز.

ئاقىل مانجوسىرى (大智文殊师利 — Manjusiri) — ساكيامونىنىڭ دائىم سول تەرىپىدە كۆرۈنىدىغان ئەڭ زور تۆت چوڭ بۇدساتۋانىڭ بىرىنچىسى بولۇپ، بۇددىزم ئەقىدىلىرىنى مۇنازىرىدە قوغدايدۇ، دەپ تەرىپلىنىدۇ. ئۇ خەنجەر ئاسقان، شىرغا مىنگەن، قەلبىدە دەردلىك پىكىر قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشلەردە تەسۋىرلىنىدۇ.

سامانتا بھادرا(三曼多罗跋陀 — Samanta bhadra) ياكى (普贤大行) ساكيامونىنىڭ دائىم ئوڭ تەرىپىدە كۆرۈنىدىغان تۆت بۇدساتۋانىڭ ئىككىنچىسى بولۇپ، بۇددىزم ھېكمەت (法 — Dharma) لىرىنى كېڭەيتىدىغان، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان خىسلەت ئىگىسى دەپىلىدۇ.

ئاۋالوكىتېسۋارا (阿波卢吉低舍婆罗 — awalokite svara) ياكى ئاۋالوكىتېسۋارا بۇدساتۋا (观世音菩萨)، جۇڭگولۇقلار ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان، جۇملىدىن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى «قونىشىئىم پۇسار» دەپ ھۆرمەت قىلىدىغان، مېھىر - شەپقەتلىك، ئايال قىياپەتلىك بۇدساتۋا بولۇپ، ئۇ خالايىقنىڭ زارىنى ئاڭلىغۇچى، خالايىقنىڭ ھالىنى كۆرگۈچى شەپقەت مۇئەككىلى دەپ قارالغان. ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ئۇنىڭ 36 خىل ئۆزگىرىش ۋە 12 خىل مۇشكۈللۈكنى ھەل قىلىش ئىقتىدارىغا يارىشا 1000 كۆز، 1000 قوللۇق قىلىنىپ، ئاق كىيىم كىيگەن، سۇدىكى ئاي يېنىدا تۇرغان، يوپۇرماقلىق كىيىم كىيگەن، ئات باشلىق ۋە كۆپ باشلىق كۆرۈنگەن ھالەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. گابائىن خانىمنىڭ كۆرسىتىشچە، تۇرپاندىن تېپىلغان بىر رەسىمدە ياردىن سەكرەپ ئۆلۈۋاتقان بولغان بىر كىشىنى، ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ قۇتقۇزۇۋالغان بىر بۇدساتۋا كۆرۈنۈشى سىزىلغان. بۇ ئاۋالوكىتېسۋارا بۇدساتۋادىن ئىبارەت②. قۇمتۇرا 12-، 15 - كېمىرلىرىدە ئاۋالوكىتېسۋارا بۇدساتۋا قولىدا پاكلىنىش قاچىسى (净瓶) تۇتقان قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن.

كسسستگاربها (Ksitigarbha, 地藏菩萨) — ساكيامونىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە، ساكيامونى قازا قىلىپ، تاكى مايترى ئالەمگە كەلگۈچە، بارلىق جانلىقلارنى ئازابتىن قۇتۇلۇشقا يېتەكلەپ، ئۇلارنىڭ ئارمانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئۈستىگە ئالغان بۇددساتۋا دەپ تەرىپلىنىدۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى ئاسمان - زېمىن ۋە دوزاخ ئارىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرارمىش. ئۇنىڭ ئوبرازى يالاڭ تاقىرباش، چوڭ قۇلاق، ئىككى قولىدا تەسۋى تۇتقان راھىب قىياپىتىدە ئوبرازلاشقان، كىستىگاربىها تۇرپاندا ئۇيغۇرچە «يېر ئاغلىق بۇدىستۇ» (bodsitv yer ariliqi)دەپ ئاتالغان ۋە ئۇنىڭ ئوبرازى بوينىغا مارجان ئاسقان، ئايالچە قىياپەتتە، نېلۇپەر ئورۇندۇق ياكى سېپىل تېمىغا ئولتۇرغان شەكىلدە سىزىلغان.

45 - رەسىم. قىزىلدىن تېپىلغان بۇددساتۋا ھەيكىلىنىڭ بېشى (بېرلىن مۇزېيىدا)

مايترى (Maitreya — 弥勒) — «مايترىنىڭ دۇنياغا كېلىشى» («弥勒下生经» — Maytreyf viya karana) ناملىق كىتابتا يېزىلىشىچە، ئۇ ئەسلىدە ساكيامونىنىڭ مۇخلىسى بولۇپ، ساكيامونىدىن ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتكەن. ساكيامونى ئالەمدىن ئۆتۈپ، 1 مىليارد 600 مىليون يىلدىن كېيىن مايترى قايتىدىن ئالەمگە تۇغۇلۇپ، ناگايا (龙华树) دەرىخىنىڭ تۈۋىدە بۇددىھالىققا ئېرىشىدۇ. مايترى بۇددىها بولۇش ئالدىدا بۇددساتۋا دەپ ئاتىلىدۇ. مايترى بۇددساتۋانىڭ قىزىل تاشكېمىرلىرىدىكى

ئورنى مەركىزىي تۇۋرۇك ئۇستىدىكى تام بولۇپ، ئۇنىڭ سۇكھاۋاتى (兜率天宮) دەپ ئاتالغان ساماۋى بەخت دىيارىدا ئاسماندىكى روھلارغا بۇددىزم ھېكمەتلىرىنى سۆزلەۋاتقانلىقى سىزىلغان. مايترى نېلۇپەر سۇپىدا ئەمەس، كۆرپىدە، ئورۇندۇقتا، ھەتتا يەردە ئولتۇرغان قىلىپ سىزىلىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭ پۇتى يەردىن يېرىم چىقىپ تۇرغان ئىلاھە (女神) تەرىپىدىن يۆلەنگەن قىلىپ، بەزىدە پۇتىنىڭ ئىككى يېنىدا شىر تۇرغان قىلىپ سىزىلغان. بۇ قىياپەتلەر ئەلۋەتتە يېگانە قارالماسلىقى لازىم. ئەپسانە قىلىنىشىچە، خوتەنىدە بىر ئارخات ساكيامونىنىڭ ئالەمگە كېلىشىنى كۈتۈپ، خۇمار تېغىدىكى تاش ئۆيدە ياتقانمىش. شىنجاڭدىن تېپىلغان «مايترى سىمىت» ناملىق دراما كىتابى ۋە ياغاچقا ئويۇلغان مايترى ئوبرازلىرى ئەينى زامان كىشىلىرىنىڭ كەلگۈسىگە تەلپۈنگەن روھىيىتىنى گەۋدىلەندۈردى. ھىنايانا ئۇستۇنلۇك ئالغان زاماندا بىر بۇددىھا (ساكيامونى) ۋە بىر بۇدساتۋا (مايترى) گە ئىشىنىش مەۋجۇت ئىدى. كېيىنكى زاماندا ماھايانانىڭ ئۇستۇنلۇك ئېلىشى بىلەن مىڭ بۇرھان تەرغىباتى ۋە ئوبرازلىرى مەيدانغا چىقتى.

تۆتىنچى، ساماۋى مۇئەككەللەر ئوبرازلىرى

ساماۋى مۇئەككەللەر تاشكېمىر تام رەسىملىرىدە ساكيامونى، بۇدساتۋالاردىن كېيىنكى ئۇچىنچى ئېرارخىيىلىك (دىنىي دەرىجىلىك) پېرسوناژ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇلار سەككىز بولۇپ، تەپسىلاتى مۇنداق:

دىۋاراجا (天王 — Divaraja) — ساماۋى ھاكىم بولۇپ، ساكيامونىنىڭ قوغدىغۇچى ھامىيسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار يىلان ئەجدىھالىق دۇبۇلغا كىيگەن، بەدەنلىرى ساۋۇتلانغان، قولىغا ئومۇتلار تۇتقان، يۈز ـ كۆزلىرى قەھر ـ غەزەپ بىلەن تولغان بولسىمۇ، ئۇ ئىلاھىيەت دىيارىنى قوغدىغۇچىلار ھېسابلانغان.

ئۇنىڭ ئوبرازى تولىراق تاشكىمىرلەرنىڭ تۆت بولۇڭ توروسىغا سىزىلىدۇ.

ناگاراجا (龙王 — Nagaraja) — ئۇلار ئىنسان قىياپەتلىك، ئەمما تاجلىرىدىن بىرقانچە يىلان بېشى چىقىپ تۇرغان كۆرۈنۈشتە سىزىلىدۇ.

ياكسا (夜叉 — Yaksa) — ئالۋاستى دېگەنلىك بولۇپ، ئۇلار زېمىن ياكسالىرى ۋە ئۇچار ياكسالارغا بۆلۈنىدۇ. غەلىتە ـ سەت قىياپەت ئۇلارغا ئوبراز قىلىنغان. دىۋاراجا قارىمىقىدا 12 سانغۇنلۇق (گېنېرالىق) ياكسالار بولىدۇ. ئۇلار بەزىدە كىشىلەرگە يامانلىقمۇ قىلىدۇ. ۋاجراپانى (金刚 — Vajrapani)لار ياكسالاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇددىزمنى قوبۇل قىلغان، ساكىيامونىنى قوغدايدۇ. بىز ھەممىلا ئىبارەت كېمىرلىرىدە بۇنداق مۇھاپىزەتچى مۇئەككەللەرنى كۆرىمىز. ئۇلار بەزىدە تەقۋادار قىياپەتتە (مەسىلەن، بېزەكلىكتە)، بەزىدە قەھرىمانلارچە ھالەتتە (مەسىلەن، قىزىل 77 ـ كېمىردە)، بەزىدە دەرغەزەپ بىلەن جىن ـ ئالۋاستىلارغا تاقابىل تۇرۇۋاتقان كۆرۈنۈشتە سىزىلغان.

ئاسۇرا (阿修罗 — Asura) — بىر خىل ئادەمسۇ، جىنمۇ ئەمەس، ئۇچ باش، ئالتە مۇرىلىك غەلىتە مەخلۇق، ئىككى قولىدا ئاي بىلەن كۈننى كۆتۈرۈپ يۈرگەن قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ بۇددىھاغا تەسلىم بولغان، دېيىلىدۇ.

گارۇدا (迦楼罗 — Garuda) — ئىنتايىن دەھشەتلىك ئالتۇن قاناتلىق قۇش بولۇپ، ئەجدىھا يەپ ياشايدۇ. بەزىدە قۇش، بەزىدە قۇش شەكىل قالپاق كىيگەن جەڭچى ئوبرازىدا تەسۋىرلىنىدۇ.

ماھارۇكا (摩侯罗迦) — چوڭ يىلان بولۇپ، تولا ھالىلاردا يىلان يۈزلۈك ياكى بېشىدىن بىر يىلان چىقىپ تۇرغان قىياپەتتە سىزىلىدۇ. ماھارۇكا يەنە مۇزىكا ئىلاھى بولۇپ، قولىدا زىلىك ياكى بىلىدە بەلدۇمبىقى چېلىۋاتقان ھالەتتە تەسۋىرلىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئالتە ئاسمان مۇئەككىلىدىن تاشقىرى يەنە ئۇچار

مۇئەككەللەر (ئۇچار پەرىلەر، 飞仙، 飞天) دىن گاندىھارۋا (Gandharra ــ 乾因婆) بىلەن كىننارا (紧那罗 ــ Kinnara) بار. گاندىھارۋا ــ خۇش پۇراق چاچقۇچى ئىلاھ ھەم مۇزىكا ئىلاھى بولۇپ، كىننارا ــ گاندىھارۋانىڭ ئايالى، ئۇسسۇل ۋە ناخشا ئىلاھى دەپ تەرىپلىنىدۇ. بۇددا ھېكايىلىرىدە كىننارانى غەربىي ساما دۇنياجاسى ھەم بايلىق ئىلاھى كۇبېرا (俱旧比罗 ــ Kubera) يەنە بىر ئىسمى ۋايسراۋانا (毗沙门天王 ,Vaisravana) نىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلچىسى دەپ تەرىپلەنگەن. شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە بۇ ئىككى ئۇچار مۇئەككەللەر ئوبرازى كۆپلەپ سىزىلغان. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ سەككىزىنچى بابىدا تەپسىلىي توختىلىمىز. شۇنىسى روشەنكى، بۇ ئەپسانىۋى پېرسوناژلار خەلق ھېكايىلىرىدىن، ئالدى بىلەن ھىندىستانىنىڭ براخمان ئەقىدىلىك ۋە باشقا چۆچەك ـ ئەپسانىلىرىدىن ئېلىنغان ۋە بۇددىزملىق تېماتىك مەزمۇن بېرىلگەن بولۇپ، ئەسلىدە بۇددىزمدىن مۇقەددەم مەۋجۇت ئىدى. يەنە شۇنىسىمۇ روشەنكى، بۇ پېرسوناژلارنى تەسۋىرىي سەنئەت تۇسىدە سىزغاندا، يەرلىك ئۇسلۇب بويىچە ئىپادىلەش ئۇستۇنلۇك ئالغان ۋە ھەرقايسى كېمىرلەردە ھەر خىل قىياپەتتە سىزىلغان.

بەشىنچى، مىڭ بۇرھان ۋە ئۆزگەرتىلمىلەر

مىڭ بۇرھان ــ مىڭ بۇددىھا ياكى سانسىز بۇددىھا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ماھايانا بۇددىزمىدىكى ئاساسلىق ماكان، زامان ۋە چەكسىزلىك كاتېگورىيىلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ ئىزاھلانغان بۇددىھانىڭ پەيدا بولۇش قارىشىنىڭ مەھسۇلى.

ماھايانا بۇددىزمى مۇنداق قارايدۇ: بۇددىھا ــ ساكيامونى ئادەم بولۇپ، ھەممە ھەقىقىي بۇددىستلار، راھىب، بېكسۇ، ئارخات، بۇدساتۋالار بۇددىھا ماقامىغا ئېرىشىشى مۇمكىن. ساخاۋەتچىلەر، تېۋىنغۇچىلاردىمۇ بۇ مۇمكىنلىك مەۋجۇت. بۇنداق تەر-

غەيرات ئارقىلىق ماھايانا بۇددىزمىغا بولغان ئېتىقادنى ئاددىي ئىبادەتتىن پائال ئىنتىلىشكە ئايلاندۇرماق بولدى.

ماھايانا بۇددىز - مى يەنە مۇنداق قارايدۇ: ئالەم زامان جەھەتتە چەكسىز، 12 مىليارد 800 مىليون يىل بىر چوڭ ئېرا (大劫) بولۇپ، ھەربىر چوڭ ئېرادا مىڭلىغان كىشىلەر بۇددىھا بولالايدۇ؛ ئۆتمۈش «تەنتەنىلىك ئېرا - سى» (庄严劫) دە - مۇ، ھازىرقى «دانالىق ئېراسى» (贤劫) دىمۇ، كېلگۈسى «ئەخ - تەرلەر ئېراسى» (星宿劫) دىمۇ شۇنداق بولىدۇ.

46 - رەسىم. قىزىلدىن تېپىلغان مىلادىيە 7 - ئەسىرگە مەنسۇپ رەڭدار ئىشلەنگەن ماماۋى مۇئەككەلنىڭ كۆكرەك ھەيكىلى يەرلىك قىياپەتتە قانۇرۇلغان

ماھايانا بۇددىزمىدىكى بۇ قاراش تولىمۇ كەڭ تەرغىب قىلىنغان سەنئەت تېمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماھايانانىڭ كۈسەن ۋە قوچۇدا كېڭىيىشى بىلەن، ئۇيغۇر كۈسەن خانلىقى ۋە ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى دەۋرىدە بۇ قاراش كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. بېزەكلىك ۋە قۇمتۇرا تاشكېمىر تۇركۈملىرى بۇ جەھەتتىكى تىپىك سەنئەت سالونلىرى بولۇپ قالدى. پۈتۈن - پۈتۈن تاملارغا، كېمىر تورۇسلىرىغا، مەركىزىي تۇۋرۇك (مۇنار)

ئەتراپىغا كۆپلىگەن رەتلىك، ئوخشاپ كېتىدىغان كىچىك بۇددىھالار رەسىملىرى سىزىلىشقا باشلىدى. ۋەھالەنكى، بۇ بولغۇسى ئابستراكت بۇددىھالارنىڭ خاس ئوبرازلىرى ۋە تەزكىرە ـ قىسسەلىرى يوق بولۇپ، پەقەت ماھايانانىڭ مىڭ ـ تۈمەن بۇددىھا توغرىسىدىكى ئىدىيىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكىلا خىزمەت قىلاتتى. تۈرپان بېزەكلىك كېمىرلىرىدە خۇددى زەدىۋال رەختلەردىكى ئويۇق ئىچىگە ئېلىنغان كۆپلىگەن ئاپتۇۋا رەسىملىرىدەك، مىڭ بۇرھان رەسىملىرىمۇ بىر خىل دىنىي نەقىشلىك كۆرۈنۈش بېرەتتى. كومراجىۋا «ساخاسىرا بۇددىھا ئىدانا سۈترا» دېگەن كىتابنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مىڭ بۇرھان قاراشلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا كۈچلۈك تەسىر يەتكۈزگەن.

ئۆزگەرتىلمىلەر (经变画) تاشكېمىر تام رەسىملىرىدىكى

47 ـ رەسىم. قۇمتۇرا كېمىرلىرىگە سىزىلغان گارۇدا قۇشى ئوبرازى

ماھايانانىڭ بارغانسېرى جۇڭگولىشىشى ئاساسىدا پەيدا بولغان ئۆزگەرتىلگەن نۇسخىلىرىنى كۆرسىتەتتى. بۇددىزم سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن جۇڭگودا يىلتىز تارتتى، يەرلىك بۇددىزملىق مەزھەپ ـ ئېقىملار مەيدانغا چىقتى. بۇ ئەينى زامان جۇڭگو فېئودالىزمى بىلەن ماھايانا بۇددىزمى بىرلەشكەن دىنىي ئۇستقۇرۇلما بولۇشقا باشلىغانلىقىنى نامايان قىلدى. نەتىجىدە ئىلگىرىكى بەزى ئىستىقامەت ئۇسۇللىرى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن كەلمىدى. تولىراق نوم ـ سۇترىلاردىن ئاۋام ئاسان قوبۇل قىلىدىغان قائىدىلەر تۈزۈلدى ۋە تام رەسىملىرى سىزىلىشقا باشلىدى. مۇنداق نوم ـ سۇترىلارنى تەمسىللىك (Vdaharana) ئۇسۇلدا رەسىملەشتۈرۈش ئۆزگەرتىلمىلەر (变相) دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. ئەگەر، بۇددىزمنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تارقىلىشىدا غەربىي يۇرت ئاساسلىق كۆۋرۈك بولغان بولسا، ئەمدى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە شەكىللەنگەن بۇنداق ئۆزگەرتىلمە تام رەسىملەرنى سىزىش غەربىي يۇرتقا تارقالدى. تۇرپان بېزەكلىكتە، قۇمتۇرا 14 ـ كېمىرده «مايتىرىنىڭ ئۆزگىرىشى» (弥勒变)، 16 ـ كېمىرده «غەربىي پاك زېمىنىنىڭ ئۆزگىرىشى» (西方净土变)، «دورىگەر ئۇستىنىڭ ئۆزگىرىشى» (药师变) قاتارلىق يېڭى ۋاريانتتىكى تام رەسىملىرى مەيدانغا كەلدى.

* *

بۇددىھا، بۇدساتۋا، ئاسمان مۇئەككەللىرى مىڭ بۇرھانلاردىن تاشقىرى، راھىب، بېكسۇ، ساخاۋەتچى، تېۋىنغۇچىلارمۇ دىنىي ئېتىقادنىڭ يەنە بىر قاتلىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە «يەر تەڭرىسى»، «سۇ تەڭرىسى»، «شامال تەڭرىسى»، «ئوت تەڭرىسى» دىن ئىبارەت تۆت تەڭرى، ئاي ۋە كۈن تەڭرىلىرى

قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ 8 ـ، 17 ـ، 34 ـ، 38 ـ، 97 ـ، 98 ـ، 118 ـ، 126 ـ، 175 ـ كېمىرلىرىدە، سىمسىم تاشكېمىرلىرىنىڭ 11 ـ، 30 ـ، 44 ـ، 48 ـ كېمىرلىرىدە، قۇمتۇرانىڭ 23 ـ، 31 ـ، 46 ـ، 50 ـ، 63 ـ كېمىرلىرىدە ئىپادىلەنگەن. بولۇپمۇ قىزىل 34 ـ كېمىر بۇ جەھەتتە تىپىك ئورۇن تۇتقان. بۇ ھەقتە ئالاقىدار ماۋزۇلاردا ئايرىم مۇھاكىمە ئېلىپ بارىمىز.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېماتىكىسى يەنىلا ساكىيامۇنىنى مەركەز قىلغان ھالدا «بۇددىھا قىسمەتلىرى» (佛传故事) بىلەن «يارالمىش ھېكايىلىرى» (本生故事)، «سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى» (Hetupratyaya, 因缘故事) گەۋدىلەندۇرۇلگەن تام رەسىملىرىگە مەركەزلەشكەن.

2. «بۇددىھا قىسمەتلىرى» دىن ئۈلگىلەر

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، گەچە بۇددىزم شەرقىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيانىڭ تولىمۇ كەڭ زېمىنىدا مىڭ يىللاپ داۋام قىلغان ۋە ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ۋە تەسۋىرىي سەنئەت مۆجىزىلىرى يارالقان بولسىمۇ، ئەمما بىز بۇ كەڭ زېمىنىنىڭ ھەممىلا قىسمى، خۇددى خوتەن، كۇچا، قاراشەھەردىكى شورچۇق، مىران ۋە كروران، قوچۇ بۇددا تاشكېمىرلىرى ۋە ئىبادەتخانىلىرىدىكىدەك رەڭگارەڭ تام رەسىملىرىگە ئىگە بولمىغانلىقىنى كۆرىمىز. ئۇ يەرلەردە بۇددىھا ۋە ھەر خىل بۇددىزملىق مۇئەككەللەر ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ۋە ياغاچ بىناكارلىق سەنئىتى بويىچە راۋاجلاندى، ھەتتا گۈزەل نەمۇنىلەر يارالتتى. شىنجاڭدا، جۈملىدىن دۇنخۇاڭدا بولسا تام رەسىملىرى ئۆزىنىڭ چوڭ ھەجىملىك رەڭگارەڭ پاۋلىئونىنى تەشكىل قىلدى. ئېيتىش مۇمكىنكى، بىرقەدەر نوقۇل بولغان ھەيكەل

تۇرغۇزۇش سەنئىتىگە نىسبەتەن، مەلۇم ساندىكى ھەيكەل ئوبرازلىرىغا بىرلەشتۇرۇلۇپ ئىشلەنگەن تام رەسساملىقى سەنئىتى كۆپ تېماتىك، شەكلەن، رەڭگارەڭ مەنزىرە ھاسىل قىلغانلىقى بىلەن ئۆز ئەۋزەللىكىنى كۆرسەتتى. روشەنكى، تاشكېمىر ۋە ئىبادەتخانا تاملىرىغا ئالا قويماي سىزىلغان تۇمەنلىگەن «بۇددىھا قىسمەتلىرى»، «يارالمىش ھېكايىلىرى»، «سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى»، «سۈترىلار ھېكايىلىرى» ۋە رېئال تۇرمۇش، تارىخىي تېما، سەنئەت تېمىسىغا ئائىت تام رەسىملىرىنىڭ مەزمۇن ۋە كۆرۈنۈشلىرىنى نوقۇل ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ۋاستىسى بىلەن گەۋدىلەندۈرۈش تولىمۇ مۇشكۈل ئىدى. يالغۇز غەيرىي بۇددىزم مەدەنىيىتى رايونىدىن كەلگەن سەييياھلارلا ئەمەس، بۇ بۇددىزم مەدەنىيىتى ساقلانغان ئەللەردىن كەلگەن سەييياھلار، ھەتتا بۇددىزم مۇخلىسلىرىمۇ بۇ يەردىكى ئاددىي ۋەيرانە تاشكېمىرلەرگە سىزىلغان سەنئەت مۆجىزىلىرىدىن قىزىقىش ھېس قىلىشتى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ھەر خىل ھەيكەللەر بىلەن تولغان ئىبادەتخانىلار دىنىي سۈرلۈك روھىيىتى ۋە بەدىئىي تۇرغۇنلۇق سېزىمى پەيدا قىلسا، مۇنداق تام رەسىملىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئىبادەتخانا ۋە تاشكېمىرلەر جانلىق، ھەرىكەتچان، ھېكايەتچان تارىخىي ۋە بەدىئىي تۇيغۇ ھاسىل قىلغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. مۇنداق بۇددىزملىق تام رەسىملىرىدىن مۇھىم بىر تۈرى بۇددىھا توغرىسىدىكى تەزكىرە ــ «بۇددىھا قىسمەتلىرى» دىن ئىبارەت.

بۇددىھا قىسمەتلىرى ــ ساكيامونى تۇغۇلغاندىن تاكى قازا بولغۇچە يۈز بەرگەن مۇھىم كەچۈرمىشلەرنىڭ ھېكايەتلىك تەسۋىرىي ئوبرازى بولۇپ، يالغۇز قەدىمكى كۇسەن قىزىل تاشكېمىرلىرىدىلا 60 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇ كەچۈرمىشلەر ئۇلانما رەسىم شەكلىدىمۇ، تاللانما رەسىم شەكلىدىمۇ سىزىلغان.

تاللانما رەسىملەرمۇ ھەرخىل بولۇپ، تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىم (四相图)، سەككىز كۆرۈنۈشلۈك رەسىم، 12 كۆرۈنۈشلۈك رەسىم دېگەندەك تۇرلەرگە بۆلۈنگەن. تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىملەر ــ ساكيامونىنىڭ توغۇلۇشى، ئالۋاستىنى ئەل قىلىش، ھېكمەتلىك دەۋر قىلىش، نىرۋانا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولسا، سەككىز كۆرۈنۈشلۈك رەسىملەر ــ ئەرشتىن چۈشۈش (兜率天降世)، قورسقىغا ئاق پىل بولۇپ كىرىش (白象入胎)، قورسقىدا ھېكمەت تەرغىب قىلىش (住胎说法)، ئوڭ پېشىدىن تۇغۇلۇش (右肋诞生)، شەھەردىن كېتىپ تەركىدۇنيا بولۇش (逾城出家)، دەرەخ تۈۋىدە ئەۋلىيا بولۇش (树下成道)، ھېكمەتلىك دەۋر قىلىش (初转法轮)، ئورماندا ھالاك بولۇش (双杆入灭) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بۇددىزم ماھايانا مەزھىپىدىكى مىڭ بۇرھان تەرغىباتىدا 12 كۆرۈنۈشلۈك رەسىملەرمۇ كېلىپ چىققان.

بىز تۆۋەندە شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان بىرقانچە مەشھۇر تام رەسىملىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتۈش بىلەن چەكلىنىمىز.

«شاھزادىنىڭ تۇغۇلۇشى» (太子降生图) ــ بۇ رەسىم شىنجاڭدىكى تاشكېمىرلەردە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. «لالىتاۋىستارا» ناملىق كىتابقا ئاساسەن قىزىل 99 ـ، 157 ـ، 175 ـ تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان بۇ رەسىمنىڭ كۆرۈنۈشى مۇنداق: ساكيامونىنىڭ ئانىسى مايا خېنىم لۇمبىنى (Lumbini) بېغىدىكى «ھەسرەتسىز» (无忧树) دەرەخ تۈۋىدە تەۋەللۇت قىلغاندا بىر ئايال خىزمەتكارنىڭ يەلكىسىگە قولىنى ئارتىپ تۇرغان.

ساكيامونى مايا خېنىمنىڭ بىقىندىن تۇغۇلغان. ياندا پۇتۇن بەدىنىدىن نۇر چاقناپ تۇرغان شاھزادىنىڭ رەسمى بىرىلگەن. بۇ بىر سىكىل رەسىملەر كۆسەن رەسساملىرىنىڭ ئاناتومىيە ۋە

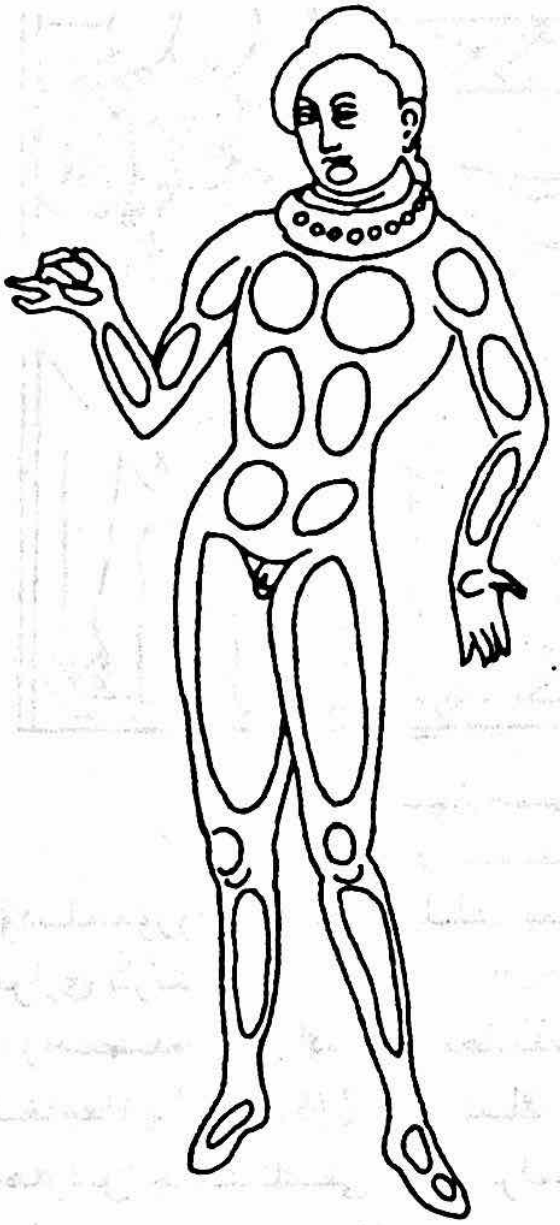
48 ـ رەسىم. لۇمبىنى باغچىسىدا تەۋەللۇت قىلىۋاتقان مايا خېنىم

ئېستېتىكىلىق قاراشلىرى بويىچە يالىڭاچ (Node) رەسىم تەلەپلىرى ئاساسىدا تولىمۇ گۈزەل سىزىلغان ئۇسسۇلىلۇق قىياپەتنى گەۋدىلەندۈرگەن. ساكيامونى ئىنسان قايغۇلىرىنى كۆتۈرۈشكە ۋە ئاۋامنى يېتەكلەشكە ھازىرلانغان ھالدا قول ئىشارىتى قىلىۋاتقان شەكىلدە سىزىلغان. بۇ بەدىئي غايىلەشتۈرۈشنىڭ تېپىك ۋە كلاسسىك نەمۇنىسى سۈپىتىدە كلاسسىك گرېك ۋە قەدىمقى تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئۆتكەن. ساكيامونى گۈزەل غايە ئىگىسى سۈپىتىدە جىسمانىي جەھەتتىمۇ غايىۋىلەشتۈرۈلۈپ، ئايالىلىق گۈزەللىكلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى شەكىل نىسبىتى ۋە شەكىل قانۇنىيەتلىرى بويىچە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشى (رېنىسسانىس) ۋە مەرىپەتچىلىكى دەۋرىدىكى رەسساملار قەدىمكى گرېك ـ رىم تەسۋىرىي سەنئىتىگە تەقلىد قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندا، شەرقتە، تەكلىماكان چۆللۈكى بىلەن تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدا مۇنداق يۇكسەك ئۇلگىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن بىخەۋەر ئىدى. ھېكايە قىلىنىشىچە، شاھزادە تۇغۇلغاندا ئاستا (Asita, 阿私陀) ناملىق مۇنەججىم ئۇنىڭدىكى 32 خىل قىياپەت، 80 خىل ئەۋزەللىكنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۇلۇغۋار مۇتەپەككۇر بولىدۇ، دېگەنمىش.

ئالاھىدە شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ 8 ـ كېمىرى، 13 ـ كېمىرى، 17 ـ كېمىرى، شورچۇق تاشكېمىرلىرىنىڭ 9 ـ كېمىرىگە «بۇددىها ۋە ئالەم» (Buddha 卢舍那佛 Cosmolo Gical) تام رەسىمى سىزىلغان. بۇنىڭدا گۈزەل (خۇددى يېڭى تۇغۇلغان) ساكيامونى رەسىمى چوڭايتىلىپ ئاستىنقى رەسىم قىلىنىپ، ئۇستىگە ئالەمدىكى ھەر خىل ئىلاھلار، ساكيامونى تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مايمۇن يارالمىش قىسسەسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان رەسىملەر، ئاي ـ يۇلتۇزلار سىزىلغان بولۇپ تېرەن ۋە ھېكمەتلىك ئىپادىلەشنى

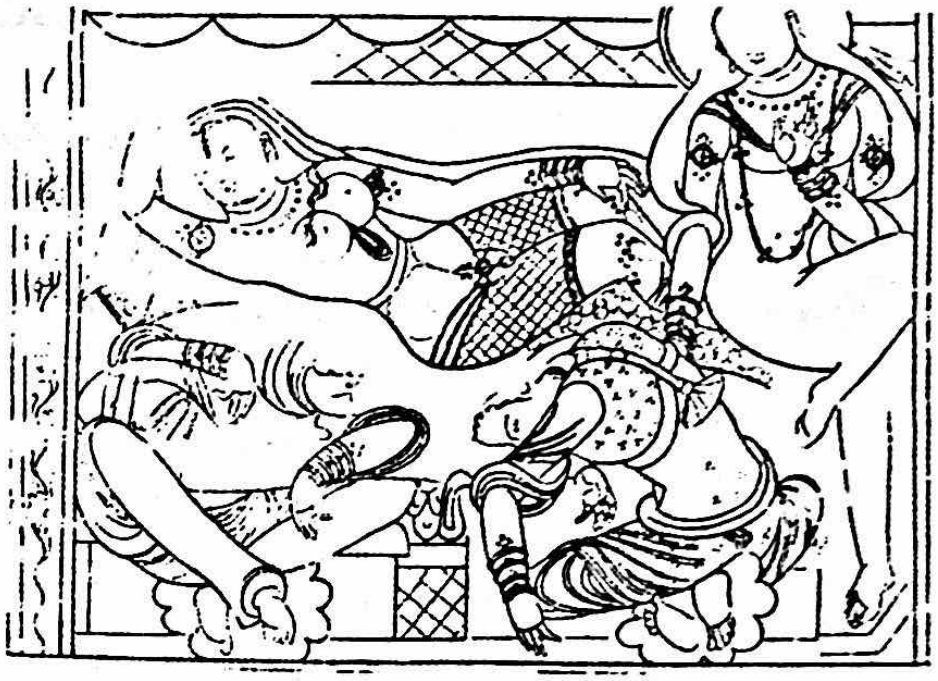
مەقسەت قىلىپ ھازىرلاڭغان.

«ياسودىھارانىڭ چۈشى» (耶轮陀罗入梦) دېگەن رەسىم قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ 110 - كېمىرىدە ئۇلگىلىك سىزىلغان. بۇ رەسىم ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، ساكيامونى شاھزادىنىڭ كېچىدە سىرتقا چىقىپ، تەركىدۇنيا يولىغا مېڭىش ئالدىدا ھەرەمخانىدىن ئۆتۈشى، يەنە بىر مۇھاپىزەتچىلەر دەرۋازىلارنى چىڭ ساقلىغاچقا قەسىر تېمىدىن ئارتىلىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بۇ رەسىمنى گابائىن خانىم «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدا تۇر-مۇش» نامىلىق كىتابىدا: «شاھزادىنىڭ قەسىردىن چىقىشى» (太子走出图) دەپ ئاتىغان.

49 - رەسىم. ساكيامونىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى

شاھزادە ھەرەمخانىدىن ئۆتكەندە تەڭداشسىز گۈزەل خانىش ياسۇدىھارا (Yasudhara) بىلەن شاھزادىنىڭ دادىسى پادىشاھ سۇددىھۇدانا (王饭净) ئوغلى ئۈچۈن مەخسۇس تاللانغان گۈزەل ھەرەم قىزلىرى گىلەم ئۈستىدە يېرىم يالىڭاچ يېتىشقان بولۇپ، ئۇلار گۈزەل تاس ۋە ئەۋرىشىم كۆرۈنۈشتە ئىدى. رەسىمدە شاھزادىنىڭ بۇددىزم يولىدا ھۇزۇر - ھالاۋەتنى تەرك ئېتىشنى

50 ـ رەسىم. «ياسۇدھارانىڭ چۈشى»

گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىللە، بىر تۇپ ئۇيقۇدىكى گۈزەللەر ئوبرازى يارىتىلغان.

رەسىمدە شاھزادە ھەرەمخانىدىن چىققاندا دەرۋازا توسۇقلۇق بولغاچقا، ياكسا (叉夜) لارنىڭ ياردىمىدە تامدىن ئارتىلىپ شەھەردىن چىقىۋالغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. رەسىمگە شاھزادىنىڭ تامغا چىقىۋالغانلىقى، ئالدىدا شاھزادىنىڭ سادىق خىزمەتكارى چانداكا(candaka, 阐铎迦)نىڭ شاھزادىنىڭ كانتىھاكا (Kanthaka)نامىلىق ئېتىنى تۇتۇپ تۇرغانلىقى، شاھزادىنىڭ يېنىدا ياكسا تۇرغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

ۋۇ بەيخۇي (巫百慧) يازغان «بۇددىھا قەسىدىلىرىنىڭ يېڭى تەرجىمىسى» نامىلىق ئەسەردە[3] بۇ ۋەقە مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

«كۆرگىنىدە ئۇيقۇلۇقتا خىلمۇ خىل،
تولغىنىپ ياتقان گۈزەللەرنى ئېسىل،

شۇنچە لەززەتلىك كۆرۈنسە ھەممىسى،
تۇتتى شاھزادىنى بىزارلىق ھېسى.
بارچە جانلىقلار ئارا خاتۇن كىشى،
شۇنچە ناپاك ھەم قەبىھدۇر قىلمىشى.
ئالدىنار بولسا ئەرەنلەر ھۆسنىگە،
ئۇ چۈشەر سۆيگۈ دېگەن ئىسكەنجىگە.
ئىستىسە ئەسلىن ئۇنىڭ بىلمەكنى ئەر،
ئۇيقۇلۇق چاغنى كۆرمەكلىك يېتەر.
بومىغاي مەپتۇن ئۇڭا ئاقىل كىشى،
ساختا ئىدراك بىرلە چۈلغانماس بېشى.
شۇ سۈپەت بىلگەندە بۇ ئىش پەرقىن ھەم.
ئىستىدى ئۇ تۇنده سىرت ياققا قەدەم،
بىلدى شاھزادە دىلىنى تەڭرىگاھ،
ئاچتى قەسىردىن چىقىشقا يول ئاڭا.»

«شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئالماقلىق» (娱乐太子图) ناملىق تام رەسىمىدە پادىشاھ سۇددۇھانانىڭ ئوغلىنى ۋەلىئەھد قىلىپ، پادىشاھلىققا ۋارىس قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئوردىغا سازاندە ئۇسسۇلچىلار ۋە گۈزەللەرنى توپلاپ، كېچە ـ كۈندۈز شاھزادىنى كەيپ ـ ساپا ئىچىدە تۇتقانلىقى، بىراق تېخى بۇددىھالىق ماقامىغا يەتمىگەن شاھزادىنىڭ بۇنىڭغا بېرىلمىگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. فون لېكوك بېرلىنغا ئېلىپ كەتكەن 175 ـ كېمىردىكى «پادىشاھنىڭ ئۇسسۇلچى قىزلارنى تاماشا قىلىشى» (王观舞女图) ناملىق تام رەسىمىدۇ «شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشى» بىلەن بىر تېمىدا بولغان. خوتەنلىك مەشھۇر رەسسام ۋىجرايا ئېرسانگانىڭ «كۈسەن ئۇسسۇلچى قىزلىرى» (龟兹舞女图) نامىدا ئاتىلىۋاتقان (بۇ رەسىمنى ساقلاۋاتقان بېلگىيىلىك بىر ۋىنسىن ئەپەندى ئۇنى شۇ نامدا ئاتىغان) رەسىمىدۇ بۇنىڭغا يېقىنلىشىدۇ. بۇ رەسىمدە شاھزادە رەسىمنىڭ

ئوتتۇرىسىغا سىزىلغان، ئەتراپىغا كېنىزەكلەر ۋە ئۇسسۇلچىلار توپلىشىپ، ئۇسسۇل ئوينىشىۋاتقان، ھەممە پېرسوناژلار يالىڭاچ ھالەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. رەسىمدە شاھزادە چوڭقۇر خىيالدا بولۇپ، ئالدىدىكى مەنزىرىگە تەركىدۇنيالىق تەپەككۇرى بىلەن مۇئامىلە قىلىۋاتقان قىلىپ سىزىلغان. رەسسام يەنە ئەينى زامان ئوردا ـ قەسىر ئېتنىك ھاياتى ۋە كۆرۈنۈشىنى ئىپادىلەشنى ئۇنتۇمىغان. بۇ رەسىم قىزىل تاشكېمىرلىرىدىكى يالىڭاچ رەسىملەرنىڭ شەكلى بولغان.

«تەسلىم بولغان ئۇچ ئايال ئالۋاستى» (降三魔女) ناملىق رەسىم قىزىل 76 ـ كېمىر («تۇز كېمىر») گە سىزىلغان بولۇپ، فون لېكوك ئۇنى سويۇۋېلىپ «قەدىمكى كۇچا» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلغان.

رەسىمدە مۇنداق كۆرۈنۈش بېرىلگەن: ساكيامونى بۇددىھا بولغاندىن كېيىن چازا قۇرۇپ، ئىككى قولىنى بىرلەشتۇرۇپ، ئىستىقامەت قىلىۋاتقاندا، ئالۋاستىلار پادىشاھى پاشۇن (波旬) ئۇنىڭ كارامىتىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئالدىغا ئۈچ قىزنى ئېزىقتۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. قىزلار ساكيامونىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە پەيدا بولۇپ، يالىڭاچ ۋە چاچلىرىغا مارجان ئاسقان، پاچاقلىرىغا ھەلھەل تاقىغان كۆرۈنۈشتە ھەر خىل ئېزىقتۇرغۇچى نازاكەتلەرنى قىلىشىدۇ. ئەمما، بۇددىھا ئېزىقمای ئىستىقامىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە بۇ ئۈچ ئالۋاستى قىزنى ئۈچ قېرى مومايغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. تام رەسىمنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۈچ قېرى مومانىڭ كۆرۈنۈشى بېرىلگەن.

«تەسلىم بولغان ئۇچ ئايال ئالۋاستى» ناملىق رەسىم مەشھۇر بولۇپ، دۇنخۇاڭنىڭ 272 ـ كېمىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. پەرقى شۇكى، بۇ رەسىم دۇنخۇاڭدا كىيىندۇرۇلگەن، قىزىلدا بولسا پۈتۈنلەي يالىڭاچ سىزىلغان. رەسىمدە ساكيامونىمۇ خۇددى مۇسكۇللۇق ئادەم بەدىنى كۆرۈنۈشلىرىدەك ئۆزىنى ئۇنتۇغان قىياپەتتە يالىڭاچ سىزىلغان. خوتەنلىك مەشھۇر رەسسام بۇ

51 ـ رەسىم. «تەسلىم بولغان ئۇچ ئايال ئالۋاستى»

تېمىدىكى رەسىمنى گۈاڭزەي ئىبادەتخانىسى(光宅寺)، دۇك بۇددى (东菩提院)، چىباۋتەي (七宝台) قاتارلىق ئىبادەتخانىلارغا ھەمدە ئايال پادىشاھ ۋۇ زېتىيەننىڭ ئىستىراھەتخانىسى پۇشەنتاڭ (普贤堂) نىڭ تاملىرىغمۇ سىزغان. بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى بولۇپ، كۈچا قىزىلدىكى تام رەسىملىرى سۇي سۇلالىسى ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە سىزىلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھال بىزگە قەدىمكى خوتەنده بۇ خىل رەسىملەرنىڭ بولغانلىقىنى قىياس قىلدۇرىدۇ.

«ئۇسسۇلچى قىزنىڭ بىكسۇنى بولۇشى» (舞师作比丘尼缘) دېگەن تام رەسىمى قىزىل 8 ـ كېمىرنىڭ تورۇسىدىكى رۇمىبىغا ئېلىنغان «سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى» قاتارىدا ئۇچرايدىغان كارامەت قىسسىلىرى قاتارىغا كىرىدۇ.

رەسىمنىڭ ئوتتۇرىسىدا ساكيامونى سۇپىدا ئولتۇرغان، ئۇستىگە كاسايا يېپىلغان، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىر يالىڭاچ ئۇسسۇلچى قىز گىلەم ئۇستىدە ئۇسسۇل ئويناۋاتقان، ئىككى ياندا باداشقان قۇرۇپ مۇزىكانتلار گىلەمدە ئولتۇرغان. ئۇسسۇلچى قىز پۇتۇنلەي يالىڭاچ بولۇپ، نېپىز رەخت بىلەن بەدىنىنىڭ بىر قىسمىنى يېپىۋالغان، بىر قولىنى ئالدى بېلىگە قويۇپ، بىر قولىنى باش ئۇستىگە كۆتۈرگەن يۇزىنى قىيا قىلىپ ساكيامونىغا قاراپ پۇتىنىڭ ئۇچىدا دىسكىپ يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل ئويناۋاتقان قىياپەتتە سىزىلغان. چالغۇ ئەسۋابلاردىن بالىمان، غوڭقا ۋە بەش تارلىق راۋاب بار.

رەسىمنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق: راجاگرھا (RajaGrha, 王舍城) دىكى گالانتىھا (迦兰陀) بامبۇكزار (yenarana) لىقىدا تۇرۇۋاتقاندا، ئەر - ئايال ئۇسسۇلچىلار جەنۇبتىن يېشىل نېلۇپەر (青莲花) ئىسىملىك بىر ئۇسسۇلچى قىزنى ئېلىپ كېلىدىكەن. بۇ ھەم گۈزەل، ھەم ماھىر ئۇسسۇلچى مەغرۇر بولۇپ، ساكيامونىنى مازاق قىلغان. نەتىجىدە ساكيامونى ئۇنى 100 ياشلىق كەمپىر قىلىپ قويغاچقا، ئۇ بۇددىھاغا كەچۈرۈم قىلىشنى ئىلتىجا قىلىدۇ. بۇددىھا ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. بۇ قىز ۋە ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى تەسىرلىنىپ بىكسۇ ۋە بىكسۇنى بولىدۇ. گەرچە ھېكايەت مەزمۇنى يۇقىرىدىكىدەك توقۇلما بولسىمۇ، ئۇسسۇللۇق قىياپەت ۋە چالغۇلار كۇسەننىڭ قەدىمكى سەنئەت ھاياتىنى ئەكس ئەتكەن.

«بۇددىنىڭ ھېكمەت سۆزلىشى» (佛说法图) شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ۋە نۇرغۇن پېرسوناژدىن تەشكىل تاپقان مەشھۇر تام رەسىملىرىنىڭ يەنە بىرى. بۇنداق پۇتۇن تامنى ئالغان «ھېكمەت (دىھارما) سۆزلەش» مىنراتورالىرىدىن تاشقىرى يەنە كىچىك شەكىللىك كاتەكچىگە ئېلىنغان «ھېكمەت سۆزلەش» تېمىسىدىكى تام رەسىملىرىمۇ نۇرغۇن.

شۇنى تىلغا ئىلىش ھاجەتكى، «بۇددىھانىڭ ھېكمەت سۆزلىشى» بىلەن يەنە گابائىن خانىم «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئالغان④، تۇرپان بېزەكلىك، ئىدىقۇت شەھىرى، كۇچا قىزىل، قاراشەھەردىكى شۇرچوق تاشكېمىر ئىبادەتخانىلىرىدىن تېپىلغان «قەسەم بېرىش سورۇنى» (誓愿坻图 — pranidhana) ناملىق تام رەسىمىنى، «بۇغىلىق باغدا (Margadava) ھېكمەت سۆزلەش» (鹿野宛初转法轮) ناملىق رەسىمنى، يەنە قىزىل تاشكېمىرلىرى 98 ـ، 186 ـ، 189 ـ كېمىرلىرىدىكى «ھېكمەت ئاڭلاش» (听法图) نى بىرلەشتۇرۇپ مۇھاكىمە قىلىش مۇمكىن. گەرچە باشقا پېرسوناژ بولسىمۇ، كۆپلىگەن تاشكېمىرلەرنىڭ مەركىزىي تۇۋرۇك ـ مۇنارىنىڭ ئارقا ئىشىك بېشىغا سىزىلغان «مايتىرىنىڭ سۇكھاۋاتى (Sukhavati) دا ھېكمەت سۆزلىشى» (弥勒菩萨于儿率天宫说法图车) ناملىق رەسىمىمۇ بۇ ئاسىتە بۇددىھالارنىڭ بۇددىزم ھېكمەتلىرىنى تەرغىب قىلىشقا قارىتىلغان بولغاچقا، يۇقىرىدىكى «ھېكمەت تەرغىباتى» رەسىملىرى بىلەن تېماتىك ئورتاقلىق ۋە ئىپادىلەش ئورتاقلىقى ھاسىل قىلغان.

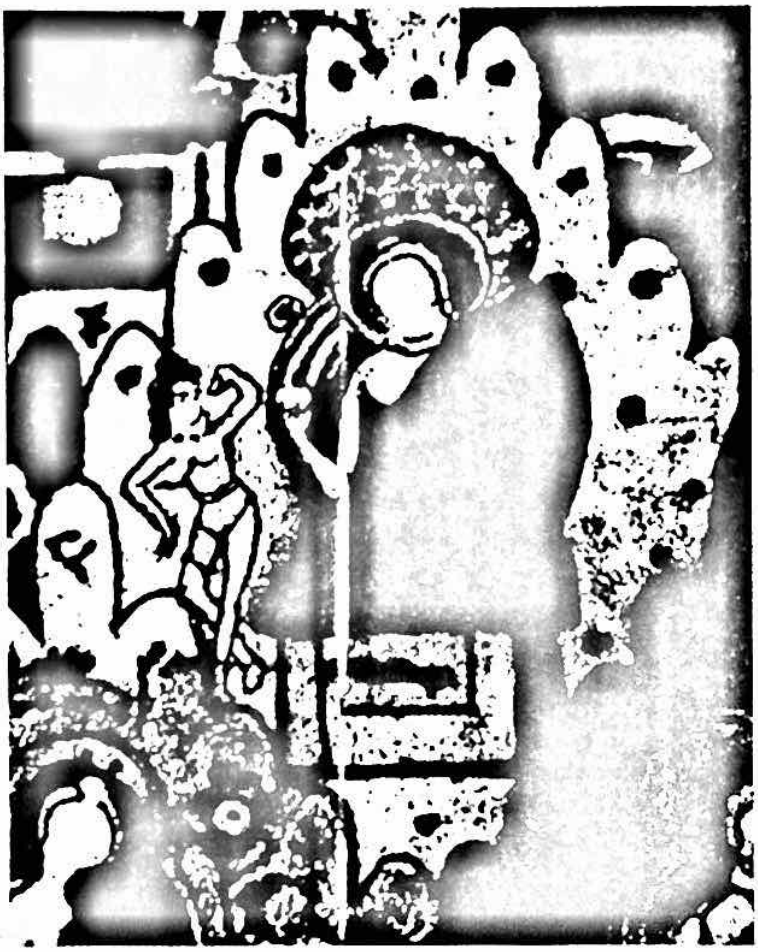
بۇددىزم تەرغىب قىلىنغان تاشكېمىر رەسىملىرىدە «ھېكمەت سۆزلەش» ئارقىلىق «غەپلەت»تە قالغان كىشىلەرنى ئويغىتىش باشتىن ـ ئاياغ ئاساسىي سۈپىتىدە ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ تېمىغا مۇزىكانت، ئۇسسۇلچى، پەرىزات، ھەرخىل كىشىلەر جەلپ قىلىنغان. ھەتتا بەزىدە ئۇ رەسىملەرگە «ھېكمەت» تەنتەنىلىرىگە بېغىشلاپ يالىڭاچ ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى قوشۇلغان. بۇ سۆزلىگۈچى بۇددىھا تەرىپىدىن «ھېكمەت سۆزلەش»، ئاڭلىغۇچى (Parivara) لار تەرىپىدىن «ھېكمەت ئاڭلاش» بولغان. «قەسەم» (Pranidhi) بېرىش بۇددىغا مۇخلىسلىق مۇقەددەسى سۈپىتىدە ھېكمەت ئاڭلاش نەتىجىسى بولۇپ مەيدانغا چىققان. ھېكمەت مەزمۇنلىرى بۇددىزمنىڭ

دەسلەپكى ۋە ئاساسىي قائىدە ۋە قانۇنلىرىدىن ئىبارەت بولۇشى ئۆز ـ ئۆزىدىن روشەن.

بىز تۇرپان بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدىكى «ھېكمەت سۆزلەش» كۆرۈنۈشىنىڭ بىر قىسمىنى كۆرگەنىدۇق. قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ 7 ـ، 8 ـ، 38 ـ، 69 ـ، 80 ـ، 163 ـ، 178 ـ، 179 ـ كېمىرلىرىدە «ھېكمەت سۆزلەش»، 98ـ، 186 ـ، 189 ـ كېمىرلىرىدە «ھېكمەت ئاڭلاش»، 143 ـ قاتارلىق كېمىرلەردە مايتىرىنىڭ ئەرشتە ھېكمەت سۆزلىشى، 99 ـ، 157 ـ، 175 ـ كېمىرلىرىدە سانسار (ئۆلۈپ ـ تىرىلىشنىڭ دەۋر قىلىپ تۇرۇشى) ھەققىدىكى رەسىملەرنى كۆرگەنىدۇق. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇنىڭ ئەڭ گۈزەللىرىدىن ساقلىنىپ قالغان بىر قىسمىلا، خالاس!

ھېكمەت سۆزلەش ۋە ھېكمەت ئاڭلاش تەسۋىرلەنگەن تام رەسىملىرىدە ساكيامونى ئوتتۇرىدا ھېكمەت سۆزلىگەن قىياپەتتە ئولتۇرغان بولىدۇ. 8 ـ، 38 ـ، 98ـ، 163 ـ كېمىرلەردە ساكيامونىنىڭ پۈتى ئاستىدا يالىڭاچ سوزۇلۇپ ياتقان، كۆزى يۇمۇلغان ئايالنىڭ رەسىمى سىزىلغان. بەزى كېمىرلەردە (مەسىلەن، 98 ـ، 163 ـ كېمىرلەر) بۇ سوزۇلۇپ ياتقان يالىڭاچ ئايالنىڭ يېنىدا بۇدساتۋالارنىڭ تۇرغانلىقى سىزىلغان. بۇنىڭ نېمىنى ئىپادىلىگەنلىكى نامەلۇم.

ساكيامونىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە بۇدساتۋالار، بېكـ-سۆلار، براخمانلار، نەغمىچىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بەزى تام سۈ-رەتلىرىدە يەنە نۇرغۇن ئاسمان ئىلاھلىرى ۋە مۇئەككەللىرى، قوغدىغۇچى ۋاجراپنى (Vajrapni ـــ 金刚) بۇدساتۋالار، تۆۋەندە ھەرخىل قىياپەتتىكى شاھ ـ گادايى، ئۆز يۇرتلۇق، ياقا يۇرتلۇق ساخاۋەتچىلەرمۇ سىزىلغان. سازەندىلەر، ئاسمان ھۆر ـ غىلـ-مانلىرى (Divaputra ـــ 天子天女) تولا ھاللاردا (مەسىلەن 101 ـ، 114 ـ، 171 ـ كېمىرلەردە) يالىڭاچ ياكى يېرىم يالىڭاچ سىزىلغان. دۇنخۇاڭنىڭ 112 ـ، 113 ـ، 156 ـ، 220 ـ كېمىر-

52 ـ رەسىم. ئۇسۇلچى قىزنىڭ بىكىۋنى بولۇشى

لىرىدە بۇلار كەيىم كىيىدۇرۇلگەن ھالەتتە سىزىلغان. قىزىل 38 ـ كېمىرى سەنئەت كېمىرى سۇپىتىدە، ھەر ئىككى يان تامغا بىر جۇپ ئەر ـ ئايالدىن بولۇپ 14 جۇپ سازەندە ـ ئۇسسۇلچىلار گۇزەل، سۇزۇك قىلىپ، ئۆرە ياكى ئولتۇرغان قىياپەتتە سىزىلغان. روشەنكى، بۇلار چوڭ ھەجملىك دىنىي لېتموتىۋ (主旋) لىق پاندۇرامىا (تام رەسىمى) لاردىن ئىبارەت.

ھىنايانانىڭ «سارۋاستى ۋادنا» (一切有部) قاراشلىرى ئاساسىدىكى «سانسار» (ئۆلۈپ ـ تىرىلمەكنىڭ دەۋر قىلىشى) ـــ (Dhamachaka) تەرغىب قىلىنغان پانۇرامىلاردا، ساكيامونى دەل ئوتتۇرىدا ئولتۇرغان، ئۇستىگە ئوڭ قول ئوچۇق كاسايا كىيگەن، ئارقىسىدا دولقۇنسىمان نەقىش، ئىككى پۇتى نېلۇپەر تەكچىگە چازا قىلىنغان، ئاستىغا «ئازاب دېڭىز» غا سىمۋول قىلىنغان كۆلچەك سىزىلغان، ئىككى يېنىغا تۆۋەنرەك قىلىپ، ئالقانلىرىنى قوشۇپ (ئانجالى مۇدرا) ھېكمەت ئاڭلاۋاتقان بۇدساتۋا سىزىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بىر قاتار كاتەكچە ياكى چەمبەرلەرگە ساكيامونى ھېكمەت سۆزىنىڭ مەزمۇنلىرى ـــ «ئالەمنىڭ ئازابلىقى» ۋە «ئۆلۈپ ـ تىرىلىشنىڭ دەۋر قىلىشى

(chakka) »، «ياخشى ـ ياماناتقنىڭ لايىق ھېسابى بولۇشى» تەمسىلىدىن ئېلىنغان. بىر ياندا ساماۋى ۋە پانىي ئالەم نەغمە ـ ناۋاسى، بىر ياندا تاۋۇتقا سېلىنغان جەسەتكە قىلىنىۋاتقان يىغا ـ زارىلار، بىر ياقتا ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە تېرىسىنى ئېلىش، بىر ياندا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان راھىبنىڭ ئىشارەت بىلەن ئۇنى توسۇشى، بىر ياندا ئاي ـ كۈن پارلىغان ساما، بىر ياندا لاۋۇلدىغان دوزاخ ئوتى قاتارلىقلار نىسبەتلەشتۇرۇپ سىزىلغان.

«قەسەم» مەنزىرىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن پانۇرامىلاردىن بېزەكلىكتىكى تام رەسىملىرى تېپىك بولۇپ، ئۇنىڭدا ساكيامونى ئۇستىگە كاسايا كىيگەن، بەدىنى ئازراق ئوچۇق، ئايىغىنى قىزىل ياكى يېشىل بوغقۇچتا باغلىغان، ئىككى تۇپ نېلۇپەرگە ئىككى پۇتى بىلەن دەسسەپ ئۆرە تۇرغان، چىرايى مېھرىبان، ئوڭ قولىدا ئىشارەت قىلىۋاتقان (Sandarsana mudra) كۆرۈنۈشتە سىزىلغان. ئۇنىڭغا پەستىكىلەردىن بىرى نېمىدۇر بىرنەرسىنى سۇنغان، ئۇ قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، قەسەم بەرگۈچىلەر: «بارلىق تىنغۇچىلار (جانلىقلار) نى ئازاب دېگىزىدىن قۇتۇلدۇرماي تۇرۇپ، ھەرگىزمۇ بۇددىھا بولمايمەن» دېگەن مەزمۇندا قەسەم (Pranidbi) قىلىشىدۇ. بۇددىھا ئۇلارغا كەلگۈسى بۇددىھا مايترى ھەققىدىكى ئالدىن بېشارەتنى (Vyakarana) ئېيتىدۇ. بۇ تام رەسىمىدىكى كۆرۈنۈش تولىمۇ سۈرلۈك بولۇپ، بېزەكلىك 9 ـ كېمىرىدە ئوبدان گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

«نىرۋانىغا سەپەر» (涅磐入灭) ـــ نامىلىق تام رەسىمى ساكيامونىنىڭ ۋاپاتىنى ئىپادىلەشكە قارىتىلغان. بۇ رەسىمدە ئوڭ يېنىنى بېسىپ ياتقان بۇددىھانىڭ بېشىغا چاسا ياستۇق قويۇلغان. ئۇنىڭ جەسىتى يېنىدا بۇدساتۋالار روھ قاراۋۇللۇقىدا تۇرغان. تاۋۇت يېنىدىكى يېنىۋاتقان ئوتنىڭ كەينىدىن سەككىز جەسەت كۈلى مۇنارىسى (Dagoba, Serira stupa) كۆرۈنۈپ

تۇرغان، ئەتراپتا راھىبلار ھەسرەت چەككەن، ئاسماندا تەڭرى - مۇئەككەللەر قايغۇرغان.

بۇنداق ئىپادىلەش خۇددى پەنجىكەنت تام رەسسامدىكى قازا قىلغان مەلىكىنىڭ تاۋۇتى يېنىدا كىشىلەرنىڭ يىغا - زار قىلىۋاتقاندەك كۆچلۈك رېئاللىق تۇسىنى ئالغان. قۇمتۇرا تام رەسىملىرىدە قايغۇلۇق رەڭ ۋە قول ھەرىكىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. قاراشھەر شورچۇقتىكى مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە بىر ياكسا ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ۋارقىراپ يىغلىغان قىلىپ سىزىلغان. تۇرپاندىكى مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە قايغۇرغانلار ئىچىدە بالىلارنىڭ قايغۇسى ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن. ئومۇمەن مۇزىكىلار توختىغان، قوغدىغۇچى ۋاجراپنى (金刚) بۇدساتۋالارمۇ بوشۇشۇپ قالغان. نېمىس ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىدىن سەنئەت تارىخى مۇتەخەسسىسى دەپ ئاتالغان گرۈنۋېدېل (جۇملىدىن لىكوك) قىزىل 163 - كېمىرىدىكى «نىرۋاناغا سەپەر» نامىلىق تام رەسىمى ئالدىدا ھەيران قالغان. «ھېكمەت سۆزلەش» تىن بەدىئىي ماھارەتتە ئۇستۇن بولغان بۇ پانۇرامىدا ماتەم تۇتقان ساماۋى سەنئەتچىلەر (ئېھتىمال گاندھارۋا ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى ئاساراس) ئىچىدە ئەرلەر يالىڭاچ، قولىنى ئايالارنىڭ يەلكىسىگە قويغان ھالەتتە، ئايالار ئۇستى يالىڭاچ، لىپتىك (باغرىتاق) تاقىغان، ئىككى پۇتىنى ئالماشتۇرۇپ، كۆكسى، يەلكە ۋە بېلىنى ئەۋرىشىم تۇتۇپ، قولىدا غۇڭقا تۇتۇپ مۇڭلۇق چېلىۋاتقان كۆرۈنۈشتە سىزىلغان. ئۇلار بۇ رەسىمنى ئېلىپ كەتكەن. بۇ مەزىرە قىزىل 7 -، 80 -، 179 - كېمىرلەردە قىسمەن ساقلىنىپ قالغان.

«سەككىز شاھنىڭ سېرىرا تالىشىشى» (八国王争公舍利) — نامىلىق تام رەسىم ئىككى قىسىمدىن تەشكىل تاپقان ۋە ئالاھىدە ئېستېتىك ئىپادىلەش ماھارىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن يەنە بىرى تېمىدىكى بەدىئىي پانۇرما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تولىراق ساكيامونىنىڭ نىرۋاناغا سەپىرى سىزىلغان تامنىڭ ئۇدۇلىدىكى

بۇددىها ئويۇقى (راكابۇددىها) ئۇستىگە سىزىلغان.

رەسىمنىڭ ھەر ئىككىسىدە گۇسناگارا (枸尸城) شەھىرى سېپىلى دۇم شەكىلدىكى ئۆچ بۇرجەك ھالدا ــ ئەنسىزلىك تۇيغۇسى بېرىدىغان شەكىلدە ھەم يىراقتىكىنى چوڭ، يېقىندىكىنى كىچىك كۆرسىتىدىغان خاۋاتىر پەيدا قىلىدىغان ئۇسۇلدا سىزىپ، ئەسلىي رەسسامىلىقتىكى نۇقتىلارنى يارقىن كۆرسىتىش (焦点透视法) ئۇسۇلىنىڭ ئەكسىچە، ئىپادىچىلىك (表现主义) يولىنى قوللانغان.

ئۇستىدىكى رەسىم شەھەر سىرتى بولۇپ، ئاجاتشاتىرو (阿者世王) قوشۇنلىرى شەھەر ئەتراپىدا جىددىي كەيپىياتقا تولغان ھالەتتە سىزىلغان. سېپىلنىڭ تەتۇر ئۆچ بۇرجەك شەكلى بىلەن جىددىي كەيپىياتقا تولغان زور قوشۇن تىپىك مۇھىت پەيدا قىلغان. تۆۋەندىكى رەسىم شەھەر ئىچى بولۇپ، سەككىز پادىشاھ ئوبرازى بىلەن تولغان. ئىككى رەسىم «مونتاژ» لىق تەپەككۇر يارىتىلىدە بىرلەشتۇرۇلگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خوش پۇراقلىق ھىدىنى تارقاتقۇچى دورنا (Dorna) نامىلىق (رېئال سۆز بىلەن ئېيتقاندا مېيىت يۇيغۇچى) براھمان مەرۋايىت بولۇپ قالغان جەسەت كۇلىنى سەككىز پادىشاھقا تەقسىم قىلىپ بەرگەن.

ساكيامونى خاتىرىسى ئۇچۇن بۇت يۆتكەش، بۇت يۇيۇش مۇراسىمى ھەققىدە، مىراندىن ۋە كرورانداىن تېپىلغان تارىشا پۇتۇكلەر بىلەن بۇددىزم سايىاھەتچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە يېتەرلىك تەپسىلاتلار ساقلانغان. بۇنداق مۇراسىملار سەيلە خاراكتېرى ئېلىپ، كۆپ ئەسىر داۋاملاشقان.

«تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىم» (四相国) ــ نامىلىق رەسىم ھەققىقەتەن داڭلىق بەدئىي ئەسەر بولۇپ، ئۇ «پادىشاھ ئاجاتاشاترونىڭ ھېكايىسى» (阿者世王故事) نامىلىق مەشھۇر پاننۇراما ئىچىگە سىزىلغان يەنە بىر رەسىمدىن ئىبارەت.

ھېكايە قىلىنىشىچە، ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققان پادىشاھ ئاجاتاشاترو گۈناھلىرىغا تەۋا قىلىپ، ساكيامونىنىڭ سادىق مۇرىتى ۋە پائال بۇددا تەشۋىقاتچىسى بولىدۇ. ئۇ ماگادخا ئېلىنىڭ (摩揭陀国) پادىشاھى ئىدى، ساكيامونى ماگادخادا تەلىم ئالغان ۋە بۇددىزم تەرغىباتى بىلەن كەڭ شۇغۇللانغانىدى. ساكيامونىنىڭ نىرۋاناغا سەپەر قىلغانلىق⑤ خەۋىرىنى ئاڭلىغان ھامان پادىشاھ ئاجاتاشاترۇ قان قۇسۇپ ئۆلۈشى مۇمكىن دەپ ئويلىغان يامغۇرچى ۋەزىر⑥، پادىشاھنىڭ باغ ھەرىمگە سەككىز دانە غوسۇل (يۇيۇنۇش، پاكلىنىش) قىلىش ئىدىشى تەييارلايدۇ، يەنە بىر رەختكە «تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىم» نى سىزدۇرۇپ، پادىشاھنى خانىكە بىلەن بىللە ئىش بېجىرىۋاتقان تەختلىك سارايدىن باغ ھەرەمگە باشلاپ كىرىدۇ. باغدا پادىشاھقا ساكيامونىنىڭ نىرۋاناغا سەپەر قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ، پادىشاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ھوشىدىن كېتىدۇ. بۇ چاغدا يامغۇرچى ۋەزىر پادىشاھنى سۇ تولدۇرۇلغان ئىدىشتا چۆمۈلدۈرۈپ، ھوشىغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىش ئۈچۈن بىر پارچە رەختكە سىزىلغان «تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىم» نى پادىشاھقا كۆرسىتىدۇ. قىزىل 205 ـ كېمىرگە سىزىلغان بۇ پۈتۈن رەسىم، ئىككى قىسىمدىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىش ئۈستىدىكى پادىشاھ ئاجاتاشاترۇ ۋە ئۇنىڭ خانىكىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن ھالدا قەسىردىكى ئالىپتە ھايات سىزىلغان. ئۇنىڭ سول تەرىپىگە ساكيامونىنىڭ نىرۋاناغا سەپەر قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ ھوشىدىن كەتكەن پادىشاھنىڭ ئىدىشتا ھوشىغا كېلىشى ۋە يامغۇرچى ۋەزىرنىڭ ئۇنىڭغا «تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىم» نى كۆرسىتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

«تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىم»نىڭ ئاستىنقى ئوڭ تەرىپىگە مايا

خېنىمىنىڭ لۇمبىنى بېغىدا ساكىيامونىنى تەۋەللۇت قىلىۋاتقانلىقىنى؛ ئاستىنقى سول تەرەپتە، ساكىيامونىنىڭ «ھېكمەت سۆزلەۋاتقانلىقى»؛ ئۇستۇنكى ئوڭ تەرەپكە ساكىيامونىنىڭ ئۇچ ئايال ئالۋاستىنى تەسلىم قىلغانلىقى؛ ئۇستۇنكى سول تەرەپتە، ساكىيامونىنىڭ نىرۋاناغا سەپەر قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇددىھا ھاياتىدىكى تۆت ئاساسلىق قىسسە ــ تۇغۇلۇش ـ ئۆلۈشنىڭ مۇقەررەرلىكى، ھايات ۋە ھېكمەتنىڭ تەققاسلىقى يىغىنچاقلاشتۇرۇلغان.

ھازىرچە، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغانلار «بۇددا قىسسەتلىرى» تۇركۈمىدىكى ئاساسلىق پانىنوراما‌لار بولۇپ، دەندان ئۆيلۇك، كونانىيە، يوتقان خارابىسى، شورچۇق (شىكشىن)، كۇچار، مىراندىن تېپىلغان پانىنوراما‌لاردىمۇ (مەسىلەن، «قۇتلۇق تەڭرى خاتون» 吉祥天女图) گۈزەل كۆرۈنۈشلەر گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ سەنئەت تارىخى ئىلمى بويىچە ئىكونوگرافىيە (ئىلاھلار رەسىم ـ ھەيكەللىرى ئىلمى 佛神肖像图)، ئانگېلولوگىيە (پەرىزاتلارنى ئېنىقلاش ئىلمى 天使学) دېمۇنولوگىيە (ئالۋاستىلارنى ئېنىقلاپ ئىزاھلاش ئىلمى 魔鬼学) قاتارلىق پەن تارماقلىرى ھەم بۇددىزم دەستۇرلىرى، يەرلىك خەلق فولكلورى ئاساسىدا مۇجەسسەم ئىزاھلاشنى تەلەپ قىلىدۇ.

3. «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» دىن ئۆرنەكلەر

بىرىنچى، «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» نىڭ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە ئىپادىلىنىش ئالاھىدىلىكلىرى

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى دىنىي تېمىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان يەنە بىر مۇھىم پانىنوراما ــ «بۇددانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» (佛本生故事) دىن ئىبارەت. بۇ ھېكايىلەر پاراكىرت (巴利文) تىلىدىكى «جان» (Jan) دېگەن

تۇپ سۆز ئاساسىدا «جاتاكا» (Jataka) ــ «جانىنىڭ ھېكايىتى» مەنىسىدە مەيدانغا كەلگەن، بۇددىزم ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەر خىل دىنىي ۋە تەبىئەت ئىلاھچىلىقى قاراشلىرىدا، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ روھى يوقالمايدۇ، قايتا ـ قايتا تۇغۇلۇپ ـ ئۆلۈپ (شەكىلەن) دەۋر قىلىپ (Chakra) تۇرىدۇ، دېگەن قاراش ساقلانغانىدى. بۇ ئەقىدە بويىچە، ھەرقانداق تىنىغۇچى جانلارلار ھەر قېتىملىق ھاياتىدا قىلغان ياخشىلىق ياكى يامانلىقلىرىغا ئاساسەن ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك، ياكى تۆۋەن دەرىجىلىك جاندار بولۇپ قايتا تۇغۇلىدۇ، بۇ جەريان مەڭگۈ ئاخىرلاشمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

سىددىخارتاخا ــ شاھزادە بولۇپ تۇغۇلۇش ساكيامونى ئۇچۇن ھەم مۇشۇ سۈپەتتىكى ھايات ئايلانمىسىنىڭ باشلىنىشى، ھەم ئۇنىڭ روھىنىڭ پۈتكۈل دەۋر قىلىش جەريانىدىكى پەقەت بىر جەريان ھېسابلىناتتى. گەرچە ساكيامونى بۇددىھالىق ماقامىغا يېتىپ، نىرۋاناغا چىققان ۋە مۇنداق تەكرار ئۆلۈپ ـ تىرىلىش

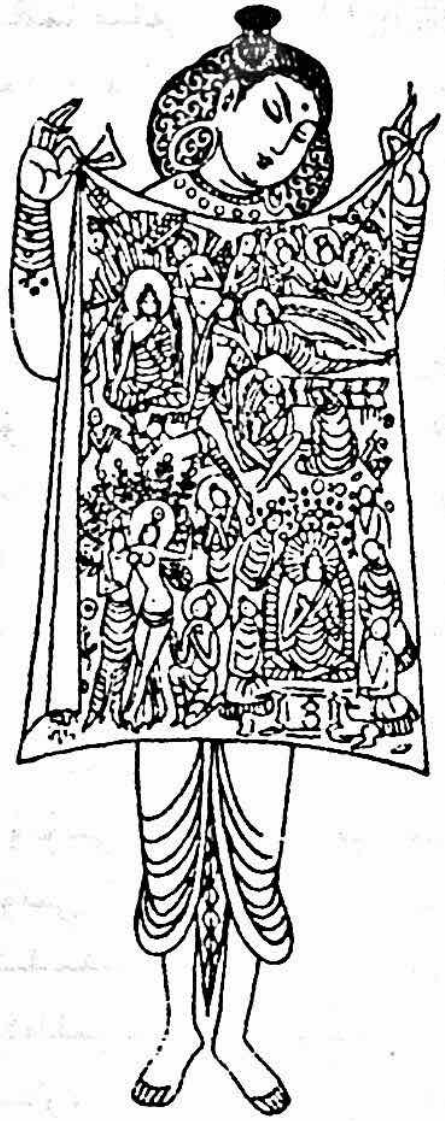
53 ـ رەسىم. قىزىل 205 ـ كېمىرىگە سىزىلغان ناجا ناشاترونىڭ ھېكايىسى

ئازابىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئۇ سىددىخارتاخا ناملىق شاھزادە بولۇپ تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ روھى قانداق تەكرارلىنىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈردى؟ مانا بۇنىڭغا «ساكيامونىنىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» جاۋاب بېرىدۇ. بۇ ھېكايىلەر ئۇنىڭ روھىنىڭ ئىلگىرىكى تەكرار يارىلىش سەرگۈزەشتلىرىنى، بۇ جەريانداۋ ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى ئەلا تۇتۇپ، قەدەممۇقەدەم بۇدساتۋا ۋە بۇددىھالىق ماقامىغا يېقىنلاشقانلىقىنى چۆچەكسىمان بەدئىي ھېكايەت بىلەن سۆزلەپ بېرىدۇ. مانا بۇ بۇددىزم ھىنايانا قارىشىدىكى «يارالمىش ھېكايىلىرى» چۈشەنچىسى.

شۇنىسى زوشەنكى، بۇ ھېكايىلەر ھىندىستاندىكى ھەرقايسى خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىنى مەنبە قىلغان ھالدا ئىپتىدائىي بۇددىزم بىلەن بىللە تەدرىجىي يارالدى. ساكيامونى ۋاپاتىدىن كېيىن بېيىتىلىدى. بۇددىزمنىڭ چەت رايون ۋە ئەللەرگە تارقىلىش، بۇددىزم ھەيكەلتىراشلىقى ۋە پانىنوراماچىلىقى، بۇددىزم تىياتىرچىلىقى بىلەن بارغانسېرى ئۆز ئېقىمىنى زورايتىپ باردى.

بۇ خەلق چۆچەكلىرى ئەسلىدە تەمسىللىك (Udaharana) شەكلىدە تۇرلۇك پسىخولوگىيىلىك، ئېتىكىلىق تەربىيە - نەسىھەتنى مەقسەت قىلىپ پەيدا بولغانىدى. سەۋر - تاقەت، ساخاۋەت، ئىشەنچ، ۋاپادارلىق، ساداقەت، راستچىللىق، ئۆزىنى قۇربان قىلىش روھى، ئاق دىللىق، قانائەت - ئىنساپ قاتارلىق ئىدىيىلەر سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ ھېكايىلەرنىڭ بىر قىسمى ھايۋانلار (مەسىلەن، تاشپاقا، پىل، يولۋاس، كەپتەر، تۇرنا، مايمۇن، ئەجدىھا، كېيىك، بۇركۇت)نى ئاساسىي تەمسىل قەھرىمانى قىلغان، بىر قىسمى ئىنسانلار (مەسىلەن، شاھزادە ماھاسۇا، پادىشاھ سىبى راجا، نېلۇپەر مەلىكە قاتارلىقلار)نى تەمسىل قەھرىمان قىلىنغانىدى. بۇددىزم مۇتەپەككۇرلىرى ۋە ئەدىبلىرى بىرقەدەر تەييار ھېكايە - چۆچەكلەردىن بۇددىزمغا لايىقلىرىدىن تاللىۋېلىپ، ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانىنى

ساكيامونىنىڭ بۇددىها بولۇش ئالدىدىكى «بۇدساتۋا» باسقۇچى سۈپىتىدە، بۇدساتۋا ئۇنداق قىلدى، مۇنداق قىلدى، دېگەنگە ئالماشتۇرۇپ، بىر پۈتۈن ھەشەمەتلىك «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» تىزمىسىنى توقۇپ چىقىشتى. بۇ ئىش كۆپ ئەسىر جەريانىدا ھەل قىلىندى. بۇلار ئالدى بىلەن بۇددىزم تەرغىباتىغا ئائىت كىتابلاردا جانلىق ۋە تەسىرلەندۈرگۈچى تەمسىل سۈپىتىدە سۆزلەنگەن. ھازىر ساقلانغان «بۇددىھا يارالمىش ھېكايىلىرى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئەسەرگە 547 پارچە ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ھەرخىل بولغان ھېكايە كىرگۈزۈلگەن. مۇشۇ ھېكايە بويىچە ساكيامونى تۇغۇلغۇچە 500 قېتىمدەك ئۆلۈپ ـ تىرىلىشنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ بىر ئەپسانىۋى توقۇلما، ئەلۋەتتە.

54 ـ رەسىم. يۇقىرىقى رەسىمدە يامغۇرچى ۋە- زىر پادىشاھقا كۆرسەتكەن رەختتىكى «تۆت كۆرۈنۈشلۈك رەسىم» نىڭ كوپىيىسى

«بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» بۇددىزم دەسلەپكى تارقالغان رايونلاردا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەردە بارخۇت (婆噜提 ـــ Bharhut) مۇنارى بىلەن سانچى (桑其 ـــ Sanchi) مۇنارىغا ئىشلەنگەن قاپارتمىلىق ھەيكەللەردە، كېيىنچە خاس «جاتاكا» (本生故事) دېگەن

ئاتالما بىلەن ئاجانتا (阿旃陀) تاشكېمىرلىرىدە پەيدا بولدى. كېيىنچە ئۇ قەندىھار، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە پەيدا بولدى. تاش ـ تۇپراق ئالاھىدىلىكى تۇپەيلى، بۇ يارالمىش ھېكايىلىرى شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە تولىراق گۈزەل تەسۋىرىي تام رەسىملىرى شەكلىدە راۋاجلاندى. ئۇلار خەلق ھېكايىلىرىدىن داۋاملىق ئوزۇقلاندى، خەلق ھېكايىلىرىگە داۋاملىق قوشۇلۇپ، خەلق ھېكايە ـ چۆچەكلىرىدە سىنكرېتىك ھالەت پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى تەسۋىرىي كۆرۈنۈشى پۈتۈن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئىتى تارىخىدا ئەڭ كۆپ، ئەڭ گۈزەل پانىنوراما مۆجىزىسى پەيدا قىلدى. ئېيتىش كېرەككى، ھىندىستاندا بۇ «يارالمىش ھېكايىلەر» ھەيكەلتىراشلىقىنىڭ قاپارتمىلىق شەكلىدە پەيدا بولغان بولۇپ، كۈچلۈك مۇھىت كۆرۈنۈشى ۋە رەڭدارلىق ھاسىل قىلالمىغانىدى. بېرما ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىدە بۇ ھېكايىلەر قاپارتمىلىق ھەيكەللەر شەكىلىدىلا چەكلەندى. ياپونىيەدىمۇ بۇددىھا ۋە بۇددىساتۋا ھەيكەللىرىنى داغدۇغىلىق ئىشلەشتىن تاشقىرى، بۇ جانلىق، رەڭدار، رەڭگارەڭ تام رەسىملىرى كېڭىيەلمىگەنىدى. ئۇ يەرلەردە كۆزگە چېلىقىدىغىنى ئارقىدا تام رەسىملىرى بولمىغان ھەر خىل بۇددىزم ھەيكەللىرىدىن ئىبارەت.

«بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» يالغۇز قىزىل تاشكېمىر تۈركۈمىدە ھازىر 135 خىل تېمىدا، 442 ئورۇندا، 36 كېمىرە ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىل ھېكايىلەر دۇڭخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدە ئاران 16 خىل تېمىدا ساقلانغان. بۇ ئەلۋەتتە تېخى ئەسلىدىكى سان ئەمەس. پۈتۈن تەكلىماكاننىڭ تۆت ئەتراپىدىكى ئېھرام ۋە تاشكېمىرلەردە قانداق زور مىقداردا سىزىلغان، ئويۇلغانلىقىنى بىلمەيمىز. ئۇ كروران، دەندان ئۆيلۈكتەك خارابىلىكلەرگە غەرق بولغان. بۇ ھېكايىلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۇيغۇر خەلق

ھېكايىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن.

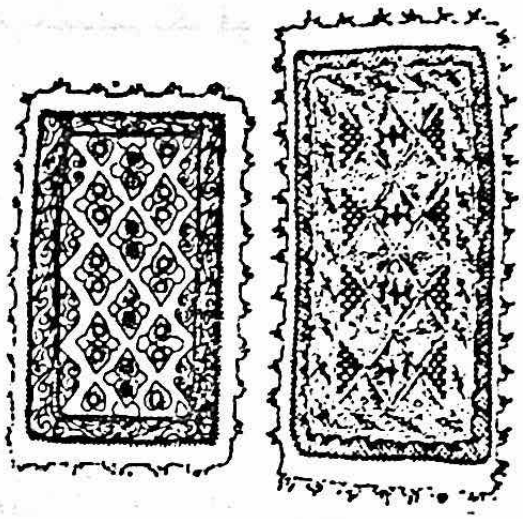
«بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» ساكيامونىنىڭ جەننەتتىكى سىددىخارتا شاھزادە بولۇپ تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرىكى روھىي ھاياتىنى تەسۋىرلەشكە قارىتىلغانلىقى ئۈچۈن ھېنايانا بۇددىزمى دەۋرىدىكى شەنجاڭ تاشكەمىرلىرىگە كۆپلەپ سىزىلغان. رەڭگارەڭ ھالەتتە ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئاجايىپ تەمسىللىك ھېكايەت كۆرۈنۈشلىرى ماھايانا بۇددىزمى ۋە دىيانا بۇددا ئىستىقامەتچىلىكى تەرغىباتى دەۋرىدە «مىڭ بۇرھان» ئوبرازلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلدى ۋە ئىلگىرىكى رەڭگا رەڭلىك ئورنىنى نىسپىي بىر خىللا ھېكەمەت سۆزلەۋاتقان بۇددىھا

55 - رەسىم. پاراخوتقا ياسالغان مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى يارالمىش قىسسىلىرىدىن «ئەقىللىق كېيىك رورو ھېكايىسى»نىڭ كۆرۈنۈشى. قاپارتمىلىق شەكىلدە تاشقا ئىشلەنگەن. بۇنداق ھېكايىلەر ھەر خىل دائىرە ئىچىگە رەڭسىز ئويۇلاتتى (بۇ قاپارتما كالكوتتىدىكى ھىندىستان مۇزېيىدا ساقلانغان)

ئوبرازی ئىگىلىدى. مەيلى قانداق بولسۇن، بۇ كۆپ خىللىقتىن نوقۇل بىر خىللىققا چېكىنىش ئىدى.

«بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى»، جۈملىدىن ياخشىلىق بىلەن ياخشىلىققا ئېرىشىش، يامانلىق بىلەن جاجىسىنى تارتىش ئىدىيىلىرى تەمسىللەشتۈرۈلگەن. «سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى» (Hetupratyaya — 因缘故事)شىنجاڭدا، بولۇپمۇ كۇسەن تاشكېمىرلىرىدە رەڭدار ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان رومبا (菱格式) شەكلى كەڭ قوللىنىلغان. ئېيتىش كېرەككى، رومبا گەرچە ئالەمشۇمۇل ئورتاق گېئومېترىيىلىك ئابستراكت شەكىل بولسىمۇ، ئۇ شىنجاڭدا تاكى يېڭى تاش قورالالار دەۋرىگە مەنسۇپ ساپال ئىدىشلارغا سىزىلغان نۇسخىلاردىن گىلەم - شىرداق ۋە نۇسخىلارغىچە ئىزچىل داۋاملاشقان.

56 - رەسىم. گىلەم - شىرداقتىكى رومبا شەكلى

رومبا شەكلىدە ئىشلەش پۈتكۈل پانوراما سەنئىتىدە ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇلغان. ئاساسلىق چوڭ ھەجىمدىكى تام رەسىملىرىگە باش تېمىغا ئائىت رەڭدار رەسىملەر سىزىلغاندىن تاشقىرى، تامنىڭ يانلىرى، ئارىلىقلار، بولۇپمۇ تورۇسلارغا رومبا شەكلىدىكى «يارالمىش ھېكايىلەر» نەمۇنىلىرى سىزىلغان. تورۇسلار ئەينى زامان رەسساملىرىنىڭ نەزىرىدە ساماۋى — دىنىي رەسىملەردىنمۇ ساماۋى ھېس قىلىنغان. رومبىلارغا بىر رەسىملىك يەككە مەزمۇنلار، بىر قاتار ئىككى ياكى كۆپ قىسىملىق ئۇلانما رەسىملەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ تەرتىپى سولدىن ئوڭغا، بىقىن يېقىنلىقى بىلەن ئۇلانغان.

كۈسەن تاشكېمىرلىرىدىكى رومبا شەكلى نوقۇل ئالماشقان قايتىش سىزىقلار بىلەن كاتەكچە قىلىنماستىن، بەلكى ئوخشىمىغان رەڭدە يالقۇن شەكلىدىكى چوڭ - كىچىك چاچراتمىلار بىلەن يوپۇرماقلاشتۇرۇلغان ياكى تاغلاردەك ئۆركەشلەشتۇرۇلگەن. بۇ خۇددى بۇددا ھېكايىلىرىدىكى خىيالىي تەسۋىرىي مېرۇ (Meru, 弥楼山) تاغلىرىدەك ياكى ئوت ئۇچقۇنلىرىدەك قويۇق ئەپسانىۋى مۇھىت ھاسىل قىلغان. ھېچقانداق مۇتلەق سەنئەت بولمىغىنىدەك، «يارالمىش ھېكايىلىرى»مۇ پۈتۈنلەي رومبا شەكلىگە ئېلىپ سىزىلغانمۇ ئەمەس. قىزىلدىكى 38 -، 110 -، 186 - كېمىرلەردە ئۇزۇنغا سوزۇلغان توغرا بۇلۇڭلۇق تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىمۇ جاتاكا ھېكايىلىرى سىزىلغان. ۋەھالەنكى، بۇنداق تام رەسىملىرى كېسىپ ئېلىپ كېتىشكە ئەپلىك بولغاچقا چەت ئەللەرگە يۆتكەپ كېتىلگەن. بىز مىراندىن تېپىلغان «ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرگەن ئاق پىلىنى خەيرىيەتچىگە ئاتىۋەتكەن شاھزادە» قاتارلىق يارالمىش ھېكايىلىرىنىڭ دولقۇنسىمان دائىرىلەر ئىچىگە سىزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. ھەتتا رومبا شەكلىگە يارالمىش ھېكايىلىرى سىرتىدىكى ھېكمەت سۆزلەش، رېئال تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىمۇ سىزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا مىلادىيە 9 -، 10 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ ئىدىقۇتتىن تېپىلغان قەغەزگە سىزىلغان بۇددىزم ھېكايىلىرى غەربىي يۇرتتا بۇددىزم سۈترىلىرى، يارالمىش ھېكايە كىتابلىرىمۇ شۇ مەزمۇندىكى رەسىملەرنىڭ قارا سىياھتا سىزىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنى ئېيتىش ھاجەتكى، مەيلى رەڭدار رومبا شەكلى ياكى ئۇنىڭغا سىزىلغان رەسىملەر بولسۇن، بىر خىل قېلىپتا بولمىغان، بىر ھېكايىنىڭ ھەرقايسى كېمىرلەردىكى ۋاريانتى (变种) باشقىچىرەك سىزىلغان، ئۆزىنىڭ پەقەت «زىننەت نەقىشى» بولماي، بەلكى ئۆزىگە خاس مەنمدار سەنئەت ئەسىرى ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

ئىككىنچى، «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» دىن ئىخچام تونۇشتۇرما

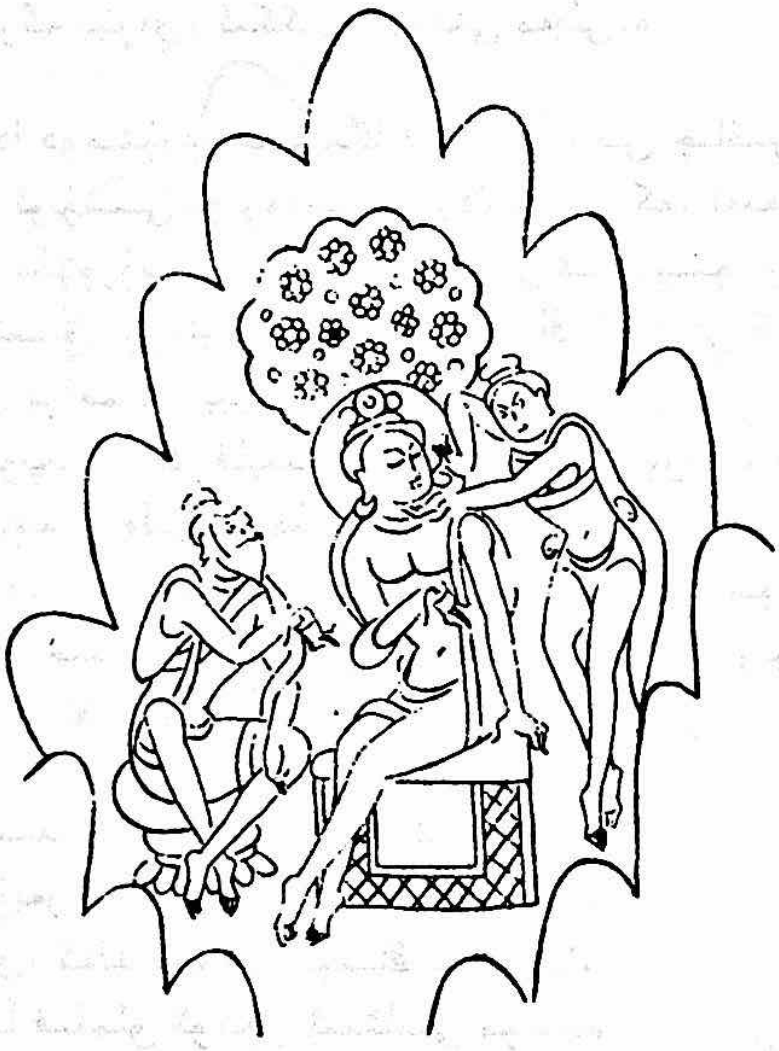
مەن پۈتۈن يارالمىش ھېكايىلىرىدىن خەۋەردار ئەمەسمەن. خەلق ئەدەبىياتى نەشر قىلغان ۋە گو لىياڭجۇن (郭良) ۋە خۇاڭ باۋسەن (黄宝山) تەرجىمە قىلغان ھىندىستان ئەدەبىيات مەجمۇئەسى «بۇددىھا يارالمىش ھېكايىلىرىدىن تاللانما» بىلەن چاڭ رېنشيا (常任侠) تۈزگەن «بۇددىزم ھېكايىلىرىدىن تاللانما»نى ئوقۇپ كۆرگەنىدىم. قۇربان ۋەلىنىڭ «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى ئۈيغۇرچە نەشرى) دە، 38 ھېكايە رەڭدار رەسىملەر بىلەن ئىخچام چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ كىتابلارنى ئوقۇپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

شۇنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى، قىزىل تاشكېمىرىگە ساكيامونىنىڭ تۇغۇلغانلىقى تېما قىلىنغان رەسىم (46 ـ رەسىمگە قارالسۇن) سىزىلىپ ئۇنىڭ گەۋدىسىنى ئاسماندىن زېمىنغىچە دېگەن مەنىنى سىڭدۈرگەندىن كېيىن، بۇ رەسىمنىڭ ئۈستىگە ساكيامونىنىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى ۋە قىسمەن ھېكايىلىرىدىكى ئوبرازلار قايتا سىزىلغان. بۇ ساكيامونىنىڭ تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ھاياتىنى ئىخچاملاش بىلەن بىللە رەسساملىق سەنئىتىدە ئىپادىچىلىك ئۇلگىلىرىنى كۆرسەتكەن. «ئالەم ۋە بۇددىھا» نامىلىق بۇ رەسىم يارالمىش ھېكايىلىرىنىڭ مۇقەددىمىسى بولغان.

«سىبى راجا جاتاكا» (尸毗王本生) ــ بۇ ھېكايىدە سىبى ئېلىنىڭ پادىشاھى ئارىداپا (阿梨陀罗) شەھىرىدە سەلتەنەت سۈرگەندە، ساكيامونى شاھزادە بولۇپ ئالەمگە تۇرىلىدىكەن ۋە سىبى (sibi) دەپ ئىسىم قويۇلىدىكەن. شاھزادە دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن پادىشاھ بولىدىكەن. بۇ ھەق يولىدا ساخاۋەت

يۇرگۈزۈش ئۈچۈن ئوردا ئالدىدا ئالتە ساخاۋەت (ئېھسان) خانا ئاچىدىكەن ۋە ھەر ئاينىڭ 8 ـ، 14ـ، 15 ـ كۈنلىرى ئۆزى ساخاۋەت ئىشلىرىنى كۆزىتىشكە چىقىدىكەن. ئۇ بۇ ئىشلىرىغا قانائەتلەنمەي، پۈتۈن ساخاۋەتلىرىم بەدىنىمنىڭ سىرتىدىكى دۇنيا ماللىرى تۇرسا، قانداق ساۋابى بولسۇن، دەپ ئويلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، كىم نېمەمنى خالىسا، مەيلى مالاي بولۇشۇمنى، مەيلى گۆشۈمنى ۋە مەيلى كۆزۈمنى تىلىسە، ساخاۋەت قىلىمەن، دەپ جاكارلاپتۇ. ئۇ مۇنداق دەپتۇ:

«ئالەم بىلەن ئادەمدە بار ـ يوقىنى ئاتارمەن،
ھەتتاكى كۆز چەشمەمنى بېرىشكە ھەم قىيارمەن.»

57 ـ رەسىم. قىزىل 17 ـ كېمىرنگە سىزلغان: «ساخاۋەتچى پادىشاھنىڭ كۆزىنى سەدىقە قىلىشى»

ئۇ تازىلىنىپ، ئىپار ـ ئەنبەر سېپىپ ساخاۋەت ـ سەدىقە سورىغۇچىلارنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

بۇنى ئالەم ئىلاھى ئىندىرا (帝释天) بىلىپ، ئاددىي بىر قارىغۇ براخمان قىياپىتىگە كىرىپ سىبى پادىشاھنى سىنىماقچى بوپتۇ. ئۇ پادىشاھقا:

«مەن بىر قېرى كېلىپمەن، بىر كۆز تىلەپ يىراقتىن،
بىر كۆز ئاتا قىلىسىڭىز، تەڭ يەكچەشمە بولساقمىكىن؟»

دەپتۇ. پادىشاھ، راسا ساۋاب پۇرسىتى كەلدى دەپ بىلىپ :

«ئۇمىد بىلەن كېلىپسىز، بىلىپ مېنىڭ قەلبىمنى،
ئۇمىدىڭىزگە بېرەي، ئىككى كۆزۈمنى مەيلى.»

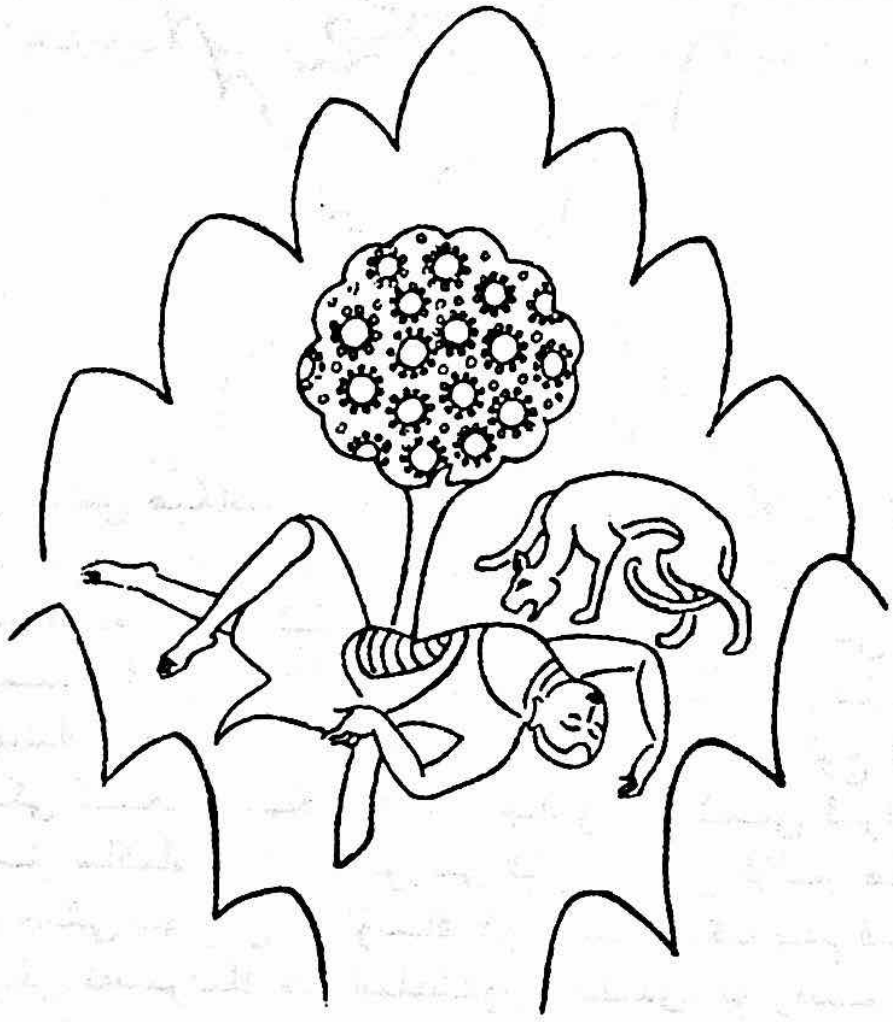
دەپتۇ ۋە ئوردا دوختۇرى ھېپىگا (希婆格) نى چاقىرتىپ، كۆزلىرىنى ئويۇشنى بۇيرۇپتۇ. سەردار، خانىكە، ئەمەلدارلار كېلىپ خانغا يالۋۇرۇپتۇ، يىغلاپ قوشاقلار قېتىپتۇ. پادىشاھ ۋەدىسىدە قاتتىق تۇرغاچقا، دوختۇر ئۇنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويۇپ، قېرى براخمانغا بېرىپتۇ. ئۇنىڭ كۆزى يورۇپتۇ. پادىشاھ ھارۋىغا چۈشۈپ، ئۆيگە قايتىپ، ئىبادەتتە ئولتۇرۇپ، قىلغان ساخاۋەتنىڭ توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلغاندا، ئاسماندىكى تەڭرى ئىندىرانىڭ تەختى قىزىپ كېتىپتۇ، ئۇنىڭغا ساداقەتمەنلىك خاسىيىتى ئۈچۈن ئۆز كۆزلىرىنى بېرىۋەتمەك بوپتۇ. ئۇ ھەقتە ھېكايىدە :

«مىنىپ كەلدى ئالتۇن تەختىراۋانغا،
نىلۇپەر كۆل يېنىدا بولدى پەيدا.
دېدى، كەلدى ئىلاھ سېنىڭ قېشىڭغا،
ساڭا قىلماق ئۈچۈن ئىنئامنى مۇندا.»

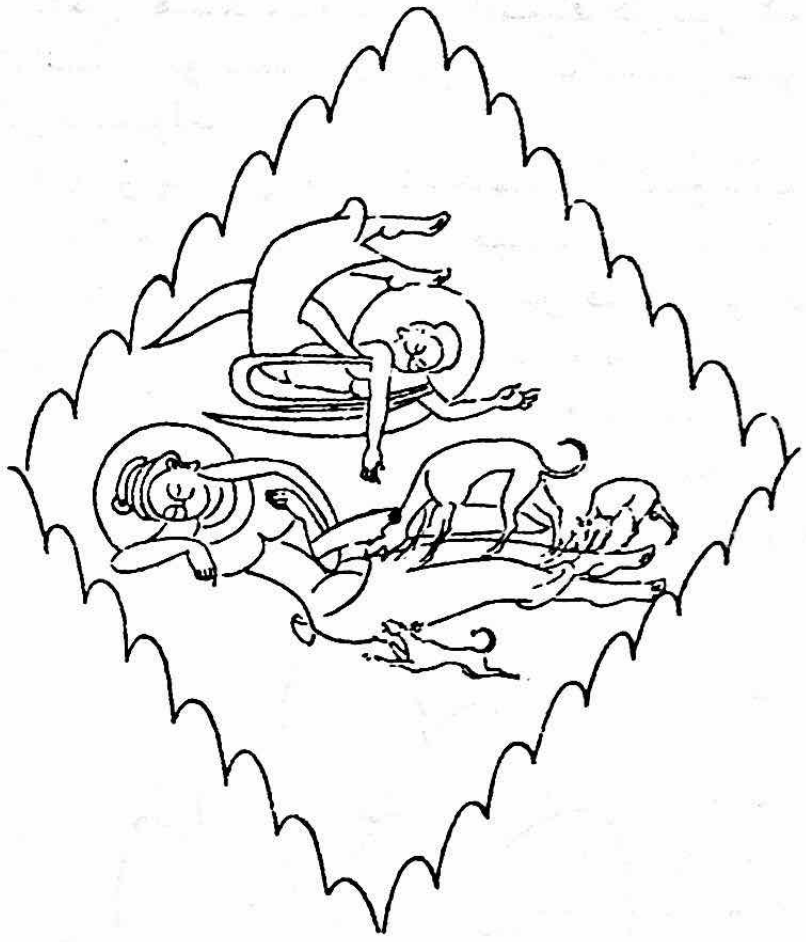
دەپ يېزىلغان. ھېكايىدە ئىلاھ ئۇنىڭ كۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكى، بۇ ئادەتتىكى كۆزدىن ئالاھىدە زېمىن كۆزى ئىكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ.

بۇ ھېكايە تۈرپاندىكى تۈيۈق تاشكېمىرلىرىگىمۇ سىزىلغان. قىزىل 17 ـ كېمىردىكى يارالمىش ھېكايىلىرىدىكى پادىشاھ ـ شاھزادىلەرنىڭ ساخاۋەت ۋە ئۆزىنى قۇربان قىلىش ئۇلگىلىرى قاتارىدىكى رەسىملەرگە پادىشاھ ھېكايىسى سىزىلغان.

«شاھزادىنىڭ ئۆزىنى يولۋاسقا يەم قىلىشى» ـــ «ئىككى تېكىن ھېكايىسى»⑦، «ئالتۇن ياروق»⑧ قاتارلىق كونا ئۇيغۇرچە بۇددا نوملىرىدا بۇ ھېكايە ئوخشىمىغان ئىككى ۋارىيانتتا سۆزلىنىدۇ.

58 ـ رەسىم. قىزىل مىڭئۆيلىرىدىكى 8 ـ، 38 ـ كېمىرلەرگە سىزىلغان شاھزادىنىڭ ئۆزىنى يولۋاسقا يەم قىلىش ۋارىيانتلىرى

59 ـ رەسىم.

«ئىككى تېكىن ھېكايىسى»دە، پادىشاھ ماھاراتھانىڭ «ئەد ئوگلى تېكىن» (ئاق نىيەت شاھزادە) بىلەن «ئايىغ ئوگلى تېكىن» (قارا نىيەت شاھزادە) دېگەن ئىككى ئوغلىنىڭ بىرى بولغان ئاق نىيەت تېكىننىڭ ئىش ئىزلىرى ئارقىلىق، «ئالتۇن يارۇق»تا ماھاراتھانىڭ ماھابالا، ماھاربۇى، ماھاساتۇا ناملىق ئۈچ ئوغلى ئىچىدىكى كىچىك شاھزادە ماھاساتۇانىڭ ئىش ئىزلىرى ئارقىلىق ساكيامونىنىڭ ئۆزىنى ئاچلىقتىن ئۆلەر ھالەتكە يەتكەن چىشى يولۋاس ۋە ئۇنىڭ كۈچۈكلىرىگە يەم قىلىپ بەرگەنلىكى تەسىرلىك ھېكايىلەشتۇرۇلگەنىدى. بۇ رەسىم تۇيۇق كېمىرلىرىگە شاھزادە سادۇنا (萨壤那) نىڭ ئۆزىنى يولۋاسقا يەم قىلىشى، دېگەن ۋاقىيانىتا سىزىلغان. بۇ ھېكايە قىزىل

8 ـ، 38 ـ كېمىرلىرىدە باشقا خىل شەكىلدە تەكرارلانغان. بۇ ھېكايە سىڭقۇ سەلى تۇتۇۋئىنىڭ ئەمگىكى بىلەن چىرايلىق تەرجىمە قىلىنىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەركىبىدە كۆپلەپ بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ھېكايىنى تەكرارلاش ھاجەتسىز. ھېكايە ئىندىرا ۋە بارلىق ساماۋى مۇئەككەللەرنىڭ شاھزادىگە ئوقۇغان ئاپىرىنلىرى بىلەن خاتىمىلەنگەن.

«پادىشاھ ساردونىڭ قولىنى مەشئەل قىلىشى» （萨埵王燃求商人） ـــ قىزىل 8 ـ، 17 ـ كېمىرىدە ساقلىنىپ قالغان مۇھىم تام رەسىم ھېكايىلىرىدىن بىرى. بۇنىڭدا 500 سودىگەرنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرى بىلەن خەتەرلىك قاراڭغۇ جىلغىدىكى يولدا ئاداشقانلىقىنى ئاڭلىغان پادىشاھ ساردونىڭ ئۆز قولىنى ياغقا چىلاپ ئوت يېقىپ، مەشئەل قىلىپ، بۇ سودىگەرلەرنى

60 ـ رەسىم. «ئۆز قولىنى مەشئەل قىلغان پادىشاھ»

قوتۇلدۇرغانلىقى ھېكايە قىلىنغان. «قوتۇلدۇرۇش» پىداكارانە روھ قىلىنغان بۇ ھېكايىلەردە، بۇددىزمدىكى كىشىلەرنى «سانسار» (生死轮) ئازابىدىن ئەمەس، رېئال ئازاب ۋە تەقەززادىن قوتۇلدۇرۇش تېمىسى ۋە ئەخلاقىي تەرغىباتى ئاساس قىلىنغان.

«پادىشاھ سىبىنىڭ كەپتەرنى قوتۇلدۇرۇشى» (鸽贸肉割尸毗王) ــ قىزىل 17 ـ، 38 ـ، 114 ـ كېيىملىرىگە سىزىلغان پىداكارانە ئەخلاققا ئائىت ھېكايە. بۇ تۇيۇق 44 ـ كېيىمدىكى چانتېپولى خانىمنىڭ (尸提婆利王) پۇتىنى تىلغاندا بەرداشلىق بېرىشى توغرىسىكى ھېكايە ژارىيانتىدىمۇ، بىلىنجىلى خانىمنىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى (毗楞竭梨王本生) ژارىيانتىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

بۇ ھېكايە كۆپلىگەن كېيىملەردە، جۈملىدىن قىزىل 17 ـ، 38 ـ كېيىملىرى بىلەن تۇيۇق 44 ـ كېيىمدە، دۇخۇاڭنىڭ دەسلەپ سىزىلغان تام رەسىملىرى ئۇسلۇبىدىكى 254 ـ

61 ـ رەسىم. «پادىشاھنىڭ كەپتەرنى قوتۇلدۇرۇشى»

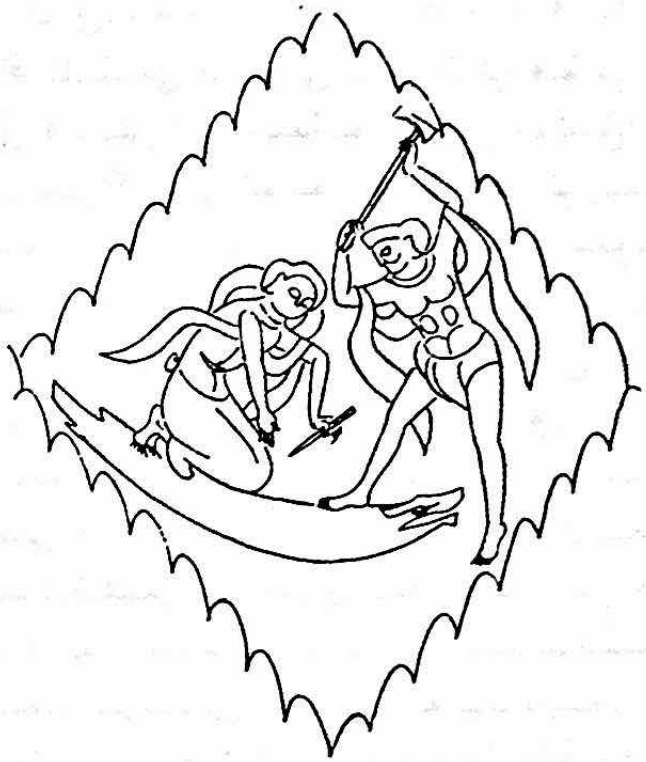
كېمىرده سىزىلغان.

ھېكايىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى باشقىلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىش تېمىسىدا بولۇپ، ئۇ مۇنداق:

بىر كۈنى بىر كەپتەر ئۇچۇپ كېلىپ، ئۆزىنى خانىنىڭ قوينىغا ئېتىپ لاچىندىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىپتۇ. خان ئازاب دېگىزىدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا كەپتەرگە ھامىيلىق قىلماق بوپتۇ. ئارقىدىن كەپتەرنى قوغلاپ كەلگەن لاچىن، بۇ كەپتەرنى يېمىسە ئاچلىق ئازابىدا ئۆلىدىغانلىقىنى، ئۆزىنىمۇ ئازابتىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھ كەپتەرنىڭ ئورنىغا گۆش بىلەن لاچىننى قۇتقۇزماقچى بولغاندا، لاچىن كەپتەر بىلەن ئوخشاش ئېغىرلىقتىكى قانلىرى ئېقىپ تۇرغان گۆش تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھ ئۆز بەدىنىدىن گۆشنى شىلىۋېلىپ، تارازىدا تارتىپ، لاچىنغا بېرىشنى ۋەزىرلەرگە بۇيرۇپتۇ. رەسىملەردە كەپتەرنىڭ تاجدار شاھ ئالدىغا كېلىۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى پادىشاھنىڭ يوتىسىنى يۆكۈنۈپ شىلىۋاتقانلىقى ۋە يەنە بىر ۋەزىرنىڭ تارازا تۇتۇپ تۇرغانلىقى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

«تومۇسۇنىڭ لەھەڭ بولۇپ جاراھەتنى داۋالىشى» (跋弥化鱼医疮) ــ بۇ ھېكايىدە ۋارنا دۆلىتىدە يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغانلىقى، خەلقنى كېسەل ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئويلىغان پادىشاھ تومۇسۇنىڭ بۇ كېسەلگە لەھەڭ گۆشى داۋا بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، دەريادا سەكرەپ، لەھەڭگە ئايلىنىپ، خەلق تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، پارچىلىنىپ يېيىلگەنلىكى، كېسەلدىن قۇتۇلغان خەلقنىڭ ئۇنىڭغا خاتىرە مۇنارى تىكلىگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. ھېكايە ئېپىزوتلىرى قىزىل 17 ـ، 38 ـ كېمىرلىرىنىڭ تورۇسىغا بىر ئاق لەھەڭنى چاينىپ ـ تىلىۋاتقان ئىككى كىشى رەسىمى سىزىلغان (51 ـ رەسىمگە قارالسۇن).

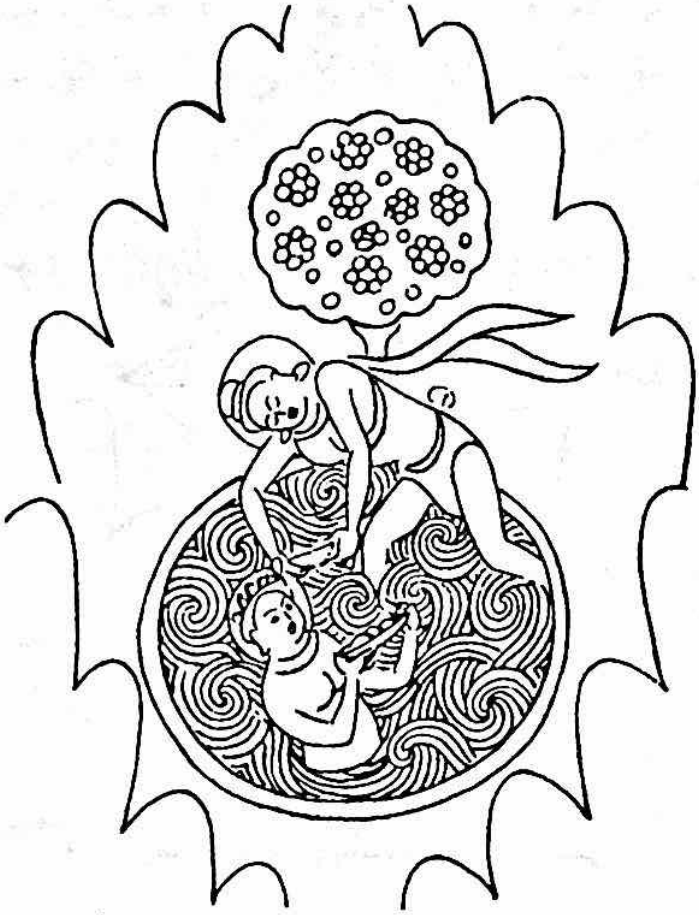
«مەرۋايىت سۆزۈش» ــ كۆپ ۋارىيانتلىق ھېكايىلەردىن

62 ـ رەسىم. تومۇسۇنۇڭ لەھەڭ بولۇپ جاراھەتنى داۋالىشى

بىرى، ئۇنىڭدا پۈتۈن خەلقىنى ئەڭ قىممەتلىك مەرۋايىت ـ گۆھەرلەرنى سەدىقە قىلىش بىلەن قۇتۇلدۇرۇشقا بەل باغلىغان شاھزادىنىڭ پۈتۈن قايتا ـ قايتا تۇغۇلغان ۋاقىتلاردىكى ئۆمۈرىدەك ئۇزۇن ۋاقىت كەتسىمۇ، دېڭىز سۈيىنى يۆتكەپ، ئىچىدىن مەرۋايىت خەزىنىلەر ئېلىپ خەلقە سەدىقە قىلىشقا بەل باغلىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. قىزىل 14 ـ كېمىرگە سىزىلغان بۇ رەسىم 114 ـ كېمىرده باشقا ۋارىيانتتا ئىپادىلەنگەن. تۇرپان تۇيۇق مىڭئۆيلىرىگە سىزىلغان «شاھزادىنىڭ دېڭىزغا كىرىپ، مەرۋايىت سۇزۇشى» (善友太子入海求珠) نامىلىق تام رەسىم ئۇنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى ھېسابلىنىدۇ.

پادىشاھ ـ شاھزادىلەر ھېكايىلىرىدىن تاشقىرى يەنە كۆپلىگەن ھايۋانات پادىشاھلىرىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى قۇربان

63 ـ رەسىم. «دېڭىزغا كىرىپ مەرۋايىت سۈزۈش»

قىلىش روھى كۈيلىنىدىغان جاتاكالار كۆپلەپ سىزىلغان.

«مايمۇن پادىشاھنىڭ ھېكايىسى» (猴王本生) ــ بۇ كەڭ تارقالغان ھېكايىدە ئېيتىلىشىچە، ۋارنا (波罗奈) ئېلىدە، بۇدساتۋا قابىل مايمۇن بولۇپ تۇغۇلىدۇ ۋە كېيىن 80 مىڭ مايمۇننىڭ پادىشاھى (راجاكاپ، 王猴) بولىدۇ. ھىمالايا تېغىنى ماكان قىلغان بۇ مايمۇنلار گانگى بويىدىكى ماڭگو (ئاما) ۋە باشقا مېۋىلەرنىڭ ئوخشىغانلىقىنى كۆرۈپ تۇرسىمۇ، مايمۇن شاھى بۇ بىر كۈنى بالا كەلتۈرمەكچي، دەپ ئېھتىيات قىلىدۇ. شۇ سەۋەبلىك مېۋىلەر پۈرچاقتەك بولماستا مايمۇنلارغا يېگۈزۈۋېتىدۇ. ئەمما، بىر ئاما شاخ ئارىسىدا راسا ئوخشاپ پىشقان بولۇپ، ئۇ ئۈزۈلۈپ دەريا‌غا چۈشۈپ كېتىدۇ. دەل شۇ چاغدا پادىشاھ دەريادا تور يېيىۋاتقان بولۇپ، بۇ ئاما ئۇنىڭ قولىغا چۈشىدۇ. ۋارنا ئېلىنىڭ پادىشاھى بۇ ئامانى يەپ كۆرسە

64 ـ رەسىم. «مايمۇن پادىشاھنىڭ ھېكايىسى»

ئالما ئەمەس، باشقىچە شېرىن مېۋە. ئۇنى ئەمەلدارلىرىمۇ يەپ قانداق مېۋە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. بۇ ماڭگو (ama) ئىدى. پادىشاھ كېمىلەرگە قوشۇن سېلىپ دەريا بويلاپ يۇرۇش قىلىدۇ. بۇلار شاخلاردا يۈرگەن مايمۇنلارنى كۆرۈپ، ئامالىنى يەپ تۇگەتمەسلىك ئۈچۈن ئوقيا ئېتىپ قوغلايدۇ. بۇ چاغدا مايمۇنلار قورشاۋغا چۈشۈپ قالغانىدى. مايمۇنلار پادىشاھى 80 مىڭ مايمۇننىڭ قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن پۇتىنى ئەشكەن چۈنقلار بىلەن دەرەخكە باغلاپ، يەنە بىر جىلغىغا ئېتىلىپ سەكرەپ ئۆتۈپ جىلغىلارنى تۇتاشتۇرىدىغان «كۆۋرۈك» بولىدۇ، ھەممە مايمۇنلار ئۇنى دەسسەپ نېرىقى قاشقا ئۆتىدۇ. دەل شۇ چاغدا بۇدساتۋانىڭ كۈشەندىسى دىۋادادۇ (提婆达多) كىچىك بىر مايمۇن سىياقىدا توپقا قوشۇلۇۋېلىپ، يىراقتىكى شاختىن بارچە ئېغىرلىقى بىلەن مايمۇن شاھى بۇدساتۇا بېلىگە سەكرەپ، ئۇنى سايغا چۈشۈرۈۋېتىدۇ.

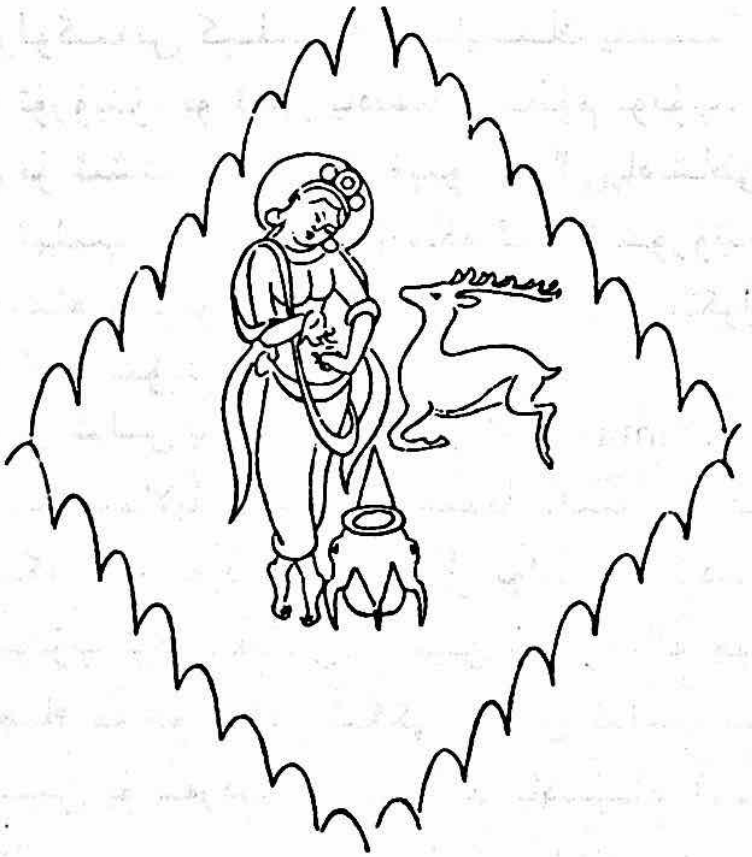
بۇ ئىشلارنى كۆرۈپ تۇرغان پادىشاھ ھايۋان چېغىدا مۇنداق جان پىداكارلىق بىلەن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆزىنى ئايىمايدۇ، بىز ئادەمغۇ ! دەپ قاتتىق تەسىرلىنىدۇ. مايمۇن شاھىنى سۈپىغا ياتقۇزىدۇ. ئۇستىگە دورىلانغان تېرە ياپىدۇ، مىڭ قېتىم تازىلاپ مەلھەملەرنى سۈركەيدۇ، شېكەر ئېرىتمىسى ئىچۈرىدۇ. پادىشاھ سەل ھوشىغا كەلگەن مايمۇنغا :

«بىخەتەر ئۆتتى مايمۇنلار، كۆڭۈرۈك بولدى تېنىڭىز،
مايمۇن شاھى ئۇچۇن ئەھلى بىلمىدىم قانداق ئەزىز.»

دەيدۇ. مايمۇن شاھى :

«ئات، قوشۇن، دۆلەت، شەھەرنىڭ ھەممىسى،
شاھقا بولغاي ئەلگە قۇتنىڭ بەلگىسى.»

دەپ ئۆلىدۇ. ئۇنىڭغا پادىشاھلارچە دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ.

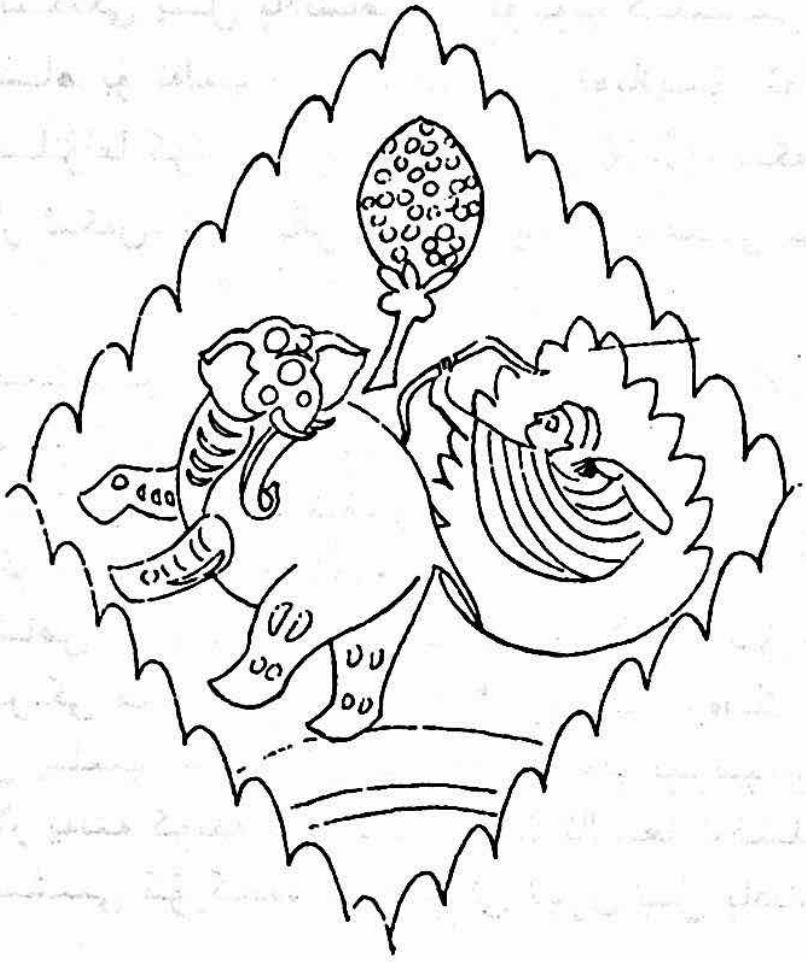
65 ـ رەسىم. «مارال پادىشاھنىڭ پادىشاھنىڭ ئالدىغا كېلىشى»

شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ بۇدساتۋا يولىنى تۇتىدۇ.

بۇ ھېكايىنىڭ رەسمى ھەرقايسى تاشكېمىرلەردە ھەرخىل كومپوزىتسىيىلەردە سىزىلغان، مەسىلەن، قىزىل 69 ـ، 38 ـ ۋە باشقا كېمىرلەردىن مىسال قىلىش مۇمكىن.

«مارال پادىشاھى توغرىسىدىكى ھېكايە» (榕鹿本生) ــ ۋارانا ئېلىدە بۇدساتۋا مارال پادىشاھى بولۇپ ئالەمگە كېلىدۇ. يېقىن ئارىدا بەش بۇغىنى ئەگەشتۇرۇپ يۇرگەن بىر ئالتۇن بۇغا بار ئىكەن. ۋارانا پادىشاھى ھەر كۈنى بىر ۋاخ شىكار قىلغان ھايۋانلار بىلەن ئوزۇقلىنىدىكەن. ئۇ كىشىلەرگە ئىش توختىتىپ، بۇغا ـ مارال ئوۋلاشنى بۇيرۇپتۇ. كېيىن بۇغا ـ ماراللارنى پادىشاھنىڭ بېغىغا ھەيدەپ كىرگۈزۈپ، ئىشقا چۈشۈشنى جاكارلاپتۇ. ئۇلار باغدىكى بۇغا ـ ماراللارنى نۆۋەت بىلەن سويۇپ، پادىشاھقا غىزا ھازىرلاپتۇ. بىر كۈنى مارال پادىشاھى ئۆلتۈرۈلىدىغان بىر بۇغىنىڭ ھامىلدار ئىكەنلىكىنى سېزىپ، ئۆزلۈكىدىن كېلىپ قاسساپنىڭ يېنىدا ئۆلۈمگە ھازىرلىنىپ تۇرۇپتۇ. بۇ ئىش پادىشاھقا مەلۇم بولۇپ، ئۇ مارال پادىشاھىدىن بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ. مارال پادىشاھى دەرھال ئۆز جېنىنى ئېلىپ، ئۇنى بۇ ساخاۋەتكە ئېرىشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپتۇ. پادىشاھ قاتتىق تەسىرلىنىپ قامالغان پۈتكۈل بۇغا ـ ماراللارنى ئازاد قىلىۋېتىپتۇ.

«ئالتىچىش كۆلى باغرىدىكى ھېكايە» (jataka shaddanta 六牙本生) ــ ھىمالايا تېغىنىڭ ئاستىدا ئالتىچىش كۆل دېگەن جاي بولغانىكەن. بۇ يەردە 8000 پىل بولۇپ، بۇدساتۋا پىل شاھزادىسى بولۇپ تۇغۇلىدىكەن. ئاتىسى شاھزادىگە چوڭ مەنجۇ (妙吉)، كىچىك مەنجۇ دېگەن ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىدىكەن. شاھزادە كېيىن بۇ يەردىكى پىللارغا پادىشاھ (blephcnta) بولىدىكەن. ئالتىچىش كۆلى ئەتراپىدا سۇ، يايلاق، تاغ مەنزىرىسى

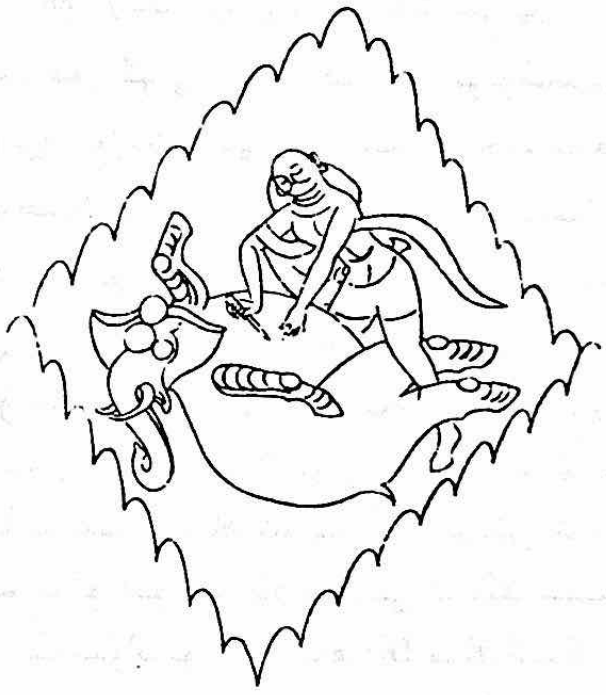
66 ـ رەسىم. «يوشۇرۇنۇپ پىل پادىشاھنى ئېتىش»

گۈزەل بولۇپ، ھەر كۈنى پىللار كۆلدە يۇيۇنۇشىدىكەن. پادىشاھ بىر نەپلۇپەرنى سۈزۈۋېلىپ چوڭ مەنجۇ خېنىمغا بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن كىچىك مەنجۇ خېنىم غەزەپلىنىپتۇ ۋە كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلاپتۇ. ئۇ تەڭرىگە ئاتاپ ھەر خىل مېۋىلەرنى تىزىپ، ئۆلگىنىمدىن كېيىن، ۋارنا پادىشاھنىڭ خانىكىسى مەنجۇ ئاغىچا بولۇپ تۇغۇلسام، دەپ تىلاۋەت قىلىپتۇ. ئانچە ئۆتمەي، ئۇ يېمەي ـ ئىچمەي ھەسرەتتە ئۆلۈپتۇ. دېگەندەك ئۇ تۇغۇلغاندىن كېيىن ۋارنا پادىشاھىنىڭ 16 مىڭ خانىشى ئىچىدىكى خان ئاغىچا خېنىم بولۇپتۇ. ئۇ پادىشاھنى ئىشقا سېلىش ئۈچۈن كېسەل بولۇپ يېتىۋاپتۇ. پادىشاھ 60 مىڭ شىكارچى قوشۇن بىلەن ھال سورىغىلى كەلگەندە، چۈشىدە كۆرگەن ئالتىنچىش

كۆلىنىڭ بويىدىكى پىل پادىشاھىنى تۇتۇپ كېلىشنى تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھ بۇ تەلەپ بويىچە مەرگەن توپلاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇدساتۋاغا كۇشەندە بىنودورا(婆奴多罗) دېگەن بىر بەتبەشىرە بار ئىكەن. ئۇنى باش قىلىپ، پىل شاھىنى تۇتۇشقا ئەۋەتىپتۇ.

ئۇلار يەتتە يىل يەتتە ئاي يەتتە كۈن يۈرۈپ، پىل پادىشاھىنىڭ تۇرار جايىغا يېقىن ئورا كولاپتۇ. ئۇلار يوللارغا يەنە ئازگال ـ ئورىلار كولاپتۇ. زەھەرلىك ئوق بىلەن پىل پادىشاھىنى ئورىغا ئېتىپ چۈشۈرۈپتۇ.

پىل پادىشاھى ئۇلار بىلەن ئازگالدا ئۆلەر ھالەتتە سۆزلىشىپ بۇنى ئىلگىرىكى ھەسەتخور كىچىك ئايالىنىڭ رەشك ئوتىدا قىلغانلىقىنى بىلىپ، چىشىنى ھەرىلەتكۈزۈپ بېرىپتۇ. پىل چىشىنى ئۇلار يەتتە كۈندە خان ئاغىچىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىپتۇ. ئۇ بۇ پىل چىشىنى كۆرگەندە ئىلگىرىكى ئېرى پىل پادىشاھىنى

67 ـ رەسىم. «ئۆز گۆشىنى تەقدىم قىلغان پىل»

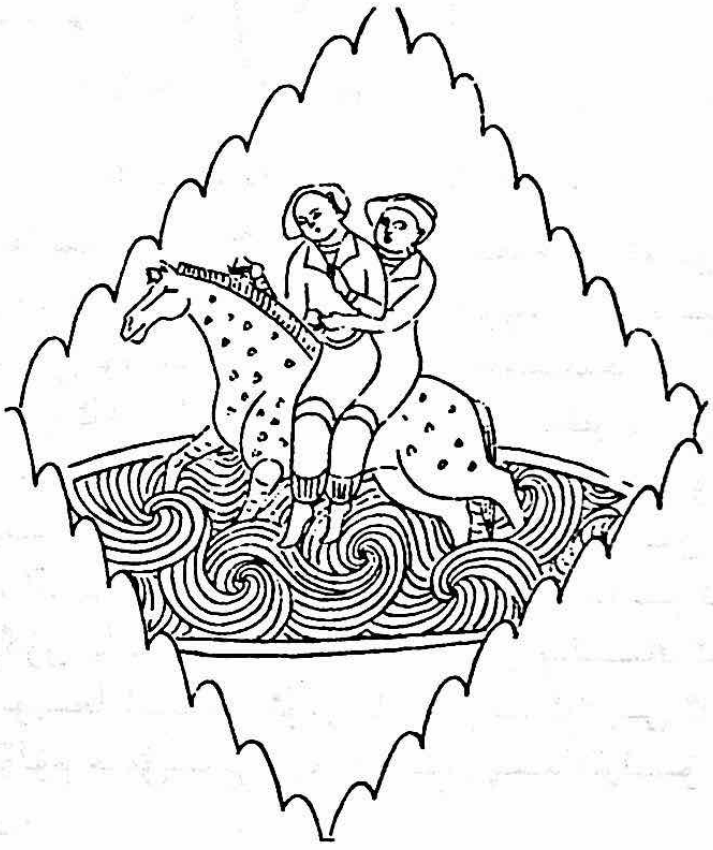

68 ـ رەسىم. «گۈلخانغا چۈشۈۋاتقان توشقان»

ھەسەت ئوتىدا سېغىنىپ ئۆلۈپتۇ. چوڭ مەنجۇ باشلىق قالغان پىللار پىل پادىشاھىنى يۇيۇپ، كۆيدۈرۈپ، دەپنە قىپتۇ. بۇ ھېكايە ھەسەتخورلۇقنىڭ ئۆز بېشىغا دۇشمەنلىكىنى تەرغىب قىلىش بىلەن ئاخىرلاشقان. مۇنداق ھېكايىلەردىن يەنە بىر «ئەخلاقلىق پىل ھېكايىلىرى» (有德象本生) بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «پىلنىڭ گۆشىنى ساخاۋەت قىلىشى» دېگەن ھېكايە قىزىل 8 ـ، 17 ـ كېمىرلەرگە سىزىلغان. بۇنىڭدا بىر توپ ئاچ قالغان سۈرگۈن ـ سەرگەردانلارنى كۆرگەن پىلنىڭ ئۆزىنى تاغدىن سۇ بويىغا ئېتىپ، ئۇلارغا ئوچراپ، ئۇلارنى ئاچلىق ئازابى ۋە ئۆلۈم خەۋپىدىن قۇتقۇزغان پىداكارلىق روھى تەسۋىرلەنگەن.

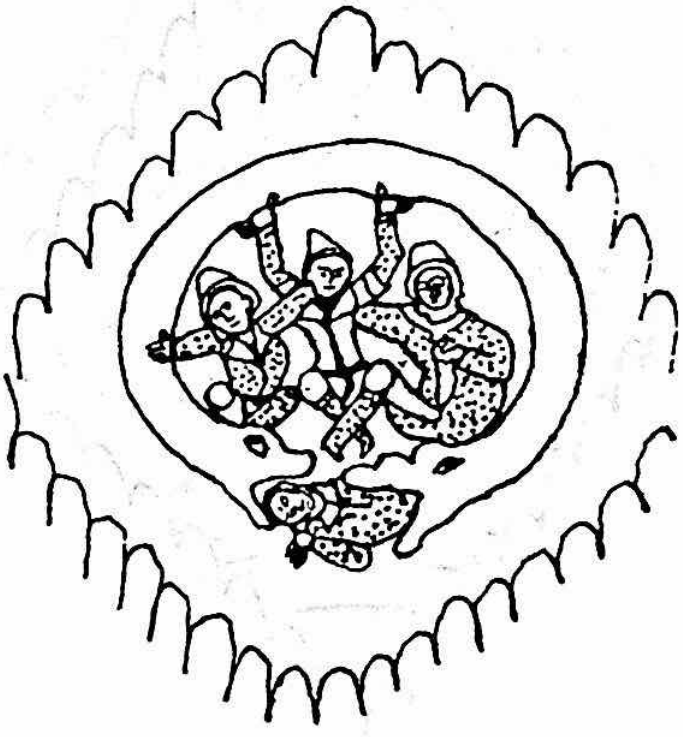
ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرغان ھېكايىلەردىن

قىزىل 8 ـ، 14 ـ كېمىرلىرىدىكى «توشقانىنىڭ ھېكايىسى» (兔子本生) بىلەن، قىزىل 17 ـ كېمىردىكى «كەپتەرنىڭ ھېكايىسى» (鸽子本生) كىچىك ھايۋانلارنى تەمسىل قىلىش ئارقىلىق بۇددىزم پىداكارلىقىنى تەرغىب قىلىشقا قارىتىلغان. توشقان 120 ياشقا كىرگەن بىراخمانىنىڭ ئىستىقامىتىگە ئۆزلىرىنى ساخاۋەت قىلىنغان مايمۇن، تۈلكە، قۇندۇزلارنى كۆرسەتكەن بولسا، ھېچ ئىش قىلالمىغانلىقىدىن ئۆكۈنۈپ، ئۆزلۈكىدىن چالىنىڭ ياققان گۈلخانىدا كاۋاپ بولغانلىقىنى[9] تەسۋىرلەشكە ۋاستە قىلغان بولسا، كەپتەر ئاداشقان يولچى دېھقاننىڭ ئاچلىقىنى سېزىپ، ئۆزىنى گۈلخانغا تاشلاپ كاۋاپ بولغانلىقىنى تەسۋىرلەشكە سۈزۈت قىلىنغان.

69 ـ رەسىم. قىزىل 14 ـ كېمىردىكى «دۈلدۈل»

«دۇلدۇل ھەققىدە ھېكايە» (云马本生) ئىلگىرى شىرلانكا ئارىلىدا ياكسا (ئالۋاستىلار) ياشايدىغان سىرساۋتو (尸利沙婆图的夜叉城) دېگەن شەھەر بولغانكەن. ياكسالار بۇ يەرگە كەلگەن دېگىز سودىگەرلىرىنى ئالداپ يەپ كېتىدىكەن. بىر ياقتا گىلىئان (格利雅尼) دەرياسى، بىر ياقتا ناكا (那伽) ئارىلى بولغاچقا قاچقىلى بولمايدىكەن. بىر كۈنى دېگىز ھادىسىسىگە ئۇچرىغان 500 سودىگەر بۇ يەرگە چىقىپ قاپتۇ. ئايال شەكلىدىكى 500 ئالۋاستى ئۇلارنى ئالداپ شەھەردىكى ئۆيلىرىگە ئەكىرىۋاپتۇ ۋە بىردىن ئىگىلىۋاپتۇ. سودىگەرلەرنىڭ ئاقساقىلى يېنىدا ياتقان ئايالنىڭ ئالۋاستىلىقىنى بىلىۋاپتۇ. ئۇلاردىن 250 سودىگەر يېيىلمەي قاپتۇ. ئاقساقالنىڭ باشلىشى بىلەن 250 سودىگەر قېچىپتۇ. شۇ چاغدا بۇدساتۋا ئاپئاق تەنلىك، قارا باشلىق بىر دۇلدۇلغا ئايلىنىپ، ھىمالايا تېغىنىڭ ئۈستىدە پەرۋاز قىلىپتۇ ۋە 250 كىشىنى ھالاكەت گىردابىدىن

70 ـ رەسىم.

قۇتقۇزۇۋاپتۇ.

«سودىگەرلەرنىڭ ئەجدىھادىن قۇتۇلۇشى» ــ ئۇنىڭدا بۇران توپەيلى ئورمانلىقتا قونۇشقا مەجبۇر بولغان بىر توپ سودىگەر يۇتۇۋېلىشقا تەمشەلگەن ئەجدىھا بىلەن، دەل ئۇلارنى قۇتۇلدۇرماقچى بولغان پىل بىلەن شىرنىڭ بىرلىشىپ كۈرەش قىلىشى ئارقىلىق ئەجدىھا يۇتۇۋەتكەن ئادەملەرنى قۇتۇلدۇرغانلىقى ۋە قۇتۇلغان كىشىلەر بۇ جەريانىدا ئۆلگەن پىل بىلەن شىرغا خاتىرە مۇنارى ئورناتقانلىقىنى تەسۋىرلىگەن.

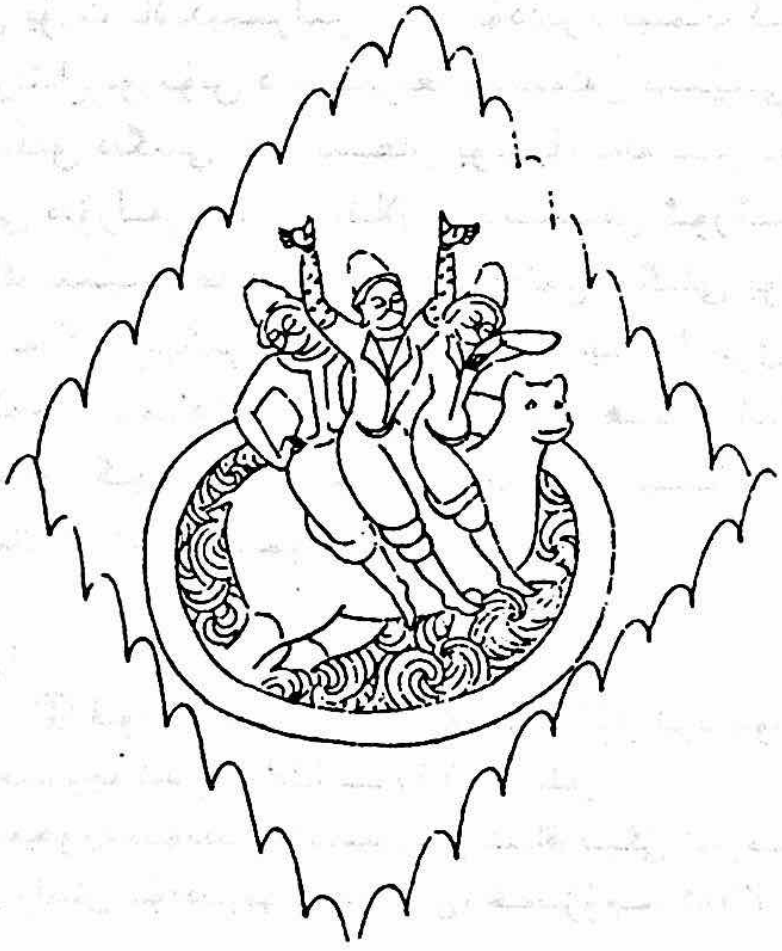
يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى، يەنە «ۋاپاغا جاپا» قىلمىغان نائىنساپلىقنىڭ ئاخىر يامان نەتىجىگە دۇچار بولىدىغانلىقىنى تەرغىب قىلمىغان سەلبىي تىپتىكى جاتاكا ھېكايىلىرىمۇ خېلى نۇرغۇن.

71 ـ رەسىم. ۋاپادار مايمۇننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

«ۋاپادار مايمۇننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى» (猕猴本生) ــ ئۇنىڭ بىر مىسالى قىزىل 100 ـ كىيىمدىكى بۇ ھېكايىدە، جىرادىن يېقىلىپ ھالسىزلانغان ئادەمنى ئوبدان كۆتكەن مايمۇننىڭ ئۇ ئادەم تەرىپىدىن مىننەتدارلىق ئورنىغا، ئۆلتۈرۈلۈپ، كاۋاپ قىلىنغانلىقى ۋە بۇ كىشىنىڭ چوڭقۇر سامجىۋا دوزىخىدا كۆيدۈرۈلگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن.

«ۋاپادار تاشپاقنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى» ــ ئالدامچى سودىگەرلەر دېڭىزدا ھادىسىگە ئۇچراپ يولى توسۇلۇپ قاپتۇ. ئۇنىڭ ئاقساقلى، قايسى جاندار قۇتقۇزسا ئۆمۈر بويى ۋاپا قىلىشقا قەسەم ئىچىپ ۋارقىراپتۇ. بەھەيۋەت بىر تاشپاقا ئۇلارغا رەھىم قىلىپ دېڭىزدىن ئۆتكۈزمەكچى بوپتۇ. تاشپاقا تەكرار توشۇش جەريانىدا بىر دەم ئارام ئالماقچى بولۇپ ئۇخلىغاندا، بۇ

72 ـ رەسىم. «تاشپاقىغا مىنىپ دېڭىزدىن ئۆتۈۋاتقان سودىگەرلەر»

ئالدامچىلار ئۇنى ئۆلتۈرۈپ گۆشىنى يەپ، كېكىرىپ ئۆخلىشىپتۇ. ئۇلارنى يولدىن ئۆتكەن بىر توپ پىل چەيلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە ھېلىمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن ئارتۇق «بۇددىھا يارالمىش ھېكايىلىرى» تام رەسىملىرى ساقلىنىپ تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا «ئەجدىھا ئوردىسىغا قامالغان مەلىكە»، «تۇتىنىڭ ئوت ئۆچۈرۈشى»، «نېلۇپەر ھېكايىسى» (莲花本生)، «ئىككى باش، ئىككى نىيەت قۇش»، «تۇرنا پادىشاھى»، «دېڭىزغا چۈشۈپ مەرۋايىت سۈزۈش ھېكايىسى» (善友太子入海求珠) قاتارلىقلار بار.

* *

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېماتىكىسى بىر تەرەپتىن رېئال تۇرمۇش دىتاللىرىغا نىسبەتەن نىسپىي ھالەتتە بولۇپ، مۇتلەق دېگىلى بولمايدىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى دەۋرلەردە ۋە رايونلاردا قىسمەن ئۆزگىرىشكە ئۇچراشتەك نىسپىي ھالەتتە بولۇپ، مۇتلەق دېگىلى بولمايتتى. مەسىلەن، تەركىدۇنيالىق (ئاسكىتىزم) تەشەببۇسلىرى تۇرپاندا ئەمەس، كۇچادا، ماھايانا دەۋرىدە ئەمەس، ھىنايانا دەۋرىدە كۇچەيگەنىدى. كۇچا دائىرىسىدە قۇمتۇرا دىيانا ۋە ماھايانا مەزھەپىنىڭ قاراشلىرىدىمۇ پەرقلەر بولغان.

ئىزاھلار:

①، ②، ④ فون گابائىن: «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش»، خەنزۇچە نەشرى، 122 ــ 135 ـ بەتلەر.

③ ۋۇ بەيخۇي: «بۇددىھا قەسىدىلىرىنىڭ يېڭى تەرجىمىسى»، («ھازىرقى زامان بۇددىزمى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1963 ـ يىللىق 3 ـ سان).

⑤ ئۇيغۇرلاردا قازا قىلغانلىق «قۇش بولدى» دېگەن سۆز بار.

⑥ ئۇيغۇرلاردا، ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا خانىنىڭ قېشىدا «يادىچى» (يامغۇرچى) ۋەزىر، بەگلەر بولۇپ، ئۇلار يادا تاشقا ئوقۇپ يامغۇر ياغدۇراتتى، دېگەن رىۋايەت بار.

⑦ پېللىئوت 1907 ـ، 1908 ـ يىللىرى بۇ ھېكايىنىڭ كونا ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى دۇنخۇاڭدىن تاپقان.

⑧ مالوۋ 1909 ـــ 1911 ـ يىللىرى جيۇچۈەندىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ كونا ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى تاپقان.

⑨ بۇ ھېكايە «تۆت ھايۋاننىڭ ئەۋلىياغا ساخاۋىتى» (四兽供养仙人) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يەتتىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكىلىرىدىكى رېئالىزم تېمىلىرى

بىز بۇ بابنى ماۋزۇلارغا ئاجراتماستىن، بىر قاتار خاس تېمىلار بويىچە بايان قىلماقچىمىز.

1. دىنىي سەنئەتتىكى رېئالىزم مەسلىسى

دىن ــ بىر خىل ئىدىئولوگىيە سۈپىتىدە، گەرچە ساماۋى ئىدىئولوگىيىلىك كۆرۈنسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىدىن ئىبارەت. شۇنىسى روشەنكى، ئەزەلدىن ساماۋى ئىدىئولوگىيە بولغان ئەمەس ! كارل ماركس مۇنداق دەپ توغرا ئېيتىدۇ: «ئىنسان دىنىنى ياراتقان، دىن ئىنسانىنى ياراتقان ئەمەس»[1]. ئىنسانلار دىنىنى ياراتقان ۋاقىتىدا ئۇنى ئۆزلىرىگە، ئۆز ئېھتىياجىغا، ئۆز تۇرمۇشىغا، ئۆز خاھىشلىرىغا ئاساسلىنىپ ياراتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، كارل ماركس «ئا. روگىغا خەت»[2] نامىلىق ئەسىرىدە: «دىنىنىڭ ئۆزىدە مەزمۇن يوق، ئۇنىڭ يىلتىزى ئاسماندا ئەمەس، بەلكى كىشىنىڭ دۇنياسىدا» دەپ يازغانىدى.

دەرۋەقە، دىنىنىڭ مەركىزىي ماۋزۇسى بولغان ئىلاھىي پېرسوناژ ــ ئىنساندىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇددا دىنىدىكى ساكىيامونىنىڭ پۈتۈن روھىيىتى نىجاتلىققا تەلپۈنگەن ئىنسانىنىڭ روھىيىتىدىن ئىبارەت. بۇددا دىنىدىكى مۇھىت، بولۇپمۇ «ئازاب دېڭىزى» ۋە «ئۆلۈپ ـ تىرىلىشنىڭ تەكرارلىنىش» مۇھىتى ئىنسانىنىڭ تۇرمۇش پاجىئەلىرىنى

سېزىشى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئىزچىللىقىنى ئىنسانغا سەزدۈرگەن مۇھىتتىن ئىبارەت. بۇددا دىندىكى پاك زېمىن (净土 — Jukhavati) بىلەن نىرۋانا خىلۋەت ماكانى — ئىنسانىڭ جاھان ئازابلىرىدىن قۇتۇلۇش ئىستەكلىرىنى قانائەتلەندۈرۈش ئۈچۈن يارىتىلغان، ئۆز - ئۆزىگە قىلغان تەسەللىسى ۋە غايىۋى دۆلەت تەسەۋۋۇرىدىن ئىبارەت. ئېنگېلس «بىرونو بائوئېر ۋە دەسلەپكى خرىستىئان دىنى» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇلار ماددىي تۇرمۇشتىكى ئازادلىقتىن نائۇمىدلىك ھېس قىلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا روھىي ئازادلىقنى دەسسەتمەكچى بولۇشتى، ئۇلار ئىدىيىگە تەسەللى بېرىشنى ئىزدەش ئارقىلىق بىر پۈتۈن شەكىلدىكى ئۇمىدسىزلىك گىردابىدىن قۇتۇلۇشتى.»③

مۇنداق روھىي ئازادلىق يەنىلا رېئاللىقنى دىنىي شەكىلدە كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش ئارقىلىقلا، باشقىچە ئېيتقاندا، رېئاللىقنى دۇم كۆمتۇرۇپ ئەكس ئېتىش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئېشىش مۇمكىن ئىدى. بۇنداق دۇم كۆمتۇرۇش ئارقىلىق رېئاللىقتىكى تەبىقىچىلىك دىندىكى تەبىقىچىلىك شەكلىگە كىردى. ئېنگېلس «ئەنگلىيەنىڭ ئەھۋالى ۋە توماس كالىرنىڭ ‹ئۆتمۈش ۋە ھازىر› ناملىق ئەسىرىگە باھا» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يازغانىدى: «دىن، ئۆز ماھىيىتىدىن ئالغاندا، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ پۈتكۈل مەزمۇنلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنى باقىي ئالەم تەكرىلىرىگە بولغان خام خىيالغا ئايلاندۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ يەنە سىرتقى ئالەمدىكى تەكرىنىڭ مېھىر - شەپقىتىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇنىڭ شاپائىتى سۈپىتىدە ئىنسان بىلەن تەبىئەتكە قايتۇرۇپ كېلىدۇ.»④ مانا بۇ دىننىڭ ئىنسان ئىجادىيىتى ئىكەنلىكى ۋە ئىنسانىنىڭ ئۆزى ياسىغان بۇ ئىجادىيەت مېۋىسىدىن يەنە شاپائەت تىلەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئەڭ ياخشى ئىزاھات.

دىن — رېئاللىقتىكى پانىي ئالەمدىن كېلىپ چىقىپ باقىي

ئالەم توغرىسىدىكى ئەپسانىدىن ئىبارەت. بۇ ئەپسانە كۈچلۈك ئېتىقاد كۈچى بىلەن پۈتكۈل زامانداش ئىدىيە شەكىللىرىنى ئەخلاقىي، ھوقۇقى، سىياسىي، پەلسەپىۋى، بەدىئىي ئالاقە فورمۇلىلىرىنى ئۆز تەقەززاسى، ئۆز ئەقىدىلىرى ئاساسىدا سىكىللەشتۈرۈپ (بىرلەشتۈرۈپ ــ 组合)، سىنكىرتلاشتۇرۇپ (ئارىلاشتۇرۇپ ــ 混合) دۇنيا ۋە ئادەمىيلىك توغرىسىدا بىر پۈتۈن پانتېئون (万神殿) يارىتقانكى، بۇددىزم ۋە بۇددىزم سەنئىتى ئۇنىڭ بىر پاۋلىئوندىن باشقا نەرسە ئەمەس. كارل ماركس: «باقىي ئالەم ئەپسانىلىرى غايىب بولغاندىن كېيىن، تارىخنىڭ ۋەزىپىسى پانىي ئالەم ھەقىقەتلىرىنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت»⑤دەپ توغرا ئېيتقان.

شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىدە ساقلىنىپ قالغان دىنىي تېمىدىكى مول ۋە ئاجايىپ ـ غارايىپ تام رەسىملىرىنىڭ ئاخىرقى يىلتىزىمۇ ئوخشاشلا رېئاللىقتىن ئىبارەت. بۇنداق رېئاللىق ئىككى شەكىلدە ــ ئىلاھىي ئوبرازلار شەكلىدە مەسىلەن، ساماۋى تەڭرى ۋە قەھرىمانلارنىڭ شەكلىدە، جۈملىدىن بۇاسىتە ساخاۋەت قىلغۇچىلار، تېۋىنغۇچىلار، ھەرخىل تەبىقىدىكى يەرلىك ياكى ياقا يۇرتلۇق كىشىلەر شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. بىز پۈتكۈل ئىلاھىيەتنى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى ئاساسىدا ياساپ ـ تارانداپ رۇلغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز. بىز غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق سەنئىتى بىلەن ھىندىستان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ياپونىيە ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا بۇددا سەنئىتىنى سېلىشتۇرساقلا، ساكيامونى (بۇددىھا)، بۇد ساتۋا، دېۋاراجا ۋە باشقا ئوبرازلارنىڭ قويۇق يەرلىك قىياپەت، كىيىم ـ كېچەك (بولۇپمۇ تۇماق، ئۆتۈك، كەمەر) ۋە چاچ پاسونلىرىنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت ئاساسىدا سىزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. ئەگەر بۇ خىل ئوبرازلاردا پۈتۈن بۇددا سەنئىتىگە ئورتاق، شۇ سەۋەبلىك ئۆزگەرتىۋېتىش،

ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىش قىيىن بولغان ئامىللارنى ئېتىبارغا ئېلىپ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى يارالمىش ھېكايىلىرىنىڭ قىياپەت ۋە ئېتىنىك مەدەنىيەت تۈسىگە نەزەر سالساق، يەرلىك خەلق ئوبرازىنى تېخىمۇ روشەن ۋە بىۋاستە ئۇچرىتىمىز. ئەلۋەتتە، رېئال دۇنيادا ياشاۋاتقان تېۋېنغۇچىلار، ساخاۋەتچى مۇخلىسلار ئوبرازىدا بۇنداق غەربىي يۇرت ئېتىنىك تۇرمۇش مەدەنىيىتى ئوچۇق ئىپادىلەنگەن.

2. تېۋېنغۇچىلار، ساخاۋەتچىلەر ئوبرازىدا بىۋاستە ئىپادىلەنگەن رېئالىزم مەسلىسى

دىنىي سەنئەت ــ رېئالىزمنى غەيرىي رېئال ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، يەنە رېئال ئوبرازلارنى غەيرىي رېئال ئوبرازلارغا بېقىندۇرۇپ ئىپادىلەشتىمۇ ئۆز خىزمىتىنى ئۆتىگەن. شىنجاڭ بۇددا سەنئىتى تاشكېمىرلىرىدە ئىككى قۇتۇپ ــ باقىي ئالەمگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوبرازلار بىلەن ئۇنىڭغا تېۋېنىدىغان، پانىي ئالەمگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوبرازلار بىر - بىرى بىلەن تەڭكەش قىلىنغان ھالدا گەۋدىلەندۇرۇلگەن. «ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ياتلاشتۇرغان مۇقەددىمە ئوبرازلىرى»⑥ بىلەن بىللە، بۇ ئوبرازلاردىن شاپائەت تەلەپ قىلغۇچىلار ئوبرازلىرى بىر - بىرىنى تەقەززا قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

راھىبلار، بىكسۇ ۋە بىكسۇنىلەر (راھىبەلەر) بىلەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرىغا ۋەخپىلەر ئاجراتقان، ئۆز چىقىمى ئارقىلىق بۇددا ئېھرام ۋە بىھارلىرىنى تەمىر قىلدۇرغان، ئۇلارنىڭ چىقىمىنى تەمىنلەيدىغان، خاس سۇتۇرلارنى ئۆز چىقىمى بىلەن كۆپەيتكەن، بۇددىزمغا مۇخلىس بولغان نۇرغۇنلىغان كىشىلەر، ئالدى بىلەن خان، خانىكە، ئاقسۆڭەكلەر تاشكېمىرلەرگە ئۆز رەسىملىرىنى سىزدۇرۇش، ئۆز بېغىشلىمىلىرىنى قالدۇرۇشى

تەبىئىي ئىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالەمدىن ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ نامىغا ساخاۋەت قىلغۇچىلارنىڭ ئوبرازلىرىمۇ، گۈل تۇتۇپ تۇرغان ھايات ساخاۋەتچىلەرنىڭ رەسىملىرىمۇ ئىپادىلەندى. قىزىل كېيىملىرىگە، بولۇپمۇ 12 ـ، 42 ـ، 45 ـ، 48 ـ، 107 ـ، 129 ـ، 176 ـ، 227 ـ كېيىملەرگە، قۇمتۇرانىڭ 15 ـ، 16 ـ، 75 ـ كېيىملىرىگە، بېزەكلىكنىڭ 9 ـ، 28 ـ، 29 ـ، 40 ـ كېيىملىرىگە سىزىلغان رەسىملەردە ساخاۋەتچىلەر ئىچىدە خان جەمەتىدىن تاكى يولۋاس تېرىسى يېپىنغان قەھرىمان (قىزىل 48 ـ كېيىم)، ئاتلىق ساخاۋەتچى (42 ـ كېيىم)، ھەتتا دۇئانە ـ تىلەمچىلەر ئوبرازلىرى ئىپادىلەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل 69 ـ كېيىمگە سىزىلغان كۆسەن خانى ۋە خانىكىسىنىڭ رەسىمى، بېزەكلىكە سىزىلغان ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ خانلىرى ۋە خانىشلارنىڭ رەسىمى، دۇنخۇاڭ 98 ـ كېيىمگە سىزىلغان خوتەن خانىنىڭ رەسىمى بىلەن ھەرقايسى تاشكېيىملەرگە سىزىلغان ھەربىي، سودىگەر، بىكسۇ ـ بىكسۇنى ۋە ھەرقايسى تەبىقىدىكى ساخاۋەتچىلەرنىڭ تەسۋىرىي رەسىملىرى تىپىكتۇر. بېزەكلىكتىكى بەزى جەسەت كۆلى كۆرۈنۈشلىرىدە ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ئىسمى يېزىلغان شەخسلەر بەلكىم ئىلگىرى ساخاۋەت قىلىپ قۇربان بولغانلار ياكى تاشكېيىملەردە ھەم ساخاۋەت، ھەم ئىبادەت بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزۈپ قازا قىلغانلار بولۇشى مۇمكىن.

قەدىمكى كۆسەندىن چىققان مەشھۇر بۇددا بىناكارلىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق ئۇستىسى بۇددا چىڭا (佛图澄) جۇڭگو تارىخىدا تۇنجى بولۇپ (322 ـ يىلى) ئۆز خىراجىتى بىلەن تاش بۇددا ھەيكىلىنى تاراشلاپ ئورناتقانلىقى خاتىرىسى ئۈچۈن «بۇددىھا ياساش ئابىدىسى» (造佛碑) تىكلەنگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئېھرام تەمىر قىلغان (Haviraya)، ساخاۋەت كۆرسەتكەنلەرگە ئاتاپ «ئابىدە» تىكلەش ئادىتى خېلى كۆزگە

كۆرۈندى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىياۋمىڭدى (孝明帝) ۋاقتىدا (561 ــ 518)، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىن ئۇنىڭغا مەرۋايىتتا بىر ـ بىرىگە زىچ چاپلاپ ياسالغان بۇددىھا ھەيكىلى سوۋغات قىلىنغان. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خۇفېيدى (后废帝) ۋاقتىدا دىڭلىن ئىبادەتخانىسى (定林寺) راھىبى فاشىيەن (法显) پادىشاھقا كۇسەندىن ئالدۇرغان، ئالتۇن قاسىراقچىلىرىدىن كەپشەرلەپ ياسالغان بۇددىھا ھەيكىلىنى سوۋغات قىلغان. فاشىيەننىڭ «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» (佛国记) ناملىق كىتابىدا خاتىرىلىنىشىچە، خوتەن ئېلىدە قازا قىلغان مەشھۇر بۇددا راھىبلىرىنىڭ جەسەت كۇلىنى سېغىزلاي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىگەن بۇددىھا ھەيكىلى بولغان. كۇچا قىزىل تاشكېمىرلىرىدىن 17 ـ كېمىرنىڭ تېمىغا بۇددىھا بەدىنىگە ئاساسىي بۇددىھا قائىدىسى بولغان ئۇچ ئالەم (خاھىش، تۇس، تۇسسىز 欲 ,色 ,无色)، ئالتە يول (六道) ۋە ئالەم مەنزىرىلىرى (景象) تەسۋىرلەنگەن تام رەسىمى سىزىلغان بولۇپ، بۇمۇ ئېھتىمال روشىنا (那卢舍) ــ ئاق نىيەتلىك بىكسۇلارنىڭ جەسەت كۇلى ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان لاي سۇۋاقا سىزىلغان بولۇشى ئېھتىمال. بۇلار بۇددىزمدا «خەيرىيەتلىك لاي بۇددىھا» (业泥像) دەپ ئەتىۋارلىناتتى. بىز تۇرپان يالقۇنتاغ (قىزىلتاغ) دىن «خان بۇخارىق ئىدىقۇت، قوچۇدىكى قىزىلغا قايتا ئېھرام ياساتتى» دېگەن خەت يېزىلغان ساخاۋەت ئابىدىسىنىڭ تېپىلغانلىقى بىلەن خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى 1928 ـ يىلى تۇيۇق جىلغىسىدىن: «ئىبادەتخانا ئىگىسىز ۋەيران بوپتۇ، بىز ئەن شېڭزېڭ (安姓僧) بىلەن تودوم سالى (土都木萨里)، ئۇنى رېمونت قىلىپ يېڭى ئىبادەتخانا قىلدۇق» دېگەن خەت يېزىلغان «تودوم سالىنىڭ ئىبادەتخانا سېلىش ئابىدىسى» (土都木萨里造寺碑)نى تاپقان.

بىر تەرەپتىن، مۇنداق ئىقتىسادىي ساخاۋەت بۇددىزمدا چوڭ ساۋاب (大课) ھېسابلانغانلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ساخاۋەت-چىلەر (باقانلار) نىڭ كىيىنىشى، قىياپەت ـ چىرايى گەۋدىلەن-

دۇرۇلگەن ئىجتىمائىي پەرقى ئوخشاشلا رېئاللىقنىڭ، يەرلىك خەلق جانلىق هاياتىنىڭ مۇهىم ئىپادىلىرى سۈپىتىدە غايەت زور ئىلمىي، تارىخىي ۋە ئېتنولوگىيىلىك ئەهمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ قانداقتۇر يىراق هىندىستان دىيارىنىڭ ساخاۋەتچىلىرى بولماستىن، يەرلىك بۇددىزم مۇخلىسلىرى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش لازىم.

گابائىن خانىم «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش» ناملىق كىتابىدا، تۇرپان دىيارىدىكى بۇت ۋە تام رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن ئادەم قىياپىتى، كىيىنىش ئەھۋالى، چاچ ـ ساقال شەكلى، هەرخىل زىبۇزىننەت ۋە ئۆي جاهازلىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش ـ قوپۇش ئالاهىدىلىكلىرى، قاتناش ۋاستىلىرى، مىللىي تەركىبى، تەبىقە پەرقى، ئوردا ـ ساراي، باغ ۋە

73 ـ رەسىم. قىزىل 69 ـ كېمىردىكى «ياۋا بۇغا بېغىدا هېكمەت سۆزلەش» ناملىق تام رەسىمىنىڭ سول تەرىپىدە. پەسكە سىزىلغان ساخاۋەت قىلىۋاتقان كۆسەن خانى ۋە ئۇنىڭ خانىكىسىنىڭ رەسىمى. تام رەسىمىنىڭ توۋىگە كۆسەن يېزىقىدا ساخاۋەتچىنىڭ ئىسمى يېزىلغان

تاشكېمىر بىناكارلىقى، ھەربىي ئەسلىھەلىرى، سەنئەت ئېتنولوگىيىسى، يېزىق ۋە ياغاچ مەتبەئە مەدەنىيىتى، بۇددىزم ھەيكەل ۋە تام رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن يەرلىك ۋە مىللىي قىياپەت قاتارلىقلار ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەپسىلىي ئىزاھات بېرىپ ئۆتكەن. بىز بۇ كىتابتىن ئوقۇپ پايدىلىنىشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

ئىبادەتخانىلار ۋە ئۇ يەردىكى كەسپىي راھىبلارنىڭ دائىمىي تەمىراتىدا، بىر قىسىم راھىبلار ۋە بىكسۇلار بولۇپ، تەركىدۇنيا بولغان ئاقسۆڭەكلەرنى ھېسابلىمىغاندا، ساخاۋەتچىلەرنىڭ خەير ـ ئېھسانلىرى (Dana 布施) سالماقلىق ئورۇن تۇتاتتى. بۇنداق بولغاچقا تەقدىم قىلغۇچىلارنىڭ كىچىكلىتىلگەن رەسىمنى سىزىش، ئۇ رەسىمنىڭ يېنىغا قاينامسىمان بېزەك سىزىپ، ئۇ ـ

74 ـ رەسىم. ھەرخىل كەسپتىكى ساخاۋەتچىلەر: A. بېزەكلىكتىكى ئۇيغۇر ئايال ساخاۋەتچى؛ B. بېزەكلىكتىكى ساخاۋەتچى ئوغلان؛ C. كۆسەندىكى قىلىچ ئاسقان كىشى؛ D. كۆسەندىكى ياش ساخاۋەتچى

نىڭ ئىسمىنى يېزىش ئادەتتىكى قوللانغان. بۇ ئىلگىرىكى «مەڭگۈ تاش» ۋە بالا-بال (سىنتاش) ئەنئەنىسى بىلەن ئالاقىدار بولسا كېرەك. بەزى رەسىملەردە ئىككى قولىنى يېڭىدىن چىقارماي، ئۇستىدىكى بۇدا-دىها ياكى بۇدساتۋا سۈپىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ تۇرغان كۆرۈنۈش بېرىلگەن. بەزىدە ئادەت ۋە ساۋاب تۈپەيلى ئانا ساخاۋەتچىلەر گۈل تۇتقان ئوغلى ياكى بالىلىرىنى بىللە ئېلىپ كېلىپ پەرزەنتى نامىدا ساخاۋەت قىلغان. گابائىن خانىمنىڭ ئىزاھلىشىچە، ساخاۋەتچىلەرنىڭ رەڭگىرويى، كىيىنىشى كۆچلۈك مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن. بەلۋاغ، ئۆتۈك، چاچ پاسونى، نىمچە ۋە تونچە كىيىملەر، ئەرلەر ئاسقان پىچاق - چاقماق قاپچۇقلىرى، ھەربىي قوماندان ۋە قەھرىمانلارنىڭ خۇددى بالبالاردىكى ئوبرازلاردەك، قولىغا مەي قاچىسى تۈتۈپ تۇرغانلىقى توغرىدىن - توغرا تۇر-مۇش رېئاللىقىدىن ئېلىنغانىدى.

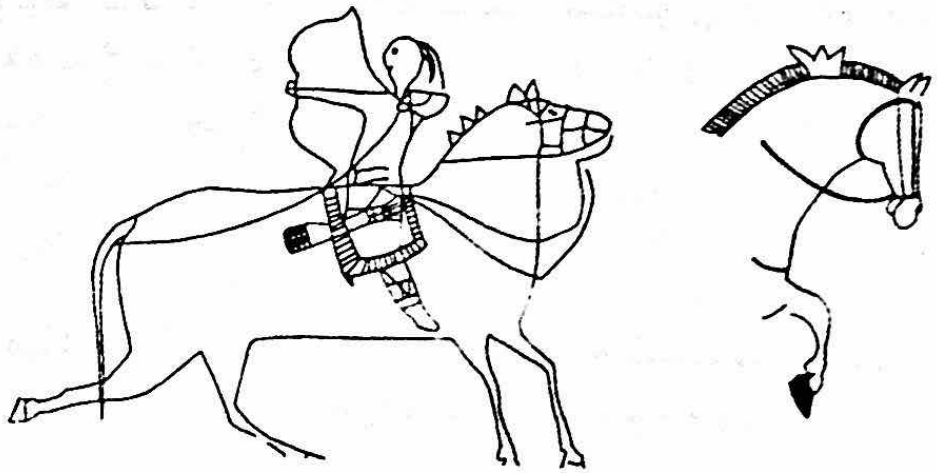
75 - رەسىم. E. مۇراسىم كىيىمى كىيىپ تېۋىنىۋاتقان ئايال

بىز مىلادىيە 9 - ئەسىردە ئىدىقۇتتا ياسالغان تەڭنەسىمان

ئويۇقفا ياغاچقا رەڭدار ئىشلەنگەن بىكسۇنى ئوبرازى بىلەن مىلادىيە 8 ـ ئەسىردە ئىدىقۇتتا ياغاچقا رەڭدار ئويۇلغان يېرىم يالىڭاچ نەيزىچى (سۇنگۇچى) ۋە كىچىك ئوغۇل ئوبرازىدىن يەرلىك خەلق تۇرمۇش رېئاللىقىنىڭ بىر قىسمىنى كۆرۈۋالالايمىز.

3. «بۇددىها يارالمىش ھېكايىلىرى» بىلەن «بۇددىها قىسمەتلىرى» دە گەۋدىلەنگەن تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان دىنىي مەزمۇندىكى رەسىملەردە رېئالىزم تېمىسى ۋاستىلىك ئىپادىلەنگەن. ئۇلاردا تولىراق ساكيامونى سىرتقا چىققاندا دېھقانلارنىڭ قوش ھەيدەپ، كەتمەن چېپىپ جاپا چېكىۋاتقانلىقى ياكى ساكيامونىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئاسمان مۇئەككەللىرىنىڭ تۇتقان قورالىرى ماھىيەتتە ئەينى زامانداىكى كۈسەن، قاراشەھەر، تۇرپان خانلىقلىرىنىڭ قەسىر ھاياتى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ تۇرمۇشى «باقىي ئالەم»لەشتۇرۇپ ئىپادىلەنگەن. ساماۋى پادىشاھلار (دېۋاراجالار)نىڭ كىيىنىشى، قوراللىرى، بولۇپمۇ سەككىز دۆلەت قوشۇنىنىڭ ساكيامونىنىڭ جەسەت كۈلىنى تالىشىش ۋاقتىدىكى تۇغ ـ ئەلەملىك ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشلىرى پۈتۈنلەي ئەينى زامان ھەربىي كۈچلەر رېئاللىقىغا ئۇيغۇن بولغان ئاتلاردا ئولتۇرۇش ۋە ئاتقا لايىق چەۋاندازلىق شالۋۇرى (ئىشتىنى) كىيىشى، ئاتنىڭ يالى ۋە قۇيرۇقلىرىنىڭ قىرقىلىشى ياكى تۇگۈپ قويۇلۇشى، ئاتنىڭ دۇمبىسىدىكى قۇش باشلىق نەقىش چۇشۇرۇلگەن ئېگەر، ئاتنىڭ ئۇستىدە ئالدى ۋە ئارقىسىغا ئوخشاش ئوق ئاتىدىغان مەرگەن قاتارلىقلار يەرلىك ـ مەركىزىي ئاسىياچە «ئات مەدەنىيىتى»نى ئىپادىلىگەن. (قىزىلقاغا 11 ـ، 14 ـ) 30 ـ كېمىرلىرىدىكى سەككىز دۆلەت ئەسكەرلىرىنىڭ جەسەت كۈلى تالىشىش كۆرۈنۈشى، ئۇلارنىڭ

76 ـ رەسىم. يۇقىرى يېنىمىدىكى قىياسىغا سىزىلغان ئۇچ بۇرج يالىلىق ئات (A) ۋە كۆچا تاش. كېيىنكى سىزىلغان ئۇچ بۇرج يالىلىق ئات (B) رەسىمى

قورال، ئۆتۈك، كىيىملىرى قەدىمكى كۆسەنلىكلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئوتانى كوزۇئى ئەپەندى جاۋخې 12 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ئېلان قىلغان ئىككى تومۇق «يېڭى غەربكە سايياھەت خاتىرىسى»نىڭ 1 ـ تومىدا، قاراغوجىدىن تېپىلغان ئىككى ئەسكەرنىڭ باش سۆرىتى بېرىلگەن. ئۇلار بېشىغا پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بۇرۇن ئۇستىگە ساڭگىلىغان بۇرۇندىقى بولغان دۇبۇلغا كىيىشكەندى. تاشكېمىرلەرگە سىزىلغان قايىرما ياقا، بەلۋاغلىق تون، ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك، قوشۇما قاش، قاڭشار بۇرۇن، ئىنچىكە بۇرۇت سىياقىنى بىز تۇرپاندىن تېپىلغان «ئاتچى» دەپ نام بېرىلگەن بۇ ياغاچ قورچاق ھەيكەلدىن ئوچۇق كۆرۈڭالايمىز. بۇ بۇددا تاشكېمىرلىرىدىكى سەنئەتنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئاساسلىرىنى چۈشىنىشكە مەنپەئەتلىك مۇھىم ئەۋرىشكە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇددىزم سەنئىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن تاشكېمىرلەرگە سىزىلغان، ساكيامونى تەرىپىدىن «قوشقا قېتىلغان ھايۋانلارمۇ ئازاب چېكىۋاتىدۇ» دەپ قارالغان بۇ تام رەسىمى (قىزىل 175 ـ كېمىرنىڭ ئوڭ تېمىدىكى)، يەنى يەرلىك ئۇي ـ ئۆكۈز بىلەن

77 ـ رەسىم. قوش ھەيدەۋاتقان دېھقان

يەرگە ساپان سېلىۋاتقان دېھقانلار كۆرۈنۈشىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ ساماۋى رەسىم تۈرپان ئاستانىدىن تېپىلغان ئات، تۆگە، ئات ھارۋىسى تام رەسىملىرى ۋە كالىنى سۆرەمگە سالغان تام رەسىمى بىلەن ئوخشاش رېئاللىقتىن ئېلىنغان ۋە رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇنداق خاسلىق ساماۋى ئەپسانىگە ئەمەس، رېئال تېرىقچىلىق تۇرمۇشىغا تەئەللۇقتۇر.

شۇنى تىلغا ئېلىش جەھەتكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان ئۇسسۇللۇق قىياپەتلەرنىڭ ھىندىستانچە «Z» شەكلىدىن پەرقلىق «S» شەكلىدە ئەۋرىشىملىكى، چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ئەينى زامان يەرلىك چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن ئىكەنلىكى بۇددا سەنئىتى چەمبىرىدە مۇقەررەر ئەكس ئەتكەن غەربىي يۇرت مىكان، زامان ۋە مىللىي مەدەنىيەت رېئاللىقى ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. قايرىما ياقىلىق ۋە گۈل ئېتەكلىك كىيىملەر، ھەر خىل كۆپتۈرۈلگەن، تۆگۈنچەكلەنگەن، شاخلاندۇرۇلغان چاچ پاسونلىرى، كىيىم ـ كېچەك ۋە زىبۇزىننەتتىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك

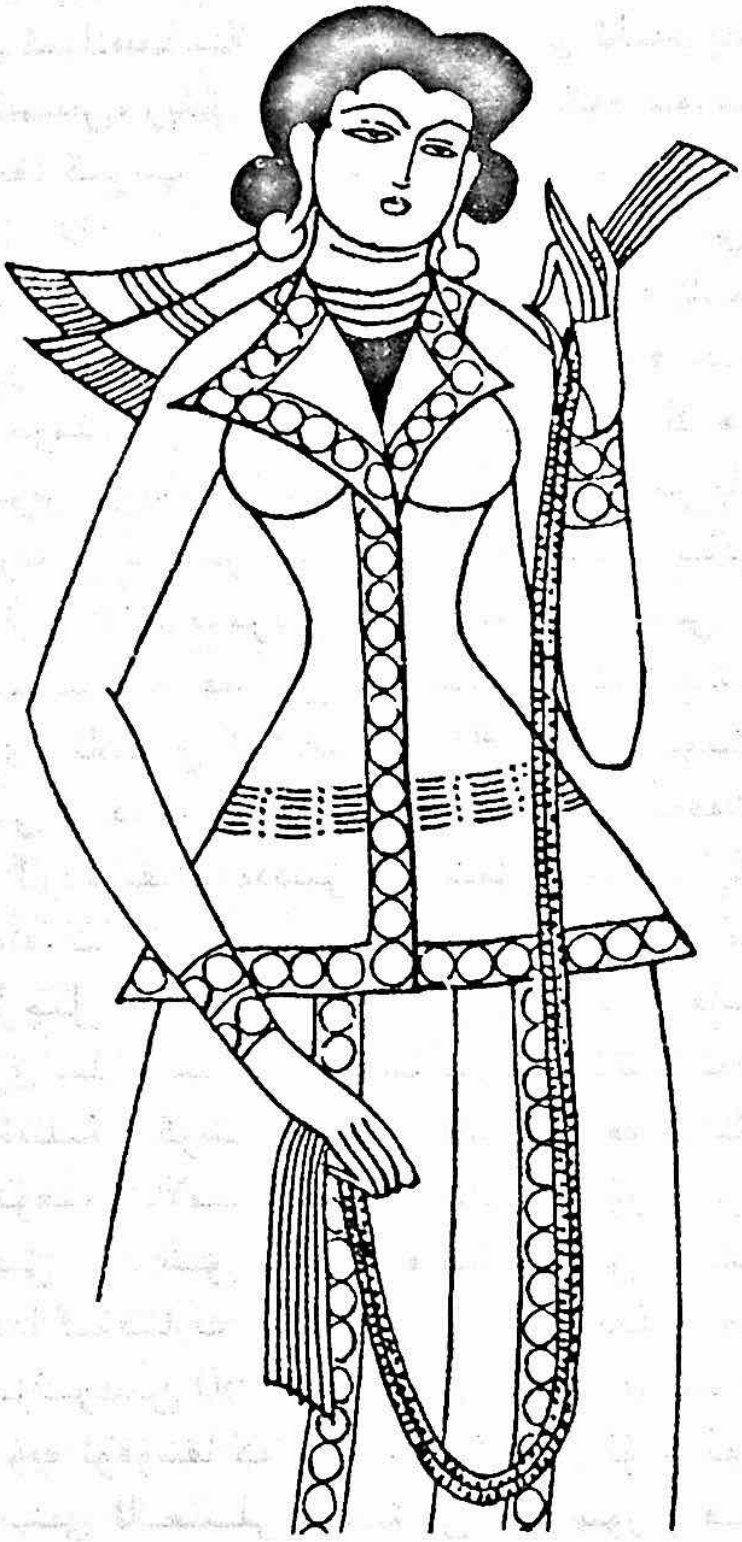
مانىردىزم (ياسىداقلىق) ئالامەتلىرى ھەرگىزمۇ ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ كۆچۈرۈلمىسى ياكى رەسىمىنىڭ دەرمەھەللىك ئىلاھامى نەتىجىسى بولماستىن، ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ يىراق زامان قاتلىمىدىكى رېئال كارتىنىسىدىن ئىبارەت بولغان. روشەنكى، بىر خىل چاچ، كىيىم ـ كېچەك ۋە زىبۇزىننەت شەكلىنى ئىختىرا قىلىش بۇگۈنكى كۈندە مودا ئىنژېنېرلىرى ئۈچۈنمۇ جاپالىق ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بىزگە ئەينى زامان رەسىمىلىرىنىڭ بۇ مەسىلىنى رېئاللىقتىن ئېلىپ ھەل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

78 ـ رەسىم. يۇڭ يىپ ئېگىرگۈچى ئوبرازى

4. يىپەك يولى ئالاقىلىرى ۋە يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋېغى مەدەنىيىتى ــ رېئالىزمنىڭ بۇددا سەنئىتىدىكى ئىپادىلىنىشى

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى يەرلىك يايلاق ۋە بوستانلىق مەدەنىيەتلىرى ۋە شىمال ـ جەنۇب مەدەنىيەتلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھىندىستان بۇددىزمى ۋە ھىندىستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەرق ـ غەرب يىپەك يولى مەدەنىيىتى ئالاقىلىرىدىن مول ئوزۇق ئېلىش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن كۆپ

79 ـ رەسىم. مىللىي پاسوندىكى ياشىنىڭ ئوبرازى

قاتلاملىق، سىنكرېتىك سەمەردىن ئىبارەت. بۇنداق مەدەنىيەت ئالدى بىلەن ئىبادەتخانىلارغا ئەمەس، باقىي ئالەم پانتېئونغا (万神殿) ئەمەس، رېئال دۇنياغا، پانىي ئالەم تۇرمۇشنىڭ پاۋلىئونلىرىغا كىرىپ كەلدى ۋە ئۆزئارا تەسىر ئالماشتۇرۇشتى. ئۇ ئەكس قايتقان نۇر شەكلىدە، يەرلىك ۋە مىللىي تۇرمۇش ئوچاقلىرىنىڭ تاۋلىنىپ، ئىللوزىيىلىك تۇستە ئاندىن دىنىي ئىبادەت ئورۇنلىرىغا قەدەم قويدى. ھېچقاچان، ھېچقانداق بىر مەدەنىيەت، جۇملىدىن دىنىي ئىدېئولوگىيە يەرلىك ھاكىمىيەت، يەرلىك تۇرمۇش، پۇتكۇل ئىقتىسادىي بازىسىنى بىر يانغا تاشلاپ قويۇپ، توغرىدىن - توغرا دىنىي ئىبادەتخانىنىڭ ياكى سەنئەت سالونىنىڭ (沙龙) مۇنبىرىدىن ئورۇن ئالغان ئەمەس. بۇ نۇقتىدا ئاۋرىل ستېيىننىڭ «غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 190 - بېتىدىكى: «تارىم ۋادىسىدىكى مەدەنىيەتتە بىچارە مىللەت، پەقەت بۇددىزم مەدەنىيىتى ئارقىلىقلا قەددىنى ئوڭشۇالالمىدى» دېگەن سۆزى تولىمۇ بىمەنە، نىگىلىزملىق مۇھاكىمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بىز ئىزچىل يوسۇندا خۇددى شۇەنزاڭ ئېيتقاندەك، بۇددا ئېھرامليرى بىلەن شەھەر قەسىرلىرىنىڭ سەنئەت جەھەتتە بېزەلدۇرۇلگەنلىكى كۆسەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىنىڭ مۇھىم ئالامىتى ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. قەدىمكى كۆسەندىكى ئال، شوركەنت ۋە ئالبادىن ئىبارەت ئۈچ ئىبادەتخانىدا كۆكئارت (پامىر) نىڭ غەربىدىكى خان جەمەتى ئوغۇل - قىزلىرىدىن 160 تىن ئارتۇق بىكسۇ (تالىپ)، بىكسۇنى (تالىبە) بولۇپ ئوقۇشقا كەلگەنلىكى، ئىچكى ئۆلكىلەردىن بۇددا سۇتىرلىرىنى ئالغىلى كەلگەن مەشھۇر راھىبلارنىڭ ھىندىستانغا بارمايلا كۆسەن، خوتەنلەردىن قايتقىنىنى، ھەتتا ھىندىستانغا بارغان شۇەنزاڭ قاتارلىق ئاتاقلىق راھىبلارنىڭ ئۇ يەردە بۇددىزمنىڭ چوڭقۇنلەشكەنلىكىدىن ئۇچۇر بەرگەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭ شەرق - غەرب

مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئاددىيلا ئۆتكىلى ئەمەس، بەلكى ئۇچرىشىدىغان سەھنىسىگە ئايلانغانلىقى بىلەن بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ غەربكە ياكى شەرققە يۈرىدىغان ھەممە ئۆتكەللىرىدىن كۆپ تارىخىي ئەۋزەللىككە ئىگە بولغانىدى.

شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، رېئال تۇرمۇشتىكى بىناكارلىق ۋە تام رەسىملىرى نوقۇل بۇددىزم ئىپادىلىرى بىلەن چەكلەنگەن ئەمەس، ئەلۋەتتە. رېئال تۇرمۇش، يىپەك يولى كارۋان سودىسى، خەلقنىڭ ھەر خىل گۈزەل ئەپسانە - رىۋايەتلىرى كۆرۈنۈشلىرى، قەھرىمانلىق لېگىندىللىرى، گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىلىرى ئىزچىل يوسۇندا ھەممە يەردە، ھەرقاچان تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ ئاساسى ۋە دائىمىي تېمىسى بولغان. بىز بۇ ئەھۋالنى ھىندىستاندىمۇ، كوشان خانلىقى يادىكارلىقلىرىدىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇددىزم تەسىر كۆرسەتكەن رايونلاردىمۇ، جۇملىدىن جۇڭگودا، ياپونىيىدە ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىدە ئۇچرىتىمىز. دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىلغان رەسىمدە قولىغا يىپەك يولىدىكى دوستلۇق شارابىنى ئېلىپ يىراقتا سەپەرگە چىققان ۋە كىيىنىشى ئوخشىمايدىغان ئاتلىق ۋە تۆگىلىك ئىككى كىشى سۆھبەللاشتۇرۇلغان. ئاقىل رەسسام ئات ۋە تۆگىگە مال قاچىلانغان تۇگۇن ياكى ساندۇقلارنى ئەمەس، بەلكى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ئىككى مەي قاچىسىنى ئەپچىل ئورۇنلاشتۇرۇپ، نەچچە مىڭ يىللىق خەلقئارا ماددىي مۇناسىۋەتنىڭ مەنبۇى ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرگەن. 120 - رەسىمدىكى ھالەت خۇددى «سۇي سۇلالىسى ئومۇم نەزمىلەر توپلىمى» دىكى «خوتەنده گۈل سەيلىسى» دېگەن بىر كۇپلېت شېئىرىدىكى تەسۋىرگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇ مۇنداق ئىدى:

«قانچە پەرقلىق بولسىمۇ تاغ ۋە دىيار،
چۆپ - دەرەخلەر تەڭ سېزەر كەلسە باھار.

شەرق ۋە غەربتە تۇرسمۇ يۇرتلار، بىراق،
كېلىدۇ گۈل سەيلىسىگە سەيلىكار.»

مۇنداق سودا ئالاقىلىرىنى ئالتاي تاغلىرى بازىرىق 5 ـ نومۇرلۇق قەدىمكى قەبرىگاھلىقتىن چىققان، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ ھۆكۈم قىلىنغان، رەڭدار قوي يۇڭى بىلەن توقۇلغان چايشاپتىكى قاتار ـ قاتار قاتناۋاتقان ئاتلىقلار بىلەن قاتار ـ قاتار دالا كەزگەن بۇغا ـ مارالالارنىڭ رەسىمىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئاتلىرىنىڭ قۇيرۇقىنى تۇگۇۋالىدىغان ۋە گىلەم ـ چايشاپ ياپقان توقۇم ـ ئېگەر ئۇستىگە مىنگەن ئاتلىقلار قەدىمكى بۇغا ـ مارال قاتنايدىغان ۋە ھەممە ياقتا يېيىلغان بۇ قەدىمكى يولدا «ئات مەدەنىيىتى» تىزمىسىنى ھاسىل قىلغان. گابائىن خانىم «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش» ناملىق كىتابىنىڭ (خەنزۇچە نەشرى) 27 ـ بېتىدە: «ئات قۇيرۇقىنى چەرمەنمەك» (تۇگۇنچەكلەش 马尾巴的结) دېگەن ماۋزۇنى قويغان، شۇ كىتابنىڭ 210 ـ بېتىگە تۇرپان بېزەكلىكتىكى بۇددا تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان ساكيامونى مىنگەن ئاتنىڭ («كانتىھاكا» ناملىق ئات) قۇيرۇقى تۇگۇنچەكلەنگەنلىكىنى، ئاۋرېل ستەينىنىڭ «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابىغا بېرىلگەن، دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىلغان ئات رەسىمىدىمۇ بۇ چىپار ئاتنىڭ قۇيرۇقى تۇگۇنچەكلەپ چىگىلگەن. ئۇ شۇ كىتابىدا يەنە يىراقتىن كەلگەن ساخاۋەتچىنىڭ چۆكتۇرۇلگەن تۆگىسىنىڭ رەسىمىنى بەرگەن. بۇنىڭدىن باشقا تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان ئالدىغا ـ ئارقىغا ئوخشاش ئوقيا ئاتىدىغان مەرگەننىڭ رەسىمى چۇشۇرۇلگەن توقۇلمىدىكى چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭمۇ قۇيرۇقى تۇگۇنچەكلەپ چېگىلگەنىدى.

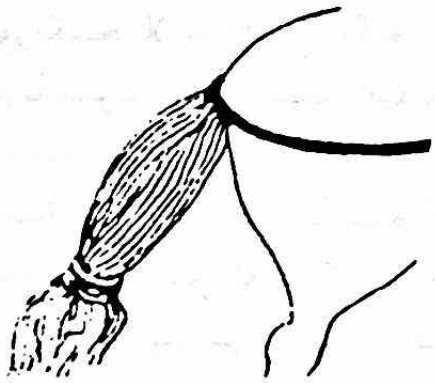
بىز پۇتكۇل يىپەك يولى ئالاقىلىرىدە دوستانىلىكنى «مەي كاساسى» ئارقىلىق ئىپادىلەشتىن تاشقىرى، يەنە بىر گۇرۇپپا

مۇزىكىچىلارنىڭ تۆگىگە مىنىپ، يىراققا بېقىپ، بالىمان، بەربابلىرنى چېلىشىپ سەپەرگە چىققانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ھەيكەلدىن كۆرۈۋالالايمىز. شىمالىي چى (北齐) دەۋرىگە مەنسۇپ ئەنياڭدىن تېپىلغان ياپىلاق كومزەككە نېلۇپەر سۇپىدا ئۇسسۇل ئويناۋاتقان بىر ئەركەكنىڭ ئوڭ قولىنى ئېگىز، سول قولىنى پەس قىلىپ، بېشىنى ئارقىسىغا سىڭاريان قىلىپ تۇرغان كۆرۈنۈشى بىلەن بالىمان، بەرباب، جەللا (مىس چالغۇ) ۋە چاۋاك چېلىپ تەڭكەش قىلىۋاتقان تۆت سازەندىنىڭ قايناق كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن. ئۇلار بەللىرىنى پوتىدا باغلىغان، تون كىيگەن غەربىي يۇرت سەنئەتچىلىرى ئىدى. ئۇلارنى ئاۋرېل ستېەيننىڭ سۆزى بويىچە، «مەدەنىيەتتە بىچارە مىللەت»، شاڭ دا ئەپەندىنىڭ سۆزى بويىچە «ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ئېشىندىلىرى» بىلەن تەمىنلەنگەن «ئۆزىدە ئەسلىي مەدەنىيەت بولمىغان خەلق» دېگىلى بولماس.

بىز گابائىن خانىمنىڭ يۇقىرىقى «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش» ناملىق كىتابىدىن خارادا (原田) ئەپەندى 1969 ـ يىللىق «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 17 ـ توپلام 15 ـ بېتىدە ئېلان قىلغان قاراشەھەردىكى شورچۇقتىن تېپىلغان مەي ئىدىشلىرى رەسىمى بىلەن تونۇشتۇق. رەسىمدە 11 دانە قورساقلىق جام، يەتتە دانە ئالتە قىرلىق ئىستاكان (ئاياغ)، ئىككى دانە مەي قۇمىرى (ئۇرۇق) سىزىلغان. ئۇرۇقلارنىڭ بېشىغا ئەنقا (بەخت) قۇشى بىلەن مارال بېشىنىڭ نۇسخىسى ئويۇلغان، ئۇستىگە گۈل ۋە پۆپۈك قادالغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ ئۇرۇقلاردا ئەر ـ ئاياللار ئۇچۇن ئايرىم ـ ئايرىم مەي قاچىلىنىدىغان بولۇشى مۇمكىن. «قەدىمكى بۇددا مۇقەددەس دەرگاھى» ناملىق كىتابىنىڭ «ئىدىقۇت شەھىرى» قىسمىدا قاراشەھەر شىكشىن ـ شورچۇقتىن تېپىلغان ۋە لېنىنگراد ئىرمىتاژدا ساقلانغان بىر مەي ئۇرۇقنىڭ رەسىمى بېرىلگەن.

ئۇستىگە بۇددىھا ۋە قۇياش سىزىلغان بۇ ئۇرۇقلا يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يېزىلغان (69 ـ رەسىمگە قارالسۇن).

بۇ ئۇرۇق ۋە ئاياش (ساغراق) ـ رۇمكىلار بىزگە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرگەن قەدىمكى مەي قوشقىنى ئەسلىتىدۇ:

80 ـ رەسىم. بېزەكلىكتە سىزىلغان رەسىمدىكى ئات قۇيرۇقى

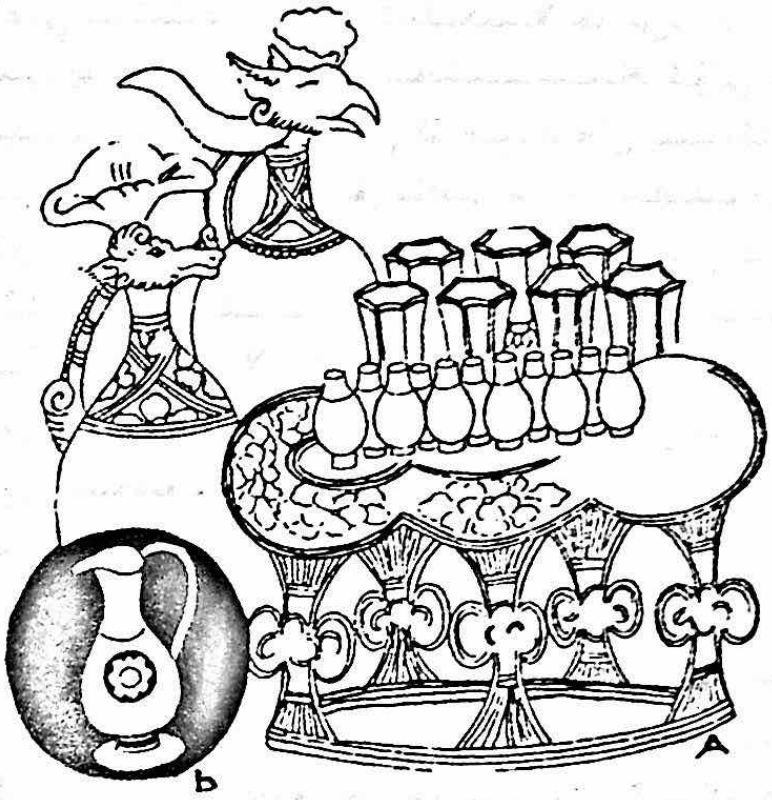
«كۆكلەر قامۇغ تۇزۇلدى،
ئۇرۇق ـ ئىدىش تىزىلدى.
سانسىز ئۇزۇم ئۇزۇلدى،
كەلگىل ئامۇل ئويىنالىم.
ئۇرۇق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ.
ساقىنچ كۆزى كىرلەيۇ،
تۇن ـ كۇن بىللە سەۋنەلىم.»

روشەنكى، بىز قەدىمكى نىيە خارابىلىرىدىن ئۇزۇم تەكلىرىنىڭ ئىزلىرىنى كۆرۈپلا قالماستىن، يەنە تۇرپان تۇيۇق 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ تۇتاشما كېمىرلىرىگە سىزىلغان كۆپلىگەن ئۇزۇم تاللىرىنىڭ رەسىملىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ جەھەتتە تاڭ تەيزۇڭنىڭ چۇر ۋېنتاي باشچىلىقىدىكى قوچۇ خانلىقىنى تەنچىتىپ، چاڭئەنگە سايۋا ئۇزۇم ئەكەلدۈرگەنلىكى، ئۇزۇم هارىقىنى پارلاندۇرۇپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى كىرگۈزگەنلىكىنى تىلغا ئېلىش كۇپايە. مۇشۇ رېئاللىق تاشكېمىر سەنئىتىدە ئىپادىلەنمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس. مەسىلە ئۇنىڭ بىۋاستە

ياكى ئىلاهىي شەكىلده ئىپادىلەنگەنلىكىدىلا خالاس.

غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتىنىڭ ئۇلى يەنىلا رېئاللىقتىن ئىبارەت. مەيلى ئۇ قوللانغان بىناكارلىق، رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق ماددىي ماتېرىياللىرى ياكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئۇسلۇبى بولسۇن، مەيلى تارىخىي ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ تەسۋىرىي تېمىسىنى ئۆزگەرتىشى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى رېئال مەۋجۇدىيەتتىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن ئايرىلىپ ھەل قىلىنغان ئەمەس. ف. ئېنگېلس «لېيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەنىدى: «دىن شەكىللەنگەندىن باشلاپلا ئەنئەنىۋى ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ»، «تارىختىكى ئۇلۇغ ئۆزگىرىشلەرگە دىنىي ئۆزگىرىشلەر ھەمراھ بولۇپ كەلگەن. ھازىرغىچە مەۋجۇت دۇنياۋى ئوچ دىن ــ بۇددىزم، خرىستىئانىزم ۋە ئىسلام دىنىدا ئەھۋالمۇ خۇددى شۇنداق.»⑦

بىز غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرىدىكى سەنئەت تېمىسى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، بۇ رېئاللىزمنىڭ باقي ئالەم شەكلىدىكى ئىپادىلىرى يەنىلا كۈچلۈك رېئاللىق سالاھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ يەرلىك مىللىي ئالاھىدىلىكىنى كۆرىمىز. تەكىتلەش لازىمكى، غەربىي يۇرت ھېچقاچان قۇرۇق «كاربىدور»، نوقۇل «قانال» بولمىغان! ئۇ، بۇددىزمدىن سۈتىرىچىلىق، سۈترا تەرجىمىشۇناسلىقى، بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق جەھەتلەردە بىر پۈتۈن غەيرىي ھىندىستان تىپىگە ــ غەربىي يۇرت تىپىگە ئايلاندۇرغان. بىز بۇ يەردىن ھىندىستان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە يىراق شەرقتىن پەرقلەنگەن «غەربىي يۇرت بۇددىزمى» نى كۆرىمىز. بۇ نۇقتا دىققەت مەركىزىدە تۇرغۇزۇلۇشى لازىم.

81 ـ رەسىم.

ئىزاھلار:

① ك. ماركس: «گېگىل ھوقۇق پەلسەپىسى تەنقىدىگە مۇقەددىمە»، خەنزۇچە نەشرى، («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 ـ تۇم، 432 ـ بەت).

② ③ «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 19 ـ تۇم، 334 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ تۇم، 647 ـ بەت.

⑤ ⑥ يۇقىرىقى كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ تۇم، 453 ـ بەت.

⑦ «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ تۇم، 273 ـ بەت.

سەككىزىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە سەنئەت تېماتىكىسى

بۇ بابنى بىرقانچە مەخسۇس تېمىلار بويىچە بايان قىلىمىز.

1. بۇددا تاشكېمىرلىرىدە سەنئەت تېماتىكا چۈشەنچىسى

بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئالاھىدە شەكلى بولغان تاشكېمىرلەر بۇددىزم تەرغىباتى ئېھتىياجى بىلەن، ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ھاللىق تەبىقىلەر تەمىنلىگەن ساخاۋەت راسخوتى ئاساسىدا بىنا قىلىنغانلىقى ئېنىق. ئۇ ئەينى زامان ئىدېئولوگىيىسى مۇھىتىدا دىنىي ئىستىقامەتكاھ سۈپىتىدە تونۇلغان. ئەمما، بۇ تاشكېمىرلەرنىڭ قېزىلىش جەھەتتىكى بىناكارلىقى، ئۇنىڭغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەيكەل ۋە تام رەسىملىرى ئومۇمەن گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە، خۇسۇسەن بىناكارلىق سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى، رەسساملىق سەنئىتى كەسپىي تەلەپلىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان. ئۇ بۇددىزم مەزمۇنلىرىنى، يەرلىك مىللىي تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنى، سەنئەتچىلەرنىڭ ئېستېتىك غايىسى ۋە سەنئەت ئېڭى ئۆزىدە ئەكس ئەتمەي قالمىغان. بۇ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىگە قوش خاراكتېر ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ بىرى، ھەيۋەتلىك، دەبدەبىلىك، مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن دىنىي تەرغىبات نۇر چەمبىرەكلىرى، نېلۇپەر سۈپىلىرى ۋە مۇھىم ھېكمەت تەۋسىيىلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن بۇددىزم تېماتىكىسى. بۇ ئىنسانىنى ئۆز ـ ئۆزىنى ئۇنتۇپ، ئىلاھىي دەرگاھقا پۈتۈنلەي

قۇربان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ئۇنىڭ يەنە بىرى، گۈزەل، جانلىق، ماھارەتلىك، كونكرېت ئوبرازلىق رەڭگارەڭ سەنئەت. بۇ ئىنساننى ئۆز - ئۆزىنى تېپىۋېلىشقا، ئىلاھىيەت خاراكتېرىدىن ئىنسانىي خاراكتېرنى، ئىلاھىيەت ئۇلۇغلۇقىدىن ئىنسانىي ئۇلۇغلۇقنى، ئىلاھىيەت گۈزەللىكىدىن ئىنسانىي گۈزەللىكنى بايقاپ بىلىشكە ئىلھام بېرىدۇ. بۇ قوش خاراكتېر نوقۇل غەربىي يۇرت سەنئەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئىرادىسى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە مەيدانغا كەلگەن بولماستىن، تاكى ھازىرغىچە تۇنجى رەسىم دەپ تونۇلغان، فرانسىيىنىڭ ئالتامىرا غارىدىكى كونا تاش قورالىلار دەۋرىگە مەنسۇپ كالىلار رەسىملىرىدىن باشلاپ سەنئەتنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخى دىنىي ئاڭ بىلەن بىللە پەيدا بولغان ۋە راۋاجلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ بىر قانۇنىيەتلىك ھادىسە سۇپىتىدە غەربىي يۇرت سەنئەتكارلىرىغا ئىلھام ۋە قۇدرەت بېغىشلىغان.

دىن بىلەن سەنئەتنىڭ مۇجەسسەملەشكەن دەۋرىدە دىن مۇھىم مەزمۇن بولۇش بىلەن بىللە ھاياتىي كۈچى ھەر ھالدا قىسقا بولغان مەزمۇن ئىدى. سەنئەت بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە، ھاياتىي كۈچى تولۇق ۋە ئەبەدىيلىك مەدەنىيەت بولۇپ مەيدانغا چىققان. تارىخىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بۇگۈنكى كۈندە قەدىمكى تاشكېمىرلەردىكى بۇددىزمنى مەزمۇن قىلغان سەنئەت شەكلى ۋە ۋاستە ھېسابلانغان بۇ مۇناسىۋەت ئۆزگەردى، سەنئەت بۇددىزم ئىسكەنجىسى بىلەن ئىلاھىيەت يېپىنچىسىدىن ئايرىلىپ، ئۆز - ئۆزىنى جۇلالاندۇرۇشقا مۇمكىنلىك تۇغۇلدى. مانا بۇ «ئازاد قىلىنغان پرومېتى»[1] دەل بۇددا تاشكېمىرلىرىدىكى سەنئەت تېماتىكىسىدىن ئىبارەت.

بۇددىزم تاشكېمىرلىرىدە باشتىلا دىنىي مەزمۇنلار بىلەن سەنئەت ۋاستىلىرى ئارىسىدا زىددىيەت ساقلانغانىدى. بۇ خىل زىددىيەت مۇنداق ئۇچ جەھەتتە ئىپادىلەندى:

بىرىنچىدىن، بۇددىزمنىڭ ئابستراكت مەزمۇنلىرىنى

ئوبرازلىق ئىپادىلەشنىڭ ئۆزى بىر زىددىيەت ئىدى. بىر تەرەپتىن كەڭ ئاۋامغا بۇددىزم تەرغىباتى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن يالغۇز براخمى سۈترىلىرىلا كۆپايە قىلمايتتى. ساۋاتسىز ۋە كۆپ مىللەتلىك ئاھالە ئارىسىدا تەسۋىرىي ئوبرازلار بىلەن بۇددىزم تەرغىباتىنى ئېلىپ بېرىش پايدا بېرەتتى. ئەمما، مۇقەددەس ئوبرازلارنى سىزىشتا يەنىلا پانىي (رېئال) ئۇلگىلەردىن باشقا ئۆرنەك يوق ئىدى. ساكيامونى دەسلەپ پىل، نېلۇپەر، چاكرا چاقى شەكلىدە سىزىلغان بولسا كېيىنچە، بولۇپمۇ كانىشكا دەۋرىدىن باشلاپ ئادەم سىياقىدا ئوبرازلاندۇرۇلدى.

ئىككىنچىدىن، بۇددىزمنىڭ دىيانا ــ ئىستىقامەتچىلىكى ھەرقايسى بېكسۇ، بېكسۇنى، راھىبلارنىڭ يەككە (تەنھا) تەركىدۇنياچىلىقىنى، ئۆز نەپسى ـ خاھىشلىرىنى چەكلەشتە كامالەتكە يېتىشنى تەلەپ قىلاتتى. دىيانا ئىستىقامەتچىلىكى ئۆز ـ ئۆزىنى تەربىيىلەش ھىنايانا بۇددىزمنىڭ ئاساسىي شەرتى ھېسابلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتە سەزگۈ ــ ئالتە ئوغرى دېيىلىپ، ئۇنى تىزگىنلەش تەلەپ قىلىندى. ساكيامونىنىڭ بىر پۈتىدا يالىڭاچ گۈزەل بىر قىزنى دەسسەپ تۇرۇپ ھېكمەت سۆزلىشى، ئوردا گۈزەللىرى يالىڭاچ ئۇخلاۋاتقاندا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ، جامائەتكە ھېكمەت سۆزلىشى، ساكيامونىنى ئاداشتۇرماقچى بولغان يالىڭاچ ۋە گۈزەل ئالۋاستى قىزلارنى 100 ياشتىن ئاشقان بەتبەشىرە مومايغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشى بۇ جەھەتتىكى ئەمەلىي ـ ئەخلاقىي دىيانا ئۇلگىسى ھېسابلىناتتى. بۇنداق گۈزەل قىزلارنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئالدانماسلىق ئۇلگىلىرى رەسىم ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرۇلۇپ، ئىبادەت ـ ئىستىقامەت كېمىرلىرىگە سىزىلدى. بۇنداق رەسىملەر قانچە گۈزەل بولسا ۋە ئۇنىڭدىن ئۆز ـ ئۆزىنى قاچۇرۇش قانچە كۈچلۈك بولسا شۇنچە ياخشى بولغان بولاتتى.

ئۇچىنچىدىن، بۇددىزم گەرچە ھىندىستاندا پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئۇ خەلقئارالىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئۇنى قوبۇل

قىلغان غەيرىي ھىندىستان ئاھالىلىرى بۇددىزم ئوبرازلىرىنى گەرچە دەسلىپىدە بىرقەدەر ئەينەن، تەقلىدىي قوبۇل قىلغان بولسا، ئەمما ئۇنى يەنىلا كەڭ ئاۋام ياخشى كۆرىدىغان قىياپەت، كىيىنىش، مۇھىت ۋە ھەرىكەت بىلەن گەۋدىلەندۈردى. نەتىجىدە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە، ھەرقايسى رايونلاردا، ھەرقايسى خەلقلەر ئۆز قىياپىتى، ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجى تەقەززالىرى، ئۆز ئېستېتىك قاراشلىرى بويىچە بۇددىزم سەنئىتىنى ئۆزگەرتىپ چىقىشتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۈڭزىچىلىق ۋە تەرىقەتچىلىك قاراشلىرىنىڭ تەسىرىدە يالىڭاچ كۆرۈنۈشلەر، ئاسمان مۇئەككەللىرى كىيىندۈرۈلدى ياكى كۆپلەپ سىزىلمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە كۈسەندە بۇنداق ئوبرازلار تېخىمۇ يالىڭاچ ۋە تېخىمۇ ئەۋرىشىم قىلىنىپ كۆپلەپ سىزىلدى. بۇ بىر تەرەپتىن، يەرلىك ـ مىللىي فولكلور (民俗) ئامىلىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ يەرلىك ھىنايانا ئۈستازلىرىنىڭ «ئەخلاقىي بۇزۇلۇشقا قارشى»، «ئەخلاقىي تەربىيىلىنىشنى چىڭىتىش» ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلىدى. مېنىڭچە، ئەينى زاماندا تۈرپانغا كېلىپ تەربىيىلەنگەن دىيانا راھىبلىرى مەسىلەن، فاخۇي(惠法) بەلكى بۇ جەھەتتە خاس چېنىقىشنى بىر مۇددىئا قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئېيتىش كېرەككى، بۇددىزم ھىندىستاندىلا يەرلىك باشقا مىللەت ۋە رايونلارنىڭ خەلق ھېكايىلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئەپسانىلىرىدىكى بىر قاتار پېرسوناژلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. ئۇ چەت ئەللەرگە كەڭ تارقالغانسېرى مۇنداق مەزمۇنلار كۆپەيدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ھەتتا ئاتەشپەرەسلىك، مانى دىنى ئىلاھلىرى بىلەن بۇددا مۇئەككەللىرىنى ئارىلاشتۇردى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تەرىقەتچىلىك ۋە كۈڭزىچىلىقنى بۇددىھا ئوبرازىغا قېتىشتۇرۇلغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى.

يۇقىرىدىكىلەر «قارىمۇقارشى نەرسىلەرلا بىر پۈتۈن بولالايدۇ» (相反相成) دېگەن دىئالېكتىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

تەبىئەت دۇنياسىدىمۇ «چۆللىشىش ھادىسى» غايەت زور «ھۆللۇك ھادىسىسى» بىلەن قوشماق زەنجىر ھاسىل قىلغان بولىدۇ. بۇ دىئالېكتىكىلىق تەپەككۇر ئۇچۇن چۇشىنىشلىك، ئىنتايىن تەبىئىي ۋە ئىنتايىن نورمال ھادىسە.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى گەرچە بىناكارلىق سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ۋە رەسساملىق سەنئىتىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن چوڭ تىپتىكى، تارىخى ئۇزۇن، تەسىرى كۇچلۇك سەنئەت مۇزىسى بولسىمۇ، ئۇنىڭدا رەسساملىق سەنئىتىنىڭ تۇتقان ئورنى ناھايىتى زور بولغان.

شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، مەن ھەرگىزمۇ ھازىرقى شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە پەقەت بىر - ئىككى بۇددا ھەيكىلى ساقلىنىپ قالغانلىقى، ناھايىتى نۇرغۇن بۇددىھا ۋە بۇدساتۋا ھەيكەللىرىنىڭ قۇم ئاستىدا قالغانلىقى، بۇزۇلغانلىقى، ئوغرىلىنىپ كېتىلگەنلىكى ئۇچۇن، بۇگۇنكى كۇندە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ئىككىنچى ئورۇنغا چۇشۇپ قالدى، دېمەكچى ئەمەسمەن. شىنجاڭ بۇددىزم سەنئىتى ناھايىتى نۇرغۇن ئۆرە ھالەتتىكى بۇددا ھەيكەللىرى، ئويۇقلارغا قويۇلىدىغان ئولتۇرغان ھالەتتىكى بۇددا ھەيكەللىرى، قاپارتمىلىق ھەيكەللەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىز يالغۇز تاشكېمىرلەردىكى نېلۇپەر سۇپىلار، گۇللۇك ئويۇقلار، گەجگا نەقىش رامكىلىرىدىن كۆرۈپلا قالماستىن، يەنە كۆپلىگەن بەھەيۋەت ئېگىز، يۇزلەپ بۇددا ئويۇقلىرىغا ئىگە بۇددا مۇنارلىرىدىن بايقايمىز. بۇددىزم ساياھەتچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە بۇ جەھەتتە يېتەرلىك ئۇچۇر ساقلانغان. ئەمما، شۇنىسى روشەنكى، شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە ئەزەلدىن ئەڭ ئاساسلىق ۋە ئەڭ كۆركەملىك سەنئەت ژانىرى پۇتۇن تاشكېمىر تاملىرى، تۇۋرۇكلىرى، ئويۇقلىرى، تورۇسلىرىنى تولۇق قاپلىغان تام رەسىملىرى (پاننوراما)دىن ئىبارەت بولغان. بۇ ئۇنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تاغ باغرىغا قېزىلغان چوڭ بۇددىھا ھەيكىلى ياكى ئاساسلىقى ھەرخىل

شەكىلدىكى بۇت ھەيكەللىرى تىزىلغان بۇددا ئىبادەتخانلىرى بىلەن ياپونىيە، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى بۇددا ئېھرامليرىدىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكى ۋە ئەۋزەللىكى.

بىر تەرەپتىن، بۇت ھەيكەللىرىنى ياساش ماتېرىياللىرىنىڭ كەمچىللىكى، يەنە بىر تەرەپتىن، نوقۇل بۇت ھەيكەللىرىنىڭ كەڭ ھېكايەتلىك تەسۋىرىي سەنئەت تېمىلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشكېمىر سەنئىتى ھىنايانانىڭ دىيانا ئىستىقامەتلىرى تەلەپلىرىدە مۇنداق تام رەسىملىرىنىڭ تەلەپ قىلىنىدىغانلىقى، بولۇپمۇ غەربىي يۇرتنىڭ تاش قورالىلار دەۋرىدىن باشلاپ قىيا تاش، ساپال بۇيۇملار، يۇڭ توقۇلمىلارغا رەسىم سىزىدىغان كۆچلۈك بەدئىي ئەنئەنىسى مانا مۇشۇ ئەۋزەللىكىنى مەيدانغا چىقارغان. بىز مەلۇم مەنىدە قەدىمكى مىسىر، كىرىت ئاراللىرى، بابىلون ۋە گرېك رەسساملىق سەنئىتىدىمۇ مۇنداق كەڭ سەھنە (بوشلۇق)گە تۇتاش ۋە رەڭگارەڭ رەسىم سىزىلغان بىرەر ئۇلگىنى كۆرەلمەيمىز. فىرئەۋن ماۋزۇلېيلىرىغا، مىسوپوتامىيە تاش تاملىرىغا، گرېك ئىدىشلىرىغا سىزىلغان ئارخېئىزملىق ۋە كلاسسىك رەسىملەر تولىمۇ چەكلىك بولغان. مەشھۇر ئاجانتا، بامىيان ۋە قەندىھار بۇددا سەنئىتىدە تام رەسىملىرى ھېچقاچان شىنجاڭنىڭكىدەك كۆپ، رەڭگارەڭ ۋە نەپىس بولغان ئەمەس.

ئېيتىش ھاجەتكى، شىنجاڭدا تاشكېمىر تاملىرىغا رەسىم سىزىش، مۇنداق رەسىملەرنىڭ پۈتۈن چىقىملىرىنى ئۇستىگە ئېلىش خۇددى بۇددا نوم ـ سۇترىلىرىنى كۆچۈرتۇپ كۆپەيتىش، تەرجىمە قىلىشتەك ساخاۋەت ھېسابلىنىدىغان، بىر خىل ساۋابلىق ئىش دەپ قارالغان.

شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ سەنئەت تېماتىكىسى بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بۇ سەنئەت تېماتىكىسى يەنە كېلىپ تام رەسىملىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغانلىقى ھېچقانداق سىر

ئەمەس. شىنجاڭ تاشكەمىر سەنئەتىنىڭ پۈتكۈل بۈددىزم تارىخىدا، پۈتكۈل رەسساملىق سەنئىتى تارىخىدا تۇتقان بۇ ئالاھىدە تارىخىي ئورنى ۋە ئۇ يارىتقان سەنئەتنىڭ تارىخىي قىممىتى گۈزەل سەنئەت (美术) تارىخىدا شانلىق ئوروۇن ئالغان. ئەپسۇسكى، ھازىرقى گۈزەل سەنئەت تارىخى پەقەت گرېك ـ رىم ۋە ياۋروپا رېنىسسانسى (文艺复兴) گۈزەل سەنئىتىنى مەنبە قىلىپ يېزىلماقتا. بۇ ياۋروپاچە مەدەنىيەت ھاكاۋۇرلۇقى ۋە ياۋروپاچە مەدەنىيەت بېكىنمىچىلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس!

غەربىي يۇرت تاشكەمىرلىرىدە بەدەن سەنئىتى (人体艺术) ـــ تام رەسىملىرىنىڭ يادروسى سۈپىتىدە گەۋدىلىك ئورۇن تۇتقان. بۇ شىنجاڭ تاشكەمىر تام رەسىملىرى بىلەن ئىسلام تام رەسىملىرىنى ئايرىيدىغان مۇھىم ئالامەت بولۇپ قالغان. مەلۇمكى، ئىسلام تەسۋىرىي سەنئىتى ئىككى ھالقىدا ـــ بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن غەيرىي ئىنسانىي نەقىش سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەنىدى. ۋەھالەنكى، شىنجاڭ بۇددا تام رەسىملىرى ھەر خىل نەقىش شەكىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا نۇقتىلىق ئىنسان ئوبرازىنى گەۋدىلەندۇردى. بۇ قەدىمكى شىنجاڭ رەسساملىرى بەدەن سەنئىتى بارلىق تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ مەركىزى ھەم ئالىي نۇقتىسى دېگەن ئاڭغا ئىگە ئىدى، دېگەن ھۆكۈمگە ئاساس بولۇپ بېرىدۇ.

شىنجاڭ تاشكەمىرلىرىگە سىزىلغان رەسىملەرنىڭ تۈرى خىلمۇخىل. ئۇلار بۇددىھانىڭ ھەرخىل قىياپەتتىكى رەسىمى؛ ھەرخىل بۇدساتۋالارنىڭ رەسىملىرى؛ «بۇددىھا يارالمىش ھېكايەتلىرى»گە ئالاقىدار ئادەم، ھايۋان، مەنزىرە رەسىملىرى؛ كىيىندۇرۇلگەن، كىيىندۇرۇلمىگەن، يېرىم ۋە پۈتۈن يالىڭاچ رەسىملەر؛ ساماۋى ئۇچار مالائىكىلەرنىڭ رەسىملىرى؛ ھەرخىل گىرۇھ‌ك، نەقىش رەسىملىرى؛ ساخاۋەتچىلەرنىڭ رەسىملىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز مۇشۇ كىتابىمىزنىڭ

ئالتىنچى بابىدا بۇددىزم تېماتىكىسى بويىچە بۇ ھەقتە ئىزاھات بېرىپ ئۆتتۇق، تۆۋەندە بەدەن سەنئىتىگە ئالاقىدار يالىڭاچ رەسىم(Nude)، كىيىندۇرۇلمىگەن رەسىم (Naked)، ئۇچقۇر مالائىكىلەر، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل ـ تىياتىر تېمىسىدىكى رەسىملەر ئۈستىدە سەنئەت نۇقتىسىدىن توختىلىپ ئۆتىمىز:

2. ساكيامونىغا بېۋاستە ئالاقىدار يالىڭاچ ئوبرازلار

يالىڭاچ رەسىملەر تاكى بۇددىھانىڭ تۇغۇلۇشىدىن رۇمبا كاتەكچىلىرىگە سىزىلغان جاتاكا ھېكايەتچىلىرىگىچە ھەممە ساھەدە «مۇقەددەس دەخلىسىزلىك» توساقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇلۇغ گۈزەللىك ئىنتىلىشلىرىنىڭ تەنتەنىسىنى دەپدەبە قىلغان. ئۇنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بۇددىھانىڭ تۇغۇلۇشى، تەۋەللۇت ئۈستىدىكى مايا خېنىم، شاھزادىنىڭ ئايالى «ياسۇدىھارانىڭ چۈشى»، «شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئالماقلىق»، «ئۇسسۇلچى قىزنىڭ بىكسۇنى بولۇشى»، «تەسلىم بولغان ئۇچ ئايال ئالۋاستى»، «پادىشاھ ئاجاتاشاترونىڭ ھېكايىسى»، «ھېكمەت ئاڭلاش»، «ھېكمەت سۆزلەش» قاتارلىق رەسىملەرمۇ يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ ياكى كىيىندۇرۇلمىگەن ھالەتتە تەسۋىرلىنىپ، بەدەن گۈزەللىكى سەنئىتى گەۋدىلەندۇرۇلگەن. بۇ جەھەتتە بولۇپمۇ كۈسەن تاشكېمىرلىرى ئالاھىدە ئۈستۈنلۈكىكە ئىگە بولۇپ، ھىندىستان ۋە دۇنخۇاڭ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددا رەسىملىرىدىن روشەن ھالدا پەرقلىنىدۇ.

ئەگەر بىز «شاھزادىنىڭ تۇغۇلۇشى» (太子出生图)، «ياسۇدىھارانىڭ چۈشى» (耶输陀罗入梦)، «شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئالماقلىق» (娱乐太子图)، «تەسلىم بولغان ئۇچ ئايال ئاۋاستى» (降三魔女) قاتارلىق تېمىدىكى رەسىملەرنى قانداق بولمىسۇن يالىڭاچلىق بىلەن ئالاقىدار تېمىدىكى يالىڭاچ رەسىملەر (Nude) دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا بىز «ھېكمەت

سۆزلەش» (说法图)، «هېكمەت ئاڭلاش» (听法图)، «پادىشاھ ئاجاتاشرونىڭ ھېكايىسى» (阿者世王故事) قاتارلىق تېمىدىكى رەسىملەر كۈسەن تاشكېمىرلىرىدە كۆپىنچە «كىيىندۈرۈلمىگەن رەسىم» (Naked) شەكلىدە سىزىلغان. بۇ كىيىنىش لازىم بولغان مەيدان (مۇھىت) دا، ئەكس ھالدا كىيىندۈرۈلمىگەن رەسىملەر، رېئالىزملىق «چىنلىق» نى، بەدەن گۈزەللىكى چىنلىقىغا غەرق قىلغان رەسىملەر تۈركۈمىنى ھاسىل قىلغان. بۇ كۈسەندىكى بىر ئىجادىيەت بولۇپ، گرېك ـ رىم ۋە قەندىھاردىكى يالىڭاچ رەسىملەرمۇ بۇ دەرىجىدە بولمىغان.

ھىندىستاندا ئىشلەنگەن «ئالۋاستىنىڭ تەسلىم بولۇشى» ئىپادىلەنگەن قاپارتمىلىق تەسۋىرىي رەسىمنىڭ ئوتتۇرىسىغا ساكيامونى بۇددىھاغا ئايلانغاندا دەرەخ ئاستىغا ئورۇندۇق شەكلىدىكى ئىككى نېلۇپەر نۇسخىسى سىزىلغان. بۇ دەسلەپكى بۇددىزم دەۋرىدە ئىشلەنگەن ئەسەر بولۇپ، تېخى ساكيامونى ئوبرازلاشتۇرۇلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىرقانچە يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ مۇئەككەللەر ئوبرازلىرى ئويۇلغان. بۇ كۈسەندىكى ئوخشاش تېمىدىكى تام رەسىملىرىگە سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە ئاددىي بولغان.

بىز مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە راسا گۈللەنگەن قەندىھار بۇددا سەنئىتىدىن «بۇددىھانىڭ چەت ئەل خەلقىگە ھېكمەت سۆزلىشى» دېگەن قاپارتمىلىق ھەيكەل بىلەن كۈسەن 39 ـ كېمىرىدىكى «ھېكمەت ئاڭلاش» (ھازىر بېرلىندا) ناملىق تام رەسىمنى سېلىشتۇرساقمۇ ئوخشاش تېمىنىڭ پۈتۈنلەي پەرقلىق كومپوزىتسىيە ۋە ئۇسلۇبتا ھەل قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. كۈسەن قىزىل 39 ـ كېمىرىدە ھېكمەت ئاڭلىغۇچى ئاسمان مالائىكىلىرى يالىڭاچ قوللىرىدا چالغۇ ئەسۋابلىرى تۇتقان كۆرۈنۈشتىكى بۇ تام رەسىمنى ئىشلىگەن. ئۇ قەندىھار قاپارتما ھەيكەل تەسۋىرىگە سېلىشتۇرغاندا ئاللىقاچان بۇددىھانى ئىنسانىڭ بەدەن گۈزەللىكى ۋە بەدەن سەنئىتىنىڭ پاۋلىئونىغا

غەرق قىلىۋەتكەن. قىزىل 118 ـ كېمىرىدىكى گاھىدا «ھېكمەت سۆزلەش»، گاھىدا «شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش» ھالقىلىق بۇدساتۇا ۋە يالىڭاچ قىزلار قورشىۋالغان كۆرۈنۈشتىكى تام رەسىمىنىڭ دەل «ھېكمەت ئاڭلاش» رەسىمىدىكىدەك «كىيىندۇرۇلمىگەن» ھالەتتە سىزىلغان. بۇ رەسىم ھازىرغىچە «شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش» دەپ ناتوغرا ئىزاھلىنىپ كېلىندى. روشەنكى، ساكيامونىنىڭ دادىسى شاھزادىنى تەركىدۇنيالىق يولىغا چىقىپ كېتىشتىن توسۇش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرغان كۆڭۈل ئېچىش سورۇنىغا بېشىغا نۇر چەمبىرىكى تاقىغان بۇدساتۇالار قاتناشمىغان بولۇشى لازىم ئىدى. بۇ تام رەسىمدە ساكيامونى، بۇدساتۇالار، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تۇتقان نەغمىچىلەر، ئۇسسۇلچىلار، ھەتتا ساكيامونىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ئۇنىڭغا تەخسىدە نەرسە (بەلكى يېمەكلىك) سۇنغان ساخاۋەتچىلەر باشتىن ـ ئاياغ يالىڭاچ ھالەتتە، ئۆلچەملىك ئاياللىق گۈزەللىكى قىياپىتىدە سىزىلغان. بۇ تام رەسىمىنى ئەسلىدە كىيىنگەن تەرغىبات مۇھىتىدا سىزىلىشى لازىم ئىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ باشقا شۇ خىل رەسىملەردەك (مەسىلەن، قىزىل 186 ـ كېمىردىكىدەك) «كىيىندۇرۇلمىگەن» ھالەتتە سىزىلغان، رەسىمدە ساكيامونى ئوتتۇرىدا ئولتۇرغان، ئۇنىڭ ئارقا ـ يېنىدا بېشىغا نۇر چەمبىرىكى تاقىغان بىرقانچە بۇدساتۇالار تۇرغان، ساكيامونى بىلەن ئۇنىڭ سول تەرىپىدىكى بۇدساتۇا بوينىغا ئۇزۇن تەسۋى ئاسقان بۇ ھالەت ئەسلىدە رەسمىي بۇددىزم ھېكمىتى سۆزلىنىدىغان، ئوبرازلار كىيىنگەن ھالەتتە تەسۋىرلىنىدىغان سورۇن ئىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ «كىيىندۇرۇلمىگەن»، يالىڭاچ ھالەتتە سىزىش ئۇسۇلى بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان. فون لېكوك قىزىلدىكى 175 ـ كېمىردىن بېرلىنغا ئېلىپ كەتكەن ۋە «پادىشاھنىڭ ئۇسسۇلچى قىزلارنى تاماشا قىلىشى» دەپ ناتوغرا نام بېرىلگەن تام رەسىمىنىڭ ساكيامونى ئەتراپىدىكى يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ ئۇسسۇل

ئويناۋاتقان قىزلارنى تەسۋىرلەش بىلەن ئىشلەنگەن. روشەنكى، ساكيامونى ياكى بۇددىزم ئەقىدىلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن «پادىشاھنىڭ ئۇسسۇلچى قىزلارنى تاماشا قىلىشى» دىن ئىبارەت ئادەتتىكى ئوردا تۇرمۇشى دىيانا كېمىرلىرىگە سىزىلمىغانىدى.

ساكيامونى ئوبرازىغا ئالاقىدار يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ رەسىملەرنىڭ يەنە بىر تىپىك مىسالى قىزىل 69 ـ كېمىرىدىكى «ياۋا بۇغىلىق باغدا (مارگا داۋادا) ھېكمەت سۆزلىشى» (鹿野苑说法图) ناملىق تام رەسىمدىن ئىبارەت. بۇ رەسىم ئاساسىي خانا (ساراي) ئىشىكىنىڭ ئۈستىدىكى يېرىم چەمبەر شەكىللىك تامغا خىلىلا چوڭ پانۇراما قىلىپ سىزىلغان. رەسىمدە ساكيامونى بۇددىھا ماقامىغا ئېرىشكەندىن كېيىن ياۋا بۇغىلىق باغدا تۇنجى ھېكمەت سۆزلىگەن مەنزىرە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا قىزىل 98 ـ، 110 ـ، 188 ـ، 193 ـ، 205 ـ، 224 ـ كېمىرلەردىمۇ مۇشۇ تېمىدا، ئوخشىمىغان كومپوزىتسىيىدە «ھېكمەت سۆزلەش» مەنزىرىسى سىزىلغان. بۇ مەنزىرىلەر ساكيامونى ئورنىغا چاق قويۇلغان، ئەتراپىغا ھېكمەت تىڭشىغۇچىلار ئۆرە ھالەتتە قاپارتما قىلىنغان ھىندىستاندىكى سانچى مۇنارىنىڭ غەربىي ئىشىكىگە ئويۇلغان «ياۋا بۇغىلىق باغدا ھېكمەت سۆزلەش» كۆرۈنۈشىگە تامامەن ئوخشىمايدۇ. قىزىل 69 ـ كېمىردىكى بۇ «ھېكمەت سۆزلەش» ناملىق تام رەسىمدە ساكيامونى ئوردىدا يېرىم يالىڭاچ ھالەتتە چازا قويۇپ ئولتۇرغان بولۇپ، ئالدىدا «سانسار چاقى» (法轮) ــ ۋە «ئۈچ ئەڭگۈشتەر» (三宝 ــ Triradua)، ئىككى ياۋا بۇغا، ئەتراپىدا ئۇنى ئىلگىرى تاشلىۋېتىپ، ئەقىل تېپىپ قايتىپ كەلگەن تۇنجى بەش كىشىلىك شاگىرت ـ مۇخلىسلىرى، ئىككى يېنىدا ئالتە بۇدساتۋانىڭ كۆكسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ شۇ كۈنى 60 مىڭ ئاسمان جانلىقلىرى ھېكمەت ئاڭلىغانلىقىغا سىمۋول قىلىنغان. ئالاھىدە يېرى شۇكى، ساكيامونىنىڭ سول تەرىپىدە چاچ قويغان، تاج تاقىغان، خەنجەر ئاسقان، كۈسەنچە پاسوندا

كىيىنگەن كۈسەن خانى ۋە ئۇنىڭ خاتۇنىنىڭ ئوبرازى بېرىلگەن. بۇ رەسىمدىمۇ بىر قاتار يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ فىگۇرىلار گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ بېشىدا قاتمۇقات نۇر هالقىسى بولغان، پۈتۈن بەدىنىدىن نۇر چېچىلىپ تۇرغان، ئىككى يەلكىسىدىن ئاتەش چاقناپ تۇرغان ساكيامونىنىڭ تۇنجى هېكمەت سۆزلىگەنلىكىنى تەنتەنە قىلىشقا بىرلەشتۈرۈلۈپ سىزىلغان.

3. ئۇچار مالائىكىلەر شەكلىدىكى يالىڭاچ ئوبرازلار

ئۇچ ماكان ــ يەر، ئاسمان، يەر ئاستى؛ ئۇچ زامان ــ ئۆتمۈش، هازىر، كەلگۈسى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەبىئەت ۋە ئىلاهىيەت قاراشلىرىدا بىخلانغان قارىشى ئىدى. هەرقايسى خەلقلەر ۋە ئېتىقادلار ئۇنى هەر خىل تەسەۋۋۇر قىلىشقان ۋە ئۇنىڭغا لايىق هەر خىل ئوبرازلار ئىجاد قىلىشقان.

ئۇچار مالائىكىلەر ــ ئاسمان مۇئەككەللىرى، مالائىكىلەر سۈپىتىدە بۇددىزمدا سەككىز قىسىم بولۇپ، بۇلاردىن ئىككىسى ناخشا (مۇزىكا)، ئۇسسۇل مۇئەككەللىرى هېسابلىنىدۇ.

ئۇلارنىڭ بىرى، گاندىهارۋا (乾达婆 ــ Gandharva) بولۇپ، بۇلۇت ئىلاهى كۆل بويىدىكى فىكۈس دەرىخىنىڭ تۈۋىدە ئۇيناپ يۈرىدۇ، ئۇ يېڭى چىققان شەپەق بىلەن بىللە خۇش پۇراق چاچقاچقا، خۇش پۇراق ئىلاهى (香神 ــ DurNa) ۋە نەغمە ئىلاهى (乐神) مۇ دېيىلىدۇ.

ئۇلارنىڭ يەنە بىرى، كىننارا (紧那罗 ــ Kinnara)بولۇپ، ئۇ ئۇسسۇل ئىلاهەسى هەم گاندىهارۋانىڭ رەپىقىسى. ئۇلارنىڭ ئوبرازى شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە كۆپلەپ سىزىلغان بولۇپ، كۆپىنچە ئۇلار يېرىم يالىڭاچ ۋە ئەركىن پەرۋاز قىلىۋاتقان، ئەر ـ ئايال ئايرىلماس هالەتتە نامايان قىلىپ، ساماۋى خانىدانلىق ۋە ئىلاهىي هېكايەتلىك بىر قات تۈتەك ئاستىدىكى

ئىنسان بەدەن گۈزەللىكى، روھىي ئازادىلىك ۋە سەممىي ھەم دائىمىي مۇھەببەتنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ. كۈسەندىكى بۇددا تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان بۇ سەنئەت مۇئەككەللىرى ھېكايە جەھەتتە، گەرچە ھىندىستان بۇددىزمىدىن ئاپىرىدە بولغان بولسىمۇ، ئەمما پۈتۈن ئۆڭ ـ قىياپىتى، روھىيىتى، تۈرق ھالىتى، كىيىنىشلىرى رېئال كۈسەن كىشىلىرىنىڭ ئۇلگىلىك كۆرۈنۈشلىرىدىن مۇجەسسەملەشكەن. «ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى توغرىسىدا نوم» (起世经) دا دېيىلىشىچە، ھىندىقۇشنىڭ جەنۇبىدىكى كۈنشىل شەھىرىنىڭ (昆舍离) شىمالىدا، يەتتە ـ قارا تېغىنىڭ شىمالىدا گاندىھارۋا بىلەن كىنىارا «بەش خاھىشى تەخ، كۆڭۈل ئېچىپ ئويناىدۇ» (具受五欲，娱乐游戏) دەپ يېزىلغان. قارىماققا بۇددا كىتابلىرىدىمۇ چەكلەنگەن «بەش خاھىش» (panj Rajas) بىلەن «كۆڭۈل ئېچىش» ساماۋى ئوبرازلار ھوقۇقى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.

ئۈچار ئوبرازلار يالغۇز گرېك سەنئىتىنىڭ يېگانە دۇردانىسى بولماستىن، ئۈچ ماكان ـــ يەر، ئاسمان، يەر ئاستى تەسەۋۋۇرىغا ئىگە پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان، ئىنسانىيەتنىڭ توتېم دەۋرىدىكى «ئىلاھىي كۈچلەر ئاسماندىن كېلىدۇ»، «ئۈچار قاناتلارنى ئىلاھىي كۈچلەرگە خاس ئىقتىدارغا ئىگە» دېگەن قاراشقا دەسلەپ خاتىمە بەرگەن تەسۋىرىي سەنئەت بۇيۇمى ئورارتۇ شاھىنىڭ تەختىنىڭ يېنىغا تۈچ بىلەن ياساپ، ياقۇت كۆز قويۇپ ئىشلەنگەن ئادەم باشلىق قاناتلىق شىر ھەيكىلى بولدى. بۇ زىننەت بۇيۇمى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردە پادىشاھلىق ھوقۇقىنى ساماۋى ئىلاھىيەت قۇدرىتىگە تەڭلەشتۇرۇشنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى قىلىپ كۆرسەتتى. گرېكلار ئەركىن ئىدىيىنى كۈيلىدى، ئەمما ئۇلار ياسىغان قاناتلىق ئوغۇل ياكى قاناتلىق قىزلار خرىستىئانچىلىقتىن ئىلگىرى ئولۇمپىيە تېغىدىكى ئىلاھلارغا، خرىستىئانچىلىقتىن كېيىن بولسا، بۇۋى مەريەمنى چۆرىدەپ يۈرگەن ئوماق ئوغۇل ـ قىز بالىلارغا خاس بولۇپ قالغانىدى. ھىندىستان بۇددىزمىدا، ئومۇمەن ئالتۇن

قاناتلىق قۇش(Suparna, 金翅鸟)، ئوپاناندا (优盘难陀)، ناندا (难陀)، گاندىھارۋا، كىننارا، براخمان تاپىنىدىن تۆرەلگەن ئۇششاق جىنلار بىلەن ساماۋى روھلاردا ئۇچۇش ئىقتىدارى بار، دەپ قارىلاتتى.

ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىدە، جۇملىدىن ئۇيغۇرلاردا ئۇچار قاناتلىق ئوغلان، ئۇچقۇر ساماۋى تەڭرىلەر توغرىسىدا قەدىمكى ئەپسانىلەر ساقلانغان بولۇپ، ھەتتا كۇسەندىن تېپىلغان جەسەت كۇلى قۇتسىنىڭ قاپقىقىغا قاناتلىق ئوغۇلنىڭ رەسمى سىزىلغان. ئۆلگۈچىنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ ئوتتۇرىسىنى تېشىپ قويۇش ۋە كەلگۈسى ئالەمدە شۇ تۆشۈكتىن جانىنىڭ ئۇچۇپ كېلىپ قايتا تۇغۇلۇشى توغرىسىدىكى ئەقىدە ۋە ئادەت لوپنۇر، قۇمۇل، ئالتاي قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنىشىدا بىردەك ئىپادىلەنگەن. ئاۋرىل ستەيىن مىران خارابىلىرىدىن دەل ياپونىيەلىكلەر كۇچا سۇبېشىدىن تاپقان جەسەت كۇلى قۇتسىدىكى نىياز چاچلىق[2] قاناتلىق بالىغا ئوخشايدىغان رەسمىنى كۆرگەندە ھەيران قېلىپ: «مەن ئۆزۈمنى جۇڭگودىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدا ئەمەس، سۇرىيىدە ياكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقتىكى ئۆلكىلىرىدىكى داچىدا تۇرغانىدەك ھېس قىلدىم»[3] دەپ يازغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، قاناتلىق ئوبراز پەقەت گرېك مەدەنىيىتىگە تالىق ئورىگىنال تېپىكلىك بولسا كېرەك. مەسىلە شۇ يەردىكى، يېقىنقى كۇنلەرگىچە بۇ قاراشنى مۇھاكىمىسىز قوبۇل قىلغۇچىلار خېلىلا كۆرۈندى.

ئاۋرىل ستەين سكىتايلارنىڭ مىلادىيەدىن بەش ـ ئالتە ئەسىر ئىلگىرى ئىشلىگەن قاناتلىق ئالتۇن جانىۋارلار ئوبرازلىرىنى يادىدىن چىقىرىپ قويۇپلا قالماي، ئۆزى 1906 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىككىنچى قېتىم خوتەنگە كەلگەندە خادىلىق ئىبادەتخانىسىنىڭ شەرقىدىن تاپقان تولىمۇ قەدىمكى كاھىش (ساپال) غا قاپارتىپ ئىشلىگەن ئۇچار مالائىكىنىڭ ئوبرازىنى، خوتەننىڭ يوتقان قەدىمىي شەھىرىدىن تېپىلغان تېخىمۇ

قەدىمكى كاھىش قاپارتمىسىدىكى مۇنداق ئۇچۇۋاتقان ئىككى قىز ئوبرازىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى لېنىتا تۇتقان قىزلار ئوبرازلىرى ئىدى.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە ئاسمان مالائىكىلىرى ھىندىستان ئاسمان مالائىكىلىرىگىمۇ، دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان ئاسمان مالائىكىلىرىگىمۇ ئوخشىمايدىغان بەدىئىي ئۇسلۇبتا سىزىلغان.

ھىندىستاننىڭ ئاجانتا ۋە قەندىھار غارلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئاسمان مالائىكىلىرى سېمىز، پاكار ۋە كىچىك سەبىي قىزچاقلارنى ئاساس قىلغان، سىزىقلىرى ئاددىي، قىياپىتى سۇزۇك ئەمەس، قول ـ پۇتىدا ھېسسىياتسىز قاتمالىق كۆرۈنۈپ تۇرغان، رەڭلىرى قويۇق، قارامتۇل ئىشلەنگەن.

82 ـ رەسىم. قىزىل يېڭى 1 ـ كېمىردىكى گاندىھارۋا رەڭلىك رەسىمنىڭ كۆپەيمىسى

دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدە ئاسمان مالائىكىلىرىنىڭ سانى ئاز، بېشىدا بۇدساتۋالىق نۇر چەمبىرىكى ئېلىپ تاشلانغان، تولىسى ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە بۇلۇتقا مىنگەن ھەم گاندىھارۋا بىلەن كىننارا ئايرىم ـ ئايرىم سىزىلغان. قىياپىتىمۇ خەنزۇلارنىڭ ئۆڭىدە تەسۋىرلەنگەن. كۆچا قۇمتۇرادىكى 15 ـ، 16 ـ، 45 ـ كېمىرلەردە مۇنداق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك

83 ـ رەسىم. قىزىل 8 ـ، 38 ـ، 98 ـ، 163 ـ، 189 ـ كېمىرلىرىنىڭ «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» ئارىلىرىدىكى ئارتۇق رۇمبىلارغا سىزىلغان يالىڭاچ، ئەركىن پەرۋاز قىلىۋاتقان مالائىكىلەر

ئۇسلۇبىدىكى ئاسمان مالائىكىلىرى ئوبرازلىرى ئۇچرايدۇ.

كۇسەن تاشكېمىرلىرىدە ئۇچار مالائىكىلەرنىڭ تۇرلىرى كۆپ، ئۇلار بۇددىھا ئەتراپىدا، ساماۋى نەغمە كۆرۈنۈشلىرىدە، جاتاكا ھېكايىلىرى ئىچىدە، بېزەك ئورنىدا سىزىلغان نەقىش رەسىملەر ئارىسىدا ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قوللىرىغا نېلۇپەر تولدۇرۇلغان تەخسىلەرنى كۆتۈرۈپ زېمىنغا گۈل چاچىدۇ، بەزىلىرى ھەرخىل چالغۇ ئەسۋابلىرى كۆتۈرۈپ نەغمە قىلىدۇ، بەزىلىرى يەرلىك مېۋىلەر ـــ ئۈزۈم، ئۆرۈك تولدۇرۇلغان سېۋەتنى كۆتۈرۈۋالغان ياكى قولىدا بىر شىنگىل ئۈزۈم تۇتۇۋالغان ھالەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇچار مالائىكىلەرنىڭ قانىتىلىرىمۇ، لېنتىغا تايىنىپ ئۇچىدىغانلىرىمۇ، كۈنلۈك تۇتۇپ ئۇچقانلىرىمۇ بولىدۇ. ئۇلار ھەرقايسى كېمىرلەر ۋە تام رەسىمى چەمبەرلىرىدە

84 ـ رەسىم. ئىدىقۇت خارابىلىرىدىن تېپىلغان دۇردۇنغا تامغىلانغان رەڭدار ئاسمان مالائىكىسى ئۇزۇمچى قىز تەسۋىرىدە بېرىلگەن

ھەرخىل كومپوزىتسىيە ـ دە ۋە ھەرخىل رەڭدە سىزىلغان بولۇپ، قاناتلىقلىرىمۇ، رومال بىلەن ئۇچقانلىرىمۇ بار. كۆسەن ئاسمان مالائىكىلىرىنىڭ ئىچىدە ئەر قىياپەتلىكى ھىندىستان ۋە دۇنخۇاڭ ـ دىن پەرقلىق ھالدا كۆ ـ پەيتىلگەن. ھىندىلاردا با ـ لىلار، تولغان بەدەنلىك ئاياللار شەكلىدە سىزىل ـ غان. كۆسەندىكى ئاسمان مالائىكىلىرىدە سىزىق ماھارىتى تەڭداشسىز دە ـ رىجەدە جارى قىلدۇرۇل ـ غان. ئەگەر كۆسەن تام رەسىملىرىگە، بولۇپمۇ ئاسمان مالائىكىلىرىگە نەزەر تاشلىساق، سىزىق تېخنىكىسىغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز.

بۇ ھەقتە لىيۇ زېڭچى (刘增祺) مۇنداق دەيدۇ: «كۆسەن سەنئەتچىلىرىدىكى سىزىق چۇشەنچىسى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، كۆسەندە تاشكېمىر قېزىشتىن بۇرۇن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەر ـ قەلئە ئەللىرىنىڭ رەڭدار ساپاللىرىدىلا ناھايىتى پىشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.»[1]

كۈسەن ئۇچار مالائىكىلىرى كۆزلىرى چوڭ - چوڭ پېشانىسى كەڭ، يۈزى يۇمىلاق، بۇرنى قاڭشارلىق، بەدىنى گۈزەللىك ئۆلچىمىگە تولغان، ھەربىر تى چاقچاق ۋە ھېسسىياتچان، روھىيىتى مەغرۇر، ئەركىن ۋە ئىشەنچلىك قىلىپ سىزىلغان. ئۇلار ئىسسىق رەڭ ياكى سوغۇق رەڭدە ئەمەس، نىسپىي ئاجىزلاشقان ئارىلىق رەڭدە، روشەن يالاڭ بەدەن ھالىتىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

4. غەربىي يۈرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا - ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى (A)

براخمانىزم ئەپسانىلىرىدە ئالەمنى بىنا قىلغۇچى تەڭرى ئىندىرانىڭ ساماۋى ئوردىسىدا گاندىھارۋا ئەلنەغمىلىرىنى باشقۇرىدۇ، كىننارا ھېكمەت (دىھارما) نەغمىلىرىنى باشقۇرىدۇ. گاندىھارۋا بېشىغا سەككىز مۇڭگۈزلۈك تاج كىيگەن، سول يېنىغا نەي، ئوڭ يېنىغا خەنجەر ئاسقان، بەزىدە يېرىم ئادەم، يېرىم ھايۋان قىياپەتلىك، بەدەنلىرى يۇڭلۇقمۇ كۆرۈنمەيدۇ، كىننارا بولسا بېشى ئاتقا ئوخشاش بولۇپ، ناخشا ئوقۇيدۇ، قۇيرۇقى ئۇسسۇل ئويناىدۇ، دەپ تەرىپلىگەن. بۇددىزم مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىدا ئىندىرا (帝释天, 因陀罗) ساكىيامونىغا خەيرخاھلىق قىلغۇچى ھامىي باش تەڭرىگە ئايلانغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا ئۇ مانىزم دىنىدىكى باش تەڭرى ئاخرۇمازدا (ئۇيغۇرچە خورمۇزدا) بىلەن قوشۇلۇپ تەسەۋۋۇر قىلغان.

غەربىي يۈرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا - ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى بۇددىزم نۇقتىسىدىن ئالغاندا گاندىھارۋا بىلەن كىننارانىڭ ھەر خىل چالغۇلارنى چېلىشى، ھەرخىل ئۇسسۇللار ئويىنىشىنى، شۇ ئارقىلىق بۇددىھانىڭ تۇغۇلۇشى، بۇددىھالىق ماقامىغا يېتىشى، بۇددىھانىڭ ھېكمەت سۆزلىشى قاتارلىقلارغا

تەنتەنە قىلىش بىلەن يەنە ساماۋى تۇرمۇشنىڭ بەختىيار، كەڭ ـ كۇشادە ۋە ئەركىن ـ ئازادىلىكىنى گەۋدىلەندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان.

بۇلاردىن باشقا، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىگە «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» گە، «بۇددىھانىڭ قىسمەتلىرى» گە ئائىت كۆپلىگەن سۇژىتلار بىلەن ئالاقىدار يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ، «كىيىندۇرۇلمىگەن» ھالەتتىكى ئۇسسۇللۇق تىپىك قىياپەت ۋە بەدىئىي كۆرۈنۈشلەر سىزىلغان. بۇ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا ـ ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەرنىڭ ئىككىنچى تۈركۈمىنى تەشكىل قىلغان. بۇلار يەنە نانداnanda (Nanda ـــ 难陀)، ئۇپانانداupa Nanda (优磐难陀 ـــ)، راساراجا (王午)، لاكشىمى(lakshmi吉祥天女) قاتارلىق ساماۋى پېرسوناژلارنىڭ ئۇسسۇللۇق قىياپەتلىرىنى ئومۇمىي مالائىكىلەر (Apsaras ـــ 天男天女) نامىدا ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ئىزاھلاش ھاجەتكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە بۇددىزم مەزمۇنلىرىدىن تاشقىرى ھىندىستان براخمانىزمىغا، بېشىنو (vishnu ـــ毗湿奴) ۋە شىۋا⑤ (shiva ـــ湿婆) ئېتىقادىغا، كرىشنا⑥ (Krishna ـــ 黑天) ئوبرازىغا ئائىت بىۋاسىتە كۆرۈنۈشلەر ئۇچرىمايدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا ـ ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر مەيلى گاندىھارۋا، كىننارا قاتارلىق ساماۋى ئوبرازلار بولسۇن، مەيلى بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرىدە گەۋدىلەنگەن خەلق پېرسوناژلىرى ياكى بۇددىھانىڭ ئۆمۈر بايانىدا كۆرۈلگەن پېرسوناژلار بولسۇن، سەنئەت نۇقتىسىدىن ئەڭ تىپىك، ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ئەركىن ئىنسان بەدىنى گۈزەللىكى، ئىنسان ھەرىكىتى گۈزەللىكى ۋە ئىنسان ھېسسىياتى گۈزەللىكىنى دىنىي يېپىنچا ئاستىدا ئەكس ئەتتۈرگەن. ئېيتىش كېرەككى، رەسساملىق تەلىپى بويىچە ئۇچ

قاتلىما (三道弯) هالەت ئاشۇرۇپ سىزىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئۇسسۇل - مۇزىكا پەرسونا‌ژلىرى كۆسەن، قوچۇ يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ قىياپىتىنى ۋە ھەربىكەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساسلىق مودېل — ئەندىزە قىلغان، بىز ھەممە تاشكېمىرلەردىن جۇملىدىن قىزىل 18-، 98 - كېمىرلىرىدەك كىچىك كېمىرلەردىن تاكى قىزىل 38 - كېمىر — «سەنئەت كېمىرى» غىچە بۇ جەھەتتە تولۇق ئۇچۇر ۋە قايىل بولارلىق تەسىرات ئالالايمىز. كۆسەن قىزىل تاشكېمىرلىرىدە كۆسەنلىكلەرنىڭ ئىنتايىن سەنئەت خۇمارلىقى — ئەكس ھالدا، ئۇنىڭا زىت دىيانا ئىستىقامەتچىلىكىنىڭ ئالاھىدە چىڭ تەكىتلەنگەنلىكى — بۇنىڭغا ئاۋۋال كۆزنى گۈزەللىك بىلەن ئاداشتۇرىدىغان يالاڭ ۋە گۈزەل ئوبرازلارنى كۆپلەپ سىزىش بىلەن، ئۇنىڭدىن ھەزەر ئەيلەشنى تەكىتلەش — «جەمئىيەت - ئىستىقامەت - سەنئەت» ئۇچ قاتلىما تۈزۈلمىسىنى (三道弯结构) پەيدا قىلغان. «كۆسەن جەمئىيىتىدە جىنسىي چەكلىمىلەر سۇس بولغان». «ئۇ كۆسەن تاشكېمىرلىرىدە ئىپادىلەنگەن» دېگەن مۇھاكىمە تولىمۇ يۈزەكى مۇھاكىمە بولۇپ، جەمئىيەت ئادىتى توغرىدىن - توغرا تاشكېمىر تاملىرىغا سىزىلىدىغان بولسا، بۇ بۇددا تاشكېمىرلىرى بولماي، گۈزەللەر كۆزگەرمىسىگە ئايلىنىپ قالغان بولاتتى.

گاندھارۋا بىلەن كىنناراً يەنىلا بىرىنچى تۈركۈمدىكى ساماۋى كەسپىي مۇزىكا - ئۇسسۇلچىلار سۈپىتىدە تاشكېمىر تاملىرىدا گەۋدىلىنىدۇ.

بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدىغان بىرىنچى تۈركۈمدىكى تام رەسىملىرى بىر تۈركۈم يېرىم يالىڭاچ، ھەر خىل چاچ پاسونى، كىيىم، تاج، زىبۇزىننەت بىلەن جابدۇنغان، ھەربىرى بىر رامكىدا خۇددى پۈتۈن پورتىرېتتەك بىزگە قاراپ تۇرغان رەڭدار سەنئەتكارلارنىڭ ساماۋى يېپىنچىدىكى رېئال كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت.

بۇنداق كۆرۈنۈشلەر دىنىي نۇقتىدىن ساماۋى گەۋدە سىمۋولى

بولغان گۇمبەز، تورۇسلارغا سەنئەت نۇقتىسىدىن ئەڭ كۆرۈنۈشلۈك بولغان يۇقىرى بوشلۇققا سىزىلدى ۋە نۇر چەمبىرەكلىرى بىلەن بۇدساتۋالىق ماقام (دەرىجە) بىلەن تەسۋىرلەندى. بىز بۇنداق جاھازىغا ئېلىنغان پورترېت شەكلىنى قىزىل 77 ـ كېمىردىن باشقىچە ۋارىيانتتا ئۇچرىتىمىز. 77 ـ كېمىردىكى كېمىر تورۇسىغا سىزىلغان سەنئەت بۇدساتۋالىرى رامكىلىرى 135 ـ كېمىر، قۇمتۇرا 7 ـ كېمىردىكىدەك گۇمبەزلىك تورۇسقا لايىق بىر تەرىپى كەڭ، بىر تەرىپى تار تۆت بولۇڭ شەكلىدە ئەمەس، بەلكى كېمىر تورۇسىغا لايىق ئاساسىدا بىر ـ بىرىگە باشلىرى قارشى تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە سىزىلغان.

بۇ رەسىملەردە سەنئەت مۇئەككەللىرى ئاستىغا يوپكىدەك ئورنما تامبال كىيگەن، باشلىرىغا تاجلار كىيىپ، بوينىغا مارجان ئېسىپ، قوللىرىغا گاھىدا چالغۇ ئەسۋابلىرى تۇتۇپ، ھەر خىل قىياپەتتە ھەم ئوماق، ھەم سالاپەتلىك سىزىلغان.

بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدىغان ئىككىنچى تۇركۈم يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ مۇزىكا ـ ئۇسسۇلچىلار ئوبرازى، ھەر خىل كۆرۈنۈشتىكى گاندىھارۋا ۋە كىننارالاردىن ئىبارەت. بۇ ئوبرازلار دەسلىپىدە ھىندىستاننىڭ ئاجانتا تاشكېمىرلىرىنىڭ 1 ـ، 17 ـ كېمىرلىرىگە سىزىلغانىدى. شاڭ دا ئەپەندىنىڭ «ھىندىستان تېشىندىلىرى» ناملىق مەشھۇر ھۆكمىنىڭ دەل ئەكسىچە، كۇسەن تاشكېمىرلىرىدىكى گاندىھارا بىلەن كىننارا ئوبرازى ئاجانتا تام رەسىملىرىدىن تۇپتىن پەرقلىق، پۈتۈنلەي ئازادە، مەردانە ۋە نەپىس ئىشلەنگەنلىكى ھەم ئادەم قىياپىتى، كىيىنىش ئادىتىنىڭ ئۆزىگە خاسلىقى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كۇسەندە بۇ سەنئەت مۇئەككەللىرى ئىزچىل نۇر چەمبىرىكى بىلەن سىزىلغان.

مەشھۇر «سەنئەت كېمىرى» ـــ 38 ـ كېمىرە 28 نەغمىچى 14 جۈپ سىياقىدا، ھەر جۈپى بىر دائىرە ئىچىدە سىزىلغان. بۇ دائىرە خۇددى ياۋروپا بالىت ـ تىياتىر كۇلۇبلىرىدىكى ئىككى

كىشىلىك لوژىغا ئوخشاپ قالغان، بۇلارنىڭ بىرى ئەركەك، قوڭۇر رەڭدە، بىرى ئايال ئاق رەڭدە سىزىلغان. ئۇلار ئوخشاشلا بويىنىغا مارجان تاقىغان. ئەرلىرى بېشىدا تاج ۋە تاج لېنتىسى بىلەن، ئاياللار تۇرۇۋالغان چاچ ياكى ئۇنچە ـ مارجان بىلەن بېزەلدۇرۇلگەن چاچ بىلەن، ھەر ئىككىسىنىڭ ئۇستى تەرىپى ئوچۇق قىلىپ سىزىلغان.

ئوڭدىن، سول تامدا:

1 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى نەي، بىرى چەكمە چالغۇ چالغان؛

2 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى ئۇسسۇل ئويىنىغان، بىرى گۈل تەخسە تۇتقان؛

3 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى رۇەنشىيەن (阮咸) ـ تارلىق چالغۇ)، بىرى يېتىق نەي چالغان؛

4 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى غوڭقا چالغان، بىرى گۈل تەخسە تۇتقان؛

5 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى ئۇسسۇل چۈچىسى، بىرى گۈل تەخسە تۇتقان؛

6 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى بەش تارلىق پىپا، بىرى بالىمان چالغان؛

7 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى جەللا (铜钹)، بىرى تىزما نەي (排箫) چالغان.

شەرقىي تامدا:

8 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى بەش تارلىق پىپا، بىرى يېتىق نەي چالغان؛

9 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى ئۇسسۇل چۈچىسى تۇتقان، بىرى چاۋاك چالغان؛

10 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى رۇەنشىيەن (阮咸)، بىرى تىزما نەي (排箫) چالغان؛

11 ـ جۈپلەرنىڭ بىرى غوڭقا چالغان، بىرى گۈل تەخسە

تۇتقان؛
12 ـ جۇپلەرنىڭ بىرى يېتىق نەي (横笛)، بىرى دالا دۇمبىقى (鼓腊美答) چالغان؛
13 ـ جۇپلەرنىڭ بىرى بالىمان، بىرى بەش تارلىق بەرباپ چالغان؛
14 ـ جۇپلەرنىڭ بىرى ئۇسسۇل چۈچىسى تۇتقان، بىرى ئەينەك تۇتقان قىياپەتتە سىزىلغان.
مۇنداق بىر جۇپتىن كۆرۈنۈش بېرىش قىزىل 98 ـ، 100 ـ غارلىرىنىڭ تاملىرىدا، 18 ـ كېمىرنىڭ ئويۇق تېمىدا ئۇچرايدۇ. 100 ـ كېمىر گەرچە كىچىك بولسىمۇ 51 نەپەر ئەلنەغمىچى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئەپسۇسكى، بۇ كۆركەم تام رەسىملىرى ئىسلىشىپ تونۇغۇسىز ھالغا كەلتۈرۈپ قويۇلغان.
مۇنداق ئەلنەغمە ۋە ئۇسسۇلچىلار كۆرۈنۈشلىرى قىزىل، قىزىلقاغا، قۇمتۇرا قاتارلىق كۇسەن تاشكېمىرلىرىدە بېشىدا بۇدساتۋا دەرىجىسىگە لايىق نۇر ھالقىسى بىلەن، تۇرپان تاشكېمىرلىرىدە نۇر ھالقىسىز، ئىدىقۇت ئوردا تاملىرىدا بولسا ئەينى زامان خانلىق مۇزىكا ئوركېستىرىغا لايىق كىيىنگەن ھالەتتە سىزىلغان. بۇ ھال بىزگە تاشكېمىر تاملىرىغا سىزىلغان ساماۋى ئەلنەغمىچىلەر بىلەن مەھەللىي ئەلنەغمىچىلەرنىڭ قىياپىتى، كىيىنىشى، روھىيىتى بىردەك ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن ئۇسسۇلۇق تامغىلىرىنىڭ بىردەك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
تۇرپان ئەلنەغمىلىرىگە ئائىت تاشكېمىر رەسىملىرىدىن بېزەكلىك 6 ـ، 20 ـ كېمىرلەردىكى سەنئەت دۇردانىلىرىنى 1913 ـ يىلى ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئېلىپ كەتكەن، كېيىن توكيودىكى كىمۇراسادازو (木村贞造) نامىلىق كىشىنىڭ خۇسۇسىيغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇ بېزەكلىك 22 ـ كېمىردىكى ئەلنەغمىچىلەر كۆرۈنۈشىگە يېقىن بولۇپ، ئالتە ئەر ـ ئايال مۇزىكانتىنىڭ بۇددىزم دىنىي ئوركېستىرى

چېلىۋاتقانلىقى قىياپىتىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆرۈنۈشىدىن مۇزىكىچىلار ھەم ۋاراقىراپ ناخشا ئوقۇغانلىق دېرىكى كېلىدۇ. بېزەكلىكتىن قۇن لىكوكىمۇ شۇ خىلدىكى ئەلنەغمە كۆرۈنۈشلىرىنى كېسىپ ئېلىپ كەتكەن. 7 - ، 9 - كېمىرلەردىكى كۆزلىرى چوڭ، قاشلىرى قويۇق سازەندىلەر ئوبرازى سىزىلغان تام رەسىملىرىمۇ بېرلىندا ئىدىقۇت خانلىق ئوردىسىدىكى ئاچا قالپاقلىق ئوردا كىيىمى بىلەن خاس كىيىنىپ، ئوردا ئۇسسۇلچىلىرىغا تەڭكەش قىلىۋاتقان سازەندىلەر كۆرۈنۈشىدىكى رەسىم بىلەن بىللە ئۇرۇش ئوتىدا كۈلگە ئايلانغان. ئىدىقۇت ئوردا ياكى مانى ئىبادەتخانا تاملىرىغىمۇ، مانى دەستۇرلىرى سەھىپىلىرىگىمۇ چالغۇچىلار بەرباب چېلىپ ناخشا ياكى ھېكايەت سۆزلەۋاتقان كۆرۈنۈشلەر سىزىلغان.

بۇنىڭدىن باشقا تۇيۇق تاشكېمىرلىرى يېنىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان يىپەك رەختكە بىر ئايال قولىدا زىلىك چالغۇسىغا ئوخشايدىغان مۇزىكا ئەسۋابى تۇتۇپ تۇرغان كۆرۈنۈش بېرىلگەن. ئىدىقۇت ۋە يارغوللاردىن بالىلارنىڭ نەي چالغان، ئەگرى ساپاقلىق قوبۇز چالغان كۆرۈنۈشلىرىمۇ تېپىلغان. يىراق نىيە ناھىيىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلىكتىن تېپىلغان گۈللۈك توقۇلمىدىمۇ يەرلىك قىياپەتتىكى ساز چېلىۋاتقان ئايال ئوبرازى روشەن ئىپادىلەنگەن. ئومۇملاشتۇرۇپ ئالغاندا، شىنجاڭ تاشكېمىرلىرى ۋە ئوردا تاملىرىدا، كىتاب سەھىپىلىرى بىلەن توقۇلما رەختلەرنىڭ قالدۇقلىرىدا تۆۋەندىكى چالغۇ ئەسۋابلىرى ئوبرازى ئۇچۇر قىلىنغان:

پىپا (ئەگرى ساپلىق بەرباب). رۇەنشىيەن، بەش تارلىق پىپا، غوڭقا (箜篌)، نەي، بالىمان (筚篥)، زىلىك (筝)، يېتىق نەي (横笛)، تىزىق نەي (排箫)، سىلىك (笙)، سۇناي، داپ (羯鼓)، ياندۇمباق (腰鼓)، دالا دۇمبىقى (答蜡鼓)، ناغرا (大鼓)، جەللا (铜钹) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ دەۋردىكى قەشقەر، كۇسەن،

قوچۇ سازەندىلىرى كىيىنىشى ۋە ئورکېستىرى توغرىسىدا مەن «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» ناملىق كىتابىمدا مەخسۇس توختالغانلىقىم ئۈچۈن قايتا تەكرارلاشنى ھاجەتسىز دەپ قارايمەن. بۇ خىل چالغۇلارنىڭ ماھىرلىرى، تەسىرى ۋە بۇ چالغۇلاردا كۈيلەنگەن ئاھاڭلار، بۇ ئاھاڭلارغا ئوينالغان ئۇسسۇللار توغرىسىدىكى تاڭ دەۋرى شەئىرىيەت مۇنبىرىدىكى مەشھۇر شائىرلارنىڭ گۈزەل مىسرالىرى يۇقىرىقى كىتابىمدا سۆزلەنگەنلىكى ئۈچۈن بۇ يەرنى قىسقارتىپ ئۆتمەكچىمەن.

5. غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا ـ ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى (B)

ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر غەربىي يۇرت تاشكېمىر تام رەسىملىرىدە گەۋدىلەنگەن يەنە بىر مۇھىم سەنئەت دۇردانىسىدىن ئىبارەت.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇسسۇل بەدەن سەنئىتى، بەدەن ئارقىلىق ھېسسىياتنى ئىپادىلەش مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت. بۇنداق بەدەن سەنئىتى ئۇسسۇل قىياپىتى، ئۇسسۇل تىلى، ئۇسسۇل رىتمى، ئۇسسۇل سىمۋوللۇقى ۋە ئۇسسۇل گۈزەللىكىنى مۇجەسسەم قىلغان، ئۇسسۇللۇق كومپوزىتسىيە ۋە ئۇسسۇللۇق ھېسسىياتقا ئىگە بولغان ئۇسسۇللۇق بەدەن ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. شىنجاڭ قىيا تاشلىرىغا ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىنفورماتسىيىسى كۆپلەپ چېكىلگەن. تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇنىڭ گۈزەل تارىخىي مەدھىيىسى يېزىلغان. ئۇنىڭ ئوبرازلىق، رەڭدار، تىپىك ۋە كلاسسىك شەكلى شىنجاڭ تاشكېمىرلىرى تام رەسىملىرىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ.

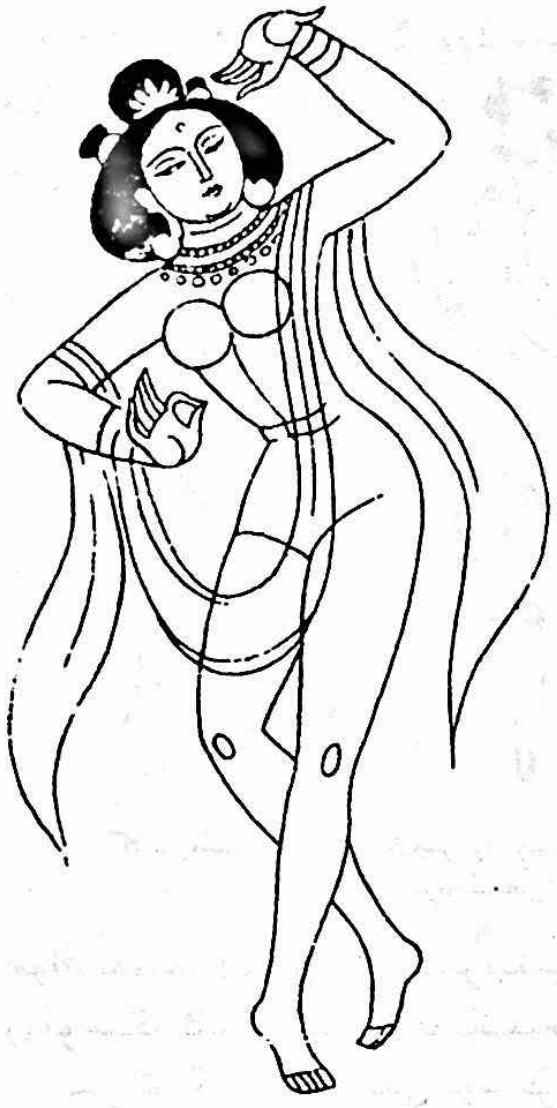
شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدە ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر يەنىلا گاندھارۋا بىلەن كىننارانى ئاساس قىلغان ساماۋى ئوبرازلاردىن

85 ـ رەسىم. قىزىل 176 ـ كېمىردىكى ئۇسسۇلچىلار رەسىمى

باشقا، «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» بىلەن «بۇددا-ھانىڭ قىسمەتلىرى»دىكى بۇدساتۋالارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇسسۇلچىلار ياكى ئۇسسۇللۇق قىياپەتلەردىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تۈردە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ ماھىيەتتە يەنىلا ئەينى زامانداىكى يەرلىك خەلقنىڭ رېئال ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي ئۇسسۇللىرىنىڭ نۇرلاندۇرۇلغان، ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە دىنىي تۈس بېرىلگەن شو-لىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئالاھىدە يېرى شۇكى، ئەينى زامان سەنئەتكار-رەسساملىرى ئۆزىنىڭ بەدەن سەنئىتى غايىلىرىنى ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرىدە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىپادىلىگەن.

ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر شىنجاڭدىكى ناھايىتى نۇرغۇن تاشكېمىرلەردە بەدەن گۈزەللىكىنىڭ مەسلىسىز ئۇلگىسىنى نامايان قىلغان. ئۇ ماھىيەتتە شەرقلىق ئادەم تۈركۈمىنىڭ تەبىئىي بەدەن گۈزەللىكى ئالامەتلىرىنى، بەدەن گۈزەللىكىگە بولغان ئۇلگىلىك قاراشلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. قىزىل 8 ـ كېمىردىكى ئۇسسۇلچى قىز ئوبرازى ماھىيەتتە كۈسەن رەسساملىرى تۈرمۈشتىن ئېلىپ مۇجەسسەملەشتۈرگەن شەرق ۋېنىراسىنىڭ شانلىق كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت.

86 ـ رەسىم. قىزىل 8 ـ كېمىردىكى رۇمبا ئۇ-
چىگە سىزىلغان يالىڭاچ ئۇسسۇلچى

مەلۇمكى، كۇسەندە «پۇتۇن خەلق ناخشا ـ مۇزىكىغا ما-هىر» (乐歌善俗)⑦ بولۇپ، ئۇ «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» نىڭ ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. كۇسەندىن ۋىدۇساكا ئىسىملىك مۇزىكانت⑧، سۇ-جۇپتەك مەشھۇر كۇيشۇناس، بايمىنداەك ئاتاقلىق كومپو-زىتورلار يېتىشىپ چىققان. سۇجۇپ ۋە بايمىندانىڭ چاڭ-ئەندىكى پائالىيىتى سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىگە كۆرۇنەر-لىك تۆھپە قوشقان. كۇسەن مۇزىكا ـ كۇيلىرى يالغۇز قەشقەر، قوچۇ، ئۇرغول، ھەتتا گەنجۇ مۇزىكا ـ كۇي-لىرىنىڭ ئۆلچەملىك ئاساسى بولۇپ قالماي، يەنە قۇملۇق-نىڭ شىمالىدىكى تۈرك خان-لىقى ۋە ماۋرائۇننەھرىدىكى توققۇز جاۋۇپ مۇزىكا ـ كۇيلىرى ئۇچۇنمۇ ئۆلچەملىك مۇزىكا ئاساسى بولغان. بۇ كەڭ رايونلارنىڭ ھەممە مۇزىكا ۋە ئۇسسۇللىرىنى كۇسەن مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرى ئاساسىدا ئويناش ۋە تەڭشەش مۇمكىن ئىدى. سۇي ـ تاڭ سۇلا-لىلىرىنىڭ توققۇز قىسىم ۋە ئون قىسىملىق ئوردا مۇزىكىلە-رىدا، ئۇسسۇللىرىدا، بىلىم يۇرتلىرى دەرس ۋە مەشىق پائالىيەت-لىرىدە كۇسەن مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرى كۇي (曲)، يەن (艳)، لۇ-ەن (乱) قاتارلىق ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ، مۇقاملارنىڭ (大曲)

87 ـ رەسىم. قىزىل تاشكېمىر تۇرىكۈمىدىكى ئۈسۈللۇق تام رەسىملىرىنىڭ سىزىۋېلىنغان كوپىيىلىرى

چوڭ نەغمە، داستان ۋە مەشرەپتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىملىق تۈزۈلۈشىگە ئاساس سېلىشقا باشلىغان⑨.

بىز تاشكېمىرلەردىكى ئۈسسۈللۇق كۆرۈنۈشلەردىن، خۇددى دۇ يۇ (杜佑) نىڭ «قانۇنلار قامۇسى» (通典) بىلەن تاڭ دەۋرىنىڭ شائىرلىرى تەسۋىرلىگەندەك ئەينى زامان كۈسەن ئۈسسۈللىرى (جۈملىدىن پۈتۈن غەربىي يۈرت ئۈسسۈللىرى)نىڭ بىر قاتار خاس شەكىل ھاسىل قىلىش تامغا ـ ئالامەتلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇلار مۇنداق:

تەمكىن، ئازادە ۋە ئۆزىگە ئىشەنگەن غۇرۇر بىلەن ئۈسسۈلغا چۈشۈش، بەدەن، قولنى دىرىلدىتىپ ئۆزىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىش؛

ئالدى ـ كەينىگە قايرىلىپ، ئاچا، تەتۇر ئاچا، ئۈچ پۈكلىمە ھەرىكەتلەر بىلەن مەردانە ئەۋرىشىملىك ھاسىل قىلىش؛

قاچۇرما ھەرىكەتلەرنى باش، گەۋدە، قول ۋە پۇتتا ئورۇنداش.

بەزىدە پىرقىراش ئارقىلىق ئۇسسۇللۇق گۈزەللىك يارىتىش؛

ئىما - ئىشارەتنى پۈتۈن ئۇسسۇللۇق قىياپەتكە بىرلەشتۈرۈپ، كۆز ئوينىتىپ، ئېڭەك تاشلاپ، مەيدە ۋە قول - بېغىشلارنى بىر پۈتۈن گەۋدىلەندۈرۈش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تاك سۇلالىسى شائىرلىرى بۇنى «پىرقىرىغان نېلۇپەر»، «چۆرگىلىگەن پانۇس چىراغ»، «بوشلۇقتا دولقۇن ياساش»، «تېپىپ سەكرەش»، «قاياناپ ئويناش»، «كۆكرەك سىلاش»، «يەڭ شمايلاش»، «قاش ئۇچۇرۇپ، كۆز ئېتىش»، «تىز قويۇش»، «قولىنى بەلگە ئېلىش»، «قاش ئېتىشىپ ئۇسسۇل ئويناش»، «ساغرا تولغاپ، بەل ئوينىتىش»، «يەڭگىل قەدەم تاشلاپ، ئەۋرىشىم مېڭىپ كېلىش»، «سۇلكىتى كىيىمدىن ئارتۇق گۈزەل بولۇش» دېگەندەك ھەرىكەت ۋە قىياپەت ئىبارىلىرى ئارقىلىق ئومۇملاشتۇرغان.

88 - رەسىم. تاۋرىل ستېين دەندان ئۆيلۈكتىن ئېلىنىپ كەتكەن لاكشمى رەسىمى

تاشكېمىردىكى ئۇسسۇلغا كۆرۈنۈشلەردە قول بارماقلىرىمۇ مۇئەييەن ئىپادىلەش تامغىلىرى — «قول تامغىلىرى» (手印 — Mudra) بىلەن تەسۋىرلەنگەن. بۇ خىل «قول تامغىلىرى» ئەينى زاماندا خاس ياكى

سىمۇوللۇق مەنىگە ئىگە بولغانىدى. مېنىڭچە، ئۇنىڭ ھەرقايسى مۇقىم ھالىتى مەلۇم پىكىر ھېسسىيات مۇھىتىغا ئىزنا ـ بەلگە بولۇش مۇمكىن.

شىنجاڭدا يالغۇز تاشكېمىرلەردىلا ئەمەس، قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان دەپنە بۇيۇملىرىدىكى رەسىملەردە، قەبرىلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەردە، ئىبادەتخانا ۋە ئوردا ـ قەسىر تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەردە، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن تېپىلغان ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشتىكى ھەرخىل قورچاق بۇتلاردا ئۇسسۇل ئوبرازى بېرىلگەن. بۇنداق قورچاقلار چاڭئەن، لوياڭ، شەنشى ئۆلكىسى لىچۈەن ناھىيىسى (礼泉) جېڭرېنتەي قەبرىگاھلىقىدىن (郑仁泰) كۆپلەپ تېپىلدى. چاڭئەندىن تېپىلغان تۆگىگە مىنىپ سەپەرگە چىققان سەنئەتچىلەرگە سىمۋول قىلىنغان سازەندىلەر ھەيكىلى ئەينى زامان تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا ـ ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، تاشكېمىرلەردىكى سەنئەت تېماتىكىسىنىڭ رېئال، ئېتنىك ئاساسىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئاۋرېل ستېين دەندان ئۆيلۈكتىن تاپقان «قۇتلۇق تەڭرى خاتۇن» (吉祥天女 — Lakshmi) رەسىمى ئۆزىنىڭ مىسلىسىز گۈزەللىكى بىلەن يالىڭاچ ھەم «ئۇچ پۈكلىمە» شەكىلدىكى ئۇسسۇللۇق قىياپەتتە سىزىلغان. ھىندىستاندا دەندان ئۆيلۈكتىكىدىن ئون نەچچە ئەسىر كېيىن ئىشلەنگەن لاكشىمى ھەيكىلى بىرقەدەر ئاددىي ئىشلەنگەنلىكىگە قارىماي، يەنىلا ئۇسسۇللۇق قىياپەت بىلەن ئىشلەنگەن. لاكشىمى تەسۋىرى ياپونىيىدە تولۇق كىيىندۈرۈلگەن.

6. بۇددا يادىكارلىقلىرىدىكى تىياتىرلىق ئوبرازلار

تىياتىرلىق كۆرۈنۈشلەر شىنجاڭدا قىيا تاش سىزمىلىرىدىكى نىقابلىق كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. تىياتىرلىق كۆرۈنۈشلەر قەدىمكى شامان ـ توتېم مەشرەپلىرىدىلا ئۆز

بىخىنى كۆرسەتكەنىدى. خەلق ئارىسىدىكى نورۇز - سۈمەلە (ئۇندۇرمە) مەشرەپلىرىمۇ روشەن ئويۇن - تىياتىر شەكلىگە ئىگە بولغانىدى. تىياتىرغا ھەۋەس قىلىدىغان ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەم قويۇشى بىلەن كۆپلىگەن تىياتىر ئاكتىيورلىرىنى ئۆز قوشۇنى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن. قازاقىستاندىكى يەتتىسۇ رايونىنىڭ كوستانا دېگەن جايىدىن تېپىلغان مېتال تاۋاقنا چېكانكا قىلىپ ئىشلەنگەن ئۈچ پىدىسىنىڭ بىر قاتار تراگېدىيىلىرىدىكى كۆرۈنۈشلەر كلاسسىك گرېك تىياتىرىنىڭ سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىمۇ ئوينالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ[10].

بۇنىڭدىن باشقا خوتەننىڭ يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان، مىلادىيە 1 - ئەسىرگە مەنسۇپ كومېدىيىلىك ئادەم قىياپەتلىرى، قىزىقچىلار كۆرۈنۈشى بىلەن قاراشەھەر شورچۇق مىڭئۆيلىرى خارابىسىدىن تېپىلغان

89 - رەسىم. ياپونىيە ئوتانى ئەترىتى كۆچا سۈبېشىدىن ئېلىپ كەتكەن جەسەت كۆلى قۇتقۇچىنىڭ سىرتىغا سىزىلغان تىياتىرلىق كۆرۈنۈشتىكى پېرسوناژ ئوبرازلىرى

كومېدىيىلىك قاپارتما ئادەم بېشى ھەيكەللىرى (ھەتتا بەزى ساپال ھەيكەللەر يالىڭاچ ياسالغان) تىياتىر چۈشەنچىسى ۋە پائالىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

فاشىيەن ۋە شۇ‌ەنزاڭنىڭ سايا‌ھەت خاتىرىلىرى بىلەن لوپنۇر رايونىدا تېپىلغان قوليازمىلارنىڭ ئۇچۇر بېرىشىچە، خوتەن، كۇرۇان، لوپنۇر، كۈسەنلەردە داغدۇغىلىق «بۇت يۆتكەش مۇراسىمى»، «بۇت يۇيۇش مۇراسىمى» پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلگەن، بۇلار ئۆز تەركىبىگە تىياتىر سەنئىتى مەزمۇنلىرىنى ئالغان. قۇمۇل ۋە كۈسەندىن تېپىلغان «مايتىرى سىمىت» تىياتىر كىتابى كۆپ پەردىلىك بۇددا تىياتىرىنىڭ ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئوينالغانلىقىنى دەللىلەيدۇ. جۇڭگو يىلنامىلىرى بىلەن باشقا تارىخىي مەنبەلەردە ئەينى زاماندا سېركچىلىك، دارۋازچىلىق، قىزىقچىلىق ئويۇنلىرى، نىقابلىق (大面具) تىياتىرلار، ھەر خىل چوڭ تېپىتكى نەغمىلەر مەسىلەن، «باتۇر» (拔头)، «سۇمۇز» (苏莫祗) قاتارلىقلار شىنجاڭدىن ئىچكىرىگە كېلىپ قويۇلغانلىقى، بۇ ئويۇنلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىنغانلىقى، ھەتتا ياپونىيىگە تارقالغانلىقى يېزىلغان. بىز شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى»دا كۆپلىگەن دراماتىك سۈژىتلارنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز. ئۇلارنىڭ تراگېدىيىلىك، كومېدىيىلىك ژانىرلىرى كۆزگە روشەن تاشلىنىدۇ.

شىنجاڭدا كەڭ تارقالغان خەلق داستانلىرى، مۇقاملارنىڭ داستان قىسمى، كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى داستانچىلىق ژانىرى، ھەتتا «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ كومپوزىتسىيىلىك تۈزۈلمىسىمۇ تىياتىرلىق خۇسۇسىيەتنى گەۋدىلەندۈرگەن.

بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىرقانچە تەرەپنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغان ھالدا، شىنجاڭ خەلقى ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر، ئەمما تىياتىر ھەققىدە ھېچقانداق خەۋىرى يوق، دېگەن خۇلاسىگە قوشۇلالمايمىز.

ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئېلىپ كەتكەن جە-سەت كۇلى قۇتىسىنىڭ سىرتىغا سىزىلغان تىياتىرلىق كۆرۈنۈش كۆسەندىلا ئەمەس، پۈتۈن قەدىمكى شىنجاڭدا تىياتىرلىق كۆرۈ-نۈشلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ. بۇ رەسىملەردە كۆسەن كىشىلىرى قىياپىتى ئوچۇق كۆ-رۈنۈپ قالماستىن يەنە، ھايۋان شەكلىدە گىرىم قىلىنغان ئاكتىيورلارمۇ كۆرۈنىدۇ. بۇ خىل كىيىنىش ۋە گىرىملار كۆچ-لۈك كومپىدىيىلىك ھالەت پەيدا قىلغان. كۆسەن تىياتىرلىرىغا ئالاقىدار تارىخىي مەنبەلەردە، يېڭى يىل كىرگەندە ئات، كالا، تۆگە سوقۇشتۇرۇپ ئويۇن ئوينىلىدىغانلىقى، كۆزدە بېشى ئىتقا، يۇزى مايمۇنغا ئوخشايدىغان گىرىم قىلغان «ۋۇرۇچ» (波罗遮) ئويۇنى ئوينىلىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە توسۇ (索透) يا-كى ۋۇسۇ (塑握) ناملىق ئويۇنىنىڭ بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن شۇاڭلۇ (陆双) دېگەن شاھماتتەك ئويۇنغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى يېزىلغان.

7. شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى باشقا تەسۋىرىي سەنئەت نامايەندىلىرى

شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتى ئۆزىنىڭ دىنىي ۋە بەدىئىي تېمىلىرىدىن باشقا يەنە ئۆسۈملۈك، ئۇچارقۇش، باشقا ھايۋانلار، ھەر خىل نۇسخا ـ نەقىش شەكىللىرى قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇلار ئاساسىي تېمىنىڭ تەركىبىي قىسمى، ئىپادىلەنگۈچى ۋاستىسى، تەمسىلى سۈپىتىدە ياكى زىننەت ـ بېزەك ئورنىدا سىزىلغان. شۇنداق بولۇشقا قارىماي، ئۇ رەسساملىق سەنئىتىنىڭ خاس ساھەسى ۋە رېئال تۇرمۇشنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى سۈپىتىدە مۇھىم بەدىئىي ئەھمىيەتكە ۋە چىنلىق قىممىتىگە ئىگە بولغان.

بىز قىزىل 14 ـ كېمىردىكى مايمۇن، شىر ۋە بۇركۇتنىڭ؛ 80 ـ كېمىردىكى قىزىل مايمۇن، بىر جۈپ كەپتەرنىڭ؛ 110 ـ

كېمىردىكى چېپىپ كېتىۋاتقان قوچقارنىڭ؛ 144 ـ كېمىردىكى ئۆچكىنىڭ؛ 205 ـ كېمىردىكى قىزغۇچ چوڭ پىلنىڭ؛ 224 ـ كېمىردىكى بىر جۈپ كەپتەر، كۆك مايمۇننىڭ؛ قىزىلقاغا 11 ـ كېمىردىكى ئاق قۇش قاتارلىق قۇشلارنىڭ؛ 13 ـ كېمىردىكى قىزىل قۇشنىڭ؛ 23 ـ كېمىردىكى قىرغاۋۇلنىڭ؛ سىمسىم 26 ـ كېمىردىكى قۇشنىڭ؛ 28 ـ، 44 ـ كېمىردىكى توزنىڭ؛ 37 ـ، 44 ـ كېمىردىكى قۇش ئۆركەشلىك ئاق تۆگىنىڭ؛ قۇمتۇرا 16 ـ كېمىردىكى ئادەمباشلىق ـ قۇش قۇيرۇقلۇق مۆجىزاتنىڭ؛ 24 ـ كېمىردىكى يىلاننى ئوۋلىغان بۈركۈتنىڭ؛ 43 ـ كېمىردىكى ھېكمەت ئاڭلاۋاتقان بىر جۈپ بۇغىنىڭ؛ 46 ـ كېمىردىكى ئاق قۇشنىڭ؛ 63 ـ كېمىردىكى پىل مىنگەن مايمۇننىڭ؛ تۈرپان بېزەكلىكتىكى تاشكېمىرلەر (ئۇ چاغدا تىزىملاپ نومۇر قويۇلمىغان)نى فون لېكوك ئېلىپ كەتكەن

90 ـ رەسىم. تاشكېمىرلەردىكى بىر قىسىم ھايۋانات ئوبرازلىرى

«بۇددىنانىڭ ھېكمەت سۆزلىشى» نامىلىق چوڭ ھەجىملىك پانئوراما سىغا ساخاۋەتچىلەر مىنىپ كېلىپ چۆكتۈرۈپ قويۇلغان بىر جۈپ كارۋان تۆگىسىنىڭ رەسىمى بىلەن ئاۋرىل ستەيىن مىراندىن ئېلىپ كەتكەن شاھزادە يېتىلگەن ۋە كېيىن ساخاۋەت قىلىۋەتكەن ئاق پىلنىڭ رەسىمى قاتارلىقلارنى شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى ھايۋانات رەسىملىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سۈپىتىدە تىلغا ئالىمىز.

بۇ ھايۋانات رەسىملىرى مۆلچەر دەريا سى بويىدىكى قىيا تاشلارغا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قىيا تاشلارغا سىزىلغان ھايۋانات رەسىملىرى بىلەن ياندىشىدۇ. فون لېكوك كۇچا قىزىلدىن ئېلىپ كەتكەن «مەرۋايىت ھالقا» ئىچىگە ئېلىپ نەقىش ئىشلەش، كۆپ ئورۇندىن ھەر خىل ۋاريانتتا تېپىلغان. ھەتتا كۇچا سۇبېشىدىن تېپىلغان جەسەت قۇتىسىنىڭ سىرتىغا سىزىلغان قاناتلىق بالىمۇ «مەرۋايىت ھالقا» ئىچىگە ئېلىنغان، بۇ خىل نۇسخىدا ئىشلەنگەن كۆرۈنۈش يەنە ئەپراسىياپ خارابىسىنىڭ تېمىغا مىلادىيە 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردە سىزىلغان ئۇچ ئەلچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان باش ئەلچىنىڭ تونىغا سىزىلغان مارجانلىق ئاسقا چىشلىگەن قۇشقا ئوخشايدۇ. بۇ ئەپراسىياپ شەھىرىگە شەرقتىن كەلگەن ئەلچىلەر ئىدى. ھايۋانلارغا مونچاق ئېسىش تەسۋىرلەنگەن بۇنداق رەسىملەرنىڭ يەنە بىرى ھازىر يا-پونىيىدە ساقلىنىۋاتقان مونچاق ئاسقان تېكە رەسىمىدىن ئىبارەت.

تاغ ـ دەريالار، گۇل ـ گىياھلار رەسىملىرىمۇ رېئاللىق ئاساسىدا سىمۋوللاشتۇرۇلغان. بۇددا ھېكايىلىرىدە كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان قارلىق تاغ (ھىندىقۇش)، مېرۇ(山楼弥Meru) تېغى قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق بىر تەرەپ قىلىنغان.

تاشكېمىرلەردىكى نەقىش بېزەكلەر ھەم ئېتنىك تۇرمۇش پۈرىقى كۇچلۇك ھەم ئېستېتىك شەكىل گۈزەللىكى قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولۇپ، بۇ خىل نەقىش سەنئىتى شىنجاڭ تاشكې-

مىرلىرى ئارقىلىق ئىلگىرىكى تارىختىكى ساپال بۇيۇملار، ياغاچ ۋە توقۇلمىلارغا ئىشلىتىلگەن نەقىشلەر ئۇسلۇبىنى كېيىنكى ئىسلام دەۋرى ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ۋە ھۇنەر - سەنئىتىگە تۇتاشتۇرغان.

ئىزاھلار:

① پرۇمېتى — گرېك ئەپسانىلىرىدىكى جاسارەتلىك، خەلقپەرۋەر ئىنسان سىيماسى. ئۇ ئولىمپىك تېغىدىكى باش تەڭرى زېۋس تەرىپىدىن چەكلەپ قويۇلغان ئوتنى ئىنسانلارغا ئوغرىلاپ بەرگىنى ئۈچۈن، زېۋس تەرىپىدىن كاپكاز تېغىغا زەنجىرلەنگەن، دەپ ھېكايە قىلىنىدۇ.

② «نىياز چاچ» — چېكىلەك چېچى ھازىرغىچە ئۇيغۇرلاردا ئادەت قىلىنغان.

③ ئاۋرېل ستېەين: «غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى»، 88 - بەت.

④ «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق خەنزۇچە 3 - سان، 59 - بەت.

⑤ شىۋانىڭ ناتاراجا(午王 — Nataraja) ، لىنگا (linga 棱加) قاتارلىق نامىرىمۇ بار.

⑥ بۇ بىشىنو ئېتىقادىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. ئۇنى «دىۋاكارا»، «قاراخان تەڭرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

⑦ «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑧ ۋېرنېر تومىاس: «توخار تىلى دەرسلىكى Toc) harischesElmenlar) (ھېيدېلبېرگ، كارل ۋىنتېر ئۇنىۋېرسىتېتى نېمىسچە نەشرى، 2 - قىسىم، 49 - بەت).

⑨ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى».

⑩ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىللىق 2 - سان.

توققۇزىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىرىدە مائىزم ئىپادىلىرى

1. غەربىي يۇرتتا مائىزم

ھەممىگە مەلۇمكى، مائىزم بىر خىل دىن سۈپىتىدە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا، ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئۆزىنىڭ كۆرۈنەرلىك تەسىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. شۇنىسى روشەنكى، ئۇ پۈتكۈل ئاھالە ۋە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، قىسمەن ۋاقىتلاردا، مۇئەييەن دائىرىدە ئاساسلىق ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، كۆپ ھاللاردا ئۇ زورو ئاستىرىزم (ئاتەشپەرەسلىك) ۋە بۇددىزم بىلەن بىللە ساقلانغان.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە، جۈملىدىن ئېغىز ۋە يازما ئەدەبىيات ساھەسىدە مائىزمنىڭ سەنئەت شەكلىدىكى كۆرۈنەرلىك ئىپادىلىرى گەۋدىلەنگەن. دەرۋەقە، مۇستەقىل دىنىي ئېتىقاد ھېسابلانغان مائىزم، گەرچە بۇددىزم سەنئىتىدەك كەڭ تەسىرلىك تارىخىي ئىزلار قالدۇرمىغان بولسىمۇ، يەنىلا بۇ ئېتىقادنىڭ سەنئەت، بولۇپمۇ تاشكېمىر سەنئىتىدىكى ئىزنالىرى ھەققىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتمەي بولمايدۇ.

دەرۋەقە، مانى ئۇيغۇر، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىدا ۋە بۇ ئەدەبىياتقا ئاساس سالغان خەلق نەزىرىدە تەڭداشسىز سەنئەتكار رەسسام ۋە ئادالەتپەرۋەر ئالىم ھېسابلىنىپ كەلدى. ئەلىشىر نەۋائىي «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا:

«خىتا مۇلكىدە ئېردى ئىككى ئۇستاد،
ئىكەۋلەن تەۋە ئەمەنلىخ بىرلە ھەمزاد.
لەقەبدە بىرى بانى، بىرى مانى،
بۇنى كۆرگەن تەسەۋۋۇر ئەيلەپ ئانى،
قىلىپ مىمارلىق بانى ئىشىن خاش،
كېلىپ مانى خىتا مۇلكىدە نەققاش.»

دەپ مانىنى جۇڭگولۇق ماھىر نەققاش ئوبرازىدا تەسۋىرلىسە، ئۇ «لىسا ـ نۇتتەيىر»(قۇشلار تىلى) داستانىدا مانىنى ئالەمنى كۆركەم ياراتقان ماھىر ئىجادكار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، گۈزەللىكنىڭ جامالىنى كۆرۈپ مانىمۇ غەيرەتتە قالغانلىقىنى مۇنداق يازغان:

«سۈرەتكىدىن ئاجىز ئولسا مانى ئىرمەستۇر ئەجەب،
قايدا نەققاش ئەيلەگەي كىلكى قەزا تەسۋىرىدىن.»①

مانى ھەققىدە سابىر تىرمىزى، يۈسۈپ ئەمىرى، مەجلىسى، ئابدۇرەھىم نىزارىمۇ گۈزەل مىسرالار قالدۇرغان. ئۇلار مۇھىمى مانىزم ئېتىقادى ئۇستىدە ئەمەس، بەلكى مانى نامىدا گەۋدىلەندۈرگەن تام رەسىملىرى ۋە سەھىپە سۈرەتلىرى ئۈستىدە تەسەننا ئوقۇشقان.

مانى دىنى ئىرانىنىڭ ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ياشىغان مانى (240 ــ 275) نامىلىق كىشى تەرىپىدىن يارىتىلغان. مانى بابىلوننىڭ نەھر ـ قۇتا ــ (Kutha Naht) دەريالىق بويىدىكى مەردىنۇ (Uardinu) دېگەن يېزىدا پەتەك لەقەملىك كىشى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مانى كىچىكىدىن ئاقساق بولۇشىغا قارىماي 24 يېشىغىچە ۋىزانتىيەدىن كەشمىر ۋە ھىندىستانغىچە (ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن دېيىلىدۇ) كېزىپ، ھەر خىل دىنىي تەلىماتلار

بىلەن تونۇشقان. ئۇ ساسانىيلارنىڭ پادىشاھى شاپۇر I (241 ــ 272) تەختكە چىقىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە، بۇ مۇراسىمغا قاتنىشىپ، ئۆز تەلىماتىنى ئېلان قىلغان. مانىزم قەدىمكى بابىلون ئېتىقادى بولغان زىرۋانىزم ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئوتتۇرا شەرقە تارقالغان زوروئاستىرىزمنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى ئاساسىدا شەكىللەندى. زىرۋانىزم تەلىماتى قاراڭغۇلۇق بىلەن يورۇقلۇق بىر ـ بىرىگە زىت ئىككى سۇبستانسىيە (本体)، ئالەم ئۇنىڭ ئۆزلۈكسىز كۈرىشى دەپ قارايتتى. زوروئاستىرىزم پاك سۇبستانسىيىدىن ھاسىل بولغان يورۇقلۇق تەڭرىسى، ئاخرۇ مازدا بىلەن ناپاك سۇبستانسىيىدىن ھاسىل بولغان ئاخرۇ ماينۇ ئارىسىدىكى زىددىيەت ئالەمنىڭ نېگىزىنى ھاسىل قىلىدۇ، دەپ قارايتتى. مانى دىنى بۇ خىل ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلارنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى ئەينى زامان بۇددىزمىنىڭ، جۈملىدىن خرىستىئان دىنى رىم ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قورالىغا ئايلانغاندىن كېيىنكى «خرىستىئان ئاسىيلىرى» نىڭ قاراشلىرىدىن ئوزۇقلانغان ئاساستا پاكلىق ۋە يورۇقلۇقنى ئىدمال غايە قىلغان ئۆز تەلىماتلىرىنى يارىتقانىدى.

مانى تەلىماتى «ئىككى يىلتىز، ئۈچ ئۆتكۈ (زامان)» نى ئاساس قىلغان. ئۇ يورۇقلۇق ــ ئىزگۈلۈك بىلەن قاراڭغۇلۇق (جاھالەت) ــ قاباھەتنى ئالەمنىڭ بىر ـ بىرىگە زىت ئىككى يىلتىزى (مەنبەسى) دەپ قارايتتى. مانىچە، ئەسلىدە يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق چەك ـ چېگرا سى ئېنىق ئىككى ئىقلىم ئىدى. ئۆتمۇش (بىرىنچى) زاماندا قاراڭغۇلۇق يورۇقلۇقنا زوراۋانلىق قىلىپ، كۈرەش قوزغىدى. ھازىرقى (ئىككىنچى) زامان دەل ھەر ئىككى كۈچنىڭ كۈرەش دەۋرىدىن ئىبارەت. كەلگۈسى (ئۈچىنچى) زامان يورۇقلۇقنىڭ ــ ئىزگۈلۈكنىڭ غەلىبە زامانى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى يىلتىزلىق كۈچ ئۆز دائىرىسىدە بولىدۇ، قاراڭغۇلۇق ــ قاباھەت زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلالمايدۇ. مانى تەلىماتىدا ئۇلۇغ نۇر تەڭرى (يارۇق بۇرھان)،

تەڭرى نۇرى (ئاي، كۈن، يۇلتۇزلار)، تەڭرى قۇدرىتى (پاك ۋە خسلەتلىك سۇ، ئوت، شامال ۋە پاك نەپەس)، تەڭرى پاراسىتى (مانىزمنىڭ يەتتە دەستۇرى، ئۈچ چەكلەش، ئون قىلماسلىق②) دىن ئىبارەت تۆت مۇقەددەملىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئالەمنىڭ قارىمۇقارشى ئىككى كۈچ كۈرىشىنى تەكىتلىگەن مانىزم پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ كونكرېت ئاساسى، مۇھىمى ئىجتىمائىي تەلىمات سۇپىتىدە تەڭسىزلىككە قارشى تەڭ تەقسىماتچىلىق ۋە مۇلۈك ئومۇملۇقى قاراشلىرىنى ئۆز پائالىيىتىنىڭ يېتەكچى پرىنسىپى قىلغانىدى. ئۇمىدسىز - روھانىيەتچىل سوپىزمغا ئوخشىمايدىغان، ئۇمىدۋار ۋە ئىنسان قىممىتى توغرىسىدىكى مانىزم قاراشلىرى بىر مەزگىل ساسانىيلار شاھلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانىدى. بۇ تەخمىنەن خۇددى ئۇبۇلقاسىم پىردەۋسى «شاھنامە» دە تەسۋىرلىگەندەك شاپۇر I بىلەن هورموز I دەۋرىگە توغرا كەلسە كېرەك. كېيىنچە، مانى دىنى بارغانسېرى ئۇستۇنلۇك ئېلىۋاتقان زوروئاستىرىزم دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ نارازىلىقى ۋە بەھرام شاھ (273 ــ 293) باشچىلىقىدىكى ساسانىيلار يۇقىرى تەبىقىسىنىڭ ئۇنى باستۇرۇشى بىلەن قاتتىق پاجىئەگە ئۇچرايدۇ. مانى 275 - يىلى قەتلى قىلىندى، ئۇنىڭ جەمئىيىتى تارقىتىۋېتىلدى، مۇقەددەس دەستۇرلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلدى. هېكايەت قىلىنىشىچە، مانى بىر قېتىملىق ئوردىغا تەكلىپ قىلىش سۇيىقەستى ۋاستىسى بىلەن قولغا ئېلىنغان ۋە بەھرام شاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈلۈپ، تېرىسىگە سامان تىقىلىپ، هەمەدان شەهىرىنىڭ دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويۇلغان.

مانى ئاقساق بولۇشىغا قارىماي، ئوتتۇرا - يېقىن شەرقنىڭ كۆپ جايلىرىنى كەزگەن، ئۆز ئەسەرلىرىنى سۇرىيە تىلىدا، شاپۇر I گە ئاتىغان «شاھ بۇراگان» ناملىق كىتابىنى پەهلىۋى تىلىدا يازغان، ئارامىيە ئېلىپبەسى ئاساسىدا يېڭى بىر خەل يېزىق ــ مانى يېزىقى ئىجاد قىلغان، ئۇ ئۇستا رەسسام ئىدى.

ئۇنىڭ رەسىملىرى ئۇ يازغان كىتابلىرىغا قىستۇرۇلغانىدى.

مانى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆپلىگەن مۇخلىسلىرى شىمالىي ئافرىقا، جەنۇبىي فرانسىيە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كەتتى ۋە بۇ رايونلاردىكى ئاھالە ئارىسىدا كۆپلىگەن ھىمايىچىلەرگە ئېرىشتى. مەلۇم مەنبەدە ماۋرائۇننەھر، تارىم ۋادىسى، خۇاڭخې ھەم ئورقۇن بويلىرىدا مانىزم بازىلىرى پەيدا بولدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا مانىزم بۇددىزم بىلەن بىللە ئىككىنچى ۋەتەنگە ئىگە بولغانىدى.

مانى دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا مانىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىدىن ئىلگىرىرەك، تەخمىنەن 270 ـ يىللىرى تارقالغان. بۇ رايونلاردا بۇددىزم سەنئىتى ئومۇمىيۈزلۈك كېڭىيىۋاتقان چاغلار ئىدى. يىپەك يولىدىكى ھارماس چاربازارچىلار ـــ سۇغدىلار ئارىسىدا مانىزم مۇخلىسلىرى كۆپ ئىدى. مانىزم بۇ رايونلاردا مەزدەك تەلىماتىغا ئاساس بولدى. مەزدەك تەلىماتى مانى دىنى تەشەببۇسلىرىنى ئۇمىدۋارلىق بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، يامانلىق پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، ياخشىلىق جەمئىيىتىنى چوقۇم بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. مانى ـ مەزدەك مۇخلىسلىرى 780 ـ يىللاردا بۇخارادا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتى. مانى ئېتىقادى توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدىمۇ تارقالدى. بۇ ھەقتە ئاكادېمىك ئى. س. براگىنىسكىي «تاجىك مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابىدا: «مانى دىنى قۇدرەتلىك ئۇيغۇر خانلىقىغا تارقالدى، ئۇيغۇرلار مەزدەك قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشتى. ئۇ تەڭ تەقسىماتچىلىق تۇغنى ئېگىز كۆتۈرگەنىدى. شۇبھىسىزكى، بۇ تۈركىي تىلدىكى خەلقلەرنىڭ فارابى ۋەتىنىدىكى ئىجتىمائىي ئوتوپىيىسىنى شەكىللەندۈرۈشكە تەسىر كۆرسەتكەن[1]» دەپ يازغانىدى.

مانىزم تەخمىنەن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭغا تارقالغانلىقى مەلۇم. ئۇ، چۇ ۋادىسى ـــ سۇيئاب ـ ئاقپېشىم تەرەپتىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. دۇنخۇاڭدىن

تېپىلغان ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، ۋۇ زېتىيەن پادىشاھ ۋاقتىدا، 694 ـ يىلى لوپنۇر بويىدىكى سۇغدىلار رايونى بولغان تاشبالىق (石城) دا ساداقەتمەن مانى دىنى راھىب بولغان. ئەينى زاماندا چاڭئەندە ئويغۇرلار «ئاقدىل مانى» (善善马尼) دىنىنى نەغمىگە قاراپ، شۇ چاغدا شىنجاڭدا مانىزملىق مۇزىكا ـ ئۇسسۇل جەھەتتىمۇ نەتىجىگە ئېرىشكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە پودويان (拂多诞) 694 ـ يىلى چاڭئەنگە كەلگەن تۇنجى پارس مانىزم ئالىمى دېيىلىدۇ. بۇ مانى ئۆلىمالىرىنىڭ ئۇلۇغ موزاك (慕者) تىن كېيىنكى يەنە بىر دىنىي ئۇنۋانى «ئاختادان» بولۇپ، مانى دىنىنى تارقۇچىنىڭ ئىسمى ئەمەس ئىدى.

كېيىنچە چاڭئەندىمۇ مانىزم ئىبادەتخانىلىرى پەيدا بولدى. بۇ يەردە ئاق بۇلۇت ئىبادەتخانىسى (白云寺) ئۇنىڭ مۇئەسسەسى بولسا كېرەك. ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى مانىزمنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، چاڭئەن ـ لوياڭلاردىمۇ مانىزم ئابرۇيى تېخىمۇ ئاشتى. بۇنىڭدىن باشقا، يىپەك يولى سودىسىدا ئۆزىنى ئۇيغۇر ئاتۇالغان ياكى توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى (九姓照武回鹘) دەپ ئاتۇالغان سۇغدىلارنىڭ تەسىرىدە مانىزم چاڭئەن، لوياڭلاردا ئىقتىسادىي ئارقا تىرەككە ئېرىشتى. بۇنى تاڭ دەۋرىدىكى شائىر لو شاڭشۇنىڭ «بۇخارا ئىبادەتخانىسى شەنىگە» ناملىق شېئىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ:

«ھەزرىتىم زەن قويسىڭىز ئاق باش قىرائەت شەيخىگە،
نىسپىسى قەسىر ـ ھەرەم سازەندى ھەم رەققاسىدۇر.»

بۇنىڭدا مانىزم مۇخلىسلىرىنىڭ ئاق باشكىيىمى كىيىدىغانلىقى، دىن بىلەن نەغمە ـ ناۋانى بىللە تۇتىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مانى مۇخلىسلىرى لوپنۇر، تۇرپاندىن باشقا، ئوردوس

بويىدىكى «ئالتىسۇ» دېگەن جايدىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى دەسلەپتە ھەم شامانىزم تەسىرىدە سۆيگۈن (史思明) ھەم مۇقان قاغان، ئىستېمى قاغانلار قوبۇل قىلغان بۇددىزم تەسىرىدە بولغانىدى. ئىستېمى قاغان يۇلتۇز، كۈچا، چۇ ۋادىسىدا بۇددىزمغا ھامىيلىق قىلدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرى شۇەنزاڭغا كۆپ خەيرخاھلىق قىلغانىدى. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ تەسىر مەۋجۇت ئىدى. قوچۇ ۋە جۇڭغارىيىدىكى ئۇيغۇرلىشىش جەريانىدا تۇرغان قەبىلەرگىمۇ بۇ خىل دىنىي تەسىر ئۆزىنى كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بىراق، يازما مەنبەلەردە، ئۆڭلۈك (安禄山)④ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كەلگەن مويۇنچور قاغانىنىڭ ۋارىسى ئۆتىكىن قاغان لويالڭ ــ چاڭئەندىن قارابالغاسۇنغا قايتىشتا نىسىي قاتارلىق تۆت مانىزم ئۆلىماسىنى بىللە ئېلىپ كەتتى، دېيىلگەن. بۇ چاغدا قاغان دىنىي ئىسلاھاتقا موھتاج بولۇپ، مانىزمنى كۆپ ئېتىقادلىقتىن، دۆلەت دىنى قىلىش ئارقىلىق كىشىلەر قەلبىنى ۋە ئىرادىسىنى بىرلەشتۇرۇشنى ئويلىغان بولسا كېرەك. ئۆتىكىن قاغان نەزىرىدە، شامانىزم دەۋرىدىن چەتتە قالغان، بۇددىزم تولىمۇ سىپايىلىقىنى تەلەپ قىلغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋارلىق روھىيىتىگە لايىق كەلمىگەن، پەقەت مانىزم جەڭگىۋار ھەم ئۇمىدۋار تەلىمات بولۇپ كۆرۈنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۆتىكىن قاغان تۆت مانى ئۆلىماسى بىلەن ئوچۇق ـ يوروق سۆزلەشكەن ۋە مانى دىنىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جەڭگىۋار ئېتىقادى قىلىپ تىكلىگەن.

ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەن ۋە ئادىئېزلار باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ـ تۇرپان ئويمانلىقىغا يۆتكەلگەن، ياغمىلار باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى گەنجۇ (نەنسەن) ئەتراپلىرىغا يۆتكەلگەندىمۇ ئۇلار ئورتاق مانىزم ئېتىقادىدا ئىدى. ئەمما، بۇ رايونلار بۇددىزم گۈللەنگەن رايونلار

ئىدى. ئۇيغۇر ـ ئادەتتىن قەبىلىلەرنىڭ ئولتۇراقلىششى، ئۇلارنى نەسەپىي مەنسەپ يايلاق تەپسىدىكى جەڭگىۋار تۇرمۇش شەكلىدىن، بوستانلىق تەپسىدىكى تېرىقچىلىق تۇرمۇشى شەكلىگە ئۆتۈشتىن ئىبارەت تارىخىي خاراكتېرلىك بۇرۇلۇشقا ئېلىپ كەلدى. بۇ جەريان تەدرىجىي، ئەمما كۆرۈنەرلىك تېزلىكتە ئورۇندالماي يېپەك يولىدا قەد كېرىپ تۇرغىلى بولمايتتى. ماددىي ـ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر، ئۇيغۇرلارنى، ھەتتا پۈتكۈل ئىدىقۇت خانلىقىنى مانىزمدىن بۇددىزمغا ئۆتۈشكە ئېلىپ كەلدى. تەخمىنەن مىلادىيە 866 ـ يىلىدىن كېيىنكى بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ئارىلىقتا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ماھايانا بۇددىزمنىڭ ئېتىقادچىلىرى بولۇپ قېلىشتى. ئەمما، بۇ مانىزم پۈتۈن ئېتىقادتىن قالدى ۋە چەكلەندى دېگەن سۆز ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىز مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» ناملىق كىتابىدا، توققۇز ئوغۇزلاردا مانىلار بولغانلىقى ھەققىدە يازغانلىرىنى، جۇملىدىن سۇڭ تەيزۇڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن 939 ــ 1006 ـ يىللىرى 100 كىشىلىك ئەلچى ئۆمىكىنى باشلاپ قوجۇغا كەلگەن ۋاڭ يەندېنىڭ ئىدىقۇتتا بۇددا دىنىدىن باشقا، «پارس راھىبلىرى» شۇغۇللىنىدىغان مانى دىنىنىڭ بارلىقى توغرىسىدا بەرگەن ئۇچۇرىنى بىلىمىز. ئەرەب ساياھەتچىسى تەمىم ئىبن بەھر ئىدىقۇتتا مانى مۇخلىسلىرىنىڭ بارلىقىنى يازغان. مانىزم بۇددا دىنى بىلەن بىللە راۋاجلاندى، ھەتتا سالماقلىق بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت تەسىرىنى قالدۇردى.

2. مانىزم ۋە ئۇيغۇرلار

مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا مۇھىمى سۇغدى ۋە «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان توخارلار ئارقىلىق ئومۇملاشقان. بىز مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن روشەنلەشتۇرۇلگەن مانىزم

تەسىرى ۋە تەسۋىرىي سەنئىتى تۇرپان دىيارىدا دەپ قارىغانىدۇق. ھازىر بىرقەدەر ئېنىق بولغان مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مانى دىنى سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى فاراب، ئىسپىجاپتىن تاكى لوپنۇر ۋادىسىدىكى سۇغدى بېرچەكلىرى (ئاھالە رايونلىرى)، تۇرپان، دۇنخۇاڭ، ئالتىسۇ ۋە سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىغىچە يېتەرلىك تەسىر قالدۇرغان. بىز كروران ـ لوپنۇر ۋادىسىنىڭ ئىلگىرى ئېغىر ۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكى تۇپەيلىدىن ئۇ يەرنىڭ مانىزم ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بىز يېقىندىن بېرى تۇرپان بېزەكلىكتىكى ۋە دۇنخۇاڭ موگاۋكۇ تاشكېمىرلىرىدىكى بىر قاتار كېمىر ياكى تام رەسىملىرىنىڭ مانىزمغا ئائىتلىقىنى بايقاۋاتىمىز. ئۇيغۇر خانلىقىدا خېلى زامان دۆلەت دىنى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن، دۇنخۇاڭدا ساۋ (كابودان) جەمەتى ھاكىمىيىتى سۈپىتىدە مىلادىيە 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردە ھۆكۈم سۈرگەن سۇغدى ھاكىمىيىتى ساقلانغانلىقىنى تولا ۋاقىتتا دىققەتتىن چەتلەشتۈرۈپ قويمىمىز. مېنىڭچە، كوشان خانلىقىنىڭ ھالاكىتى، بۇددىزمنىڭ قەندىھار ـ بامىيان لىنىيىسىدە خارابلىشىشى بىلەن كۆپلىگەن توقۇز جاۋۇپ بۇددىستلىرى مانىمزغا ئۆتكەن. مەلۇم مەنىدە، ئىسلامىيەتنىڭ ماۋرائۇننەھرىدىكى كۈرەشلىرى مۇھىمى مانى تۇركلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان.

ھازىر 914 ــ 1002 ـ يىللىرىغىچە، ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتى ۋە كېيىنكى گەنجۇ (دۇنخۇاڭ) ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرى مەخسۇس تېما سۈپىتىدە ئېنىقلانغىنى يوق. روشەنكى، دۇنخۇاڭ قولىيازمىلىرىدىكى ئۇيغۇر ـ سۇغدى مەنبەلىرى تاشكېمىرلەردىن ئايرىلغان يەككە ھادىسە ئەمەس. ئالىملار بەزىدە بۇددا، بەزىدە «ئىران تەسىرى» دەپ قاراۋاتقان بىر قاتار ئوبىيېكتلارنىڭ مانىزم ــ سۇغدى تەسىرىگە ئالاقىدار بولۇشى تولىمۇ ئېھتىمال.

گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئاخبار» (گۇزەل خەۋەرلەر) ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، قوچۇ ئۇيغۇر خانى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، ھەر كۈنى 300 ــ 400 كىشى مانى ئىبادەتخانىسى ئەتراپىغا توپلىشىپ مانى دىنىي كىتابىنى قىرائەت قىلىشقان[5]. بارتولد «كاتولوگ» (目录) ناملىق كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈپ، توقۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ سەمەرقەنتتە ياشاۋاتقان مانى دىنى مۇخلىسلىرىغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، سامانىيلار خانىغا: قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مۇسۇلمانلار سامانىيلار سۇلالىسىدىكى مانى مۇخلىسلىرىدىن نەچچە ھەسسە نۇرغۇن ئىكەنلىكىنى، ئەگەر سامانىيلار سۇلالىسىدىكى مانى مۇخلىسلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىنسا، قوچۇ خانلىقى زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلارغىمۇ زىيانكەشلىك قىلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. بۇنىڭدىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بۇددىزم ۋە مانىزمدىن تاشقىرى، يەنە مۇسۇلمان ئاھالىسىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككىنچى مانى تۇركۈمىگە (ئىككى ئانچىم تېكىرلەر) قاراشلىق مانى ئىبادەتخانىسىنى باشقۇرۇش نىزامىغا قارىغاندا، مانى دىنى ۋە مانى ئىبادەتخانىلىرى پائالىيىتى ھوقۇق ھەم زور ئىقتىساد بىلەن تەمىنلەنگەنلىكى مەلۇم. نىزامنامىدە: «ئۇلۇغ قوت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى»نىڭ مانى دىنىنى قوغدايدىغانلىقى، ئۇلارغا بېرىلگەن ئىمتىياز ۋە راسخوت، باش راھىب «ئېۋىرخان تەكرى موزاك»، باش ئۆلىما «ئاختادان»، ئەر ـ ئوپاس، ئايال ـ ئوپا سانىخ راھىب ـ راھىبەلەرنىڭ ھوقۇق، ۋەزىپىلىرى، جارچى (شىرۇخان)، تېۋىپ (ئوتاچى)، مالچى (سۇگۇچ)، جېسەكچى (يارغان) ۋە جازا (قاۋىرىق) قاتارلىقلارنىڭ ئىش ـ ئەمەللىرى يېزىقلاشتۇرۇلغان. بۇ مانىزمنىڭ ئىمتىيازلىق ئۇستقۇرۇلما ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىدىقۇت خارابلىرىدىن ۋە قەغەز سەھىپىلىرى بىلەن يىپەك ـ كەندىر رەختكە سىزىلغان رەسىملەرگە قارىغاندا مانىزم مائارىپى ئالىي مائارىپ كۆرۈنۈشىنى بەرگەن. ئوخشاش كىيىنگەن، قەلەم تۇتۇپ خەت يېزىۋاتقان كۆرۈنۈشنى بىز تېخى بۇددا تام رەسىملىرىدىن ئۇچراتمىدۇق.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا (ئېھتىمال ئىلگىرىكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى، كېيىنكى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە ساجۇ ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتىدە) مانىزم مۇخلىسلىرى 840 ـ يىلىدىن كېيىن مانىزم تەقىب قىلىنغان چاغلىرىدا لوياڭ ۋە ئىران ئەللىرىدىكىدەك مەخپىي پارول بىلەن ئالاقىلىشىدىغان خۇپىيانە تەشكىل قۇرۇشقا ھاجەتسىز بولسا كېرەك.

ئىدىقۇتتا ئاپىرىنچورتېكىن قاتارلىق مانىزم غايىسىدىكى شائىرلار، يۇلتۇز تېكىنىدەك ساداقەتمەن مانىزم شاھزادىلىرى بولغان.

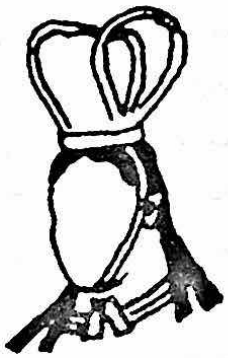
مانى مۇخلىسلىرى جاپاغا چىداملىق بولۇش، ئۆزىنى تىزگىنلەش، ئۆزئارا ھەمكارلىشىشنى تەلەپ قىلاتتى. ئىبادەتتە مانىغا بېغىشلانغان قەسىدە «مەھرنامەك» قىرائەت قىلىناتتى. بۇ قەسىدە ئۇيغۇر تىلىدا:

«ئالقۇ بىش ئاژۇنلارنىڭ ئومۇغى،
ئاريايشار يىلتىزنوم ... چى.
ئايانچاڭ كۆڭۈلىن يۇتۇگۇ،
ئاياغلىغ ئاتلىغ قاڭىم مانى بۇرقانىم.»⑥

دەپ باشلىنىپ ئوقۇلاتتى. ئۇ پۇتۇنلەي باش قاپىيىلىك ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدا بولغانلىقى بىلەن مەزمۇنى دىنى، شەكلى ئۇيغۇر شېئىرىنىڭ بىر نەمۇنىسىنى كۆرسىتەتتى.

مانى دىنىدىن بۇددىزمغا ئۆتكەندە ئۇيغۇر بۇددىستلىرى مانىزمدا ئىشلەتكەن بىر يۇرۇش دىنىي ئىبارىلەرنى مانى

91 ـ رەسىم.

دىنىدىكى ئاتالمىغا بۇددىچە مەنە بېرىپ ئىشلەتتى. مەسىلەن، «براخما» نى «ئاروئا» دەپ، «ئىندىرا» نى «خورموزدا» دەپ، «بۇددىها» نى «بۇرھان» (بۇرقان) دەپ، دىنىي سۆتىرا ـ نومىلارنى «نوم» دەپ، «نىرۋانا»نى «نىرۋانىخ» دەپ قوللانغان. يەنە ئۆزلىرىگە خاس ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارنى قوللانغان. مەسىلەن: «قايتا ئۆلۈپ ـ تۇغۇلماق» نى «تۇغۇموغ ئاۋۇنۇخ» دەپ، «ئازاب» نى «ئادالار» دەپ، «قۇتۇلۇش» نى «ئۇززۇن» دەپ ئالغان. مانى دىنىمۇ دۇنيانىڭ ئازابلىقى، ئالتە ئاداشتۇرغۇچى سەزگۈ، قۇتۇلۇش، قايتا ئۆلۈپ ـ تىرىلىش ۋە خاتىرجەملىك ماقامى ـــ نىرۋانا ھەقىقىدە سۆزلىگەن. مانى يېزىقىدا قوچۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ۋەكىللىرى مەيدانغا كەلگەنىدى.

گابائىن خانىمنىڭ «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش» ناملىق كىتابىنىڭ 86 ـ، 91 ـ، 150 ـ بەتلىرىدە قوچۇ مانىزم مۇخلىسلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلەرچە كىيىنىشلىرىنى، ئۇلار ئومۇمەن باشلىرىغا چېكىلمىكسىز ئاق باشكىيىمى كىيىدىغان، مەيدىلىرىگە ئىزناك ياكى مېدالىئوندەك نەرسە تاقىۋالغانلىقىنى يازغان ۋە بۇنى شۇ كىتابنىڭ 113 ـ، 114 ـ رەسىملىرىدە سىزىپ كۆرسەتكەن (79 ـ رەسىمگە قارالسۇن). يۇقىرىدىكى رەسىم ئاق يۇز نىقابى (پەرەنجە) لىك، چېكىلەكسىز ئاق قالپاق كىيگەن ۋە قالپاق لېنتىسىنى ساڭگىلاتقان ئايالنىڭ ۋە تۆۋەندىكىسى چېچىنى تارىغان، بېشىغا قىزىل لېنتىلىق ئاق

قالپاق كىيگەن ئەركەك مانى راھىبىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى. مانىلارنىڭ خۇددى خانلاردك چېچىنى ئۇزۇن قويۇشىدىن ۋە كىيىنىش ئالاھىدىلىكىدىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مەۋقەسىنى باھالىغىلى بولىدۇ. بىز ئەگەر تۇرپان ئىدىقۇت خارابىسى بىلەن بېزەكلىك قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ئۇيغۇر خانلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بىر قاتار رەسىملىرىگە قايتا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، مانىزم ئالامەتلىرىنى ياكى بۇددا ـ مانىزم ئارىلاشما كىيىنىش ئۇسلۇبىنى ھېس قىلىمىز.

3. غەربىي يۇرتتا تېپىلغان مانىزم تەسۋىرىي سەنئىتى

مانىزم ـــ سەنئەتخۇمار ۋە سەنئەت ۋاستىسى بىلەن ئۆز ئەقىدىلىرىنى كەڭ تارقىتىشقا يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلگەن دىن بولۇشى بىلەن بىللە، ئۇ ھەيكەلتىراشلىق بىلەن (ئېكون ياساش بىلەن) شۇغۇللانمىغان. ھەيكەللەرگە چوقۇنماسلىق مانىزمنىڭ بىر نىزامى بولغان. مانىزم ـــ تام ۋە سەھىپە (رەخت) رەسىملىرىگە، مۇزىكا ۋە تەسىرلىك شېئىرىيەتكە بېرىلگەن.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرى ۋە دىنىي ئىبادەتخانا خارابىلىرى بىلەن كىتاب ـ قولىيازمىلار كۆپرەك تېپىلغان ئورۇن ئىدىقۇت شەھەر خارابىسى، بېزەكلىك بولدى. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قولىيازمىلاردىمۇ بۇ جەھەتتىكى يادىكارلار خېلى كۆپ.

ئىدىقۇت شەھەر خارابىسى بىلەن مۇرتۇق ـ بېزەكلىك خارابىلىرىدىن تېپىلغان رەسىملىك كۆرۈنۈشلەرگە نەزەر سالغىنىمىزدا، مانىزم ئاسمان ئىلاھلىرى بىلەن راھىبلارنىڭ رەسىمى كەينىگە نۇر چەمبىرەكلىرى سىزىلغان. كۇن بىلەن يېڭى چىققان ئاي (شەمسى ـ قەمەر) بەلگىسى تولا ھاللاردا مانى دىنى ئىجادچىسى مانى ئوبرازىغا قوشۇمچە قىلىنغان.

گرونوۋېدىل بىلەن فون لېكوك تۇرپان ئىدىقۇت شەھەر خارابىلىرىگە يېقىنلاشقاندا دېھقانلار بىر دانە ھازىرلا ئېچىلىپ

چىققان تەڭداشسىز مانىزم تام رەسىمنى ئۇلارغا ساتقان. بۇ رەسىمدە كىيىنىشكەن، بېشىدا نۇر ھالقىسى چاقناپ تۇرغان مانىنىڭ ئوبرازى، ئەتراپىدا ئەر - ئايال راھىبلار قىياپىتى سىزىلغانىدى. بۇ ئېيتىلىشچە، دۇنيادا يېگانە ئۇچرىغان مانى تەسۋىرلەنگەن نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدىكەن. ئۇلار بۇ تام رەسىمنى بېرلىنغا ئېلىپ كەتكەن.

مانى دىنى يەتتە ئىبارىسىنى ئۇلۇغ بىلگەنلىكىنىڭ سەۋەبى ئېنىق ئەمەس. مانى دەستۇرلىرىمۇ يەتتە مۇقەددەس كىتابتىن تەشكىل تاپقانىدى. تۇرپاندىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مانىزمغا ائىت كىتابلاردىن «ئالەم بىنا تەلىماتى»، «ئىككى يىلتىزلىق نوم» (二宗经)، «مانى راھىبلىرىنىڭ ئىستىغپار نامىسى» (مۇئاسىت ۋانىفىت ــ摩尼教徒阡悔录)، «مانىغا مەدھىيە» (摩尼赞诗 ــ Mahrnamag) قاتارلىق نوم - قەسىدىلەر تېپىلدى.

مانى مۇخلىسلىرىنىڭ ئېتىقادى كونا بابىلون زېرىۋان ئېتىقادىدىن باشلانغان. ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، سومېرلار ئىران ئېگىزلىكىگە ئېلىپ كىرگەن مۇنەججىملىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغانىكەن. ئۇلار ھەپتىنى يەتتە كۈنگە ئايرىپ، ئۇنى تۇپراق، سۇ، يەل، ئوت، ئالتۇن، كۈن، ئاي دەپ ئاتىغان. بۇ ئادەت ھازىر يىپەك يولى يادنامىسى سۈپىتىدە ياپونىيەدە قوللىنىلماقتا. 12 يىلنى توشقان، كالا، يولۋاس قاتارلىق 12 ھايۋان نامىدا ئاتاش ئادىتى مەركىزىي ئاسىيالىقلار سىياقىدىكى مانى مۇخلىسلىرىدىمۇ شۇنداق ئىدى.

مانىزم سەنئەتكارلىرى تولىراق مانى ئىبادەتگاھلىرى ۋە ئوقۇش يۇرتلىرىغا گۈزەل تام رەسىملىرى سىزغان. ھازىرغىچە مەلۇم بولۇشچە، ئىدىقۇت شەھىرىدىكى مانى ئىبادەتخانىسى تېمىدىن مانى ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلارغا تەلىم سۆزلەۋاتقان رەسىمى تېپىلغان. بۇ رەسىمدە چوڭايتىپ سىزىلغىنى مانى، ئەتراپىدىكى ئاق قالپاقلىقلار ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى دەپ قارالماقتا.

ئىدىقۇتتىكى ئىبادەتخانا خارابىسىدىن بىر ۋاقىتتىلا ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۆلۈكلەرنى توپلاپ قويغان ئۆيدىكى قۇرۇپ كەتكەن جەسەتلەر ۋە ئۆرۈلگەن خىش پارچىلىرى ئارىسىدىن مانى ئېتىقادىدىكى ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ رەڭدار تام رەسىمىدىن سۈنغان نەمۇنە چىققان. بۇ خانىۋەيرانلىق ئىدىقۇتتا موڭغۇللار ئۇرۇشى ياكى خىزىر خوجا «غازات» چىلىرى ۋاقىتىدا بولغان بولۇشى ئېھتىمال.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدە مانىزم تەسۋىرىنىڭ ئاز ساقلانغانلىقى مەسىلىنىڭ مۇھىم تەرىپى بولسىمۇ، بۇ مۇتلەق مۇھىم تەرىپى ئەمەس. لوپنۇر ۋە ئىدىقۇت خارابىلىرىدە نابۇت بولغانلىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس. شەخسەن مەن تۇرپان مۇرتۇق - بېزەكلىكتىكى قايتا سۇۋالغان ياكى ئۇستىگە قايتا كېسەك كېمىر تىزىپ ئىشلەنگەن تاشكېمىرلەرنىڭ ئاستىنقى كېمىرلىرىدە مانىزم تېمىسىغا ئائىت تام رەسىملىرى بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى، ئاستىنقى قەۋەتتىكى تاشلانغان رەسىملەردە كونا ئۇيغۇر يېزىقى قالدۇقلىرى كۆپرەك كۆزگە تاشلانغانلىقىنى كۆرگەنىدىم.

مانىزم سەنئەتكارلىرى ۋە خەتتاتلىرى كىتاب سەھىپىلىرىگە گۈزەل تەسۋىرىي رەسىملەرنى سىزغان. مەزمۇنەن ئالغاندا بەزى سەھىپە رەسىملىرىدە نۇتۇق سۆزلەۋاتقان ئۇستاز ۋە ئۇنىڭ سۆزىنى ئىخلاسمەنلىك بىلەن خاتىرىلەۋاتقان شاگىرتلار سىزىلغان. ئەپسۇسكى، ئۇستاز ئوبرازى ياخشى ساقلانمىغان. مانى سەھىپە رەسىملىرى شەكلەن ئالتۇن ھەل بىلەن، كۆك، قىزىل، سېرىق رەڭلەردە ئادەم، قۇش ۋە گۈل - گىياھلار تەسۋىرىدە بېزەلدۇرۇلگەن، ئۇنىڭدا بەرباب، داپ ۋە نەي چېلىۋاتقان سازەندىلەر رەسىملىرى گەۋدىلەندۇرۇلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئەينى زامان ئىدىقۇت ئۇيغۇر مانىستىلىرىنىڭ تۇرمۇشى، ئىبادەتخانى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رەڭدار رەسىملەرمۇ تېپىلغان.

تۇرپاندىن تېپىلغان يېپەك، كەندىر ۋە تېرىگە ئىشلەنگەن

92- رەسىم. دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىگە سىزىلغان نېستورىئان پوپىنىڭ رەسىمى

رەسىملەر ئارىسىدىمۇ ئۇيغۇر مانىلىرىنىڭ قويۇق ئوبرازى بېرىلگەن.

فون لېكوك «جۇڭگو تۇركىستانىدىكى گۆھەرلەر» ناملىق كىتابىدا، ئۆزىنىڭ بىر كىتاب ئۆيىدە سۇدا نەملەنگەن شۇنچە كۆپ كىتابلارنى كۆرگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدىكى گۈزەل بېزەكلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغانلىقىنى، ئەمما قول ئۇزارتقان ھامان تىتىلىپ كېتىپ، قولغا ئېلىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقىنى ئەپسۇسلىنىپ يازغان.

كىتاب مۇقاۋىلاش، نەقىشلىك سەھىپىلەر ئىشلەش، ھۆسنىخەتچىلىك مانى ئۇيغۇرلىرىدىن مەركىزىي ئاسىيا كىتابچىلىقىغا ئەنئەنە بولۇپ قالغانىدى. بىز بۇنى ئىران مانى مۇخلىسلىرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز. «شاھنامە»، ھەر خىل «خەمسە» داستانلىرى، «بابۇرنامە» دىكى رەڭدار قىستۇرما (مىنراتۇرا) رەسىملەرگە مانى سەنئەتكارلىقى ئۇسلۇبى تەسىر قىلمىغان قالمىدى. سابىر تىرمىزى (؟ — 1151).

«باھار پەسلى كېلىپتۇر، يەڭگى تارىخى باھار ئەيلە.
ئۆيۇڭنى قەندىھار بۇتخاناسىدەك لالىزار ئەيلە.»
«بولدى باغ بۇتخانا يەڭلىغ لالەگۇللەر ھۆسنىدىن،
راستىنى ئېيتسام چىنۇ قەشقەرلىق سەنەملەر بەرق ئۇرار.»

دەپ يازغان.

شۇنى قوشۇپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىدىقۇت شەھەر خارابىسىدىن خرىستىئان ئاسىيلىرى دەپ ئاتالغان نېستورىئان ئېتىقادىغا ئائىت قىممەتلىك تام رەسىملىرى تېپىلغان. رەسىمدە يەنىلا قوشۇما قاش، قايرىما ياقا، ئۆتۈك كىيگەن يەرلىك ئاھالىنىڭ مەي قاچىسى ۋە گۈل تۇتۇپ تۇرغان ئەنئەنىۋى ئۆمۈر تىلەش پائالىيىتى تەسۋىرلەنگەن. نېستورىئان دىنىغا ئائىت تام رەسىملىرى دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدىنمۇ تېپىلغان.

ئىزاھلار:

① مەنىسى مۇنداق: «سۇرىتىڭنىڭ گۈزەللىكىنى كۆرۈپ مانى ئۆز ماھارىتىنىڭ بۇنداق ھۆسن ـ جامالىنى سىزىشقا ئاجىزلىقىنى ھېس قىلسا ھەيران بولما، تەكرىدىن باشقا قايسى نەققاش ئۆلۈم ھادىسىسى توغرىسىدىمۇ قەلەم تەۋرىتەلىگەن.»

② مانىزمنىڭ يەتتە دەستۇرى. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان «مانى نۇر بۇرھان ئېتىقادنامىسى» (摩尼光佛教法仪) ناملىق كىتابتا مۇنداق ساناپ كۆرسىتىلگەن: «چەكسىز تۇمەن قائىدىلەر يىلتىزى بولمىش ئەقىل دەستۇرى»، «پاك روھلارنىڭ خەزىنە نومى»، «قائىدە نومى»، «خۇپىيانە قائىدە نومى»، «ئۆتمۈشنى ئىسپاتلاش نومى»، «باھادىرلىق نومى»، «مەدھىيە (ماھىرنامەگ) نومى» دىن ئىبارەت. ئۇچ چەكلەش ـــ ئېغىزدىن (ھاراق ئىچىش، يالغان سۆزلەش، گۆش يېيىش) چەكلەش؛ قولنى (يامان ئىش ـ ھەرىكەتتىن) چەكلەش؛ كۆكرەكنى زىنادىن چەكلەش بولۇپ، ئوننى قىلماسلىق: بۇتقا چوقۇنماسلىق، يالغان سۆزلىمەسلىك، خىيانەت قىلماسلىق، قاتىللىق قىلماسلىق، زىنا قىلماسلىق، ئوغرىلىق قىلماسلىق، كاززاپلىق قىلماسلىق، ئەپسۇنگەرلىك قىلماسلىق، ئالا كۆڭۈل بولماسلىق ۋە ھۇرۇنلۇق قىلماسلىقتىن ئىبارەت ئىدى.

③ ئى. س. بىرگىنسكى: تاجىك مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، 1977 ـ يىلى موسكۋا رۇسچە نەشرى، 272 ـ بەت.

④ ئۆتكۈنچى ياپونىيە ئالىملىرى ئەن (安 — بۇخارا) رۇشەن، دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

⑤ ياكوۋسكىي: «ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدە 9 -، 10 - ئەسىرلەردىكى تۈرپان ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدىكى مەنبەلەر»، («شەرق مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى تارىخى تەتقىقاتىغا دائىر ئەمگەكلەر»)، 4 - توپلام، 1947 - يىلى لېنىنگراد نەشرى، 423 -، 443 - بەتلەر.

⑥ يەشمىسى:

بەش تۈرلۈك ئالەمنىڭ ئۆمىدى،
ئارىيايشار يىلتىزلىق نوم ... چى.
ساڭا قەلبىمدىن ئىتائەت قىلىمەن،
ھۆرمەت ۋە شۆھرەتلىك ئاتىمىز — مانى بۇرھانىمىز.

ئونىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتىدىكى ئېتىنىك ئالاھىدىلىك ۋە ئېستېتىك ئۇسلۇب

1. غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتىدىكى ئېتىنىك ئالاھىدىلىك

كارل ماركس: «مىسىر ئەپسانىلىرى ھەرگىزمۇ گرېك سەنئىتىنى پەيدا قىلىدىغان تۇپراق ياكى بالىياتقۇ بولالمايدۇ» دەپ توغرا ئېيتقانىدى. ھەرقايسى مىللەت ۋە دۆلەت خەلقى ئۆزىگە خاس، تىپىك ئېتىنىك مەدەنىيەتنى يارىتىدۇ، راۋاجلاندۇرىدۇ، ھەرگىزمۇ باشقا مىللەت ۋە دۆلەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس، تىپىك مىللىي مەدەنىيىتىنى ئۆز دىيارىدا، ئۆز خەلقى ئارىسىدا كۆرگەزمە قىلىش ياكى ئۆز مەدەنىيىتى قىلىپ نامايان قىلىش جەريانىنى پەيدا قىلمايدۇ. ھازىرغىچە بولغان ھەقىقىي مەدەنىيەت تارىخىدا، مەيلى يىراق قەدىمكى زاماندا بولسۇن، مەيلى يېقىنقى زاماندا بولسۇن، ئۆزىگە خاس مىللەت روھىيىتىنى گەۋدىلەندۇرمىگەن، «ئەسلىدىن مەدەنىيىتى بولمىغان تەبىئىي مىللەت» بولغان ئەمەس.

غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى، رەسساملىق سەنئىتى، ئۇسسۇل ـ مۇزىكا ـ تىياتىر سەنئىتى جاۋاھىراتلىرىنى كىم ياراتقان؟ بۇ جاۋاھىراتلار كىم ئۈچۈن يارىتىلغان؟ بۇ جاۋاھىراتلاردا كىمنىڭ ئىجتىمائىي ئوبرازى، ھەرىكەت رىتىمى، مەنىۋى مېلودىيىسى گەۋدىلەندۇرۇلگەن؟ بۇ مىسلىسىز جاۋاھىراتلارنىڭ كۈچلۈك

ئىزناسى ۋە چاقناق شولىسى ھازىر شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى داۋامىدا ئىپادىلەنگەنمۇ، يوق؟ مانا بۇلار بىزدىن غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكىنى مۇھاكىمە قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

بىز مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىغا كەلگەن چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى، خۇسۇسەن ئاۋررېل ستەيىننىڭ يازغان ئەسەرلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ئەگەشكەن مۇئەللىپلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن داۋاملىق ئىلىمگە يات سادالار ئۇزۇلمەي چىقىپ تۇردى. ئۇلارنىڭ تارىخىي پاكىتقا زىت «مەدەنىيەت دىففۇزىيىسى» ۋە «غەرب مەركەز» نەزەرىيىلىرى شۇنچە تېتىقسىز ۋە بىر ـ بىرىگە زىت بولۇشىغا قارىماي، «ئىلىم نوپۇزى» ھەيۋىسىدە يېڭى قەلەم ئىگىلىرىنى قايمۇقتۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن:

ـــ غەربىي يۇرتتا ئەسلىدىن مەدەنىيەت بولمىغان. غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ئېشىندىلىرىدىن ھاسىل بولغان.

ـــ بۇددىزم تارىم ئويمانلىقىدىكى بىچارە ھالەتتە تۇرغان دىنىي ئېتىقاد، بىلىم ۋە تۇرمۇشقا نىسبەتەن ناھايىتى روشەن تەسىر كۆرسەتكەن ھادىسە بولدى. بۇددىزم جۇڭگو چېگرا رايونىدىكى ياۋايى مىللەتلەرنى ئاقارتتى.

ـــ جاڭ چيەن (مىلادىيەدىن ئىلگىرى؟ ـــ 127) غەربىي يۇرتقا كەلگەندە، بۇ يەردىكىلەر ئۇرۇقداش قەبىلىلەر ھالىتىدە تارقاق ياشايتتى.

ـــ غۇز (胡) ئىبارىسى ئىران ـ ساسانىيلارنى كۆرسىتىدۇ.

ـــ بۇ يەردىكىسى ھىندىستان بۇددىزمى، گرېك سەنئىتىدىن ئىبارەت.

ـــ كۈسەن تام رەسىملىرىنىڭ ئالدىنقى دەۋرى قەندىھار،

كېيىنكى دەۋرى ئىران ئۇسلۇبىغا مەنسۇپ.

ـــ بۇ يەردىكى ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى گرېكلارنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى قاتتىق ئۇچرىغان شەرقىي ئىران، شىمالىي ھىندىستاندىن كەلگەن. بىز ھازىرغىچە قەدىمكى ئاسمان مالائىكىلىرى رەسىمىنى گرېكلاشقان ئوتتۇرا شەرقتە قانداق ھەل قىلدىكىن، دەيمىز. مەن ئۆزۈمنى جۇڭگودىكى بۇددا بېھارىسىدا ئەمەس، بەلكى سۇرىيە ياكى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي ئۆلكىلىرىدىكى بىرەر داچىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىۋاتىمەن. تاشىلا[1] پادىشاھىنىڭ يارلىقىنىڭ تېپىلغانلىقىغا قارىغاندا، بىر زامانلاردا خوتەن ئۇنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ـــ جۇڭگودا يالىڭاچ رەسىم سىزىش ئەنئەنىسى بولمىغان. قەدىمكى گرېتسىيە سەنئىتى ئادەم بەدىنىنى سىزىشنى ئاساس قىلغان. ئۇنىڭ تەسىرىدە ھىندىستان سەنئىتى ئادەمنى تەسۋىرلەيدىغان ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلدى. بۇددىھانىڭ بىرىنچى ئوبرازىنى ياراتقان گرېكلار بولدى.

ـــ بۇددا تاشكېمىرلىرىدە قايىنام شەكلى، نەقىش تۇۋرۇك، پۆپۈك ۋە لېنتىلار پۈتۈنلەي گرېك سەنئىتىگە مەنسۇپ.

ـــ شىنجاڭنىڭ ئەسلىدىكى ئاھالىسى ئىران ئېگىزلىكىدىكى ئاھالە بىلەن بىر سىستېمىغا تەۋە، سۇغدى تىلى تۈرك تىلى سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، ئىران تىلى بىلەن بىر تۈركە ياتىدۇ. غەربىي تۈركلەر ئىرانلاردۇر.

... ...

ۋەھاكازا، ۋەھاكازالار.

مەن ئاۋرېل ستەين (چەت ئەلدىن)، شاڭ دا (جۇڭگودىن) نىڭ ئىسمىنى ئاتىغاندىن سىرت، باشقا مۇئەللىپلەرنىڭ نامى ۋە ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىشتىن ئۇيالدىم. ئۇلاردىكى ئاساسىي ئىبارىلەرنى ئەينەن، ئەمما كۆرسەتكۈچسىز يېزىپ چىقتىم. مېنىڭچە، بۇ يېتەرلىك ! ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە

بىر ـ بىرلەپ توختىلىش بىلەن ئۆز كىتابىمنىڭ بايان قىلىش ئىزىدىن چىقماقچىمۇ ئەمەسمەن.

*　　*　　*

ھەممىزگە روشەنكى، گرېتسىيە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا تۇنجى قېتىم مىسىر، مىسوپوتامىيە، ھىندىستان، ئىراق شەرق مەدەنىيەتلىرى (بولۇپمۇ سۇمۇلىيان ۋە سىكتايلار ئارقىلىق)نى زور دەرىجىدە قوبۇل قىلىپ، ئالەمشۇمۇل تارىخىي خاراكتېرلىك مەدەنىيەت تېپى ياراتقان تېپىك قۇلدارلار دۆلىتى ئىدى. ئۇ ئۆزى تەلىم ۋە تەسىر ئالغان ئۇستازلىرىدىن ھالقىغان، ئەسلىدىكى گرېك مەھەللىي مەدەنىيىتىدىن ھالقىغان، ئۆز ـ ئۆزىدىن ھالقىغان بىرىنچى دۇنياۋى سىنكرېتىك مەدەنىيەت ياراتتى. گرېك مەدەنىيىتىنى «مەدەنىيەت دىفۇزىيىسى» ۋە «غەرب مەركەز» نەزەرىيىسى بويىچە چۈشەنگىلى، چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئانتىك، كلاسسىك گرېك مەدەنىيىتى ـ ئېللىنىزم ھادىسىسى ـــ سىنكرېتىك ھادىسىدىن ئىبارەت، بۇنداق مۇجەسسەملىكنىڭ ئانا گەۋدىسى شۇبھىسىزكى كونا گرېك مەھەللىي مەدەنىيىتىدىن باشقا ھېچقانداق نەرسە ئەمەس.

گرېكلار ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىش يادنامىسى سۈپىتىدە گرېكلەشكەن دۆلەتلەر سىستېمىسى ۋە شەرق ئېللىنىزمىنى پەيدا قىلدى. شەرق ئېللىنىزمى ماھىيەتتە ئوتتۇرا ـ يېقىن شەرق، شىمالىي ھىندىستان، ماۋارائۇننەھردىكى ھەم بۇ يەردىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن، ھەم بۇ رايونلاردىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەردىن ئوزۇق ئالغان، شەرق ئۇسلۇبىغا ئۆزلەشكەن گرېك مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق شەرق ئېللىنىزمى مەدەنىيىتى ئىسكەندەرنىڭ غەلىبىلىرىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى، چېكىنىشىدىن كېيىن، ئەسىرلەر داۋامىدا، مەدەنىيەت

تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىگە مۇناسىپ ھالدا، تەدرىجىي شەكىللەنگەن.

گرېك مەدەنىيىتى ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ تەسىر پۈتكۈل يىپەك يولى ئالاقىلىرى تارىخىدا شەرق ـ غەرب خەلقلىرى ئارىسىدىكى كۆپ قىرلىق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېقىمىنى شەكىللەندۈردى. بۇددىزمنىڭ شەرق ئېللىنىزمى تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بىرقاتار رايونلاردا گرېك تەسەۋۋۇرى، ئەپسانىلىرى ۋە ھەيكەلتىراشلىق ئۇسلۇبىدىكى بۇددىزم سەنئىتى نامايەندىلىرى، بۇددىھا ھەيكەللىرى ياسالغانلىقى روشەن پاكىت. شىمالىي ھىندىستاندىكى گرېك پادىشاھلىرىدىن «مىلاندا پانھا» (Milanda panha — 弥兰王问经) ناملىق بۇددا سۇتراسىدا تەرىپلەنگەن مىلانداەك گرېك شەخسلىرىنى ساكىيامونى گرېك ئېتىقادىدىن بۇددىزمغا جەلپ قىلالىغان.

مەسىلە شۇ يەردىكى، ھىندىستاندا ساكىيامونى ئوبرازى تۇنجى ئادەم تەسۋىرىي ئوبرازى ئەمەس. ساكىيامونى «ئاق پىل»، «نىلۇ-

93 ـ رەسىم. گرېتسىيەدىكى ئافىنادا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 9 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردە ياسالغان كوزىغا سىزىلغان دەپنە مۇراسىملىرى رەسىمى

پەر»، «چاق»، «فىكوس (ئەقىل) دەرىخى» ئار- قىلىق سىمۇوللۇق تەرزدە ئىپادە قىلىنغان. قاپارتمىلىق ھەيكەللەردىمۇ كۆپلىگەن ئادەم، دۇڭە - پەرى (天王与飞天) كۆرۈنۈشلىرى ئىشلەنگەن.

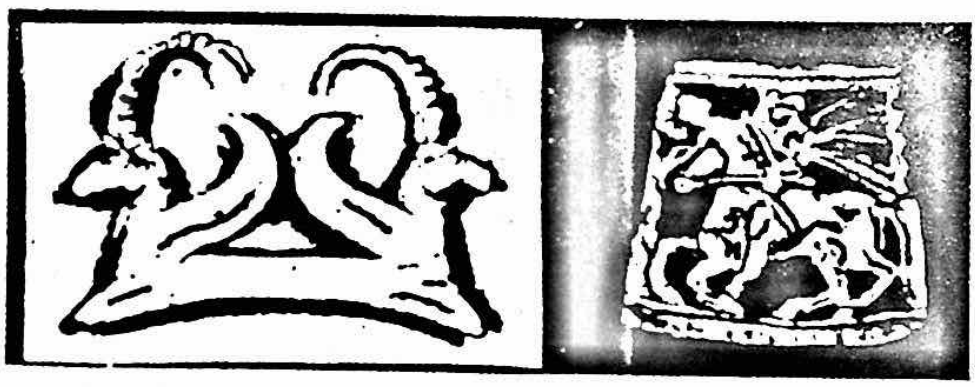
ئوخشاشلا بۇددىزم سەنئىتى كەڭ تارقالغان دۆلەت ۋە رايونلار ئۇچۇنمۇ ئادەم تەسۋىرىي ئوبرازى پەقەت بۇددىزم سەنئىتى بىلەنلا كىرىپ كەلگەن ئەمەس. ئىنسانىيەت مەيلى ئۆزىنىڭ ياكى ئۆز نەزىرىدىكى ئىلاھ - مەبۇدلارنى ئىپتىدائىي تۇرمۇش سەپىرىدىلا ياغاچلار، تاشلار ۋە يۇمشاق مېتاللارغا سىزىپ كەلگەن. ئەگەر ئوخشاپ كېتىدىغان پۈتۈن سەنئەت ۋە مەدەنىيەتنى كۆپ مەنبەلىك، كۆپ خىل پاراللىل ئاپىرىدە بولغان دەپ قارىماستىن، پەقەت گرېكلارنىڭ ئەۋرىشكىلىرى بويىچە تەسۋىرلىنىپ ياسالغان دېيىلسە، 81 - رەسىمدىكى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 9 -، 8 - ئەسىرلەردە ياسالغان ئافىنا كوزىسىدىكى ئادەم رەسىملىرى بىلەن شىنجاڭ قۇتۇبى ناھىيىسى كاڭجا شىمېنزى (قىزىلتاش) قىيا تاشلىرىغا چېكىلگەن 120 كۋادرات مېتىردىكى نەچچە يۈز ئۇسسۇلچىنىڭ ئۇچ بۇرجەك كۆكسى، ئىنچىكە قولى،

94 - رەسىم. ئامۇ دەريانىڭ شىمالىدىكى دالۋەرزىن تېپىدىن تېپىلغان تارغاق. مىلادىيە 2 - ئەسىرگە مەنسۇپ بۇ تارغاقتا يېرىم يالىڭاچ يەرلىك قىزلار تەسۋىرى چېكىلگەن

ئۇزۇن پۈتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان ۋە تامامەن ئافىنا كوزىسى-دىكى ئادەم قىياپىتىگە ئوخشايدىغان رەسىم تۇركۈملىرىنى قانداق ئىزاھلاش مۇمكىن[2]؟! ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ قىيا رەسىملىرى پۈتۈنلەي يالىڭاچ سىزىلغان. ئويلايمەنكى، بىزنىڭ پلانېتىمىزدا مۇنداق رەسىملەر ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان مەدەنىيەت مۆجىزىلىرى بۇنىڭ بىلەن چەكلەنمىسە كېرەك. ۋاھالەنكى، ھىندىستان ئارخېئولوگى مالاشۋام (马拉师珑互密) ئەڭ دەسلەپكى ساكيامونىنى ئادەم قىياپىتىدە ئىجاد قىلغان سەنئەت گرېك سەنئىتى بولماستىن، بەلكى ماتورا (株菟罗) بۇددا سەنئىتىنى ياراتقانلار، دېگەن ھۆكۈمنى چىقاردى[3].

قاناتلىق «پەرىشتە»، «مالائىكىلەر» نوقۇل گرېك تەسەۋۋۇرىنىڭ مەھسۇلى بولمىسا كېرەك. «ئادەم» بىلەن «قانات»نى بىرلەشتۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلىش قوشما تەسەۋۋۇرنىڭ ئەركىن خىزمىتى سۈپىتىدە تولىمۇ سىرلىق نەتىجە ئەمەس. گرېكلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردە سىكتايلار ئارقىلىق جەڭ ھارۋىسىغا ئات قوشۇشنى، ئاتتىن پايدىلىنىشنى، بۇاستە ئاتقا مىنىش تېخنىكىسىنى ئۆگەندى. بىز مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردە ياسالغان ساپال كوزىنىڭ سىرتىغا تۇنجى ئاتلىق ئادەم تۇركۈملىرىنىڭ سىزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. ۋاھالەنكى، بۇنىڭدىن بىر ياكى ئىككى ئەسىر كېيىن ياسالغان

95ـ رەسىم. قاناتلىق ئاغ تېكىسى ۋە چەۋەندازلار

ئافىنا كوزىلىرىدا ھارۋىغا چىقىۋالغان گىرىكلار تەسۋىرى بېرىلگەنىدى. قاناتلىق ئوبرازلار گىرىك كوزىلىرىغا ئەڭ دەسلەپ ئىسپارتادا ياسالغان كوزىغا سىزىلغان، يەنە كېيىپ گىرىكلارنىڭ شۇ زاماندىكى سەنئەت ئۇسلۇبىغا لايىق سىزىلغان. بىز غەربىي يۇرت قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدا برونزا قوراللار دەۋرىدە قاناتلىق تاغ تېكىسى ۋە قاناتلىق چەۋەندار ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن بۇيۇملارنىڭ بولغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ مەسىلىدىمۇ مۇتلەق بىر مەركەز ۋە «مەدەنىيەت دىفۇزىيىسى» نۇقتىئىنەزەرلىرىگە كۆچەپ بېرىلىشىنىڭ ئورنى يوق.

ئىران ــ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان مىسوپوتامىيە مەدەنىيىتىنىڭ قانۇنىي ۋارىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ـ يېقىن شەرق مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئاخمېنىدلار دەۋرى ۋە ساسانىيلار دەۋرى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئىككى چېچىكىنى ئېچىلدۇرغان: ئۇ شەرقتىمۇ، غەربكىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ئەمما ئىرانىنى «غەرب مەركەز» قاراشلىرى بويىچە، گرىك مەدەنىيىتىنىڭ نوقۇل شەرقىي قانىلى قىلىپ قويغىلى بولمايدۇ. ئىران مەدەنىيىتىدىمۇ مىللىي ـ مەھەللىي مەدەنىيەتنى غول قىلغان ھالدا شەرق، غەرب مەدەنىيەت سىنكرېتىزمىنىڭ بىر قاتار تارىخىي قاتلاملىرى بولغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدۇ. «شەرقىي ئىران نەسلى»، «شەرقىي ئىران مەدەنىيەت تەرتىپى» ئىبارىلىرى ئېنىق سۈپەت ئېنىقلىمىسىغا ئىگە قىلىنىشى، پارسلار بىلەن پامىر ـ لوپنۇر ساكلىرى پەرقلەندۈرۈلۈشى، غەربىي يۇرت ۋە غۇز ئىبارىلىرى ئەينى زاماندىكى ئاساسلىق قاراتمىلىقى ۋە ئۇنىڭ ھەممىدىن ئىلگىرى تارىم ئاھالىسىنى، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى روشەن تەكىتلىنىشى لازىم. مېنىڭچە، «شەرقىي ئىران» ئىبارىسى مىلادىيەدىن خېلىلا ئىلگىرى دارانىڭ تەسىر دائىرىسىدە، ئەمما ئۇنىڭ قارشى قانىلىق جەڭىلەر ئىچىدىكى ماۋرائۇننەھرنى ۋە ئۇنىڭ ساك، سۇغدى ئاھالىلىرىنى

ئۆز ئىچىگە ئالماسلىقى، ھەتتا ئۇلۇغ توخرىلار ــ كوشانلار، جۇملىدىن قەندىھار سەنئىتى «شەرقىي ئىران» دېگەن مۇقىمسىز جۇغراپىيىلىك نام ئاستىدا مۇقىم ئېتنولوگىيىلىك نام بولۇپ قالماسلىقى كېرەك④.

ھىندىستان قەدىمكى كۆپ مىللەتلىك مەدەنىيەتلىك ئەل. ھىندىستانغا مەركىزىي ئاسىيا باغرىدىن سكىتاي ـ ئارىئان قەبىلىلىرىنىڭ كۆپلەپ كۆچۈپ كېلىشى، ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا ئۇزاق ۋە سالماقلىق بىلەن تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەركىزىي ھىندىستاندا ياكى ئۇنىڭ شىمالىي قانىتىدا سكىتايلار، ئۇلۇغ توخرىلار (كوشانلار)، ئېفتالىتلار قەبىلىلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن غەزنەۋىلەر، بابۇرىلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى يۈرگۈزگەن. ھىندىستان بۇددىستلىرىمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا، ھەتتا جۇڭگونىڭ غەربىي يۈرتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە مىڭ يىللاپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھەشەمەتلىك بۇددىزم ئەقىدىلىرىنى يەتكۈزگەن.

* * *

جۇڭگونىڭ غەربىي ساھىلى ــ ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا بەلۋېغىغا جايلاشقانلىقى، يايلاق ـ بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈنىڭدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا شەھەر ـ قەلئە سودا ئىگىلىكى ۋە شەھەر مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ يەرنىڭ خەلقى پاسسىپ ئۆتەڭكەش سۈپىتىدىلا ئەمەس، ئاكتىپ كارۋان سودا ئەھلى ۋە ئاكتىپ مەدەنىيەت سىنكرېتىزمچىلىرى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. بىز قەدىمكى بالبال (سىنتاش) لاردا قولىغا قەدەھ تۇتقان ئادەم ئوبرازلىرىنى ئۇچراتتۇق (ئالاقەدار رەسىملەرگە قارالسۇن). بىز كارۋان سودىسىدا قولىغا قەدەھ ۋە چالغۇ

ئەسۋابلىرى تۇتقان ئادەمنىڭ ئوبرازلىرىنى ئۇچراتتۇق. ھازىرمۇ قولىغا قەدەھ، پىيالە تۇتۇپ، دوستلۇقىنى كۆيلەيدىغان گۈزەل ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى بۇ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىنى ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملاشتۇرماقتا.

غەربىي يۇرت ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىن ئىبارەت بىر ماكان. «چۆللۈك ـ بوستانلىق ـــ چۆللۈك ـ بوستانلىق»، مانا بۇ ئۇنىڭ فورمۇلىسى. غەربىي يۇرت، بولۇپمۇ تەكلىماكان قۇم دېڭىزىنىڭ تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار قورشاۋى ئىچىدىكى چۆللۈك ـ بوستانلىق سخېمىسى بويىچە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن بالدۇرلا شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرى بولۇپ شەكىللەندى. بۇ خۇددى نۇرغۇن «ئارال ـ دېڭىز قولتۇقى ـ ئارال» فورمۇلىسىدىكى قەدىمكى گرېتسىيە شەھەر دۆلەتلىرىدەك كۆرۈنۈشتە بىر ـ بىرىدىن مۇستەقىل تۇرسىمۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا، مەدەنىي ئالاقىدە بىر ـ بىرىدىن ئايرىلالمىغان ئەمەس. ئۇلار ئۆزئارامۇ، باشقا رايون، خەلقلەرگىمۇ ئىشىك تاقۇۋلىش، ئۆز ـ ئۆزىنى قامال قىلىش يولىنى تۇتمىغان. بۇنداق قىلىش ئۇلار ئۈچۈن ھالاكەت نىشانى ئىدى. بۇ خۇسۇسىيەت چوڭ تىپتىكى، كۆچلۈك مەركەزلەشكەن يېزا ئىگىلىكى رايونى بولغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن پەرقلىق ھالدا، تۇرمۇش زۆرۈرىيىتى بىلەن شەھەر ئىگىلىكىنى ھەممىدىن مۇھىم ئورۇنغا قويۇشقا ئېلىپ كەلدى. شەھەر ـ قەلئە ئىگىلىكى، شەھەر ـ قەلئە مەدەنىيىتى، شەھەر ـ قەلئە پسىخولوگىيىسى تەدرىجىي، ئەمما پۈختا راۋاجلاندى. بۇ شەھەر ـ قەلئەلەر چەكسىز ئىگەي دېڭىزىدەك، بەھەيۋەت قۇم دېڭىزىدىكى كىچىك ـ كىچىك ئارال سىياقىدىكى بوستانلىقلارنىڭ ھاياتىي ئىقتىدارىنىڭ پەقەت تۆت تەرەپ بىلەن ئالاقىلەشكەندىلا مەۋجۇت بولالايدىغانلىقىنى ھەر مىنۇت جاكارلاپ كەلگەن ! بۇ تېخى كىشىلەر كۆڭۈل بۆلمىگەن مۇھىم بىر مەسىلە.

غەربىي يۇرت شەھەر ـ قەلئەلىرى ئەتراپتىكى تېرىقچىلىق

ۋە تاغ ئارىلىرىدىكى چەكلىك - چەكلىك يايلاقلار ئىگىلىكىنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ، شۇ ئاساستا شىمال - جەنۇب ۋە شەرق - غەرب ئالاقىلىرىگە پائال ئىشتىراك قىلدى. بۇ جەريياندا داۋاملىق كۈچەيگەن شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرى ئۆزى ئىگىلىگەن زېمىننىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، سۈغىرىش ۋە سىرتقى سودا سىستېمىسىنىڭ ئەۋزەل ياكى ئەمەسلىكىگە قاراپ، بىر - بىرىنى ھالاك قىلىپ، ئۈدۈن، ساكارائول، سۇلې، كۈسەن، كروران، قوچۇ قاتارلىق بىرقانچە يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئىچكى تەرەققىياتنىڭمۇ تەقەززاسى، شۇنىڭدەك سىرتقى خەلقئارا سودىنىڭمۇ تەلىپى ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا كۈسەن يەنىلا ئىقتىسادىي تۈرمۇش بىلەن مەدەنىيەت تۈرمۇشى جەھەتتە سۇلې، ئۈدۈن، كروران، قوچۇ ۋە توققۇز جاۋۇپ (九姓照武) قاتارلىق بوستانلىقلارنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىدە ئالدىنقى ئورۇن تۇتقان ۋە باشلامچى رولىنى ئويناندى.

كۈسەن جۇغراپىيىلىك مۇھىت جەھەتتە تەڭرىتاغلىرى بىلەن تارىم ۋادىسى ئارىسىدىكى چوڭ بىر بوستانلىققا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىرقانچە كىچىك بوستانلىقلار(يۈرتلار) جايلاشقان. كۈسەن ئەتراپىدىكى تاغلار ــ چۆلتاغ، قۇرۇقتاغدىن توشقان، قۇمئېرىق، قىزىل، مۇزات، ئۆگەن دەريالىرى ئېقىپ چىققان بولۇپ، يەر - سۇ مۇھىتى ئالاھىدە ئەۋزەللىكىگە ئىگە ئىدى. كۈسەنىنىڭ قاتناش - ئالاقە مۇھىتى ياخشى بولۇپ، شىمالىدا مۇزداۋان ئارقىلىق ئىلى ۋادىسىغا، ئۈچتۇرپان ئارقىلىق ئىسسىقكۆل ــ سۈيئاپ ۋادىسىغا، غەربتە قەشقەر - خوتەنلەرگە، شەرقتە قاراشەھەر بىلەن تۇرپان دېيارىغا، جەنۇبتا كورلا ئارقىلىق لوپنۇر تەرەپكە قاتنايدىغان كۆپ يۆنىلىشلىك يوللار بار بولۇپ، بۇ يوللار ئۇنى بىر يۆنىلىشتە يىپەك يولى ئالاقىلىرىگە تۇتىشىدىغان يۇرتلاردىن ئېيتقۇسىز ئەۋزەللىكىگە ئىگە قىلغان. بۇ ئەۋزەللىك ئۇنىڭ سودا - تىجارەت

ئىقتىسادىدىن ئىبارەت بولغان. كۈسەن مىلادىيەنىڭ بېشىدىلا ئۆز ماكانىنى ئەرەبلەرگە تارتقۇزۇپ قويۇپ، بۇ يۇرتلارغا كۆپلەپ كۆچۈپ كەلگەن سۇغدىلاردىن خېلى ئىلگىرى يىپەك يولى سودىسىغا كىرىشكەن. نەتىجىدە ئۇ خۇددى «جىننامە. ئەتراپتىكى ياقا يۇرتلار تەزكىرىسى» بىلەن شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدا يېزىلغاندەك، بىرقانچە ئۇچقات سېپىللىق شەھەر ۋە باشقا شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەھەر ئىگىلىكى چەمبىرىنى تەشكىل قىلالىدى. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشىدا يالغۇز يەنچېڭ شەھىرىنىڭ سېپىلى ئۇچقات بولۇپ قالماي، توپو (托浦)، ئۇچقات سېپىلى، چوڭ شەھەر (顷希阿尔)، بوستانتوغراق، تاشدۆڭ، يانتاق قەدىمكى شەھەرلىرىمۇ كاتتا بولغان. ئۇ بۇ يەردىن 33 دانە چوڭ تىپتىكى ھاراق ساقلايدىغان تۇڭلارنى تاپقان. قىزىل 13 ـ كېمىرده تۆگە، ئات، ئېشەك كارۋىنى رەسىمىدىن باشقا، قىزىلقاغا 21 ـ كېمىرىگە دېڭىز كېمىسىنىڭ رەسىمى سىزىلغان.

ئېيتىش كېرەككى، مۇنداق ئىچكى ۋە خەلقئارا سودا ئىگىلىكى بولمىسا، نەچچە يۈزلىگەن تاشكېمىرلەرنى بىنا قىلىپ، مىڭلاپ راھىب، بىكسۇلار ۋە بىكسۇنلارنى تەمىنلىگىلى بولمايتتى. بىز شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلاردىن يى چۈشەن (伊阙山) نىڭ ئاران ئۈچ كېمىرنى بىنا قىلىشقا 800 مىڭ ئەمگەك كۈچى قىممىتىدىكى چىقىم خىراج قىلغانلىقىنى ئەسلىگىنىمىزده، كۈسەن تاشكېمىرلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە گەرچە تەدرىجىي بولسىمۇ قانچىلىك زور چىقىم كېتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. بۇنداق چىقىمنى نوقۇل دېھقانچىلىق كىرىمىگە تايىنىپ ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس!

كۈسەنده شەھەر مەدەنىيىتى چوڭ تىپتىكى تەسۋىرىي سەنئەت، ناخشا ـ ئۇسسۇل ـ تىياتىر سەنئىتى، شەھەر مائارىپى ۋە يازما ئەدەبىياتى ئۇچۇن قۇلايلىق شارائىتلارنى يارىتتى. ئۇزاق

داۋام قىلغان تىنچ مۇھىت بۇ جەھەتتىكى باشلانغان ھەربىر قەدەمنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى ئۆز تەرەققىياتى تارىخىدا ئۆزىگە خاس ئېتنولوگىيىلىك پۈراقنى يارقىن گەۋدىلەندۈرىدىغان كۈسەن ئۈسلۇبىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئۇسلۇب كىيىنىش، تارىنىش، مۇزىكا ـ ئۇسسۇلدىن تاكى تاشكېمىر سەنئىتىگىچە بولغان مەدەنىيەت ساھەلىرىدە خاس ـ ئورىگىنالىلىق پەيدا قىلدى. بۇ، دېھقانچىلىق ۋە ھۈنەر ـ سودا ئىگىلىكى، خەلقئارا شەھەر، ئوچۇق مەدەنىيەت ۋە رەڭدار سەنئەتنىڭ رويابقا كېلىشىدىكى ئىجتىمائىي ئالدىنقى شەرتلەر توغرىسىدىكى قىسقىغىنا بايانىمىز.

*　　*　　*

غەربىي يۈرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۆزىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىگەمۇ، دۇنخۇاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇددىزم سەنئىتىگەمۇ ئوخشىمايدۇ. بۇ جەھەتتە تۆۋەندە قىسقىچە سېلىشتۇرما تەھلىل ئېلىپ بارىمىز:

تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندا، ھىندىستان بۇددا سەنئىتى ئاسوكا دەۋرىدىن تاكى مىلادىيە 8 ـ ئەسىردە ئەملدىن قالغۇچە بىر قاتار باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇ مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردىكى گۇپتا (笈多) سۇلالىسى دەۋرىگە يەتكەندە تىپىك ۋە كلاسسىك ھىندى ئېستېتىك غايىلىرى بىلەن بەدىئىي ئۆلچەملىرىگە لايىق ئېتنىك ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى روشەن تىكلىۋالدى. ئۇنىڭ تىپىك يادىكارلىقى جامالپور (ھازىرقى بىخار) بىلەن مارگاداۋادىن تېپىلغان ئىككى ھەيكەلدىن ئىبارەت.

ئاجانتا تاشكېمىرلىرىدىكى مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ ھەيكەل ۋە رەسىملەردە ئىپادىلەنگەن ئۇچ قاتلىما

(Tribhenge) فىگۇرىلىق ئوبرازلار قەدىمقى سىنكرېتىك بۇددا سەنئىتىدىن كېيىنكى ھىندىستان سەنئىتىنىڭ خاس مىللىي ئۇلگىسى دەپ قارالماقتا.

ئاجانتا تاشكېمىرلىرىدە بۇددىھانىڭ يۈزى سوزۇنچاق، كۆزى كۇنجۇت يوپۇرمىقى ياكى نېمۇن دەرىخى (楝树) يوپۇرمىقىدەك، ئاغزى يۇمۇق، يەلكىسى پىلنىڭ بۇرنىدەك ئەگرى سىزىق، تاپىنى نېلۇپەر يوپۇرمىقىدەك سىزىلغان. ئۇلار بۇددىھا ئوبرازىنى گۈل - گىياھ ۋە تەبىئەت ئۇلگىسىدە سىزىشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان.

بامىياندا ئاسمان مالائىكىلىرىنىڭ بەدىنىنىڭ يۇقىرىسى يالىڭاچ، تۆۋەن قىسمى كىيىنگەن ھالەتتە، ئىككى پۇتنى بىر - بىرىگە چاپلاپ ئۇچقان ھالەتتە سىزىلغان.

دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدىن باشلانغان بۇددىھا ۋە بۇدساتۋالار ئوبرازلىرى ئومۇمەن ئورۇق - ياغاقراق، يالىڭاچ ھالەتتىن قاچقان، سۇرلۇك ھەم ئۆزىنى قورتۇالغان (收敛) ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. ئېگىزقۇم (موگاۋكۇ) كېمىرلىرىدىكى ئاسمان مالائىكىلىرى كۆسەندىن ئاز ھەم تولىسى ئۇزۇن - ئۇزۇن تاۋار - دۇردۇن لېنتىلارغا پۈتىنى يوشۇرۇپ، تولۇق كىيىنىپ، شامالغا تايىنىپ ئۇچىدىغان ھالەتتە سىزىلغان.

كۆسەن تاشكېمىرلىرىدە ئادەم قىياپىتى، بولۇپمۇ ساكيامونى دوملاق يۈزلۈك، بەش ئەزا يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر - بىرىگە يېقىنراق مەركەزلەشكەن، بەش ئەزا سىرتىدىكى يۈز سەتئىسى كەڭ، كۆزلىرى چوڭ، قوشۇما قاش، قاڭشارلىق، بوينى تۇم، ئاغزى كىچىك، يۇقىرى كالپۇكى نېپىز، تۆۋەن كالپۇكى سەل قېلىنراق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كۆسەن تاشكېمىرلىرىدە ئاسمان مالائىكىلىرىنىڭ بېشىغا نۇر چەمبىرىكى سىزىلغان، بەدىنىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى يالاڭ، ئاستىنقى قىسمى ئېتەكلىك كىيىندۇرۇلگەن، ئۇچقاندا ئىككى پۇتى بەزىدە ئاچا ھالەتتە، بەزىدە ئەركىن ھالەتتە، ھەر ھالدا ئىككى پۇتى چاپلاشمىغان

96 ـ رەسىم. مىلادىيە 9 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ ئۇچ قاتلىما فىگۇرىدىكى ئۇسسۇلچى

ھالەتتە سىزىلغان. كۆسەن تاشكېمىرلىرىكى بۇددىھا ۋە بۇدساتۋالار بېشىغا ئۇنچە ـ مارجانلىق تاج تاقىغان. ھەربىر جەھەتتە تېپىك ئۇچ قاتلىما ـــ (Z) شەكلىنى ئەمەس، گۈزەل ئەۋرىشىملىكنى ـــ (S) شەكلىنى قوللانغان. تاقلىما (出胯) ۋە ساغرىنى سىلكىش (扭腰) ھالەتلىرى كۆرۈلمىگەن. كىيىنىش جەھەتتە يەرلىك كىيىم ئاساس قىلىنغان. بولۇپمۇ ساخاۋەت ئۇچۇن كەلگەن كىشىلەر كۆرۈنۈشلىرىدىن ئۆتۈك، تاسما، قاپچۇق، قايرىما ياقىلىق كىيىم، يەرلىك چاچ پاسونى، ئەسكەرلەردە قىلىچ ـ خەنجەر، شاھانە تاج ۋە باشقا باشكىيىمى، ئات ۋە قوش ئۆركەش تۆگە قاتارلىق مىللىي تۇرمۇش بۇيۇملىرى گەۋدىلەنگەن. بۇ ھالەت فاشىيەندىن ۋاك يەندېگىچە غەربىي يۇرتقا كەلگەن سایاھەتچى ۋە ئەلچىلەرنىڭ خاتىرىلىگەنلىرى بىلەن ئوخشاش بولغان. ھەتتا ئاۋرېل ستەينمۇ «غەربىي يۇرتتىكى

ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى» دە: مىران ئىبادەتخانىلىرىغا سىزىلغان «ھېكمەت ئاڭلاش» رەسىملىرى بىلەن «بۇددىھانىڭ يارالمىش قىسمەتلىرى» توغرىسىدىكى رەسىملەردە ئادەملەرنىڭ كۆزلىرى چوڭ ـ چوڭ، كىيىنىشى مەركىزىي ئاسىياچە، دەپ يازغان.

1971 ـ يىلى خېنەن ئۆلكىسى ئەنياڭ ناھىيىسىنىڭ خۇڭخېدۇن (洪河屯) يېزىسىدىكى شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى فەن سۇي (范粹) نىڭ قەبرىسىدىن تېپىلغان چۆگۈننىڭ بىقىنىغا تۆت سازەندىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇسسۇل ئويناۋاتقان بىر ئەركەكنىڭ ئوبرازى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىڭپىڭ ماۋلىڭ (兴平茂陵) بۇتخانىسىنىڭ ئۇل تېشىغا كۇسەنچە كىيىنگەن ئەركەكنىڭ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ئوبرازى ئويۇلغان. بۇ رەسىملەر ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلىرىگە ئوخشايدۇ. كۇسەن ياكى ئىدىقۇت ئاھالىسىنىڭ چوڭ قايرىما ياقلىق كىيىنىشى تاشكېمىر ۋە جەسەت كۇلى قۇتلىرىغا سىزىلغان رەسىملەردىنمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى ھىندىستان بۇددىزمى ۋە ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىنىڭ كۇچلۇك ئىلھامىدا، يەرلىك ئاھالە ۋە بۇددىزم مۇخلىسلىرىنىڭ پىداكارانە تىرىشچانلىقىدا، ئەمگەكچى خەلق ۋە ئۇلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر نامايەندىلىرى بولغان ھەيكەلتىراش، رەسسام، ئارخىتېكتورلارنىڭ كۇننى تۇنگە، تۇننى كۇنگە ئۇلاپ جاپالىق ئىشلىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. بۇ تارىخىي جەريانغا قەدىمقى بۇددىزم سەنئىتىنىڭ كۆرۈنەرلىك رىغبىتى، ئۇلگىسى ۋە تەسىرى بولغان. مىلادىيە 3 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە راسا گۇللەنگەن غەربىي يۇرت، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىپتىخار تاجى بولغان كۇسەن بۇددا سەنئىتى ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ، جۇملىدىن قەدىمقى سەنئىتىنىڭ كېيىنكى

باسقۇچلىرىغا ــ ماتورا ھەم ئاجىنىتا بۇددىزم سەنئىتىگىمۇ ئۆز ئەكس تەسىرىنى كۆرسەتكەن. بۇ ئومۇمىي ئۇسلۇبتا ھازىر گەرچە جۇڭگو ئۇسلۇبى دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، مۇھىمى ھىندىستان ئېتنولوگىيەسىگە خاس مىللىي ئوبرازلارنى سىزىشتىكى «كىيىمنى سۇدىن ئېلىپ كىيگەندەك» سىزىش ئۇسلۇبىدا ئىپادىلەندى.

بىز مەيلى گرېك ياكى ئىران، مەيلى ھىندىستان ياكى جۇڭگو تەسۋىرىي سەنئىتىدە بولسۇن، ئاساسلىق بىر دەكلىك ـ گۈزەللىك ۋە يۈكسەكلىكنى قەدىرلەش، ئىلاھىي ئوبرازلارنى ئەنە شۇ گۈزەللىك ۋە يۈكسەكلىكنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىپادىلەش ئىكەنلىكىنى، ئەمما بۇ ئىلاھىي ئوبرازلارنى ئىپادىلەشتىكى گۈزەللىك ۋە يۈكسەكلىكنى يەنىلا ئۆزىنىڭ مىللىي تۇرمۇشىدىن، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى جەمئىيىتىدىن، ئۆزىنىڭ رېئال ئادەملىرىدىن ئېلىپ، ئۇنى بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىگەنلىكىنى تەكىتلەيمىز.

2. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىدىكى ئېستېتىك ئۇسلۇب

مەلۇمكى، ئېستېتىك ئۇسلۇب ــ سەنئەتنىڭ ئىجادىيەت خاسلىقىنى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارى ۋە شەكلىنىڭ تەرەققىيات ھالقىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. «غەربىي يۇرت ئۇسلۇبى» سەنئەت تارىخچىلىرى شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىدىكى خاس ۋە ئەۋزەل ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكىگە قارىتا بەرگەن بىر ئىلمىي ئىبارە.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىدە ئۇنىڭ ئېستېتىك ئۇسلۇبى گەۋدىلەنگەن. بۇ بەدىئىي ئالاھىدىلىك مۇھىمى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، بەدىئي ئورۇنلاشتۇرۇش گارمونىيىلىك بىر گەۋدە قىلىنغان

(1) غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى تاشكىمىر تۈركۈملىرى غايەت زور ئىقتىسادىي كۈچنى ئارقا تىرەك، ئۇزۇنغا سوزۇلغان تىنچ ـ خاتىرجەم ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئاساسىي شەرت قىلغان، يېتەرلىك مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە مەدەنىيەت ئىقتىدارىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان تارىخىي خاراكتېرلىك بىناكارلىق بولۇپ، مەدەنىيەت بىلەن ئىقتىسادنىڭ گارمونىيىلىك بىر پۈتۈنلۈكى ھەممىنىڭ ئۈلى ھېسابلىنىشى لازىم.

(2) غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتى ھىنايانا ـ دىيانا ئىستىقامەتچىلىكى ئېھتىياجى ئۈچۈن ھەم چوڭ مەركەزلەرگە يېقىن، ھەم ئاۋات بازار ـ راباتلاردىن يىراق، ھەم تەبىئەت ئىچىگە چۆككەن، ھەم جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ كەتمىگەن ئارىلىق گارمونىيىسى ئۆلچەم قىلىنىپ بىنا قىلىنغان تاشكىمىرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(3) غەربىي يۇرت تاشكىمىرلىرى بىناكارلىق سەنئىتى بويىچىمۇ كىمىر ئۆيلەر، تۈۋرۈك مۇنارلار، يان ئىشىك ۋە ئويۇقلار، ئىچكى ۋە تاشقى خانىلارنىڭ گارمونىيىلىك بىر پۈتۈنلۈكىنى، بۇنىڭدىن باشقا ئىستىقامەت ئۆيلىرى بىلەن تۇرمۇش ھۇجرىلىرىنىڭ گارمونىيىلىك بىر پۈتۈنلۈكىنى ھەل قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

(4) ھەيكەللەر بىلەن رەسىملەرنىڭ ھەر خىل ھەيكەللەر بىلەن ھەر خىل رەسىملەرنىڭ تاشكىمىر ئىچىدىكى بوشلۇقتا تۈتىدىغان ئورنىنى گارمونىيىلىك بىر تەرەپ قىلغان. ئومۇمەن، ئالدىنقى يورۇق خانىدا، مەركىزىي تۈۋرۈك باغرىدا ئويۇق ئىچىگە ياكى نىلۇپەر سۇپا ئۇستىگە ئۆره ياكى ئولتۇرغان بۇددىھا ھەيكىلى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تاشكىمىرلەرنىڭ ئارقا ـ قاراڭغۇراق خانىسىغا بۇددىھانىڭ قازا قىلغانلىقى ۋە نىرۋانىغا

بارغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئۇنىڭ ياتقان ھەيكەللىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇددا تاشكېمىرلىرىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى بويىچە تاغ باغرىدىكى ئوچۇق ئويۇق شەكلىدە ئەمەس، يېپىق كېمىر ئۆيلەر شەكلىدە بۇددا تاشكېمىرلىرىنى بىنا قىلىش، تاشكېمىرلەرگە مەركىزىي تۈزۈلۈك قويۇپ ئىككى ياندىن ئارقا خانىغا كىرىش ئىشىكى ئېچىش كۈسەن تاشكېمىرلىرىدىكى خاس بىناكارلىق سەنئىتى ئىجادىيىتى ھېسابلىنىشى كېرەك.

(5) رەسىم سەنئىتى غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، ھەر خىل مەزمۇندىكى رەسىملەرنىڭ تاشكېمىر ئىچىدىكى ھەر خىل بوشلۇقلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىمۇ گارمونىيىلىك بىر پۈتۈن بولغان. تاشكېمىرلەر ئادەتتە ئالدى خانا، ئارقا خانا، ئوتتۇرا تۈزۈكىنىڭ ئالدى ـ كەينى، ئوڭ ـ سول بىقىنلىرى (ئىشىك كارىدورلىرى)، ئۈست تورۇسى، ئوڭ ـ سول ئاساسىي يان تام قاتارلىق ماكان مۇناسىۋەتلىرىگە ئىگە ئىدى. بۇ خىل ئوخشىمىغان ماكان ـ بوشلۇقلارغا مۇناسىپ ئەڭ ئەۋزەل ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزى بىر سەنئەت ھېسابلىنىشى كېرەك. كۈسەن قاتارلىق بوستانلىقلاردىكى، بولۇپمۇ كۈسەندىكى تاشكېمىرلەرگە ھەر خىل رەسىملەر مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان:

ئالدى خانىغا ئەڭ ئاساسلىق چوڭ تېپىكى تېماتىك تام رەسىمى ـــ «بۇددىھانىڭ ھېكمەت سۆزلىشى» ۋە «ھېكمەت ئاڭلاش» پانئوراما‌لىرى[5] سىزىلغان. كۈسەن، شورچۇق ۋە تۇرپان تاشكېمىرلىرىدە رەڭگارەڭ ۋە تەكرارلانماس كۆركەم ھېكمەت سۆزلەش تام رەسىملىرى بولغانىدى. ئادەتتە بۇ ئاساسىي ئىجابىي تېما مەركىزىي تۈزۈلۈك ـ مۇنارنىڭ ئۈدۈلىغا سىزىلغان بولۇپ، يانلىرىغا بىرقانچە قاتلام رەسىملەر ئارقىلىق ئاسمان ئىلاھلىرى، نەغمىچى مۇئەككەللەر، ھامىي بۇددا‌تۇالار، بۇددىھانىڭ سول ئاستىنقى يان تەرىپىدە بىلىنىپ تۇرىدىغان يەرلىك ساخاۋەتچىلەرنىڭ رەسىملىرى بېرىلگەن. «بۇددىھانىڭ ھېكمەت سۆزلىشى» پانئوراما‌لىرى ئۆز ئىچىدىنمۇ كۆپ

ئىرارخىيىلىك (دەرىجىلىك) بولۇپ، ئادەملەر، ئىلاھلار، ئۇچار مالائىكىلەر، ساخاۋەتچىلەر، ھەتتا تاغ، دەرەخ، ھايۋانلارمۇ خۇددى «سۇلايمان پەيغەمبەر ئىنس ـ جىنلار ئارىسىدا» دېگەن رەسىمدەك ئۇلۇغ تەبىئەت گارمونىيەسىنى پانتاستىك ھالەتتە ئىپادىلىگەن.

تاشكېمىرلەرنىڭ ئىككى يان تامليرىغا «بۇددىھا قىسمەتلىرى» گە ئائىت گۈزەل پانئوراما رەسىملىرى سىزىلغان. ئۇنىڭ مۇھىملىرى ساكيامونىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئىبارەت بولغان.

تاشكېمىرلەرنىڭ خۇددى ئاسمان سەتھىسىدەك گۈمبەز، كېمىر شەكىللىك تورۇسلىرىغا ئەپسانە خاراكتېر ئالغان، خەلق ھېكايىلىرى بىلەن يىلتىزداش بولغان «بۇددىھانىڭ يارالمىش قىسمەتلىرى» سىزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، «سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى» (因缘故事)، كېيىنچە ماھايانا مەزھىپىنىڭ مىڭ بۇرھان رەسىملىرى بىلەن نەقىش رەسىملەرمۇ بۇ يەرگە سىزىلغان.

تاشكېمىرلەرنىڭ ئالدىنقى يورۇق خانىدىن ئارقىدىكى غۇۋا خانىغا كىرىش ئىشىكى خېلى كەڭ بوشلۇق بولۇپ، ئوك ـ سولدىكى ئىشىكلەرنىڭ ئۈستىگە ساماۋى پادىشاھلار ـــ ساكيامونىنىڭ ھامىيلىرى، ئاستىغا زېمىن خان ـ پادىشاھلىرى ـــ تاشكېمىرلەرنىڭ ھامىي، ساخاۋەتچىلىرىنىڭ رەسىملىرى سىزىلغان.

تۇۋرۇك تېمىنىڭ ئارقا قىسمىدىكى ئىچكى خانا غۇۋا (قاراڭغۇلۇق) بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ تۇۋرۇك ئارقىسىدىكى تېمىغا ساكيامونىنىڭ قازا قىلغانلىقى، ئۇنىڭغا يەر ـ جاھاننىڭ ماتەم تۇتۇۋاتقانلىق كۆرۈنۈشى، ئەڭ ئارقىسىدىكى ئۇدۇل تامغا ساكيامونىنىڭ نىرۋانا غا كەتكەنلىكى، سەككىز دۆلەت پادىشاھىنىڭ جەسەت كۈلىنى تالاشقانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن (变经) شەكىللىرى سىزىلغان. بۇ ماكان، يورۇقلۇق، تېماتىك مەزمۇنلارنى ئەينى زامان ئالەم پەلسەپىسى ۋە ئىرارخىيە

قاراشلىرى بويىچە گارمونىيەلىك بىر گەۋدە قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش سەنئىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

ئىككىنچى، قەدىمكى گېئومېتىرىيىلىك شەكىل ــ رۇمبىدىن ئىجادىي پايدىلانغان

رۇمبا شەكلىدىن يەنە شەكىل ھاسىل قىلىپ ئىجادىي پايدىلىنىش ــ شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىدىكى يەنە بىر بەدئىي ئىجادىيەت ۋە ئېستېتىك قىممەت يارىتىش ماھارىتى.

رۇمبا شەكلى ئەسلىدىكى ھەرقايسى ئەللەر ۋە خەلقلەر ئىپتىدائىي تۇرمۇشىدا كەڭ قوللانغان نەقىش شەكلى، ئىپتىدائىي گېئومېتىرىيىلىك، ئابستراكتلاشقان شەكىل گۈزەللىكى نۇسخىلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ شىنجاڭدا قەدىمدىن ھازىرغىچە ھۈنەر ـ سەنئەتتىكى مۇھىم نۇسخا بولۇپ داۋاملاشماقتا.

«بۇددىھانىڭ يارالمىش قىسمەتلىرى»، «سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى»نى ھىندىستاندا دەسلەپتە تاش مۇنارلارغا، توغرا بۇلۇڭلۇق تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك رامكىلارغا ياكى يۇمىلاق شەكىللىك رامكىلارغا چېكىش مەيدانغا كەلگەنىدى. بۇددىزم سەنئىتىنىڭ شەرققە تارقىلىشى بىلەن ھەرقايسى رايونلاردا بىردەك ھىندى ئۇسلۇبى ئىشلىتىلگەن

97 ـ رەسىم. قارا شەھەر شورچۇق مىڭئۆيلىرى. بىزنىڭ مىلادىيە 8 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ ئۇيغۇر سا. خاۋەتچى ئەر ـ ئايالنىڭ تام رەسىمى

ئەمەس. بىز گاۋا ئارىلى بالابدۇر مۇنارىغا ئىشلەنگەن «جاتاكا» ھېكايىلىرىنىڭ سوقا چاسا شەكلىدە ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. جۇڭگونىڭ موگاۋكۇ تاشكېمىرلىرىدە بۇ ھېكايىلەر تۆت چاسا كاتەكچە ئىچىگە سىزىلغان.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى «جاتاكا» ھېكايىلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيىتى مۇنداق تۆت نۇقتىدا گەۋدىلەنگەن: (1) قاپارتمىلىق ھەيكەل شەكلىدە ئەمەس، رەڭدار رەسىم شەكلىدە بېرىلگەن؛ (2) مۇنار ـ تۇۋرۇكلەر تام يانلىرىغا ئەمەس، ئاسمان شەكىللىك تورۇسلارغا سىزىلغان؛ (3) تولىراقى يۇمىلاق چەمبەر، سوقمىچاق، ئۇزۇن توغرا بۇلۇڭلۇق تۆت بۇلۇڭ، تۆت چاسا شەكلىدىلا ئاماس، بەلكى رۇمبا شەكلىدىكى دائىرە ئىچىگە سىزىلغان؛ بىر ھېكايەت دۇنخۇاڭ موگاۋكۇ غارلىرىدەك بىرقانچە كاتەكچىدە كۆپ قىسىملىق ئۇلانما رەسىم قىلىپ ئەمەس، ئاساسەن بىر ھېكايىدىكى ئەڭ تىپىك، ئەڭ ھالقىلىق بىر كۆرۈنۈش گەۋدىلەندۈرۈلۈپ سىزىلغان.

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى رۇمبا شەكلى كۈسەن تاشكېمىرلىرىنى مىسال قىلغاندا يەنە ئۆز ئالدىغا تۆت يېڭىلىق پەيدا قىلغان:

بىرىنچى، رۇمبا شەكلى ئادەتتىكىدەك تۆت بۇلۇڭ (◇) ھالەتتە ئەمەس، بەلكى خۇددى ئوت يالقۇنى، يوپۇرماق ئۇچى، سۇ دولقۇنى قاتارلىق شەكىللەر (-) ئۆركەشلىك قىلىپ ئىپادىلەنگەن؛ ھەر بىر رۇمبا ئوخشىمىغان رەڭدە تۆت تەرەپتىكى رۇمبىلاردىن ئايرىلىپ تۇرغان؛ رۇمبىلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئاساسەن ئوخشاش بولۇش شەرتىدە، ھېكايەت مەزمۇنىغا قاراپ ئۇنىڭ ئۆركەش دائىرىلىرى چوڭراق ياكى كىچىكرەك قىلىنغان؛

ئىككىنچى، ھەرقايسى كېمىرلەردىكى «بۇددىھا يارالمىش قىسمەتلىرى»، «سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى» بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق سىزىلغان، ھەممىسى بىر خىل ئەندىزىدە سىزىلمىغان.

ئۇچىنچى، بەزى رۇمبىلارغا توغرىدىن - توغرا بۇددىھا — ساكيامونى ئوبرازى سىزىلغان.

تۆتىنچى، بەزى تاشكېمىرلەردە بىر رەسىم بىرقانچە رۇمبىدىن ھالقىتىپ سىزىلغان.

بەشىنچى، بۇنىڭدىن باشقا غەيرىي رۇمبا شەكلىمۇ قوللىنىلغان.

يۇقىرىقىدەكلەر شىنجاڭ بۇددا سەنئەتچىلىرىنىڭ ئاددىيلا رۇمبا ئۇسسۇلى قوللانماستىن، ئۇنىڭدا ئەركىن ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنى قولانغانلىقىنى، ئالەمنىڭ ئەسلىدىن ئەركىن تەپەككۇر ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇچىنچى، بەدەن سەنئىتى ئېستېتىك ئىپادىلەشنىڭ مەركىزىي ھالقىسى قىلىنغان

شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدىكى يارقىن يەنە بىر بەدىئىي ئالاھىدىلىكى — ئىلاھىيەت تېمىتىكىسىدىن ئىنسانىي سەنئەت ئۇنۇمى ھاسىل قىلغانلىق، ئىنسانىي ئوبرازلاردا بەدەن گۈزەللىكىنى مەركىزىي ھالقا قىلغانلىق، مۇقەددەس ئوبرازلارنىڭ يېنىغا كىيىندۈرۈلمىگەن پېرسوناژلارنى سىزغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش ھاجەتكى، شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى سەنئەت تېمىتىكىسى ناھايىتى كەڭ ۋە رەڭگارەڭ. ئۇ سان جەھەتتە «جاتاكا»، «سەۋەبىيەت» ھېكايىلىرى بىلەن بۇددىھا ساكيامونى تەرجىمھالى كۆرۈنۈشلىرىنى پۈتۈن بۇددا سەنئىتى پاۋلىئونلىرى بويىچە ئەڭ كۆپ ئۆزىگە سىڭدۈرغان خەزىنە. سۈپەت جەھەتتە، چوڭ تېپتىكى «ھېكمەت ئاڭلاش» قاتارلىق بىر قاتار يېگانە پانىنوراما ۋە مانىنىڭ بىردىنبىر رەسمى، شۇنىڭدەك ئۆزگىچە ئىشلەنگەن «جاتاكا» رەسىملىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭ تاشكېمىرى بەدەن سەنئىتى جەھەتتە، ئۆزگىچە بولغان تەسۋىرىي سەنئەت ئۇلگىلىرىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئەركىن ئېستېتىك تەپەككۇر ۋە گۈزەل بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ كۆزنى قاماشتۇرۇپ، كۆڭۈلنى رام قىلىدىغان كۆپلىگەن ئويۇناق نەمۇنىلىرىنى ياراتقان. بۇ رەسىملەرنى كۆرگەندە گرونوۋېدىل، فون لېكوك، ئاۋرېل ستەين قاتارلىقلارمۇ ئۆزىدە پەيدا بولغان تەئەججۇپ، قايىللىق ھېسسىياتلىرىنى يوشۇرالمىغانىدى. فون لېكوك: «بىز بارغانلا يەرنىڭ ھەممىسىدە مۇكەممەل تۇرغان، بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىمىغان ئىبادەتخانىلارنى ئۇچراتتۇق. كىشىنى ئەڭ قىزىقتۇرىدىغىنى، بەدىئىي جەھەتتە كامالەتكە يېتىپ تولۇپ تۇرغان تام رەسىملىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا دەسلەپكى دەۋرلەردە سىزىلغانىكەن»⑥ دەپ يازغان.

شىنجاڭلىق رەسساملار مۇزىكا ـ ئۇسسۇللۇق پېرسوناژلارنىمۇ بۇدساتۋالىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈپ، نۇر چەمبەرلىك سىزىشقان. يالىڭاچ رەسىملەرنى سىزىش جەھەتتە ئېلىمىز بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇش بىلەن بىللە، خۇددى ۋۇ دياۋ (吴焯) ئېيتقاندەك: «گرېكلەردىن تېخىمۇ ئۆزۈپ، جاھان يالىڭاچ بەدەن سەنئىتىنىڭ ئالدىغا چىققان»⑦. بىز قىزىل 17 ـ، 18 ـ، 48 ـ، 69 ـ، 77 ـ، 99 ـ، 110 ـ، 118 ـ، 171 ـ، 175 ـ، 186 ـ، 188 ـ، 193 ـ، 198 ـ، 224 ـ كېمىرلىرى، سىمسىم 33 ـ، قىزىلقاغا 13 ـ، 23 ـ كېمىرلىرىدە مۇنداق يالىڭاچ كۆرۈنۈشلەرنىڭ تېپىك ئۇلگىلىرىنى ئۇچرىتىمىز. دۇنخۇاڭ موگاۋكۇ 112 ـ، 156 ـ، 220 ـ كېمىرلىرىدىكى چوڭ تېپىتىكى ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەردە ئەر ـ ئاياللار پۇتۇنلەي كىيىندۈرۈلۈپ سىزىلغان.

«كىيىندۈرۈلمىگەن سىزىش» نەمۇنىسىنى ئەركىن پىكىرلىك، ئىپادىلەشنى ئەكس ئېتىشتىن ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان كۈسەن رەسساملىرىنىڭ ئىجادىيەت تۆھپىسى دېيىش

كېرەك، ئەلۋەتتە. ئۇ «گرېك بەدەن سەنئىتى بىلەن بىللە مەيدانغا كەلگەن»[8]، گرېكلاردىن يىراقلاپ ئۇزۇپ كەتكەن»[9]، «دۇنيا بەدەن سەنئىتى خەزىنىسىگە ھۆسندار گۈل ـ چېچەك بولۇپ قوشۇلغان»[10] سەنئەت دۇردانىسى.

كۈسەن يالىڭاچ رەسىملىرى بىلەن كىيىندۇرۇلمىگەن رەسىملىرى كۆپ هاللاردا ئاياللار بەدىنىنى گۈزەللىك ئۆلچىمى سۈپىتىدە گەۋدىلەندۇرۇپ، بەدەن گۈزەللىكىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە تىپىك ئۇلگىسىنى ئىپادىلىگەن. ساكىيامونى ئوبرازى نېترال (ئەر ـ ئايال ئارىسىدا) تەسۋىرلەنگەن. كۈسەن رەسساملىرى بەدەن گۈزەللىكىنىڭ شەكىلۋازلىرى ئەمەسمىدى. ئۇلار يەنە ئۆز پېرسونازلىرىنى مېھرىبان ھەم سۈرلۈك، نازىنىن ھەم چەبدەس روھىي هالەت يارىتىلغان بىلەنمۇ بىزنىڭ ھۆرمىتىمىزنى قوزغايدۇ. ئۇلار بەدەن سەنئىتى بىلەن ھېسسىيات ئىپادىلەشنى بىر گەۋدە قىلغان. بەدەن قىياپىتى، كۆز هالىتى، قول بارماقلىرىنىڭ مىمىكىسى (مۇدرا، 手势 ,手印) بىرلەشتۇرۇلگەن. بۇ رەسىملەرنىڭ ئېستېتىك كۈچىنى يوقاتمىغان، دەل ئەكسىچە ئۇنى كۈچەيتكەن؛ رېئال تۇرمۇشتىن هالقىپ كەتمىگەن، دەل ئەكسىچە كۈچلۈك يەرلىك تۇسكە ئىگە بولۇپ، كۈسەن ئاھالىلىرىدىكى بەدەن ۋە قاياناق ھېسسىيات گۈزەللىكلىرىنى ئومۇملاشتۇرغان؛ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قاراشلىرىغا زىت بولمىغان، دەل ئەكسىچە يەرلىك خەلقنىڭ بەدەن گۈزەللىكىگە، ئىللىق روھىيەتكە بولغان ئەنئەنىلىك قاراشلىرى بىلەن بەدەن سەنئىتىگە بولغان تەلەپلىرى ئەكس ئەتكەن. بۇنداق بولمىسا، ئۇ ھېسابسىز چېقىم بىلەن بىنا قىلدۇرۇلۇپ، مىڭ يىللاپ مەشئەلدەك چاقنىماس ئىدى. بۇ يەنە ھىنايانا تەقۇادارچىلىقى ـــ دىيانا (禅那) قاراشلىرىنىڭمۇ تەقەززاسى ئىدى.

دەرھەقىقەت، گرېك رەسىملىرىمۇ، گرېك ھەيكەللىرىمۇ بەدەن سەنئىتىنىڭ مۇھىم ئانتىك ئۇلگىسى ئىدى. ياۋروپا مەدەنىيىەت

ئويغىنىش دەۋرىدىكى رەسساملار گرېك ـ رىم تەسۋىرىي سەنئەت ئۇلگىلىرى ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ھەيكەل ۋە ماي بوياق رەسىملىرىنى سىزدى. ئۇلار كۈسەن پانىنورامىلىرىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ھازىرقى زامان غەرب سەنئەت تارىخچىلىرىمۇ بۇ بايلىقنى تېخى چۈشەنگىنى يوق. بىز بۇ يەردە ياۋروپا رېنىسسانسى دەۋرىدە يارىتىلغان ماي بوياق رەسىملەرنى، ھەتتا قەدىمكى گرېك تېمىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن رەسىملەرنى قەدىمكى گرېك سەنئىتى دەپ قارىماسلىقىمىز، ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈپ، ئانتىك گرېك تەسۋىرىي سەنئىتى ھەققىدىكى دەل، تارىخىي چۈشەنچىنى تۇرغۇزۇشىمىز لازىم.

تۆتىنچى، يەرلىك ئېتنىك قىياپەت ۋە تۇرمۇش سەنئەتلىك ئىپادىسىنى تاپقان

روشەنكى، «سەنئەت ــ تۇرمۇشنى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت» (گوگۇل)، سەنئەت ــ تۇرمۇشتىن ئېلىنىپ، تۇرمۇشقا قايتا تەسىر كۆرسىتىدىغان، سىرتلاشقان، ئوبرازلىق ئىجتىمائىي ئاڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىز ھەرقايسى مىللەت ۋە خەلقلەر سەنئىتىدىن شۇ مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ قىياپىتىنى، تۇرمۇشىنى، ئادىتىنى، مۇھىتىنى كۆرىمىز. بۇ ئۆزگەرمەس بىر قانۇنىيەت.

بىز مۇشۇ بابىنىڭ بىرىنچى ماۋزۇسىدا بۇ ھەقتە يېتەرلىك توختالدۇق. شۇ نەرسىنى تەكىتلىمەكچىمىزكى، خۇددى قۇمتۇرا يېڭى ئېچىلغان 1 ـ، 2 ـ كېمىرلىرىدىكى ئۇنچە ـ مارجانلار تاقىغان ۋە ھەر خىل چىرايلىق كىينىگەن بۇدساتۋالار، بېزەكلىك ۋە قىزىل تاشكېمىرلىرىدىكى ئالىپىتە كىيىنگەن ساخاۋەتچىلەر يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەينى زامان يىپەك يولى گۈللەنگەن ۋاقىتتىكى تۇرمۇش رېئاللىقىدىن غايىۋى نۇرلاندۇرۇش ئاساسىدا رەسىملەشتۈرۈلگەن. يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى، شىنجاڭنىڭ

بېكىنمىچىلىك ئىچىگە قاملىشى، خەلق ئىگىلىكىدە خەلقئارا ۋە چوڭ تېپتىكى كارۋان سودىسىنىڭ كۇنتەرتىپىدىن قېلىشى، فېئودالىق، جاھانگىرلىك، مىلىتارىستلىق ۋە ئىشانچىلىق ئاسارىتى تۇپەيلىدىن قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن قالغان كۇمۇش ۋە يارماقلارنى بوراندىن كېيىنكى چۆلدىن تېرىشتۇرۇپ يۇرىدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئەۋلادلارنى ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن ئۇزۇۋېلىپ قارىماسلىق كېرەك. بولمىسا، بۇ مەدەنىيەت يىپەك يولى قايتا ئېچىلغۇچە ئەسھابۇلكەھەپتەك ئۆز ئۇيقۇسىدىن ئويغانمايدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنىسى ئۇمىدلىككى، يىپەك يولى زامانىۋى كامالەت بىلەن ئېچىلىدۇ، بۇ يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا بەلۋېغىدىكى شىنجاڭلىقلار ئۈچۈن بىر نىجادىيەت، ئەلۋەتتە.

بەشىنچى، بەدىئي ئىپادىلەش ئۇسۇلى بويىچە خاس ئۇسلۇب شەكىللەندۈرگەن

(1) غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى رەسساملار ئادەمنىڭ نۇرغۇن ۋە ھەرىكەتتىكى ھالىتىگە ئاساس سالغان سۆڭەك ۋە مۇسكۇل تۈزۈلمىسى ئاناتومىيەسىنى بىلگەن. ئۇلار بەدەن سەنئىتىنى كىيىم بىلەن ئەمەس، ئالدى بىلەن ئادەم بەدىنىنى ئاساس قىلىپ چۈشەنگەن ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن. بىز كۇسەن ۋە ئىدىقۇتقا ئائىت كۆپلىگەن تېببىي كىتابلارنىڭ تېپىلغانلىقىنى بىلىمىز. بىز يەنە ئۇيغۇللۇق (伊吾) زانباشىلاق دېگەن كىشىنىڭ تىبەتكە ئەمچىلىك ئۇچۇن بارغانلىقى ۋە «تىرىك بەدەننىڭ ئۆلچەملىرى»، «جەسەتنىڭ تۈزۈلمىلىك سۇرىتى» نامىلىق ئەسەرلەرنى يازغانلىقىنى بىلىمىز. بىز يەنە دويۇنىڭ «قانۇنلار قامۇسى» (通典) نامىلىق ئەسىرىدە غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ باش سۆڭەكنى يېرىپ، خالتىلىق قۇرتنى ئالغانلىقى، كۆزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ ئاق پەردىنى ئاچقانلىقى توغرىسىدا يازغىنىنى بىلىمىز. ئاتلىق مەدەنىيەت ياراتقان

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا قەبىلىلىرى سۆڭەك ۋە مۇسكۇل توغرىسىدا خېلى ئۇزاق تەجرىبە ۋە تېببىي چۈشەنچىگە ئىگە بولغانلىقى شۇبھىسىز. بۇ ھال غەربىي يۇرت رەسسامىلىرىنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى بوغۇم ۋە پەيلەردىن، سۆڭەك ۋە مۇسكۇللاردىن پېتەرلىك خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. روشەنكى، بەدەن سەنئىتىنىڭ بىرىنچى مەسلىسى زىبۇزىننەت، كىيىم ـ كېچەك بولماستىن، دەل سۆڭەك ۋە مۇسكۇل تۈزۈلمىسى، ئۇنىڭ ھەرىكەتلىنىپ شەكىل ھاسىل قىلىش رايونلىرىدىن ئىبارەت.

(2) غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىگە رەسىم ئىشلىگەن رەسسامىلار رەسىم سەنئىتىنىڭ كۆز بىلەن كۆرۈنىدىغانلىق خاراكتېرىگە ئاساسەن يورۇق ۋە گۇڭگالىق ئارقىلىق ستېرېئولۇق ئۇنۇمدارلىق ھاسىل قىلىشتا خوتەنلىك رەسسامىلار ۋېجىرايا پوچىنا ۋە ۋېجىرايا ئېرسانگا نامى بىلەن باغلانغان «ئويما ـ قوپما ئۇسۇلى» (凹凸法)نى كەشىف قوللانغان. بۇ ئۇسۇلدا يالغۇز ئادەم بېشى ۋە يۈزىدىكى ئويما ـ قوپما پەرقلەرنى گەۋدىلەندۈرۈپ قالماي، يەنە بەدەن مۇسكۇللىرىنى بۈلجۇڭ گۆش تۈگرەكلىرىگە بۆلۈپ، ئۇنىڭ كۆپكەن ۋە كىرىشكەن جايلىرىنى رەڭ پەرقى ئارقىلىق ئويما ـ قوپما قىلىپ، كىشىدە «يىراقتىن قارىساڭ ئويما ـ قوپما كۆرۈنەر، يېقىن باقساڭ ھەممىسى تەكشى ئېرۈر» دېگەندەكمۇ ستېرېئولۇق تەسىر پەيدا قىلغىلى بولىدۇ. بىز مۇشۇ كىتابتىكى رەسىملەردىن بۇنىڭ ئۇلگىلىرىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئۇسۇل غەربىي يۇرت رەسسامىلىرىنىڭ قاپارتمىلىق ھەيكەل ئۇسۇلدا ستېرېئولۇق ئۇنۇمدارلىقىغا ئىگە بولغان ھىندىستان تەسۋىرىي سەنئىتىگە قارشى ئىككى ئۆلچەملىك (二维) گېئومېتىرىيىلىك تۈزلۈكتە ستېرېئولۇق ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان رىقابەتلىرىدىكى غالىب قورال ئىدى. بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى جاڭ يەنيۇەننىڭ «دەۋرلەردىن قالغان مەشھۇر رەسىملەر» (张彦远：历史名画记) ناملىق نوپۇزلۇق رەسسامىلار تەزكىرىسىدە مەدھىيىلەنگەن.

(3) قەدىمكى غەربىي يۇرت رەسساملىرى سىزىقتىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىشنىڭ بەدئىي ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلغان. ئۇلارنىڭ مۇھىمى جۇڭگو رەسساملىق مۇنبىرىدە «تۆمۇرنى ئېگىپ سىم چىقىرىش» (屈铁盘丝) ۋە «ئېگىننى سۇدىن ئېلىپ كىيدۇروش» (曹衣出水) دەپ ئاتالغان ئىككى خىل «سىزىقتا تەسۋىرلەش ئۇسۇلى» (线描法) دىن ئىبارەت.

شۇنىسى ئېنىقكى، سۆڭەك، مۇسكۇل ۋە ئۇنىڭ بوغۇم، بۇلجۇڭ گۆشلىرىنى ھېسابقا ئالغان ئاساستا ئادەم بەدىنىنىڭ ئەۋرىشىم ھەرىكىتىنى، ئادەمنىڭ كىيىم - كېچەكنى ئىپادىلەشتە يەنىلا «سىزىقتا تەسۋىرلەش» ئۇسۇلى تەلەپ قىلىنىدۇ. غەربىي يۇرت رەسساملىرىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى قاتتىق قايراق تاش ۋە قىيالارغا «سىزىقتا تەسۋىرلەش ئۇسۇلى» بويىچە قىيا تاش رەسىملىرى ۋە بالباللارنى چېكىشكەنىدى. ئۇلار مەيلى ساپال ئىدىش گۈللىرى ياكى توقۇلما نەقىشلەردىن بولسۇن

98 - رەسىم. قىزىل 176 -، 224 - كېمىرلىرى، سىمسىم 26 -، 22 - كېمىرلىرى قاتارلىقلاردىكى سىزىقتا تەسۋىرلەش ئۇسۇلى

هەر خىل سىزىقلار بىلەن ھەل قىلىشقان. مۇسكۇلنى ئېلاستىك سىزىش نوقۇل ئۇچ قاتلىما شەكىلدىن، شۇنىڭدەك نوقۇل تۆپتۈز سىزىش ئۇسۇلىدىن گۈزەل ۋە سۆيۈملۈك تەسىر پەيدا قىلاتتى. مۇسكۇلنى ئېلاستىك سىزىش بەدەن سەنئىتى ئېستېتىك تەلەپلىرىدىكى مۇھىم ئۆتكەل ئىدى. مۇسكۇلنى ئېلاستىك سىزىش ئېنگى، رەسساملىق ئېستېتىكىسىدىكى مۇھىم سۇبيېكت بىلىش كامالىتى بىلەن ئالاقىدار ئىدى. مۇسكۇل ئۆزىمۇ ماھىيەتتە تالا (سىزىق)، چاچمۇ تالا (سىزىق)، كىيىممۇ تالا (سىزىق) لىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى. شۇڭا، سىزىق ئۆتكىلىنى ئاتلاپ، ئالدىراپ رەڭ - بوياق بىلەن سىزىش تەسۋىرىي سەنئەتتە ئۇتۇقلۇق يول ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇنى غەربىي يۇرت رەسساملىرى ئاڭلىق چۈشەنگەن ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئېستېتىك قىممىتى بولغان، ئۆزىگە خاس «سىزىقتا تەسۋىرلەش ئۇسۇلى» نى كەڭ قوللانغان.

«تۆمۈرنى ئېگىپ سىم چىقىرىش» ئۇسۇلى دەل سىزىق بويىچە تەسۋىرلەش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇ ئۇسۇل پۈتۈن بەدەن، ھەرىكەت، روھىي ھېسسىيات، كىيىم گۈزەللىكى قاتارلىقلارنى سىزىق بويىچە تەسۋىرلەشتە ئىنچىكە ھەم ئۇنۇملۇك ئۇسۇل ئىدى.

«ئېگىننىنى سۇدىن ئېلىپ كىيدۈرۈش» ئۇسۇلى كىيىم - كېچەك گۈزەللىكى بەدەن گۈزەللىكىنى يوقىتا چىقارماستىن، ئۇنىڭغا ماسلاشقان بولۇشىدا مۇھىم تەسۋىرىي ئۇسۇل سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلغان. بۇ ئۇسۇلمۇ ئادەم بەدىنى سەنئىتىدە سۆڭەك - مۇسكۇل تىركەك قىلىنغان بەدەن گۈزەللىكىنى مەركىزىي ھالقا قىلىش، كىيىندۈرۈلمىگەن ياكى يالىڭاچ سىزىلغان رەسىملەردە «ئويما - قويما ئۇسۇلى» بىلەن «تۆمۈرنى ئېگىپ سىم چىقىرىش» ئۇسۇلىنى قوللىنىش، كىيىندۈرۈلگەن رەسىملەردە بۇ كىيىملەرنى خۇددى سۇدىن ئېلىپ بەدەنگە چاپلاپ كىيگەندەك سىزىش ئارقىلىق بەدەن بىلەن كىيىم ئوتتۇرىسىدا يەنىلا بەدەن

گۈزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان گارمونىيەلىك بىر دەكلىك ھاسىل قىلىشقا قارىتىلغانىدى. رەسسامدىكى كىيىندۈرۈلۈپ سىزىلغان بۇدساتۋالار كىيىمى «ئېگىننى سۈدىن ئېلىپ كىيدۈرۈش» ئۇسۇلى ھەم «تۆمۈرنى ئېگىپ سىم چىقىرىش» ئۇسۇلى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان. «كىيىمنى سۈدىن ئېلىپ كىيدۈرۈش» ئۇسۇلى شەھىرى سەبىزلىك توقۇز جاۋۇپ توخرىلىرىدىن بولغان غەربىي يۈرتلۇق ساۋ مياۋدا (曹妙达) كەك قوللانغان ئۇسۇل بولغاچقا ئۇنىڭ نامىدا ئاتالغان. بۇ خىل «سىزىقتا تەسۋىرلەش ئۇسۇلى» بىلەن سىزىلغان تام رەسىملىرى خۇددى «بەدىنى تامدىن چىقىپ تۇرغاندەك» (身若出壁) ئېستېتىك ئۇنۇم ھاسىل قىلغان. بۇ خىل ئۇسۇلدا روھىي ھالەتنى تەسۋىرلىگەندە تېخىمۇ زور جانلىق پىسخىك ئىپادىلەش ئۇنۇمدارلىقىنى يارىتىلى بولىدۇ.

(4) غەربىي يۈرت تاشكېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىنى يارىتىقان رەسساملار ئۆزىگە خاس رەڭ بېرىش تېخنىكىسىنى قوللانغان.

ھەقىقەتەن، شىنجاڭ تام رەسىملىرىگە بېرىلگەن رەڭ ـ بوياقلار ئەينى زاماندا ئېسىل بولۇپلا قالماستىن، رەڭ بېرىش تېخنىكىسى تولىمۇ ئۇستۇن بولغان. بۇ ھەقتە فون لىكوك ئۆزىنىڭ مۇنداق تەئەججۇپلەنگەنلىكىنى يازغانىدى: «چاقناپ نۇر چېچىپ تۇرىدىغان كۆك بوياقلار كىشىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋېتىدۇ. مۇنداق ئەتىۋارلىق بوياق ياۋروپادا مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىدىكى سەنئەتكارلار تەرىپىدىن ئىنتايىن قەدىرلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ قىممىتى ئالتۇندىن ھەسسىلەپ ئارتۇق تۇراتتى».

غەربىي يۈرت رەسسامىلىرى گەج، گىل، كۆكتاش، يېشىل تاش، قىزىل سېغىز قاتارلىق بوياق ماتېرىياللىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. ئۇلارنىڭ بوياق بېرىش ئۇسۇلىمۇ بەدەن قاتلاملىرىغا مۇۋاپىقلاشقان بولۇپ، ئاستى بوياق، ئارا بوياق ۋە ئۈستى بوياق

99 ـ رەسىم. غەربىي يۇرت برونزا قوراللار دەۋرىدىكى بېزەكلەر.
رەسىمنى ئازات (ئالماتا) تەسىللىگەن

قاتلاملىرىغا بۆلۈنگەن. ئۇلار ئومۇمەن ھەم جانلىق، ھەم ستېرېئولۇق ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇستى قاتلامدا ئاستى قاتلام كۆرۈنىدىغان ئۇنۇم ھاسىل قىلىشنى بەدەن سەنئىتى تەسۋىرىدىكى مۇھىم ماھارەت دەپ قارىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەيلى ئۇدۇن، كىروران، كۇسەن، قوچۇ رەسساملىرى بولسۇن، بىر دەك ئاستىنقى رەڭلەرنى قېنىق رەڭلەر بىلەن، بولۇپمۇ گىل رەڭلىك قىزىل بوياقلار بىلەن بويىغان. ھەتتا، مۇسكۇل ۋە بۇلجۇڭ گۆشلەرنىڭ ئويما ـ قويمىلىقىنى گەۋدىلەندۇرۇش ئۈچۈن بۇلجۇڭ گۆشلەرنىڭ چەمبەر قاپارتمىلىرىنىڭ چۆرىسىنى قېنىق، ئوتتۇرىسىنى سۇس ياكى يالتىراق رەڭلەر بىلەن بوياشقان. ئۇلار ئاستىنقى رەڭنى ئۇل قىلىپ، ئۇستۈنكى رەڭلەرنى تەدرىجىي سۇسلاشتۇرۇپ، كىيىمدە بەدەن كۆرۈنىدىغان، بەدەندە بەدەن گۈزەللىكى جىلۋىلىنىدىغان كۆرۈنۈش ھاسىل قىلغان. ئۇلار سىزغان رەسىملەر ئومۇمەن قىزىل ۋە كۆك رەڭنى ئىككى گەۋدىلەندۇرگۈچ ئاساسىي رەڭ قىلغان بولۇپ، بۇ ھېلىمۇ ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان

ئىككى ئاساسىي رەڭ بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ئىسىق ۋە سوغۇق رەڭلەر ئارىسىدا ئەت رەڭ، ناۋات رەڭ، سېرىق رەڭ ۋە تۇخۇم سېرىقى قاتارلىق رەڭلەر كەڭ ئىشلىتىلگەن. غەربىي يۇرت رەسساملىرىنىڭ رەڭ بېرىش تېخنىكىسىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىش قىممىتى بار.

(5) ئەكس ئېتىش بىلەن ئىپادە قىلىشنى بىرلەشتۈرگەن كومپوزىتسىيە ئۇسۇلىنى قوللانغان.

مەلۇمكى، سەنئەتتە بەدىئىي پىكىر بىلەن سۈژىتنى بىرلەشتۈرۈپ تەشكىللىگۈچى ھالقا كومپوزىتسىيەدىن ئىبارەت. بىز غەربىي يۇرت رەسساملىرىنىڭ بەدەن سەنئىتىگە بولغان ھەم چىنلىقىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ، ھەم مەنىنى ئەركىن ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئېستېتىك ئېڭىنى كۆرمەكتىمىز. ئۇلار قەدىمكى توتېمىزملىق ئەركىن كۆپتۈرۈپ ئىپادىلەشنىڭ تارىخىي ئەنئەنىلىرىنى ئىرغىتىپ تاشلىمىغان. ئۇلار مۇھىم نۇقتىنى تاللاپ ئۇنى ھەم چىن، ھەم تېپىك ئىنكاس قىلىش بىلەن بىللە، ماھىيەت، مەنىۋى ھالەت، پىكىر ـ ھېسسىياتنى ئىپادىلەشتە، ھەتتا تەتۈر قويۇپ جانلاندۇرۇشتەك مۇبالىغە ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئۇلار «سەككىز دۆلەت پادىشاھلىرىنىڭ جەسەت كۆلىنى تالىشىش» مەنزىرىسىنى سىزغاندا، شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچى ـ سىرتىغا قوشۇنلارنىڭ تولۇپ كەتكەنلىكى، ۋەزىيەتنىڭ «قىلدىن ئىنچىكە، قىلچىتىن ئىتتىك» لىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، چىشلىق تاملىرى بولغان شەھەر سېپىلىنى دۇم قىلىپ سىزغان. بۇ ھېچقايىسى سەنئەت رايونلىرى ۋە پاۋلىئونلىرىدا كۆرۈلمىگەن يۇرەكلىك ئىجادىي ئۇسۇل. مۇنداق كۆچەيتىلگەن ئىپادىلەش ئۇسۇلى پەقەت ھازىرقى زامان ئىپادىچىلىكى ئۇسلۇبىدىكى رەسىملەردىلا كۆرۈلگەن ھادىسە ئىدى. مۇنداق ئۇسۇل نوقۇل كۆسەن ياكى تۇرپان رەسساملىرىنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ قالماستىن، خۇددى غەربىي يۇرتتا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئۇسۇل ئىدى. بەزى رەسىمدە ئاتنىڭ باش قىسمى بىلەن ئاياغ

قىسمى بىر يۆگىلىپ تەتۇر قىلىپ سىزىلغان. ئالتۇن ـ كۈمۈش زىبۇزىننەتلىرىگە تولىمۇ ھېرىس بولغان غەربىي يۇرت قەدىمكى خەلقلىرى مۇنداق ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى خېلى ئىلگىرىلا ئۆز تۇرمۇشىدا قوللانغان. بۇ بىر خىل كۈچەيتىپ تەسۋىرلەش ئۇسۇلى بولۇپ، خۇددى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ياماڭ ياخشى» دېگەن سۆزنىڭ تولىدىن ـ تولا ياخشى دېگەن مەنىنى كۈچەيتىپ ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ.

بۇنداق مەزمۇننى كۈچەيتىپ ئىپادىلەش بەزىدە ئادەم قىياپىتىنى ھېسسىيات ئارقىلىق ئالاھىدە تەسۋىرلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق بېرىلسە، بەزىدە ئادەم بەدىنى، ئادەم قىياپىتىنى ئۆزگەرتىۋېتىپ، ئۇنى باشقىچە تەسۋىرلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بىز بېزەكلىك تام رەسىملىرىدىكى سازەندىلەرنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن رەسىم بىلەن قىزىلدا ئىككى لاي تۆۋرۈك ئارىسىغا قىزىل لايدا ياسالغان قاناتلىق ئايال ھەيكىلى ئوبرازىدىن مەزمۇننى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ئۇنىڭ يالاڭ بەدىنىگە يەنە ئىككى كۆز، بىقىنىغا بۇرۇن قويۇلغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ئىپادىچىلىك ئېستېتىك چۈشەنچىلىرىنىڭ ئەينى زامانىدىكى قايىل قىلغۇچ تارىخىي پاكىتى ھېسابلىنىدۇ.

* * *

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن مەلۇمكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى، بولۇپمۇ رەڭدار پاننوراما سەنئىتى غەربىي يۇرت رەسساملىرىنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا بىر ئۇسلۇب، ئېقىم ۋە سىستېما يارىتقان. مۇنداق بولۇشى غەربىي يۇرت رەسساملىرىنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت ئەنئەنىسىنى پىششىق بىلگەنلىكى، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ تەسۋىرىي سەنئەت ئۇتۇقلىرىدىن پائال پايدىلانغانلىقى، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئاددىيلا تەقلىدىيەت نەزەرىيىسى بىلەن

ئەمەس، بەلكى خېلى يۇقىرى دەرىجىلىك ئېستېتىكىلىق قاراشقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئۇچ جەھەتتىن مەيدانغا چىققان. دەرۋەقە، خۇددى رۇس يازغۇچىسى گوگۇل ئېيتقاندەك: «سەنئەتچىنىڭ بارلىق ئەركىن ۋە كۆڭۈللۈك نەرسىلىرى ئادەتتىن تاشقىرى بېسىم ئاستىدا ئېرىشكەن بولىدۇ. يەنە ئۇ ئۇلۇغ تىرىشچانلىقىنىڭ مەھسۇلى.»

ئىزاھلار:

① ھىندىستاننىڭ پەنجاپ رايونىدىكى قەدىمكى يۇرتنىڭ نامى.

② مۇشۇ كىتابنىڭ 31 ـ بېتىدىكى 7 ـ رەسىمگە سىلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ.

③ چاڭ رېڭشيا: «ھىندىستان ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا گۈزەل سەنئەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ، 24 ـ بەتلەر.

④ مارىئاۋ، بوسساگلى «ئوتتۇرا ئاسىيا غارلىرى» ناملىق كىتابىدا قەدىمقى «شەرقىي ئىران» دەپ تىلغا ئالغان.

⑤ پاننوراما ـــ چوڭ تېپتىكى ھېكايەتلىك مۇجەسسەم رەسىم.

⑥ «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 222 ـ، 223 ـ بەتلەر.

⑦، ⑧، ⑨، ⑩ ـــ «يىپەك يولى تەسۋىرىي سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 254 ـ بەت

ئون بىرىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ شەرقىقە تەسىرى

1. ئىككى خىل تەسىر كۆرسەتكەن تارىخىي جەريان

شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش ھاجەتكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ شەرقىقە تەسىرى ئومۇمەن بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ، خۇسۇسەن بۇددىزم سەنئىتىنىڭ شەرقىقە بولغان تەسىرىدىن ئىبارەت غايەت چوڭ تېمىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تېمىنى يۇقىرىدىكى ئېغىر تەتقىقات بىناكارلىقى بويىچە بايان قىلىشقىمۇ، جۇملىدىن ئەڭ ئومۇمىي تارىخىي مەنزىللەر بويىچە قىسقىچە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكىمۇ بولىدۇ. بىز كېيىنكى ــ قىسقىچە مۇھاكىمە قىلىش يولىنى تاللىۋالدۇق. ئەگەر ئۇنى كېڭەيتىپ بايان قىلىشقا توغرا كەلسە، شىمالىي جۇڭگو بۇددىزم ۋە جەنۇبىي جۇڭگو بۇددىزم سەنئىتى، تاشكېمىر سەنئىتى ئۇستىدە ئاز ـ تولا سۆزلەشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە قىلىدۇ. بىز مۇنداق قىلمايمىز. بىرقەدەر «بوز» ھالدا تاشلىنىپ قالغان شىنجاڭدىكى تاشكېمىر سەنئىتىدىن باشقا، جۇڭگونىڭ بۇددىزم مەدەنىيىتى ۋە تاشكېمىر سەنئىتى توغرىسىدا قەدىمدىن ھازىرغىچە يېتەرلىك مۇھاكىمە قىلىنغان ئەسەرلەر نۇرغۇن. چاۋشىيەن ۋە ياپونىيىلەردىمۇ بۇددىزم سەنئىتى توغرىسىدىمۇ يۇزلىگەن خاس ئەسەر ۋە ئالبوملار نەشر قىلىنغان. بۇ ھەقتە ئېغىز ئېچىشمىز ھاجەتسىز. مۇشۇ سەۋەبلەرنى ھېسابقا ئېلىپ، بىز شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ لياڭجۇ (ۋۇۋۇبي)، پىڭچېڭ (داتۇڭ) ۋە دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىگە

بولغان تەسىرى بىلەن، ئىچكى ئۆلكىلەردە يىلتىز تارتىپ راۋاجلانغان تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ قۇمتۇرا، بېزەكلىك قاتارلىق سەل كېيىن قېزىلغان تاشكېمىرلەردىكى بۇددىزم سەنئىتىگە بولغان ئەكس تەسىرى ئۇستىدە قىسقىچە ئىزاھات بېرىپ ئۆتۈش بىلەن چەكلىنىمىز. مېنىڭچە، بۇ ئەڭ مۇۋاپىق، ئەڭ گارمونىيىلىك تاللاشتىن ئىبارەت.

بىز ئۆز ئالدىغا خاس بولغان بۇ تېمىنى بىرقانچە مەسىلىلەر بويىچە مۇھاكىمە قىلماقچىمىز:

بۇددىزم ئىدىيىسى، نوم ـ سۇتۇرلىرى راھىب ـ ئاقارىلار، رەسسام، مۇزىكانت، ئۇسسۇلچى، تىياتىر ماھىرلىرى ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە پەقەت غەربىي يۇرت ـــ ھازىرقى شىنجاڭ ئارقىلىقلا كەلگەن ئەمەس. جۇڭگونىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىدىن بۇددىزم ئېتىقادى ئېقىپ كىرگەنلىكى ھەقىقىدىكى بىر قىسىم پاكىتلارمۇ يوق ئەمەس. ئەمما، بۇددىزم مەدەنىيىتى يەنىلا جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرت شەھەر ـ قەلئەلىرىدە گۈللەنگەن بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ئاساسىي مەنبە قىلغان ھالدا خېشى كارىدورىنى ئاساسىي قانال قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان. بۇ جەريانداا توققۇز جاۋۇپ توخرىلىرى، سۇغدىلار ۋە ھىندىستانلىق بۇددا ئۆلىما ـ ئاقارىلىرىمۇ يەنىلا غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. جۇڭگودىن چاۋشىيەن، ياپونىيىگە تارقالغان بۇددىزم ئېتىقادى ۋە بۇددىزم مەدەنىيىتى بىلەن سەنئىتىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە، بولۇپمۇ چاڭئەن، لوياڭلاردا يىلتىز تارتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددىزم تېپىنى ھاسىل قىلغان دىنىي ئېتىقاد ۋە سەنئەت، مەدەنىيىتىنى ئاساس مەنبە ۋە ئۆرنەك قىلغان. ئۇ بىۋاستە ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددىزم سەنئىتىنى ۋاستە قىلغان ھالدا چاۋشىيەن، ياپونىيىگە غەربىي يۇرت بۇددىزم سەنئىتىنىڭ بىر قاتار ئالامەتلىرى ۋە تەسىرىنى يەتكۈزگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددا مۇخلىسلىرىدىن فاشىيەن، شۇەنزاڭ

قاتارلىق ئاقارىلار گەرچە ھىندىستانغا بارغان بولسىمۇ، چاۋشىيەن (سىللا ــ 新罗) لىك بۇددا مۇخلىسلىرىدىن خۇيچاۋ (慧超) قاتارلىقلار غەربىي يۇرت (قوچۇ، كۇسەن)قا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاساسەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك غەربىي يۇرتتىن، چاۋشىيەن، ياپونىيىلەر ئوتتۇرا جۇڭگودىن كەلگەن مۇنداق دىنىي مەدەنىيەت تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنى پائال قوبۇل قىلىپ، ئۆزىگە خاس دىنىي ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئەت شەكىللەندۇرگەن. مانا بۇ، زېمىن ئاتلاپ بىۋاستە قوبۇل قىلىشنى چەتكە قاقمىغان ھالدا يۇز بەرگەن چوڭ كۆلەمدىكى كۆپ قىرلىق دىيارمۇدىيار قوبۇل قىلىش ھادىسىسىنىڭ تارىخىي چىنلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. غەربىي يۇرت مەدەنىي ھاياتى، مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرى، سودا تىجارىتى دەل مۇشۇ جەريان بىلەن قوشۇلۇپ داۋاملاشقان. بۇ بىر تارىخىي ھەقىقەت.

بۇنىڭدىن باشقا، غەربىي يۇرت بۇددىزمى كەشمىر ۋە كوشان بۇددىزمىدىن، كەشمىر ۋە كوشان بۇددىزم سەنئىتىدىن ئىلھام ئالغان ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولغان مەشھۇر خوتەن، قەشقەر، كۇسەن، تۇرپان بۇددىزمى بىلەن ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بولغان بۇددىزم سەنئىتىنى ياراتقاندىن كېيىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۆپ تەرەپلىمە كۇچلۇك تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىللە، يەنە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بۇددىزمىدىكى دىيانا، مايتىرى، مىڭ قول، مىڭ پۇت بۇدساتۋا، مىڭ بۇرھان گەۋدىلەندۇرۇلگەن ماھايانا مەزھىپىنىڭ ھەم رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق بەدىئىي ئۇسۇلىنىڭ ئەكس تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ ئەكس تەسىر غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى بىلەن قوشۇلۇپ ھەتتا ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىگە قىسمەن تەسىر كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، بۇ ھىندىستاندا بۇددىزم سەنئىتى چۇشكۇنلەشكەن دەۋرگە توغرا كەلگەچكە، ئۇزاق داۋاملىشالمىدى، خالاس. مانا بۇ ئەكس تەسىر كۆرسىتىش ھادىسىسىنىڭ تارىخىي چىنلىقىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر

تارىخىي ھەقىقەت.

بۇ ئىككى خىل تارىخىي جەريانىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تەكىتلەش بىلەن بىللە، ئالدىنقى تارىخىي جەريانىنىڭ سالماقلىق، ئاساسىي جەريان ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇندۇر.

2. لياڭجۇ ۋە پىڭچېڭ پايتەخت قىلىنغان دەۋرلەردە غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى

خەن ـ جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۇددا دىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرىشىنىڭ دەسلەپكى تارىخىي باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ چاغدا غەربىي يۇرتمۇ بۇددىزم دىنىي ئىدېئولوگىيىسىدىن سەنئەتلەشكەن دىنىي ئىدېئولوگىيىگە قاراپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. بىر قاتار دىنىي ئىمادەتخانىلار ۋە تاشكېمىرلەر بۇددىزم سەنئىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە باشلىدى. كوشان ۋە ئۇنىڭ توققۇز جاۋۇپ قىسىملىرىدىن، جۇملىدىن دىنىي ھىممەت كۆرسىتىشنى خالىغان غەربىي يۇرتلۇق بىر قىسىم بۇددا راھىبلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرنى بۇددىزمنى كېڭەيتىشنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى دەپ بىلىشتى.

260 ـ يىلى جۇ شىشىڭ (朱士行) نىڭ غەربىي يۇرتقا چىقىشى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە بۇددىزم دىنىغا بولغان قىزغىنلىقنىڭ پائالىيەتچان باسقۇچقا يۇزلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتەتتى.

كېيىنچە، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر (314 ــ 589) دەۋرى باشلاندى.

ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقىنىڭ (314 ــ 386) ئاخىرقى پادىشاھى جاڭ تىيەنشى (363 ــ 386 张天锡) لياڭجۇ شەھىرىگە كۈسەنلىك بۇددا تەرجىمانلىرىنى تەكلىپ قىلىپ 59 قىسىم، 79 جىلد بۇددا سۈترىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇردى.

ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى (351 ــ 394) نىڭ پادىشاھى فۇجيەن 383 ـ يىلى چەۋەندازلار قوشۇنىنىڭ سانغۇنى لۇي گۇاڭنى كۈسەنگە يۈرۈش قىلىپ كومراجىۋانى ھۆرمەت ـ ئىززەت بىلەن ئەكېلىشكە بۇيرۇغاندى. كومراجىۋا 384 ـ يىلىدىن 401 ـ يىلىغىچە لياڭجۇدا تۇردى. بۇ جەريانىدا كېيىنكى چىن پادىشاھلىقى (386 ــ 416)نىڭ پادىشاھى ياۋشىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانىدى. لۇي گۇاڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ لياڭجۇنى بېسىۋالدى ۋە ئۆزىنى كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقى (386 ــ 401) نىڭ پادىشاھى دەپ ئېلان قىلدى.

لۇي گۇاڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان (386 ــ 399) مەزگىللەردە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى بىرىنچى تۇركۈم بۇددىزم تاشكېمىر تۇركۈمى بولغان ۋۇۋېيدىكى تېيەندىشەن (天梯山) ئاستىدىكى 1 ـ، 4 ـ كېمىرلەرنى جيۇچۈەندىكى بۇددىزم ئىبادەتخانىلىرىنى ياساتقۇزدى. كېيىنچە لياڭجۇدا ھاكىمىيەت قۇرغان شىمالىي لياڭ (401 ــ 446) پادىشاھى قۇتقۇمۇنسۇن (且渠蒙孙) دەۋرىدە تاشكېمىر قېزىش تېخنىكىسى جىددىيلەشتى. ئۇ ۋاپات بولغان ئانىسى ئۈچۈن ساخاۋەت قىلىپ، ئالتە تاش ھەيكەل قويغۇزدى، تاش مۇنار تىكلەتتى ۋە بىڭلىڭسى (炳灵寺) ئىبادەتخانىسى بىلەن 169 ـ كېمىرنى قازدۇردى. ئەينى زامانداا 169 ـ كېمىرنى ياساتقان ساخاۋەتچى، دىيانا ئۇستازلىرىدىن دارمابى (昙摩毗) بىلەن شۈەنجاۋ (玄绍) لارنىڭ نامى تارىختا قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، لياڭجۇلۇق راھىب شۈەنگاۋ (玄高) 100 شاگىرتنى تەربىيىلەيدىغان مەيجىشەن تاشكېمىرلىرىنى ساخاۋەت بىلەن بىنا قىلىشنى باشلاپ بەرگەن ۋە ئۆزىمۇ شۇ يەردە ئىستىقامەت قىلغان.

مانا بۇ غەربىي يۈرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىكە كېڭىيىشىدىكى بىرىنچى باسقۇچ ۋە بىرىنچى نەتىجە ــ لياڭجۇ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى.

لياڭجۇ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىككى

ئاساس ئۇستىگە قۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭ بىرى، ئەينى زامانىدا لياڭجۇ شىمالىي جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتى، ئىقتىسادى ۋە سىياسىتى مەركەزلىرىدىن ئىدى. ئۇ يىپەك يولىدا تۇرپان، كروراندىن كېيىنكى يەنە بىر چوڭ ئۆتكەل ئىدى. ئۇ بۇددىزم ئىدىئولوگىيىلىرى جۇڭگودا يىلتىز تارتىۋاتقان ئەڭ پائالىيەتچان شەھەرگە ئايلانغانىدى. ئارقا - ئارقىدىن يۈز بېرىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشلار، ئومۇمىيۈزلۈك خاتىرجەملىككە تەلپۈنۈش ۋە كىشىلەر ئىدىيىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش تەقەززالىرىنى بۇددىزمنى كەڭ ئاممىغا تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلىش كۈنتەرتىپكە قويۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، لۈي گۈاڭ يالغۇز بۇددىزم مۇتەپەككۇرى، ئالىم ۋە تەرجىمان كۇمراجىۋانى لياڭجۇغا ئەكەلدى ۋە ئۇنىڭ ئۇچۇن لياڭجۇ، چاڭئەنلەردىكى بۇددا نوملىرى تەرجىمىچىلىكى ئۇچۇن يېڭى مۇھىت ئىشىكىنى ئېچىپ بېرىپلا قالماستىن، يەنە كۇسەن خانلىقىنى ئۆز قولىدا تىزگىنلەپ، 20 مىڭ ئۇلاغ، ھەر خىل ئوردا بىساتلىرى، كۇسەن مەدەنىيىتى بۇيۇملىرى، تاشكېمىر سەنئىتى ئۇلگىلىرى، مۇزىكا - ئۇسۇل، رەسسام ۋە تىياتىر سەنئەتچىلىرى، قىممەتلىك زىبۇزىننەتلەرنى لياڭجۇغا يۆتكەپ كېلىپ، ئۆز ئوردىسىنى زىننەتلىدى، لياڭجۇ تاشكېمىرلىرىنىڭ تەمىراتى ۋە ئۇلگىلىرىنى تەمىنلىدى. «كۇسەن ئەلنەغمىسى» ئاساسىدىكى مەشھۇر «لياڭجۇ ئەلنەغمىسى» نىڭ ئۇلىنى تىكلىدى.

لياڭجۇ تاشكېمىرلىرى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تاشكېمىرلىرى بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبى، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى ئۇسلۇبى ۋە تام رەسسامىلىقى سەنئىتى ئۇسلۇبى جەھەتتىن بولسۇن، كۇسەن ئۇسلۇبىنى گەۋدىلەندۈرگەنىدى، لياڭجۇ بۇددا ئېھرامىلىرى ئۇدۇن - كروران ۋادىسىغا يېقىن تۇزۇلمە ۋە ئۇسلۇبتا بولدى. تاشكېمىر ۋە ئېھرامىلارغا بۇددىھا، پۇتىنى ئالماشتۇرۇپ ئولتۇرغان مايتىرىيا، دېھيانا (تەپەككۇرچان) بۇت، ئوڭ تەرەپ بۇت، ئامىتابا بۇت ھەيكەللىرى، بۇددىھانىڭ

هېكمەت سۆزلىشى، ساخاۋەتچىلەر رەسىملىرى سىزىلدى. بۇددىھا ۋە بۇدساتۋالار يۇمىلاق يۈزلۈك، ئۇزۇن سوزۇنچان كۆز، قاڭشار بۇرۇن، گەۋدىلىك قىلىپ، خۇددى غەربىي يۇرتنىڭكىگە يېقىن ئىشلەندى، ئاسمان نەغمە مالائىكىلىرى سەل چوڭايتىلدى. بىز بەزىدە ئەسلىدىكى ئەندىزە، قېلىپلارمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئىنكار قىلالمايمىز.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيۋۇدى (太武帝، 424 ــ 452) 439 ـ يىلى بىردىنلا بۇددىزمنى مەنئى قىلىشقا، ئىلگىرىكى تەرىقەتچىلىكنى (道教) تەشەببۇس قىلىشقا كىرىشتى. پايتەختتىنى لىياڭجۇدىن پىڭچېڭ (平城، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى داتۇڭ 同大 شەھىرى) گە يۆتكىدى. 452 ـ يىلى ۋېنچېڭدى (文成帝، 452 ــ 465) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىق تەختكە ئولتۇرۇپلا قايتىدىن بۇددىزمنى كەڭ يولغا قويدى. مەيجىشەن تاشكېمىرلىرىدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان لىياڭجۇلۇق راھىب ــ ئاقارى شۇەنگاۋ (玄高) شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شاھزادىلىرىگە ئۇستاز ــ ئاتا بەگ بولدى. لىياڭجۇلۇق راھىبلار ئاقساقىلى شىشيەن (师贤) ئاقارى پىڭچېڭغا كەلدى. تەن پاۋ (昙曜) نامىلىق راھىب باشچىلىقىدا يۇنگاڭ (云岗) تاشكېمىرلىرى قېزىلىشقا باشلىدى. بۇ ئىش تەخمىنەن 460 ـ، 524 ـ يىللىرىغىچە داۋاملاشتى.

پىڭچېڭ دەۋرىدىكى شىجۇشەن (西洲山) يانباغرىغا ياسالغان يۇنگاڭ تاشكېمىرلىرى ئەينى يىللاردا سىيانپىي، توغبات قاتارلىق شىمالىي سۇلالە قەبىلىلىرىنىڭ خەنزۇلار بىلەن چوڭ قوشۇلۇش دەۋرىدە يۈز بەرگەنلىكى ئۇنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى ئۇسلۇب ۋە ئېتنىك تۇرقى ـ ھالەت، كىيىم ـ كېچەك ئۆزگىرىشلىرىدە ئىپادىلىنىپ تۇرغان. 1 ـ، 2 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ، 9 ـ، 10 ـ، 11 ـ، 13 ـ، 16 ـ، 20 ـ كېمىرلەر شاۋۇبندىنىڭ تەيخېنىڭ 10 ـ يىلى (486 ـ يىلى)

ئېلىپ بارغان تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسلۇبىدىكى ئۆزگەرتىش پەرمانىدىن ئىلگىرى، كۇسەن ۋە لياڭجۇ بۇددا سەنئىتى ئاساسىدا ئىشلەنگەن.

پادىشاھ شياۋۋېندىنىڭ 486 ـ يىلىدىكى پەرمانى بىلەن تۇرمۇشتا، ئوردا هاياتىدا خەنزۇچە قائىدىگە ئەمەل قىلىش ۋە خەنزۇچە كىيىنىش دەۋەت قىلىندى. تاشكېمىر ۋە ئېهرامىلاردىكى تەسۋىرىي ئوبرازلار خەنزۇ قىياپىتى، ئېتنىك ئالاهىدىلىكى ۋە خەنزۇچە كىيىندۇرۇلۇشكە باشلاندى. بۇ هەر هالدا جۇڭگودا بۇددىزم مەهەللىي يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇنداق هادىسە شەرقىي شىمالدا لياۋنىڭ ناهىيىسىدىكى تۇمەن بۇتگاھ (万佛堂) دىن غەربىي شىمالدىكى دۇنخۇاڭ موگاۋكۇ تاشكېمىرلىرىگىچە تەسىر قىلىپ، ئايرىم تارىخىي قاتلام هاسىل قىلدى.

دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرى لياڭجۇ، پىڭچېڭ دەۋرلىرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى.

3. دۇنخۇاڭ تاشكېمىر سەنئىتىگە غەربىي يۇرت بەدىئىي ئۇسلۇبىنىڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكى

گەرچە دۇنخۇاڭ قاشقۇۋۇق (玉门) ۋە ياڭگۇەن قۇۋۇقىنىڭ سىرتىدىكى بىرىنچى چوڭ تىپتىكى بۇددا تاشكېمىر سەنئىتى خەزىنىسى بولسىمۇ، ئۇ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئەڭ دەسلەپ تەسىر كۆرسەتكەن بۇددىزم دەرگاهى ئەمەس. بۇنىڭغا سەۋەب بولغان نەرسە، لۇي گۇاڭ كۇسەن بۇددا سەنئىتى، بولۇپمۇ تاشكېمىر سەنئىتى ئۇلگىلىرىنى ئۆز پايتەختىدىن يىراقتىكى دۇنخۇاڭ رايونىغا ئەمەس، ئەڭ ئالدى بىلەن لياڭجۇغا ماكانلاشتۇرغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، گەرچە دۇنخۇاڭدا تاشكېمىر قېزىشقا قۇلايلىق شەرتلەر بولسىمۇ، بۇ مەركىزىي شەهەرلەردىن يىراق ماكان مەركىزىي شەهەرلەرنىڭ تەسىرى بىلەن سەل

كېچىكىپ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ پاۋلىئونىغا ئايلاندى. بۇ، بوستانلىق دۆلەتلىرىدە يەنىلا ئاساسلىق شەھەرلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دۇنخۇاڭ موگاۋكۇ تاشكېمىرلىرى ئالدىنقى چىن (351 ــ 394) پادىشاھلىقىنىڭ جەنيۇەن يىللىرىنىڭ (365 ــ 385) بېشىدا ياسىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ شەرقتىن كەلگەن لې زۇن (乐樽)، فا لياڭ (法良) ناملىق ئىككى راھىب بىنا قىلدۇرغانلىقى مەلۇم. ھازىر ئەڭ دەسلەپ قېزىلغان تاشكېمىرلەر قالمىغان، پەقەت شىمالىي لياڭ (397 ــ 445) دەۋرىنىڭ 420 ـ ، 442 ـ يىللىرى قېزىلغان 268 ـ ، 272 ـ ، 275 ـ كېيىنكىلەر ساقلانغان.

دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچتىكى كېيىنكى قېزىلىشى، بىناكارلىق سەنئىتى، ئىچكى مەزمۇن ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسلۇبى كۇسەننى ئاساس قىلغان غەربىي يۇرت سەنئىتىنىڭ كۇچلۇك تەسىرىنى نامايەندە قىلدى. بۇ باسقۇچ شىمالىي ۋېي پادىشاھى شاۋۋېندىنىڭ مەشھۇر تەيخي يىللىرى پەرمانىغىچە داۋاملاشتى. بۇ چاغدا كۇسەندىكى بۇددىھانىڭ يارالمىش قىسمەتلىرى، سەۋەبىيەت ھېكايىلىرى، بۇددىھا قىسمەتلىرى گەۋدىلەندۇرۇلگەن بولۇپ، ئادەم ئوبرازلىرى يۇزى يۇمىلاق، تۆت ئەزاسى تولۇم ـ سۇمبات، بېلى ئىنچىكە، كۆكرىكى چوڭ، نىسبىتى ئەينەن، روھىي قىياپىتى ھەيۋەتلىك بولۇپ، بېشىدا تاج، بەدەننىڭ ئۈستى كۆپىنچە يالاڭ، كىيىنىشى غەربىي يۇرت پاسونىدا تەسۋىرلەنگەن. رەسىملەر ستېرېئولۇق تۇيغۇ بېرىدىغان قىلىنغان، ئويما ـ قويما ئۇسۇلى قوللىنىلغان، ئېنىق رەڭ ئاساسىدا ئىسىق تەسىرلىك سىزىلغانىدى. يالىڭاچ بۇدساتۋالار، ئاسمان مالائىكىلىرى، ساماۋى مۇزىكانتلارمۇ سىزىلغانىدى. كېيىن كۇڭزىچىلىق ۋە تەرىقەتچىلىك تەسىرىدە بۇنداق رەسىم ـ فىگۇرىلار دۇنخۇاڭدىن يوقىلىشقا باشلىدى.

تەيخي پەرمانىدىن كېيىن دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى

تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسلۇبى جەددىي ئۆزگىرىشكە باشلىدى. بۇ دۇنخۇاڭنى ئاساس قىلغان ھالدا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىن، غەربىي ۋېي، شىمالىي جۇ مەزگىللىرى بىسىپ ئۆتۈپ، تاكى سۇي سۇلالىسى دۆلەتنى بىرلەشتۈرگۈچە بولغان بىر ئەسىر (489 ــ 581) ئىچىدە بۇددا تاشكېمىر سەنئىتىدە غەربىي يۇرت ئۇسلۇبىدىن ئوزۇقلانغان، ئەمما ئۇنىڭدىن روشەن پەرقلەنگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇسلۇبىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جەريان ماھىيەتتە، شىمالىي سۇلالىلەردىكى سىيانپىي، توغبات، ھۇن قاتارلىق خەلقنىڭ خەنزۇلىشىشى بىلەن بۇددىزمنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەشتۈرۈش، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خاس بۇددا مەزھەپلىرىنى شەكىللەندۈرۈش جەريانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

100 ـ رەسىم. ئاۋرىل ستەين دۇنخۇاڭدىن فوتو سۈرەتكە ئالغان بۇددا تۆانىڭ رەسىمى. ئۇنىڭدا غەر ـ بىي يۇرت ئۇسلۇبى قىسمەن ساقلانغان

ئىككىنچى باسقۇچتىن باشلاپ دۇنخۇاڭ تەسۋىرىي سەنئىتىدىكى ئادەم قىياپەتلىرى يۇزى ئورۇقراق، قاش ـ كۆزى سوزۇنچاق، روھىيىتى يەڭگىل، كىيىملىرى كۆپ تاسما ـ لېنتىلىق سىزىشتىن تاشقىرى، يەنە پادىشاھ، بەگزادىلەر رەسىملىرى، تارىخىي شەخسلەرنىڭ رەسىملىرىمۇ سىزىلىشقا

باشلىدى. مەسىلەن، ئومايې، فۇيى، خەن ژۇدى، جاڭ چيەن، سۇي ژېندى، خوتەن پادىشاھى ۋە باشقىلار پائالىيىتىنىڭ بەزى كۆرۈنۈشلىرى ئىپادىلەندى. بۇ ئومۇمەن بۇددا تاشكېمىرلىرىدە ئەنئەنىۋى، تارىخىي تېمىلارنى ئىپادىلەش بىلەن بۇددىزم تېمىلىرىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە خاس ئىپادىلەشنىڭ ئۇلگىسى بولۇپ قالدى. بۇ ماھىيەتتە خەنزۇلاشتۇرۇلغان ئىپادىلەش ئۇسلۇبى ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ھازىرغىچە ساقلانغان بىر قاتار كېمىرلەردە ئەبجەش ـ ئارىلاشما ئامىللار داۋام قىلغانلىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىم.

494 ـ يىلى پايتەخت لوياڭغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى بۇددىزم سەنئىتىگە قىزىقىشقا باشلىدى. خۇاڭخې ۋادىسىدا يۇنگاڭ (داتۇڭدا)، مەيجىشەن (تىيەنشۇيدە)، دۇنخۇاڭ موگاۋكۇ تاشكېمىرلىرى تېخىمۇ خەنزۇلارنىڭ ئالامەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان كېمىرلەر بىلەن بېيىتىلدى. لوياڭ ئەتراپىدىكى لۇڭمېن (龙门) تاشكېمىرى خەنزۇچە ئۇسلۇبتا ياسالدى ۋە زىننەتلەندى. ئۇ تەيخې پەرمانىدىن كېيىنكى بۇددىزم تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسىنى يارىتتى.

شىمالىي جۇ (557 ــ 589) ۋە شىمالىي چى پادىشاھلىقلىرى (550 ــ 557) بىللە مەۋجۇت بولغان دەۋرلەردە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئالاقىلىرى تېخىمۇ قويۇق بولدى. كۈسەنلىك ماندا ئاقارى (白 明 达)، بايجىتۇك (智通白)، سۇجۇپ (苏祇甫) ۋە خوتەنلىك ۋىجىرا (尉迟) جەمەتىدىن، قەشقەرلىك ئاموز (阿摩拔)، توققۇز جاۋۇپ ساۋ (曹)، ئەن (安)، كاڭ (康)، مى (米)، خې (何) جەمەتلىرىدىن ماھىر سازەندە ۋە ئۇسسۇلچىلار چاڭئەنگە توپلاندى. موغانخاننىڭ قىزى مەلىكە ئاسىنا پادىشاھ جۇ ژۇدىغا ياتلىق قىلىنغاندا، كۈسەن قاتارلىق جايلارنىڭ ماھىر سەنئەتچىلىرىنى چاڭئەنگە ئەكەلگەندى. جۇ ژۇدىنىڭ بۇددىزمنى چەكلەش ھەرىكىتى ئۇزاق

داۋام قىلمىدى. ئۇ بۇددىزمنى تەرغىب قىلغاندا شىمالىي چى پادىشاھى گاۋ ۋەيدى (高纬帝) داۋاملىق بۇددىزم ۋە غەربىي يۇرت سەنئىتىنى قوغداش مەيدانىدا تۇردى.

4. غەربىي يۇرت ئۇسلۇبىنىڭ سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە تەسۋىرىي سەنئەتكە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى

سۇي ـ تاڭ (581 ـــ 907) سۇلالىلىرى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋە گۈللەنگەن دەۋرى سۇپىتىدە تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالدى. روشەنكى، سۇي ـ تاڭ مەدەنىيىتى ئالەمشۇمۇل تەسىر پەيدا قىلغان شانلىق مەدەنىيەت بولۇشى بىلەن بىللە، يەنە شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۇچلۇك تەسىر كۆرسەتكەن غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ۋە پۈتكۈل يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ سىنكرېتىك تۆھپىلىرىنى ئۆزىگە مۇھىم بىر ئاساس قىلغانىدى. بۇددىزم ۋە سەنئەت دەل بۇنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنىدىن ئىبارەت.

سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە چاڭئەن بىلەن لوياڭ مەشھۇر خەلقئارا شەھەر بولۇش سۇپىتى بىلەن چەتكە قارىتا ئىشىكنى كەڭ ئېچىۋېتىشنىڭ نەمۇنىسىنى تىكلىدى. جۇملىدىن غەربىي يۇرت مۇزىكا ـ ئۇسسۇل ـ تىياتىر سەنئىتى، رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىگە كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. سۇجۇپ ۋە بامىندا ۋەكىللىكىدىكى مۇزىكا سەنئىتى، بۇددىچىكا (佛图澄) ئاساس سالغان بۇددا بىناكارلىقى ۋە ھەيكەلتىراشلىقى، ۋىجىرا ياپوچىنا ۋە ۋىجىرايا ئىرساڭگا ئاساس سالغان تام رەسىمچىلىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سەنئىتىدە نوپۇزلۇق ياكى تەسىرلىك ئىلمىي مەكتەپ بولۇپ قالدى. بىز ئۆز تەتقىقاتىمىزدا بۇ سەنئەت ئۇستىلىرى توغرۇلۇق مەخسۇس توختالمايمىز.

سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە غەربىي يۇرت سەنئىتى ۋە

ئۇنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن لياڭجۇ ئەلنەغمە ۋە تىياتىر سەنئىتى چاڭئەن، لويالىلار ئارقىلىق ۋاستىلىك يوسۇندا جەنۇبتىكى ئۆلكىلەرگە، دالى (大理) پادىشاھلىقىغا چاۋشيەنگە ۋە ياپونىيىگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. بۇ ئالاقىدار تارىخىي ھۆججەتلەردە روشەن بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىت.

ياپونىيە ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن باشلاپ، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر ۋاقتىدا جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتىپ بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ كەتكەن، ئۇنىڭدىن كېيىنكى سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە بىناكارلىق، كىيىم ـ كېچەك، سىياسىي ھايات، مۇزىكا قاتارلىقلاردا جۇڭگو مەدەنىيىتىگە بولغان كۈچلۈك مايىللىقىنى ئىپادىلىگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياپونىيىدىن 13 قېتىمدىن ئارتۇق ئەلچىلەر ئۆمىكى، نەچچە يۈزلەپ ئوقۇغۇچى كەلدى. ياپونىيىنىڭ مەشھۇر سەنئەت ئۇستىلىرىدىن فاتىرىت (佛彻) بىلەن بادھىسىنا (正菩提仙那) شۇ زامانلاردا جۇڭگوغا كېلىپ كەتكەنىدى. چاۋشيەن ۋە ياپونىيىگە تەسىر قىلغان سۇي ـ تاڭ دەۋرى مەدەنىيىتىدە غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى قاتلىمىنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ تارىخىي پاكىت.

غەربىي يۈرت تاشكېمىر سەنئىتى شەرققە تەسىر كۆرسەتتى. ئوخشاشلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ تاشكېمىر سەنئىتى غەربىي يۈرت تاشكېمىرلىرىگە ئەكس تەسىر كۆرسەتتى. بۇ يىپەك يولى سەنئەت ئالاقىلىرىدە تەكرار ئىپادىلەنگەن قانۇنىيەتلىك ھادىسە ئىدى.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ تاشكېمىر سەنئىتى غەربىي يۈرتقا ئاساسلىقى ئىككى خىل يول بىلەن تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭ بىرى، ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن راھىبلار، بېكسۇلار ۋە ساخاۋەتچىلەر قازدۇرغان تاشكېمىرلەردە گەۋدىلىگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇسلۇبىدۇر. بۇمۇ ئىككى قاتلاملىق مەنىدە بولۇپ، تام رەسىملىرىدە كۆرۈلگەن غەربىي يۈرتنىڭ «ئويما ـ قوپما» (凹凸法) ئۇسۇلى ۋە «تۆمۈرنى ئېگىپ سىم

چىقىرىش» (屈铁盘丝)[1]، «ئېگىننىنى سۇدىن ئېلىپ كىيدۈرۈش» (曹衣出水)[2] ئۇسلۇبىدىن تاشقىرى، يەنە «ۋۇنىڭ بەلۋېغى شامال توسۇش» (吴带当风) ئۇسۇلىدۇر. بۇ كىيىم بىلەن بەدەن ئارىسىغا شامال كىرگۈزۈپ سىزىش ئۇسۇلى ئىدى؛ ئۇنىڭ يەنە بىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تاشكېمىرلىرىدە خەنزۇ مىللىتى ياقتۇرىدىغان ئوبرازلار كۆپەيتىلدى. بىز قۇمتۇرادىكى بەزى تاشكېمىر سەنئىتىدىن مۇنداق «قايتقان ـ ئەكس تەسىر» ھادىسىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. پېشانىسىدىكى سىزىقلار گەۋدىلىك چىقىپ تۇرغان، يۈزى سېمىرەك، كۆز قۇيرۇقى يۇقىرىراق قىڭغايغان، بوينى ئوتتۇرا ھال خەنزۇ قىياپىتى ھەم قولنى قىيپاش تۇتۇش كۆرۈنۈشلىرى قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىدە، بولۇپمۇ خەنزۇچە بېغىشلىما يېزىلغان رەسىملەردە ئۇچرايدۇ. 727 ـ يىلى ھىندىستانغا بېرىپ كۇسەنگە قايتقان چاۋشىيەنلىك راھىب خۇيچاۋ (慧超) «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە زىيارەت» (往五天竺国) نامىلىق ئەسىرىدە، كۇسەندە دايۇنسى (大云寺) (庄严寺) نامىلىق ئىبادەتخانىدا چاڭئەن جۇاڭيەنسى نىڭ راھىبى يىچاۋ (义超) ئىستىقامەت قىلىدىغانلىقىنى، يەنە بۇ ئىبادەتخانىدا چاڭئەنلىك مىڭيۈن (明恽) قاتارلىق راھىبنىڭ بارلىقىنى. لۇڭشىڭشى (龙兴寺) ئىبادەتخانىسىنىڭ شەيخى كۇسەندە تۇغۇلغان خەنزۇ فاخەي (法海) دېگەن كىشى ئىكەنلىكىنى يازغان. قۇمتۇرادىكى خەنزۇ راھىب، ئارخاتلارنىڭ بېغىشلىملىرى 847 ـ، 851 ـ، 872 ـ، 885 ـ، 887 ـ، 894 ـ يىللىرىدا يېزىلغانىدى.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىگە تەسىر كۆرسىتىشىدىكى ئىككىنچى يول، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋە كۇسەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن تېخىمۇ روشەنلەشتى. سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە كۇچلۇك ئۇچرىغان

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ماھايانا بۇددىزمى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دىيانا مەزھىپى ئالاھىدىلىكلىرىنى خەنزۇ بۇددىزمى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان دەرىجىدە گەۋدىلەندۇردى. ئۇلار خېلىلا بىر قىسىم نوم ـ سۇترىلارنى خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئىشلەتكەنىدى. بۇ ئەھۋال كېيىنچە تۇرپان بېزەكلىكىدە بىرقەدەر ئېنىق ئىپادىلەندى.

مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھازىرقى جاڭيېنى مەركەز قىلغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى مەيدانغا چىقتى.

دۇنخۇاڭ رايونىدا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار ۋە توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى توپلىشىپ ياشايتتى. ئۇ يەردە مىلادىيە 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلىرى ئارىسىدا بىر ئەسىر سۇغدى ـ ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتى ساقلاندى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئارىسىدىكى دۇنخۇاڭ ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتى ئۆز نامىنى ئۇيغۇر نامىغا ئۆزگەرتتى. «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا بۇ نام «ساجۇ ئۇيغۇر پادىشاھلىقى» دەپ يېزىلدى. دۇنخۇاڭدا مىلادىيە 11 ـ، 12 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ ئىسلامىيەتتىن يىراقلاشقان ئۇيغۇر بۇددىستلىرى كۆپەيدى. ياپونىيە ئالىمى مۇرى ياسۇتاكاۋ (森安孝夫) نىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇنخۇاڭ» ناملىق ماقالىسىگە قارىغاندا، ئەڭ كەم ھېسابلىغاندىمۇ يۈەن سۇلالىسىدىن تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگىچە دۇنخۇاڭ ئىزچىل ئۇيغۇر بۇددىزمىنىڭ بىر مەركىزى ئوچىقى بولدى. كۆپلەپ ۋەخپىلەر، چىلانزارلىقلار تەسەررۇپ قىلىنىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر كېيىملىرى تەمىر قىلىندى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تەسىر كۆرسەتىش ۋە كېيىنچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ قايتا تەسىر كۆرسىتىشىگە ئۇچراش ئارقىلىق داۋاملىق بېيىدى ۋە رەڭگارەڭلەشتى. بۇنداق تارىخىي جەريانىنى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە غەربىي يۇرت

سەنئەت مەركەزلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قەندىھار سەنئەت مەركەزلىرى ئاساسىدا يۇز بېرىپ ئۆتكەن تەسىرلىنىش ۋە تەسىر كۆرسىتىش ھادىسىلىرىدىمۇ كۆرۈلگەن دەپ ئېيتالايمىز. بۇ تەپسىلىي سىلىشتۇرما تەتقىقاتنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزاھلار:

① بۇ، ئادەم بەدىنىنى ئەۋرىشىم سىزىش ۋە سىزىقلارنى ئىنچىكە سىم ياكى قىلدەك ئېلىپ سىزىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ.

② بۇ، ساۋ مياۋدا (曹妙达) ۋەكىللىك قىلغان رەسىملەردە كىيىمنى خۇددى ھازىر سۇدىن ئالغان كىيىمدەك بەدەنگە چاپلاپ سىزىپ، بەدەن گۈزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ.

ئون ئىككىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خارابلىشىشى

1. تارىخىي ۋە ئىستېخسىلىك خارابلىشىش

بىرىنچى، مۇئەللىپنىڭ نەچچە ئېغىز سۆزى

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خارابلىشىشى»، بۇ تولىمۇ مەيۈسلۈك ماۋزۇ. شەيئىنىڭ پەيدا بولۇشى، راۋاجلىنىشى، گۈللىنىشى ۋە چۈشكۈنلىشىشىدىن تاكى خاراب بولۇشىغىچە بولغان پۈتۈن جەريانىدىكى دىئالېكتىك قانۇنىيەتنىڭ سەنئەت ھادىسىسىنىمۇ ئۆز ئىلكىدە تۇتىدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشەنگەن ھالدا، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ تارىخى ۋە ئىستېخسىلىك تۇرىدىكى خارابلىشىشى بىلەن سۇنئىي ۋە بۇزغۇنچىلىق تۇرىدىكى ۋەيران قىلىنىشىنى كۆزىتىپ چىقىش مۇھىم ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىر تەرەپتىن، تارىخىي يوسۇندا تاشلىنىشى، تەبىئەت كۇچلىرىنىڭ نابۇت قىلىشى، دىنىي «غازات» ئۇرۇشلىرى بىلەن دىنىي قىساسكارلىق قۇترىتىشلىرىنىڭ ئېغىر خاراب قىلىشى، يەنە بىر تەرەپتىن، نامراتلىق، نادانلىق تۈپەيلى، بولۇپمۇ «گۆھەر تېپىش» ئەسەبىيلىكىدە تۇنجۇقۇۋاتقان بۇ گۈزەل سەنئەت شاھزادىسى ئاخىرىدا ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن ئۇلۇغ ئوكيان ساھىللىرىدىن كەلگەن ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەرنىڭ دەپسەندە قىلىشى بىلەن ئاخىرقى تىنىقىدىن قالدى. بۇ سەنئەت سالونىدا ئىشانچىلىق ۋە ئىچكى سۈيىقەست قۇيۇنلىرى كۆرۈنۈپ بىلەن شەھىرى كېتىكنى

ۋەيران قىلغان قارا بوراندەك كۆزنى ئاچقۇسىز مۇشكۈلاتقا دۇچار قىلغان بۇ مومىنتلاردە!، غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتىنىڭ بەدىنىنى شىلىپ كەتكەن ئەجنەبىي ئالۋاستىلار ئىلىم ـ پەن دۇنياسىدا ئوسكار ۋە نوبىل فوندى تەمىنلىگەن شۆھرەت دۇلدۇلىغا مىنىپ راسا كېرىلىۋېلىشتى. تارىخ خۇددى ھېلىقى ۋاپادار تاشپاقىنى ئۆلتۈرۈپ، كاۋاب قىلىپ يېگەن ئالدامچى سودىگەرلەرنى چەيلەپ ئۆلتۈرگەن بىر توپ سەپەردىكى پىللاردەك، بۇ شۆھرەت ئىگىلىرىنىمۇ مۇقەددەس قۇم بارخانلىرىنىڭ تېگىگە كۆمۈپ تاشلىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تارىخ پۈتۈن قىلمىش ـ ئەتمىشلەرنى ئادالەت تارازىسىدا يەكۈنلىمەي قويمايدىغان ئوخشايدۇ ! بۇمۇ، سەنئەت ـ مەدەنىيەتنىڭ ماددىلاشقان ھالىتى خاراب بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەقىقىي روھىيىتىنىڭ ھاياتىي كۈچىگە بىر بېشارەت بولسا كېرەك ...

كىشىنى ئېچىندۇرىدىغىنى ئىككى نەرسە: غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتى خارابلاشتى، ئەمما ئۇ ئاڭلىق سۈبىيېكت تەرىپىدىن، ئۆز يېرى ۋە ئۆز خەلقى تەرىپىدىن، ئىلىم دۇنياسى تەرىپىدىن بىرقەدەر تولۇق، بىرقەدەر توغرا تەتقىق قىلىنىپ، ئۆز ـ ئۆزىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ خارابلاشقىنى يوق ! بۇ ئۇنىڭ ئىختىراچىلىرى ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولغان بىز ئۈچۈنمۇ ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن تارىخىي قىممىتى ئۈچۈنمۇ، تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ ئېغىر ئۇزۇلۇش خاراكتېرىدىكى پاجىئەلىك يوقىتىش !

غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتى خارابلىرى ئۆز مىللىتى تارىخىدا ۋە ئۆز ئېلىدە مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىدە مۇنداق مەدەنىيەت، مۇنداق سەنئەت خەزىنىسى بولمىغان، پەقەت يېقىنقى زامان سانائىتى تۈپەيلىدىن ئالدىنقى قاتارغا ئېرىشكەن ئەللەرنىڭ ئارخېئولوگلىرى، شەرقشۇناسلىرى تەرىپىدىن داۋاملىق قېزىپ كېتىلدى، داۋاملىق يەڭگىلىتەك ھۆكۈم ۋە مۇھاكىمىلەر ئىچىگە

زورلاپ كىرگۈزۈلدى، ئۇلارنىڭ «غەرب مەركەز» نەزەرىيىسىگە قۇربانلىق قىلىۋېتىلدى. ئۆتمۈشتە يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىزملىق ئاساسىدا تۇنجۇقىقان ئېلىممىز جۇڭگودىمۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ تىلىنى دورايدىغان شاتۇتىلار پەيدا بولدى. نەتىجىدە غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى ياتلاشتى !

مانا بۇ، ئومۇمىي خارابلىشىش قانۇنىدىن ئېشىپ چىققان ئىككى ئالاھىدە پاجىئەلىك ئالاھىدىلىك !

بىز غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خارابلىشىشى مەسىلىسىگە يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ دىنىي ئۇرۇشلار تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى بىلەن چەت ئەل ئېكسپىدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن بۇزۇپ - چۇۋۇلغانلىقى قاتارلىقلار ئۇستىدىكى ھەر خىل مۇھاكىمىلەرگە دۇچ كېلىمىز. بەزىدە، بۇنداق بۇزۇپ - چۇۋۇلغانلىق «قۇتقۇزۇۋېلىش» دەپدەبىسى بىلەن، بەزىدە بۇنداق بۇزۇپ - چۇۋۇلغانلىق «ئەجنەبىي ئالۋاستىلارنىڭ تالان - تاراج قىلىنغانلىقى» تەنىسى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ. بىز بۇ جەھەتتىمۇ تولۇق، توغرا، ئەتراپلىق، ئادىل يەكۈن تەۋسىيە قىلىنىشقا تەمشىلىمىز.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ۋە باشقا بۇددىزم خارابلاشقان ئوبيېكتلار ئۈچۈن مەيلى تەبىئىي شارائىت، تەبىئىي ئاپەت، جەڭگى - جېدەل، ئىستىخىيىلىك ۋە ئاتايىن پىلانلانغان بۇزغۇنچىلىقلار جەھەتتىن بولسۇن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ بىزدىن خارابلاشقان ئوبيېكتلارنىڭ خارابلىشىش جەريانلىرىنى كونكرېت، قاتلاملىق، پەرقلىق تەھلىل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۇزۇلۇشى بىلەن يۈز بەرگەن خارابلىشىش

روشەنكى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھەرقانداق مەدەنىيەتنىڭ ئالدىنقى شەرتىدىن ئىبارەت. شىنجاڭ رايونى ئۈچۈن، بولۇپمۇ

تەكلىماكان چۆللۇكىنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرى ئۇچۇن، تەڭرىتاغلىرى بىلەن پامىر، كوئېنلۇن ۋە ئالتۇن تاغلىرىدىن ئېقىپ چۇشىدىغان، ئۆزىنىڭ سۇغىرىش ئىقتىدارىنى بىرقەدەر مۇقىم ساقلاپ تۇرالايدىغان دەريا ۋە ئېقىنلارنىڭ بولۇشى ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىدۇ. تەكلىماكاندىكى ھەيۋەتلىك كۆچمە قۇم بارخانلىرى بىلەن پارچە - پارچە بوستانلىقلارنى كۆكەرتىدىغان دەريا - ئېقىنلار ئەزەلدىن بۇ يۇرتتا بوستانلىق شەھەر - قەلئەلەرنىڭ ھايات - ماماتى ئۇچۇن بىرىنچى دەرىجىلىك مەنبە بولۇپ كەلگەن. خۇددى مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە بولغانلىقىنى قىياس قىلغىلى بولىدىغان قۇم كۆچۇش ھادىسىسى مىلادىيە 3 -، 5 - ئەسىرلىرىدە كروراننى، مىلادىيە 13 - ئەسىردە شەھىرى كېتىكنى ئۆز قوينىغا ئالغان. خەلق ئاغزىدا ئېيتىلىپ كەلگەن «تەكلىماكاندا 300 شەھەر قۇم ئاستىدا قالدى» دېگەن سۆز قانداق بولسۇن مۇشۇ ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئەڭ ئالدى بىلەن خارابلاشقان بۇددا مەدەنىيەت نۇقتىلىرى يەنىلا سۇسىزلىق ۋە قۇم ئاپىتى تۇپەيلىدىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۇزۇلۇشى بىلەن خارابلاشقان جايلاردىكى مەدەنىيەت نۇقتىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ئىجتىمائىي ھايات ھازىرغىچە داۋاملاشقان بوستانلىقلاردىكى بۇددا پائالىيىتى، بولۇپمۇ ئاۋات يۇرت ئىچىدىن تەركىدۇنيا بولۇپ، ئاسكىتىزملىق ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللىنىش پائالىيىتى ئاخىرلاشقان نۇقتىلاردىن ئىبارەت. بۇ بىزگە تەبىئەت كۇچلىرىنىڭ زەربىسى بىلەن يۇز بەرگەن تەبىئەت ئىستىخىيىسى بىلەن خارابلاشقان ئوبيېكتلارغىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان پەرقلىق مۇئامىلە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. كروران، مىران تەكلىماكانىنىڭ شەرقىدىكى سۇ مەنبەلىرى يىراق رايونغا جايلاشقان بولسا، دەندان ئۆيلۇك، كونانىيە ۋە كونا ئەندىرە قاتارلىق شەھەر - قەلئەلەر

قەدىمكى كوئېنلۇندىن ئېقىپ چىقىدىغان ۋە ئۆز ئېقىنىنى يۆتكەپ تۇرىدىغان تارماق ئېقىنلار بويىغا جايلاشقان. بۇ ئۇچ بۇرجەك قۇملۇق رايون شەرقتىن، شەرقىي شىمالدىن كېلىدىغان قۇم كۆچۈش ھادىسىسىنىڭ تەھلىكىسىگە خېلى ئىلگىرىلا دۇچ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ قۇملۇق باغرىدىكى قەدىمكى بوستانلىقلاردا يەر شارائىتى تۇپەيلى تۇز يەرگە ياسالغان ۋە ئىچىگە لىم ئېلىنغان، چۈنقلارغا لاي بىلەن چاپلاپ قويۇرۇلغان لاي ـ كېسەك بىناكارلىقىدىن باشقا، تاشكېمىرلەر قېزىش ئىمكانىيەتلىرى بولمىغان. گەرچە يەكەن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا مەرۋانبۇت، ئۇچمەرۋان (توققۇزھۇجرا)، تۇمشۇق، توققۇزسارايدەك تاغ ـ جىلغىغا ياسالغان بۇددا ئېبھرامىلىرىنى بىنا قىلىش مۇمكىنچىلىكلىرى بولسىمۇ، بۇ رايونلار تارىختا ئېپتالىتلار، قىتانلار، بولۇپمۇ ئىسلام دىنىنىڭ جىددىي ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەن ۋە ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن نۇقتىلىق رايونلىرى بولغان. بىرمۇنچە بۇددىزم يادىكارلىقلىرى خاراب قىلىنغان ياكى ئىسلاملاشتۇرۇلغان مازار ياكى يەر نامىلىرى يېپىنچىسىدا كۆزدىن غايىب بولۇپ، پەرقلەندۇرۇش قىيىن بولغان تارىخىي ئىزنالارغا ئايلانغان. تارىم ۋادىسىنىڭ تەكلىماكانغا يېقىن بوستانلىقلىرىدىكى ئاددىي كېسەكتە قويۇرۇلغان بۇددا يادىكارلىقلىرى، خۇددى ھازىرقى توقسۇ ناھىيىسى ئەتراپىدىكى شەھەر خارابىلىرىدەك سۇسىزلىق، قۇم قاپلاش ۋە ۋاقىتىنىڭ رەھىمسىز كۆچلىرى بىلەن ئۆز قەددىنى داۋاملىق تىكلەپ تۇرۇش مۇمكىنلىكلىرىدىن مەھرۇم بولغان. شەھىرى كېتىك (金柱城)، ئۇچقات سېپىللىق شەھەر قاتارلىق قۇم دېڭىزىغا غەرق قىلىنغان قەدىمكى مەدەنىيەت ماكانلىرى ئۇنىڭ يارقىن مىسالى.

قاراشەھەر ۋادىسىدىكى شورچۇق ـ شىكشىن مىڭئۆيلىرى قاراشەھەر دەريا‌سى بىلەن كۆنچى دەريا‌سى ھەم باغراش كۆلى ئۇچبۇرجىكىدىكى زەيىنىڭ زېمىنغا جايلاشقانلىقى تۇپەيلى، تاغ

جىلغىلىرىدىكى تاشكېمىرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتىكى كېسەك ۋە ياغاچتىن قوپۇرۇلغان بىناكارلىق ئىزلىرى ۋاقىت ۋە زەيلىكنىڭ تەسىرىدە غۇلاپ چۈشۈشكە مەجبۇر بولغان. كىشىنى تەئەججۇپكە سالىدىغىنى بۇ نەملىك خارابىلەردا ئوت كەتكەنلىك ئالامەتلىرىمۇ كۆزگە روشەن چېلىقىپ تۇرىدۇ.

كوچا دېيارىنىڭ مۇزات ۋادىسىغا يېقىن، ھېلىمۇ بوستانلىق ھالىتىنى يوقاتمىغان قىزىل، قۇمتۇرا قاتارلىق جايلىرىدىمۇ تۈزلەڭلىككە سېلىنغان كېسەك ئېھرامىلار ۋاقىت سىناقلىرىغا ئۆز تەبىئىتىگە يارىشا بەرداشلىق بېرەلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇددىزم ئېتىقادىنىڭ كۈچىتىن قېلىشى، بۇددا ئېھرامىلىرىنى دائىم يېڭىلاپ تۇرۇشى زۆرۈرىيەتلىرىنىڭ بىكار قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل بىناكارلىقلارمۇ يەر بېغىرلاپ يېتىشقا مەجبۇر بولغان. قەدىمكى كۈسەن بۇددىزم بىناكارلىقىدىن پەقەت مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىغىچە قىزىل، قۇمتۇرا، سىمسىم، قىزىلقاغا، توغراقەدەك، تېتى، توغراقىيىلان، مازارباغ، دۆلدۈلئوقۇر، توڭگۈزبېشى، باغتام، قاراقۇشيار (دەقىيانۇس تۇرى)، ئوتتۇزئوقۇر، سۇبېشى، ئىسسىقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى تاشكېمىرلەر بىلەن چوڭ تېپتىكى مۇنار، بىناكارلىق قالدۇقلىرى ئېشىپ قالغان. ئەلۋەتتە، بۇ مەدەنىيەت ئىزنالىرى خېلىلا ھالىدىن كەتكەنىدى.

تۇرپان دېيارىدىمۇ ئىدىقۇت شەھىرىدىكى غايەت زور ھەجىمدىكى، مىڭ بۇرھان قويۇلىدىغان كۆپ ئويۇقلۇق بۇددا مۇنارى، بىر قاتار بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تاشلاندۇق خارابىلىرى، تېخى ئېچىلمىغان ئاستانە كونا قەبرىگاھلىقى، تۇيۇق، سىڭگىم، بېزەكلىك، يارغول تاشكېمىرلىرى تاشلانغان ۋە ھالىدىن كەتكەن قىياپەتتە مۇشۇ ئەسىرگە ئاران ئۇلىنالىغانىدى. بۇ مەدەنىيەت نۇقتىلىرى تاشلانمىغان بوستانلىقلاردىكى تاشلانغان خارابىلەرگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

يۇقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خارابلىشىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن بىرىنچى ئامىل بۇ خىل ئوبيېكتلار جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي ھايات كاتېگورىيىسىدىن چىققانلىقى بىلەن، بۇ خىل ئوبيېكتلارنىڭ دىنىي پائالىيەت ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدىن مەھرۇم بولغانلىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، تەبىئىي ئاپەت تۇپەيلىدىن يۇز بەرگەن خارابلىشىش

ئوت، شامال، قۇم ـ توپا، يەر تەۋرەش قاتارلىقلار تەبىئەتنىڭ دائىمىي ھەرىكەت يادنامىسى. بۇ خىل تەبىئەت ھەرىكىتى شىنجاڭدىكى تاشكېمىرلەرنىڭ گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈشى، قۇم ـ توپىغا كۆمۈلۈشى، ئۇنىڭدىكى ھەيكەل، تام رەسىملىرى، يازما ھۆججەتلەرنىڭ چىرىپ كېتىشىنى نورمال ۋاقىتنىڭ سوزۇلۇشىدىن بولىدىغان خارابلىشىشنى تېزلىتىدۇ، ئەلۋەتتە.

بىز ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى كۈچا ـ بايي ناھىيىلىرى تەۋەسىدە تارتقان فوتو سۈرەتلەردىن سۈبېشى، دۆلدۈلئوقۇر، توڭگۈزبېشى، باغتام، ئوتتۇزئوقۇر، قاراقۇشيار، قىزىل تاشكېمىرلىرى، مۇنارلىرى، ئېھرامىلىرىنىڭ سۇ يالاپ كېتىشى، يەر تەۋرەش، بوران ـ چاقماق زەربىسى تۇپەيلىدىن گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەندىن كېيىنكى ھالىتىنى كۆرەلەيمىز.

«يېڭى غەربكە سايياھەت خاتىرىسى» (1937 ـ يىلى ئۇلۇغ ياپون مەتبەئە شىركىتى باسقان) 1 ـ كىتابنىڭ، 338 ـ بېتىنىڭ يېنىغا توڭگۈزبېشى كېمىرلىرىنىڭ قىياپىتى بېرىلگەن. توپلىق قىياغا كېمىر ئويۇپ ياسالغان بۇ سەنئەت سالونى تاشقىن سۇ ۋە مىقدارى كۆپ بولمىغان ساي سۈلىرىنىڭ دائىم يالاپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە پۈتۈن كېمىر خۇددى پىچاقتا تىلغاندەك كېسىلىپ چۈشكەن. ئېچىلىپ قالغان قىيا باغرىدا خۇددى ئېگىز يارلىقا مىخلاپ قويۇلغاندەك بىر قاتار

ھەيكەللەرنىڭ قول ـ پۇت ۋە گەۋدىلىرى چاپلاشقان پېتى ئېچىلىپ چىقىپ قالغان. بىر قاراشتا، بۇ ھەر خىل ئەۋرىشىم قىياپەتتىكى قىزغۇچ تۇپراق رەڭگىگە كىرىپ كەتكەن ھەيكەللەر تۇركۈمى تام تۇۋۇشىغا تىزىپ قويۇپ، ئوقۇتۇلغان مەھبۇسلاردەك ھەرەكسىز ـ سەرەڭ پېتى كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. باغتامنىڭ غەربىي تەرىپىدە ھېلىغىچە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مۇنار (Stupa) خۇددى ئاتۇش شەھىرى بىلەن قەشقەر بەشكېرەم يېزىسى ئارىسىدىكى قۇمىغىر دېگەن جايدىكى مۇنارغا ئوخشايدىغان بولۇپ، تەبىئەت ۋەيران قىلغان بۇ مۇنارنىڭ سۈرىتى «يېڭى غەربكە سىياھەت خاتىرىسى»نىڭ 346 ـ بېتى يېنىغا قىستۇرما قىلىنغان. ياپونىيىلىكلەر باغتامدىن ئېلىپ كەتكەن تام رەسىمگە بىر سېۋەتكە ئالتە كىشىنىڭ بېشى تاشلانغان. ئىككى كالتەك ـ نوغۇچ تۇتقان كىشى بۇ باشلارنى قوچۇۋاتقان، بىر ياندا قىزىل رەڭدار كاسايادىن ئوڭ قولىنى چىقارغان بۇددىھا قولىنى ھېلىقى ئالتە باشقا سوزغاندەك ئىشارەت قىلىپ تۇرغان كۆرۈنۈش سىزىلغان. بۇ ئېھتىمالىم كۈسەن ھىنايانا تەقۋادارچىلىقىنىڭ «ئالتە قاچىغ (ئالتە ئوغرى)» دەپ ئاتالغان ئالتە سەزگۈ ۋە ھەۋەسنى تەقىب قىلىش تەشەببۇسلىرىنىڭ تەسۋىرىي ئىپادىلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان كىتابنىڭ 368 ـ بېتىگە قاراقۇشيارىدىكى دەقىيانۇس تۇرى دەپ ئاتالغان ئۇچ قەۋەت ئېگىزلىكتىكى خۇددى بىر ـ بىرىدىن كىچىك ئۇچ دوپپىنى بىرىنىڭ ئۈستىگە بىرىنى قويغاندەك ياسالغان بۇددا مۇنارىنىڭ خاراب كۆرۈنۈشى بېرىلگەن. بۇ مۇنارنىڭ 2 ـ، 3 ـ قەۋەتلىرىدىكى بۇددا ھەيكىلى ئويۇقلىرى (神龛 ـــ buddha Raka)ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاستىدىكى قەۋەتتىكى چوڭ ئويۇقلار بۇزۇلغان بولۇپ، ئۇ يەرگە ئېھتىمالىم چوڭ ھەجىملىك ھەيكەللەر ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن. «يېڭى غەربكە سىياھەت خاتىرىسى» نىڭ 369 ـ، 370 ـ بەتلىرى

ئارىسىدىكى فوتو سۈرەتلەر ئىچىدە يار بېشىغا سېلىنغان ئوتتۇزئوقۇر ئىبادەتخانىسىنىڭ بىرقانچە قاتار ئۈچ قىرلىق (△△△) كۆرۈنۈشتىكى ئارقا تېمىنىڭ قالدۇقى بېرىلگەن. مانا بۇ مەدەنىيەت نۇقتىلىرى سۇ يالاپ كېتىش، يەر تەۋرەش قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھالاكەتچان تەسىرىگە ئۇچراش ئارقىلىق تەدرىجىي ۋەيران بولغان.

گېرمانىيە ئارخېئولوگى فون لېكوكنىڭ يېزىشىچە، ئۇ كۇچا قىزىل مىڭئۆيلىرىدىكى ۋاقتىدا توساتتىن يەر تەۋرەپ، كېمىر ئۆڭ ئەتراپىدىن شېغىل تاشلارنىڭ غۇلاپ چۈشكەنلىكىنى كۆرگەن. ئۇ 1913 ـ يىلى ئىچىدە تام رەسىملىرى بارلىقىنى كۆرگەن بىر تاشكېمىرنىڭ ئۈچ يىل ئۆتۈپ، بۇ يەرگە قايتا كەلگىنىدە، يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكىنى يازغانىدى①. مۇنداق يەر تەۋرەش تۈپەيلىدىن تۈيۇقتىكى بىرقانچە غار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 10 ـ يىللىرىدا بېسىلىپ كۆمۈلۈپ قالغان.

ئوت ئاپىتى سۈنئىي ۋە تەبىئىي چېقىن چۈشۈش ئارقىلىق يۈز بېرىشى مۇمكىن. قاراشەھەر شورچۇقتىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدا كۆيگەن، كۈل قاپلىغان ئىزنالار ساقلانغان.

يۇقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ خارابلىشىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر ئامىل سۇ يالاپ كېتىش ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن يەر تەۋرەش، بوران ـ چاقماق قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەردىن ئىبارەت بولغان. فون لىكوك تۈرپان قارا قوچۇ ـ ئىدىقۇتتا تېپىلغان بىر كىتاب ھۈجرىسىدىكى كىتابلارنىڭ نەملىشىپ، قولغا ئالغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى يازغاندا، «غايەت چوڭ بىر گۆھەر خەزىنىسى بۇ يەردە غايىب بولدى» دېگەنىدى. ھازىرمۇ كۇچا قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرى تاغ ئېغىزىغا ياسالغان قىزىل سۇ ئامبىرىدا سۇنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى بىلەن خارابلىشىش جەريانىنى تېزلەشتۈرمەكتە !

تۆتىنچى، ئۇرۇش، بولۇپمۇ «غازات» ئۇرۇشلىرى بىلەن يۈز بەرگەن خارابلىشىش

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شىنجاڭدىكى تاشكېمىر سەنئىتى، مەيلى ئۇدۇندىكى ۋىجرايا جەمەتى ياكى كۈسەندىكى بەي جەمەتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەر بولسۇن، ئۇزاق داۋام قىلغان نىسپىي خاتىرجەملىك ۋە تىنچلىق مۇھى

تىدا تېز گۈللەنگەن، ھەتتا قەندىھار سەنئىتى ئۇتۇقلىرى پەللىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئۆتۈپ، ئالاھىدە ھەم كۆپ جەھەتتە ئىپادىلەنگەن خاس ئۇسلۇب ياراتقان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە يىراق شەرق بۇددىزم سەنئىتىگە سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەنىدى. مېنىڭچە، ئومۇمەن ھەممە ئۇرۇشلار، جۈملىدىن لۇي گۈاڭنىڭ (吕光) مىلادىيە 383 ـ يىلى كۈسەننى ئىشغال قىلىشى، ئېفتالىتلارنىڭ مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە كۈسەن ـ ئۇدۇندىكى قىرغىنچىلىقلىرى، تاڭ تەيزۇڭنىڭ 646 ـ يىلى قوچۇ، كۈسەننى تىنچىتىشى، تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ مىلادىيە 8 ـ ئەسىردە خوتەن، مىران، قوچۇ قاتارلىق 18 جايىنى بېسىۋېلىشى قاتارلىق ئۇرۇش ھادىسىلىرى، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ خاتىرجەم ۋە نورمال راۋاجلىنىشىغا، جۈملىدىن سەنئەت ئىشلىرىغا مەلۇم تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئىي، ئەمما بۇ يەردە ئىككى نەرسىنى پەرقلەندۇرۇش لازىم: ئۇنىڭ بىرى، بۇددىزم ئېتىقادىغا زىت بولغان ئىستېلاچى كۈچلەر. مەسىلەن، ئېفتالىتلارنىڭ ئاتايىن ئېلىپ بارغان بۇزغۇنچىلىقى بىلەن، بۇنداق زىت ئېتىقادتا بولمىغان كۈچلەرنىڭ بىر مەزگىل پەيدا قىلغان زىيانلىرىنى پەرقلەندۇرۇش لازىم؛ ئۇنىڭ يەنە بىرى، بۇ خىل لەرزىگە كەلتۈرگۈچى كۈچلەردىن كېيىن، بۇ رايونلار ۋە بۇددىزم سەنئىتىنىڭ پۈتۈنلەي ھالاكەتكە يۈز تۇتقانلىقى بىلەن ئۇنىڭ قايتا ئەسلىگە كېلىپ گۈللەنگەنلىكىنى پەرقلەندۇرۇش لازىم. مەسىلەن، لۇي گۈاڭ مىلادىيە 383 ـ يىلىدىلا 20 مىڭ

ئۇلاغ كۆسەن ئوردا ـ ساراي زىبۇزىننەتلىرىنى بۇلاپ، لياڭجۇ (جاڭيې)غا ئەكەتكەن بولسىمۇ، بۇددىزم كۆسەندە تاكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى شەكىللەنگۈچە داۋاملىق گۈللىنىپ تۇردى. ۋەھالەنكى، ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلىشتىن باشلاپ بۇددا سەنئىتى خارابلىشىشقا يۈزلەندى.

گەرچە شىنجاڭدا بۇددىزم سەنئىتىنىڭ خارابلىشىشىغا سەۋەب بولغان جەڭ ـ جېدەللەر يالغۇز «غازات» ئۇرۇشلىرى بولمىسىمۇ، ئەمما بەزى چاغلار ۋە بەزى جايلاردا ئىسلامىيەتتىن كېيىن بۇددىزم سەنئىتىنىڭ دەھشەتلىك بۇزغۇنچىلىقلارغا ئۇچرىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش كېرەك.

ئېيتىش كېرەككى، ئىسلامىيەت ــ ئىسلام ئېتىقادىنى يادرو قىلغان بىر خىل ئۇنىۋېرسال مەدەنىيەت ھادىسىسى ۋە مەدەنىيەت سىستېمىسى بولۇپ، ئىسلامىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالەم قاراشلىرى، پائالىيەتچان كىشىلىك قاراشلىرى، مەدەنىيەت ـ سەنئەت، بولۇپمۇ گۈزەل ۋە ھەيۋەتلىك بىناكارلىق سەنئەت ئۇنۇقلىرى بولغان. ئىسلام ئەخلاقى ۋە ئىسلام بىناكارلىقى ئۆزى تەسىر كۆرسەتكەن ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەر بولغان كەڭ ئىسلام شەرقىدە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى قاتلىمىنى ياراتتى. بۇ ئۆز ئالدىغا خاس بىر تېما. ئەمما، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، بۇددىزم سەمەرەلىرىگە رەقىبلىك نەزىرىدە مۇئامىلە قىلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. ئەمەلىي تارىخ دەل شۇنداق بولدى.

سىر دەريا سىنىڭ شىمالىي قانىتىدىكى ئوترار، سايرام، ئاقسۇبشىم (سۇيئاب) قەلئەلىرى بىلەن بىللە قەشقەردىمۇ ئىسلامىيەت قاراخانىيلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا، كېيىنچە بىردىنبىر دۆلەت دىنىغا كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەرەب ۋە سامانىيلارنىڭ «غازات» (مۇجادىلە) ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە مۇسۇلمانلاشقان ياغما قارلۇق ئۇيغۇرلىرى خوتەنگە ئىسلام ئېچىش «غازات» ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. بىر قەرنە داۋام قىلغان، ئاتا ـ بالا ئارسلانخانلار داۋاملاشتۇرغان بۇ ئۇرۇش رەسمىي

قانلىق ئۇرۇشلارغا ئوخشاشلا ئىنتايىن كەسكىن بولدى. قەشقەر بىر مەزگىل قولدىن كېتىپ ماۋرائۇننەھردىكى ئىسلام پىدائىيلىرى ياردىمىدە قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، قەشقەر دىيارىدىكى بۇددىزمنى تازىلاش ۋەھىمىسى قىزىتما گىرادۇس ئالدى. مەرۋانبۇت، موراتام، ئۇچمەرۋان، تۇمشۇق، توققۇزساراي قاتارلىق جايلاردىكى، بەلكى قاراخانىيلار بىلەن كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى چېگراسىدىكى ئىسسىقسۇ، توغراقەدەك قاتارلىق جايلاردىكى بۇددىزم سەنئەت نۇقتىلىرى ئېھتىمال شۇ قېتىمدا ھالاك قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن، يۈسۈپ قەدىرخان تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان ۋېجىرا سۇرا (尉迟苏拉) نىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەپىس ئەسەرلىرى ماھىيەتتە خوتەندە بۇددىزمنىڭ تارىخىي جەھەتتىن ئاياغلاشقانلىقىنى كۆرسىتىتى. بۇ ھادىسە بەزىدە تېزدىن، بەزىدە تەدرىجىي، بەزىدە غالىبلار تەرىپىدىن، بەزىدە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىپ تەقۋادارلاشقان ئىلگىرىكى بۇددىستلار ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى تەرىپىدىن «بۇت يوقىتىش»، «رەسىم يوقىتىش» ھەرىكىتى شەكىلدە داۋاملاشتى. يوتقان، راۋاق، مەلىكەئابات، دەندان ئۆيلۈك، خادىلىق، قارادۆڭ، كونانىيە، ئەندىرە، چەرچەن، چارقىلىق قاتارلىق بۇددا نۇقتىلىرى ئىچىدە خارابلاشمىغان بارچە ئوبېيېكتلار بۇددىزم سەنئىتىنى تازىلىدى، خارابلاشقان نۇقتىلارغا بولىدىغان سېغىنىش روھىيىتى ئاخىرلاشتى. شۇنداقتىمۇ كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ بۇزۇپ ـ چېچىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئەقىللىق كىشىلەر بەزى بۇددا يادىكارلىقلىرىنى ئىسلامىيەتكە ئالاقىدار مۇقەددەس جاي ۋە مازارلار نامىدا ئاتاشقا ئادەتلەندى.

كۈسەن ـ چالىش (قاراشەھەر) ۋادىسىدا ئىسلامىلىشىش تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ (1348 ـــ 1363 ـ يىللىرى ھاكىمىيەت بېشىدا بولغان) مەۋلانە ئەرشىدىن ناملىق بۇخارالىق ئۆلىمانىڭ دەۋىتى ئارقىلىق مۇسۇلمان بولۇشىدىن باشلىنىپ، مەۋلانە ئەرشىدىن باشچىلىقىدىكى دىنىي تەشكىلاتنىڭ كۈچەپ ھەرىكىت

قىلىشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. گۈزەل كۈسەن، شىكشىن ـ شورچۇق بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ زور تۈركۈمدىكى ۋەيران بولۇشى مۇشۇ ئىشان باشلىغان دىنىي ئۇيۇشما مۇخلىسلىرىنىڭ بىۋاسىتە «غازات»لىرى بىلەن رويابقا چىقتى. بىراق، ناھايىتى زور ھەجىمدىكى ھەم ئاھالە رايونلىرىدىن يىراقتا بولغان بۇ سەنئەت سەمەرىلىرىنىڭ سالماقلىق بىر قىسمى يەنىلا ساقلىنىپ قالغانىدى.

تۈرپان دىيارىدا تىنچ ـ ئاسايىشلىق كۈنلەر ئۇزۇنغا بارمىدى. بىرقانچە دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئالاھىدە ۋەزىيەت ئاخىرلاشتى. 1260 ـ يىلى قۇبلايخان تەختكە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ئارىق بوقا بىرلا مەزگىلدە قاراقۇرۇمدا خانلىق ئېلان قىلىپ، تەخت تالىشىشتىن تاكى 1280 ـ يىلى قۇبلايخان تەكرىتېغىنىڭ شىمالى، جەنۇبىنى تىنچلاندۇرغىچە ئىدىقۇت خانلىقىدا جىددىي بوھران ۋە قانلىق جەڭلەر داۋام قىلدى. قۇبلاي بىلەن ئارىق بوقا ئوتتۇرىسىدىكى جەڭدە ئارقا سەپ بولغان ئىدىقۇتتا چاغاتايخانىنىڭ نەۋرىسى دوۋا ۋە ئۇنى قۇتراتقان سەركەردە قايدۇلارنىڭ 1269 ـ يىلى بەشبالىقتا قىلغان ھۇجۇمى قۇبلايخانغا سادىق ئىدىقۇت قوچقارتېكىن (1266 ــ 1277) تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى. 1275 ـ يىلى قايدۇ، دوۋالار 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قارا غوجىغا تاشلاندى. يېرىم يىللىق مۇھاسىرىدە قالغان بۇ قەدىمكى شەھەر خېلىلا ۋەيران بولدى. قايدۇ، دوۋالار يارغولىنى خارابىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. قوچقار تېكىن مۇھاسىرىچىلەرنى ھەيدىۋەتتى. قۇبلايخان بۇ غەلىبىنى تەبرىكلەپ قىزى باھاربېكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي قايدۇ قوشۇنلىرى ئېلى ئاجىزلاشقان، خەلقى پىتىراپ قۇمۇل، گەنسۇغا تارقىلىپ كەتكەن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقىنى مۇنەرز قىلدى. قۇبلاي گەرچە 1278 ــ 1280 ـ يىللىرى چېچىلغان ئۇيغۇرلارنى يىغىش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى

تارىختىن ئۆچكەندى. شۇنىڭدىن كېيىن بىرەر ئەسىر ۋاقىت ئۆتتى، تۇرپاننىڭ شىمالىي دائىر بىسىدە مۇسۇلمانلاشقان مۇڭغۇل ئەۋلادلىرىنىڭ تەسىرى كۈچەيدى. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كىچىك ئوغلى خىزىرخوجا باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمانلاشقان مۇڭغۇل ئەۋلادلىرى 1393 ـ يىلى تۇرپاندىكى ئۇيغۇر بۇددىستلىرىغا زور كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. ھازىر خاراب ھالىتىدە ياتقان ئىدىقۇت شەھىرىگە ئېھتىمالىم سىڭگىم ئېغىزىغا تولدۇرۇلغان مۇرتۇق سۇيىنى قويۇپ بەرگەن بولۇشى ئېھتىمال. قەلئە سۇ بىلەن يالانغان ۋە ئويۇلۇپ كەتكەن. ئەسلىي دەشتلەر ئورنىنى قىيان ئېقىنى ئاققان جىرا ئىزلىرى ئىگىلىگەن. تۇرپان بېگى تېۋىنۇر ھالاك قىلىندى. 1387 ـ يىلى قۇمۇلغا «ئىسلام ئېچىش » يۈرۈشى بولدى. بۇ «غازات» ئۇرۇشلىرى پاجىئەلىك ئۆتتى. فون لېكوك «جۇڭگو تۇركىستانىدا ساقلىنىۋاتقان گۆھەرلەر» نامىلىق ئەسىرىدە يېزىشىچە: «قان بىلەن داغلىنىپ كەتكەن كاساياغا ئورالغان راھىبنىڭ قۇرۇپ قالغان جەسەتلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ»[2]، « جەنۇبتىكى بىر گۇمبەزدە قورقۇنچلۇق بىر ئىشنى ئۇچراتتۇق. ئىشىكنى ئېچىشىمىز بىلەن تەڭلا كەم دېگەندە 100گە يېقىن بۇددا راھىبنىڭ دۆۋىلەپ قويۇلغان جەسىتىنى كۆردۇق. ئۇلارنىڭ تېنىدە قورقۇنچلۇق جاراھەت ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان. بىرىنىڭ بېشى چوققىسىدىن ئۇستىدىكى ئېڭەككىچە بىر قىلىچ بىلەنلا كېسىپ تاشلانغاندەك كۆرۈنىدۇ.»[3] بۇ خىزىرخوجىنىڭ تۇرپاندا «ئىسلام ئاچقان»دىن بىرقانچە يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى ئەھۋال. دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ۋە دىنىي تەھدىت تۇپەيلى كىشىلەر بۇ خاراب قىلىنغان قەلئەنى تاشلىۋېتىپ، شەھەر سىرتىدىكى مەھەللىلەردە ياشىغان، بۇ قەلئەنى ئىسلاھ قىلىشقا روھىي جەھەتتە پېتىنالمىغان. ئىدىقۇت خارابىسىدىن باشقا، ئاھالە جايلاشقان يۇرت ئىچىدە تاشلىنىپ تۇرغان ئىككىنچى شۇنداق خارابىنىڭ ئالەمدە بارلىقىنى بىلمەيمەن. ئاھالە رايونلىرىدىن يىراقتا قالغان خارابىلەر

نۇرغۇن، ئەلۋەتتە.

شۇنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى، ھىراتلىق ھافىز ئەبرۇنىڭ 1430 ـ يىلى يازغان «مەجمە ئەتۋل تاۋارىخ» ناملىق كىتابىدا يېزىلىشىچە، 1419 ـ، 1422 ـ يىللىرى شاھرۇھ مىرزا، ئۇلۇغبېك، بايسۇنقۇر مىرزا زامانىدا ئەمىر شادى خوجا باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئۆمىكى بېيجىڭغا بارغان بولۇپ، ئۇلار قاتاردا بايسۇنقۇر مىرزا ئەۋەتكەن خوجا غىياسىدىن نەققاش ناملىق مەشھۇر رەسسام بولغان. بۇ ئەلچىلەر 1420 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەردە، 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ، 13 ـ كۈنلىرى تۇرپاندا، 16 ـ، 21 ـ كۈنلىرى قاراغۇجىدا، 30 ـ كۈنى ۋە 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ، 5 ـ كۈنلىرى سوفى ئاتا ۋە قۇمۇللاردا بولىدۇ، غىياسىدىن نەققاش تارىم ـ تۇرپان ـ قۇمۇل ۋادىسىدا كۆرگەن رەسساملىق نەمۇنىلىرى ھەققىدە مىرزا بايسۇنقۇرغا دوكلات قىلغان. بۇ ئەھۋال يەنە ئابدۇرازاق سەمەرقەندىنىڭ «مەتلەئى سەدەيىن»، «ئەجايىبۇل لەتايىف» ناملىق ئەسىرىدە تەكرار ئىپادىلەنگەن. بۇ بىزگە غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىن ئىبارەت سەنئەت خەزىنىسىنىڭ مىلادىيە 15 ـ ئەسىر ـ تۆمۇرلەر دەۋرىدىمۇ مەھلىيا كۈچىنى ساقلىغانلىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ④.

يۇقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ خارابلىشىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر مۇھىم بۇزغۇنچى ئامىل ئۇرۇشلار، بولۇپمۇ «غازات» ئۇرۇشىنىڭ ھالاك قىلغۇچى زەربىسىدىن ئىبارەت بولغان. فون لىكوك يۇقىرىقى كىتابىدا ئىدىقۇت ئەتراپىدىكى بىر دېھقاننىڭ تام ئارىسىدىن بىر ھارۋا توشقۇدەك كونا قولىيازمىلارنى تېپىۋالغانلىقىنى، بىراق موللامنىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، دەريا‌غا تاشلىۋەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەن⑤، دەپ يازىدۇ. دېھقاننىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قولىيازمىلارنىڭ سەھىپىلىرى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن، ھەر خىل رەڭدار رەسىملەر بىلەن بېزەلگەنىكەن. تۇرپان، كۇچا

تاشكېمىرلىرىدە ئاتايىن سامانغا ئوت يېقىپ ئىسلاپ تام رەسىملىرىنى قارايتىۋېتىش ھادىسىلىرى يۈز بەرگەن⑥. فون لېكوكنىڭ ئېيتىشچە، بۇ يەردىكى كىشىلەر ئىدىيىسىدە رەسىمدىكى ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ كۆزى بىلەن ئاغزىنى ئويۇۋېتىش لازىم، بولمىسا ئۇ كېچىلىرى تىرىلىپ ئادەم، ھايۋان ۋە زىرائەتكە زىيانكەشلىك قىلىدۇ، دېگەن قاراش ساقلانغان⑦. بۇ ئىدىيىلەر ھېلىمۇ تۈزىتىلگىنى يوق.

بەشىنچى، نادانلىق ۋە نامراتلىقنىڭ بۈرگۈنچىلىق سېلىشى بىلەن يۈز بەرگەن خارابلىشىش

شىنجاڭدا مەدەنىيەت ئاسارئەتىقىلىرىنىڭ خارابلىشىشىغا سەۋەب بولىدىغان يەنە ئىككى ئامىل مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ بىرى، «كونا ئوغۇت» يېغىش، ياغاچ ماتېرىيالىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بولسا، ئۇنىڭ يەنە بىرى، «گۆھەر ئىزلەش»، «گۆرگە ئوغرىلىققا چۈشۈش» تىن ئىبارەت.

ياغاچ ماتېرىيالىلىرىنىڭ قىسىلىقى سەۋەبىدىن، ئىلگىرىكى ئەمەلدار ـ بايلار ئادەم يالاپ بۇددا ئېھرامىلىرىغا تەۋە كۆپلىگەن ياغاچ ـ تاشلارنى ئېلىپ كەتكەن. ئادەتتىكى ئاھالە ئىچىدىمۇ بۇ خىل ئېگىسىز ياغاچ ـ تاشلارنى يۆتكەپ كېتىش ھادىسىلىرى بولۇپ تۇرغان. نەتىجىدە تاشكېمىرلەر ئىلگىرىكى پەلەمپەي، سىرتقى كارىدور تۈزۈلمىسىدىن تۈز يەرگە ياسالغان ئېھرامىلار لىم ـ تۈۋرۈكلىرىدىن مەھرۇم بولغان.

پاستېرمىرىدا بىل بىلەن فرانسىسكا خىرىنچ يازغان «چۆلدىكى قۇم بارخانلىرى» ناملىق كىتابتا، بىر دېھقاننىڭ كونا ئىدىقۇت خارابىسى توپىسىنى كەتمەندە چوقۇۋاتقانلىقى، ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن بۇ توپىنى چوقۇيدىغانلىقى سورالغاندا، ئۇنىڭ بۇ توپىنىڭ يەرگە ناھايىتى ياخشى ئوغۇت بولىدىغانلىقىنى

ئېيتقانلىقى يېزىلغان②. بۇ ھېچقانداق سىر ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى خېلىلا كۆنگەن بىر خىل ئادەت، ئاۋرېل ستەيىن ئىدىقۇت شەھىرىگە بارغاندا تۆت ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى كېسەك سۇپا ئۇل ئۇستىگە يەتتە ئادەم بويى ئېگىزلىكتە بەش قەۋەت قىلىپ قويۇرۇلغان، ھەر قەۋىتىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئالتىدىن 12، يان تەرەپلىرىدە ئۈچتىن ئالتە، جەمئىي 18 بولۇپ، بەش قەۋەتتە جەمئىي 90 بۇت ئۆيى بولغان بەھەيۋەت بۇددا مۇنارىسى يېرىلىپ كەتكەن ھالەتتە مەۋجۇت بولغان. بۇ مۇنار كېيىنكى يىللاردا ئوغۇت قىلىنغان ۋە يېقىندا ئاستىدىكى سۇپىسى رېمونت قىلىنىپ قويۇلغان. مېنىڭ قوشنامنىڭ مۇقىت ناملىق ئىنىسى ئۆسمۇرلۇكىدە بۇ مۇنارىدىن توپا ئالغانلىقىنى ماڭا ھېكايە قىلىپ بەردى.

«گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر»، «كېپەن ئوغرىلىرى» ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي كۈچ سۈپىتىدە شەكىللىنىپ ئۇلگۈردى. ئۇلارنىڭ قارا قولى يالغۇز چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىدىن ئىلگىرى كونا خارابىلەرگە تەگكەنلىكى بىلەن قالماستىن، يەنە ئازاد-لىقتىن كېيىن قېزىلغان قەدىمكى قەبرە-لەرنىڭ خېلى مۇھىم بىر قىسمىغا بۇلار-نىڭ قارا قوللىرى تەگكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئۇلار، جۈملىدىن دۇنخۇاڭدىكى قولىيازمىلارنى چەت ئەللىك ئېكسپېدىت-سىيىچىلەرگە كۆمۈش تەڭگىگە ساتقان، قىلمىشلىرى ئۇچۇن دارغا ئېسىلغان ۋاڭ راھىب، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت تارىخىدا مەڭگۈ لەنەت تاختىسىغا مىخلانغان ۋەتەن ساتقۇنلىرى ھېسابلىنىشى كېرەك.

101 ـ رەسىم. خوتەندە كۆزگە كۆرۈنگەن ئاسارئەتىقە بۇلاڭ-چىسى ئىسلامئاخۇن

102 ـ رەسىم. ۋاك راھىب

تەكلىماكانغا دەسلەپ قەدەم قويغان چەت ئەل جۇغراپىئون ۋە ئارخېئولوگلەر بىدىن سۆھبەن ھېدىن، ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرى بولمىغاندا بەزى مۇھىم مەدەنىيەت ئوبيېكتلىرىنى بىرقەدەر ياخشى ساقلىغىلى بولىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ نوقۇل ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن باشقا بارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئەرزىمەس نەرسىلەر دەپ بۇزۇپ ـ چاچىدىغانلىقىنى، ھەتتا بەزىدە بۇتلارنىڭ ئىچىدىن گۆھەر چىقىدۇ، دەپ، بۇتلارنى نابۇت قىلىدىغانلىقىنى يازغان⑨. سۆھبەن ھېدىن كېرىيەنىڭ بوراسان دېگەن يېرىدىكى بۇ كەسىپنى «كېپەن ئوغرىلىرى» نىڭ يىلدا بىر كېلىدىغان بوراندىن كېيىنكى ئېچىلىپ قېلىش پەيتىنى زادى قولدىن بەرمەيدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان⑩.

بۇ «كېپەن ئوغرىلىرى» گۇرۇھىدىن ئىبارەت «گۆھەر تاپقۇچى»لار ئۆتكەن ئەسىردىن باشلاپ ئەنگلىيە بىلەن چارروسىيە دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىنى ئۆزلىرى تاپقان قىممەتلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بىلەن قىزىقتۇرۇپ كەلگەنىدى. ئۇلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىنىشى بىلەنلا سۆھبەن ھېدىن، ئاۋرېل ستەين، گرونوۋېدىل، فون لېكوك، پېللىئوت ۋە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى بىر قۇر ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى ئېلىۋالغان كونا خارابىلىكلەرگە باشلاپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ قىلمىشى ـ ئەتمىشلىرى يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن باش كۆتۈرگەن مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىنىڭ ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكى ۋە

خەلقنى ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق پىرقلىرىگە ئايرىپ پەيدا قىلغان قانلىق نىزالىرىدىن كېيىنكى يەنە بىر تارىخىي ئىللەت بولۇپ قالدى. بىز ئاۋرىل ستەين، فون لېكوك قاتارلىق قاتتىق قول چەت ئەل مەدەنىيەت بۇلاڭچىلىرى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، ئۇلاردىن ئىلگىرى (كېيپەن ئوغرىلاش) بىلەن شۇغۇللانغان ۋە ئۇلارغا ماسلىشىپ دۆلەت ۋە مەدەنىيەت جاۋاھىراتلىرىنى ئەجنەبىيلەرگە كۆرسىتىپ بەرگەن، ھەتتا سانقان ئىسلامئاخۇن، ژاك راھىب قاتارلىق ساتقۇنلارنىڭ ئۆز ئېلىمىزدىن چىققانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز لازىم.

2. چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ يۆتكەپ كېتىشى بىلەن بولغان خارابلىشىش

بىرىنچى، شىنجاڭدا مەدەنىيەت خارابلىرىنى قىدىرىش قىزغىنلىقى ۋە سۆھبەتلەر

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە يالغۇز شىنجاڭ ئۆلكىسىگىلا ئەمەس، بەلكى كۆپلىگەن ئاسىيا ئەللىرى ۋە رايونلىرىغا قارىتىلغان ئىلمىي ئىزدىنىشلەر، بولۇپمۇ چۇقان ۋەلىخانوۋ، ئىۋانوۋ تىيانشانسكي، كوزلوۋ، روبروۋسكي، كېلىمېنتىس قاتارلىق چەت ئەل جۇغراپىيونلىرىنىڭ ۋە چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىرى باشلىنىپ كەتتى. مېنىڭچە، بۇ ھەم ئىلىم ـ پەننىڭ، بولۇپمۇ يەر ۋە تارىخ، ئېتنولوگىيە ۋە تىلشۇناسلىق پەنلىرىنىڭ بىۋاستە تەقەززاسى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كاپىتالىزمنىڭ مۇستەملىكىلەر، خام ئەشيا مەنبەلىرى، تاۋار ئېگىلىكى بازىرى، تەسىر دائىرىسى ئىزدەش نىشانلانغان ئىمپېرىئالىزم باسقۇچىغا ئۆتكەنلىكى بىلەن تۇغۇلغان ئومۇمىي ھەم ۋاستىلىك ئېھتىياجلىرى تۈپەيلى تاشقىنلىغان ھادىسە

بولسا كېرەك. دەرۋەقە، بۇ ئىش ياكى ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە، ياكى خەلقئارا مۇستەملىكە سىستېمىسى ھالاكەتكە دۇچ كەلگەندە ئۆركەشلىگەن ئەمەس.

ھەممە تارىخىي جەريانغا ئوخشاش سۆېن ھېدىننىڭ تەكلىماكان ياقىلاپ ئېلىپ بارغان سایاھەتىگىچە، خېلى ئۇزاق بىر باسقۇچ « مۇقەددىملىك قىدىرىش » پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى.

1870 ـ يىلى بەدۆلەت ـــ ياقۇببەگنىڭ يېنىغا كەلگەن ئەنگلىيەلىك دوگلاس فورسېت دۇنيادا تەڭدىشى يوق قۇم دېڭىزىغا غەرق قىلىنغان بۇ مەدەنىيەت نۇقتىلىرىغا خېلىلا قىزىققاندى. ئۇ پەقەت بىر ئائىلە بۇتىغا ۋە بىر ساپال مايمۇن ھەيكىلىگە ئېرىشەلىدى.

1877 ـ يىلى رۇسىيلىك نىكولاي پرژېۋالسكىي لوپنۇر ساھەسىنى ئۆلچەپ قايتتى.

1879 ـ يىلى رۇسىيلىك بۇتانىك ئالىمېرت رېگېل تۇيۇق تاشكېمىرلىرىنى ۋە ئىدىقۇت خارابىسىنى كۆرۈپ، ھەيران قالغاندى.

1883 ـ يىلى رۇسىيلىك روبروۋسكىي تۇرپانغا كېلىپ بىر قاتار قوليازمىلارنى ئېلىپ كەتكەن ۋە «تەڭرىتېغىدىن نەنسەنگە » ناملىق كىتابىنى ئېلان قىلغاندى.

1887 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك فرانسېس ھاسىبېن «چوڭ قىتئەنىڭ يۇرىكى» ناملىق ئەسىرىگە مەنبە بولالىغۇدەك چەكلىك زىيارەتتە بولغاندى.

1889 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك سىرگاملتون بوۋىر كۇچا ئەتراپىدىكى باغتام مۇنارىنىڭ ئىچىدىكى قوليازمىلار ئۆيىنى ئاچقان. ئۆيدە كالا ۋە باشقا «قوغدىغۇچى» ھايۋانلار ئۆرە جەسەت بولۇپ قالغاندى. بۇ يەردىن تېپىلغان قوليازمىلار كالكوتتىدىكى دوكتور رودىلىف ھوبېرنېلى تەرىپىدىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىكى قەدىمكى سانسكرىت يېزىقى ـــ براخما يېزىقىدىكى تېببىي

كىتاب ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. مەسىلە شۇ يەردىكى، ھىندىستاندىمۇ بۇنداق ئەڭ قەدىمكى براخما يېزىقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دۇنيا بويىچە بۇ يېزىقنىڭ ئەڭ كونا ئۈلگىسى بولۇپ قالدى.

1890 ـ يىلى دوتربۈئوئىل رىنىس ۋە فېرناندگىر ئارد ئىسىملىك ئىككى فرانسۇزمۇ بۇ دىيارغا قەدەم قويدى. ئەمما، ئۇنىڭ بىرى تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچىسى ئىككى ئۆركەشلىك تۆگە ھەيكىلى بىلەن ساقاللىق بۇت ھەيكىلىنىڭ باش قىسمىنى قولغا چۈشۈرۈپلا تىكشۈەتتى.

1897 ـ يىلى رۇسىيلىك دېمىتىر كېلېمىنتىس تۇرپانغا كېلىپ، 130 چە تاشكېمىرنى ئايلاندىن كېيىن، بىر قىسىم تام رەسىملىرى بىلەن قوليازمىلارنى ئېلىپ قايتتى.

شۇنداق قىلىپ، خۇددى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا ئەنگلىيە بىلەن چارروسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش كۈرىشى ئۆتكۈرلەشكەندەك، ئېكسپېدىتسىيە ساھەسىدىكى رىقابىتىمۇ كەسكىن بولدى. رۇسىيىلىك كوزلوۋ، بىلىزوۋىسكىي، ۋوكىن، ئودىنبورگ، مالوۋ ئىدىقۇت ۋە بۇ ئەتراپتىكى قەدىمكى خارابىلەردىن بىر قىسىم قوليازمىلار، تام رەسىملىرىنى ئېلىپ كەتتى. ئەنگلىيە بۇ جەھەتتە ئاۋرېل ستەين ئارقىلىق ناھايىتى نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈردى.

شىنجاڭدا مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا غەربىي ياۋروپا ئۇچۇن ئىختىرا خاراكتېرلىك قىدىرىش نەتىجىلىرىگە ئېرىشكەن بىرىنچى شەخس شۋېت جۇغراپىيونى سۋېن ئاندېرس ھېدىن (1865 ــ 1952) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۋېن ھېدىن 1890 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قوقەند ـ ئوش ئارقىلىق قەشقەرگە كىرگىنىدە جۇغراپىيىلىك مەقسەتلەر بىلەن پائالىيەت ئېلىپ باردى. 1894 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يەنە قەشقەرگە كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ مۇزتاغنى تەكشۈرۈپ قايتتى. ئۇ قەشقەردە شۋېتلارنىڭ تەسىرى بارغانسېرى

ئېشىۋاتقان، «شۆبەت دوختۇرخانىسى» پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، ھەر قېتىملىق قىدىرىش ھەرىكىتىنى قەشقەرنى مۇھىم بازا قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بارىدى. 1895 - يىلى 5 - ئايدا قەشقەرگە كىرىپ، مارالبېشىنى ئايلىنىپ، تۇمشۇقتىكى توققۇز سارايىنى ئىسلام يادىكارلىقى دەپ خاتا مۆلچەرلەپ، خوتەن تەرەپكە ئۆتۈپ خەرىتە ئىشلىدى. ئۇ پىرژېۋالىسكىيغا ئوخشىمايدىغان جۇغراپىيىلىك يەكۈن چىقىرىش مۇمكىنلىكلىرىگە قىزىقاتتى. بۇ قېتىم ئۇ ئۆلۈم خەۋپىدىن بىر قېتىم قۇتۇلدى.

سۆبەن ھېدىن 1896 - يىلى خوتەن - كىرىيە دەرياسىنى بويلاپ، يەرلىك «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر»نىڭ ياردىمىدە، 2 - ئايدا دەندان ئۆيلۈكنى تەكشۈردى. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ نەزىرىدە جۇغراپىيىلىك ئېنىقلاش ۋ ئازىموتلۇق ئورۇن بەلگىلەش ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتىن مۇھىم تۇراتتى. ئۇ خوتەننىڭ غەربىدىكى بوراساندىن 500 پارچىگە يېقىن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، جۇملىدىن ئادەم ۋە تۆگىلەرنىڭ ھەيكەللىرىنى تاپتى. ئۇ دەندان ئۆيلۈكتىن بۇددىسا ۋە بۇدساتۋالار تام رەسىملىرىنى كۆرۈپ ھەيرانلىققا چۆككەندى. ئۇ گەجدىن ياسالغان بۇددا ھەيكىلى، قاپارتمىلىق ھەيكەل پارچىلىرى، ئايال كىشىنىڭ نېپىز كىيىنگەن كۆرۈنۈشى تەسۋىرلەنگەن تام رەسىملىرىنى تاپتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قارادۆڭ خارابىلىرىنمۇ تەكشۈردى.

ئۇ 1892 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1900 - يىلىنىڭ 1 - ئېيىدا شۆبەتسىيە كارولى ئوسكار ۋە مىليونىر نوبېل قاتارلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن تارىم دەرياسىدا ئۈچ ئاي قېيىقتا يۇرۇپ كورلا، چەرچەن ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. ئۇ 1900 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تۇنجى قېتىم كروران خارابىسىنى تېپىپ چىقتى. بۇ ئەسلىدە يولدا كۆرەكىنى چۈشۈرۈپ قويغان ۋە ئۇنى ئىزدەشكە چىققان يەرلىك دېھقان ئۆرەدىكىنىڭ يالغۇز ئىختىراسى بولۇپ، ئۇ كېيىن سۆبەن ھېدىننى بۇ خارابىگە باشلاپ

كەلگەنىدى. سۆيۈن ھېيدىن كۆتۈلمىگەن بۇ ۋەقەدىن تولىمۇ مىننەتدار بولىدى ۋە ۋاقتىنچە كرورانىنى قىسمەن قىدىرىپ، شىزاڭغا يۈرۈپ كەتتى. 1901 ـ يىلى سۆيۈن ھېيدىن قايتا كېلىپ كروران خارابىسىنى مەخسۇس قازدۇردى. ئۇ 120 پارچە قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر، 36 پارچە خەنزۇ يېزىقىدىكى قەغەز ھۆججەت ۋە سىمىكەرنى تاپتى. ئۇ يەنە ياغاچقا ئويۇلغان نەقىشلەر، ئادەم ھەيكەللىرى، گۈزەل تام رەسىملىرىنى تاپتى. سۆيۈن ھېيدىن كرورانىدىكى قەدىمكى ھايات، جەمئىيەت باشقۇرۇش سىستېمىسى، دىنىي ئېتىقاد، ئېپتىدائىي مائارىپ، ھەتتا بۇ يەرنىڭ قۇم ھۆجۇمىغا دۇچ كەلگەندە، ئۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچكەنلىكىگە دائىر مەلۇماتلارغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تۇرپان بېزەكلىكتىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بىلەن تاشكېمىرلەرنى كۆزدىن كەچۈردى. ئۇ 1928 ـ ۋە 1933 ـ يىللىرى ئۇرۇمچى ئارقىلىق لوپنۇرغا بېرىشنى ئويلىغانىدى، ئەمما ئەينى يىللاردىكى يەرلىك ئەمەلدار ما جۇڭيىڭ تەرىپىدىن كورلىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ كېيىن قويۇپ بېرىلدى.

سۆيۈن ھېيدىن جاپالىق ئەمگەككە كۆنگەن، قارا بوران قاينىاپ تۇرغان دەشت ـ چۆلنى، قۇملارنىڭ ھەيۋىسىنى يەڭگەن قەيسەر كىشى بولۇش بىلەن بىللە، يەنە كۆپ خىل تىل بىلىدىغان، ئۇنىڭ تەبىئىي ۋە سەنئەت پەنلىرىدىن خەۋەردار بىلىم قۇرۇلمىسى، ئەستايىدىل ئىنچىكە ئىشلەش ئادىتى ئۇنىڭغا مۇۋەپپەقىيەت ئېلىپ كەلدى. ئۇ شىنجاڭ ۋە شىزاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىگە قوشقان تۆھپىلىرى توغرا بولۇپ چىقتى. ئۇ پەقەت ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدا گېرمانىيە مەيدانىدا تۇرغانلىقىنى ھېسابلىمىغاندا، تۇنجى تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى دۇنياغا تونۇشتۇرغان قەيسەر ئېكسپېدىتسىيىچى. بىز ئۇنىڭ مەخسۇس بۇلاڭ ـ تالاڭنى قەلبىگە پۈكۈپ ئىش ئېلىپ بارمىغانلىقىنى

هۆرمەتلەيمىز.

سۆھبەتدىن 55 تومۇق ئەسەر قالدۇرۇپ، 87 يىل ياشاپ ئۆلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئارخېئولوگىيىلىك پائالىيەتكە ئائىت ئاساسىي ئەسەرى « ئاسىيا باغرىدىكى سايياھەت » تىن ئىبارەت.

ئىككىنچى، ئاۋرېل ستەينىنىڭ ئىدىيىسى ۋە قىلمىشلىرى

يەھۇدىي نەسەبىدىن بولغان ۋېنگرىيىلىك ماركو ئاۋرېل ستەين (1862 ــ 1943) ئەنگلىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى. ئۇ 1904 ـ يىلى ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن، كالكوتتا ۋە بېرلىنلاردا كۇچلۇك ھامىيلىققا ئېرىشكەنىدى. كىچىكىدىن گرېك ـ رىم سەنئەت تارىخىنى، ئۇنىڭ سىرتقا كۆرسەتكەن تەسىرىنى بىلىشكە قىزىققان ئاۋرېل ستەين ئۆزىنىڭ كېيىنكى پائالىيەتلىرىنى بېرتانىيەنىڭ ئاسىيادىكى مەنپەئەتلىرىگە بېغىشلىدى. ئۇنىڭ ئۆزىگە يارىشا مەنتىقىسى ۋە شۇ ئاساستىكى تەپ تارتماس قارامۇقى بار ئىدى. ئۇ «جۇڭگو تۇركىستانىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئەنگلىيەنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تەئەللۇق»، «بىز ئەسلىدە ئۆزىمىزگە تەئەللۇق بولغان شان ـ شەرەپكە باشقىلارنىڭ ئىگە بولۇشىغا ھەرگىز يول قويمايمىز»[11] دېگەنىدى. گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى مەنبەچىلىكى، باشقىچە ئېيتقاندا، غەرب مەركەزچىلىكى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، ئەسەبىي «دەۋاگار» ۋە ئاشكارا بۇلاڭچى بولۇشقا پېتىنغانىدى. ئۇنىڭچە، گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇپ قالماي، يەنە گرېك باكتىرىيە، ھەتتا كوشان ـ قەندىھار مەدەنىيىتىمۇ ئۇنىڭغا مەنسۇپ، «ئەسلىدە» ئۇنىڭغا « تەئەللۇق » « شان ـ شەرەپ » ئىدى. گاۋرېل ستەين قانداقتۇر «سىر ھىندىيە» ئاتالغۇسىنى ياساپ چىقىپ، شىنجاڭنى «جۇڭگو» ۋە «ھىندىستان» ئارىسىدىكى جاي دەپ ئاتاپ يۈردى. ئۇنىڭ « ھىندى ــ ياۋروپا» دېگەن ئىبارىسى، بۇگۈن گەرچە خېلىلا كەڭ ئىستېمال قىلىنغان

بولسمۇ، ئۇ يەنىلا قەدىمكى گرېك، رىم ۋە ئەينى زامانىدىكى برىتانىيە ئارقىلىق ھەممىنى ئىزاھلىماق ۋە بىر تەرەپ قىلماقچى بولغانىدى. بۇ خىل تارىخىي قاراش ئۇنىڭ سىياسىي ئارخېئولوگ ۋە قارام مەدەنىيەت ئوغرىسى بولۇشلۇقىنى بەلگىلىدى. ئەپسۇسلىنىشقا تېگىشلىكى شۇكى، ئۇنىڭ تەڭگە پۇللىرى، دۇنخۇاڭدىكى ۋاڭ راھىبنى ئالداپ كەتكەن بولسا، ئۇنىڭ بىر قىسىم ئىدىيىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ بەزى تەتقىقاتچىلىرىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتتى.

ئاۋرېل ستەين شىنجاڭغا كىرىش ئۇچۇن فاشىيەن بىلەن شۇەنزاڭنىڭ سایاھەت خاتىرىلىرىنى ئوقۇپ چىقتى. ئۇ شۇ يول بىلەن قەدىمكى بۇددا مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تاپماقچى بولدى. ئۇ 1900 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قاراقۇرۇمدىن قەشقەر چىنباغقا كېلىپ چۇشتى. 10 ـ ئايدا خوتەنگە بېرىپ، يەرلىك «گۆھەر تاپقۇچى» تۇردىئاخۇننىڭ يول باشلىشى بىلەن، 12 ـ ئايدا دەندان ئۆيلۇككە كەلدى. ئاۋرېل ستەين دەندان ئۆيلۇكنىڭ ئىسلامئاخۇن، تۇردىئاخۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئوغرىلانغانلىقىنى بىلىسمۇ، ئۇلارنىڭ كۇچى چاغلىق، ئالتۇن ـ كۇمۇشكىلا بېرىلىدىغانلىقىنى، سۇبەن ھېدىننىڭ بۇ يەردە پەقەت بىر كۇنلا تۇرغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ 30 مەدىكار بىلەن 20 كۇن قازىدۇ. ئۇ دەسلەپ بۇددا دەرسخانىسىنى ئېنىقلايدۇ، كۆپلەپ قاپارتما ھەيكەللەرنى تاپىدۇ، ئاندىن قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن بۇددا ئىمارەتلىرىنى ئېچىپ، كۆپلەپ تام رەسىملىرىنى تاپىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر زاماندا خوتەننى ئاپەتتىن قۇتقۇزغان دەپ رىۋايەت قىلىنغان تاج كىيگەن چاشقان پادىشاھنىڭ رەسمى ۋە باشقا تاختا رەسىم، قولیازمىلارنى تېپىۋالدى. بۇ ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، دەندان ئۆيلۇك مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى خارابلاشقان، دېگەن تونۇشقا كەلدى. بۇنىڭدىن باشقا خارابىدىن ئاتلىق، تۆگىلىك كارۋانلارنىڭ رەسمى چۇشۇرۇلگەن رەسىمنى تاپتى. دەندان ئۆيلۇك ئاۋرېل ستەينىنىڭ ئاساسلىق

ئارخېئولوگىيىلىك ئۇتۇقى بولۇپ، 14 ئىمارەت خارابىسىنى قازدۇردى ۋە بىرقانچە يۈز پارچە مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى قولغا چۈشۈردى. بۇ نەرسىلەرنى تۆگىگە قاچىلاپ ماڭدۇردى.

1901 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئاۋرېل ستېين كونا نىيە خارابىلىكىگە يۈرۈش قىلدى. ئىبراھىم ئىسمىلىك «گۆھەر تاپقۇچى»نى ياللاپ، نىيە خارابىسىدىن ئۇستىگە نەقىش ئويۇلغان 85 پارچە تاربشا پۈتۈكنى، نەقىشلەنگەن ئورۇندۇق، كۆپلىگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تاپتى. ئاندىن شەرققە قاراپ كونا ئەندىرە خارابىلىرىنى بىر ھەپتە قېزىپ، بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى، كۇل رەڭ نەقىشلىك خىشلار، ئادەم چوڭلۇقىدىكى بۇددىھا ھەيكىلى قاتارلىقلارنى تاپتى. ئۇ قارادۆڭ، راۋاق خارابىلىرىدىن قاتار ـ قاتار بۇددا ھەيكەللىرىنى تاپتى. راۋاق ئەسلىدە كۇچادىكى قاراقۇشيار، ئىدىقۇتتىكى بۇددا مۇنارىسىدەك كۆپ بۇت ئويۇقلىرى بولغان غايەت چوڭ مۇنار خارابىسى ئىدى. ئاۋرېل ستېين 91 بۇت ھەيكىلىگە، يەنە كۆپلەپ باشقا ھەيكەلتىراشلىق بۇيۇملىرىغا، تام رەسىملىرىگە ئىگە بولدى. ئاۋرېل ستېين جىنايى ئىشلار ئىچىدە بىر مەردلىك كۆرسەتتى. ئۇ بولسىمۇ ئادەمدىن چوڭ بىر ھەيكەلنى قېزىپ چىقىرىپ بولۇپ، ئېلىپ كېتەلمەيدىغان بولغاچقا قايتا كۆمۈپ قويدۇق. ئاۋرېل ستېين بۇ قېتىملىق خوتەن دېيارىدىكى پائالىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، «غەنىيمەت» لىرىنى يەرلىك كارۋانلارغا توشۇتقۇزدى.

ئاۋرېل ستېين 1906 ـ يىلى قەشقەرگە كەلدى. 10 ـ ئايدا كونا نىيەنى يەنە كۆزدىن كەچۈردى. 1907 ـ يىلىنىڭ 1 ـ ئاي مەزگىلىدە كرورانغا كەلدى. ئۇ بۇ يەرنىمۇ يەرلىك كىشىنىڭ تېپىپ بېرىشى بىلەن تاپتى ۋە 11 كۇن قازدى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئۇتۇقى تاربشا پۈتۈك ۋە خەنزۇچە ھۆججەتلەر بولدى. كېيىن ئۇ مىرانغا باردى. ئۇ بىر قاتار تام رەسىملىرىنى، قاناتلىق ئوغۇل رەسىمىنى تاپتى. ئۇ ئۆزىنى باسالماي، بۇنى رىملىقلار سىزغان، بۇ جاي ئىلگىرى ھىندىستان پادىشاھىنىڭ شەرقىي قاراۋۇلى

بولسا كېرەك، دېگەندەك سۆزلەرنى قىلدى. ئۇ پۈتۈن گۈزەل رەسىملەرنى قېزىپ چىقىرىپ، قاچىلاپ ئېلىپ كەتتى. ئۆزى دۇنخۇاڭغا بېرىپ، ۋاڭ راھىبتىن قەدىمكى قولىيازمىلارنى قولغا چۈشۈرۈش كويىدا بولدى.

ئاۋرېل ستەين قاراشەھەر، كىچىك ھېسار (بۈگۈر يېڭىسار)، شورچۇق مىڭئۆيلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. 1914 ـ يىلى جىمىسار خارابىسى، تۇرپان قارا قوچۇ (ئىدىقۇت) خارابىسىنى، كېيىن بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىنى، 1915 ـ يىلى ئاستانە قەدىمكى قەبرىگاھلىقىنى، لۈكچۈندىكى كىچىك ئاستانىنى كەزدى. ئۇ قولىيازمىلار، تام رەسىملىرى، يىپەك رەختتىكى نۇسخىلىق مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەتتى. ئۇ بېزەكلىكتە 100 ساندۇق تام رەسىملىرىنى قېزىۋېلىپ يېڭى دېھلىغا يولغا سالدى. ئۇ ئاستانىدىنلا بەش پارچە ئابىدە تېشىنى ئوغرىلىغانىدى.

ئاۋرېل ستەيىن 1943 ـ يىلى 82 يېشىدا ئافغانىستاندا قازا قىلدى. تىپىك مەدەنىيەت قاراقچىسى ئاۋرېل ستەين «سىرھىندىيى» (西域) نامىلىق بەش تومۇق كىتاب، «غەربىي يۈرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى» نامىلىق تۆت تومۇق كىتاب، «قۇمغا كۆمۈلگەن قەدىمكى خوتەن» (ياكى «جۇڭگو تۇركىستانىدا ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش») نامىلىق كىتابلارنى ئېلان قىلدى.

ئۇچنچى، گرونوۋېدىل ۋە فون لېكوكنىڭ قىدىرىشلىرى

ئالبېرت گرونوۋېدىل (1856 ـــ 1935) بىلەن ئالبېرت فون لېكوك (1860 ـــ 1930) باشچىلىقىدىكى نېمىس قىدىرىش ئەترىتى شىنجاڭ بۇددا مەدەنىيەت خارابىلىرىنى ئېچىشتا بىر ئېگىزلىك پەيدا قىلدى. گرونوۋېدىل شىنجاڭغا كەلگەن تۇنجى سەنئەت تارىخچىسى بولسا، فون لېكوك باشقا خاراكتېر قۇرۇلمىسىغا ئىگە شەرقشۇناس ئىدى. فون لېكوكنىڭ

شەرقشۇناسلىقىدا غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئەينى زامانىدىكى شەرقشۇناسلىقىنىڭ سىياسىي ۋە كىشىلىك قاراشلىرى خېلىلا تىپىك كۆرۈنۈش ئالغان. فون لېكوكنىڭ باتاسنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ، گرونوۋېدىلنى قايرىپ قويۇپ گۈزەل تام رەسىملىرىگە ئۆتكۈر قىرغۇچ كۆزەك سېلىشىدا، بۇ ئىككىيلەننىڭ ئارىسىدا مۇئەييەن پەرق روشەن ئىپادىلەنگەنىدى.

گرونوۋېدىل 1902 ــ 1903 ـ يىللىرى ئارىسىدىكى ئالتە ئاي ئىچىدە تۈرپاندا قولىيازمىلار، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى بىلەن ھەپىلەشتى. ئۇ 46 ساندۇق قولىيازما، تام رەسىمى ۋە ھەيكەللەرنى قاچىلاپ قايتتى. نەتىجىدە گېرمانىيە كارۋىلمۇ، فېترى كلۇبېر ناملىق ھەربىي ئەسلىھە كاپىتالىستىمۇ داۋاملىق شىنجاڭنى قىدىرىش ئۈچۈن نۇرغۇن خىراجەت ئاجراتتى. ئۇ 1905 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، بۇيرۇق بويىچە فون لېكوك بىلەن ئۈچرىشىپ، بۇ ئىشنى بىللە داۋاملاشتۇردى. بۇنىڭغىچە فون لېكوك بىلەن باتاس تۇرپاندا دەسلەپكى قىدىرىش پائالىيىتىنى باشلىۋەتكەنىدى.

فون لېكوك 1904 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1905 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە تۇرپاندا بولدى. ئۇلار ئىدىقۇت شەھىرىدە خەلق قولىدىن ناھايىتى گۈزەل مانىنىڭ ئۆز مۇخلىسلىرىغا سۆزلەۋاتقان ۋاقتىدىكى رەسىمىنى سېتىۋالدى. بۇنىڭدىن باشقا رەختكە نۇسخا چېكىلگەن قەدىمكى توقۇلمىلارنى، قولىيازمىلارنى، ئادەمدەك چوڭلۇقتىكى بېشى يوقالغان نەپىس بۇددىھا ھەيكىلىنى، ھەيكەل ئىشلەش سېخىنىڭ خارابىسىنى، ئاۋرېل ستەين سۇرەتكە ئالغان چوڭ مۇنارىدىكى ئىككى كىتاب ھۇجرىسىنى تاپتى، بىرقانچە تاغار قولىيازمىلارنى قاچىلىۋالدى. بۇ يەردىكى تۆت ئايلىق قىدىرىشتىن كېيىن مۇرتۇق بويىدىكى بېزەكلىككە يېتىپ باردى. جەددىي خىزمەت ئارقىلىق بۇ ھەيكەللىرى ۋە تامدىن كېسىپ ئويۇۋېلىنغان كاتەك ـ كاتەك

نادىر تام رەسىملىرىنى ساندۇققا سېلىپ بېرلىنغا يەتكۈزۈۋالدى. ئۇلار تۈيۇق تاشكېمىرلىرىگە يۆتكىلىپ بۇددا راھىبلىرىنىڭ ئۆيىنى تاپتى. نوم كىتابلار، رەسىملىك كەشتىلەردىن ئىككى تاغارنى توشقۇزدى. يەنە خرىستىئان دىنىغا ئائىت قوليازمىلارغا ئېرىشتى. ئۇلار قۇمۇلغا بېرىپ بۇزۇلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ خارابىلىرىنى تاپتى. ئۇنىڭدىكى نەرسىلەر نەمدىلىپ تۇتقۇسىز بولۇپ كەتكەنىدى.

گرونوۋېدىل 1905 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قەشقەرگە كەلدى. ئۇنى فون لېكوك بىلەن باتاس قۇمۇلدىن كېلىپ كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇلار كۇچا ـ باي رايونىدىكى تاشكېمىر، ئىبادەتخانا خارابىلىرىگە شۇنچە قىزىقتىكى، ئۇ سەنئەت جەھەتتە ھەقىقەتەن ئاسىيادا مىسلىسىز ئىدى. سىمسىمدا ئۇلار رۇسىيىلىكلەردىن ئاكا ـ ئۇكا بىلىزۇۋېسكىي قاتارلىقلار بىلەن تالىشىپ قېلىشتى. ئۇلار قوراللىرىنى چىقىرىشىپ «مېنىڭ تەسىر دائىرەم» دېگەن نېمىلەر توغرىسىدا تاكاللاشتى. نادان، مەدىكار ئۇيغۇرلار يەرگە قارىغان پېتى تۇرۇۋەردى.

بۇ يەردىكى قول تەگمىگەن كۆپلىگەن گۈزەل تاشكېمىرلەردىكى تام رەسىملىرى كۆپ، تاكامۇل ۋە گۈزەل ئىدى. بۇ يەرگە سۋېن ھېدىن بىلەن ئاۋرېل ستەينىنگ قولى نۇقتىلىق تەگمىگەنىدى. بۇ ئاجايىپ سەنئەت ئۇلگىلىرىگە گرونوۋېدىل ئۇنى سىدام پېتى كۆچۈرۈپ سىزىدىغان رەسساملىق قەلەمنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسا، فون لېكوك ۋە باتاس ئۆتكۈر كۈرەكلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار ئارىسىدا قىزىلدىلا ئىختىلاپ تۇغۇلدى. گرونوۋېدىل بەدىئىي ئەسەرنى بۇلاپ كېتىشكە قوشۇلمايدىغانلىقىنى، ھەممە مەدەنىيەت نۇقتىلىرىنى ھەم ئەينەن، ھەم بىر ـ بىرىگە ئالاقىدار بىر پۈتۈن ئەسلىدىكى گەۋدە سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. فون لېكوك بولسا، مۇمكىن بولسا ھەممىنى بېرلىنغا يۆتكەپ شۆھرەتكە ئېرىشىشنى، 1000 يىللىق سەنئەتنى، مىڭلىغان

كىشىلەر ئەمگىكىنىڭ نەتىجىلىرىنى ئۆز سۈيىقەستىگە ھالاك قىلىشنى خالايتتى. ئاقسۆڭەتتە قەدىمكى كۈسەن تاشكېمىرلىرىدىكى ئېسىل سەنئەت نەمۇنىلىرى فون لېكوك، باتاسلار تەرىپىدىن قىرغىلىپ، بېرلىنغا يەتكۈزۈلدى.

گرونوۋېدىل قاراشھەر شورچۇق - شىكشىن مىڭئۆيلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، فون لېكوك، باتاسنىڭ بۇ يەردە قىلغان - ئەتكەنلىرى ئۈستىدە يېزىپ كېلىپ: «ئۇلار نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق ئىزلارنى قالدۇرغان، ئەڭ گۈزەل بېزەلدۇرۇلگەن ھەيكەللەرنى ھەممىلا يەرگە تاشلىدى. يۆتكەپ كېتەلمىگەنلىرىنى، ھەجىمى چوڭ ھەيكەللەرنى سىرتقا تاشلاپ، ئۇنى شامال، يامغۇر، ئاپتاپ ۋە يولۇچىلارنىڭ دەپسەندە قىلىشىغا قالدۇردى » دېگەنىدى. ئەگەر ئاۋرېل ستەين ئوغرى نىيىتىنى ھەر ھالدا بېزەپ بولسىمۇ، راۋاق (خوتەن تەۋەسىدە) خارابىسىدىكى يۆتكەپ كەتكىلى بولمايدىغان چوڭ ھەيكەلنى قايتىدىن قۇملۇققا كۆمگەن بولسا، فون لېكوكتا بۇنچىلىك ئىنساپمۇ قالمىغانىدى.

گېرمانىيىلىكلەر بۇلاڭ - تالاڭچىلىقتا يېڭى رېكورت يارىتتى. فون لېكوكنىڭ ئىقرارىچە: «گرونوۋېدىل توسقانغا قارىماي باتاسنى ئېلىپ بېزەكلىككە كەلدۇق. قۇم ئاستىدىكى سەل كۆرۈنۈپ تۇرغان كېمىرنى كۆرۈپ ئادەم يالاپ قۇم تازىلاتتۇق. ئىككى ياندىكى تامدىكى ھەر خىل رەڭدار رەسىملەرنى كۆرۈپ ۋارقىرىۋەتتۇق. رەسىملەر شۇنداق ئېنىق ئىدىكى، رەسسام ھازىرلا سىزغاندەك تۇراتتى !» « بىز ئۇزاق، جاپالىق ئىشلەپ، بۇ تام رەسىملىرىنى كېسىۋالدۇق. ھەممىنى بېرلىنغا ساق يەتكۈزدۇق. ئۇلار مۇزېينىڭ بىر زالىنى توشقۇزۇۋەتتى !» « بۇ پەقەت بىر بۇددا ئۆيىدىكىلا رەسىملەر ! پۈتۈن بۇددا زالىدىكى بارلىق تام رەسىملىرىدىن بېرلىنغا يۆتكەلگەنلىرى ئۇنىڭ بىرلا قىسمى»⑫.

شۇنداق قىلىپ، نېمىسلار تۇرپاندىن 233 ساندۇق، كۇچا -

قاراشەھەردىن 452 ساندۇق كىيىملىگەن تام رەسىملىرىنى بىرلىنغا يوللىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە 290 ھەيكەل، 620 پارچە تام رەسىمى ۋە باشقا برونزا، ياغاچ، ساپال، يىپەك بۇيۇملار بار ئىدى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىرلىنىنى بومبارداىمان قىلغان ۋە توپقا تۇتقاندا، بۇ نەرسىلەرنىڭ بىرنەچچىدىن كۆپرەكى شىنجاڭ ئۇيغۇر رايونىنىڭ بۇ قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىغا بەرگەن، مەڭگۈ ئورنىنى تولدۇرغىلى بولمايدىغان غايەت مۇھىم چىقىمى بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ساخاۋەتكە كەلگەن ئىدىقۇت ۋە ئۇنىڭ خاتۇنىنىڭ تام رەسىمى (ئەسلىي 3 ـ، ھازىرقى 20 ـ كىيىمىدىن كىيىپ كەتكەن)، ئىدىقۇت شەھىرى يەرلىك ئاھالىسىدىن سېتىۋالغان، دۇنيادا يېگانە مانى ئوبرازى چۇشۇرۇلگەن تام رەسىمى قاتارلىق 28 پارچە چوڭ ھەجىملىك پانئوراما بار ئىدى.

گېرونوۋېدىل 1912 ـ يىلى «گرېتسىيە، تۈركىستانىنىڭ قەدىمكى زامان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى»، 1920 ـ يىلى «قەدىمكى كۇچا» ناملىق كىتابىنى ئېلان قىلدى. فون لېكوك «جۇڭگو تۈركىستانىدا ساقلىنىۋاتقان گۆھەرلەر» ناملىق سىياھەت خاتىرىسىنى نەشر قىلدۇردى.

گرۈنوۋېدىل 79 يىل ياشىدى، لېكوك 70 يىل ياشىدى. ئۇلار تارىخ ئالدىدا قىزىل، قۇمتۇرا، شورچۇق ـ شىكشىن، ئىدىقۇت ـ بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىنى يالىڭاچلاپ قويۇشتا كەچۈرگۈسىز جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئۇستىگە ئېلىشى لازىم.

تۆتىنچى، ئوتانى قىدىرىش ئەترىتىنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرى

ياپونىيە جودو شىنشۇ دىنىنىڭ نىشموتوگېن ئىبادەتگاھى (浄土真宗西本愿寺派) ئېقىمى بۇددىزمنىڭ سۈكھاۋاتى (浄土) (پاكلىق) ئېقىمى بولۇپ، بىر خىل مۇددىزم غايىسىنى

تەشەببۇس قىلىدىغان دىنىي مەزھەپ ئىدى. ئوتانى كوزى (1876 ــ 1948) ئۇنىڭ 22 ـ ئەۋلاد مەزھەپ شەيخى بولۇپ، 27 يېشىدا ئۇنىڭغا بۇ دىنىي مەرتىۋە مىراس قالغان.

ئوتانى كوزۇئى 1902 ــ 1910 ـ يىللىرىغىچە شىنجاڭغا ئۇچ قېتىم قىدىرىش ئەترىتى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئەينى زامان ياپونىيە ئىمپېرىيىسى ۋە مىلىتارىزمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئەترەت تەركىبىدە دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ نوقۇل بۇددىزم راھىبلىرى ياكى ئۆز مەزھىپىنىڭ كېلىشى مەنبە ۋە ئېقىملىرىنى تەكشۈرگۈچى نوقۇل بۇددىزم تارىخى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بولماي، ئۆلچەش ـ سىزىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدە «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» ناملىق كىتابنىڭ مۇئەللىپى پېتېر خوبكېرىك توختىلىپ ئۆتۈپتۇ. بىز ئۆز تېمىمىزغا يارىشا پەقەت ئۇلارنىڭ شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خارابلىشىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئۈستىدىلا توختىلىمىز.

1902 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئوتانى كوزى، خوندا ئىنرىيۇ (本多惠隆)، ئىنوئۇئې كوئېن (井上丹弘)، ۋاتانابى تىشىشىن (渡边哲信)، خورى كېنيۇ (雄) قەشقەرگە توپلىشىدۇ. ئۇلار يەكەن، خوتەننى كېزىپ، قەشقەرگە قايتىپ كەلدى، 1903 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئوتانىنىڭ دادىسى قازا قىلغاچقا يۇرتىغا قايتتى. قالغانلىرى مارالبېشى، كۇچا، تۇرپان، قۇمۇلغا باردى ۋە كېيىن شۇنى بىلەن قايتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋاتانابى تىشىشىن، خورى كېنيۇ تۆت ئاي سەرپ قىلىپ، كۇچا، قاراشەھەر، كورلا ۋە تۇرپان رايونىدا مۇھىم قىدىرىشلارنى ئېلىپ باردى. سۇبېشى، توڭگۇزبېشى، باغدام، قاراقۇشيار، ئوتتۇزئوقۇر، قىزىل، قۇمتۇرادا ئۇلار غايەت زور غەنىيمەتكە ئىگە بولدى، نۇرغۇن كۆرۈنۈشلەرنى سۈرەتكە تارتتى. مەشھۇر جەسەت كۇل قۇتىسى

شۇ نۆۋەت قولغا چۈشكەنىدى،

1908 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئوتانى كوزى ئەمدىلا 19 ياشقا كىرگەن تاجۇا نازىچاۋ (橘瑞超) بىلەن نومۇرا ئېيزابرونى (野村荣三郎) ئەۋەتتى. ئۇلار بېيجىڭدىن ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئۇرۇمچى، تۇرپاندا يېڭى يىلنى ئۆتكۈزۈپ، كورلىغا كەلگەندىن كېيىن، ئىككىسى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، قەشقەردە ئۇچراشماقچى بولۇشتى. 17 ياشلىق تاجۇا نازىچاۋ جەنۇب يۆنىلىشتە لوپ ۋە خوتەن ئارقىلىق، نومۇرا ئېزابرو شىمال يۆنىلىشتە كۇچا ئارقىلىق مېڭىپ قەشقەردە ئۇچراشتى. تاجۇانا زىچاۋ كرورانداىن لىبو (李伯)نىڭ كېنگىت پادىشاھى (قاراشەھەر خانى) لۇڭشى (龙熙)غا ئەۋەتكەن خېتىنى تېپىۋالدى. ئۇلار يەكەن ئارقىلىق قايتتى.

1910 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئوتانى كوزى تاجۇانا زىچاۋنى، 1911 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يوشكاۋا شوئىجرۇ (吉川小一郎) نى ئۇچىنچى قېتىملىق قىدىرىشقا ئەۋەتتى. بۇلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىدە ئون ئاي پەرق بولدى. شۇڭا، تاجۇانا زىچاۋ خۇببۇس نامىلىق بىر ئىنگلىزنى يالالۋالغانىدى. ئۇلار بەشبالىق، تۇرپان، لوپنۇرغا بېرىشتى، كېيىن چۆلنى كېزىپ بۇگۇرگە، ئاندىن كۇچاغا بېرىشتى. تاجۇانا زىچاۋ خۇببۇسنى بالدۇرلا كۇچاغا يولغا سالغان بولسىمۇ، ئەمما خۇببۇس قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن كېزىك كېسىلى بىلەن قازا قىلدى. تاجۇانا زىچاۋ قەشقەرگە بېرىپ ئۇنى دەپنە قىلىپ، خوتەنگە بېرىپ بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى تەكشۈردى، كېيىن دۇنخۇاڭغا راۋان بولدى.

يوشكاۋا شوئىجرۇ دۇنخۇاڭدا تاجۇانا زىچاۋ بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلار ئۇرۇمچىدە يەنە ئايرىلدى، تاجۇانا زىچاۋ تارباغاتاي، ئالتاي تەرەپكە كەتتى. يوشكاۋا شوئىجرۇ تۇرپان، جىمىسار، ئۇرۇمچىدە يىل يېڭىلاپ، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى ئايلىنىپ يەنە ئۇرۇمچىگە كەلدى. دائىم تەسۋى سىيرىپ تۇرىدىغان 27 ياشلىق بۇ زات بېيجىڭ ئارقىلىق ياپونىيىگە

قايتتى. ئۇ 1975 ـ يىلى 92 ياشقا كىرگەندە خاتىرە ئۇچۇن يەنە بىر قېتىم شىنجاڭغا كەلگەنىدى.

ئوتانى كوزى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ھەرقايسى ئاساسلىق ئەزالىرىنىڭ قىدىرىش خاتىرىلىرى ۋە فوتو سۈرەتلىرىنى توپلاپ 1915 ـ يىلى «غەربىي يۈرتنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك رەسىملىك شەجەرىسى» (西域考古图谱) ناملىق ئىككى كىتاب، 1937 ـ يىلى «يېڭى غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» (ئىككى تۇم) ناملىق كىتاب، «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى » (ئالتە تۇم) نەشر قىلدى. مەن 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كيوتو شەھىرىدىكى ئوتانى ئارخېئولوگىيە ئىلمى ئىستىتۇتىنى زىيارەت قىلغىنىمدا، ئۇلار باشقا ھەممە قوليازمىلارنىڭ ئېنىقلانغانلىقى ۋە بىر پارچە پاختا قەغەزگە يېزىلغان ئارگومېنتنىڭ مەنىسى نامەلۇملۇقىنى ئېيتىپ، ئۇنى سىلىندىر قۇتىدىن ئېلىپ مەخسۇس ئۇستەلگە قويدى، بۇ ئەسلىدە تۇمشۇقتىن تېپىلغان ئىشق مەكتۇپنىڭ بىر سەھىپىسى ئىكەن.

بەشىنچى، پائۇل پېللىئوتنىڭ شىنجاڭغا ئاياغ بېسىشى

پائۇل پېللىئوت (1878 ــ 1945) فرانسۇز شەرقشۇناسى، خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولۇپ، خەنزۇچە (伯希和) دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلغان.

ئۇ 1906 ـ يىلى موسكۋا تاشكەنت ئارقىلىق قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇ قەشقەر يېڭىشەھەر پاينا‌پتىكى ئېفتالمىتلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئابدالىلارنى تەكشۈرۈشكە قىزىقتى. كېيىنچە، كۇچاغا مېڭىش سەپىرىدە مارالبېشى تۇمشۇقتىكى توققۇزسارای خارابىسىنى يېقىنقى «ئوقۇر مازىرىم» ئەپسانىسى بىلەن يوپۇقدالغان ئىسلامىيەتكە ئائىت خارابە دەپ ئويلىدى. سۆھبەتدىن قاتارلىقلارمۇ شۇ قاراشقا ئىشىنىپ قالغانىدى، پائۇل پېللىئوت دەم ئالغان چېغىدا قامچىسىنى يەرگە جىجاپ تۇرغاندا، توساتتىن قولىغا كىچىككىنە بىر بۇت ـ قەدىمىي ئۇسلۇبى

روشەن بولغان دەسلەپكى ھەيكەل چىقىپ قالدى ! بۇ يەردە بىر يېرىم ئاي قېزىش بىلەن شۇغۇللاندى ۋە رەڭدار بۇتلارنى، باشقا قېزىلمىلارنى ئېلىپ كۇچاغا ماڭدى.

پائۇل پېللىئوت بارغۇچە كۇچا تاشكېمىر ۋە ئېھرامىلىرىدىكى قېزىشلار بىر يەرگە بارغانىدى. ئۇ راسا كۆڭۈل بۆلۈنمەي قالغان يېپىق، كۆمۈك نۇقتىلارنى ئىزدىدى. ئۇ سەككىز ئاي ئىزدىنىش ۋە قېزىش ئارقىلىق سۇبېشى، دۇلدۇلئوقۇر، قاراقۇشياردىن بەزى قوليازمىلارنى تاپتى. تارىشا پۇتۇك، ياغاچ ئويما، تامغا ۋە كونا پۇللار يېتەرلىك تېپىلدى. ئۇ توخرى يېزىقى دەپ ئاتالغان كۇسەن يېزىقىدىكى يولخېتىنى تاپتى. بۇنى لېۋي ئەپەندى ئوقۇپ يېشىپ بەرگەندىن كېيىن، توخرى تىلى A، B گۇرۇپپىلىرى دېگەن قاراش ئاپىرىدە بولغان.

پائۇل پېللىئوت 1908 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاۋرېل ستەيىننىڭ دۇنخۇاڭدىن كۆپلەپ قوليازمىلارنى سېتىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال دۇنخۇاڭغا بېرىپ، ۋاڭ راھىب بىلەن ئۇچراشتى ۋە كۆپ خىل تىل قابىلىيىتىنى جارى قىلىپ، كىتاب ئۆيىدىكى كىتابلارنى تاللاپ، 5000 پارچە ھۆججەتنى 500 تەڭگە كۇمۇشكە سېتىۋېلىپ، 24 ساندۇق غەنىيمەتلىرى بىلەن پاراخوت ئارقىلىق فرانسىيىگە يولغا سالدى. ئۆزىمۇ بېيجىڭغا بېرىپ، ئەمدى دۇنخۇاڭ قوليازمىلىرىنى ساتماسلىق ھەققىدىكى جىددىي ھۆكۇمگە ئىلھام بېرىپ قويۇپ، 1909 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پارىژغا كەتتى.

پائۇل پېللىئوت شىنجاڭدا سۇرەتكە تارتقان ماتېرىياللارنى ئالتە توپلام قىلىپ نەشر قىلدۇردى. ئۇ رەقىبلىرىنىڭ رەشك ـ ئىغۋالىرىنى يېڭىپ، پىتنە ـ بوھراندىن غالىب بولۇپ مەيدانغا چىقتى.

پائۇل پېللىئوت ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى 1892 ـ يىلى خوتەننى قىدىرىپ كەتكەن سايامەتچى دۇترېئوئىل دې رېنىس فرانسىيىنىڭ ئاساسلىق شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان

ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى بولۇپ قالدى.

ئامېرىكا بۇ جەھەتتە ئارقىدا قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ يېڭىچە خىمىيىۋى دورا بىلەن قالغان تام رەسسامىلىرىنى ئېلىپ كېتىشنى پىلانلىدى. 1923 - يىلى ۋاشىنىر بىلەن جەيىن شۇ خىل خىمىيىۋى ئېرىتمىنى ئېلىپ تۇرپانغا كېلىپ 12 پارچە رەسىمنى يۇلۇۋالدى. ئەمما، ھاۋا سوغۇق بولغاچقا ئېرىتمە ياخشى ئۇنۇم بەرمىدى. ئۇلار «20 يىلغا قالمايلا، بۇ يەرنىڭ ھېچ كۆرگۈچىلىكى قالمايدۇ!» دېيىشتى. بۇ خۇددى بىر گۈزەلنىڭ ساھىب جامالىنى نابۇت قىلىش ئۈچۈن قولىغا پىچاق ئېلىپ تۇرغان ئادەمنىڭ ئاغزىدىن چىقىدىغان سۆز ئىدى!

مانا بۇ، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خاراب بولۇش تارىخى ۋە ئۇنىڭ رەڭگارەڭ ئىستىخىيىلىك ۋە ئاڭلىق سەۋەبكارلىرى توغرىسىدىكى تەپسىلات.

ئىزاھلار:

① پېتېر خوپكىرىك: «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 8 -، 224 - بەتلەر.

②، ③ يۇقىرىقى كىتاب، 188 - بەت.

④ ئا. مۇھەممەدئىمىن: «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن تېپىلغان مانىزم سىزما يادىكارلىقلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 4 - سان.

⑤، ⑥، ⑦ «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، 8 -، 199 -، 185 - بەتلەر.

⑧، ⑨، ⑩ يۇقىرىقى كىتاب، 9 -، 89 - بەتلەر.

⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 105 - بەت.

⑫ ۋاڭ بىڭخۇا: «تۇرپاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1975 -، 1796 - بەتلەر.

ئون ئۇچىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات

1. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ ئەھۋالى

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى غايەت مۇھىم تەتقىقات تېمىسى ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن روشەن. بىز مەيلى گۇزەل سەنئەت تارىخى نۇقتىسىدىن، مەيلى بۇددىزم سەنئىتى تارىخى نۇقتىسىدىن، مەيلى خەلقئارا يىپەك يولى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى تارىخى نۇقتىسىدىن بولسۇن، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى، بولۇپمۇ بۇددىزم سەنئىتى كەڭ تارقالغان رايونلارغا نىسبەتەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە گۇزەل، رەڭدار ۋە يۇقىرى ئىجادىيەت ماھارىتى بىلەن تويۇندۇرۇلغان تام رەسىملىرى سەنئىتىنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىشنىڭ ئىلمىي، تارىخىي ۋە ئېستېتىك قىممىتىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى كىشىنى مەيۇسلەندۇرەرلىك ئەھۋال ئاستىدا تەمتىرىمەكتە.

بىرىنچىدىن، ئۇ ئەسلىي ماكانى، ئەسلىي ياراتقۇچىلىرىدىن ياتلاشتۇرۇلغان سەنئەت بولۇشتەك قىسمەتنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى، مۇنداق ياتلىشىش كۆپ جەھەتلىمە، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ مەنىدىكى ياتلىشىش بولۇپ تۇرماقتا.

ئۇ ئەسلىي كېمىرلىرىدىكى كومپوزىتسىئون ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىن ئايرىلدى!

ئۇ ئەسلىي تاشكېمىر تۈركۈملىرىدىكى مۇناسىپ ئورۇنلىرىدىن ئايرىلدى !

ئۇ ئەسلىي يۇرتى، ئەسلىي ياراتقۇچىلىرى، ئەسلىي مەنبەلىرى، ئەسلىي زوقلانغۇچىلىرىدىن ئايرىلدى !

ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ بىر پۈتۈن، مۇجەسسەم گەۋدىسىدىن ئايرىلدى! ئۇ بۇددىزم سەنئىتى ھۆكۈم سۈرمىگەن (ياۋروپادا) ياكى ھۆكۈم سۈرگەندىمۇ بۇنداق سەنئەتنىڭ خاس ئېتنولوگىيىلىك يىلتىزى ۋە گۈلشەنلىرى بولمىغان ياقا يۈرتلارغا يۆتكەپ كېتىلدى.

ئىنسانلار بىرەر تەلۇە ئاڭ ـ ھېسسىياتتىن تۇغۇلغان خاتالىقلارنى تونۇشقا كىرىشكەنلىرىدە، بۇنداق غەيرىي نورمال، مۇنداق ھاقارەت خاراكتېرلىك، مۇنداق ئاقسۆڭەكلەرچە، مۇنداق دېڭىز قاراقچىلىرىدەك ھادىسىلەرگە قارىتا ئەسلىگە قايتۇرۇش تەلەپلىرىنى ۋە مەردلىكلىرىنى قانداق ئىپادىلىيەلەر. ئەگەر مىتروپولىيە، يېرىم مىتروپولىيە خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەت ھاكىممۇتلەقلىق دېيىلسە، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىدا يۈز بەرگەندەك ئەبەدىي قايتىپ كېلەلمەس ئاقىۋەت ۋە پۈتۈنلەي يالىڭاچلىنىپ قېلىشتەك بۇلاڭچىلىق قىلمىش يەنە قەيەردە يۈز بەرگەن؟!

ھەر ھالدا بىر ھەققانىي پرىنسىپ شۇكى، ئۇ قايتۇرۇلۇشى، ئۆز قىممىتى بىلەن قايتۇرۇلۇشى كېرەك ! بىز بۇ پاجىئەلىك ئۆتمۈشنى شۇ پېتى تاشلاپ قويساق، كەلگۈسىگە قانداق يۈزلىنەلەيمىز؟ !

ئىككىنچىدىن، ئۇ قېرىنداش ھەمشىرىلىرىدىن ئايرىلغان، مېيىپ ھالەتكە كىرگەن، سەرگەردان جاھانكەزدى سەنئەتكە ئايلىنىپ قالدى! مۇنداق ھىجرانكەش، مەجرۇھ، سەرگەردان سەنئەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا تارىختا، دۇنيانىڭ يەنە قايسى جايىدا شۇنداق سەنئەت مەۋجۇت؟! ئۇنىڭ سىرتتىن كېلىپ ئوغرىلىغۇچىلىرى، مەيلى سىياسىي جاسۇس ياكى «غەرب

مەركەز» نەزەرىيەسىگە سادىق شەرقىشۇناس ــ ئالىم بولسۇن، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ بۇ بىباھا جاۋاھىراتلارنى ساتقۇچىلار، مەيلى مۇسۇلمان «گۆھەر يىغقۇچى» ياكى بۇددىست ۋاڭ راھىب بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى زېمىن تەكتىدە چىرىپ بولدى. بۇ جاۋاھىراتلارنىڭ بىر قىسمى لوندوندا، بېرلىندا، دېھلىدا، توكيو ۋە كيوتۇدا، ئامېرىكىنىڭ نارسۇن مۇزېيىدا، پارىژنىڭ سېرنۇسچ مۇزېيىدا، لېنىنگرادداً، ستوكھولىمدا، ئۇنىڭ بىر قىسمى شەخسلەرنىڭ قولىدا تارقىلىپ يۈرمەكتە. بۇ جاۋاھىراتلارنى ئۆز پاۋلىئونلىرىدىن يۇلۇۋېلىشتا سەرپىيات چىقارغان مالىيە ئىگىلىرى ئۇلارنى جەمئىيەشكە، ئۇلارنى خەلقئالەمگە تونۇشتۇرۇشقا، ئۇلارنى تەتقىق قىلىشقا كەلگەندە لام ـ جىم دېمەي تۇرۇۋېلىشتى.

ھەر ھالدا يەنە بىر ھەققانىي پرىنسىپ شۇكى، ئۇ ئىنسانىيەتكە تونۇشتۇرۇلۇشى لازىم. بىز يىپەك يولىدا بىرقانچە قاتلام سىنكرېتىك مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرى ئۇستىدە يەنە بىر خاس ئۇسلۇبقا ئىگە مەدەنىيەت قاتلىمى پەيدا قىلغان بۇ سەنئەت مۆجىزىلىرى بىلەن ئۇچراشماي تۇرۇپ، يىپەك يولىنى قايتا ئېچىش بىناكارلىقىغا قانداق ئۇل قويالايمىز؟!

ئۇچىنچىدىن، ئۇ ھەممىلا يەردە، ئۆزى ساقلانغان ھەممە ۋاقىت ئىچىدە، كەلگۈسىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىۋاتقان مەدەنىيەت تارىخىدا بىر شىكايەتچى سۈپىتىدە نەھرە قىلىدۇ! بۇ نەھرىنىڭ ئاۋازىنى يەتكۈزگۈچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىدۇ، خەلقئارا تۈس ئالىدۇ.

1921 ـ يىلى خوتەنلىك مۇئەللىپ موللا نازىم موللانىياز ئۆزبېكنىڭ «كۆيدۈرۈلگەن جاۋاھىراتلار»[1] ناملىق ماقالىسىدە 1914 ـ يىلى، ئېسىل قولىيازما ۋە كىتابلارنى ئىنگلىز، پەرەڭ، شۋېت قاتارلىقلارغا يۆلەنگەن، يەرلىك مۇتەئەسسىپ، مۇناپىق، بەتنىيەتلەرنىڭ خانۇەيران قىلغانلىقى، مۇنداق ھادىسىنىڭ قەشقەر، كۇچالاردىمۇ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئاممىغا

كۆچلۈك سىگنال چالغاندى.

ئابدۇقادىر ئەزىزى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ يالقۇنلۇق نۇتۇق ۋە غەزەللىرىدە نادانلىق ۋە خۇراپىي قاراشلار قاتتىق ئەيىبلىنىشى بىلەن بىللە، جاھانگىرلىك زوراۋانلىقىغا قارشى ھەقانىي ئاڭ گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. ئۇلار دەل شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تالان ـ تاراج قىلىنغان ئاشۇ يىللاردا ياشىغان.

بۇ خىل ئاڭ ئەمدىلىكتە چەت ئەلدىكى ھەققانىيەتچى ئىلغار كىشىلەرنىڭ قەلبىدىمۇ ئۆز مەشئىلىنى ياندۇردى. ئەنگلىيىلىك ئاپتور پېتىرخوپكىرىكىنىڭ «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» ناملىق كىتابىدىكى بىر قاتار قاياقى سادالار ئۇنىڭ روشەن نامايەندىسىدىن ئىبارەت. بۇنداق سادا بارغانسېرى ئۆرلىگۈسى.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئاندا ـ مۇندا تەتقىقات ماقالىلىرى دىسسېرتاتسىيە ياكى ئىلمىي يىغىنلارغا قاتنىشىش لايىقىتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يېزىلغانلىرىدىن باشقا، تېخى كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشكىنى يوق، بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي پائالىيەتلەر ئاساسەن پالەچ ھالەتتە تۇرماقتا. پۈتۈن ئالاقىدار تارم رەسىملىرىنى مەركەزلەشتۈرگەن ئالبوملۇق مۇلاھىزىلەر كەمدىن ـ كەم بولدى. خەيرىيەتلىكى، ئۇرۇمچىدە يىپەك يولى تەتقىقات مەركىزى قۇرۇلدى. بۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى دوستلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مۇشۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈشكە قوزغاتقۇچى بولۇشى مۇمكىن.

شىنجاڭدىن ئېلىپ كېتىلگەن بىرقانچە يېزىقتىكى قوليازمىلار ئۇستىدە ئىشلەش ـــ شەرقشۇناسلىقنىڭ ئېغىر ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك ۋەزىپىسىدۇر. ھېلىمۇ بۇ قوليازمىلار ئۇستىدە ئىشلەش ئىنتايىن ئىنچىكە ۋە مۇشكۈل خىزمەت بولۇشىغا قارىماي، ناھايىتى ئاز ساندىكى ئالىملار تەرىپىدىن بىر مەزگىل

تەتقىق قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۇلار ئەينى پېتى ھەرقايسى مۇزېيلاردا، كىتاب ئىسكىلاتلىرىدا قامىلىپ ياتماقتا. بۇ جەھەتتىكى فوند ۋە تەتقىقاتلار كۆرۈلمىدى. بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرگە يەرلىك ئالىملار جەلپ قىلىنمىدى. ھەرقايسى ئەللەر شەرقشۇناسلىرى، قولىيازما تەتقىقاتچىلىرى ئارىسىدا بىرلەشمە پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلغىنى يوق. بىز ھەتتا چوڭ مۇزېيلارنىڭ قاراڭغۇ خانىلىرىغا تاشلىنىپ كەتكەن بۇ قولىيازمىلارنىڭ روشەن، مۇكەممەل كاتولوگىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدۇق. بۇ ھەر ھالدا مۇشۇ ئەسىردىكى غەيرىي سۇنىلزاتسىيە ھادىسىسى ھېسابلىنىشى كېرەك.

2. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى مەسىلىلەر

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۇستىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ئەسەرلەر بىلەن تەتقىقات ۋە سېلىشتۇرما تەتقىقات، خاس سەنئەت تۈرلىرى توغرۇلۇق ماقالىلەر توپلاملىرى گەرچە سۇ يۇزىدىكى كۆپۈكتەك بولسىمۇ مەيدانغا چىقتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ بىر قاتار ئىدېئولوگىيە ۋە مېتودولوگىيىلىك مەسىلىلەرمۇ رەسمىي ئىلمىي قاراش سۈپىتىدە جامائەتچىلىكنىڭ دىققەت نەزىرىگە تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. مەسىلە شۇ يەردىكى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى جاھانگىرلىك مۇستەملىكە سىستېمىسىنىڭ ھالاكىتى دەۋرىگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىگە خاس، ئەسەبىي، غەيرىي ئىلمىي قاراشلار بولۇپ، بۇ قاراشلار ھېلىمۇ دەخلىسىز نوپۇزلۇق ئىلمىي ئاكسىئوما دەپ يورۇتۇلماقتا. بۇ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى دۇچ كەلگەن بىرىنچى پاجىئە ــ تارىخىي پاجىئەدىن كېيىنكى ئىككىنچى پاجىئە ــ ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى پاجىئەدىن ئىبارەت. مەلۇم مەنىدە بۇ خىل ئىدېئولوگىيىلىك، پاجىئەلىك كۆزقاراشلار ئاۋرىل ستېين ۋە فون لېكوكنىڭ

شىنجاڭدىكى پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ پائالىيەت خاراكتېرىگە مەنبە بولغانىدى !

بىرىنچى مەسىلە، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتى نەمۇنىلىرىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىگە قارىتىلغان باھا مەسىلىسى.

بۇ ھەقتە، ئۇلارنى «ئۇلۇغۋار سايياھەتچى»، «ئۇلۇغ ئىختىراچى»، «شەرقشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىلىرى» دېگەن باھامۇ، ئەكس ھالدا «جاسۇس»، «ھەربىي خەرىتە سىزغۇچى»، «مەدەنىيەت قاراقچىسى» دېگەن باھامۇ مەۋجۇت، ئۇلارنىڭ سەنئەت نەمۇنىلىرىنى يۆتكەپ كېتىشنى «قۇتقۇزۇۋېلىش» دېگۈچىلەرمۇ، «يۆتكەپ كېتىلمىگەن بولسا تېخىمۇ ئوبدان ساقلىناتتى» دېگۈچىلەرمۇ بار. بۇ بىر ـ بىرىگە زىت ئىككى خىل قاراش پۇتۇنلەي ئاساسسىز شەكىللەنگەن ئەمەس. مېنىڭچە، مەسىلىنى مۇتلەقلەشتۇرمەسلىك شەرتى ئاستىدا، مەسىلىنىڭ ئاساسىي تەرىپىنى تەكىتلىگەن ياخشى.

چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى ئۇمۇمىيۈزلۈك تارىخىي جەھەتتە جاھانگىرلىك مۇستەملىكە سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى، سىرتتىن تەسىر دائىرىسى ئىزدەش يۆنىلىشىنىڭ بىر قوشۇمچىسى سۈپىتىدە تارىخ سەھىپىسىگە كىرىپ كەلگەن. مۇنداق سىرتقا كېڭىيىش توقۇنۇشلىرى مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئۆتكۈرلەشكەندە 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاپ چىقتى.

چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۇمۇمىي تارىخىي تامغىسىدىن باشقا، يەنە ئۆزىگە خاس ئىدېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىغا، ئۇلارنىڭ سەنئەت نەمۇنىلىرىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىگە قاراپ يەنە پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. سۇئېن ھېدىن، گرونوۋېدىل بىلەن ئاۋرېل ستەين ۋە فون لېكوكلارنىڭ قايسىلىرىنى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار دېيىش كېرەك؟ قايسىلىرىنى ئەجنەبىي قىدىرغۇچىلار دېيىش كېرەك. بۇنىڭدا پەرق بولغىنى

ياخشى.

«قۇتقۇزۇش» چوقۇم ئېلىپ كېتىش ئەمەس. چۆل - جەزىرىلەردە 1000 يىلدىن ئارتۇق ساقلانغان، «گۆھەر تاپقۇچى»لارنىڭ قولى يەتمىگەن كۆمۈك هالەتتىكى يادىكارلىقلار بىلەن قىزىل - قۇمتۇرا، بېزەكلىك - تۈيۇق تاشكېمىرلىرىدە ئىسلام «غازات»چىلىرىنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن كېيىنمۇ ساقلىنىپ كەلگەن بۇ گۈزەل بۇيۇملار يەنە بىرقانچە ئون يىل ساقلىنالماسمىدى؟! ھەقىقىي قۇتقۇزغۇچى خەلق، ئالدى بىلەن بۇ مىراسلارغا ھەقدار خەلق ! ھېچقاچان «ساما» دىن چۈشكەن «قاناتلىق ئىلاھ» ئەمەس ! ئەگەر پائۇل پېللىئوت دۇنخۇاڭ قوليازمىلىرىنى «قۇتقۇزماقچى» بولسا، ئۇنى 500 تەڭگىگە سېتىۋالماستىن، شۇ ۋاقىتتىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەكلىپ بېرىشى مۇمكىن ئىدىغۇ ! ئاۋرىل ستېين، فون لېكوكلارنىڭ ئۆتكۈر كۆزىڭ، ھەرە ۋە ساندۇقلىرىنى «قۇتقۇزغۇچى ماھايانا كېمىسى» دېيىش مۇمكىنمۇ؟ ! بۇ بۇيۇملار ھېلىمۇ قۇتقۇزۇلغىنى يوق ! ئۇلارنى ھازىرقى پاجىئەدىن قۇتقۇزغۇچىلار قاچان چىقار؟ !

ئىككىنچى مەسىلە، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى (جۇملىدىن ئەينى زامان ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى) سەنئەت مەدەنىيىتىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى.

ئاۋرىل ستېين «سىرىندىيە» (غەربىي يۇرت) نامىلىق ئارخېئولوگىيە خاتىرىسىدە، قانداقتۇر: تارىم ۋادىسىدا ياشايدىغان بىچارە ئاھالە پەقەت ھىندىستان بۇددىزم مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئۆز قەدىنى رۇسلۇالالمىدى[2] دېسە، ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان مەشھۇر دۇنخۇاڭشۇناس، ئالىم شاڭ دا ئەپەندى: «غەربىي يۇرتتا ئەزەلدىن مەدەنىيەت بولمىغان، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ئېشىندىلىرىغا ئېرىشىشتىن ھاسىل بولغان» دېگەن قاراشنى تەرغىب قىلىپ يۇردى. ئەگەر ئالدىنقى ئاپتور بۇ گەپنى غەربلىك

سایاھەتچی سۈپەتىدە تىلغا ئالسا، كىيىنكى ئاپتور جۈڭگولۇق ئالىم سۈپەتىدە تەكرارلىدى. بۇ پاجىئە ــ ئىدىئولوگىيىلىك پاجىئە ئەمەسمۇ؟ ! بۇ ھەقتە ئامېرىكا ئالىمى مىگۇىرىن، ئېلىسمىزدىكى داڭلىق تارىخشۇناس گۇ باۋ، كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەت تارىخى ئالىمى جۇ چىڭباۋ، پېشقەدەم تارىخچى، پروفېسسور سۇ بىخەي ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ كۈچلۈك رەددىيە ماقالىلىرى، ئەسەرلىرى بار. بۇ توغرۇلۇق مەن مۇشۇ كىتابنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى بابلىرىدا توختالغاچقا، قايتا توختالمايمەن. شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئىشكىنى تاقىۋالغان ئەمەس، شۇنىڭدەك پۈتۈنلەي تەييارغا ئېرىشكەنمۇ ئەمەس. مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قەدىمكى شىمالىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمىنىڭ غەربىي گۇرۇھى بولغان سىكىف (سكتاي) سىستېمىسىغا تەۋە خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 ـ يىللارنىڭ بېشىدا گرېكلەر، غەربىي ئاسىيالىقلار دەل ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىپ يۈرگەن سكتايلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. ئەگەر بۇ ئات ۋە ئوقيا سەنئىتى بولمىغان بولسا، ئىسكەندەر قوشۇنلىرى دارا Ⅲ نى يېڭىپ، جەيھۇن ۋادىسىغا كېلەلمىگەن بولاتتى. بۇ جەھەتتە، «مەدەنىيەت ئىۋولىيۇتسىيىسى» (文化进化论) نەزەرىيىسىمۇ، «مەدەنىيەت دىفۇزىيىسى» (文化扩撒论) نەزەرىيىسىمۇ مەسىلىنى ھەل قىلالمايدۇ، پەقەت «مەدەنىيەت سىنكرېتىك ـ قاتلام نەزەرىيىسى». لا③ (文化混合层次论) ئىلمىي مېتودولوگىيىلىك ئىقتىدارىنى جارى قىلالايدۇ.

ئۇچىنچى مەسىلە، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ (جۇملىدىن مەدەنىيىتىنىڭ) ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىگە بولغان ئالاقىسىنى قانداق چۈشىنىش مەسىلىسى. بۇ مەسىلىدە نوقۇل سىياسىي نۇقتىدىن ياكى نوقۇل سالنامە نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە قىلىش بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ خىل

سەنئەتنى ياراتقان ئەينى زاماندىكى خوتەنلىك، قەشقەرلىك، كۇسەنلىك، قوچۇلۇق ئاھالە بىلەن مىلادىيە 840 - يىلىدىكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاكىتى بىلەن بۇ جايلارغا يۆتكەلگەن ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش ئۈچۈن، مېنىڭچە تۆۋەندىكى تارىخىي نۇقتىئىنەزەر ئېتىبارغا ئېلىنىشى لازىم.

(1) ھازىرقى ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسى بىر قاتار تارىخىي باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ شەكىللەنگەن ۋە پۈتۈن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى غوللۇق مىللەت ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇتلۇق شەكلى بولۇپ، بۇ مىللەت ئۇچۇن پۈتۈن شىنجاڭدا ياشىغان ئىلگىرىكى خوتەن، قەشقەر، كۇسەن، قوچۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئاساسلىق ئاھالىلەر ئەجداد ھېسابلىنىدۇ. روشەنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ ئېتنوگېنېز، مەدەنىيەت جەھەتتىكى رېئال، ھەقىقىي ۋارىسلىرى ۋە تارىخىي داۋامىدىن ئىبارەت.

(2) ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى جۇڭگو سالنامىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان تېلى (تۇرا) ۋە ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى تەركىبىدىكى بەزى قەبىلىلەرنى بىر پۈتۈن قەبىلە سۈپىتىدە ئۆز ئىچىگە ئالمىغان. بۇنىڭغا ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى دەسلەپكى يېتەكچى قەبىلە — ياغلىقارلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن. ياغلىقار قەبىلىلىرى ھاكىمىيەتنى قارلۇق، ياغما قەبىلىلىرىگە يېقىن بولغان ئادىئېزلارغا تارتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن، ئۆكتىچى قەبىلە سۈپىتىدە قىرغىزلارنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، بۇ خانلىقنى مۇنقەرز قىلغان. نەتىجىدە يۈز بەرگەن كۈرەش جەريانىدىمۇ پانتېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر — ئادىئېزلار بىلەن غەربىي يۈرتقا كۆچمەستىن، نەنسەن (چىلەنشەن) ئېتىكىدە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. ئۇلار باشقا تەركىبلەر بىلەن قايتا تەشكىللىنىپ، كېيىنكى سېرىق ئۇيغۇر — يۇگۇ مىللىتى بولۇپ

شەكىللەندى. بۇ بىزگە ھەربىرىكەتچان ھالەتتىكى (动态) مىللەت گەۋدىسى (تەركىبى) بىلەن تۇرغۇن ھالەتتىكى (静态) ئىپتىنونىم (مىللەت نامى) نى پەرقلەندۇرۇش لازىملىقىنى، ئاتالغۇ ياكى خەت (تامغا) كە مېتافىزىكىلەرچە ئېسىلىۋالماسلىق لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

(3) غەربىي يۇرت ئىبارىسىنى خالىغانچە ئوتتۇرا دېگىزغىچە كېڭەيتىش ياكى پەقەت پامىر بىلەن چەكلەش توغرا ئەمەس. بۇ ئىبارە گەرچە خەن سۇلالىسىغىچە، ئابستراكت (مەسىلەن، «مۇتيەنزىنىڭ تەرجىمىھالى»، چۇي يۇەننىڭ «ساماغا سوئال» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە) بولسىمۇ، خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى زامانىدا بىرقەدەر روشەن بولدى. ئۇ خاس مەنىدە ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن سىر دەرياسى ۋە يەتتىسۇ ۋادىسىنى، كەڭرەك مەنىدە يەنە ماۋرائۇننەھرنى كۆرسەتتى. بۇ رايونلاردا يالغۇز ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادلىرى ياشاپ قالماي، يەنە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەركىبىدىكى باشقا قەبىلىلەر، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان ئۇيغۇرلار شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدە، قوچۇ — بەشبالىق رايونىدا ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى ئورۇنداپ بولغان. بۇ ئاساس بولمىسا، كۆكتۇرك خانلىقىنى غۇلىتىپ، ئۇيغۇر خانلىقى تىكلىگىلى بولمايىتتى. بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى قەدىمكى دىڭلىڭ (تۇرا)، خۇجىي (护揭)، ئوغۇز (乌护)، قاڭقىل - قۇش (故师, 车师)، توخرىلار (月氏)، (ساك) ناملىرىدا بۇ رايونلاردا ياشىغان بولۇپ قالماي، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىستېمى قاغان، تۇركەش خانلىقى، قارلۇق يابغۇلۇقى دەۋرىدىمۇ بۇ رايونلاردا ياشىغان، قويۇق سىڭشىش ھالىتىدە تۇرغان. بۇنى قۇياش سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدىكى قويۇق قويۇن شەكىللىك تۇتەككە ئوخشىتىش مۇمكىن.

(4) هازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئەملىي تۇرمۇش فولكلورىدىمۇ (民俗) غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى، سەنئىتى، ئېستېتىك قاراشلىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن. مەيلى تۇرقى ـ ھالەت، روھىي خۇسۇسىيەت، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى جەھەتتىن بولسۇن، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بىلەن شىنجاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى سەنئەت ئىزنالىرى ۋە مەدەنىيەت ئىنفورماتسىيىسى بىر ـ بىرىگە يات ئەمەس.

توخرى ياكى توخار تىلى دېگەنگە كەلسەك شۇنى ئېيتىش كېرەككى، توخرى قەبىلىلىرىنىڭ چىلىيەنشەندىكى ۋاقتىدا قوللانغان تىلى بىلەن ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكەلگەندىن كېيىنكى دەۋردە قوللانغان تىلى ئەلۋەتتە زور ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان. بىر مىللەت ئۆز تارىخىدا، بولۇپمۇ چوڭ يۆتكىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخىدا ئىككى، ھەتتا بىرقانچە تىل ئالماشتۇرغان بولۇشى، ئىككى، ھەتتا بىرقانچە يېزىق قوللانغان بولۇشى تامامەن مۇمكىن. بۇ زامان، ماكان، مۇھىت بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ تەتقىق قىلىنمىسا، تىلشۇناسلىقتىكى مېتافىزىك ۋە ئىدېئالىستىك قاراش پەيدا قىلىشى تەبىئىي.

تۆتىنچى مەسىلە، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى نوقۇل بۇددىزم بويىچە ئىزاھلاش تەشەببۇسى بىلەن ئۇنى نوقۇل رېئالىزم ۋە سەنئەت بويىچە ئىزاھلاش مەسلىسى ھېچقانچە تالاشقۇدەك مەسىلە ئەمەس. روشەنكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى بۇددىزم ئىدىيىلىرى، ھېكايىتى ۋە ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن، زور كۆلەملىك ساخاۋەت چىقىمى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ سىرىنى بۇددىزمدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي ھادىسە ئارقىلىق ئىگىلەشنى چەتكە قاقماسلىق كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ رېئاللىق ئاساسىدا، رېئاللىقتىن كېلىپ چىققان، رېئاللىق بىلەن مەزمۇن بېرىلگەن ۋە ياسالغان ھېكايەتلەر ئاساسىدا، رېئاللىق دىنىي سەنئەت شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان،

ئوبرازلاشتۇرۇلغان، ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭ سىرىنى ماددىي تۇرمۇشتىن ئىبارەت تۇپ ئۇل ئاساسىدا ئىزاھلاشنىمۇ چەتكە قاقماسلىق لازىم. مىسال ئالايلى، قىزىل تاشكېمىرلىرىدىكى يالىڭاچ رەسىملەر بۇددا تەركىدۇنياچىلىقى جەھەتتىن ئالغاندا، «ئالتە قاچىغ» دەپ ئاتالغان «ئالتە سەزگۈ»نى پاكلاشتۇرۇش ئۇچۇن، ساكيامونىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇلگىلىك پائالىيەتلىرىنى گەۋدىلەندۇرۇش ئۇچۇن سىزىلغان. شۇنىڭدەك ئۇ رېئال تۇرمۇشتىكى گۇزەل ۋە ئۆلچەملىك بەدەن گۇزەللىكلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. گرېكلارنىڭ يالىڭاچ رەسىملىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىمۇ دىنىي ياكى ئەپسانىۋى تېمىلارغا بېغىشلانغان ئەمەسمىدى !

مانا مۇشۇ تۆت مەسىلە، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى گەۋدىلىك ئىدىيىۋى، مېتودولوگىيىلىك مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. بۇ مەسىلىلەر ئومۇميۈزلۈك ھەل قىلىنماي تۇرۇپ، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى ساغلام داۋاملاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

ئىزاھلار:

① ز. قادىر: «ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، تاشكەنت «پەن» نەشرىياتى 1971 ـ يىلىدىكى نەشرىدە بۇ مەنبە ئەينەن بېرىلگەن.

② ئاۋرېل ستەين: «غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 190 ـ بەت.

③، ④ ئا. مۇھەممەدئىمىن: «ئىلمىي مېتودولوگىيە ـــ سىنكرېتىك قاتلام نەزەرىيىسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىللىق 1 ـ سان.

خاتىمە

بىز بۇ كىتابتا تاشكېمىر سەنئىتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا، پۈتۈن غەربىي يۇرتنىڭ ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئىەت نەمۇنىلىرىدىن باشلاپ ئۆز مۇھاكىممىزنى ئىزچىللاشتۇرۇپ كەلدۇق. بۇ جەريانىدا بىز شىنجاڭ گۇزەل سەنئىتىنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش مەنزىرىسىنى كۆزىتىپ، پۈتۈن بىر سەنئەت خەزىنىسىنى تاپقاندەك ھېسسىياتقا ئېرىشتۇق. بىزدە بۇ سەنئەت خەزىنىسى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر شەكىللەندى.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى غەربىي يۇرتنىڭ قىيا تاشلىرىدا رويىپقا چىققان. ئۇنىڭدىن كېيىن بالبال، قورچاق مۇئەككەللەر ۋە توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەش ھۈنەر ـ سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلغان. بۇنداق سەنئەت ھەم يەرلىك، مىللىي خاسلىققىمۇ، ھەم خەلقئارا ئومۇملۇققىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۆز يۇرتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن، يىپەك يولىدىكى بارچە تەسىر كۆرسەتكۈچى مەدەنىيەتلەرنىڭ كۆرۈنەرلىك تەسىرىگە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ يېڭىلىقلىرى ئومۇمەن مۇشۇ دىئالېكتىك مۇناسىۋەت ئاساسىدا يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن، ھەممىدىن ئىلگىرى يەرلىك رەسسامىلار تەرىپىدىن مەيدانغا چىقىرىلغان.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ھەم بۇددىزملىق، ھەم سەنئەت تارىخى خاراكتېرلىك ھادىسە سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى سەنئەت مۆجىزىلىرى بۇددىزم يېپىنچىسى ئاستىدا ئىنسانىي گۈزەللىكنى، ئىنسانىيلىك ئەرك سۆيەر مۇقەددەس ئىنتىلىشلىرىنى گەۋدىلەندۈردى. گەرچە ئۇ

بۇددىزم ئېتىقادى ئەسەبىلەرچە ئومۇملاشقان مۇھىتنىڭ مەھسۇلى بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل سەنئەت ئىدىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ۋە قانۇنىيەتلىرى تۇپەيلىدىن، يەنىلا ئىجتىمائىي ئىنسانىنىڭ رېئال تۇرمۇشىنىڭ بەدىئىي ئۇچۇرى، ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ئىزدەش يولىدىكى تارىخىي خاراكتېرلىك پىكىر دولقۇنى، ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزى بىلەن ئېللىزىيىلىك ساماۋى پېرسوناژلار شەكلىدە قايتا ئۇچرىشىدىغان خىلۇەتخانىسى بولۇپ قالدى. دىن پەقەت ئۇلۇغ پروۇمېتىنى بەھەيۋەت تاغۇتاشلارغا ماتاپ تۇتۇپ تۇرغان زەنجىرەك، گەرچە بۇ گۈزەل تەسۋىرىي سەنئەت دۇردانىلىرىنى چىرماپ تۇرغان بولسىمۇ، دىن بىلەن سەنئەت باشقا - باشقا ئىككى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ئىدى، خالاس. روشەنكى، يۇكۇنۇپ تېۋىنىۋاتقان ئىنسان بىلەن، ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان بۇددىھا ياكى ساماۋى تەڭرىلەر ھەر ئىككىسى ماھىيەتتە يەنىلا ئىنسانىنىڭ ئۆزى، ئۆز تەسەۋۋۇرى، ئۆز روھىيىتى، ئۆز قەلبىنىڭ تارىخىي شەكلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇنداق ئېتىقادنى ئىنسان يارىتتى. مۇنداق سەنئەتنى پادىشاھ ياكى ئاقسۆڭەكلەر ئەمەس، يەنىلا ئۇلۇغ، ئەمما مۇشۇ ئۇلۇغلۇققا ئۆزىنى ئەبەدىي كۆمۈپ تاشلىغان كۆپلىگەن نامسىز رەسسامىلار، ھەيكەلتىراشلار، بىناكارلىق سەنئەتچىلىرى يارىتتى.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى مۇنداق تۈپ قانۇنىيەتنىڭ مەھسۇلى، شاھىتى سۈپىتىدە غايەت زور مەدەنىيەت قىممىتى يارىتتى، ئۇ بولسىمۇ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بىر دەكلىك قانۇنى، ۋارىسلىق قانۇنى ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىدىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى مەھەللىي جەھەتتىن جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىدا، بولۇپمۇ تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا بىنا قىلىنغان، مەيدانغا كەلگەن كۆچلۈك ئېتىنىك ۋە تېررىتورىيىلىك ئالامەتلىرنى

گەۋدىلەندۇرگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ باشقا رايون ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەتلىرىگە زىت ئەمەس، ئۇنىڭدىن تەنھا ياكى ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىسىز ئەمەس. دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى قانۇنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىدىكى گەۋدىلىنىشىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى بۇددىزم شەكلىدىكى سەنئەت بولۇپ، بۇددا مۇخلىسلىرى تەۋسىيسى ۋە ساخاۋىتى بىلەن بىنا قىلىنغان، مەيدانغا كەلگەن ۋە كۆچلۈك بۇددىزم ئالامەتلىرىنى گەۋدىلەندۇرگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى ۋە شەكىللىرىگە زىت ئەمەس. ئۇنىڭدىن تەنھا ياكى ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىسىز ئەمەس. ئۇمۇ دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى قانۇنىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىن سىرتتا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى يالغۇز مەھەللىي، مىللىي مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىپ قالماستىن، يەنە مۇشۇ ئاساستا ئۆزىگە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۆزى قوبۇل قىلغان بارلىق غەيرىي مەھەللىي، غەيرىي مىللىي مەدەنىيەت ئامىللىرىغىمۇ ۋارىسلىق قىلدى، ئۇنى ئۆز سەنئىتىگە سىڭدۈردى. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ پۈتۈن تارىخى بىزگە، مۇنەۋۋەر يەرلىك، مىللىي مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىگە يالغۇز شۇ رايون، شۇ مىللەت مەدەنىيىتى ۋارىسلىق قىلىپ قالماستىن، يەنە باشقا رايون ۋە باشقا مىللەتلەرمۇ ۋارىسلىق قىلىشى مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتتى. دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقىلىرىغا كېيىنكىلىرى ۋارىسلىق قىلىش قانۇنىيىتى ھەرقايسى رايون ۋە مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ھادىسىسىنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۇرگەن. ئۇ ھەر بىر رايون، ھەربىر مىللەت مەدەنىيىتى بېكىنمە ھالەتتە، ئۆز - ئۆزىگە ۋارىسلىق قىلىپ راۋاجلىنىدۇ دەيدىغان «مەدەنىيەت ئىۋولىيۇتسىيىسى نەزەرىيىسى»نىڭ ساختا ئىلىم ئىكەنلىكىنى

ئاشكارىلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە مەدەنىيەت پەقەت بىر ياكى بىرقانچىلا مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر يارىتالمايدىغان، ئەزەلدىن مەدەنىيەتى بولمىغان «تەبىئىي مىللەت»لەرگە تارقىتىش ئارقىلىق راۋاجلىنىدۇ، دەيدىغان «مەدەنىيەت يۇقۇملىنىش نەزەرىيىسى» ياكى باشقا نامىلىرى بىلەن ئېيتقاندا «مەدەنىيەت دىففۇزىيىسى» (كېڭىيىشى) نەزەرىيىسىنىڭمۇ ساختا نەزەرىيە ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلايدۇ.

دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىردەكلىك قانۇنىيىتى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش قانۇنىيىتى ئاساسىدىلا ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلىدۇ. ئۇنى توغرا چۈشەندۈرىدىغان نەزەرىيە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى توغرىسىدىكى قاتلاملىق سىنكرېتىك نەزەرىيىسىدىن ئىبارەت. بۇ نەزەرىيە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى باسقۇچلۇق جەريان، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ھەربىر قاتلىمى يېڭى سىنكرېتىك ئېرىشىلمىلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆزقاراشنىڭ مۇرەككەپ مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى ساھەسىدىكى مۇھىم تەتبىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى مىللىي مەدەنىيەت، مەھەللىي مەدەنىيەت ئاساسىدا، ھىندىستان (مۇھىمى قەندىھار)، ئىران، گرېتسىيە ۋە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قاتارلىق جايلىرىدىن كۆپلىگەن مەدەنىيەت ۋە تەسۋىرىي سەنئەت ئۇزۇقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز قاتلاملىرىنى بېيىتتى. شۇنىڭدەك ئۇ بۇ جايلارغا ئۆز تەسىرىنى كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرىغا ئىز قالدۇردى. قەندىھار بۇددا سەنئىتى ئۆزى بىر سىنكرېتىك قاتلام ئىدى. ئۇ ھىندىستاندىكى مەھەللىي ۋە مىللىي كاتېگورىيىدىن ھالقىپ چىقمىغان مەدەنىيەت ۋە سەنئەتكە نىسبەتەن، دۇنياغا يۈزلەنگەن، مىللىي ۋە مەھەللىي

ئۇسلۇب ۋە ئالاھىدىلىكىنى ساقلىغان ھالدا، يەنە ئۇنىڭ بىلەن چەكلەنمىگەن، بەلكى ئالەمشۇمۇل ــ تارىخىي قىممەتكە ئىگە مەدەنىيەت تېپى يارىتىشقا يۇزلەندى. كېيىنكى زامانداھىندىستانىنىڭ گۈپتا سۇلالىسى دەۋرىدە تولۇق ۋە تېپىك ھىندىستان ئۇسلۇبىدىكى بۇددىزم سەنئىتى مەيدانغا كەلدى. ماتۇرا ۋە ئاجانتانىڭ گۈپتا سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بۇددىزم سەنئىتى نەمۇنىلىرى دەل شۇ چاغدا مەيدانغا كەلدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، كوشان دەۋرى بۇددا سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتى قەندىھارنى ئۇلگە قىلىپ غايەت زور سىنكرېتىك چۆكمە ھاسىل قىلغانىدى.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ گۈلتاجى بولغان كۇسەن بۇددىزم سەنئىتىمۇ مىللىي، مەھەللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدە قىلغان ھالدا، ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىدا تېخى تەقلىدچىلىك شەكلىدىكى سىنكرېتىزمىدىن خالىي بولالمىدى. ئۇ ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا پۈتۈن مىللىي، مەھەللىي ئەنئەنە بايلىقى بىلەن سىنكرېتىك قوبۇل قىلغان بايلىقلار ئاساسىدا، ئىلگىرىكى ئۆزىنىڭكىگىمۇ، قەندىھارنىڭكىگىمۇ ئوخشىمايدىغان يېڭى بۇددا سەنئىتى تېپىنى پەيدا قىلدى. مانا بۇنى مەن ئىزچىل يوسۇندا كوشان ــ كۇسەن بۇددا سەنئىتى تېپى، دەپ ئاتاپ كەلدىم. بۇ دېگىنىم، بۇلار ئوخشاش ئۇسلۇبتىكى سەنئەت دېگەنلىكىم بولماي، بەلكى ئۇلارنى خۇددى دالان ۋە سارايدەك ئىككى خانىغا ئاجراتقان ھالدا، يەنىلا گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى تېپىدىن كېيىنكى، ئىككىنچى ئالەمشۇمۇل ــ تارىخىي خاراكتېرلىك مەدەنىيەت تېپىگە كىرگۈزۈپ قارىغانلىقىمنى كۆرسىتىدۇ. مېنىڭچە، جۇڭگونىڭ سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى مەدەنىيەت تېپى، ئەرەب يېزىقى مەدەنىيەت تېپى، ياۋروپا رېنېسانسىسى يېزىقى مەدەنىيەت تېپى بىلەن يۇقىرىقى ئىككى مەدەنىيەت تېپى مەھەللىي قىممەتتىن ھالقىغان دۇنياۋى ــ تارىخىي ئەھمىيەتكە

ئىگە بولغان بەش خىل مەدەنىيەت تىپىنى كۆرسەتسە كېرەك، ئەگەر بۇ قاراش توغرا بولىدىكەن، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى كوشان ــ كۇسەن مەدەنىيەت تىپىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولىدۇ.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى خەلقىمىزنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا بەلۋېغىدا ياراتقان يەنە بىر ئۇلۇغ سەنئەت مۆجىزىسى. ئۇ قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ئۆتكىلىدە ھازىرغىچە بىز بىلمىدىغان تۆت كاتتا مەدەنىيەت مۆجىزىلىرىدىن بىرى. بۇلار: يىپەك يولى كارۋان سودىسى ۋە شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى؛ رەڭدار تام رەسىملىرىنى ئاساس قىلغان غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خاس ئۇسلۇب يارىتىشى؛ غەربىي يۇرت مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى؛ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئىجادىيەت ئېقىمىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، يۇقىرىدىكى تۆت چوڭ مۆجىزات، پەقەت شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلەر قانىلى ــ يىپەك يولى ۋە ئۇنىڭ كۆپ مەنبەلىك، سىنكرېتىك مەدەنىيەت تەسىرى بىلەن تاۋار ئىگىلىكى مەنپەئەتدارلىقى شەرتى ئاستىدىلا مەيدانغا چىقالىغان. شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ قۇرۇقلۇقتىكى ئاساسىي لىنىيىسى بولغان يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى بىلەن ئۇنىڭ نادىر شېخىدىن پەيدا بولغان كۆپلىگەن شېرىن مېۋىلەر، بولۇپمۇ يۇقىرىدىكى تۆت سەر خىل جاۋاھىرات ھاياتىي كۇچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ھەتتا خارابلىققا قاراپ يۇزلەندى. بۇ تارىخىي ھەقىقەت، بۇ تارىخىي قانۇنىيەت.

ھازىرقى كۇندە شىنجاڭدىكى تاشكېمىرلەر دۇردانە چىشلىرى يۇلۇۋېلىنغان كومىك ئېغىزدەك ھالەتكە پېتىپ قالدى. شىنجاڭدىكى «مىڭئۆي» لەر خۇددى قاراقچىغا ئۇچرىغان كىشىدەك يېرىم يالىڭاچلىقتا تىترەشمەكتە. ئۇ پاجىئەلىك يادنامىگە ئايلىنىپ قالدى. «كىشىدىكى قىممەتلىك نەرسىنى

خانۇەيران قىلمۇپتىپ، ئۇنى شۇ كىشىگە كۆرسىتىش» ــ مانا بۇ، لۇشۇننىڭ تراگېدىيىگە بەرگەن تەرىپى.

ئەگەر، ھالاك قىلىنغۇچىدىن ئابىدە ياكى بىرەر گۈزەل ئەسلىمە قالمىغان بولسا، دۇنيادا يەنە بۇنىڭدىنمۇ ئېچىنىشلىق پاجىئە بولامدۇ؟ !

مەن، مۇشۇ كىتابىم ئارقىلىق غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئەسلىي مېۋىسىنى ۋە كېيىنكى خارابىلىكى توغرىسىدا خەلقىمگە بىر ئالبوم، بىر ئابىدە، بىر ئوچېرك تەقدىم قىلالىسام چەكسىز ئىپتىخارغا چۆمگەن بولاتتىم.

كىتابنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەممىي غەمخورلۇق كۆرسەتكەن ئۇستاز ۋە دوستلارغا سەممىي مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى

قوشۇمچە:

سۇغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ۋە باشقا بىر قاتار مەدەنىيەت ھادىسىلىرى يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئورقۇن ۋادىسىدىكى «توققۇز ئۇيغۇر»، «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ قالماي، يەنە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھىم ئېتنىك مەنبەسى ۋە تەركىبى بولغان توخار، ساك، سۇغدىلار بىلەنمۇ بىۋاستە ئالاقىدار. ۋەھالەنكى، بۇ راسا ئېتىبار بىلەن قارالمىغان ۋە يورۇتۇلمىغان كۆپ قىرلىق ئىلمىي تېما. مەن بۇ ماقالىنى ئۇشبۇ كىتابقا ئىلاۋە قىلىش ئارقىلىق بۇ جەھەتتىكى ئېچىلمىغان كۆزنەككە بىر نەزەر ئاغدۇرۇشنى پايدىلىق دەپ قارايمەن.

— ئاپتور

1

«يىپەك يولى» نىڭ قايتا ئېچىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتى تارىخىغا قايتا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، كۆز ئالدىمىزغا قەدىمكى شانلىق مەدەنىيەتلىك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ بىرى سۇغدىلارنىڭ كېلىدىغانلىقى شۇبھىسىز.

سۇغدىلار گرېك، ئىران ـ پەھلىۋى، كۆكتۈرك ـــ ئۇيغۇر، خەنزۇ يېزىقىدىكى مەنبەلەردە ئەسلىي زېمىن ۋە ئېتنىك نامىدىن يىراقلاشمىغان «سۇغدىيان»، «سۇغدى»، «سۇغد» (Srwg)، «سۇغداق» (Sywgyk)، «سۇگا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان ۋە يېزىقلاردا يېزىلىپ كەلگەن.

«سۇغدى» ئىبارىسىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسى ھەققىدە قەدىمكى گرېك تارىخچىلىرىدىن دىئودورۇس «خەزىنە» نامىلىق ئەسىرىدە، قەدىمكى ساك ئايال سەركەردىسى تۇمارىسنى قەھرىمان سۇغچىن (سۇغكىن؟) نىڭ قىزى، سۇغچىن ـــ ئالۇاستىلارنى يەڭگەن غالىب دېگەن سۆز، دەپ ئىزاھلايدۇ.

«سۇغدى» ئېتنونىمى (مىللەت نامى)نىڭ قاچان مەيدانغا كەلگەنلىكى نامەلۇم.

يازما تارىخ بويىچە تارىخىي ئىلمىنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتالغان گرېك تارىخچىسى ھېرىدوت (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 484 ـــ 425) ئۆزىنىڭ «تارىخ» نامىلىق ئەسىرىدە سۇغدى ئىبارىسىنى ئەمەس، بەلكى سىكفلارنىڭ ئۇچ خىل جايلاشقان گۇرۇپپىسىنىڭ نامىنى ـــ «سىكىف ئامۇرگىيا»، «ئارتوكاربانت»، «تىئايتارا» ـــ تىلغا ئالغان. مىلادىيەدىن ئالتە ئەسىر ئىلگىرى ئىرانىنىڭ پىرسپول يېنىدىكى نەقىشى رۇستەم قىياسىغا چېكىلگەن ئېرۇ گېلىفلىق يازمىلاردا ساكلارنىڭ ئۇچ خىل گۇرۇھى يېزىلغان. ئۇلار: «ساكا ـــ خائۇ ماۋاركا» (ئامۇرگا

ساكلىرى)، «ساكا ــ تىئايىتارا دەرىيە»، «ساكا ــ تىگراخۇ ئۆرە» دىن ئىبارەت. بۇ ھېرىدوتنىڭ ئۇچۇرىغا ياندىشىدۇ.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 8 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن زوروئاستىرىزم دەستۇرى «ئاۋىستا»دا: «ئادەمى كۆپ، چارۋا ـ مېلى نۇرغۇن» سۇغدىلار تىلغا ئېلىنغان. «ئاۋىستا»دا كېرشاسىپ ۋە ئاخمېنىدلار پادىشاھلىرى تىلغا ئېلىنماستىن، سۇغدىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى سۇغدى خەلقى ئېتنىك نامىنىڭ ئاخمېنىدلار ۋە نەقىشى رۇستەم ئابىدىلىرىدىن ئىلگىرى مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەيدۇ. سۇغدى تېررىتورىيىسىدىكى «تالى پەرزۇ» دىن قۇياش (ئاتا تەڭرى مېترا)، يەر ـ سۇ (ئانا تەڭرى ــ ئاناخىت) ۋە ئۇلارغا ئاتاپ ئات قۇربانلىق قىلىش ئادىتىگە دائىر قېزىلمىلار بىلەن تۇنجى ئادەم ــ بۇقا سىياقىدىكى «گەۋدا مەردا» ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتى گىلىگا مىشىنىڭ ساپالغا ئىشلەنگەن ئوبرازىنىڭ تېپىلىشى، سۇغدى مەدەنىي ھاياتىنىڭ «ئاۋىستا»دىن ئىلگىرى باشلانغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ. روشەنكى، قۇياشقا (مېتراغا) چوقۇنۇش ئاساسىدا، ۋاقىت (زامان) مۇئەككىلى زىرۋان ۋە زىرۋانىزم قاراشلىرى ئاساسىدا زوروئاستىرىزم، ئۇنىڭدىن كېيىن مانىزم ئېتىقادلىرى زەنجىرى شەكىللەنگەن. شۇ سەۋەبلىك زوروئاست (تۆگمچى) ئۆز دىنىنى ياراتقاندا زىرۋانى زوروئاستىرىزمدىكى ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخرۇمازدا بىلەن يامانلىق ۋە جاھالەت ئىلاھى ئەخرەمەننىڭ ئاتىسى دەپ ئاتىغان.

2

سۇغدىلار ھەققىدىكى قەدىمكى خەلق ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى بۇ خەلقنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 ـ يىللاردا ئولتۇراقلىشىپ، چارۋا ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، قەلئە ـ شەھەر قۇرۇپ، ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ماكانلىرىنى قوغداش

جەڭلىرىگە ئاتلىنىپ، قەھرىمانلىق داستانلىرى پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پەرغانە رايونىنىڭ چوست دېگەن جايى بىلەن خارەزمگە يېقىن ئاناۋ مەدەنىيىتى بىزگە سۇغدىلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى ئىككى دېھقانچىلىق نۇقتىسىدىن تارىخىي ئۇچۇر يەتكۈزۈپ بەردى.

بىز «ئاۋىستا» دا كېرشاسپنىڭ توقماق بىلەن ئەجدىھانى يەڭگەنلىكى يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. كۇسەن شاھى شىمالىي تاغقا جايلىشىۋېلىپ خەلقە تەھدىت سالغان ئەجدىھانىڭ ئۇستىگە مىنىۋېلىپ جەڭ قىلغاندا، ئەجدىھا بىردىنلا شىرغا ئايلانغانلىقى، شۇنىڭدىن كېيىن شاھلىق تەختلىرىنىڭ پۇتى شىر ئوبرازىدا ئىشلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانە بىلەن قەدىمكى كۇسەن شىر ئۇسسۇلى بىزگە كېرشاسپ رىۋايىتىنى ئەسلىتىدۇ.

ئەپراسىياپ رىۋايىتى «ئاۋىستا» دا ئىران پادىشاھلىرى بىلەن جەڭ قىلغان تۇران شاھى سۇپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. «ئاۋىستا»دا سۇغدى ساكلىرى «جەڭگىۋار تۇرانلار» دەپ يېزىلغان. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىي «شاھنامە» نامىلىق ئەسىرىنى يېزىشقا مەنبە تويلىغاندا قەدىمكى سۇغدى شەھىرى ئەپراسىياپ (سەمەرقەنت يېنىدا) نىڭ تۇران شاھى ئەپراسىياپ تۇرغان شەھەر ئىكەنلىكى، سىياۋۇش بىلەن بەرزۇ سۇغدى قەھرىمانى ئىكەنلىكى، رۇستەم ساك خەلق قەھرىمانى ئىكەنلىكى، ئىسپەندىيار باكتىرىيىلىك قەھرىمان ئىكەنلىكى روشەن ئىدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئىرانىنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخىنى داستانلاشتۇرۇپ چىقىش ئۇچۇن، بۇ قەھرىمانلارغا ئىران ـ تۇران ئىككى جەڭگاھ قەھرىمانلىرى تۇسىنى سىڭدۇردى. «شاھنامە» دە ئەپراسىياپنىڭ تۇر ـ تۇران (جۇملىدىن چىن ـ خوتەن) شاھى سۇپىتىدە ئىران شاھلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان قانلىق جەڭلىرى كەڭ تەسۋىرلەنگەن. بىز «ئاۋىستا»، «شاھنامە»گە ئاساس سالغان مەنبەلەردە سۇغدىلارنىڭ جەڭگىۋار تۇرانلار ئىكەنلىكىنى،

سۇغدىلاردىن ئىبارەت مەشھۇر ئېتنىك تۇركۈمدە ساك ۋە تۇران ئىبارىلىرىنىڭ بىرەكلىكىنى كۆرىمىز. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى سەمەرقەنت ــ ئەپراسىياپ ھاكىمى ئەپراسىياپنىڭ دەل ئالب ئەرتۇڭا ئىكەنلىكىنى، بۇ نۇقتىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» داستانىدا «تۇرك بېگى» دەپ تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. «تۈركي تىللار دىۋانى» دا قەدىمكى تۈركي تىلىدا ئەپراسىياپ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان خەلق قوشاقلىرىدىن بىۋاستە نەمۇنىلەر ساقلانغان.

لېۋ يىتاك ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابىنىڭ 553 ـ بېتىدە، ياپونىيىلىك مەشھۇر تارىخشۇناس بەيكۇشىدىن دەلىل كەلتۈرۈپ، كانگىيىلىكلەر تۈركلەر ئىدى، دەيدۇ.

ساك سەركەردىسى توماس، ساك شاھى ئومارگنى كىرنىڭ تۇتقۇنلىقىتىن قۇتۇلدۇرغان ئايال قەھرىمان سىپارتىدا، ئومارگنىڭ قىزى ئاتادىداغا ئاشىق بولغان سكىف شاھزادىسى زەرئادىر، ساك مەلىكىسى زەرىنە بىلەن مىدىيە شاھزادىسى ستىرئانگى، ئەپراسىياپ قىزى مەنىچە بىلەن ئىران چەۋەندازى بىجان ئارىسىدىكى مۇھەببەت داستان ـ رىۋايەتلىرى سۇغدىلاردا جەڭگىۋارلىق ۋە ئىشق تېمىسىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 ـ يىللاردا، ھەتتا «ئاۋىستا» دىن مۇقەددەم شەكىللىنىشىگە باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

3

قەدىمكى گرېك تارىخچىلىرىدىن سترابون (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 63 ـ يىلى ــ مىلادىيە 20 ـ يىلى)، ئاررىئان (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 95 ــ 75)، دىئودورۇس، دىئادار، پولىتارخ، كۇرتىس رۇف قاتارلىق مۇئەللىپلەر ئىسكەندەر

زۇلقەرنەينىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 329 - يىلى باھاردا ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئامۇ - سىر (ئوكسۇس - ياكسارت) دەريالىرى ئارىسىغا كىرگەندە، سۇغدىلارنىڭ جەڭگىۋار قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشقان جەريانلار ھەقىقىدە تەپسىلىي ئۇچۇر قالدۇرغان.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەين سۇغدى قەھرىمانى سىپتامىن باشچىلىقىدىكى قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، ئىلگىرىكى غالىبلىق ئەلپازىدىن ئايرىلدى. فەرنۇخىس قوماندانلىق قىلغان گرېك - ماكىدۇنىيە قوشۇنلىرى مالاكەندا (سەمەرقەنت) يۇرۇشىدە زەرەپشان (پولىتىمېت - ھۇرمەت) جىلغىلىرىدا سىپتامىن ئەترەتلىرى تەرىپىدىن ھالاك قىلىندى. ئارىئانىنىڭ ئېيتىشىچە، ئىسكەندەر ئاداۋەت ئۇچۇن زەرەپشان دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدىكى يېزىلارغا ئوت قويۇپ، 12 مىڭدىن ئارتۇق سۇغدىنى قىرىۋەتكەنىكەن. ئۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 329 - يىلى مالاكەندا شەھىرىنى قولغا كىرگۈزسىمۇ بۇ يەردە خاتىرجەم قىلالمىدى. ئۇ سىر دەرياسى بويلىرىدا ساكلار تەرىپىدىن ئۆمۈرلۈك جاراھەتلەندى. سۇغدى سەركەردىلىرىدىن ئوكسىئارت (گرېكچە نامى ۋاخشۇن ۋارتا) ئۇستروشان ۋە ھىسار تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان قىيا ئۇستىدىكى قەلئەلىرىنى بازا قىلىپ ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنى قاتتىق خوراتتى. سۇغدى قىياسى، سىزمىتىر قىياسى، ئارىماز قىياسى، خوربىن قىيالىرىدا يەنە پارىتاگداگى، سكېپتىر، خلئان قاتارلىق سۇغدى ئاقسۆڭەكلىرى جايلىشىۋالغانىدى. ئىسكەندەر سۇغدى ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يارىشىش ئارقىلىقلا سۇغدىلارنىڭ جەڭگىۋار سېپىنى پارچىلىدى. ئۇ ئەسىر ئېلىنغان ئوكسىئارتنىڭ قىزى مەلىكە رۇخسانەگە ئۆيلەندى. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين پەرغانە ۋە سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغا ئاياغ باسالمايلا ھىندىستانغا يۇرۇش قىلدى. ئىسكەندەرنىڭ سۇغدىيانادىكى ھەربىكتى مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تىز پۈكمەس

قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارىنى، يۇقىرى قاتلامدىكى ئاقسۆڭەكلەرنى سېتىۋېلىش سىياسىتى ئارقىلىقلا ئۇلارنى تىزگىنلەش ۋە پارچىلاش مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتتى. ئاخىرىندلار پادىشاھلىرىنىڭ ساك ۋە سۇغدىلارنىڭ قولىدا ھالاك بولۇشىدىن پەرقلىق ھالدا، ئېغىر زەخىملەنگەن ئىسكەندەر يۇقىرى قاتلامدىكى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن سۇلھىلىشىش، ئۇلارنى سېتىۋېلىپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇش يولىنى تۇتتى.

سۇغدىلار شۇنىڭدىن كېيىن گرېكلەشكەن دۆلەتلەر (ئېللىنىزم) — سېلىۋكلار، گرېك - باكتىرىيە ۋە كوشان خانلىقلىرى قارىمىقىدا ياشىدى.

4

سۇغدىلار مەركىزىي ئاسىيا تۇران - ساكلارنىڭ ئامۇ - سىر دەريالىرى ئارىلىقىدىكى مۇھىم ئېتنىك تۈركۈمى سۇپىتىدە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا برونزا قوراللار دەۋرى ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىققا قەدەم قويغان. ئۇلار مەركىزىي ئاسىيا ئارى - ئاندىرونوۋ تىپىدىكى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ پەرغانىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇستروشان (سودۇسانا - سۇغدىيانا؟) تاغلىرى بىلەن زەرەپشان، قەشقەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرىنى ماكان قىلىپ، چارۋا - دېھقانچىلىق، ھۈنەر ۋە قەلئە بىناكارلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراقلاشقان بىر قىسمى ئىدى.

ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق مەشھۇر كىتابىدا بۇ ھەقتە توختىلىپ، ئوكسۇس - ياكسارت دەريالىرى ئارىسى ئارىئانلارنىڭ ئاپىرىدە بولغان جايى ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى زامان ئالىملىرى بۇ دائىرىنى كەڭرەك مەنىدە ئىزاھلىدى، خالاس.

شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، مەركىزىي ئاسىيا تۇران - ساكىلىرى گىرېك، پارس - پەھلىۋى، «ئاۋىستا» ۋە جۇڭگو مەنبەلىرىدە، «سىكى»، «سىكتاي»، «ساك» (سەك)، «ماساغىت» (ماھاسكتاي؟)، «ساريماتىن» (سارماتاي؟)، «سەيجۇك»، «خۇ» (خۇر)، «رۇك»، «زەي» (دى)، «غوز»، «تۇر» (تۇران) قاتارلىق ئىبارىلەردە ئاتالسىمۇ، ئۇلار ئانتروپولوگىيىلىك ئىنسان گۇرۇھى جەھەتتە ئاندىرونوۋ - ئارى (ئارىئان) لارنىڭ كۆچمە - جەڭگاۋار چەۋەندازلىق «ئات مەدەنىيىتى» دەۋرىدىكى جۇغراپىيىلىك يۆنىلىشى، تارقىلىشى ۋە باشقا خەلقلەر نامىدىكى ئاتىلىشى ئىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ياۋروپادىن مەركىزىي ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن ياۋروپا ئاق جىنسلىرى بولماي، بەلكى يىراق شەرق سېرىق تەنلىكلىرىگە قوشۇلمىغان ئاسىيا تىپىدىكى ئاق جىنسلىق ئىنسان، باشقىچە ئېيتقاندا، دەسلەپ پامىر تىپىدىكى، كېيىنچە كافكاز تىپىدىكى (جۇملىدىن شەرقىي شىمالى ئوتتۇرا دېڭىز تىپىدىكى) ئاق جىنسلىق ئىنسان ئىرقى ئىدى. ئۇلار يەنە بىر تەرەپتىن، شەرقىي سىبىرىيىدىكى قەدىمكى «موڭغۇلوئىد» ئىنسان تۇركۇملىرى كانادا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچكەندىن كېيىن، تەدرىجىي يېنىسەي ۋادىسىدىن رۇس دىيارى ئارقىلىق شەرقىي ۋە جەنۇبىي ياۋروپا، غەربىي ئاسىياغا قاراپ تارىختىكى سىمىلىيانلار، ئۇنىڭدىن كېيىن سكىفلار نامىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتى. بىز مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا نەزەر سالساق ئاسىۇرىيە، بابىل، مىدىيە، گرېك، ئاخېمېنىدلار پېرسىيىسى تارىخىدا سىمىلىيان - سكىتاي ساكلىرىنىڭ ئويۇنىغان رولىنى كۆرىمىز. ئۇلار ئارال ۋە جەنۇبىي كاسپى ۋادىلىرىنى بويلاپ ھىندىستاندىكى خاراپپا مەدەنىيىتىنى ياراتقان قەدىمكى خەلقلەر ئۇستىدىن غەلىبە قازىنىپ، ئۆزىنىڭ ئارىئان - ساك ئېتنىقادى ۋە مەدەنىيىتىنى تارقىتىپ، ئىلام (ئىران) ئېگىزلىكىگە يۇرۇش

قىلىپ، ئۇ يەردىكى سىملىيان - سىكتاي تەسىرىنى كۆچەيتتى. ھازىرقى كۈندە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردا ھىندىستانغا كۆچكەن ئارىلاردىن يەنە 1000 يىل ئىلگىرى ئىران — قەدىمكى بابىلونغا مەركىزىي ئاسىيادىن سومېرلارنىڭ كۆچكەنلىكى مۇئەييەنلەشمەكتە. بۇنداقتا، ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچكەن ئىندىئان ئەجدادلىرىدىن كېيىن، سۇمېرلار ئىرانغا، ئارىلار ھىندىستانغا، سىملىيان — سىكفلار قىرىم ۋە شەرقىي جەنۇبى ياۋروپا بىلەن مەسوپوتامىيەگە يۆتكەلگەن بولۇپ چىقىدۇ. بولمىسا، جۇڭگو يىلنامىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ھازىرقى گەنسۇنىڭ شەرقى، نىڭشىيا ۋە ئوردۇس (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ دوقمۇشى) نىڭ شىمالىدىكى گۇيفاڭ، زەي - دى، خۇ - رۇڭ قەبىلىلىرىنى جىڭ جۇڭۋاڭدىن (مىلادىيەدىن 825 يىلى) تاكى موگۇڭغىچە (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 753 يىلى) بولغان ئارىلىقتا غەربكە ۋە شىمالغا سۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى ئۇلار قاچاندىن باشلاپ بۇ دىياردا ياشاپ كەلگەن؟ دېگەن سوئال بىلەن چىڭ - خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە چىلىيەنشەن — دۇنخۇاڭ ئارىسىدا ياشىغان ساك ۋە توخار خەلقى قاچاندىن بۇ زېمىننى ماكان قىلغان؟ دېگەن مۇئەممانى يېشىش قىيىن. بۇ بىزگە، ئىنسانىيەت يېزىقىغا قەدەم قويۇشتىن ئىلگىرى بايقالدىن كۆكنۇرغىچە، كراسنو يارىسكىتىن ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە ئارى — ساك - تۇر تىپىدىكى ئاسىيا ئاق جىنىستىدىكى ئىنسان تۈركۈملىرى ياشىغانلىقىنى، برونزا قورالىلار، ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنى نىشان قىلغان ۋە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللاردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللارغىچە داۋام قىلغان ئارىئان تىپىدىكى خەلق يۆتكەلگەندە ئۇلارنىڭمۇ بىر قىسمى شەرق - غەرب - جەنۇب تەرەپلەرگە يۆتكەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھازىرقى ئانتروپولوگىيە، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنولوگىيىلىك پاكىتلار تەكرار ۋە سىستېمىلىق ئىسپاتلىغان تارىخىي ھەقىقەت بولۇپ قالدى.

5

سۇغدىلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە ئۆز ماكانلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن توخارلار ۋە دۇنخۇاڭ — چىليەنشەن ساكلىرىغا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمىدى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە گرېك - باكتىرىيە ھاكىمىيىتىنى غولىتىپ، كوشان ئىمپېرىيىسىنى تىكلىدى. ئۇنىڭ بىر قىسمىغا ۋە ئارقا تايانچلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى. ئېفتالىتلار كوشان خانلىقىنى غۇلاتقاندىن كېيىن بىر قىسىم كوشانلىق توخارلار تارىم ۋادىسىغا قايتتى، بىر قىسمى پارچىلىنىپ «توققۇز جاۋۇپلار» نامىدا ئاتالدى. بۇ چاغدا سۇغدىلار ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋاقتىدىكىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆز ئېتنىك گەۋدىسىنى ئۇموم ساك — تۇران تىپىنى ساقلىغان ھالدا توخار - ئېفتالىت (ئاۋارى) تەسىرى بىلەن ئۆزگەرتتى. ئېيتىش كېرەككى، توخارلارمۇ بۇ چاغدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 - يىللىرى دۇنخۇاڭ — چىليەنشەندىن يۆتكەلگەن دەسلەپكى ۋاقىتتىن تارتىپ تىل ۋە ئېتنىك جەھەتتە مۇناسىپ ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغانىدى.

سۇغدىلار «توقۇز جاۋۇپ» نامىدا ئامۇ دەريا سىنىڭ شىمالىدىن سىر دەريا سىنىڭ شىمالىغىچە بولغان شەھەر - بوستانلىقلاردا ياشىدى. پەرغانە ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇستروشان تاغلىرى بىلەن زەرەپشان دەريا سى ۋادىلىرىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان سودىسانا (ئۆرەتۆپە)، پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، سەمەرقەنت، موللاقورغان، پەيئېرىق، بۇخارا ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى ھازىر قۇمغا كۆمۈلۈپ ياتقان ۋاراھىشاھ شەھەر خارابىلىرى، ئۇستروشان تاغلىرىدىن قەشقەر دەريا سى ئېقىنىنى بويلاپ بۇزۇلغان تالى بەرسۇ، شەھىرى سەبز، تايلاق، كافۇر قەلئە، يەككە بەگ، پاخال تىپە، يەر قورغان شەھەرلىرى

بىلەن شاش (تاشكەنت)، قۇم (سۇيئابنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بارىسغان) شەھەرلىرى ئاساسلىق سۇغدىلارنىڭ ماكانلىرى ئىدى. تارىخىي قاتلىمى ھەر خىل بۇ شەھەرلەر ئىچىدە سەمەرقەنت — ئەپراسىياپ، پەنجىكەنت، بۇخارا ـ ژاراھشاھ قاتارلىقلار ئاساسلىق سۇغدى مەركەزلىرى ئىدى. تالى بەرسۇ، پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، ژاراھشاھ خارابىلىرى ئۇستىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر سۇغدىلارنىڭ قىياپىتى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، دىن ۋە سەنئىتىگە ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن بىزنى تەمىنلىدى.

مېنىڭ قارىشىمچە، سۇغدىلار ئەجداد يېقىنچىلىقى جەھەتتىن تارىم ـ تەكلىماكان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى («ئاتۇش ئادىمى» بىلەن «كروران گۈزىلى» نى ئۆلگە قىلغان) بىلەن بولغان ئانتروپولوگىيىلىك مۇناسىۋەتتىن تاشقىرى يەنە، كوشان ـ ئېفتالىت خانلىقلىرى ئاخىرلاشقان، جۇڭگودا شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ غەربكە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش جەريانى داۋام قىلغان، كۆكتۈرك ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى تىكلەنگەن زامانلاردا شەرقە كۆپلەپ يۆتكىلىپ، يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي لىنىيىسىدە گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. بۇ جەريان سۇغدىلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە شەرقىي ساك ـ شەرقىي تۈرانىي ئالامەتلەر ئېلىپ كىرمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېيتىش مۇمكىنكى، سۇغدىلار مىلادىيەدىن ئىلگىرى مىدىيە، كىياندىتلار (كىياندىئانلار)، ئاخېمېنىدلار، ئىسكەندەر ـ سېلىۋكىلار ـ گرېك ـ باكتىرىيە ئىستېلاسىغا قارشى ئۇزاق قەھرىمانلىق دەۋرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى كوشان ـ ئېفتالىتلار دەۋرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى پەنجىكەنت ـ ژاراھشاھ مەركەز قىلىنغان، گۈللەنگەن فېئودال «توققۇز جاۋۇپلار» دەۋرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھامىيلىقىدىكى دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، قاراخانىيلار زامانىسىدا ياغما ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ

مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر قىسمى يەنە غەربىي قاراخانىيلار، چاغاتاي ۋە تۆمۇرىيلەر ئارقىلىق ھازىرقى ئۆزبېك تۈركىلىرىنىڭ ئېتنىك تۈزۈلمىسىگە ئايلاندى.

6

ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىسىدىكى ئوستۇرشان تاغلىرى، زارا ئۇتساي، سايچان ساي، سارمش ساي قاتارلىق تاغلىق - جىلغىلىق ۋادىلاردىكى ئىپتىدائىي قىيا تاش رەسىملىرى پامىر، تەڭرىتاغلىرى، ئالتۇنتاغ (بولۇپمۇ مۆلچەر دەرا جىلغىلىرى)، تارباغاتاي ۋە ئالتاي، چوغاي تاغلىرىدىكى ئىپتىدائىي قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن كۆندۈرۈلگەن ھايۋان، ئوۋ قىلىنىدىغان ھايۋان رەسىملىرى، ئۇسسۇللۇق ھەرىكەت قىياپىتى، قۇياشقا چوقۇنۇش كۆرۈنۈشى، ھارۋا شەكلى، پېرىخونلۇق كۆرۈنۈشلەر ۋە ئۇچۇر تامغىلىرى بولغان قىيا تاش رەسىملىرى ئورتاق مەدەنىيەت چەمبىرىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئوخشاشلا بۇ تېررىتورىيىلەردىكى قەدىمكى قەبىرىلەردىن چىققان دەپنە بۇيۇملىرى بىلەن قەبرە تۈزۈلمىسى ۋە دەپنە رەسمىيەتلىرىدىمۇ نۇرغۇن ئوخشاشلىقلار، جەسەت تىپلىرىدىمۇ جىنسىي يېقىنلىقلار كۆرۈلگەنىدى.

گەرچە ئىلاھ - ئېكون ناملىرى پەرقلەنسىمۇ، مەركىزىي ئاسىيا خەلقى قۇياشنى ئاتا تەڭرى، زېمىننى ئانا تەڭرى بىلىپ، ئات قۇربانلىق قىلىدىغانلىقىنى ھىرىدۇتتىن تارتىپ تاكى جۇڭگو يىلنامىلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرىگىچە يېزىپ قالدۇرۇشقانىدى، سۇغدىلارنىڭ ماكانلىرىدىن تېپىلغان ساپال - مىس ھەيكەللەر بىلەن قىياغا سىزىلغان قۇياشقا چوقۇنۇش رەسىملىرى ۋە قەبرىلەرنىڭ قۇياش شەكلىدىكى قوزۇقلار بىلەن ياسىلىشى، مېترا مەدھىيىسى كۇيلەنگەن «ئاۋىستا» قوشاقلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

سۇغدىلارنىڭ مېترا، ئاناخىت ئىلاھلىرى كېيىنچە گرېك ئىلاھلىرىنىڭ زەربىسىدە، ئۇنىڭدىن كېيىن زوروئاستىرىزم، كوشان بۇددا ئىكونلىرىنىڭ تەسىرىدە ئۆزگىرىشكە ئۇچرىسىمۇ، زورو ئاستىرىزم ۋە مانىزمنىڭ يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخرۇمازدا - هورمۇز سىمۋولىدا يەنە ئىزچىل ساقلاندى.

سۇغدىلار تەخمىنەن كوشان شاهى كانىشكا زامانىدىن كېيىن بۇددىزمنى قوبۇل قىلدى. بۇددىزم ئومۇمەن توخارلاردا ئىزچىل خارەزىم، سۇغدىلاردا بىر مەزگىل داۋام قىلدى. تۇنجى قېتىم جۇڭگوغا كەلگەن بۇددا تەرجىمانى سىروكاشا (支谶) توخار ئىدى. مىلادىيە 3 - ئەسىردىن كېيىن جۇڭگودا كاڭ جۇي (巨康)، كاڭ مېڭشياڭ (康孟详) قاتارلىق سۇغدى بۇددا تەرجىمانلىرى پەيدا بولغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئاسوكا ۋاقتىدا خوتەن، كانىشكا ۋاقتىدا كۇسەن ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان دەپ قارالماقتا. بۇ ھەر ھالدا بۇددىزمنىڭ بۇ ئىككى گۇللەنگەن زامانىدا غەربىي يۇرتتىكى ئىككى بۇددا مەركىزىنىڭ ھىندىستان ۋە كوشان ئىمپېرىيىسىگە يېقىن مۇناسىۋەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاتاقلىق بۇددا تەتقىقاتچىسى لۈي جى ئەپەندى «ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ ئېقىملىرى» ناملىق كىتابىدا، كانىشكانى جىنتىيەن (خوتەن 真檀) لىك دېسە، لىۇ يىتاڭ ئەپەندى يۇقىرىدا ئىسمى دېيىلگەن كىتابىدا خوتەن شاهى ۋىجرايا سىنانىڭ قىزى بۇددىزمنى قەشقەرگە تارقىتىشتا تۆھپە يارىتقانلىقىنى، ئوغلى ۋىجرايا كېيتى كانىشكا بىلەن بىللە ھىندىستانغا قوشۇن تارتقانلىقىنى تىلغا ئالغان.

سۇغدىلار ئۇچۇن خاراكتېرلىك بولغىنى ئاتەشپەرەسلىك بىلەن مانىزمدىن ئىبارەت. ئاتەشپەرەسلىك مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردە خارەزىم - سۇغدىدا پەيدا بولدى دېگەن شەرق قارىشى بىلەن ئىراندا پەيدا بولغان دېگەن غەرب قارىشى مەۋجۇت. لىۇ يىتاڭ ئەپەندى زوروئاستىرنى سىپاتامىن

ئۇرۇقىدىن ئىدى، دەيدۇ. ئۇنداقتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگە قارشى جەڭ قىلغان بۇ خەلق قەھرىمانى ھەم قەبىلە ـ خەلق نامى بولۇپ چىقىدۇ. روشەنكى، سىپاتامىن سۇغدى ئىدى. «ئاۋستا» ساسانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان ئەردەشىر زامانىدا قايتا توپلانغان. ئاتەشپەرەسلىك شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا سۇغدىلار تەرىپىدىن قىسمەن ھالەتتە تارقالغان. مانىزم خرىستىئان، بۇددا ئاممىلىرى بىلەن ئۆزگەرتىلگەن دېگۈچىلەر بار. ئۇنى بابىلونلۇق مانى ئىجاد قىلغان. ئۇنى بەھرەمگور ئۆلتۇرۇپ، تېرىسىگە سامان تىقىپ، پادىشاھ شاپۇر نامىدىكى دەرۋازىغا ئېسىپ قويغان، كېيىنچە بۇ دەرۋازا «مانى دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغان. مانى مۇخلىسلىرى شۇنىڭدىن كېيىن مەخپىي پائالىيەتكە ئۆتكەن. كۆپ قېتىملىق تراگېدىيىلىك قىسمەت ئۇلارنى قەيسەر مىسسىئونېرلار قىلىپ چېنىقتۇرغان. ئۇلار ئىلىم، رەسساملىق، مۇزىكا، ئۇسسۇل (رەقىس) ۋە مەكتەپ، ئىبادەتخانا باشقۇرۇشىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

ئىراندا تەقىب قىلىنغان مانىزمچىلار زوروئاستىرىزم — ئاتەشپەرەسلىك ماكانى سۇغدىدا ھامىيلىققا ئېرىشكەن. ئۇلار بۇددىستلار قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۆز ئېتىقادىنى تەشۋىق قىلغان. مۇغتاغدىكى زەخمەدئاد رايونىدا ئىككى قەۋەت قىيا ئۇستىدىكى قەلئە — «دىۋاشتىچە قەلئە — ئەرش قەلئەسى» خۇددى مۇزات دەرياسى بويىدىكى (شىنجاڭ كۇچا رايونى) قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرىگە ئوخشاش، كاربىدور ئارقىلىق خانىلار تۇتىشىدىغان قوغدىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىستىقامەت ئورنى ئىدى. بۇ يەردىن كۇلالچىلىق ۋە توقۇلما بۇيۇملىرى، كۇمۇش بۇيۇملار، چەۋەنداز ئوبرازىدىكى تام رەسىمىنىڭ تېپلىشى بۇ تاش قەلئەنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرى ياسالغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ.

مانىزم قەدىمكى قوچۇ شەھەر خارابىسى، بېزەكلىك تاشكېمىرلىرى، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدە ئۆز ئىزلىرىنى روشەن قالدۇرغان. قوچۇ شەھىرىدىن فون لېكوك كېسىپ ئېلىپ

كەتكەن، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا ئىككىنچى فرونت ئايروپىلانلىرى بومباردىمان قىلغاندا ۋەيران بولغان مانىنىڭ مۇخلىسلىرىغا سۆزلەۋاتقان كۆرۈنۈشى دۇنيادا يېگانە مانى ئوبرازى ئىدى. قوچۇ ــ دۇنخۇاڭدىن تامغا، يىپەك رەخت، كىتاب سەھىپىلىرىگە سىزىلغان مانىزم رەسىملىرى بىلەن سۇغدى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مانىزم دەستۇرلىرى تېپىلدى. قىزىقارلىقى شۇكى، بۇنداق مول مانىزم ھۆججەتلىرى ئىران ۋە ماۋائۇننەھىردىن بۇنداق كۆپلەپ تېپىلغان ئەمەس. تەتقىقاتچىلار كۈسەن، تۇرپان، دۇنخۇاڭ تاشكېمىرى ئىچىدە مانىزم غارلىرى بارلىقىنى ئېنىقلىغان. پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدىكى ئۆلگەن مەلىكىگە ئاتاپ قۇلۇقىنى كېسىپ، يۈزىنى تاتلىتىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ ماتەم بىلدۇرگەن كۆرۈنۈش دۇنخۇاڭ 1598 ـ كېمىرە ئۆز ۋاريانتىنى تەكرارلىغان. تۇرپان بېزەكلىك يارلىقىنىڭ تېگىدىكى سايدا خۇددى ئەپراسىياپ خارابىسىدىكىدەك جەسەت سۆڭىكى قاچىلانغان ساپال ساندۇق تېپىلغان.

ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى تېررىتورىيىسىدە مانىزم مۇخلىسلىرى خېلى ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. مىلادىيە 763 ـ يىلى ئۆتۈكەن ـ سۇيگۇن ـ توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۇچۇن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ئوغلى بۆكوتېكىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ، غەلىبە بىلەن قايتىشتا تىسى قاتارلىق تۆت مانى ئۇستازنى قارابالغاسۇنغا ئېلىپ كېتىپ، مانىزمنى ئورقۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇرغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەكلىپى بىلەن چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق شەھەرلەردە مانى ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇشقا يول قويغان.

لېۇ يىتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە مانى دىنى ماۋرائۇننەھىردە سۇغدى يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ، ئىراندىكى ھالاكەتتىدىن كېيىن يەنە ھاياتقا

ئېرىشكەنلىكىنى تىلغا ئالدى. مانى ـــ سۇغدى يېزىقى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ شەرقتىكى گۈللىنىش مەنزىرىسىگە ئېرىشتى. يەرلىك بىرەر يېزىقىغا ئۆتمەي سۇرىيە يېزىقىنى قوللانغان نىستۇرىئان دىنىنىڭ ئەھۋالى باشقىچىرەك بولدى.

گەرچە جۇڭگوغا مىلادىيە 694 ـ يىلى تۇنجى مانى مىسسىئونېرى بولغان خۇرۇستادان نامىلىق پارس كەلگەندىن باشلاپ مانىزم تەرغىباتى باشلانغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى مانىزمنى دۆلەت دىنى قىلغاندىن كېيىنكىدەك ئېتىبارغا ئېرىشمىگەنىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مانىزمغا يول قويۇشى كەيىۋەننىڭ ئاخىرقى يىللىرى (742) دىن خۇيچاڭنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 843) غىچە ئوردىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مانىزم قاتتىق چەكلەنگەنگە قەدەر بىر ئەسىر داۋام قىلدى. يالغۇز چاڭئەندىلا 72 ئايال مانى مۇخلىسى قازا قىلىندى. بۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، ئاھالە ھەر تەرەپكە پىتىراپ كېتىپ بولغان مۇھىتتا يۇز بەردى. مانىزم گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، ئىسلامىيەتكىچە بولغان قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ كۆپ ئەسىر داۋام قىلدى. قاراخانىيلار ھەتتا بۇخارادىكى سۇغدى مانىستلىرىنى باستۇرغان سامانى مۇسۇلمان خانلىرىغا ئۆز بېسىملىرىنى توختاتمىسا، ئۆز زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق قوللۇق قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلغانىدى.

7

سۇغدىلار كوشان خانلىقى زامانىدا بىر مەزگىل قىسمەن بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى بىز تېرمىزدىن، جۇملىدىن بىشپەكتىن تېپىلغان بۇددا ھەيكەللىرى بىلەن «Sarrastivada» سۇترىسىدىن بىلىمىز. ئەمما، غەربىي تۇرك يابغۇلۇقى ۋاقتىدا سۇغدى زېمىنىدىن ئۆتكەن تاڭ سۇلالىسى راھىبى شۇەنزاڭ بىلەن

ئۇنىڭدىن بىر ئەسىر كېيىن سۇغدىلارنىڭ زېمىنىدىن ئۆتكەن خۇيچياۋ بۇ يەردە بۇددىزمنىڭ سۇسلىشىپ، ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانىزمنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى ئۇچۇر قىلغانىدى.

غەربىي تۈرك يابغۇلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى فېئودالليق دەۋرىدە سۇغدى زېمىنىدا سەنئەت خۇددى تارىم ۋادىسىدىكى تاشكېمىرلەردەك بۇددىزم شەكىلدە ئەمەس، رېئال تۇرمۇش ۋە مانىزم شەكلىدە راۋاجلاندى.

مىلادىيە 5 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردىكى پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ، ۋاراھشاھ قاتارلىق ئاۋات سۇغدى شەھەر خارابىلىرى ئۈستىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر بىزگە دەل مۇشۇ دەۋردىكى مارالبېشى توققۇزساراي، كۈسەن، شورچۇق، قوچۇ بۇددا تاشكېمىر سەنئىتى بىلەن گەرچە دىنىي مەزمۇن جەھەتتە بولمىسىمۇ، ئومۇمىي ئېتنولوگىيىلىك تۇرمۇش رېئاللىقى ۋە سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتە بىر خىل يانداشلىقىنىڭ ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلارنىڭ مۇھىملىرى: كۆركەملىك، گەجلەنگەن بىناكارلىق، بىنا تۈزۈلۈشى، قاپارتمىلىق ئادەم ۋە گۈل نەقىشلەر؛ شىر ۋە ئارسلان بىلەن ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىۋاتقان چەۋەنداز؛ ئۇستىگە پۇل، شىر ۋە قۇش سۈرىتى تامغىلىرى چۇشۇرۇلگەن تون كىيگەن ئوچ ئەلچى؛ يىپەك يولىدا قاتناۋاتقان ئاتلىق ـ تۆگىلىك كارۋانلار؛ بوينىغا لېنتا چىگىلگەن سەركە؛ بەزمىگە ھازىرلانغان ئۇسسۇلچىلار بىلەن مەشئەل تۇتۇپ گۈلخان پىرقىراۋاتقان ئايال؛ قازا قىلغان مەلىكىگە ماتەم ھازىدارلىق بىلدۈرۈۋاتقان كۆرۈنۈش؛ ئىلەڭگۈچتە ئولتۇرغان ئۇششاق ئۆرۈمە چاچلىق قىز بىلەن بوۋاي؛ قول ـ پۇتىغا ۋە كىيىم لېنتىسىغا قوڭغۇراق ئاسقان زەنگۈلە ئۇسسۇلچىسى؛ يىلان باشلىق ئارپا (ۋىنا) چالغۇچىسى؛ قىلىچلىرىنى تامغا ئېسىپ، مەي جاملىرىنى تۇتۇپ مەشرەپتە ئولتۇرغان جەڭگىۋار ئەركەكلەر؛ ياغاچ تارغاق ئۇستىگە چېكىلگەن يېرىم يالىڭاچ ئايالنىڭ ئوبرازى؛ كاھىش جەسەت

ساندۇقىنىڭ سىرتىغا سىزىلغان مۇزىكا ـ ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈش قاتارلىق تەسۋىرىي سەنئەت يادىكارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ بىزگە سۇغدىلارنىڭ ئەينى زامانىدىكى قىياپىتى، كىيىنىشى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، فولكلور ئادەتلىرىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ، بىز بۇنىڭدىن سۇغدىلارنىڭ ئۇيغۇر ئېتنىك تەركىبىگە كىرىپ كېلىشىدىن ئىلگىرىكى يىراق ئېتنىك مەنبەداشلىقى بىلەن ئەينى زامانىدىكى ئۇرۇقداشلىقىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

8

سۇغدىلارنىڭ تارىم ۋادىسى ۋە تەكلىماكان ئەتراپى بىلەن گەنسۇ ھەم سىلىنگا ۋادىسىغا قاچان كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە ماكانلاشقانلىقى نامەلۇم. ئەمما، ئۇلار يېپەك يولىنى بويلاپ بۇددىزم، زوروئاستىرىزم ۋە مانىزم تەرغىباتى، سەنئەت ۋە سودا ـ تىجارەت پائالىيىتى بىلەن كۆكتۇرك خانلىقى قۇرۇلۇشتىن خېلى ئىلگىرىلا بۇ رايونلاردا ئۆز ئىزنالىرىنى قالدۇرغان. مىلادىيە 3 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە خارابلىشىشقا باشلىغان لوپنۇر ـ مىران ـ كېروران رايونلىرىدا تېرىلغۇ، سودا مەركەزلىرى ۋە ئاھالە رايونلىرى ـــ «بېرچەك» لەر بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ كوشان خانلىقى غۇلىغاندىن كېيىنلا بۇ يەرلەرگە تارقالغانلىقىنى دەللىلەيدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، دۇنيادىكى سۇسىز دەشت ـ چۆل «سەھرايى كەبىر»دەك مەشھۇر قۇملۇقلاردىن بىرى بولغان، تۆت ئەتراپى سۇ ئېقىنلىرى بىلەن قورشالغان ئالاھىدە تىپتىكى قۇملۇق «تەكلىماكان» نىڭ نامىمۇ، تەكلىك ئۇزۇم باغلىرى بەرپا قىلىپ، ئۇزۇم شىرنىسى ۋە ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپ چىقىرىپ، ئۇزۇم تەسۋىرلەنگەن نەقىشلەر سىزىشقا ئادەتلەنگەن سۇغدىلار تەرىپىدىن قويۇلغان بولۇشى ئېھتىمال. تەكلىماكان ئەتراپىدىكى خارابلەر ۋە تەسۋىرىي بۇيۇملاردىن ئۇزۇم تالزارلىقى ۋە ئۇزۇم نەقىشلىرى كۆپلەپ

تېپىلغان.

تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، 630 ـ يىللىرى سۇغدى سەركەردىسى كاڭ ياندان (康艳典) بىر قىسىم قوشۇن ۋە ئاھالە بىلەن لوپنۇر ئەتراپىغا كېلىپ نۇزكەنت، ئۇزۇم (بور، تەك) كەنت، تاشبالىق قاتارلىق توققۇز شەھەر بىنا قىلغانلىقى، كېيىنچە تاشبالىق «دانقى شەھىرى» (典合城) دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم.

سۇغدىلارنىڭ تارىم ــ تەكلىماكان ــ ئورقۇن بويىدىكى ئاھالە رايونلىرى غەربىي تۈرك يابغۇلۇقى مەيدانغا كەلگەن ۋاقىتتىن ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگۈچە بولغان تۆت ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تارىخىي ئەۋجىگە يەتتى، دېيىش مۇمكىن. بۇ چاغدا پەرغانە ۋادىسىدىكى مىكىبۇلاق بىلەن تەكلىماكان ئېتىكىدىكى مۇزئارت ۋادىسىغا جايلاشقان چوڭ يۇلتۇز غەربىي تۈرك يابغۇ (خان) لىقىنىڭ ئىككى بارگاھى بولۇپ، يىپەك يولى قاتنىشىدا تۈرك ـ ۋىزانتىيە ھەمكارلىقى يولغا قويۇلغاندى. جۇڭگودا شىمالىي سۇلالىلەر بارغانسېرى غەربكە يىپەك يولىغا يۈزلىنىپ، مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە قوبۇل قىلىشقا قىزىقىاندى. بۇ ۋاقىتلاردا سۇغدىلار لوپنۇر ــ مىران ــ كروران رايونلىرىغا قارىغاندا قوجۇ ــ قۇمۇل ئەتراپىغا، دۇنخۇاڭ ــ گەنجۇ ئەتراپىغا كۆپلەپ توپلاندى. سەمەرقەنتلىك سۇغدىلار بىلەن قوچۇ (تۈرپانلىق) ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ مەنبەلىرىدە ئوخشاش «كاڭ» (康) ئېرۇگىلىفىنى فامىلە قىلغانلىقى، سۇغدى ۋە تۈرپان ۋادىسىدىكى «كارىز» قۇرۇلۇشىدىكى ئوخشاشلىق، ئەينى زامان تۈرپان تىلىدىكى «يابغۇ»، «نوم»، «نۇغدار» (مانى گۇرۇپپىلىرى)، «كارىز»، «بورلۇق» (ئۇزۇملۇك)، «تەك»، «بۇرھان»، «ئورمۇز» قاتارلىق سۇغدى ئىبارىلىرىنىڭ موللۇقى، قوچۇنىڭ تەكلىماكان ئېتىگىدىكى سۇغدىلارنىڭ تەسىرىدە مىسلىسىز مانىزم ئوچىقىغا ئايلانغانلىقى، قۇمۇل (ئوغۇرغول)، باغداش ئەتراپىدىكى سۇغدى

شەھەر ـ راباتلىرى، تۇنجى سۇغدى يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ تۇرپاننى بازا قىلىپ مەيدانغا كەلگەنلىكى بىزدە تۇرپان ئاھالىلىرى تەركىبىدىكى سەمەرقەنت سۇغدىلىرى ئامىللىرىنىڭ روشەن سالمىقى ھەققىدىكى تارىخىي تەسەۋۋۇرنى ئويغىتىدۇ.

9

ئەرەبلەرنىڭ ماۋرائۇننەھرگە بېسىپ كىرىشى، ئىسلامىيەتنىڭ مەجبۇرى (ئاتەشپەرەسلىك)، مانى دىنلىرىنى مەنسۇق قىلىشى بىلەن ئورقۇن ۋادىسىدا ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تىكلىنىشى پاراللېل زامان چەمبىرى ھاسىل قىلدى. بۇ ھال سۇغدىلارنىڭ يەنە بىر كۆچۈش تارىخىي قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى.

غەربىي تۈرك خانلىقى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا ماۋرائۇننەھەردىكى سۇغدىلار بىلەن تارىم ـــ تەكلىماكان ـــ تەكرىتاغ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر بىلەن بىر تەرەپتىن ئەسلى ـ ۋەسلىدىكى ساك ـ توخار مىللىيەتلىكى بويىچە، يەنە بۇنىڭ ئۇستىگە كوشان ـ ئېفتالىت ئىمپېرىيىلىرى پارچىلانغاندىن كېيىنكى بۇ جايلارغا قايتقان (مىلادىيەدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرىكى توخار ـ ساكلاردىن تارىخىي قاتلام پەرقى ھاسىل قىلغان) توخار ـ ساك ـ سۇغدى ـ قاڭقىل قەبىلىلىرى قايتا قوشۇلۇپ، كۆكتۈرك خانلىقى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى كونترول قىلغان يىپەك يولى مۇھىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەت ئورتاق چەمبىرىكى مۇھىتىغا كىرىپ كەلدى.

تارىخىي مەنبەلەردە «توققۇز جاۋۇپ» ئىبارىسى بۇ مەنبەداش قەبىلىلەرنىڭ قايتا قوشۇلۇش جەريانىدا تۇرغانلىقىنى كۆرسەتسە، «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» ئىبارىسى ئۇلارنىڭ كۆكتۈرك ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا ئۇيغۇرلارنى ئوق قىلىپ ئۇنىڭ ئېتنىك

تەركىبىگە قوشۇلۇش جەريانىغا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ جەريان شەرقتىكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىن باشلىنىپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى، ئەڭ ئاخىرى قاراخانىيلار دەۋرىدە تۈگەللەندى.

سۇغدىلار، جۇملىدىن كوشان ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىنكى توخارلار خېلى ئۇزۇن مۇددەت ئامۇ - سۇرخان دەريasi، بولۇپمۇ زەرەپشان ۋە قەشقەر دەريasi ۋادىلىرىدا پارچە شەھەر بەگلىكلىرى سۇپىتىدە ياشاپ، «توققۇز جاۋۇپلار» دەپ ئاتالدى. ئۇلار ساۋ (كابودان)، شەرقىي ساۋ (سودىسانا، ئۆرەتىپە)، كاڭ (سەمەرقەنت)، سى (شەھرى سەبىز)، مى (مايمورگ)، شى (شاش، تاشكەنت)، قۇم (سۇيئاپنىڭ شەرقىي شىمالى، كېيىنكى بارىسغان، قاراقۇم؟)، ئەن (بۇخارا)، خارەزىم (火寻)، ۋاراھشاھ (戊地 ۋىدى) قاتارلىقلار بولۇپ، مۇھىمى، كاڭ، ئەن، ساۋ، شى تۆت فامىلىلىكلەر ئىدى. بۇ نامىلارنىڭ خەنزۇچە ئىپادىلىنىشى ئەسلىي يۇرتتىكى بىرەر ئاھاڭغا ماسلاشقان ياكى ۋەكالەت قىلىنغان. شۇڭا، خەنزۇ يېزىقى ئاساسىدا ئەسلىي «توققۇز جاۋۇپ» لارنى تەلەپپۇز قىلىشقا كۇچەيتمەسلىك لازىم.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، چاڭئەن - لوياڭ، لياڭجۇ شەھەرلىرىدىكى «توققۇز جاۋۇپ» لارنىڭ بەزىلىرى يېقىندىلا ماۋزائۇننەھىردىن، غەربىي يۇرتتىن كەلگەن، بەزىلىرى ئىلگىرى كەلگەنلەرنىڭ قان ئارىلاشقان ئەۋلادلىرى ئىدى. تاڭ شۇەنزۇڭ ۋاقتىدىكى مەشھۇر سەركەردە ئۆتۈلۈك لۇكچۇنلۇك سۇغدى ئىدى.

«توققۇز جاۋۇپ» لار كېيىنچە «توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە «توققۇز جاۋۇپ» ئىبارىسى چۇشۇپ قالدى. بىز «لى ۋېنراۋ توپلىمى»دىكى «ئۇيغۇر شى جيەجىنىڭ قىلمىشلىرى» (ئۇيغۇر جيەجى شاشنىڭ قىلمىشلىرى) دېگەن ھۆججەتتە «ئۇيغۇر شى جيەجى، شى فۇچىڭ توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرىدىندۇر» دېيىلگەن.

بىز تاڭ سۇلالىسى ئاخىرلىشىپ ئانچە ئۇزۇن بولمىغان زاماندا، ماۋرائۇننەھرگە سایاھەت قىلغان ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ «توققۇز جاۋوپ ئۇيغۇرلىرى» ئىبارىسىنى ئەمەس، بەلكى «توققۇز غوز»، «توققۇز ئوغۇز» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلارغا قاراتقانلىقىدىن ھېچقانداق تاسادىپىيلىق ھېس قىلمايمىز. لېۋى يېتاڭ ئەپەندى ئۆز كىتابىنىڭ 553 ـ بېتىدە: «پارسلارمۇ سۇغدىلارنى ئۇيغۇر تۈركلىرى دەيدۇ» دەپ يازغانلىقى ئاساسسىز ئەمەس.

ئەزەلدىن چەتتىن كەلگەن ھەر قانداق قۇدرەتلىك ئىستېلاچىلارغا قارشى ئېگىلمەي ـ سۇنماي قارشى شانلىق كۈرەش قىلغان، ئەپراسىياپ، تۇمارس، شىراق، سىپارتىدا، بەرزۇ جەڭگىۋارلىق داستانلىرىنى يارانقان سۇغدىلار نېمە ئۈچۈن ئىزچىل ساك ـ توخار ـ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە يۇزلەندى ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆزەك قىلىپ، ئۆز قېرىنداشلىرى مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى؟ بۇ مۇھىم ۋە قىزىقارلىق تەتقىقات تېمىسى، ئەلۋەتتە.

10

غەربىي يۇرت بىناكارلىق، مۇزىكا، ئۇسسۇل، تىياتىر، سېركلىك سەنئىتى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بىز «خوتەن نەغمىسى» بىلەن «ماھادۇر» كۈيىنى بۇ جەھەتتىكى دەسلەپكى ئەۋرىشكە دەپ تىلغا ئالىمىز.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي يۇرتچە بۇددا تاشكېمىر بىنكارلىقى، ھەيكەلتىراشلىقى، رەسساملىقى، تەرجىمىشۇناسلىقى بىلەن مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى شىمالىي ۋېي، شىمالىي چى، شىمالىي جۇ سۇلالىلىرى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى.

كۆكتۈرك قاغانى مۇغان قاغانىنىڭ قىزى ئاسىنا مەلىكىنى سىيانپىي نەسەبىدىن بولغان جۇ پادىشاھىغا ياتلىق قىلغاندا،

مۇغان قاغان ئىنىسى ئىستەمى باشقۇرغان غەربىي يۇرت ۋە غەربىي تۈرك يابغۇلۇقىدىن كۆپلەپ سەنئەتچىلەرنى ئالدۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭغىچە، شىمالىي چى پادىشاھى گاۋزۇدى ھۇزۇرىدا ساۋ پولومىن، سياۋ مياۋدا، كاك كۇنلۇن (قۇتلۇق قاڭقىل) قاتارلىق سۇغدى مۇزىكانتلىرى بولغانىدى. ئاسىنا كۇسەنلىك سۇجۇپ، بايچىتۇك، بايمىندا قاتارلىق مۇزىكا نەزەريىچىلىرى ۋە كۇي ئىجادچىلىرىنى چاڭئەنگە ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە سۇلې (قەشقەر)، كۇسەن مۇزىكىلىرى بىلەن بۇخارا — سەمەرقەنت مۇزىكا — كۇيلىرىمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سەنئەت مۇنبىرىگە ھۆسن قوشتى. سۇغدىلارنىڭ «چەش ئۇسسۇلى»، ساۋ گاڭنىڭ بەرباب ماھارىتى، ئۆڭلۇكنىڭ ئەرەنچە ئۇسسۇلى ئەينى زامان سەنئەت گۈلزارىدا شۆھرەت قازانغانىدى. بىز كېيىنچە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا مانىزم مۇزىكانتلىرىنىڭ ئىدىقۇت سەنئىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى كۆرىمىز. سەنئەت تارىخى بىزگە غەربىي يۇرت، ماۋرائۇننەھر، چۆللۇكنىڭ مۇزىكا — ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ خۇددى ئېتنىك تۈرمۇش مەدەنىيىتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىدەك بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تۈركۈمى ۋە چەمبىرى ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى.

11

سۇغدىلار غەربىي تۈرك يابغۇلۇقى زامانىدىلا سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىگە جەلپ قىلىندى. ئۇلار يىپەك يولىدىكى چېۋەر مەدەنىيەتلىك خەلق، جاھانكەزدى سایاھەتچى ۋە سودىگەر، بىرقەدەر ئورتاق تىل ماھىرلىرى — تەرجىمانلار ئىدى.

مىلادىيە 568 ـ يىلى، ئىستېمى قاغان (ياۋروپالىقلار زابۇل خان دېيىشىدۇ) مانىئاخ (Maniakh) ئىسىملىك سۇغدىنى پېرسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئۇ يىپەك يولى ربقابىتىدە

پارسلار بىلەن تۇركلەرنىڭ تەڭ مەنپەئەتدار بولۇشىنى توختام قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەمما، بۇ قېتىملىق سەپەر نەتىجە قازانمىغاچقا، مانىئاخ داۋاملىق يول يۈرۈپ ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى كۇنستانتىن II بىلەن كۆرۈشتى ۋە كۇنستانتىنوپولدىكى بۇ ئىمپېراتورغا ئىستېممىنىڭ سىكتاي يېزىقىدىكى دۆلەت خېتىنى تاپشۇردى. بۇ ئېھتىمال سۇغدى يېزىقىدىكى مەكتۇپ بولۇشى مۇمكىن. بۇ مىلادىيە 99 ـ يىلى كوشان ئەلچىسىنىڭ رىمغا بېرىشىدىن كېيىنكى يەنە بىر مۇڭۇپپەقىيەتلىك دىپلوماتىيە پائالىيىتى بولدى. نەتىجىدە، ساسانىيلارغا پايدىسىز تۇرك ـ ۋىزانتىيە ئىتتىپاقى تۇزۇلدى.

سۇغدىلاردىن بولغان كاڭ دەيبىن كۆكتۇرك يابغۇ ـ ساتراپى، ئەن مۇرۇڭ، خې خىنۇ ۋە شى شىننۇ قاتارلىق كىشىلەر مەشھۇر كۆكتۇرك سانغۇنلىرى ئىدى.

سۇغدىلار شىمالىي سۇلالىلەر، سۇي ـ تاڭ ئوردىلىرىغىمۇ خىزمەت قىلغان. شىمالىي ۋېي پادىشاھى تەيزۇ (386 ــ 404) ئەن نوبەنتۇ ناملىق بۇخارالىق سۇغدىنى ئۆزىگە ۋاكالىتەن كۆكتۇرك خانلىقىغا ئەۋەتكەن. شىمالىي چى پادىشاھى گاۋۋۇدى لىيۇ شىچاڭ ئىسىملىك سۇغدنى «بۇددىھاۋانا سۇترىسى»نى تۇركچە تەرجىمە قىلدۇرۇپ كۆكتۇرك قاغانىغا سوۋغا قىلغان.

سۇي سۇلالىسى ئاخىرلىشىۋاتقان، بوھرانغا چۆككەن، تاڭ سۇلالىسى تېخى تىكلەنمىگەن، ئەمما ھاكىمىيەت ئالمىشىشنى سىلىق ئىشقا ئاشۇرۇش نىيىتىدە بولۇۋاتقان چاغدا، كاڭ شاۋلى (康鞘利) ئىسىملىك سۇغدى سۇي سۇلالىسى ئوردىسىغا ۋەكالىتەن تەيۋەنگە بېرىپ بولغۇسى پادىشاھ تاڭ گاۋزۇڭ ــ لى يۈەن بىلەن سۆھبەتلەشكەن.

مىلادىيە 625 ـ يىلى تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن كۆكتۇرك ئېلىخانى (颉利可汗) ئەۋەتكەن ئەلچى بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەشكەندە، بۇخارالىق ئەن يۈەنشۇ (安元寿) ئىسىملىك سۇغدى يالغۇز تەرجىمانلىق قىلغان. مىلادىيە 630 ـ يىلى تاڭ

تەيزۇڭ ئەن شۇرېن (安修仁) ئىسىملىك سۇغدىنى كۆكتۈرك خانلىقىغا ئورۇنباسار ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن.

يىپەك يولى سىياسىي مۇناسىۋەتلەر تارىخىدا سۇغدىلاردىن جاسۇسلار، جاسۇسلۇققا قارشى ئىش يۈرگۈزگۈچىلەر، ھەرقايسى ھاكىمىيەتكە سادىق ياكى ئىسيان كۆتۈرگەن سەركەردىلەر بولغان. مىلادىيە 721 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سۇغدى سانغۇنى كاڭ دەيبىن (康待宾) ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىر يىلدىن كېيىن باستۇرۇلدى. بۇ چاغدا «ئالتە غۇز ئايمىقى» (六胡州، ئېھتىمال «ئالتە سۇ» ئايمىقى) بازا قىلىنىپ، 70 ~ 80 مىڭ سۇغدى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇلاردىن 20 مىڭى قىرىپ تاشلاندى. ئاردىدىن 35 يىل ئۆتۈپ، يەنى مىلادىيە 756 ـ يىلى ئۆڭلۈك قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى.

بىلگە قاغان زامانىدا ئاشئېدلاردىن چىققان دانىشمەن ۋەزىر تۇنيۇقۇق ئاشئېد (؟ ـــ 711) سۇغدىلارنىڭ زېمىنىغا ـــ سۇغدىياناغا بارغانىدى.

12

ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، بولۇپمۇ مانىزمىنى دۆلەت دىنى قىلىشى سۇغدىلارنىڭ پائالىيەتچانلىقىغا ئىلھام بولدى. ئېيتىش كېرەككى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا دۇنخۇاڭ، گۇزاڭ (لياڭجۇ)، تەييۇەن تەرەپلەردە سۇغدى ئاھالە رايونلىرى ـــ سۇغدى بېرچەكلىرى خېلىلا كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغانىدى، ھەتتا دۇنخۇاڭدا ساۋ جەمەتى (كابۇدانە) تۈركۈمى كۇچىيىپ، لياڭجۇ شەھىرىگە كۆپلەپ كىرىپ ئورۇنلىشىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بۇ شەھەرنى تالاشقانىدى. شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى (445 ـــ 534) لياڭجۇدىكى سۇغدىلارنى تۇيۇقسىز تۇتقۇن قىلغاندا، دۇنخۇاڭدىكى سۇغدىلارنىڭ ئاقساقىلى ئۆزرىخاھلىق بىلدۈرۈپ، تۇتقۇنلارنى كەچۈرۈم

قىلدۇرغانىدى.

كۆكتۈرك خانلىقى دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى سۇغدىلارنى تۇڭا تېكىن باشقۇرغانىدى، بۇ چاغدا بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ئەنقار ۋادىلىرىدىمۇ سۇغدىلار ماكان تۇتقان. ئۇلار يەنە دۇنخۇاڭدىن باشقا، شىڭجۇ (泾州)، يۈجۇ (幽州)، يىڭجۇ (营州)، ئەندىك (安定)، لياۋزو (辽左) دىمۇ نۇرغۇن سۇغدىلار بولغان.

630 ـ يىلى كۆكتۈرك خانلىقى هالاك بولغاندا 80 ـ مىڭ سۇغدى تاڭ سۇلالىسى زېمىنىغا كۆچكەن. ئۇلار ئاساسەن «ئالتە غۇز ئايمىقى» غا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

سۇغدىلارغا ئائىت مەلۇمات هەتتا «تۇنيۇقۇق»، «مويۇنچۇر»، «بىلگە قاغان» مەڭگۈ تاشلىرىغا چېكىلگەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دا: «سۇغداق بودۇن قاپ كېلىتى» دېگەن ئىبارە؛ «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «سۇغداق تابغاچقا سېلىنگادا باي بالىق بەردىم»؛ قوشۇسايدامدىكى «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «سەككىز يىگىرمە ياشىمدا ئالتە سوب سۇغداقتا تاپا سۇلەدىم» (لەشكەر تارتتىم) دەپ يېزىلغان. بۇ دۇنخۇاڭدىن تاكى سېلىنگا ۋادىسىغا 100 مىڭدىن ئارتۇق ئولتۇراق سۇغدىلار نىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دۇنخۇاڭدا مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ساۋ جەمەتى پادىشاهلىقى قۇرۇلۇپ، بىر ئەسىرگە يېقىن بىرقانچە ئەۋلاد سەلتەنەت سۈردى. ئۇلار:

ساۋ رېنگۇي (曹仁贵 914 ـــ 920)
ساۋ يىجىن (曹议金 920 ـــ 935)
ساۋ يۈەندې (曹元德 935 ـــ 940)
ساۋ يۈەنشېن (曹元深 940 ـــ 945)
ساۋ يۈەنجۇڭ (曹元忠 945 ـــ 974)
ساۋ يەنگۇڭ (曹延恭 974 ـــ 978)
ساۋ يەنلۇ (曹延禄 978 ـــ 1002)

ئېيتىش كېرەككى، يەنە ساۋ شيەنشۇن (曹贤顺) دېگەن سۇغدى خانىنىڭ بولغانلىقى، ساۋ فامىلىسى مىلادىيە 1023 ـ يىلىدىن كېيىنلا «ساجۇ (قۇمئاتا) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن ئىبارە بىلەن ئالماشقانلىقى مەلۇم. «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى»، «ئۇيغۇر تەڭرى قاغانغا يوللانغان مەكتۇپ»، «ساۋ يىجىنىڭ ئۇيغۇر ۋەزىرلىرىگە يوللىغان مەكتۇپى» بىلەن ساۋ يۇەنجۇڭ زامانىدا دۇنخۇاڭغا قېزىلغان، مەخسۇس ساۋ ــ ئۇيغۇر ــ خوتەن خانلىرى قۇدا ـ باجىلىق، دوستانلىك مۇناسىۋىتىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسالغان (61 ـ نومۇرلۇق) تاشكېمىرىدىكى رەسىم ۋە بېغىشلىمىلارغا قارىغاندا، ساۋ يىجىن گەنجۇ ئۇيغۇر شۇنخۇا خاقان (928 ــ 933) بىلەن ئاتا ـ بالا دېيىشىپ، قىز (جۇملىدىن ئاچا ـ سىڭىل) بېرىشكەن، تۇغۇلغان پەرزەنتلەر خانلىق سەلتەنىتىنى سۇرۇشكەن. خوتەن خانى تەڭرىدىن خان بولمىش (天册皇帝) نىڭ ئۈچىنچى قىزى ساۋ يىجىن خانغا، ساۋ يىجىننىڭ قىزى خوتەن خانىغا خانىكە بولغان. ساۋيىجىن ۋە ساۋ يۇەنجۇڭنىڭ خانىكىلىرىنىڭ بىرى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن، بىرى خوتەن خانلىقىدىن كەلگەن مەلىكىلەر ئىدى.

دۇنخۇاڭ مانى سۇغدى ھاكىمىيىتى تىنچ ـ ئىناق ۋە خەلقئارا سودا سىياسىتى يۈرگۈزۈپ زور دەرىجىدە بېيىغان، كېيىن ئۆزلۈكىدىن «ساجۇ (قۇمئاتا) ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 1127 ـ يىلى «ئالتۇن خانلىق تارىخى» دا: «ساجۇ ئۇيغۇر خۇلاسان قاغان» (沙州回鹘话刺散可汗، قۇمئاتا ئۇيغۇر خوراسان قاغان؟ خوراسان قاغان؟) دېگەن نام ئۇچرايدۇ. بۇ مىلادىيە 1073 ـ يىلى تاڭغۇت خانلىقى دۇنخۇاڭنى ئىگىلىگەندىن كېيىنمۇ بۇ يەردە ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇرلاشقان سۇغدىلارنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بىزنىڭ دىققىتىمىزنى دۇنخۇاڭدىكى سۇلې ــ «سۇۋۇلاغ»، شەھىرى سەبىز بىلەن بۇخارا ئارىسىدىكى قەشقەر دەريا‌سى،

شىنجاڭدىكى قەشقەر («تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «سۇلاغ») دىن ئىبارەت ئۇچ نامنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدا شۆھرەت قازانغان قەشقەرلىك تىلشۇناس فى خۇيلان قەشقەرنىڭ نامىنى «كاشى كالى» (迦师佶黎) دەپ يازغانىدى. ماۋرائۇننەھردىكى «قارشى» (ئوردا، قەسىر) شەھىرىمۇ قەشقەر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقانىدى. زەرەپشان دەريالىرىنىڭ بىرى يەكەنگە (يەكەن دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بىرى ماۋرائۇننەھرگە جايلاشقانلىقىمۇ تاسادىپىي بولمىسا كېرەك. بۇ بىزگە سۇغدىلار بىلەن غەربىي يۇرت ۋە دۇنخۇاڭ، گەنجۇ، ئورقۇن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئېتنىك ۋە تارىخىي ئېقىنلىقنى ئۇقتۇرىدۇ.

13

سۇغدىلار يىپەك يولىدىكى ئەنئەنىۋى خەلقئارا سودىدا ئومۇم ئېتىراپقا ئېرىشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ يېقىن يارەمچىلىرى ئىدى. ئۇيغۇر ـ توخار ـ سۇغدى سودىگەرلىرى باشقا بوستانلىق سودا ـ تىجارەتچىلىرىدەك ئۆز ماكانىدا دۇكان ـ ساراي ئېچىپ سودا قىلىشتىن ھالقىغان ھالدا يۇرت كېزىپ، شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا قاتناپ يىپەك يولىنى ھەقىقىي راۋان ۋە گۈللەنگەن ھاياتىي مەنزىرىگە ئىگە قىلدى. ئەگەر يىپەك يولى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئىسكەندەر ـ دارا ـ خەن ۋۇدى ـ ئاسوكا قاتارلىق ئىمپېراتورلارنىڭ نامى بىلەن ئېچىلغان دېيىلسە، ئۇلار قاچان يىپەك يولىدا ئۇيغۇر ـ سۇغدى كارۋانلىرىدەك دوستانە، دائىمىي، ئۇزۇن يوللۇق مادداي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئارقاق ۋە ئۆرۈشىگە يىپ تارتىپ، ئۇستىگە گۈل چېكەلىگەن؟ ۋىزانتىيىدىن خەن ـ تاڭ سۇلالىلىرىگىچە يىپەك يولى كارۋان سودىسىدا داڭق چىقارغان قايسى «سارتپاۋ» (كارۋان ئاقساقىلى) نامىنى كۆرسەتىش

مۇمكىن؟ ! يىپەك يولى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، غەربىي تۈرك يابغۇلۇقى دەۋرىدە، ھەر قايسى ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ھەقىقىي، ھەممە تەرەپلىمە كېڭەيدى ۋە گۈللەندى. ئۇيغۇر - سۇغدى كارۋانلىرى بايقالمىغان شىمالدىن چاغجياڭنىڭ جەنۇبى ۋە دالى پادىشاھلىقىغچە، قىپچاق دالاسىدىن ھىندىستانغىچە، قاشقاپقىدىن رىمغىچە قاتناپ يول - ئۆتەڭ، بازار - رابات، پوچتا - پۇل مۇئامىلىسى، ھەتتا قاراقچىغا قارشى قوغدىنىش تەشكىللىرىگىچە ئىجادىيەت خاراكتېرلىك تۆھپىكارلىق قوشقانلىقىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار تېببىي داۋالاش، كىتاب تەرجىمىچىلىكى، سەنئەتكارلىق، تېخنولوگىيە تارقىتىش قاتارلىق تۆھپىكار ساھەلەرنىمۇ مۇشۇ كارۋانكەشلىك باش مېلودىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ باردى. قېنى، ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، قايسى سالنامە بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر - سۇغدى كارۋانلىرىدىن غالىب كەلگەن، بۇ غالىبلىقنى ئەسىرلەر قويىنىدا ساقلىغان ئىككىنچى ئېتنىك تۈركۈمنى يانداشتۇرۇشقا پاكىت ئاتا قىلالايدۇ؟

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پادىشاھلىرى ھەربىي قۇدرەتكە لازىملىق ئات ئېھتىياجى ئۈچۈن رىم - ۋىزانتىيە ئىمپېراتورلىرى ھەشەمەتلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك تاۋار - كىمخابلار ئۈچۈن بۇ سودىغا قىزىققاندا، ئۇيغۇرلار بۇ ئىككى تەقەززانى كارۋان سودىسىنى رىغبەتلەندۈرگۈچى كۈچ قىلدى.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر - سۇغدى سودىگەرلىرى ئوتتۇرا دېڭىز، مىسوپوتامىيە، ماۋرائۇننەھر، غەربىي يۇرتتا ئورتاق ئىناۋەتلىك پۇل ۋە چەك يولغا قويۇلغان؛ ياڭگۇەن قوۋۇقى ئېچىلىپ بولسا مالغا مال (مەسىلەن، ئاتقا تاۋار - دۇردۇن) تېگىشىدىغان سودا شەكلى يولغا قويۇلغان ئىككى خىل خەلقئارا سودا مۇھىتىدا كارۋان سودىسىنى ئاقساتمىدى، مال ۋە پۇل نىسبەت قىممىتىنى ماھىرلىق بىلەن ئىگىلىدى.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر - سۇغدى سودىگەرلىرى نوقۇل مال ئالماشتۇرغۇچىلارلا بولماستىن، يەنە تەرەققىي تاپقان دېھقانچىلىق، كەڭ كۆلەمدىكى چارۋىچىلىقى، ھۈنەر - سازلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىغا ئىگە ئىدى. ئۇيغۇرلاردىكى يىپەكچىلىك، زەركەمخاب ئىشلەش، يۈك ۋە كەندىر توقۇمىچىلىقى، بۇلغارى - ئەلتىبەر - مىخمالچىلىقى، زەرگەر كاسىپچىلىقى، شىشىچىلىك، قاش ۋە بەدەخشان ياقۇتچىلىقى، ئىپار - ئەنبەر ۋە دورىپۇرۇشلۇق، پاختا توقۇمىچىلىقى، گىلەمچىلىك، ھەربىي ئەسلىھە ھازىرلاش، قەغەزچىلىك، مەي - ھاراق ئىشلەش جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇك ئۇيغۇر - سۇغدى كارۋان سودىسىغا كەڭ بازار ۋە خىرىدار تاپاتتى. ئۇيغۇر - سۇغدى سودىگەرلىرى سودا ئەخلاقىدا ئىناۋەت ۋە ئىشەنچ قازانغانىدى.

ئۇيغۇر - سۇغدى سودىگەرلىرى تەشكىللىك پائالىيەت قىلدى. ئۇلار «سارتپاۋ (薩宝 — Srtpau) دەپ، خەلق تىلىدا «سارتاۋاق» دەپ ئاتىلىدىغان كارۋان ئاقساقىلىنىڭ تىجارەت ياكى كارۋان باشقۇرۇشىدا ئىش ئېلىپ بېرىشاتتى. ياقا يۇرتلاردا باشقا خەلقلەرنىڭ رېئال ياكى تارىخىي ئەنپەئىتىگە چاڭ سالىدىغان، ئۇلارنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتىنى بۇلغايدىغان نامەردلىك، ئاچ كۆزلۈك، بېزەكلىك ۋە پەسكەشلىكلەرنى ئەمەس، ئەكسىچە مېھماندوستلۇق، ساخاۋەتكويلۇق، كېسەل داۋالاش، ئىنساپ - قانائەت، تۇرمۇش مەدەنىيىتى ۋە پاكىزلىكتە ئالىپتە بولۇش قاتارلىقلارنى كارۋان ئاقساقاللىرى قاتتىق تىزگىنلىگەچكە، ئۇلارغا نەپرەتلىنىدىغان شامالار كۆتۈرۈلمەيتتى.

چاڭئەن - لوياڭلاردىكى قەبرە تاشلىرى ئىچىدە «تەرساماھا»، «چۇكابىدۇ» دېگەندەك سارتپاۋ — كارۋان ئاقساقاللىرىنىڭ بۇ يەرگە كۆمۈلگەنلىكى يېزىلغان. تەييۇەندىكى كاڭ ۋۇتۇڭ (康武通) قەبرە تېشىغا قارىغاندا، ئۇ ھەم كارۋان بېشى، ھەم بۇ يەردىكى

مانىزم چىقىملىرىنى تەمىنلەيدىغان ئىقتىسادىي ھامىي بولغان.
«تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە سۇغدىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنىڭ ئاغزىغا ھەم ئالىقانلىرىغا كىچىكىدە ھەسەل سۈركەپ، سوددىدا شېرىن ـ سۇخەن بولسۇن، ئالدى ـ ساتتىدا قولىغا پۇل چاپلىشىپ قالسۇن دەيدىغان ئىرىمى بارلىقى، بالا 20 ياشقا كىرگەندە، ئۇلارنى كارۋانغا قوشۇپ يىراق سەپەرلىك سودىنى ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىقى يېزىلغان. بۇ ئۇيغۇرلارغىمۇ ئوخشاش ئادەت ئىدى.
ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى چۆللۈكىنى تاشلاپ غەربىي يۈرتقا يۆتكىلگەندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ھاكىمىيەت، ھەتتا قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرغان ھېچقانداق خەلق ئىلگىرىكى ياكى غەربىي يۇرت ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدىكىدەك گۈللەنگەن يېپەك يولى مەنزىرىسىنى بەرپا قىلالمىدى. قىرغىز، نايمان، موڭغۇللار دەشتى قىپچاق، خارەزىم، ھەتتا رۇس زېمىنلىرىنى كۈچلۈك قوشۇن بىلەن پەتھ قىلغان زامانىلاردىمۇ تارىختا خەلقئارا سودا ـ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ساھىبلىرى ئوبرازىنى تىكلىگەن ئەمەس. بۇ ھەممە خەلق تارىخچىلىرى ئىنكار قىلالمايدىغان تارىخىي چىنلىقتۇر. ھازىرقى كۈندىمۇ نەچچە ئەسىر ئۇخلىغان «ئەسھابۇلكەھف»دەك يېپەك يولى ئالاقىلىرى پۈتۈنلەي ئۇزۇلگەن، ھېچبىر ئۇيغۇر ئەۋلادى خەلقئارا سودا بىلەن شۇغۇللانمىغان 500 ــ 600 يىلدىن كېيىن يېپەك يولى قايتا ئېچىلغاندا، ئۇيغۇرلاردىكى بىر قاتار خەلقئارا سودا ـ تىجارەت ئەۋزەللىكى ۋە ماھىرلىقى خۇددى تومۇردا ساقلانغان ئېتنىك ئىرسىي ئىقتىدارىدەك ئۆزىنى قايتا نامايان قىلماقتا.
ئۇيغۇر ـ سۇغدىلارنىڭ ئىران سودىگەرلىرىدىن ئۇستۇنلۈك قازانغان، يىراق مۇساپە، ھەرخىل خەلقلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا ماھارىتى قەدىمكى سىمىلىيان ـ سىكتاي

(ساك) «ئات مەدەنىيىتى»، جاھانكەزدىلىكى، شەھەر ـ قەلئە ـ ھۇنەر ـ سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ۋارىسلىقى ئاساسىدا راۋاجلاندى. ئۇنىڭسىز قەدىمكى ئاسسۇرىيە پادىشاھى سارمانا سارنىڭ تامغىسىدىكى تىبەت كالا ـ قوتازى، تەكلىماكان قوش ئۆركەشلىك تۆگىسى ئوبرازى بىلەن ھازىرقى زامانداۋ ئوتتۇرا دېڭىزغىچە ئىستىخىيىلىك ھالدا تارقالغان ياش ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ پائالىيەتچانلىقىنى ئىزاھلاش قىيىن، مەلۇم مەنىدە ئۇ مەخسۇس خەلقئارا ئىقتىساد بىلىم دەرگاھلىرىدا يېتىلدۇرگىلى بولمايدىغان ئېتنىك رىقابەت ئەۋزەللىكى بولۇپ، تەرىبىيە ئارقىلىق مۆجىزىدار ئۇنۇمگە ئېرىشتۇرۇش مۇمكىنلىكى روشەندۇر.

14

سۇغدىلار ئىشلەتكەن سۇغدى يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئاساس سالغانىدى.

مەلۇمكى، يېزىق بىر خىل مەنە ئىپادىلىگۈچى سىمانتىك ئىقتىدارغا ئىگە بەلگە ـــ تامغىدىن ئىبارەت. ئەڭ ئىپتىدائىي ئادەمنىڭ قول ئىشارىتى، توتېمىلىق نۇسخىلىرى، توقۇناق ـ تۇگۇن ۋە سىزىقلىرىدا تولۇقسىز بولسىمۇ سىمانتىك ئالامەتلەر ساقلانغانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

ئارخېئولوگىيە ۋە قىيا تاش چەكمىلىرى تەتقىقاتى ئارى ـ ساك، دىغار ـ دىڭلىڭ، خۇجىيە ـ خۇر ئەجدادلىرىدا بۇنداق ئىپادىلەش ۋە خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى بولغان. بىز كىشىلىك تارىخىدا سومېرلارنىڭ لاي تاختىلارغا يازغان يېزىقىنىڭ مىلادىيەدىن 3000 يىل ئىلگىرىلا بىخلىغانلىقىنى بىلىمىز. مەركىزىي ئاسىيادىن مىسوپوتامىيىگە كۆچكەن سومېرلار بىلەن باشقا ئارى ـ ساكلار ئارىسىنى يېزىق جەھەتتە 4000 ـــ 5000 يىل ئايرىۋېتىش قىيىن.

بىزگە ھازىر ئېنىق بولغىنى «ئورقۇن يېزىقى» بولۇپ، بۇ يېزىق سىكاندونوۋىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى گېرمان - رونىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەچكە، يەنە «ئورقۇن - رونىك يېزىقى» دېيىلمەكتە. ف. ئېنگېلسنىڭ «دەسلەپكى خرىستىئانلار» ناملىق ئەسىرىدە، نېمىسلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشتە مەركىزىي ئاسىيادىن يۆتكەلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. ئىگۇر - فىنلاردىمۇ شۇنداق يۆتكىلىش ھادىسىسى بولغانلىقى روشەن. «ئورقۇن - رونىك يېزىقى» تۇرپان، يېنسەي، تالاس - سىر دەريالىرى ۋادىلىرىدىمۇ تېپىلغاچقا، ئۇنى نوقۇل «ئورقۇن» بىلەن چەكلەش بىر تەرەپلىمىلىك بولاتتى. بۇ يېزىقتىكى بىر قاتار ئالامەتلەر قىيا تامغىلىرى ۋە بۇيۇم نۇسخا - نەقىشلىرىدە كۆرۈلگەن.

«سۇغدى يېزىقى» — قەدىمكى سۇمېرلار يېزىقى سىستېمىسىدىكى يېزىق بولۇپ، يېزىق تەدرىجىي تەرەققىياتى بويىچە قەدىمكى فىنىك يېزىقى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى سام - ئارامى يېزىقى، ئۇنىڭ پارسلار ئۆزگەرتكەن پەھلىۋى يېزىقى ئاساسىدا، تەخمىنەن ئېفتالىتلار دەۋرىدە بۇ يېزىق ئىجاد قىلىنغان. ئۇنىڭغىچە غەربىي يۇرت ۋە كوشانىيىدە قارۇشتى يېزىقى قوللىنىلغان بولۇپ، لوپ - مىران - كروران سۇغدىلىرىمۇ قارۇشتى يېزىقى ئىشلەتكەنىدى. بۇ يېزىق ئۇۋۇلىيۇتسىيىسى بىزگە ئۇيغۇرلار ئىزچىل يوسۇندا سۇمېر - ئارامى يېزىق سىستېمىسى ئىچىدىن ھالقىغان ھالدا يېزىق ئالماشتۇرغان ياكى ئىسلاھ قىلغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

سۇغدى يېزىقىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى يېپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ ئومۇمىي تەققەززاسى ئىدى. دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مىخ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى مىللەت ۋە دۆلەتتىن ھالقىغان يېپەك يولى مەدەنىيەت باغلىنىشىنىڭ تەققەززاسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئايرىم سۇغدى

يېزىقى دەۋرى ئاخىرلىشىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سودا، ۋەسىقە، دىن، سەنئەت، تۇرمۇش، ئىلىم ـ پەن، ھاكىمىيەت ۋە دىپلوماتىيە يېزىقى سۈپىتىدە «ئالتۇن يارۇق» تىن «قۇتادغۇبىلىك» گىچە، ئەنسارى، سۈيىنچ قىيا قاتارلىق «دارىلئۇلۇم» ئەزالىرىدىن ئەلفەرغانى، ئەلفارابى قاتارلىق قاھىرە ۋە دەمەشىق ئىلىم مۇنبەرلىرىنى لەرزىگە سالغان ئالىملارغىچە، دۇنخۇاڭ ـ ئىدىقۇت قوليازمىلىرى، بۇددا ـ مانى قائىدە ـ نىزاملىرىدىن «چىڭگىزخان جاساق»لىرىگىچە يىپەك يولى يېزىقىغا ئايلاندى. چىڭگىزخان چەۋەندازلىرىنىڭ ئايىغى يەتكەن زېمىندا ئۇيغۇر ئالىم ـ باخشىلىرىنىڭ قەغەز ـ قەلەملىرى ئۇزۇلمىگەنلىكى، بۇ يېزىقنىڭ خەلقئارا ئىناۋىتى ئۇچۇن دەلىل ئىدى. مۇشۇ يېزىق بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر ـ تۇركىي تىلى ئەرەب ئىمپېرىيە تىلى بىلەن «بىر بەيگىدىكى ئىككى ئات» مەنزىرىسىنى ئالدى. ئۇيغۇر ئالىمى تاتاتۇڭا، مودا بىلو نايمان تايانخانغا ۋە چىڭگىزخانغا بۇ يېزىقنى ئۆگەتتى. موڭغۇل يېزىقى، كېيىنچە مانجۇ يېزىقى ئۇلار چىڭگىز ئىمپېرىيىسى ۋە چىڭ ئىمپېرىيىسى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققاندا، ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغانىدى.

سۇغدى تىل ـ لېكسىكىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە ئىلگىرىدىن يېقىن ئىدى ۋە داۋاملىق سىڭىپ تۇردى. تىل فوندىنىڭ بېيىشى بىلەن سۇغدى خەلق ئەدەبىياتى ۋە ھېكايەت ـ رىۋايەتلىرى ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇر خەزىنىسىنى بېيىتتى. لېۇ يىتاڭ ئەپەندى ئۆز كىتابىنىڭ 554 ـ بېتىدە: «ئۇيغۇر تىلى بىلەن سۇغدى تىلى ئېگىچە ـ سىڭىل تىللار» دەپ يازدى. ئۇ ئېتىراپ قىلىنىشى لازىم ھەقىقەتتۇر. شۇنىڭدەك، بۇ «چاغاتاي تىلى» دەك ئەرەب ـ پارس تىل ئامىللىرى تەسىرىدىن تۇپتىن پەرقلىق بولغان ساك ـ تۇران تىل ئامىللىرىنىڭ تەسىر قىلىش ۋە جۇغلىشى مەسىلىسىدىن ئىبارەت.

15

ئەرەب ـ ئىسلام ئارمىيىسىنىڭ ساسانىيلارنى ھالاك قىلىپ، سۇغدىلارنىڭ زېمىنىغا كىرىشى ئىسكەندەر يۇرۇشلىرىدىن 1000 يىل كېيىن بولغان ناھايىتى كاتتا دەھشەت پەيدا قىلدى. ئەرەبلەر ئىسكەندەرنىڭ مىتروپولىيە (ھاكىملىق) نىڭ ھوقۇقىنى باشقىدىن ئالماشتۇرۇشنى شەرت قىلدى.

گاۋ شەنزى ئەرەبلەردىن يېڭىلىپ، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى. كۆلتېكىن باشلىغان كۆكتۈركلەر ئەرەب ئىستېلاسىغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان بولسىمۇ، مۇھىمى تۈركەش، قارلۇق، ياغما، ئارغۇلار، جۇملىدىن سۇغدىلار ئالدىنقى سەپتە مۇداپىئە جەڭلىرىنى داۋاملاشتۇردى. ئەرەبلەر ھەتتا «ياغما» لارنى ئاسماندىن بالا ياغقاندەك باستۇرۇپ كېلىدىغان «تالان ـ تاراج قىلغۇچىلار» دەپ تەسۋىرلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىسكەندەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى «ئالدىغىمۇ ـ ئارقىغىمۇ بىردەك ئوق ئاتىدىغان (خۇد ـ خۇر) لار» دەپ تەرىپلىگىنىدىن كېيىنكى يەنە بىر تەئەججۇبات ئىدى. ۋەھالەنكى، ئاۋرىل ستەيىن مىراندىن تاپقان ئۇچ بەتلىك تېكىستتە «ياغمىش تۈتۈق» ناملىق ئۇنۋاندىكى بەگ نامى بار ئىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» (3 ـ كىتاب) دا تىرازدا «ياغما» ناملىق يۇرت بارلىقى، ۋاڭ يەندېنىڭ «قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىلىرى» دە قوچۇدا ياغمىلار ياشىغانلىقى، «قۇتادغۇبىلىك» تە ياغما كۈچلۈك قەبىلە ئىكەنلىكى، «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە قاراخانىيلارنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ ياغمالاردىن ئىكەنلىكى ئىزچىل تىلغا ئېلىنغان.

ئەرەب قوشۇنلىرى خۇراسانىدىكى قارا تۇغلۇق تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى ئەبۇ مۇسلىم ھەمكارلىقىدىلا ماۋرائۇننەھرگە قەدەم باسالمىدى. بۇ جەڭدە مانى ۋە زوروئاستىرىزمغا ئېتىقاد قىلغۇچى نەچچە مىڭ يىللىق يەرلىك بۇخارا ـ سەمەرقەنت ـ شەھرىسەبىز، پەنجىكەنت سۇغدىلىرى

يەتتىسۇ ـ تالاس ـ چۇ ۋە قەشقەر ۋادىلىرىغا كۆپلەپ يۆتكەلدى. ئەرەبلەرنىڭ خۇراسانىدىكى نائىپى تاجىك سامانى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەسئەت سامانى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ـــ نوھ، يەھيا، ئىلياس، ئەھمەت سامانى سۇغدى ـــ پەرغانە، تاشكەنتكە نائىپلىق قىلىپ، بۇخارا ئەتراپىغا «كەمپىردىۋار»، سەمەرقەنت ئەتراپىغا «دىۋارى قىيامەت» سېپىللىرى بىلەن سۇ يوللىرىنى قوغدايدىغان «تەۋاۋىس» نامىلىق ئىستېھكام قۇردى. نەتىجىدە ئىسمائىل سامانى زامانىغا كەلگەندە زەرەپشان ـــ قەشقەر سۇرخان دەريا ۋادىسىدا سۇغدى ساكلىرى (تۇرانلىرى)نىڭ ئورنىغا تاجىك نەسەبلىك سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلار قاتلىمى مەيدانغا كەلدى. سەمەرقەنت ـ بۇخارادا ئەرەب ـ سامانىيلارغا قارشى بىرقانچە قېتىم قوزغىلاڭلار بولدى. ئىسمائىل سامانىي (874 ـــ 907) زامانىدا بالاساغۇن، ئىسپىجاب (سايرام)، ئوترار، تىراز، قىدىركەنت (يەسسە) ئالدىنقى سەپ قىلىنغان قاراخانىيلار خانلىقى مەيدانغا كەلدى. تۈرك قوشۇنلىرىغا تايىنىش پۈتۈن ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئۈچۈن ئومۇملاشقاندەك، ئىسمائىل سامانىيمۇ فايىقا ئوخشىغان مۇسۇلمانلاشقان تۈرك سەردارلىرىغا يۆلەنگەنىدى.

ماۋرائۇننەھرىنىڭ تولۇق ئىسلاملىشىشى يەرلىك سۇغدى، «توققۇز جاۋۇپ» توققۇز غۇزلىرىنىڭ بالاساغۇن، باراسغان، قەشقەر، ئاتۇشقا كۆچۈشىگە سەۋەبچى بولدى. شۇنداق قىلىپ، خۇددى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىي «شاھنامە» دە سەمەرقەنت ـ خوتەن (ماچىن) شەھەرلىرىنى ئەپراسىياپ»، «تۇران شەھەرلىرى» دەپ ئاتىغاندەك، قاراخانىيلارمۇ ئۆز سەلتەنىتىنى «ئىد دەۋلەتى ئەپراسىياپ» دەپمۇ ئاتاشتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» تە ئالب ئەرتۇڭخان ـــ ئەپراسىياپ بىر كىشى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. قاراخانىيلارنىڭ سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندىن باشلانغان سامانىيلارغا قاراتقان ھەربىي يۈرۈشلىرى «قولدىن كەتكەن زېمىننى قايتۇرۇۋېلىش»

شوئاری ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. خوددى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەيت قىلىنغاندەك، سۇغدىلار ياغما ۋە باشقا ئۇيغۇر خەلقىگە سىڭىپ ئاخىرلاشقاندى. جۇڭگو يىلنامىلىرىدە سۇغدى ئىمبارىسى غايىب بولغاندەك، تاجىك (تاجى) ئېتنونىمى پەيدا بولدى. ۋەھالەنكى، توخار ئىمبارىسى مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە پەيدا بولۇپ، «توقۇز ئۇيغۇر جاۋۇپلىرى» ئىمبارىسى بىلەن ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىغانىدى.

قاراخانىيلارنىڭ پۈتۈن كۈسەندىن كوپىت تاغلىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىككىي ئەسىردىن ئارتۇق دەۋرى، مەلۇم مەنىدە، ئۇيغۇرلار تەركىبىدىكى سۇغدىلارنىڭ ئاردا بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قەدىمكى ماكانلىرىغا قايتقان دەۋرى بولدى. بۇ دەۋر چىڭگىزخان ـــ چاغاتاي، تۆمۈرىلەر دەۋرىدىمۇ ئىزچىللاشتى.

16

سۇغدىلار ماۋرائۇننەھر، يەتتىسۇ ـ يېنىسەي، غەربىي يۇرت، دۇنخۇاڭ ـ ئالتىسۇ، ئورقۇن ـ سېلىنگا ۋادىلىرىدا ئىزچىل يوسۇندا ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ ياشىدى، نىكاھلىق مۇناسىۋىتى ئۇزۇلمىدى.

ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى تەبىئىي ۋە تاشقى بوھران ئامىللىرىدىن باشقا، مۇھىمى ياغلىقار ۋە ئادىئىز قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ باستۇرۇپ كىرىپ قارابالغاسۇنغا ئوت قويۇشى بىلەن مۇنقەرزلىككە پاتتى.

تارىخ شۇنداق ھېكايەت ياراتتىكى، ئۇيغۇر ـ ياغلىقار قەبىلىلىرى بىلەن ئادىئىز ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى ئارازلىشىپ ئورقۇن ـ سېلىنگا بويىدىن بۆلۈنۈپ كۆچۈشتى. شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپكە باشباناھسىز كۆچكەن ۋە ئۆز

ماكانىدا يۆتكىلەلمەي قالغانلىرىنى ھېسابلىمىغاندا، ياغلىقار تۈركۈمى گەنجۇ ـ دۇنخۇاڭ تەرەپكە، ئادەتتىكىدەك باشلىغان تۈركۈمى بەشبالىق (قوچۇ) ـــ كۇسەن، قەشقەر ـــ بالاساغۇن تەرەپكە يۆتكەلدى. بۇ ئەسلىي ماكاندىكى ھاكىمىيەت مەركەزلىرىنىڭ ۋە ئاھالە تۈركۈملىرىنىڭ يۆتكىلىشى بولۇپ، تېخىمۇ كەڭ مەنىدە، ئورقۇن ـ سېلىنگا ۋادىسىمۇ يەنە بىر قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلق ـــ قىرغىزلار قولىغا ئۆتكەنىدى. بۇ يۆتكىلىشتە، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر ـ سۇغدى ئايرىلمىدى، ئايرىم سۇغدى قەبىلىلىرىمۇ كۆچتى دېگەن تارىخىي ئۇچۇر بولمىدى، سۇغدىلار ئۇيغۇرلار تەركىبىدىكى ئەۋلاد سۈپىتىدە كۆچتى. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى ئانا ماكان دۇنخۇاڭ ـ ئىدىقۇت، كۇسەن ـ قەشقەر ـــ سىر دەرياسى بويلىرىغا كۆچتى. بۇ سۇغدىلار ئۇچۇنمۇ ئانا ماكان ۋە روزغار يۇرت ئىدى. ئۇچىنچىدىن، ئۇيغۇرلار ـــ ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ھاكىمىيەت شەكلىدە تەشكىل تاپقان ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى توققۇز ـ ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەركىبىدە ئىسمى يېزىلمىغان ئادەتتىكى توخار، سۇغدى، ساك خەلقلىرى بىلەن ئىلگىرىكى ئەجداداشلىقتىن تاشقىرى يېڭى ئەۋلاداشلىق تەركىبى تەشكىل قىلدى. تۆتىنچىدىن، ئۇيغۇر خەلقى قايتىدىن گەنجۇدىن تاشكەنت، پەرغانە، كەشمىر، بالقاش دىيارىغىچە بىر پۈتۈن يىپەك يولى شەھەر ـ بوستانلىقلار تىزمىسىنى ھاسىل قىلدى. بەشىنچىدىن، ئورقۇن ـ سېلىنگا ۋادىسى مەدەنىيەتتە چۈشكۈنلەشتى. غەربىي يۇرت خەلقىنى سىنكىرېتىك مەدەنىيەتنىڭ ئۇيغۇر تېپىدىكى مۆجىزىدار ئوچىقىغا ئايلاندى. بۇ مەلۇم مەنىدە، ئۇيغۇرلار ئۇچۇن يىراق ئەجداددىن بۇيانقى ئانا دىياردا گۈللىنىش ۋە يىپەك يولى ئالاقىلىرىنى گۈللەندۈرۈش ئورقۇن ـ سېلىنگا پاجىئەسىدىن كېيىنكى تارىخىي ئامەت بولدى. ياغلىقار ـ ئادەتتىكى زىددىيەتتى بىلەن بۇددا ـ ئىسلام، مانى ـ ئىسلام زىددىيەتتى تۈپەيلىدىن قوجۇ ـ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى

قاراخانىيلارنىڭ بىر پۈتۈن سىياسىي گەۋدىسىگە ئايلىنالمىدى. بۇ ھەتتا ئۇيغۇر كۈچلىرىنى خوراتتى. ئەكس ھالدا تارىخ ئىمكان بەرگىنىدە ئىدى. سەددىچىندىن كوپىت - ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە ھون، كۆكتۈرك، كوشان خانلىقلىرىدىن كاتتا ۋە مەرىپەتلىك، شەرق - غەرب مەدەنىيىتىدە ئىنسانپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر تارىخىي گەۋدە رېئاللاشقان بولاتتى. سۇغ، تاغخىت خانلىقلىرى، كېيىنچە موڭغۇل، قىتان ھاكىمىيىتى بۇ مۇمكىنچىلىكنى كەسلەپ تاشلىدى. ئەمما، تارىخنىڭ تۈپ ئېقىمى بولغان مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇرلار ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. بۇ ھەقتە گ. ۋېر پادىسكى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە مەركىزىي ئاسىيادىكى رولى سىياسىي جەھەتتىلا ئەمەس، مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىمۇ دائىم كۆرۈنەرلىك بولدى. جۇڭگودىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان سودا لىنىيىسىنى كونترول قىلىشتا، ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى - ئىران مەدەنىيىتىدە بۇاستە رول ئوينىدى.»* دېسە؛ خانداتورو، پەقەت ئۇيغۇرلارلا غەربىي يۇرتتا ھەقىقىي بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ياراتتى، دەپ يازغانىدى. ئالىملار، ئەينى زاماندا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە تۇرمۇشىنى شۇ چاغدىكى ياۋروپا ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئۈستۈن بولغان، دەپ قارىماقتا. دەرۋەقە، نەقىشلىق - گەجلەنگەن بىناكارلىق، شېرىن مېۋە - چېۋە، مەززىلىك خىلمۇخىل تاماق مەئىشتى، كىيىم - كېچەك سەنئىتى، تىل - تەرجىمە، قەغەز - مەتبەئەچىلىك، تېبابەت، مائارىپ - مەكتەپ، قاتناش ۋاستىلىرى، غۇرۇر - ئىپتىخار جەھەتلەردە ئۇيغۇرلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغانىدى.

17

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگېنىزىسى (مىللىي مەنبە، مىللىي تىپ) توغرۇلۇق توختالغاندا، مۇنداق ئىككى تۈرلۈك بىر تەرەپلىمىلىك

خاهىشى ساقلانماقتا. ئۇنىڭ بىرى، نوقۇل شەرقىي ۋە شىمالىي تەركىب ــ دېڭىلىڭ ـ تۇرا قەبىلىلىرىنى ئېتنىراپ قىلىپ، غەربىي قەبىلىلەرنى ئېتنىراپ قىلماسلىق؛ ئۇنىڭ يەنە بىرى، نوقۇل خەن ـ سۇي يىلنامىلىرىدىكى مەنبەلەرنى ئېتنىراپ قىلىپ، ئارخېئولوگىيە، ئانتروپولوگىيىلىك مەنبەلەر بىلەن خەن ـ سۇي نامىلىرىدىكى مەنبەلەردىن باشقا مەنبەلەرنى، بولۇپمۇ يەرلىك ۋە چەت ئەللىك مەنبەلەرنى ئېتنىراپ قىلماسلىق. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ۋە ئۇيغۇرلارغا ئەجداد بولغان بىر قاتار خەلقلەرنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىۋېتىش، قارشى قويۇش، ھەتتا بىر خەلقنى بىرقانچە خىل نام ياكى يېزىلىشى تۇپەيلىدىن بىر ـ بىرىدىن باشقا خەلق قىلىپ قويۇش يۇقىرىدىكى قاراشلار تەسىرىدە مەيدانغا چىققان.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەركىزىي ئاسىيادىكى ئاق ۋە سېرىق جىنسلىق خەلقلەرنىڭ ئاق جىنسى ئارىئان تىپىدىكى، سېرىق تىپى ــ ئەڭ قەدىمكى ھىندىئان ئەجدادلىرىدىن توڭغۇس (شەرقىي غوز) مۇڭغۇللارغىچە، يەنى ھازىرقى زامان ئىبارىسىدىكى «مۇڭغۇلوئىد» دېيىلگەن تىپىنى ھاسىل قىلغان. مۇشۇ قەدىمكى بىرلەمچى خەلقلەرنىڭ ئارىئان تىپى ـ سۇمېر ـ سىمىلىيان ـ سكىتاي (سكىف، ساك، ماسساغېت) نامىدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3000 ــ 1000 يىللار ئارىسىدا ھىندىستان، ئىران، كىچىك ئاسىيا، قىرىم، رۇس دالاسى ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ يىراق تارىخ شەجەرىسىنى ياراتقان. بۇ خەلقلەر يېنسەينىڭ شەرقى، چىليەنشەن ـ ئوردۇس ـ چوغاي بويلىرىغا تارقىلىپ ياشاش جەريانىدا، «مۇڭغۇلوئىد» لار بىلەن ئاق تەنلىكلەر ئۇستۇنلۇكى ئاساسىدا قورۇلۇپ «دى ـ زەي»، «گۇيفاڭ» تۈركىلىرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپرەك «موڭغۇلوئىد» لار تەسىرىدە ھون قەبىلىلىرىنى ھاسىل قىلغان.

شۇنداق قىلىپ، مەركىزىي ئاسىيادا ئىككىلەمچى ئاق جىنسلىق خەلق ــ تۇران (تۇركىي) ئىنسان تۇركۇملىرى مەيدانغا چىقتى. بىرمۇنچە تارىخچىلار بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا مەركىزىي ئاسىيا ئاق جىنسنىڭ بىرىنچى قاتلىمى «بىرلەمچى تۇركۇمى» نى قانداقتۇر «ھىندى ـ ياۋروپا»، «شەرقىي ئىران» تىپى دەپ ئاتاپ، ئۇلارنى مەركىزىي ئاسىيا تارىخىي دائىرىسى ۋە قاتلىمىدىن ئىرغىتىپ تاشلىدى. ئۇلار مەركىزىي ئاسىيا ئاق جىنسنىڭ ئىككىنچى قاتلىمى (ئىككىلەمچى تۇركۇمى)بولغان تۇران خەلقلىرىنى يىراق يىلتىزىدىن ئايرىۋەتتى. ئۇلار پۈتۈن سۆڭەك، قان، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، ماددىي مەدەنىيەت ۋە فولكلور مەدەنىيىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، نوقۇل كېيىنكى زامانداپارىتىلغان يازما مەنبەلەرنى بىردىنبىر پاكىت قىلىشۋالدى.

بۇنىڭدىن باشقا، بىر خىل قان سىستېمىسىدىكى خەلقنىڭ يۆتكىلىشى، يۆتكىلىپ ياشاپ قالىتىپ كۆچۈپ كېلىش تۈپەيلىدىن باشقىچە ياكى باشقىچىرەك تىل ـ تەلەپپۇزدا سۆزلىشى بىلەن، ئىككى خىل قان سىستېمىسىدىكى ياكى ئىككىنچى خىل قان تەركىبى كۆرۈنەرلىك ئۇستۇن بولغان خەلقلەرنىڭ بىر خىل تىل گۇرۇپپىسىدا سۆزلىشىشى مۇمكىنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشتى. ئۇيغۇر ـ توخار ـ ساك ـ سۇغدىلار بىلەن تۇركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن.

ئۇلار يەنە ئېتنونىم بىلەن ئېتنوگېنزنى قارىمۇقارشى قىلىپ ئايرىۋېتىپ قارىدى. مىسال ئۇچۇن ساكلارنى ئالساق، مۇنداق ئىككى ھادىسىنى كۆرىمىز: بىرىنچىدىن، ساكلار مەيلى دىنىي ياكى تارىخىي، ياكى داستان ـ رىۋايەت كىتابلىرىدا «تۇر»لار دەپ، ساك زېمىنى كەڭ مەنىدە «تۇران» دەپ ئاتالغان. ئەپراسىياپ ساك سۇپىتى بىلەن تۇران شاھى ۋە ئىران شاھلىرى بىلەن مىللىي زىددىيەتنى گەۋدىلەندۇرگۇچى ئىدى. مەيلى «ئاۋىستا» دا،

مەيلى «نوھ - ياپەس - تۇر» ئەپسانىسىدە، مەيلى كېينىكى ئەسىرلەردە ئەپراسىياپ «ئورقۇن - سېلىنگا»غا كەلمىگەن. ئىككىنچىدىن، ساكلارنىڭ باش قەبىلىسى (ھېچبولمىغاندا شەرقىي ساكلارنىڭ باش قەبىلىسى» ئاسىنا ئۇرۇقى بولۇپ، ئاسىنا باشچىلىقىدىكى ساكلار بىلەن ئىشخىد موڭغۇللوئىدلىرىنىڭ بايقال - يېنسەي - تەڭرىتاغ بويىدىكى تەدرىجىي ئارىلىشىش بىلەن ئاسىنا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى ئىككىلەمچى ئىنسان تۇركۇمى — ئاسىيا تۇركلىرى شەكىللەنگەن. ئۇلار ئىلگىرىكى «تۇران تۇركلىرى» ئىبارىسىدىكى «تۇر»، «تۇرك» ئىبارىسىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ قوللانغان. بۇ ھېچقاچان ئۇلارنىڭ، بولۇپمۇ ئاسىنالارنىڭ ساك ئەمەسلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. كەڭ مەنىدە، تۇرك خانلىقى ھون ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن تارىخ سەھنىسىگە چىقسىمۇ، تۇر، تۇرك مىللەت تۇركۇملىرى ھون ئىمپېرىيىسىدىن ئىلگىرى شەكىللەنگەن. ھونلار موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرى روشەن تۇركلەر ئىدى، خالاس.

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەركى، غەربىي دىڭلىڭلار سىر دەريا — سەمەرقەنتنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ياشايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، خەن دەۋرىدە تۇرپان رايونىدا ياشىغان «ئوغۇز» (乌护) قەبىلىلىرى غەربىي تۇرك خانلىقى دەۋرىدە سىر دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا كۆپلەپ كۆچكەن بولۇپ، تۇرپان ۋە سىر ۋادىسى ئۇلارغا تونۇش ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق بىرقانچە خىل قاراش بولۇپ، بۇ بىرقانچە خىل مېتودنىڭ ئۇسۇل ۋە نۇقتىئىنەزەرنى ئۇل قىلغان.

ئۇنىڭ بىرى، دىڭلىڭغىچە بولغان ئارىلىقتىكى (قاتلامدىكى) كېلىپ چىقىش (گۇيفاڭ، دى - زەي، خۇجيې)؛ دىڭلىڭدىن كېيىن ئورقۇن - ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ، يىمىرىلگۈچە

كېلىپ چىقىشى (توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر)؛ مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى شەكىللىنىش دېگەن قاراش. بۇ قاراش قاتلاملىق، ھەربىر قاتلىمى قاتمالليقتىن خالىي بولمىسىمۇ، نوقۇل خەنزۇچە مەنبەلەردە يېزىلغان شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغاچقا، مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن كېيىن قايتا قوشۇلغان، ئەمما ئەڭ دەسلەپكى مەنبەدە بولغان، ئىزچىل (مەسىلەن، سۇغدى، توخارلاردەك) ئېتنىك تەركىب ئالاقىسى ئۇزۇلمىگەن تەركىبلەرنى كېيىنكى تەركىب قىلىپ قويىدۇ. ئۇلار كۆچمەن ـ جاھانكەزدى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ چوڭ يۆتكەلمەيدىغان خەلقلەر ئۆلچىمىدە تەھلىل قىلىپ، ئىزاھلىماقچى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، «بىر مىللەتتە بىرلا مەنبە بولىدۇ، بىر ئادەمدە بىرلا ئاتا بولىدۇ» دېگەن «مونوگېنىزم» قارىشى. بۇنى شەخسكە قاراتقان بىلەن مىللەتكە قاراتقىلى بولمايدۇ. بۇ قاراش ئۇيغۇرلار دىئالىكتىدىن كېلىپ چىققان، كېيىن «خۇيخې» ـــ ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان؛ ئۇلار مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن؛ ئۇنىڭدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئەمەس، توخار ـ ساك قاتارلىق «شەرقىي ئىران» تېپى، «ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسى»دىكى مىللەتلەر ياشىغان؛ 840 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ خەلقلەرنى ئۇيغۇرلار ئاسسىمىلياتسىيە قىلغان، دېگەن قاراش. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى ھەربىر يۇرتنى بىر مىللەت، ھەربىر يېزىقنى يېزىق شەكلىگە قاراپ بىر مىللەت دەپ ئىزاھلاپ، تارىم ۋادىسىنى ناھايىتى نۇرغۇن مىللەتلەر رايونى ئوبرازىدا تەسۋىرلىشىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ شەرقتىن جەنۇبقا، غەربكە يۆتكىلىشىنى كۆرۈپ، غەربتىن شىمالغا، غەربتىن شەرقىگە يۆتكىلىشىنى نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ.

بىز پەقەت گۇيفاڭ ـ توخار، شىمالىي دىغار ـ دىئالىكتىڭ

(تېگرىك)، خوجىيې ـ ئوغۇز، ساك ـ تۈرك ئېتنىك قاتلاملىرى بويىچە ئىزدەنگىنىمىزدىلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي مەنبەسىنى يورۇتالايمىز. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادلار چەمبىرىدىكى مۇمكىنلىكىنى، ئانتروپولوگىيىلىك سۆڭەك ـ قان بىردەكلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى ھەقىقىي تارىخىي ئۆتمۈش بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك گېنېئالوگىيىلىك سىرىنى ئېچىپ بېرەلەيدۇ. ئۇ «شەرقىي ئىران» تېپىنى «ئىرانىنىڭ شەرقى» مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى «ئىرانلىقلارنىڭ شەرقىي قىسمى» دەپ، باشقىچە ئېيتقاندا تومارس، ئەپراسىياپ تۇرانلىرىنى ئۇلار بىلەن ئەسىرلەپ جەڭ قىلغان كەيخىسراۋ، كىر، دارالارنىڭ بىر قىسمى دەپ قارايدىغان غەلىتىلىككە چەك قويۇپ، «پامىر تېپى» ئىبارىسىنى ئىشلەتتى. بۇ قەدىمكى نەقىش ـــ رۇستەم قىيا ئابىدىسى ۋە ھېرىدوتنىڭ كىتابىدىكى ساكلارنىڭ تۇركۇملىرىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئەينى زاماندا جىددىي رەقىبلىكتە ياشىغان بۇ ئىككى خەلقنىڭ بىرىنى ئىككىنچىسىنىڭ شەرقىي قىسمى دېيىش ئادالەتسىزلىك بولغاندىن تاشقىرى، تارىخنىڭ ئۆتمۈشىنى ئۇنتۇشتۇر.

18

ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ياغلىقار قەبىلىلىرى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلدى، كېيىنچە ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىن ئايرىلدى، يەنە كېيىنچە «سېرىق ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن ھازىرغىچە ياشاپ كەلدى. ئادىئېزلار باشلىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياغما، قارلۇق، سۇغدى، توخار، ساك، چىگىل، گېت، بەرمەن، ئورۇنغۇ قاتارلىق خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇ خەلقلەر ئومۇمىي ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئىدىقۇت ـ كۈسەن ۋە شەرقىي غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئاساسىي

گەۋدىسى ئىدى.

ئىيتىش كېرەككى، مىلادىيە 663 - يىلى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەشكىل تاپقاندا ئادىئېزلار تېخى توققۇز - ئون ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا كىرمىگەنىدى. ئۇلار مىلادىيە 745 - يىلى بۇ ئىتتىپاققا كىرگەن، ئەمىلىق - چېۋەرلىكىدىن ۋەزىر، دانىشمەنلەر چىقىدىغان ئىككىنچى قەبىلە — قارلۇقلاردىن بولغان ئاچۇ قاغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى بولمىغاچقا ئادىئېز ۋەزىر قۇتلۇق قاغان بولغان. سەل كەم بىر ئەسىر ئادىئېزلار قانلىق سەلتەنىتىنى سۈردى. مىلادىيە 839 - يىلى ياغلىقار تۆرىلىرىدىن قورابىر تۈرك شاتى بىلەن ئادىئېزلارغا قارشى ئۆكتە قوپقاندا، ئادىئېز باشچىلىرىدىن كۈلۈگ بېلگە قىرغىزلارنىڭ قوماندانى سايان توسۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ قارابالغاسۇنغا ئوت قويۇپ، خانلىقىنى ھالاك قىلىدى. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا ياغلىقارلار ئاساس بولۇپ قالغاندىن باشقا، ئىدىقۇت - قاراخانىيلاردا ياغلىقار قەبىلىرىنىڭ تەسىرى ئاز بولدى. بەزى ئالىملار بۇددا خوتەن شاھىنى — ياغلىقار قالقالۇنى ئىلگىرىكى ياغلىقارلاردىن دەپ قارايدۇ. گەنجۇ - قوچۇ - خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن قوغدىنىش ئىتتىپاقى بۇ قاراشنى كۈچەيتىدۇ. بۇ بىزگە ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك گەۋدىسىدە نوقۇل بايقال دېگلىكلىرى ئەمەس، غەربىي دېگلىكلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە ئىدىقۇت - كۈسەن، قاراخانىيلار ئۇيغۇر ئېتنىك تەركىبىگە كىرگەن بايقال - يەتتىسۇ - پامىر - تارىم - تەكلىماكان تۇرانلىرىنى دىققەت مەركىزىدە تۇتۇش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. سۇغدىلار ئۇنىڭ بىر قىسمىدۇر.

ئىيتىش كېرەككى، دېگلىكلارنىڭ غەربىي قانىتى ئورقۇن بويىغا يېتىپ بارغانىدەك، ياغما، قارالۇقلارمۇ ئورقۇن - سېلىنگا، تۇرپان ۋە قەشقەر - بالاساغۇن ۋادىسىدا بىر زامانىدا بىرقانچە ماكاندا ياشىغانىدى.

ماۋرائۇننەھر ۋە خۇراسان، خارەزىم، پەرغانە، خۇراسان ئۇيغۇر تۈركلىرى قاراخانىيلار، خارەزىم خانلىقى، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى زامانىدا سالجۇقى ۋە خۇراسان تۈركلىرى ئارىسىدا ئاساسلىق گەۋدە ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭ تەسىرى خارەزىم ۋە خۇراسانغا كېڭەيدى. قىتان ۋە چىڭگىزخان ئىستېلاسى ئاقىۋەتتە بۇ دىيارغا «موڭغۇلۇئىد» تەسىرى كۈچلۈك مەركىت ۋە قىپچاق قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن باشقا، تۈرك مۇسۇلمانلاشقان قىتان ـ موڭغۇللارنى تاشلىدى. بۇ ھال «چاغاتاي ئۇلۇسى» دائىرىسىدە قىپچاق دالاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەتتىسۇدىن قۇمۇلغىچە ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەندى. قاراخانىيلاردىن باشلانغان ئادەت بويىچە ئايرىم مىللەت ياكى قەبىلە نامى ئەمەس، بەلكى «توقۇز ئوغۇز»، «تۈركىي»، «چاغاتاي» ئاتالمىلىرى بىلەن يۇرت نامىلىرى («قەشقەرلىك»، «ئەنجانلىق» دېگەندەك) ئىستېمال قىلىندى. تۆمۇرلەر دەۋرى بۇ بىرلىكنى قاراخانىيلاردىن كېيىن داۋاملىق ئىلگىرى سۈردى. مۇھەممەد شايىبان خان تۆمۇرلەرگە قارشى يۇرۇشتىن كېيىن، خان نامى ۋە ھاكىمىيەت تەۋەلىكى كاتېگورىيىسىدىكى «ئۆزبېك خانلار» مەنىسىدىكى نام ماۋرائۇننەھر ـ خۇراساندىكى مەدەنىيەتلىك ئاساسلىق غەربىي قاراخانىيلار ئەۋلادلىرى ـــ يەرلىك تۈركىي خەلقە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار «ئۆزبېك» نامىدا ئاتالدى.

مىلادىيەدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى زامانلاردىن تاكى سامانىيلار بۇخارا ـ سەمەرقەنتتە ئىسلام ھامىيلىرى بولۇپ مەيدانغا چىققۇچە ياشىغان سۇغدىيانا دىياردىكى ئاساسلىق تۇران ـ ساك ئاھالىسى سۇغدلار نۇرغۇن خەلقلەر ئىچىدە، ئاساسەن ھازىرقى ئۇيغۇر ـ ئۆزبېك خەلقلىرىنىڭ قان تومۇرى ۋە فولكلورىدا ياشىماقتا. ئۇيغۇر ـ ئۆزبېكلەر ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدىغان بىرىنچى قاتارنىڭ تۇنجى رېتىدىكى نەسىلداش

ئىككى خەلق بولۇشى بىلەن تارىختىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك، تۆھپىكار سۇغدى خەلق تۇركۇملىرىنىڭمۇ بىۋاستە ۋارىسلىرىدىن ئىبارەت. سۇغدىلار ھەققىدىكى ئادىل مۇھاكىمە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

1994 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـــ 9 ـ كۈنلىرى

ئۈرۈمچى

پايدىلانغان كىتاب ۋە ماتېرىياللار

ماركس: «گېگىل ھوقۇق پەلسەپىسىگە تەنقىد، كە مۇقەددىمە».

ماركس: «1844 ـ يىلىدىكى پەلسەپە ـ ئىقتىسادشۇناسلىق قوليازمىلىرى».

ماركس: «ھىندىستاننىڭ يىلنامىلىق خاتىرىسى».

ماركس ـ ئېنگېلس: «سەنئەت ھەققىدە».

ئېنگېلس : «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

گېگىل، «ئېستېتىكا».

گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى».

سۆېن ھېدىن: «ئاسىيا باغرىدىكى سايياھەت».

ئاۋرېل ستەين: «غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى».

ئاۋرېل ستەين: «قەدىمكى خوتەن».

ئالبېرت گرونوۋېدىل: «قەدىمكى كۇچا».

ئالبېرت گرونوۋېدىل: «ئىدىقۇت شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتتىن دوكلات».

فون لېكوك: «قوچۇ».

فون لېكوك: «جۇڭگو تۈركىستانىدا ساقلىنىۋاتقان گۆھەرلەر».

فون لېكوك: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سەنئەت ۋە مەدەنىيەت تارىخى رەسىملەر توپلىمى».

پائۇل پېللىئوت: «تۇمشۇق» (رەسىملەر توپلىمى).

پائۇل پېللىئوت: «قوچۇ ۋە قارا غوجا».

ئوتانى كوزى: «يېڭى غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى».
ۋالدىشمىد: «قەندىھار، كۇچا، تۇرپان».
خۇاڭ ۋېنبى: «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى».
فولك بېرگمان: «شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش».
ئاندىرېۋس: «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى ئىبادەتخانىلار تام رەسىملىرى».
گابائىن: «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش».
چاۋاننېس: «500 پارچە بۇددا ھېكايە ۋە تەمسىللىرى».
فۇجىدا: «دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىنىڭ قايتا ئويغىنىشى».
گودرات: «بامىيان بۇددا قەدىمكى ئىزلىرى».
ھارتېل: «ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تام رەسىملىرى».
كۇماگاي: «جۇڭگو تۇركىستانىدىكى سەنئەت».
مارشالل جون: «قەندىھار بۇددا سەنئىتى».
رېنې گرۇئۇسېت: «ھىندىستان مەدەنىيىتى».
چارلىز فابرى: «ھىندىستان ھەيكەللىرى».
ك. ۋ. تىرېۋېر: «گرېك ـ باكتېرىيە سەنئىتىدىن ئوچېركلار».
«كوشان دەۋرىدىكى مەركىزي ئاسىيا».
پېتېرخوپكېرىك: «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار».
ن. ۋ ساكونۋاۋەس. س. سوروكىن: «قەدىمكى خوتەن».
گ. ئا. پوگاچېنكوۋا. ل. ئى. زېمپېل: «ئۆزبېكىستان سەنئەت تارىخى».
گ. ئا. پوگاچېنكوۋا، لى. ئى. زېمپېل: «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىدىن ئوچېرك».
ۋ. ۋ گرىگورىيۇۋ: «شەرقىي تۇركىستان يا‌كى جۇڭگو تۇركىستانى».

«ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى».
فاشىەن : «بۇددا ئەللىرىگە ساياھەت».
شۇەنزاڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى».
«كۇسەن ماتېرىياللىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
ل. ئى. ئالبا ئوم: «بالالىق تىپە».
ۋاسىلېۋ: «بۇددىزم».
رودېنكو: «گورنو ئالتاي ئاھالىسىنىڭ سىكتاي دەۋرىدىكى مەدەنىيىتى».
خاتانى لياۋتەي: «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم».
ۋ. ۋ. بارتولد: «تۇركستاندا مەدەنىي ھايات تارىخى».
كۇننت كۇرتىيىسى روف: «ئالېكساندىر ماكىدۇنىسكىينىڭ تارىخى».
س. پ. تولستوۋ: «ئۆزبېكستان قەدىمكى مەدەنىيىتى».
ب. ل. رىفتىن: «مەركىزىي ئاسىيا ۋە جۇڭگو مەدەنىيەت ئالاقىلىرى تارىخىغا دائىر».
ك. ئوسترانىپۋ: «مۇسۇلمانلىققىچە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى توغرىسىدا».
«دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» (سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى).
«ئۆزبېكستان س. س تارىخى»، 1 ـ توم.
ك. ئا. ئاكىشېيوۋ، ك. م. بايىپاكوۋ: «قازاقستان ئارخېئولوگىيە مەسىلىلىرى».
لۇسىي بۇ ئولنوس: «يىپەك يولى».
يامادا شىنپۇ: «يايلاقنىڭ رەسىملىك تارىخى».
«كۇسەن تام رەسىملىرىدىكى سىزىق تەسۋىرى توپلىمى» (潘打 祁协玉 龚健新) سىزغان.
«جەنۇبىي ئۆزبېكستان ئاسارئەتىقىلىرى»، 1991 ـ يىلى

ياپونىيە نەشرى، توپلام.

«غەربىي يۇرت تەسۋىرىي سەنئەت كۆرگەزمىسى»، 1991 ـ يىلى ياپونىيە نەشرى، توپلام.

ئانسىموۋ قاتارلىقلار: «شەرق ئەللىرى سەنئەت تارىخى»، 1986 ـ يىلى موسكۋا نەشرى.

دىيومېزىل: «سكىفلار ۋە نارتلار»، 1994 ـ يىلى، موسكۋا نەشرى.

لىتۋىنسكىي: «شەرقىي تۈركىستان تاشكېمىرلىرىنىڭ ئارخىتېكتورىسى» («قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر شەرق مەدەنىيەت سىستېمىسىدىكى شەرقىي تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ناملىق كىتاب، 81 ـ، 124 ـ بەتلەر، 1986 ـ يىلى موسكۋا نەشرى.

شاڭ دا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى».

رېڭ چاڭشيا: «يىپەك يولى ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى».

رېڭ چاڭشيا: «ھىندىستان ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا گۈزەل سەنئەت تارىخى».

گۇ باۋ: «غەربىي يۇرت مۇزىكا ئۇسۇللىرى ۋە جەمئىيىتى».

جۇ چىڭباۋ: «يىپەك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى».

قۇربان ۋەلى: «مىڭئۆي تام رەسىملىرى ھېكايىسى».

«شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى».

ۋاڭ بىڭخۇا: «قەدىمكى تۇرپان مەدەنىيىتى».

مۇ شۇيىڭ: «سىرلىق قەدىمكى شەھەر كروران».

ۋاڭ جىلەي: «شەرقىي ئاسىيا مۇزىكا تەتقىقاتى».

«بۇددىزىم يارالمىش قىسمەتلىرى»، گو لىياڭجۇن، خۇڭ باۋسېڭ تەرجىمە قىلغان.

سۇ بىخەي: «غەربىي يۇرت تارىخ ـ جۇغراپىيىسى».

سۇ بىخەي: «قازاق مەدەنىيەت تارىخى».

يەن بىيەن، چىڭ شۇن: «قەدىمكى يىپەك يولى مۇزىكىسى».

لۇي چىڭ: «جۇڭگو بۇددىزمىنىڭ مەنبەلىرى».
لۇي چىڭ: «جۇڭگو بۇددىزمىنىڭ ئېقىملىرى».
كېرىلوۋ: «دىنلار تارىخى»، 2 ـ توم.
«شىنجاڭدىكى دىنلار»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى.
«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى».
«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى».
«دىن لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى» 1981 ـ يىلى نەشرى.
ۋ.ۋ. سىتروۋې: «زورا ئاستىرىزم ۋەتىنى».
ل. ن. گومىلېتو: «قەدىمكى تۈركلەر».
ئا. ن. بېرنىشتام: «شىمالىي قىرغىزىيە ئارخېئولوگىيىسى».
ۋىللىئام مىكۇېرىن: «مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى ئەللەر تارىخى».
پىلىخانوۋ: «سەنئەت ۋە ئىجتىمائىي ھايات»، («ئادرېسسىز خەتلەر»).
ئاتا مۇلك جۇۋەينى: «تاۋارىخى جاھانكۈشاي».
س. پ. تولىستوۋ: «ئۆزبېكىستان قەدىمكى مەدەنىيىتى».
«دۇنخۇاڭ داڭدار ھەيكەللىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى 1978 ـ يىلى نەشرى.
خۇشەن: «قوچۇ، كوران تەتقىقات ماقالىلەر توپلىمى».
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى».
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئومۇمىي ئېستېتىكا».
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى».
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى».
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «قاتلاملىق ئېستېتىكا».
گ. م. بۇنگارد: «مەركىزىي ئاسىيادا بۇددىزم؛ دۆلەت ۋە

جەمئىيەت» (توپلام).
ۋاڭ جىيۈەن: «بۇددىزم مەدەنىيىتىدىن يۇز مەسىلە».
مائىنجما شىنجى: «يىپەك يولىدىكى 99 سىر».
«يىپەك يولى تەسۋىرىي سەنئىتى» (توپلام).
«يىپەك يولى مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» (توپلام).
«كۇسەن مۇزىكا ـ ئۇسسۇل تام رەسىملىرى توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
«بۇددا دىنى» (قامۇستىن يىغىندى).
«بۇددا نوملىرىدىكى خەلق ئەدەبىياتى»، فاڭ گۇاڭمىيەن (方光镘).
«قەدىمكى تۈركىي لۇغەت».
لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات».

قوشۇمچە: پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى كاتالوگى

خاتانى لياۋتەي: «كومراجىۋا ھەققىدە تەتقىقات».
«خوتەن بۇددىزمى ھەققىدە».
«قىزىل ئىبادەتخانىلىرىدىكى بۇددىزم سەنئىتى».
«ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزمىنىڭ خۇسۇسىيىتى».
«غەربىي يۇرت بۇددا مەدەنىيىتىگە مۇقەددىمە».
«غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتىگە مۇقەددىمە».
«غەربىي يۇرت بۇددا نوملىرى مۇقەددىمە».
يۇئېي كېيجۇ (宇井伯寿): «غەربىي يۇرت بۇددا نوملىرى تەتقىقاتى».
كورگانى ناكاۋا (小谷仲男): «ساكلار ۋە توخرىلار».
ئۇكۇردۇنكوۋ: «شىمالىي ئاسىيا قىيا تاش سىزمىلىرى».
كاكاۋا موكېشى: (香川默识): «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە رەسىملىك تەزكىرىسى».
خارائو يوشىتارو: (源芳太郎): «يېڭى غەربىي يۇرت

خاتىرىسى»، 1 ـ، 2 ـ كىتاب.

خايـاشى رىويـىچى: (林良—): «غەربـىي يۇرت»، «غەربـىي يۇرت ۋە جەڭسـاڭىيۇەن».

خارادا توشىخىتو (原田淑人): «غەربىي يۇرتتا تېپىلغـان رەسىملەردىكى كىيىم تەتقىقاتى».

ئاكـىياما كـوزاۋا (秋已光和): «پېللـىئوت سۇبـېشىدىـن تاپقان ئۇچ جەسەت كۆلى قۇتىسى».

ئـۇئېنو شـوئو (上野照夫): «غەربـىي يۇرت رەسـىمـى»، «غەربىي يۇرت ھەيكەلتىراشلىقى».

ئوگـاساۋارا نوبوخـددې (小笠原宣委): «قوچۇدا بۇددىـزم ئوقـۇتـۇشى»، «تۇرپـاندا تېپـىلغان دىنـىي تۇرمـۇشقا ئائـىت قولىيازمىلار»، «تۇرپان بۇددىزم تارىخـي تەتقـىقاتى»، «قـىسقىچە غەربىي يۇرت بۇددىزم تارىخى».

ئـونـو گـېنـمـيـو (小野玄妙): «غـەربـىي يـۇرت بـۇددا سەنئىتىدىكى ئاساسىي ئېقىم».

ت. ف. كاتا: «تۇرپان ئۇيغۇرلىرىدا مەتبەئە تېخنىكىسى».

كۇمـاگـايـا نوبـۇئـو (熊谷宣夫): «غـەربـىي يـۇرت بـۇددا رەسىملىرىنى سىزىش ئۇسۇلى».

«بېزەكلىك 19 ـ كېمىردىن كەلتۇرۇلگەن تام رەسىمى».

«غەربىي يۇرت ۋە ياپونىيە تام رەسىملىرى».

«قۇمتۇرادىن كەلتۇرۇلگەن بۇدساتۇا بېشى».

«كۇچادىن كەلتۇرۇلگەن رەڭلىك جەسەت قۇتىسى».

«خوتەندىن كەلتۇرۇلگەن مىس بۇددىھا بېشى».

«غەربىي يۇرت تەسۋىرىي سەنئىتى».

سـۇزۇكـى ئـىـئـوجـى (铃木修次): «كـۇسـەن مـۇزىـكـا تەتقىقاتى».

ئـاۋرېـل سـتـەيـن: «قـەدىـمـكـى خـوتـەن»، «شـەرقـىي تۇركىستاندىكى قەدىمكى تام رەسىملىرى».

ئا. گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى».

تاكاتېن كىكا (高天桂下): «ئاۋرېل ستېين ۋە تارىشا پۇتۇكلەر».

نىشادا ماسائاكى (西田正秋): «غەربىي يۇرت تەسۋىرىي سەنئەتتىن ئوچېركلار».

خوندا ئېنريۇ (本多惠隆): «ئۇستاز ئوتانى مىسىئوننىڭ غەربىي يۇرتتىكى قېدىرىشى». «كۇچا تام رەسسىملىرىدىكى ئاجۇ توساتراخان ھېكايىسى»، «خوتەن پادىشاھى ۋىسارا تەكرىخان ۋە مۇگاۋكۇ كېمىرلىرى».

مانو ئېيىجى (间野英三): «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىسلاملىشىشى».

مىكى ساكايئې (三木荣): «غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان تېببىي ھۆججەتلەرنىڭ ئىزاھلىق كاتولوگى».

مورى ئوسامۇ (森修): «ئوتتۇرا ئاسىيادا تېپىلغان ھارۋا چاقلىرى».

مورى شىكازو (森鹿三): «غەربىي يۇرتتا تېپىلغان كىتاب دەستۇرلار».

يامازاكى كازىئو (山崎一雄): «غەربىي يۇرت تام رەسىملىرىدىكى بويالغلار».

ساگۇچى تورو (佐口透): «ئۇيغۇرستان بۇددىزم تارىخى».

مامورو تاكائو (矗口人): «شىنجاڭ بېزەكلىكتىن چەتكە ئېلىپ كېتىلگەن تام رەسىملىرى ھەققىدە تەپسىرات».

خۇ يافۇ: «قەدىمكى تۈرك مىللىتى ۋە بۇددا دىنى».

موريياسۇ تاكائو (森安孝夫): «ئۇيغۇرلار ۋە دۇنخۇاڭ».

ۋ. ئا. لىتۋىنسكىي: «غەربىي تۈركستاندا بۇددىزم».

ل. كوك: «ئوتتۇرا ئاسىيادا مەخپىي خەزىنە ئېچىش خاتىرىسى».

پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كاتولوگى

كىتابلار:

1. «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشرى. ئۇچ قېتىم بېسىلغان. 1985 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان.

2. «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، 1980 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

3. «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر» (ماقالىلەر توپلىمى)، 1982 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

4. «ئومۇمىي ئېستېتىكا» (ئىككى قىسىم بولۇپ، بىرىنچى قىسمى ئېستېتىكا قائىدىلىرى، ئىككىنچى قىسمى ئېستېتىكا تەلىماتلىرى تارىخى)، 1985 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ ئىككى قېتىم بېسىلغان.

5. «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، 1986 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

6. «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 1994 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

7. «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، 1997 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

8. «ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەزىنىسى»، 1994 ـ يىلى شىنجاڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.
9. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1996 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.
10. «قۇتادغۇبىلىك، خەزىنىسى».
11. «قەدىمكى تۇران تارىخى»، ئىككى توم.
12. «ئائىلە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.
13. «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى».
14. «ئۇسسۇل ماكانىنىڭ يېڭى باھارى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى پىلانغا كىرگۈزگەن.
15. «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە)، كىتابنىڭ «ئۇيغۇرلار پەلسەپە ئىدىيىسى» قىسمىنى يازغان. بۇ كىتاب 1992 ـ يىلى ئەنخۇي خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.
16. «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە)، كىتابتىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىغا ئائىت بابلارنى يازغان.
17. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن يىللارغا بۆلۈپ نەشر قىلىنغان.
18. «رۇبائىيات»، (1)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.
19. «رۇبائىيات» (2) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1990 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.
20. «چۇغلۇق» (شېئىرلار توپلىمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1987 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.
21. «قارلىق تاغ شەجەرىسى» (شېئىرىي رومان)، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 ـ يىلى نەشر

قىلىنغان.

تەرجىمە ئەسەرلىرى:

1. «شاھنامە» ئىككىنچى، ئۈچىنچى تومىنى تەرجىمە قىلغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

2. «چۇ يۈەن: توققۇز نەزىم»، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1987 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

3. «چۈغلۇق قىز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

ئىلمىي ماقالىلىرى:

1956 ـ يىلى ئېلان قىلىنغانلىرى:

1. «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 9 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1956 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 3 ـ سانى، خەنزۇچە 4 ـ سانى.

2. «ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە تىپ مەسىلىسى توغرىسىدىكى دەسلەپكى چۈشەنچىلىرىم»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1956 ـ يىللىق 4 ـ سان.

1980 ـ يىلى ئېلان قىلىنغانلىرى:

1. «ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىسلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان، خەنزۇچىسى «پەلسەپە تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

2. «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ـــ ئىبىن سىنا» (تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 3 ـ سانىدا

ئېلان قىلىنغان.

3. «ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ياۋروپادا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا ئويغىنىشى»، «كىتابلارغا باھا» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ سانى، خەنزۇچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1982 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

4. «ئون ئىككى مۇقام ۋە تۇردىئاخۇن»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى سانى، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ (خەنزۇچە) 1981 ـ يىللىق 4 ـ سانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «يىپەك يولى مۇزىكا سەنئىتى» ناملىق كىتاب (خەنزۇچە ماقالىلەر توپلىمى)، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1 ـ سانى.

5. «نان ۋە تونۇر»، «مىللەتلەر رەسىملىك ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە 3 ـ سانى.

6. «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 4 ـ سان.

1981 ـ يىلى ئېلان قىلىنغانلىرى:

1. «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ـــ فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.

2. «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ تەتقىقات تېزىسلىرى، «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1 ـ سانى.

3. «مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى يولى»، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ سانى.

4. «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «پەلسەپە تەتقىقاتى»ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 11 ـ سانى.

5. «قەدىمكى كۇسەنىنىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى كومراجىۋا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 3 ـ سان.

1982 ـ يىلى ئېلان قىلىنغانلىرى:

1. «شىنجاڭ تەبىئىي مۇھىتىدا بوستانلىق بىلەن چۆللۈكنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.

2. «ئەلقانۇن فىت ـ تىب ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.

3. «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆت زات قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 3 ـ سان.

4. «گۈزەللىك تەرىپىسى ۋە ئۇنىڭ رولى»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلىنىڭ 10 ـ، 11 ـ، 12 ـ سانلىرى.

5. «ئەبۇناسىر فارابىنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ خەنزۇچە 4 ـ سانى.

6. «ئامانىنىساخان ۋە ئون ئىككى مۇقام»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 2 ـ سانى.

7. «رۇخسارى مۇقامى ۋە ئۇنىڭ ئىجادچىسى زىكرى ئەلفاتتار»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى سانى.

1984 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغ ئالىم نامايەندە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.

2. «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 2 ـ سانى.

3. «ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ يېڭى زېمىنىنى ئاچايلى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 3 ـ سانى.

4. «‹قۇتادغۇبلىك› ۋە مائارىپشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلىنىڭ 9 ـ، 10 ـ سانلىرى.
5. «ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 3 ـ سان.
6. «قەدىمكى كۇسەن كلاسسىك ئۇسسۇلى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 5 ـ ئايدىكى سانى.
7. «‹فەرھاد ـ شېرىن› تراگېدىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى رىۋايەت شەكلى»، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1 ـ سان.
8. «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەسىلىلىرى»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.
9. «قەدىمكى كلاسسىك ئۇسسۇلىنىڭ يېڭى ھاياتقا ئېرىشىشى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى سانى.
10. «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 5 ـ سان.
11. «ئۇرۇمچىنىڭ ھەرخىل يەر ناملىرى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى سانى.
12. «ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇمچى ۋە ئۆرە قاتقاللىقلار»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى سانى.
13. «ئېستېتىكا قانداق پەن؟»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»، ئومۇمىي 8 ـ سان.
14. «يۇكسەك قەلبىنىڭ شېئىرىي ھەيكىلى»، «كىتابلارغا باھا» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.

1985 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ‹سەددى ئىسكەندەر› »، «شىنجاڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 4 ـ سانى، «ئۇيغۇرچە كەچلىك گېزىتى»نىڭ 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىكى سانى.

2. «پۈتمەس ـ تۈگمەس بايلىق ۋە ئەبەدىي يادىكارلىق» («تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تولۇق نەشرى مۇناسىۋىتى بىلەن)، «تارىم» ژۇرنىلى، 12 ـ سان.

3. «كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 4 ـ سان.

4. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئىپتىخارى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1 ـ سان.

5. «تۈركىيان ئۇزۇمى ۋە تۈركىيان شارابى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىكى سانى.

6. «ۋېنتسىيەلىك ماركوپولو ۋە شەرق مەدەنىيىتى»، «تەڭرىتاغ ئېكرانى» ژۇرنىلى، 6 ـ سان.

7. «پاكىستان رەڭلىك ھېكايە فىلىمى ــ ‹پاكلىق›»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى سانى.

8. «قوغۇن ۋە ئۇنىڭ ماكانى»، «ئۇيغۇرچە كەچلىك گېزىتى»نىڭ 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى سانى.

1986 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «پەلسەپىنى ئىسلاھ قىلىش تەسەۋۋۇر تېزىسلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 5 ـ سان، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىرى»نىڭ خەنزۇچە 1987 ـ يىللىق 4 ـ سان.

2. «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قامۇسى ــ ‹قۇتادغۇبلىك›»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان. «جەنۇبىي ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى»، (ياپونچە) 11 ـ سان.

3. «‹قۇتادغۇبلىك› ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى»، «يېپەك يولى سایاھەتچىلىكى» (خەنزۇچە) 2 ـ سان، (ئىنگلىزچە) 4 ـ سان.

4. «مىللىي مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىدىكى بىر مۇھىم

قانۇنىيەت»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى (خەنزۇچە)، 17 ـ كۈنىدىكى سانلىرى (ئۇيغۇرچە).

5. «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى سانى.

6. «ئېمپېدوكل بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇ قارىشىدىكى ئومۇملۇق ۋە ئالاھىدىلىك توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.

7. «خاراكتېر ۋە خاراكتېر گۈزەللىكى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىكى سانى.

8. «ھېسسىيات ۋە ھېسسىيات گۈزەللىكى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ، 10 ـ، 11 ـ كۈنلىرىدىكى سانلىرى.

9. «بىر شېئىر توغرىسىدىكى پاراڭ»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىكى سانى.

10. «ئالۋاستى ۋە ئۇنىڭ يېڭى قىياپىتى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىكى سانى.

11. «گۈزەللىك بىلەن خۇنۈكلۈكنىڭ كومپىلېمېنتلىق سېلىشتۇرمىسى»، «تەكرىتاغ ئېكرانى» ژۇرنىلى، 6 ـ سان.

12. «ھەشەمەتخورلۇقنىڭ ئون چوڭ كاساپىتى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى سانى.

13. «جاباغان ئېلىگە سايا‌ھەت»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 11 ـ ۋە 12 ـ ئايلاردىكى 27 ـ سانىدا ئۇدا ئېلان قىلىنغان.

14. «گۈللۈك دوپپا» (تارىخ ۋە نەزىم)، «شىنجاڭ گېزىتى».

15. «مىرزا ھەيدەر ۋە ‹تارىخى رەشىدى›»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.

16. «يۇقىرى ماھارەت ۋە ئېسىل سەنئەت ــ ‹مۇقام› ماي بويىاق رەسىمى ھەققىدە»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 5 ـ

ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى سانى.
17. «رۇبائىي ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن، شەكلى ھەققىدە»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.

1987 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:
1. «يىپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر ـــ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.
2. «ئىجادىي تەپەككۇر شەكلىگە ئائىت بىرقانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلىنىڭ 2 ـ، 3 ـ سانلىرى.
3. «ئون ئىككى مۇقام، نىڭ تارىخىي قاتلىمى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ سانى، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1 ـ سانى.
4. «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۇستىدىكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.
5. «ئۇيغۇر رەسساملىق سەنئىتى تارىخىدىكى يېڭى نامايەندە»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 6 ـ سان.
6. «مۇھەممەت خارەزىمى ۋە «مۇھەببەتنامە»»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 18 ـ سان، «مىللىي يازغۇچىلار» (خەنزۇچە) 1990 ـ يىللىق 2 ـ سان.
7. «ھاپىز شىرازى ـــ شەرق شېئىرىيىتىدىكى ئىسيانكار ئۇستاز»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 19 ـ سان.
8. «مەشرەپ ـــ ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر شائىر»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 19 ـ سان.
9. «ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە ئوقۇلغان شىكايەتنامە» («كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» توغرىسىدا)، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 18 ـ سان.
10. «بىر شېئىر ھەققىدە سۆز»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى سانى.

11. «ئىككى شېئىر ھەققىدە پاراڭ»، «شىنجاڭ گېزىتى» 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىكى سانى.
12. «ئاقسۇ ئەدەبىياتى، دىكى شېئىرىيەت ئۇنچىلىرىگە نەزەر»، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.

1988 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «يېڭى يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى، ناملىق كىتابقا باھا»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 5 ـ سان.
2. «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت قاراشلىرى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلىنىڭ 10 ـ ۋە 11 ـ سانلىرى.
3. «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىنىزملىق مەدەنىيەت»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.
4. «فارابىي پەلسەپە ئىدىيىسى تەتقىقاتىدىكى مەنتىقىلىك زىددىيەت»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.
5. «خوجا باھاۋىدىن نەقشىبەندى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 3 ـ سان.
6. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەھمەد يەسەۋى ۋە يەسەۋىچىلىك»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.
7. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىي پروگراممىسى» (تۆت تومىلۇق «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق كىتاب ئۈچۈن تەييارلانغان) «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 4 ـ سان.
8. «ئەمىر خىسراۋ دىھلەۋى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1 ـ سان.
9. «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر نىزامى گەنجەۋى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2 ـ سان.
10. «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى ناسىر خىسراۋ»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.
11. «خوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى

ھەققىدە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.
12. «سەئىدى شىرازىي»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.
13. «زەلىلىي شېئىرىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي قىممىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.
14. «كلاسسىك مەدەنىيەت ۋە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى سانى.
15. «مازۇچاڭ ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى سانى.
16. «ھەمرائى غەزەللىرىنىڭ ھەقىقىي مۇئەللىپى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 5 ـ سان.
17. «ياش تامچىسىدىن ئۇرغۇغان شېئىرلار»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.
18. «ئەنئەنىۋى ئاڭ ۋە زامانىۋى ئاڭ»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى سانى.
19. «تارىخ ھەققىدە قايتا ئويلىنىش ــ مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىكى سانى.
20. «ياشلار ۋە ئىقتىدار قىممىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى سانى.
21. «ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مىللىي ئويغىنىش»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى سانى.
22. «ئۇ شېئىرلىرى بىلەن بىللە خەلق قەلبىدە»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى سانى.
13. «ئەسسالام قەشقەر، ئەسسالام ئانا دىيار» ، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى سانى.

1989 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:
1. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى

هەققىدە»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ خەنزۇچە 1990 ـ يىللىق 4 ـ سانى.

2. «شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 4 ـ سان.

3. «شېئىرىيەت ئېستېتىكىسىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1 ـ سان.

4. «يىپەك يولىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭگۈشتىرىنى قايتا تېپىۋېلىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.

5. «مەدەنىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدىكى ئىلمىي قاراش ـــ سىنكرېتىك قاتلام قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.

6. «مەدەنىيەت سىنكرېتىك قاتلام نەزەرىيىسى ھەققىدە بايان»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.

7. «مىللەتنىڭ تەرەققىياتى تارىخىي ئويلىنىشقا موھتاج»، «يېڭى كۆزەتكۈچى» ژۇرنىلىنىڭ 7 ـ سانى.

8. «ئېچىۋېتىلگەن ئاك ۋە شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتى»، «جۇڭگو غەربىي قىسىم ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1 ـ سانى.

9. «ئايالىلىق قەلبىنىڭ مىلودىيىسى»، «تارىم» ژۇرنىلى.

10. «مۇھىم بىر تارىخىي تەجرىبە»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى سانى.

11. «ھەشەمەتخورلۇق ۋە قۇرۇق شۆھرەت»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى سانى.

12. «ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يىپەك يولىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىكى سانى.

13. «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە شائىرلىرىدىن نەمۇنە»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1 ـ ئايدىكى سانلىرى.

14. «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 6 ـ سان.

15. «مىللەتنىڭ بىرلىك ـ ھەمدەملىكى ۋە ئۇنىڭ يۇرتۋازلىققا يەملىكى»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 5 ـ سانى.

16. «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.

«مىللىي يازغۇچىلار»ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق 4 ـ سانى.

17. «4 ـ ماي ھەرىكىتى، ۋە لۇشۈن روھى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 10 ـ سان.

1990 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەبىئەت ـ ئىلاھىيەت قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.

2. «نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 3 ـ سان، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1993 ـ يىللىق 2 ـ سان.

3. «ئاسمىنا مەلىكە ـــ غەربىي يۇرت سەنئىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 4 ـ سان.

4. «يېتىلگەن سەنئەت، سېھىرلىك ھېكمەت ۋە يالقۇنلۇق مۇھەببەت» (غازى ئەھمەت ماي بويىاق رەسىملىرى توپلىمىغا باھا)، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ، 5 ـ سانلىرى.

5. «ئىزگۈ پەزىلەتنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئىپتىخارى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1 ـ سان.

6. «ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تۈزۈلمىسىدىكى پاجىئەلىك

زىددىيەت»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.

7. «مىللەتنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئوچ بۇرجىكى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 5 ـ سان.

8. «خەلقنى ئوبراز ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىش ــ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى گۈللەندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى»، «تارىم» ژۇرنىلى 8 ـ سان.

9. «كۆڭفۇزى ۋە قوچۇ مەدەنىيىتى»، «ۋېنخۇيباۋ» (خەنزۇچە) 2 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى.

10. «ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ پەلسەپە ئىجتىمائىي پەنلىرى مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.

11. «ئۇزۇم سەيلىسى ھارپىسىدا»، «شىنجاڭ گېزىتى» (ئۇيغۇرچە) 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ۋە (خەنزۇچە) 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىكى سانلىرى.

12. «مىللىي ئۇسسۇلنىڭ سىرى ۋە سېھرىي كۈچى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 5 ـ سان.

13. «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانىنىڭ يېڭى جىلۋىسى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.

14. «شەرق سەنئىتىدىكى بىباھا گۆھەر ــ ئون ئىككى مۇقام، نىڭ تولۇق رەتلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى سانى.

15. «ئىلھامبەخش ئىلھام قەتىرلەر»، «تۇرپان» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.

16. «تەبرىك ۋە ئۇمىد»، «تارىم» ژۇرنىلى، 10 ـ سان.

1991 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «مەدەنىيەت، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە سوتسىيالىزم»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 3 ـ سان.

2. «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئورنى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.

3. «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2 ـ سان.

4. «ئەزىز دىيار ـــ شانلىق ئىپتىخار»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 3 ـ سان.

5. «قۇمۇل ئەدەبىياتى، نىڭ 100 سانى»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.

1992 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «سىكتاي ـ ساك ـ ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.

2. «ھەقىقەت ئۇستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 4 ـ سان.

3. «كۇسەن رەسساملىرىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ، 3 ـ سانى، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1993 ـ يىللىق 5 ـ سانى.

4. «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.

5. «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۆت چوڭ ئالاھىدىلىكى»، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىكى سانى.

6. «ئون ئىككى مۇقام ۋە نەۋائىيخانلىق»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 5 ـ سان.

7. «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.

8. «قارا جاڭگال، نى ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەسىرات»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.
9. «كلاسسىك ئەدەبىياتتا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن مانى دىنى رەسىملىرىنىڭ بايقىلىشى»، «شىنجاڭ پەلسەپە ئىجتىمائىي پەنلىرى مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 4 ـ سان.
10. «نەۋائىي مىراسلىرىنىڭ مەنۇى مەدەنىيەت قىممىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1991 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى سانى، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1992 ـ يىللىق 4 ـ سانى.
11. «ئوقۇتقۇچى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى» 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى سانى.
12. «تىل ئىقتىدارى بىلەن تىل پەزىلىتىنى ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2 ـ سان.

1993 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «شەرق ئەدەبىياتىدىكى غايەت زور بايلىق ـــ «شاھنامە»»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 3 ـ سان.
2. «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە ۋە ئېقىملىرى»، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.
3. «يىپەك يولىدىكى يېڭى سەھىپە ۋە تۆگىقۇشى روھى»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلى، 1 ـ سان.
4. «ئون ئىككى مۇقامدىكى 24 مەسىلە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.
5. «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى»، «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى»نىڭ 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىكى سانى.
6. «يىپەك يولىدىكى توقۇز ھېكمەت»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1 ـ سان.

7. «يېپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2 ـ سان.
8. «مەنپەئەتدارلىق ئەخلاقى ۋە مەجبۇرىيەت ئەخلاقى»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى سانى.
9. «كىتاب ۋە كىتاب مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىكى سانى.
10. «ئۇقۇغۇچى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىكى سانى.
11. «لىرىك شېئىرىيەت، مەپتۇنكار لەززەت»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 3 ـ سان.
12. «كۈسەن مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى سانى.
13. «غەربىي يۇرت مائارىپ تارىخىدىن بىر ئۇچۇر»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى سانى.
14. «مىللىي مائارىپ ۋە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىكى سانى.
15. «تۇپراقنىڭ مونولوگى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 5 ـ سان.
16. «تەپەككۇر دەرىخىدىن مېۋىلەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 5 ـ، 6 ـ سانلىرى.
17. «مەۋلىۋى ئابىد دامۇللا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.
18. «تارىخ تەتقىقاتىدىكى يېڭى مېتود ـ ئۇچۇرلۇق تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلى»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 2 ـ سانى.

1994 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر:

1. «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 ـ سان.

2. «ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2 ـ سانى.

3. «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىدىكى بىرقانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 6 ـ سانى.

4. «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتى» بۇ ماقالە «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورىنىڭ تەلىپى بويىچە يېزىلىپ، مەزكۇر كىتابقا «مۇقەددىمە» قىلىنغان.

5. «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى جەمئىيەت مودېلى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2 ـ سان.

6. «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەشھۇر ئالىم ــ ئۇلۇغبېك»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىكى سانى.

تېخى ئېلان قىلىنمىغان ماقالىلەر:

1. «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئەسلىي گەۋدىسى ــ قۇمۇل مۇقاملىرى».

2. «ئەل فەرغانى ھەققىدە».

3. «ئۆمۇر تەلقىنلىرى» (60 ياشقا تولغانلىقىم مۇناسىۋىتى بىلەن).

4. «روھىيەت ۋە مەدەنىيەت».

5. «دولان مۇقاملىرى بىلەن قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى».

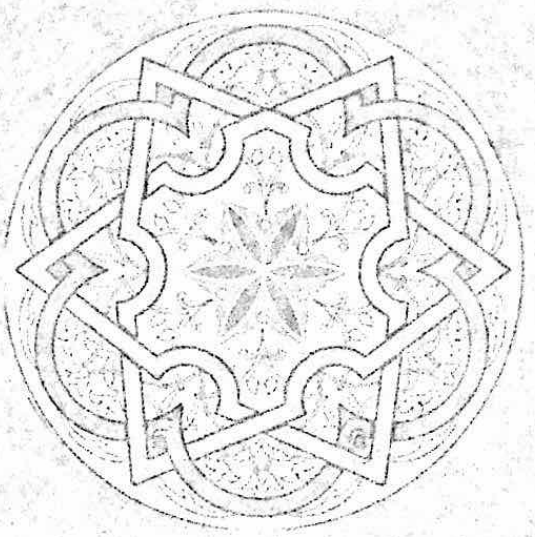
6. «ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئاياللار خاراكتېرىنى تەسۋىرلەش مەسىلىسى».

7. «مەنسۇر ھەللاجنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەكس ساداسى».

8. «سىكتايلارنىڭ مېتال تاۋلاش ھۈنەر ـ سەنئىتى».
9. «ئوتتۇرا ئاسىيا ئەنئەنىۋى ھايات قاراشلىرىغا باھا».
10. «ھاياتىم ھەققىدە قايتا ئويلىنىش».
11. «يىپەك يولىدىكى يېڭى ئويلىنىش».
12. «يىپەك يولى ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات».
13. «مىرزا ئۇلۇغبېك ھەققىدە».
14. «سۇغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى».
15. «بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنىنى ئىلمىي تەكشۈرۈشتىن دوكلات».
16. «بالاساغۇننىڭ ئورنى ھەققىدىكى قاراشلىرىم».

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى

ئاپتورى: ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن
مەسئۇل مۇھەررىرى: رەيھانگۇل قۇربان
مۇھەررىرى: ۋەلى ئەلى
مەسئۇل كوررېكتورلىرى: ئابلىز ئابباس، ياسىن زايىموپ
تەكلىپلىك كوررېكتورى: خەلچەم زىياۋۇدۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام، زۇلقەر لايىھىلەش ئىشخانىسى
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 17.25
نەشرى: 2009 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2009 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 – 1
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 – 7 – 228 – 12812 – 9
باھاسى: 43.00 يۈەن

ISBN 978-7-228-12812-9

9 787228 128129 >

（民文）定价：43.00 元